

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΝΙΚ. ΚΑΤΣΑΝΟΥ**

ΘΕΜΑ: «Διεθνείς συμβάσεις για την προστασία του περιβάλλοντος και η ενσωμάτωσή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση»

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

1. Παρασκευή Νάσκου- Περράκη, αφ. Καθηγήτρια, επιβλέψασα τη διδακτορική διατριβή
2. Αστέριος Πλιάκος, Καθηγητής
3. Ιωάννης Τζιώνας, Καθηγητής

Εισαγωγή	1
-----------------	---

Μέρος Πρώτο

Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο Περιβάλλοντος

Κεφάλαιο Πρώτο

Ιστορική εξέλιξη και εδραίωση διεθνούς περιβαλλοντικής συνείδησης

1. Το έννομο αγαθό περιβάλλον και η διεθνής πολυφωνία	4
α. Η ανθρωποκεντρική προσέγγιση	5
β. Το αυτοτελές δικαίωμα στο περιβάλλον	5
Συμπερασματικές σκέψεις	6
2. Η διεθνής πρωτοβουλία	7
α. Διάσκεψη της Στοκχόλμης (1972)	7
β. Έκθεση Brundtland (1987) – Διάσκεψη του Ρίο (1992) και Agenda 21 - Η βιώσιμη ανάπτυξη	8
γ. Διάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ (2002)	10
δ. Διάσκεψη της Κοπεγχάγης (2009)	11
ε. Η επιστροφή στο Ρίο (2012)	12

Κεφάλαιο Δεύτερο

Διεθνείς συνθήκες για το περιβάλλον

1. Το δίκαιο των διεθνών συνθηκών	12
2. Τύποι διεθνών συνθηκών	13
3. Σύναψη και αποτελέσματα	13
4. Διεθνείς περιβαλλοντικές συνθήκες	15

Κεφάλαιο Τρίτο

Η εξέλιξη και καθιέρωση των βασικών αρχών για το περιβάλλον στο

Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο

1. Προληπτική δράση	
1.1. Αρχή της πρόληψης	16
1.2. Αρχή της προφύλαξης	21
2. Αειφορία	
2.1. Αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης (αρχή της αειφορίας)	27
2.2. Αρχή της ήπιας ανάπτυξης των ευπαθών οικοσυστημάτων	30

2.3. Αρχή της φέρουσας ικανότητας των οικοσυστημάτων	32
3. Περιβαλλοντική ευθύνη	
3.1. Αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει»	32
4. Περιβαλλοντική δημοκρατία και διακυβέρνηση	
4.1. Αρχή της συμμετοχής και πληροφόρησης	35
Κεφάλαιο Τέταρτο	
Η συμβολή της νομολογίας στην εξέλιξη του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου	
Τμήμα Πρώτο	
Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης	
1. Ίδρυση και αποστολή	36
2. Κανονισμός και λειτουργία	
α. Θεμελίωση αρμοδιότητας	37
β. Οι αποφάσεις του δικαστηρίου – ο ρόλος τους στη διάπλαση του διεθνούς δικαίου	38
γ. Αρμοδιότητα επί περιβαλλοντικών θεμάτων	39
Τμήμα Δεύτερο	
Η διεθνής νομολογία	
1. Οι υποθέσεις των ποταμών Oder και Meuse	40
2. Οι υποθέσεις του χυτηρίου του Trail και της λίμνης Lanoux	
α. Το χυτήριο του Trail	42
β. Η λίμνη Lanoux	43
3. Η υπόθεση του Στενού της Κέρκυρας	44
4. Η υπόθεση Barcelona Traction.	45
5. Οι Πυρηνικές Δοκιμές του 1974	47
Ενδιάμεσο συμπέρασμα	50
6. Η υπόθεση Nauru	52
7. Οι Πυρηνικές Δοκιμές του 1995	54
8. Η Γνωμοδότηση για τη νομιμότητα της απειλής ή χρήσης πυρηνικών όπλων	56
9. Η υπόθεση Gabcikovo-Nagymaros	59
10. Η υπόθεση Pulp Mills	65
Τελικό συμπέρασμα	69

Κεφάλαιο Πέμπτο

Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του περιβάλλοντος

Τμήμα Πρώτο

Η πορεία από την περιβαλλοντική δράση στην αναγνώριση αυτόνομης
πολιτικής στον τομέα του περιβάλλοντος

1. Οι ιδρυτικές Συνθήκες	74
2. Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη – Η δράση για το περιβάλλον	76
3. Η Συνθήκη του Μάαστριχτ – Το περιβάλλον ως πολιτική	76
4. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ – Το περιβάλλον ως προτεραιότητα	77

Τμήμα δεύτερο

Το ειδικότερο περιεχόμενο και οι συνιστώσες της ευρωπαϊκής πολιτικής
για το περιβάλλον

1. Πρωτογενές δίκαιο – Η Συνθήκη της Λισαβόνας	79
Α. Η αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του
περιβάλλοντος και οι αρχές άσκησης της	80
α. Συντρέχουσα αρμοδιότητα	81
β. Αρχή της επικουρικότητας – Η δημοσιονομική επικουρικότητα	84
γ. Αρχή της αναλογικότητας	87
I. Η αρχή της αναλογικότητας ως γνώμονας περιβαλλοντικής
νομιμότητας	
Α. Θετική ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής προστασίας –
άρθ. 114 ΣΛΕΕ	88
Β. Η απουσία αρνητικής ενσωμάτωσης	89
Γ. Η συμβολή της νομολογίας	90
α. Οι γερμανικές καραβίδες του γλυκού νερού	93
β. Η καφετιά μέλισσα του Læsø	94
γ. Η καταπολέμηση του αφθώδους πυρετού	96
δ. Η κοιλάδα του Inn	97
Β. Στόχοι και πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης	
α. Πολιτικές ενσωμάτωσης	98
β. Το άρθρο 191 ΣΛΕΕ	101
γ. Το περιβαλλοντικό κεκτημένο	102
Αντί επιλόγου	107

Μέρος Δεύτερο
Η ενσωμάτωση των διεθνών συμβάσεων στο δικαιοσύστημα της
Ευρωπαϊκής Ένωσης

Κεφάλαιο Πρώτο

Διεθνής δραστηριότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης

1. Η νομική προσωπικότητα της Ένωσης	111
2. Η Ευρωπαϊκή Ένωση παράγων διάπλασης διεθνούς δικαίου	114
3. Διεθνής δραστηριότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και περιβάλλον	118
4. Σύναψη διεθνών συμβάσεων	121
α. Αποκλειστική αρμοδιότητα	123
β. Συντρέχουσα αρμοδιότητα	126
γ. Εξωτερική αρμοδιότητα και περιβάλλον	127
5. Παραγόμενη δέσμευση από τις διεθνείς συμφωνίες	127
I. Δέσμευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης	127
A. Ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το διεθνές δίκαιο	128
i. Συμφωνίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (pacta sunt servanda)	128
ii. Ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τις πράξεις ή παραλείψεις των κρατών – μελών της	131
B. Ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το ενωσιακό δίκαιο	135
II. Συμφωνίες των κρατών – μελών	136
α. Συμφωνίες πριν την προσχώρηση – άρθ. 351 ΣΛΕΕ	140
β. Λειτουργική διαδοχή και υποκατάσταση	143
γ. Συμφωνίες των κρατών – μελών μεταγενέστερες της ένταξής τους	146
i. Συμφωνίες με τρίτα κράτη	146
ii. Συμφωνίες inter se	146
δ. Οι παραπομπές του παραγωγού δικαίου σε διεθνείς συμφωνίες	147
ε. Συμφωνίες συναπτόμενες προς το συμφέρον της Ένωσης	150
στ. Διεθνείς συμφωνίες που λαμβάνονται υπόψη στην ερμηνεία και στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου	152
6. Ενδιάμεσο συμπέρασμα	155

Κεφάλαιο δεύτερο

Ο έλεγχος της νομιμότητας του παραγωγού δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό το πρίσμα των διεθνών συμβάσεων

1. Τα αποτελέσματα του διεθνούς δικαίου στο παράγωγο δίκαιο της Ένωσης	
Α. Η μονιστική προσέγγιση	157
Β. Η δυϊστική απόκλιση	160
α. Οι συμφωνίες GATT και ΠΟΕ	162
β. Οι εξαιρέσεις κατά την "αρχή της εκπλήρωσης"	167
i. Η υπόθεση Fediol	168
ii. Η υπόθεση Nakajima	169
γ. Συμπερασματικές σκέψεις – κριτική θεώρηση	170
2. Το κριτήριο του αμέσου αποτελέσματος – έννοια και προϋποθέσεις εφαρμογής	
Α. Ο έλεγχος της φύσης και της οικονομίας των συμβάσεων	172
1. Περιπτώσιολογία – Από τις συμφωνίες εταιρικής σχέσης στις πολυμερείς συμβάσεις	176
α. Συμφωνίες σύνδεσης και εμπορικής συνεργασίας	176
β. Περιβαλλοντικές συμφωνίες	177
i. Η απόφαση Intertanko	179
ii. Η απόφαση Biotech	185
iii. Οι αλιείς της λίμνης Berre	189
Β. Ο ανεπιφύλακτος χαρακτήρας των συμβάσεων	193
3. Συμπεράσματα – κριτική – προτάσεις	195

Μέρος Τρίτο

Οι επιμέρους διεθνείς συμβάσεις και η ευρωπαϊκή νομοθεσία – Διαστάσεις εφαρμογής και συμβατότητας

A. Προλογικά – Οι μικτές συμφωνίες	
i. Έννοια	200
ii. Αποτελέσματα	201
iii. Τα κριτήρια ελέγχου της κατανομής των αρμοδιοτήτων	205
B. Διεθνείς συμβάσεις και ευρωπαϊκή νομοθεσία	
1. Κλιματική αλλαγή	206
A. Διεθνείς συμβάσεις	206
i. Η Σύμβαση Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή (UNFCCC)	207
ii. Το Πρωτόκολλο του Κιότο (1997) και η Τροποποίηση της Ντόχα (2012)	209
iii. Η Συμφωνία των Παρισίων (2015)	211
B. Ευρωπαϊκή ενσωμάτωση	
i. Νομοθεσία	215
ii. Νομολογία	219
2. Βιοποικιλότητα	
A. Διεθνή κείμενα	
i. Γενικά	222
ii. Η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία (CBD) και τα Πρωτόκολλα της Καρθαγένης και της Ναγκόγια	223
iii. Η Σύμβαση CITES	226
B. Ζητήματα ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης και εφαρμογής	
i. Ενωσιακό δίκαιο	227
ii. Νομολογιακές θεωρήσεις	
α. Σύμφωνη ερμηνεία	228

β. Οι αρχές του διεθνούς (εθιμικού) δικαίου	229
γ. Ο καθορισμός κοινής θέσης των κρατών – μελών στο πλαίσιο διεθνών συμβάσεων	230
3. Διασυνοριακή Ρύπανση	
I. Ατμοσφαιρική ρύπανση και στιβάδα του όζοντος	
A. Διεθνείς συμβάσεις	
i. Η Σύμβαση της Γενεύης	232
ii. Η Σύμβαση της Βιέννης και το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ	232
B. Η μείζων προστασία του ενωσιακού δικαίου	234
II. Έμμονοι Οργανικοί Ρύποι – Χημικά προϊόντα και φυτοφάρμακα	
A. Διεθνείς συμβάσεις	
i. Η Σύμβαση της Στοκχόλμης και το Πρωτόκολλο του Ώρχους	236
ii. Η Σύμβαση του Ρότερνταμ	238
B. Διαστάσεις ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης	
i. Το καθήκον συνεργασίας μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών – μελών	239
ii. Η κατάλληλη νομική βάση των πράξεων του ενωσιακού δικαίου	243
III. Μεταφορά αποβλήτων	
A. Η Συνθήκη της Βασιλείας	245
B. Η ευρωπαϊκή ενσωμάτωση ως μέσο (περιφερειακής) εφαρμογής	246
IV. Θαλάσσια ρύπανση	
A. Οι διεθνείς συμβάσεις	250
B. Ζητήματα ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης – Σύγκρουση δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων	252
4. Διεθνής περιβαλλοντική ευθύνη	253
5. Διαδικαστικά δικαιώματα	
A. Η Σύμβαση του Ώρχους	256

B. Ενσωμάτωση στην Ευρωπαϊκή Ένωση	
i. Ενωσιακό δίκαιο	259
ii. Νομολογία	
α. Ο έλεγχος νομιμότητας του Κανονισμού Ώρχους	263
β. Η φαιά άρκτος της Σλοβακίας	266
iii. Συνολική εκτίμηση	268

Μέρος Τέταρτο

Προοπτικές και προτάσεις ενσωμάτωσης

Κεφάλαιο Πρώτο

Η επικλησιμότητα της διεθνούς έννομης τάξης

1. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου	
i. ΕΣΔΑ και περιβάλλον	270
ii. Νομολογιακές θεωρήσεις	
α. Η υπόθεση López Ostra	271
β. Η υπόθεση Guerra vs. Italy	272
γ. Η υπόθεση Steel and Morris vs. United Kingdom	273
δ. Η υπόθεση Κυρτάτου κατά Ελλάδος	273
ε. Η υπόθεση Budayeva vs. Russia	274
στ. Η υπόθεση Giacomelli vs. Italy	276
iii. Ενδιάμεσο συμπέρασμα	277
iv. Η θέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ	278
v. Τελικό συμπέρασμα	280
2. Διεθνής έννομη τάξη και ενωσιακό κεκτημένο	
A. Η επικλησιμότητα του διεθνούς δικαίου εντός της ενωσιακής έννομης τάξης	
i. Η απόφαση Kadi και Al Bakaraat	283

ii. Η απόφαση Racke	285
B. Το ενωσιακό περιβαλλοντικό <i>acquite</i>	287
Τελικό συμπέρασμα	289
Κεφάλαιο Δεύτερο	
Διεθνείς συμβάσεις και ενωσιακό δίκαιο – Οι πυλώνες δημιουργίας ενός δικαιώματος στο περιβάλλον	
1. Η κατάτμηση του περιβαλλοντικού στόχου σε διαδικαστικές υποχρεώσεις και η στροφή στο <i>due diligence</i>	293
2. Η ουσιαστική διάσταση των διαδικαστικών δικαιωμάτων	
A. Ο ρόλος των διεθνών συμβάσεων	
i. Η νέα γενιά διαδικαστικών δικαιωμάτων	297
ii. Η έννοια των περιβαλλοντικών θεμάτων στα διαδικαστικά δικαιώματα	
α. Η περιβαλλοντική πληροφορία	300
β. Η συμμετοχική περιβαλλοντική δημοκρατία	303
γ. Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τα περιβαλλοντικά θέματα	305
iii. Ο ρόλος των μηχανισμών συμμόρφωσης	306
B. Η συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης	
i. Η πρόσβαση των ιδιωτών στο ΔΕΕ και η άμβλυνση της προϋπόθεσης του άμεσου και ατομικού εννόμου συμφέροντος	307
ii. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης	308
Συμπέρασμα	312
Βιβλιογραφία	320

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

“*On s’engage et puis on voit*”¹
Ναπολέον Βοναπάρτης

Η αποδιδόμενη ως ναπολεόντειος ρήση, που σε ελεύθερη μεταφράση σημαίνει “*πρώτα δεσμευόμαστε και μετά βλέπουμε*”, αποδίδει πολλές φορές τη νοοτροπία και συνακόλουθα την πρακτική των κρατών σε σχέση με τις διεθνείς συμβάσεις². Αποδίδει επίσης και τη ρευστότητα που διακρίνει ειδικότερα το διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η φράση αυτή, εφαρμοζόμενη αναλόγως στον χώρο του διεθνούς δικαίου, έχει διττή ανάγνωση. Από τη μία αποδίδει την εγγενή αδυναμία του διεθνούς δικαίου ως προς την εκτελεστότητα των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτό για τα κράτη, αδυναμία που συναρτάται εν τέλει και με την αποτελεσματικότητά του. Από την άλλη όμως, μπορεί να σημαίνει και την προσαρμοστικότητα που οφείλει η διεθνής κοινότητα να διαθέτει σε σχέση με τις συνεχώς μεταλλασσόμενες συνθήκες, σε έναν κόσμο κατεξοχήν πλέον ασταθή, ειδικότερα δε σε έναν τομέα όπως είναι το περιβάλλον. Έτσι, το “*πρώτα δεσμευόμαστε και μετά βλέπουμε*” μπορεί, κατά περίπτωση, να μεταφράζεται ως αποχώρηση των κρατών από τις διεθνείς συνθήκες ή ακόμη και την κατάργηση αυτών, ή εντελώς αντίθετα, ως προσαρμογή των κρατών στις μεταλλασσόμενες διεθνείς συνθήκες με τη συνομολόγηση για παράδειγμα αποτελεσματικότερων και πιο ευέλικτων Πρωτοκόλλων. Κριτήριο σε αυτό είναι πάντα ο βαθμός ωριμότητας της διεθνούς κοινότητας.

Στον τομέα του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος έχει σημειωθεί αξιοσημείωτη πρόοδος. Όχι τόσο από την άποψη της ικανοποιητικής και πλήρους προστασίας του περιβάλλοντος, καθότι ως γνωστόν τα προβλήματα παραμένουν υπαρκτά αν όχι διογκούμενα. Η πρόοδος εντοπίζεται κυρίως στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου και κυρίως του διεθνούς συμβατικού δικαίου, αφού έχει γίνει κατανοητό ότι οι ραγδαίες επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης όχι μόνο δεν μπορούν να περιμένουν τον χρόνο διάπλασης του εθίμου για την αυτορύθμισή τους, αλλά αντίθετα χρίζουν της πρακτικής των διεθνών συμβάσεων. Έτσι, από την απαρχή της οργανωμένης

¹ Monatshefte für Politik und Wehrmacht, Schneider, Berlin, 1889, σελ. 284.

² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αποχώρησης των Ηνωμένων Πολιτειών από το Πρωτόκολλο του Κιότο στη Σύμβαση – Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή, που δημιουργούσε και προβλήματα ως προς τη θέση σε ισχύ του Πρωτοκόλλου λόγω και του μεγάλου ποσοστού με το οποίο οι Ηνωμένες Πολιτείες συμμετείχαν στις παγκόσμιες εκπομπές επιβλαβών αερίων.

διεθνούς περιβαλλοντικής πρωτοβουλίας στη Στοκχόλμη το 1972, το διεθνές συμβατικό δίκαιο περιβάλλοντος έχει διανύσει τεράστια απόσταση. Από τις εξαγγελίες και τις συμβάσεις πρώτης γενιάς, έχουμε πλέον περάσει σε σημαντικές διεθνείς συμβάσεις που διαθέτουν ευφυείς μηχανισμούς επίλυσης διαφορών και συμμόρφωσης των κρατών, κυρίως δε σε συμβάσεις που κατανοούν ότι μόνο με την κοινή προσπάθεια και την επιδίωξη συναίνεσεων μπορεί να βελτιωθεί η κατάσταση.

Στις διεθνείς ισορροπίες καλείται να ενταχθεί και η Ευρωπαϊκή Ένωση³, η οποία διαθέτει πλέον σαφή περιβαλλοντική πολιτική σε επίπεδο πρωτογενούς δικαίου, ικανοποιητικά ανεπτυγμένα και, σε πολλές περιπτώσεις, πρωτοπόρο περιβαλλοντική νομοθεσία σε επίπεδο παραγώγου δικαίου, αλλά και καταστατικό σκοπό της την τήρηση και προώθηση του διεθνούς δικαίου. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, μετά και τη Συνθήκη της Λισαβόνας, ανάγεται πλέον σε παράγοντα αλλά και σε υποκείμενο του διεθνούς δικαίου με ρητή νομική προσωπικότητα, υποκαθιστώντας και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα στις προγενέστερες διεθνείς συμφωνίες⁴. Οι διεθνείς συμφωνίες τις οποίες συνάπτει και επικυρώνει, αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του ενωσιακού δικαίου και δεσμεύουν τα θεσμικά όργανα και όλα τα κράτη – μέλη της δυνάμει και της σχετικής καταστατικής της πρόβλεψης, δηλαδή της διάταξης του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ.

Ο όρος *ενσωμάτωση* των διεθνών συμβάσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι σκόπιμος. Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μένει στην πρόβλεψη του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, η οποία, ως έχει, θα μπορούσε θεωρηθεί επαρκής για την εφαρμογή των διεθνών συμβάσεων εντός των κόλπων της. Αντίθετα, παρά τη μονιστική αντίληψη που υποτιθέμενα αποδίδει η παραπάνω διάταξη, η Ευρωπαϊκή Ένωση ως μια διεθνής κατ' ουσίαν κοινότητα σε περιφερειακό επίπεδο, διαθέτει δικό της δικαιοπαραγωγικό και δικαιοδοτικό σύστημα, την αυτονομία του οποίου επιδιώκει μάλιστα διακαώς να διαφυλάττει. Ως εκ τούτου, η παραγόμενη δέσμευσή της από τις διεθνείς συμβάσεις στις οποίες συμμετέχει, έχει ως περαιτέρω συνέπεια στην πράξη και την σχετική νομοθέτηση σε επίπεδο παραγώγου δικαίου ή την τροποποίηση του ήδη υφιστάμενου εσωτερικού της δικαίου, ώστε αυτό να συνάδει με τις διεθνείς συμβάσεις. Αυτό κατ' επέκταση δημιουργεί, κατά περίπτωση, και ζητήματα συμβατότητας του ενωσιακού με το διεθνές δίκαιο, αλλά και την αναπόφευκτη σύγκριση μεταξύ της προόδου που

³ Βλ. και άρθρο 1, παρ. 3 της ΣΕΕ, δυνάμει του οποίου η Ευρωπαϊκή Ένωση διαδέχθηκε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και ως εκ τούτου ανέλαβε και τις σχετικές δεσμεύσεις της προκατόχου της.

⁴ Ibid.

παρατηρείται μεταξύ των δυο εννόμων τάξεων με γνώμονα πάντα την αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που θα πρέπει πάντα να αποτελεί τον γνώμονα της οποιασδήποτε μελέτης που έχει να κάνει με το περιβάλλον είναι ο τρόπος της αποτελεσματικότερης προστασίας του⁵, ο οποίος συναρτάται καταρχάς με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος ως αγαθού υπερεθνικού και διεθνικού που επιτάσσουν την ανάγκη συμμετοχής στην προσπάθεια όσο το δυνατόν περισσότερων δυνάμεων καθώς και εξασφάλισης των ευρύτερων δυνατών συναινέσεων, συναρτάται δηλαδή εξ ορισμού με την ανάγκη αποτελεσματικών διεθνών πρωτοβουλιών αλλά και οργανωμένης διάδρασης μεταξύ των εννόμων τάξεων.

⁵ Πρβλ. Παπαδημητρίου Γ., Το χάσμα μεταξύ κανόνων και εφαρμογής τους, σε: Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α., Μπρεδήμας Α., Σισιλιάνος Λ.Α., Η προστασία του περιβάλλοντος στο δίκαιο και στην πράξη, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σελ. 267-278.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Κεφάλαιο πρώτο

Ιστορική εξέλιξη και εδραίωση διεθνούς περιβαλλοντικής συνείδησης

1. Το έννομο αγαθό περιβάλλον και η διεθνής πολυφωνία

Η σχεδόν εγγενής αδυναμία μιας ολιστικής και αποτελεσματικής προστασίας του περιβάλλοντος σε διεθνές επίπεδο, πέραν της ελλιπούς πολιτικής βούλησης ως ουραγού των κυρίαρχων οικονομικών συμφερόντων, έγκειται από καθαρά νομική σκοπιά στη δυσκολία ανεύρεσης ενός κοινού εννοιολογικού περιεχομένου του (ευκτέου) δικαιώματος στο περιβάλλον, σύμφωνα με όλες τις εθνικές έννομες τάξεις που συγκροτούν τη διεθνή κοινότητα. Αυτές οι έννομες τάξεις -όπως είναι φυσικό- λειτουργούν εντός διαφορετικών νομικών καταβολών, υπό το πρίσμα των οποίων αντιλαμβάνονται και την έννοια ενός δικαιώματος στο περιβάλλον.

Παρά λοιπόν την αναντίρρητη αξία του περιβαλλοντικού αγαθού για την ανθρώπινη υγεία ή -ακριβέστερα- για την ανθρώπινη ύπαρξη, η διεθνής κοινότητα δεν εμφανίζεται αρραγής στην προστασία του⁶ και κυρίως αμφιταλαντεύεται έως και σήμερα σε ότι έχει να κάνει με την ύπαρξη ενός πλήρους και σαφούς εννοιολογικά δικαιώματος στο περιβάλλον, παρά βέβαια τις αξιοσημείωτες προσπάθειες που έχουν γίνει σε συμβατικό κυρίως επίπεδο, όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια της παρούσας διατριβής. Τα διεθνή δε κείμενα που αναφέρονται στο περιβάλλον ως προστατευτέο αγαθό ή εμμέσως και ως δικαίωμα στερούνται σε πολλές περιπτώσεις δεσμευτικότητας⁷ ή εντάσσονται ευρύτερα στον χώρο του *soft law*.

⁶ Βλ. σχετ. Nickel J.W.L., Human Right to a Safe Environment: Philosophical Perspectives on Its Scope and Justification, *Yale Journal of International Law* 1993, σελ. 281· Noralee G., Right to a Clean Environment, *Saskatchewan Law Review* 1990, σελ. 5· Symonides J., Human Right to a Clean, Balanced and Protected Environment, *International Journal of Legal Information*, 1992, σελ. 24· Thorne M., Establishing Environment as a Human Right, *Denver Journal of International Law and Policy* 1990-1991, σελ. 301· Shelton D., Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment, *Stanford Journal of International Law* 1991-1992, σελ. 103· Hodkova I., Is There a Right to a Healthy Environment in the International Legal Order; Cross-National Environmental Injustice and Human Rights Issues: A Review of Evidence, *Connecticut Journal of International Law* 1991-1992, σελ. 65· Adeola F., American Behavioral Scientist 2000, σελ. 686· Popovic N.A.F., Pursuing Environmental Justice with International Human Rights and State Constitutions; *Stanford Environmental Law Journal* 1996, σελ. 338· και Rodriguez-Rivera L., Is the Human Right to the Environment Recognized Under International Law? It depends on the Source, *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, (12)2001, σελ. 1επ.(25).

⁷ Βλ. Αντωνόπουλο Α., Βελετσάνου Ε., Γεωργιάδη Α., Κευγά Ε., Τσούρδη Ε., Το δικαίωμα στο περιβάλλον – Ουσιαστικές και διαδικαστικές όψεις, *Greeklaws Law Journal* 2008, σελ. 83επ.· Αντιπρβλ. και Rodriguez-Rivera L., *ibid*.

α. Η ανθρωποκεντρική προσέγγιση

Ως εκ τούτου, η πρώτη εννοιολογική προσέγγιση του δικαιώματος στο περιβάλλον έγινε υπό το πρίσμα της θεώρησής του ως συνιστώσας άλλων δικαιωμάτων, τα οποία στο πολιτισμένο τουλάχιστον κόσμο, έχουν πλέον εγνωσμένη αξία και συγκεκριμένο περιεχόμενο. Έτσι, η θεώρηση του περιβάλλοντος υπό το πρίσμα θεμελιωδών δικαιωμάτων προσέδωσε μεγαλύτερη ευελιξία και αποτελεσματικότητα στην προστασία του, όταν για παράδειγμα η προσβολή του έχει επίπτωση στην ανθρώπινη υγεία ή στην ιδιωτική ή οικογενειακή ζωή. Έτσι, το περιβάλλον αντιμετωπίζεται ως συνιστώσα ανθρωποκεντρικών δικαιωμάτων, κατά την πλειοψηφία της διεθνούς νομολογίας αλλά και μερίδας της θεωρίας⁸. Ειδικότερα, αποτελεί παράμετρο κατοχυρωμένων σε συνταγματικές έννομες τάξεις ατομικών δικαιωμάτων αλλά και διεθνώς με βάση τα θεμελιώδη δικαιώματα, κατά κανόνα δε των δικαιωμάτων στην ιδιωτική ζωή, στην υγεία και στην ιδιοκτησία, τα οποία έχουν αρνητικό χαρακτήρα, καθότι περιστέλλουν την κρατική παρέμβαση προς μια αποτελεσματική προάσπισή τους⁹. ή κοινωνικών δικαιωμάτων, κατά κανόνα των δικαιωμάτων στη δημόσια υγεία, στην παιδεία και στον πολιτισμό, δικαιώματα που έχουν αντιθέτως θετικό περιεχόμενο και προϋποθέτουν την απαίτηση παροχών και θεσμικών παρεμβάσεων εκ μέρους του κράτους για τη διασφάλισή τους¹⁰. ή τέλος, συλλογικών δικαιωμάτων που απαιτούν τη συμμετοχή, τη συλλογική δράση και την αλληλεγγύη των πολιτών¹¹. Κατ' αυτό τον τρόπο έχει δώσει λαβές ώστε στο περιβάλλον, με όλες τις παραπάνω εκφάνσεις του, να θεωρείται δικαίωμα τρίτης γενιάς.

β. Το αυτοτελές δικαίωμα στο περιβάλλον

Η αναγωγή του περιβάλλοντος σε αυτόνομο αγαθό και της ανάγκης προστασίας του σε αυτοσκοπό¹², άποψη που έχει υποστηριχθεί με πειστικότητα αλλά δεν φαίνεται ακόμη να αποκτά καθολική αποδοχή, προσκρούει στην εγγενή αδυναμία που προαναφέρθηκε και κυρίως στο πρόβλημα ενός ορισμού του εννοιολογικού

⁸ Βλ. Handl G., *Human Rights and Protection of the Environment*, σε: *Economic, social and cultural rights*, (ed.) Eide A., Crause C., Rosas A., Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 2001, σελ. 257επ.

⁹ Βλ. Σιούτη Γλ., *Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, σελ. 28επ.

¹⁰ Βλ. και Δελλή Γ., *Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1998, σελ. 245επ.

¹¹ Βλ. και Χρυσανθάκης Χ., *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2007, σελ. 270.

¹² Ο.α.π., Δελλή Γ., *Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος*, σελ. 250επ.

περιεχομένου ενός δικαιώματος στο περιβάλλον¹³. Η αποδοχή μιας τέτοιας θεωρητικής προσέγγισης, της αναγωγής δηλαδή του δικαιώματος στο περιβάλλον σε αυτοτελές δικαίωμα, σημαίνει πρακτικά την κατοχύρωση ενός δικαιώματος με ουσιαστικό περιεχόμενο και αποκρυσταλλωμένη έννοια. Συνεπάγεται επίσης και την θεσμοθέτηση των διαδικαστικών εκείνων δικαιωμάτων, άνευ των οποίων η αποτελεσματική προστασία του θα καθίστατο ανέφικτη, κατ' ουσίαν δηλαδή των δικαιωμάτων της πρόσβασης των πολιτών στις περιβαλλοντικές πληροφορίες, τη συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, όλων δηλαδή των δικαιωμάτων που -όπως περαιτέρω αναλύεται- αποτέλεσαν αντικείμενο συμβατικής ρύθμισης διεθνώς (Σύμβαση του Ωρους) αλλά και ενσωμάτωσης περιφερειακά, δηλαδή στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Κανονισμός του Ωρχους και το λοιπό παράγωγο δίκαιο), καθώς και στις έννομες τάξεις των συμβαλλομένων κρατών και των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Συμπερασματικές σκέψεις

Διαπιστώνεται από τα παραπάνω μια διεθνής παθογένεια ή καλύτερα απροθυμία, σχετικά με την αναγνώριση και κατοχύρωση ενός ουσιαστικού δικαιώματος στο περιβάλλον. Ακόμα και σε ότι αφορά στην ενωσιακή έννομη τάξη, η οποία είναι πληρέστερη θεσμικά και ουσιαστικά, δεν ανευρίσκεται στο ευρωπαϊκό δίκαιο (πρωτογενές και παράγωγο) σαφής και ρητός ορισμός της έννοιας του περιβάλλοντος, παρότι η περιβαλλοντική προστασία αποτελεί πλέον ρητή πολιτική της Ένωσης, καθώς και αντικείμενο των αποφάσεων των δικαιοδοτικών θεσμικών οργάνων. Αυτό πάντως που έχει αξία ως τελικό συμπέρασμα, είναι ότι τα αρνητικά αποτελέσματα της διαπιστούμενης διεθνώς ανομοιογένειας σε σχέση με την ύπαρξη και την έννοια ενός αμιγώς περιβαλλοντικού δικαιώματος, μπορούν να αμβλυνθούν - σε πρακτικό τουλάχιστον επίπεδο- από τις διεθνείς συμβάσεις για την προστασία του περιβάλλοντος. Από τις συμβάσεις αυτές διαφαίνεται -σε πρώτο επίπεδο- η αδήριτη ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος που αποτελεί ολοένα και περισσότερο κοινό κτήμα της ανθρωπότητας, περαιτέρω όμως αντανakλάται και η ωριμότητα του διεθνούς δικαίου, η εξέλιξή του με το πέρασμα του χρόνου και ο τρόπος που η διεθνής

¹³ Βλ. και Παναγόπουλος Π., Δίκαιο Περιβάλλοντος Δίκαιο Περιβάλλοντος, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα, 2004, σελ. 317επ.· Σκουρής Β., Τάχος Α., Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος, 6^η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 34-35· Σιούτη Γλ., Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος, ό.π., σελ. 15-18· Γκιζάρη - Ξανθοπούλου Α., Οι νέοι μηχανισμοί περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 54.

κοινότητα αντιμετωπίζει θεσμικά το πρόβλημα, με σημαντικά εξαγωγίμα συμπεράσματα και για την εξελικτική ιστορικά θεώρηση του περιβάλλοντος ως προστατευτέου εννόμου αγαθού.

2. Η διεθνής πρωτοβουλία

Η ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος σε διεθνές επίπεδο λόγω και του οικουμενικού χαρακτήρα του περιβαλλοντικού αγαθού, όπως ο χαρακτήρας αυτός προκύπτει κατά βάση από τη μεταδοτικότητα του περιβαλλοντικού προβλήματος, οδήγησε σταδιακά στη διαμόρφωση μιας διεθνούς συνείδησης που εκφράστηκε πρωτογενώς μέσα από τη διοργάνωση διεθνών και πολλές φορές οικουμενικών συνδιασκέψεων που οδήγησαν σε εξαγγελίες και σε κείμενα καταρχάς μη δεσμευτικού χαρακτήρα¹⁴, θέτοντας όμως περαιτέρω τα θεμέλια για συμφωνίες διεθνούς εμβέλειας που αναθέτουν στα κράτη υποχρεώσεις.

α. Διάσκεψη της Στοκχόλμης (1972)

Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης¹⁵ διατυπώθηκε το 1972 στο πλαίσιο της Διάσκεψης του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών για το περιβάλλον και αποτελείται από 26 Αρχές. Στο προοίμιο της Διακήρυξης τονίστηκε ο επείγων χαρακτήρας της ανάγκης προστασίας του περιβάλλοντος, καθώς και το μέγεθος και οι δυσκολίες του περιβαλλοντικού προβλήματος, το οποίο συνδέθηκε για πρώτη φορά με την ανάπτυξη, αλλά και με την ανάγκη οριοθέτησής της¹⁶ με εργαλεία την ανθρώπινη επιστήμη και τεχνική.

Σύμφωνα με την Αρχή 1 της Διακήρυξης *ο άνθρωπος έχει το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία, την ισότητα και σε επαρκείς συνθήκες ζωής, σε ένα περιβάλλον τέτοιας ποιότητας που να επιτρέπει την αξιοπρεπή και ενημερή διαβίωση και φέρει ευθύνη να προστατεύει και να προάγει το περιβάλλον για τις παρούσες και τις*

¹⁴ Βλ. αναλυτικά Αντωνόπουλο Α., Βελετσάνου Ε., Γεωργιάδη Α., Κευγά Ε., Τσούρδη Ε., ό.π. (*Το δικαίωμα στο περιβάλλον – Ουσιαστικές και διαδικαστικές όψεις*), σελ. 83επ. και Hill B. E., Wolfson S., Targ N., *Human Rights and the Environment: A Synopsis and Some Predictions*; *Georgetown International Environmental Law Review*, 2003-2004, σελ. 359.

¹⁵ Βλ. σχετ. Sohn L., *The Stockholm Declaration on the Human Environment*, *Harvard International Law Journal*, 1973, σελ. 423.

¹⁶ Δεκλερής Μ., *Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος. Αρχές της Βιωσίμου Αναπτύξεως, Νόμος και Φύση 1995*, τόμος 2^{ος}, εκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σελ. 282-347· βλ και Αρχές 8 και 10 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης.

μελλοντικές γενιές, συσχετίζοντας από την αρχή με τον τρόπο αυτό το περιβάλλον με τα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁷.

Στην Αρχή 21, η οποία ορίζει ότι *σύμφωνα με την Χάρτα των Ηνωμένων Εθνών και των αρχών του διεθνούς δικαίου, τα κράτη έχουν το κυρίαρχο δικαίωμα να εκμεταλλεύονται τους δικούς τους πόρους, αναλόγως της πολιτικής τους για το περιβάλλον και έχουν το καθήκον να πράττουν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε οι δραστηριότητες που ασκούνται εντός των ορίων της δικαιοδοσίας τους ή ευρίσκονται υπό τον έλεγχό τους να μην προκαλούν ζημία στο περιβάλλον άλλων κρατών ή περιοχών που δε υπάγονται σε καμία εθνική δικαιοδοσία*, βρίσκει έρεισμα η θεμελιώδης αρχή της μη πρόκλησης περιβαλλοντικής ζημίας από τη δραστηριότητα ενός κράτους σε τρίτα κράτη ή περιοχές εκτός της εδαφικής επικράτειας του. Η αρχή αυτή καθιερώθηκε στη συνέχεια ως εθιμικός κανόνας του διεθνούς δικαίου αλλά αποτέλεσε και ρύθμιση διεθνών συμβάσεων, την εκμεταλλεύτηκε δε μετέπειτα και η διεθνής νομολογία.

Με την Αρχή 22 της Διακήρυξης προωθείται η διακρατική συνεργασία στον τομέα της περιβαλλοντικής ευθύνης και της αποζημίωσης για τις περιβαλλοντικές ζημιές, με την Αρχή 20 προωθείται αντίστοιχα η διακρατική συνεργασία στον τομέα της πληροφόρησης, ενώ περαιτέρω γίνεται αναφορά και στην προσπάθεια έλλογης διαχείρισης των φυσικών πόρων, κατά το καλύτερο δυνατό τρόπο σε σχέση και αλληλεξάρτηση με την ανάπτυξη.

Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης, καθώς και οι Αρχές που εμπεριέχει, κατατάσσονται βέβαια στο χώρο του *soft law* και δεν παράγουν δεσμευτικές υποχρεώσεις για τα συμμετέχοντα κράτη, πολλώ δε μάλλον δεν θεμελιώνουν αγωγήμα δικαιώματα για τους πολίτες, αλλά εντάσσονται στη σφαίρα των ευκτέων στόχων για τους φορείς της κρατικής εξουσίας.

β. Έκθεση Brundtland (1987) - Διάσκεψη του Ρίο (1992) και Agenda 21.

Η επιδίωξη της βιώσιμης ανάπτυξης

Η Έκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον με τίτλο "Το Κοινό μας Μέλλον" το 1987, ευρύτερα γνωστή ως Έκθεση Brundtland, εισήγαγε το πρώτον τον όρο και την έννοια της αιεφόρου ή βιώσιμης ανάπτυξης (*sustainable development*). Η βιώσιμη ανάπτυξη στηρίχθηκε σε τρεις συνιστώσες, ήτοι καθαρό περιβάλλον,

¹⁷ Shelton D., Human Rights and Environment in Multilateral Treaties Adopted between 1991 and 2001, Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment, Background Paper No.1, δημοσιευμένο στο διαδικτυακό τόπο: www.ohcr.org/English/issues/environment/environ/bp1.htm.

οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική συνοχή. Η Έκθεση στόχευε στην οριοθέτηση της ανεξέλεγκτης ανάπτυξης, επιδιώκοντας τον συγκερασμό μεταξύ της οικονομικής ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος.

Ακολούθησε η Διακήρυξη του Ρίο, η οποία προήλθε από την παγκόσμια Διάσκεψη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη που έλαβε χώρα στο Ρίο ντε Τζανέιρο στη Βραζιλία το 1992¹⁸ και πραγματοποιήθηκε σε περιβάλλον ιδιαίτερη ευφορίας υποκεινούμενο και από τις διεθνείς εξελίξεις της εποχής που σηματοδοτούσαν τη διεθνή συνεργασία και συμφιλίωση.

Σύμφωνα με την Αρχή 1 της Διακήρυξης, *τα ανθρώπινα όντα βρίσκονται στο κέντρο των ανησυχιών για την αειφόρο ανάπτυξη και έχουν το δικαίωμα σε μια υγιή και παραγωγική ζωή σε αρμονία με τη φύση.* Η Διακήρυξη του Ρίο ανήγε την αειφόρο ανάπτυξη, που είχε προδιακηρυχθεί ήδη από το 1987 στην Έκθεση Brundland, σε βασικό στόχο, η δε έννοια της ανάπτυξης, ως μάλλον μείζονος σημασίας σε σχέση με το περιβάλλον, διατρέχει όλο το διεθνές κείμενο. Η Διακήρυξη του Ρίο επικρίθηκε ως συντηρητικότερη της Διακήρυξης της Στοκχόλμης, παρότι έπεται κατά δυο δεκαετίες, διότι κατέστησε πιο χαλαρή τη σύνδεση μεταξύ περιβαλλοντικής προστασίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γεγονός που διαφαίνεται ήδη από την παραπάνω Αρχή 1 σε σύγκριση και με την αντίστοιχη Αρχή 1 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης¹⁹, αποδόθηκε δε αυτό στην αντιπαράθεση μεταξύ των ήδη ανεπτυγμένων και των αναπτυσσόμενων τότε κρατών με προφανείς τις εκατέρωθεν αντίθετες επιδιώξεις τους.

Στο ουσιαστικό περιεχόμενό της, η Διακήρυξη του Ρίο ντε Τζανέιρο επιβεβαίωσε τις βασικές αρχές που είχαν περιληφθεί και στη Διακήρυξη της Στοκχόλμης, όπως την αρχή της μη πρόκλησης ζημίας μεταξύ των κρατών (Αρχή 2 του Ρίο), την περιβαλλοντική ευθύνη και την ευθύνη προς αποζημίωση (Αρχή 13), και την ευρύτερη συνεργασία μεταξύ των κρατών για την αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού κινδύνου στο πλαίσιο του διεθνούς οικονομικού συστήματος σύμφωνα και με την αρχή της αλληλεγγύης (Αρχές 7, 9, 12, 14 και 27).

¹⁸ Βλ. 1992 Rio Declaration of the UN Conference on Environment and Development, UN Doc., A/CONF. 151/26/Rev. 1.

¹⁹ Βλ. σχετ. Sands Ph., Principles of International Environmental Law, 2η έκδοση, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, σελ. 54· Fitzmaurice M., International Protection of the Environment, Recueil des Cours de l'Academie de la Haye, 2002, σελ. 13(309)· Wirth D., The Rio Declaration on Environment and Development: Two Steps Forward and one back, or Vice Versa?, Georgia Law Review 1994-1995· Birnie P., Boyle A., International Law and Environment, 2η έκδοση, Oxford University Press, Oxford, 2003, σελ. 252.

Το καινοτόμο στοιχείο στη Διακήρυξη του Ρίου είναι η διατύπωση νέων αρχών. Ιδίως, αφενός της αρχής της προφύλαξης, που εντάσσεται στο προληπτικό στάδιο του περιβαλλοντικού κινδύνου, και αφετέρου της αρχής "ο ρυπαίνων πληρώνει", που αφορά στο αποκαταστατικό στάδιο της περιβαλλοντικής ζημίας (Αρχές 15 και 16). Επίσης, διατυπώθηκαν οι αρχές της συμμετοχής στα περιβαλλοντικά θέματα και της πληροφόρησης του κοινού (Αρχή 10) που αποτελούν τον πρόδρομο των διαδικαστικών περιβαλλοντικών δικαιωμάτων. Πολλές από τις αρχές αυτές έχουν έκτοτε αναχθεί σε βασικές περιβαλλοντικές αρχές του διεθνούς δικαίου²⁰, και κατ' επέκταση του περιφερειακού ή του εθνικού κατά περίπτωση δικαίου, κατεξοχήν δε του ευρωπαϊκού δικαίου. Τέλος, με στόχο την αειφορία και την ισόρροπη ανάπτυξη σε αρμονία με το περιβάλλον, εκφράστηκε ως αρχή και η ανάγκη της ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής πολιτικής στις πολιτικές της οικονομικής ανάπτυξης.

Η Διάσκεψη του Ρίο συμπληρώθηκε με την Ατζέντα 21 η οποία, επίσης ως κείμενο μη δεσμευτικού χαρακτήρα, αποτελεί ένα πρόγραμμα δράσης των κυβερνήσεων στον τομέα της διαρκούς ανάπτυξης, συνδυάζοντας αυτήν με την προστασία του περιβάλλοντος. Η Ατζέντα με γνώμονα το εμπόριο, προωθεί τη διεθνή συνεργασία στις διασυνοριακές ρυπάνσεις συνδυάζοντας αυτήν με την εμπορική συνεργασία μεταξύ των κρατών, εκμεταλλευόμενη τις διεθνείς εμπορικές σχέσεις που έχουν αναπτυχθεί. Προτείνει περαιτέρω την επεξεργασία μέτρων για την αρμονική συμβίωση του περιβάλλοντος και του εμπορίου, με στόχο την ενίσχυση και τη βελτίωση της διαρκούς ανάπτυξης, και βέβαια επισημαίνει την βούληση της αποφυγής επιβολής περιβαλλοντικών μέτρων που να προκαλούν αδικαιολόγητους περιορισμούς στο εμπόριο, δίνοντας έτσι εν τέλει, εμμέσως πλην σαφώς, την ιεραρχική προτεραιότητα στο εμπόριο και την οικονομική ανάπτυξη ή εν πάσει περιπτώσει δηλώνοντας την πολιτική απροθυμία απεξάρτησης του περιβαλλοντικού δικαιώματος από την οικονομική ανάπτυξη.

γ. Διάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ (2002)

Στις πρόσφατες διεθνείς συναντήσεις συγκαταλέγεται η παγκόσμια Διάσκεψη για την αειφόρο ανάπτυξη που έλαβε χώρα τον Σεπτέμβριο του 2002 στο

²⁰ Σε επίπεδο εθνικού διεθνούς δικαίου, κατεξοχήν η Αρχή 21 της Στοκχόλμης και η Αρχή 2 του Ρίο περί της υποχρέωσης καλής γειτνίασης, βλ. σχετ. Lee J, The Underlying Legal Theory to Support a Well-Defined Human Right to a Healthy Environment as a Principle of Customary International Law, Columbia Journal of International Law 2000, σελ. 284επ.(308).

Γιοχάνεσμπούργκ της Νότιας Αφρικής, και κατά την οποία συντάχθηκε το λεγόμενο Σχέδιο Εφαρμογής (*Plan of Implementation*) για την βιώσιμη ανάπτυξη. Το Σχέδιο Εφαρμογής επικρίθηκε βέβαια ως αναποτελεσματικό²¹ καθότι δεν περιλαμβάνει τους απαιτούμενους μηχανισμούς ελέγχου για τους τιθέμενους στόχους, ούτε συγκεκριμένα και δεσμευτικά χρονοδιαγράμματα για πολλούς από τους βασικούς τομείς του. Το Σχέδιο Εφαρμογής προέβλεπε κατά περιεχόμενο την μείωση κατά το ήμισυ, το αργότερο ως το 2015, του αριθμού των προσώπων που δεν έχουν πρόσβαση σε πόσιμο νερό και σε στοιχειώδεις ανάγκες και συνθήκες υγιεινής, την αποκατάσταση των αποθεμάτων αλιείας, την ελάττωση των αρνητικών επιπτώσεων των χημικών προϊόντων στην υγεία και το περιβάλλον, το αργότερο μέχρι το 2020, την ελαχιστοποίηση της απώλειας της βιοποικιλότητας πριν από το 2010 καθώς και την αναστροφή της τάσης εξάντλησης των φυσικών πόρων.

δ. Διάσκεψη της Κοπεγχάγης (2009)

Παρά τις φιλόδοξες διακηρύξεις της διεθνούς κοινότητας, ο περιβαλλοντικός κίνδυνος παραμένει ακόμη ορατός και απτός, αν όχι επιδεινούμενος, και έχει μετατεθεί πλέον από τις διασυνοριακές ρυπάνσεις σε οικουμενικού χαρακτήρα προβλήματα προκαλώντας έτσι νέα δεδομένα και νέα ζητήματα προς επίλυση. Η ανθρωπότητα εν συνόλω, βάλλεται πλέον από την κλιματική αλλαγή, η οποία παρότι αποτέλεσε αντικείμενο διεθνών πρωτοβουλιών, προεχόντως δε της Σύμβασης Πλαισίου για τις κλιματικές αλλαγές του 1992 και του Πρωτοκόλλου του Κιότο σε αυτήν του 1997, παραμένει υπαρκτό πρόβλημα. Η πρόσφατη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή που πραγματοποιήθηκε στην Κοπεγχάγη το Δεκέμβριο του 2009, επιβεβαίωσε στην πράξη την πολιτική απροθυμία που διέκρινε και το Πρωτόκολλο του Κιότο, τουλάχιστον από ένα μέρος της διεθνούς κοινότητας, διότι δεν κατέληξε στην επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος, δηλαδή στη σύναψη μια διεθνούς, αποτελεσματικής και νομικά δεσμευτικής συμφωνίας, παρά αρκέστηκε για άλλη μια φορά στην υιοθέτηση μιας μη δεσμευτικής (πολιτικής) συμφωνίας, της Συμφωνίας της Κοπεγχάγης (*Copenhagen Accord*). Σύμφωνα με αυτήν, τέθηκε ως στόχος η διατήρηση της μέγιστης μέσης παγκόσμιας αύξησης της θερμοκρασίας κάτω από 2° C, με την κατανομή ανάλογων υποχρεώσεων μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων

²¹ Βλ. Καραγεώργου Β., Η αειφόρος ανάπτυξη ως βάση της σύγχρονης περιβαλλοντικής πολιτικής - Βασικοί άξονες και εργαλεία με βάση τα νέα δεδομένα, ΠερΔικ 3/2004, σελ. 324επ.

χωρών, ενώ εξέφρασε και την ανάγκη επανεξέτασης του ζητήματος το 2015 για πιθανή επιδίωξη της διατήρησης της αύξησης της θερμοκρασίας κάτω από 1,5° C.

ε. Η επιστροφή στο Ρίο (2012)

Πριν από την μεγάλη επιτυχία που σημειώθηκε στην 21^η Σύνοδο της Συνδιάσκεψης των Μερών της Σύμβασης Πλαισίου για τις Κλιματικές Αλλαγές, η οποία κατέληξε στη Συμφωνία των Παρισίων τον Δεκέμβριο του 2015, ο κύκλος των μεγάλων οικουμενικών Διασκέψεων για το περιβάλλον έκλεισε με μια μεγάλη απογοήτευση. Άκρως απογοητευτικά ήταν τα αποτελέσματα της προηγηθείσας Διάσκεψης Κορυφής των Ηνωμένων Εθνών για την Βιώσιμη Ανάπτυξη, η οποία έλαβε χώρα και πάλι στο Ρίο, είκοσι χρόνια μετά, από τις 20 έως τις 22 Ιουνίου του 2012. Παρότι είχε μαζική προσέλευση από μη κυβερνητικές οργανώσεις καθώς και συμμετοχή από εκπροσώπους 191 κρατών, δηλαδή σχεδόν από την ολότητα της διεθνούς κοινότητας, κατέληξε σε ένα μη δεσμευτικό κείμενο πολιτικού χαρακτήρα (*the future we want*)²², χωρίς συγκεκριμένους στόχους και χρονοδιαγράμματα, ενώ αντίθετα ανέδειξε το χάσμα μεταξύ των κρατών σε σχέση με το πώς αντιλαμβάνονται την βιώσιμη ανάπτυξη αλλά και τον τρόπο της επίτευξής της. Το κείμενο ουσιαστικά επιβεβαίωνε τους στόχους της βιώσιμης ανάπτυξης, σε συνέχεια των στόχων της Χιλιετίας του 2000, και μάλιστα με περιορισμένο χρονικό ορίζοντα. Στα θετικά βέβαια της Διάσκεψης συγκαταλέγονται οι ανεπίσημες συνεδριάσεις (*Rio Conventions Pavilion*) που ασχολήθηκαν με επίκαιρα και ουσιώδη ζητήματα, όπως είναι η διάχυση της πληροφορίας, η αποενημοποίηση, οι αυτόχθονες τοπικές κοινότητες, καθώς και προσέγγιση της κλιματικής αλλαγής από την πλευρά των οικοσυστημάτων και της βιοποικιλότητας.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Διεθνείς συνθήκες για το περιβάλλον

1. Το δίκαιο των διεθνών συνθηκών

Το δίκαιο που διέπει τις διεθνείς συνθήκες, όπως αυτές ορίζονται στενότερα ως η δικαιοπραξία και ευρύτερα ως η συμβατική σχέση μεταξύ των υποκειμένων του διεθνούς δικαίου (κρατών και διεθνών οργανισμών) που αποσκοπεί στην παραγωγή

²² Βλ. Future We Want – Outcome Document, σε: <https://sustainabledevelopment.un.org/rio20/futurewewant>.

συγκεκριμένων εννόμων συνεπειών²³, υπήρξε έως το 1969 που συνήφθη η Σύμβαση της Βιέννης *περί του δικαίου των συνθηκών* κατά βάση εθιμικό. Έκτοτε, ισχύει και εφαρμόζεται η Σύμβαση της Βιέννης, η οποία κωδικοποίησε το έως τότε ισχύον εθιμικό δίκαιο, περιλαμβάνοντας περαιτέρω και νέες ρυθμίσεις, καθώς και η νεότερη Σύμβαση του 1986 *περί του δικαίου των συνθηκών μεταξύ κρατών και διεθνών οργανισμών και μεταξύ διεθνών οργανισμών*, η οποία υιοθετήθηκε από τη Διεθνή Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών μετά από πρωτοβουλία της Επιτροπής του Διεθνούς Δικαίου.

2. Τύποι διεθνών συνθηκών

Στον τομέα του περιβάλλοντος ελάχιστη σημασία για την οποιαδήποτε μέλετη έχουν οι διμερείς συνθήκες. Ως εκ τούτου, αναπόφευκτα το ενδιαφέρον επικεντρώνεται κατά μείζονα λόγο στις πολυμερείς συνθήκες, διότι κρίσιμο στοιχείο για την αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος είναι η συλλογικότητα και, συνεπώς, η σημασία διμερών συμβάσεων που κατά κανόνα αφορούν σε μικρής εμβέλειας διασυνοριακές σχέσεις δεν είναι μεγάλη, αφετέρου δε οι διμερείς συμβάσεις σπάνια μπορεί να αποτελέσουν το θεμέλιο ή το γνώμονα για την ύπαρξη ή αποκρυστάλλωση εθιμικών κανόνων διεθνούς εμβέλειας εξελίσσοντας έτσι το διεθνές δίκαιο²⁴. Ιδιαίτερο τύπο πολυμερών διεθνών συνθηκών αποτελούν οι συνθήκες με τις οποίες ιδρύονται οι διεθνείς οργανισμοί, αφού προϋπόθεση για την ίδρυση ενός διεθνούς οργανισμού, αλλά και συνθετικό στοιχείο της ίδιας της έννοιάς του είναι η σύναψη (διεθνούς) συνθήκης μεταξύ των ιδρυτικών κρατών και η διαμέσου αυτής έκφραση της βούλησής τους για την δημιουργία του Καταστατικού του, κατά περίπτωση επονομαζόμενου και ως Χάρτη, Συμφώνου ή Συντάγματος κλπ, που παρόλα αυτά δεν είναι κάτι άλλο από την ιδρυτική του συνθήκη²⁵.

3. Σύναψη και αποτελέσματα

Η συνομολόγηση των διεθνών συνθηκών, η οποία με την ευρύτερη έννοια περιλαμβάνει όλες εκείνες τις διαδικασίες που οδηγούν στην τελική έκφραση της βούλησης των κρατών να δεσμευτούν, υπό τη στενή δε έννοια συμπίπτει με τη σύναψη τους, δηλαδή την τελική πράξη με την οποία τα κράτη αναλαμβάνουν τις παραγόμενες δεσμεύσεις από τις συνθήκες, και η οποία κατά κανόνα είναι η υπογραφή και η

²³ Βλ. Ρούκοντας Εμμ., *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2011, σελ. 70επ.

²⁴ Βλ. άρθρο 38 της Σύμβασης της Βιέννης για το δίκαιο των συνθηκών (1969).

²⁵ Αναλυτικά σε Νάσκου – Περράκη Π., *Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, Η θεσμική διάσταση*, 5^η έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2011, σελ. 49επ., με παραδείγματα και παραπομπές.

επικύρωσή τους, κάποιες φορές και μόνο η υπογραφή²⁶, οδηγεί στα έννομα αποτελέσματα που είναι και ο λόγος ύπαρξης των συνθηκών, ήτοι στη δέσμευση των συμβαλλομένων κρατών από τους ειδικότερους όρους των συνθηκών που συνάπτουν. Οι πολυμερείς δε συμβάσεις, μεταξύ αυτών κατά κανόνα και οι περιβαλλοντικές, συνάπτονται συνήθως στο πλαίσιο διεθνών συνδιασκέψεων και με πρωτοβουλία διεθνών οργανισμών, όπως κατά μείζονα λόγο ο ΟΗΕ με τις αντίστοιχες επιτροπές του, και με πλειοψηφικές διαδικασίες ή διαδικασίες *consensus* για την υιοθέτηση των τελικών νομικών κειμένων. Άλλο είναι το θέμα της μεταφοράς και ένταξης των διεθνών συνθηκών στις επιμέρους εσωτερικές έννομες τάξεις των συμβληθέντων κρατών, σύμφωνα και με τις θεωρίες του μονισμού και του δυαδισμού και με τις διαδικασίες της κύρωσης και δημοσίευσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ποικίλες προεκτάσεις που συναρτώνται με τις ιδιαιτερότητες του κάθε διεθνούς οργανισμού, παρουσιάζει και το ζήτημα της κλιμακούμενης δέσμευσης που παράγει στα μέλη διεθνών οργανισμών η σύναψη διεθνών συνθηκών από τους ίδιους τους διεθνείς οργανισμούς, ή παράλληλα τόσο από αυτούς όσο και από τα κράτη μέλη τους, σύμφωνα πάντα και με τις ιδρυτικές και καταστατικές τους ρυθμίσεις. Το θέμα θα μας απασχολήσει ειδικότερα σε ότι αφορά στην, η οποία αποτελεί ιδιότυπο διεθνή οργανισμό που διαθέτει πλέον και νομική προσωπικότητα αλλά και σταδιακά διαμορφούμενη βούληση πολιτικής ενοποίησης (κατά την επικρατέστερη άποψη, μετά και τη Συνθήκη της Λισαβόνας, η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί υπερεθνική νομική οντότητα). Θεμελιώδης πάντως είναι ο κανόνας *pacta sunt servanda*, αδιαμφισβήτητη αρχή του διεθνούς εθμικού αλλά και του συμβατικού δικαίου, σύμφωνα και με το άρθρο 26 της σύμβασης της Βιέννης για το δίκαιο των συνθηκών²⁷, καθώς και η αρχή της αμοιβαιότητας²⁸. Τέλος, η εφαρμογή και η εκτέλεση των διεθνών υποχρεώσεων που τα αναλαμβάνουν τα κράτη δυνάμει των συνθηκών που υπογράφουν, ακολουθεί κατά βάση τους ίδιους τους ορισμούς των συνθηκών αυτών και ακολούθως το εν γένει διεθνές δίκαιο των συνθηκών ή το διεθνές έθιμο, στο πλαίσιο πάντα της διεθνούς έννομης τάξης και των καταστατικών αρχών των διεθνών οργανισμών και των οργάνων τους που διοργανώνουν τις διεθνείς πρωτοβουλίες (π.χ. ΟΗΕ, Συνδιάσκεψη των Μερών των διεθνών συνθηκών κλπ).

²⁶ Αναλυτικά σε Ρούκουνα Εμμ., ό.π., σελ. 74επ.

²⁷ Αναλυτικά σε Ρούκουνα Εμμ., ό.π., σελ. 110επ.

²⁸ Βλ. Ρούκουνα Εμμ., ό.π.· Τροβά Ε., Ο δικαστικός έλεγχος της αμοιβαιότητας της εφαρμογής των γενικώς παραδεδεγμένων κανόνων του διεθνούς δικαίου, Επιθεώρηση Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου 1991, σελ. 348.

4. Διεθνείς περιβαλλοντικές συνθήκες

Σύμφωνα και με τον Ρούκουνα²⁹, με περαιτέρω παραπομπή και στην *Edith Brown Weiss*, τα διεθνή νομικά κείμενα που αφορούν στο περιβάλλον, διμερείς ή πολυμερείς συμβάσεις και συστατικές πράξεις διεθνών οργανισμών, συνθήκες και πρωτόκολλα (δεσμευτικού χαρακτήρα), αλλά και παγκόσμιες διακηρύξεις, ψηφίσματα και άλλες διεθνείς πράξεις νομικώς μη δεσμευτικές, ανέρχονται σε περισσότερα από εννιακόσια και βαίνουν αυξανόμενα. Η συντριπτική πλειοψηφία τους περιέχει ευέλικτους ή ελαστικούς κανόνες που εντάσσονται στο χώρο του *soft law*. Σε αυτά προστίθενται και τα κείμενα που κατοχυρώνουν το δικαίωμα στο περιβάλλον ως συνιστώσα των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων³⁰.

Ένα μεγάλο κομμάτι των διεθνών αυτών κειμένων είναι και οι διεθνείς συνθήκες³¹, οι οποίες αποτελούν και το ειδικότερο αντικείμενο μελέτης της παρούσας διατριβής. Οι διεθνείς συνθήκες για το περιβάλλον υπολογίζονται σε περισσότερες από τετρακόσιες³², ενώ οι εν γένει διεθνείς συμβάσεις που περιέχουν ρυθμίσεις για το περιβάλλον χωρίς να είναι αμιγώς περιβαλλοντικές εκτιμώνται σε περισσότερες από χίλιες³³, αριθμοί που από μόνοι τους φανερώνουν το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας για την προστασία του περιβάλλοντος αλλά και την ίδια την αυταξία του περιβαλλοντικού αγαθού. Από την άλλη βέβαια δηλώνουν την δυσαναλογία μεταξύ των πρωτοβουλιών της διεθνούς κοινότητας και της κατ' αποτέλεσμα ικανής

²⁹ Βλ. Ρούκουνα Εμμ., ό.π., σελ. 327.

³⁰ Βλ. (ενδ.) σε ότι αφορά σε διακηρύξεις περιβαλλοντικών δικαιωμάτων, το δικαίωμα στην περιβαλλοντική προστασία που κατοχυρώνεται στο άρθρο 24 του Αφρικανικού Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών, ο οποίος υιοθετήθηκε το 1981 και τέθηκε σε ισχύ το 1986, African Charter on Human and Peoples Rights, Banjul, 27/6/1981, OAU Doc.CAB/LEG/67/3 rev.5· σχετ. Udombana N., Between Promise and Performance: Revisiting States' Obligations Under the African Human Rights Charter, Stanford Journal of International Law 2004, σελ. 105(107)· Gittleman R., The African Charter on Human and Peoples Rights: A Legal Analysis, Virginia Journal of International Law 1981-2, σελ. 667(709-713)· βλ. επίσης, το δικαίωμα στο περιβάλλον όπως αποτυπώνεται στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο του Σαν Σαλβαδόρ που προσαρτήθηκε στην Αμερικανική Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1969 και τέθηκε σε ισχύ το 1999, χωρίς να έχει επικυρωθεί από τις Η.Π.Α. και τον Καναδά, Additional Protocol to the American Convention on Human Rights On Economic, Social and Cultural Rights, San Salvador, 17/11/1988, OAS Treaty Series. No 69· σχετ. Cahalan S., NIMBY: Not in Mexico's Back Yard? A Case for Recognition of a Human Right to Healthy Environment in the American States, Georgia Journal of International and Comparative Law 1993, σελ. 409 (422 – 423)· βλ. επίσης το άρθρο 7 παρ. 4 της Σύμβασης 169 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για τους αυτόχθονες και νομαδικούς λαούς που προβλέπει ότι οι κυβερνήσεις θα πρέπει να υιοθετήσουν μέτρα σε συνεργασία με τους λαούς για να προστατεύσουν και να διατηρήσουν το περιβάλλον στις περιοχές που αυτοί κατοικούν.

³¹ Βλ. και Περγάκη Στ. – Γρηγορίου Π., Περιβάλλον και διεθνές συμβατικό δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1997, με καταγραφή όλων των βασικών συμβάσεων ανά ειδικότερο τομέα προστασίας του περιβάλλοντος.

³² Βλ. και Παναγόπουλος Θ., Δίκαιο περιβάλλοντος, εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα 2004, σελ. 137επ.

³³ Kiss A. – Shelton D. Manual of European Environmental Law, Cambridge University Press 1997, σελ. 26.

προστασίας τους περιβάλλοντος, γεγονός που αποτελεί παθογένεια οφειλόμενη κυρίως στην έλλειψη πολιτικής βούλησης στην αποτύπωση αυστηρών κανόνων ή στην αυστηρή εφαρμογή των ρυθμίσεων των διεθνών συνθηκών.

Σε αυτό το σημείο, ιδιαίτερη σημασία έχει ο τρόπος ενσωμάτωσης των διεθνών συνθηκών στις επιμέρους έννομες τάξεις των συμβαλλομένων μερών, κυρίως δε στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία παρουσιάζει μια αυξημένη νομική και πολιτική συνοχή ως ιδιότυπος διεθνής οργανισμός και για το λόγο αυτό έχει τη δύναμη και δυναμική να συμβάλλει στην περαιτέρω προστασία του περιβάλλοντος λειτουργώντας αμφίδρομα, από τη μια δηλαδή εξασφαλίζοντας την αποτελεσματικότερη εφαρμογή των διεθνών συνθηκών στις οποίες μετέχει από τα κράτη – μέλη της, και από την άλλη συμβάλλοντας στην περαιτέρω εξέλιξη του διεθνούς δικαίου με την θεσμικά κατοχυρωμένη δράση της σε διεθνές επίπεδο.

Κεφάλαιο Τρίτο

Η εξέλιξη και καθιέρωση των βασικών αρχών για το περιβάλλον στο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο

1. Προληπτική δράση

1.1. Αρχή της πρόληψης

Η αρχή της πρόληψης αποτελεί την πεμπτούσια της περιβαλλοντικής προστασίας αλλά και την καινοτομία της δικαιοϊκής τάξης στο χώρο του περιβάλλοντος. Η αρχή της πρόληψης συνάδει και με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του περιβαλλοντικού αγαθού, ως αγαθού πολλές φορές δύσκολα επανατάξιμου³⁴. Επιτάσσει την προληπτική δράση κατ' εξαίρεση από τον γενικό αποζημιωτικό κανόνα της έννομης τάξης. Σύμφωνα με τις επιταγές της αρχής, επιβάλλεται στα κράτη και στις διοικήσεις τους να λαμβάνουν τα κατάλληλα και αναγκαία μέτρα προκειμένου να αποφευχθεί η περιβαλλοντική ζημία αντί να αναλώνονται στην εκ των υστέρων αποκατάσταση μιας ήδη επελθούσας βλάβης. Η εκ των υστέρων αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημίας εξάλλου απαιτεί αποδεδειγμένα μεγαλύτερο κόστος, κυρίως όμως έχει ως βασικό μειονέκτημα ότι δύσκολα ή σπάνια επιτυγχάνει την πλήρη επαναφορά του περιβάλλοντος στην προτέρα κατάσταση λόγω και της ιδιομορφίας του

³⁴ Κατάγεται ουσιαστικά από την αρχή 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης και συνάγεται από την υποχρέωση που επιβάλλεται από αυτήν στα κράτη να μεριμνούν ώστε οι δραστηριότητες εντός της επικράτειάς τους να μην προκαλούν βλάβη στο περιβάλλον άλλων κρατών ή σε περιοχές εκτός της δικαιοδοσίας τους, ό.π. σελ. 8.

περιβαλλοντικού αγαθού. Η αρχή συνεπώς επιτάσσει την ανάληψη δράσης από τα αρμόδια όργανα πριν επέλθει ο περιβαλλοντικός κίνδυνος με σκοπό να προληφθεί η αποδεδειγμένα αναμενόμενη βλάβη στο περιβάλλον.

Για την υλοποίηση των επιταγών της προληπτικής δράσης έχει καθιερωθεί ο θεσμός της Εκτίμησης των Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων πριν τη λήψη οποιασδήποτε δραστηριότητας που αναμένεται να έχει σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον³⁵. Βασικό δε εργαλείο για την εφαρμογή του παραπάνω θεσμού στην πράξη είναι η Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων, η οποία πλέον τείνει και διεθνώς να αναγνωρισθεί ως επίσημη πρακτική του διεθνούς δικαίου απορρέουσα από την υποχρέωση της προληπτικής δράσης, όπως ακολούθως θα δούμε και στην πλέον πρόσφατη απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης στη υπόθεση *Pulp Mills on the River Uruguay*³⁶. Περαιτέρω εκφάνσεις της αρχής της πρόληψης καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα ρυθμιστικών ενεργειών και αφικνούνται από την υποχρεωτική καθιέρωση έκδοσης (διοικητικών) αδειών για τη διενέργεια πράξεων που έχουν οποιαδήποτε επενέργεια στο περιβάλλον και φτάνουν μέχρι και την ολοσχερή απαγόρευση της διενέργειας τέτοιων πράξεων (π.χ. σε αρχαιολογικούς χώρους, δάση κλπ.). Η αρχή όμως διαπνέει και τις παραδοσιακού τύπου έννομες συνέπειες και κυρώσεις, δίνοντας σε αυτές τελικά προληπτικό και όχι κατασταλτικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρόβλεψη διοικητικών προστίμων και ποινών (π.χ. αφαίρεση διοικητικών αδειών) που τελικά καταλήγουν να δρουν προληπτικά λόγω και του συνυπολογιζόμενου από τους παραβάτες -ασύγκριτα μεγαλύτερου- κόστους στο αποκαταστατικό στάδιο ή η αυστηροποίησης της περιβαλλοντικής ευθύνης με την απεξάρτησή της από την υπαιτιότητα και την καθιέρωσή της ως αντικειμενικής.

Σε διεθνές επίπεδο η αρχή της πρόληψης υιοθετήθηκε επίσημα από τα Ηνωμένα Έθνη το πρώτον κατ' έτος 1992, στη Συνδιάσκεψη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη στο Ρίο ντε Τζανέιρο. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της εν λόγω Συνδιάσκεψης, οι επιπτώσεις στο περιβάλλον πρέπει να λαμβάνονται (προληπτικά) υπόψη σε κάθε αναπτυξιακή πολιτική. Έκτοτε, η αρχή της πρόληψης αποτελεί βασική αρχή του διεθνούς δικαίου, περισσότερο βέβαια ως συνιστώσα μιας φιλικής προς το περιβάλλον ανάπτυξης παρά ως αυτοτελής ή αμιγώς περιβαλλοντική αρχή. Αυτή πάντως που υπήρξε πρωτοπόρος στην καθιέρωση της προληπτικής δράσης στον τομέα

³⁵ Γενικά βλ. και Κουτούπα –Ρεγκάκου Ε., Η διοικητική διαδικασία εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, εκδόσεις Σάκκουλα, 1995.

³⁶ *Pulp Mills on the River Uruguay case (Provisional Measures) (Argentina v. Uruguay)*, ICJ Reports, (2006), ό.π., σελ. 65επ.

του περιβάλλοντος είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση. Ήδη από το Πρώτο Πρόγραμμα Δράσης για το Περιβάλλον (1973-1977)³⁷ η αρχή της πρόληψης εμφανίζεται ως βασική αρχή της προστασίας του περιβάλλοντος, ενώ διατρέχει έκτοτε όλα τα Προγράμματα Δράσης, μέχρι και το Έβδομο που είναι σήμερα σε ισχύ με ορίζοντα το έτος 2020. Ακόμη και πριν από την υιοθέτηση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης που αποτέλεσε σταθμό για την επίσημη αναγνώριση της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ευρώπη, η αρχή της πρόληψης εμφανίσθηκε στο παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την έκδοση της οδηγίας 85/337/ΕΟΚ³⁸, στην οποία αναφέρεται ως ενδεδειγμένη περιβαλλοντική πολιτική η *πρόληψη στην πηγή της δημιουργίας ρυπάνσεων ή οχλήσεων και όχι η καταπολέμηση των επιδράσεών της εκ των υστέρων*. Εισήχθη με αυτόν τον τρόπο η αρχή της προληπτικής δράσης, η οποία χαρακτηρίζει έκτοτε το σύνολο των δράσεων για το περιβάλλον. Ήδη με την οδηγία 85/337/ΕΟΚ, όπως συμπληρώθηκε και τροποποιήθηκε στη συνέχεια και με την οδηγία 97/11/ΕΚ³⁹, προβλέφθηκε ο θεσμός και η διαδικασία της Εκτίμησης των Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και εισήχθη η υποχρέωση σύνταξης της αντίστοιχης μελέτης πριν από την κατασκευή κάποιου έργου, με περαιτέρω πρόβλεψη των εναλλακτικών λύσεων καθώς και του κόστους πρόληψης της βλάβης στο περιβάλλον αφενός, αλλά και αποκατάστασης της ζημίας αφετέρου. Αργότερα θα εισαχθεί και η Στρατηγική Περιβαλλοντική Εκτίμηση⁴⁰ που επιβάλλει τη συνολική εκτίμηση και τον στρατηγικό σχεδιασμό σε σχέδια και προγράμματα με την εκπόνηση στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων. Την έκδοση της οδηγίας 85/337/ΕΟΚ⁴¹ ακολούθησε η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη το 1986, η οποία τροποποίησε τη Συνθήκη της Ρώμης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, διευρύνοντας τις αρμοδιότητές της και καθιερώνοντας επίσημα ως δράση της Κοινότητας την προστασία του περιβάλλοντος. Στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη διευκρινίζεται ότι η δράση της Κοινότητας σε περιβαλλοντικά θέματα βασίζεται μεταξύ άλλων και στην αρχή της πρόληψης, το περιεχόμενο της οποίας μάλιστα παράγει για τα κράτη μέλη νομική

³⁷ Βλ. ΕΕ C 112/20.12.1973.

³⁸ Οδηγία 85/337/ΕΟΚ του Συμβουλίου για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημόσιων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον, ΕΕ L 175/05.07.1985, σελ. 40.

³⁹ Οδηγία 97/11/ΕΚ για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον, ΕΕ L 073/14.03.1997.

⁴⁰ Βλ. Οδηγία 2001/42/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27ης Ιουνίου 2001, σχετικά με την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων, ΕΕ L 197, 21.7.2001, σελ. 30–37.

⁴¹ Για την ενσωμάτωσή της στο εθνικό δίκαιο βλ. Παπαδημητρίου, Γ., Οι μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων κατά την οδηγία 85/337/ΕΟΚ, ένα παράδειγμα στρεβλής προσαρμογής του ελληνικού προς το κοινοτικό δίκαιο, ΕΕΕυρΔ 1992, σελ. 241επ.

δεσμευτικότητα. Η αρχή της πρόληψης περιλαμβάνεται σε όλες τις μετέπειτα Συνθήκες ως θεμελιώδης αρχή του πρωτογενούς δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, περιελήφθη στο άρθρο 130P της Συνθήκης, όπου τονίζεται ότι η πολιτική στον τομέα του περιβάλλοντος στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης και της *προληπτικής δράσης*, καθώς και στο άρθρο 174 της Συνθήκης του Άμστερνταμ⁴², σύμφωνα με το οποίο η ευρωπαϊκή πολιτική στον τομέα του περιβάλλοντος αποβλέπει σε υψηλό επίπεδο προστασίας και λαμβάνει υπόψη την ποικιλομορφία των καταστάσεων στις διάφορες περιοχές, ενώ στηρίζεται στις αρχές της προφύλαξης και της *προληπτικής δράσης*. Έως και σήμερα, η αρχή της πρόληψης συνεχίζει να αποτελεί βασική αρχή του πρωτογενούς δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην πολιτική της για την προστασία του περιβάλλοντος και περιλαμβάνεται και στη Συνθήκη της Λισαβόνας στο άρθρο 191 της ΣΛΕΕ, όπου εκδηλώνεται ρητά και επίσημα για άλλη μια φορά η περιβαλλοντική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως ερειδόμενη στις αρχές της προφύλαξης και της προληπτικής δράσης.

Η αρχή της πρόληψης, με το ως άνω περιεχόμενο, αποτέλεσε περαιτέρω την ερμηνευτική βάση του δικαίου και το θεμέλιο της δικανικής κρίσης στη νομολογία του ευρωπαϊκού δικαστηρίου, σε χαρακτηριστικές αποφάσεις που είχαν να κάνουν με την προστασία του περιβάλλοντος και την περιβαλλοντική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴³. Έτσι, το ευρωπαϊκό δικαστήριο έχει αποφανθεί ρητά υπέρ της προληπτικής δράσης και της σύμφωνης με αυτήν ερμηνείας του σχετικού παραγώγου δικαίου, με χαρακτηριστική περίπτωση την υγειονομική ταφή των αποβλήτων⁴⁴ και με στόχο την αποφυγή των αρνητικών περιβαλλοντικών επιπτώσεων στο περιβάλλον, ειδικότερα δε την πρόληψη της ρύπανσης των υδάτων (υπεργείων και υπογείων), του εδάφους και της ατμόσφαιρας, συμπεριλαμβανομένου του φαινομένου του θερμοκηπίου, καθώς και οποιουδήποτε κινδύνου προκύπτει για την ανθρώπινη υγεία από την υγειονομική ταφή

⁴² Το ίδιο έτος (1998) συνήλθε στο Καρντίφ η σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου με την οποία αποφασίσθηκε η ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής πολιτικής σε όλες τις πολιτικές της Κοινότητας με στόχο την αειφόρο ανάπτυξη. Κύριες συνιστώσες της αειφόρου ανάπτυξης αποτελέσαν η προστασία του περιβάλλοντος, η κοινωνική ισορροπία και συνοχή και η οικονομική ανάπτυξη, οι οποίες συμπληρώνονταν από δέκα κατευθυντήριες αρχές μεταξύ των οποίων και αυτή της *προληπτικής δράσης για την προστασία του περιβάλλοντος*.

⁴³ Βλ. υπόθεση C-435/97, World Wildlife Fund (WWF) κλπ και Autonome Provinz Bozen κλπ, απόφαση της 16ης Σεπτεμβρίου 1999 (ECLI:EU:C:1999:418)· υπόθεση C-215/06, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ιρλανδίας, απόφαση της 3ης Ιουλίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:380)· υπόθεση C-2/10, Azienda Agro-Zootecnica Franchini Sarl, Eolica di Altamura Srl κατά Regione Puglia, απόφαση της 21ης Ιουλίου 2011 (ECLI:EU:C:2011:502).

⁴⁴ Βλ. υπόθεση C-172/08, Pontina Ambiente Srl κατά Regione Lazio, απόφαση της 25.02.2010 (ECLI:EU:C:2010:87), σε προδικαστικό αίτημα της Commissione tributaria provinciale di Roma σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου 10 της οδηγίας 1999/31/ΕΚ του Συμβουλίου της 26ης Απριλίου 1999 περί υγειονομικής ταφής των αποβλήτων.

των αποβλήτων καθ' όλο τον κύκλο ζωής των χώρων υγειονομικής ταφής. Επί του θέματος επανήλθε το ΔΕΕ με το ίδιο δικαιοπολιτικό θεμέλιο με την όλως πρόσφατη (από 17.07.2014) απόφασή του⁴⁵, σχετικά με τη λειτουργία του χώρου υγειονομικής ταφής αποβλήτων στη θέση Γρυπαράϊικα της περιοχής Καλαμακίου στη Ζάκυνθο, ο οποίος δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις και απαιτήσεις της περιβαλλοντικής νομοθεσίας της Ένωσης, σύμφωνα και με τα άρθρα 13 και 36 παρ. 1 της οδηγίας 2008/98/EK για τα απόβλητα. Επίσης, το ΔΕΚ σε ότι αφορά στην αντιμετώπιση κινδύνων μεγάλων ατυχημάτων σχετιζόμενων με επικίνδυνες ουσίες⁴⁶, έκρινε χαρακτηριστικά ότι οι στόχοι και οι αρχές της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής, *αποσκοπούν στη διατήρηση και την προστασία της ποιότητας του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας, ιδιαίτερα μέσω προληπτικής δράσης, και ότι το σχετικό παράγωγο δίκαιο (οδηγία) στοχεύει στην πρόληψη μεγάλων ατυχημάτων σχετιζόμενων με επικίνδυνες ουσίες, και στον περιορισμό των συνεπειών τους επί του ανθρώπου και του περιβάλλοντος, προκειμένου να εξασφαλισθεί κατά συνεκτικό και αποτελεσματικό τρόπο υψηλή διακοινοτική προστασία.* Επίσης, ιδιαίτερη σημασία έχει ότι το ευρωπαϊκό δικαστήριο στη υπόθεση της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών έχει συνδυάσει το υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος με τις αρχές της πρόληψης και της προφύλαξης⁴⁷, εκ του οποίου μάλιστα παρέπεται ότι και το παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν πρέπει να ερμηνεύεται περιοριστικώς⁴⁸.

⁴⁵ Βλ. υπόθεση C-600/12, Επιτροπή κατά Ελληνικής Δημοκρατίας, απόφαση της 17^{ης} Ιουλίου 2014 (ECLI:EU:C:2014:2086), κατόπιν προσφυγής κατά παραλείψεως δυνάμει του άρθρου 258 ΣΛΕΕ, ασκηθείσας στις 21.12.2012 λόγω παραβάσεως του άρθρου 13 της οδηγίας 2008/98, για την «προστασία της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος».

⁴⁶ Βλ. υπόθεση C-53/10, Land Hessen κατά Franz Mücksch OHG, απόφαση της 05.11.2011 (ECLI:EU:C:2011:585), σε προδικαστικό ερώτημα του Bundesverwaltungsgericht (Γερμανία) σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου 12, παράγραφος 1, της οδηγίας 96/82/EK του Συμβουλίου, της 9ης Δεκεμβρίου 1996, για την αντιμετώπιση των κινδύνων μεγάλων ατυχημάτων σχετιζόμενων με επικίνδυνες ουσίες, όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 2003/105/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 16ης Δεκεμβρίου 2003.

⁴⁷ Βλ. υπόθεση C-157/96, The Queen κατά Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, Commissioners of Customs & Excise, ex parte National Farmers' Union, David Burnett and Sons Ltd, R. S. and E. Wright Ltd, Anglo Beef Processors Ltd, United Kingdom Genetics, Wyjac Calves Ltd, International Traders Ferry Ltd, MFP International Ltd, Interstate Truck Rental Ltd και Vian Exports Ltd., απόφαση της 5ης Μαΐου 1998 (ECLI:EU:C:1998:191), σκέψη 64.

⁴⁸ Βλ. συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-418/97 και C-419/97, ARCO Chemie Nederland Ltd και Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (C-418/97) και Vereniging Dorpsbelang Hees, Stichting Werkgroep Weurt+, Vereniging Stedelijk Leefmilieu Nijmegen και Directeur van de dienst Milieu en Water van de provincie Gelderland (C-419/97), απόφαση της 15ης Ιουνίου 2000 (ECLI:EU:C:2000:318), σκέψεις 39-40, σε σχέση με την ερμηνεία της έννοιας του αποβλήτου στις Οδηγίες 75/442/EOK και 91/156/EOK .

1.2. Αρχή της προφύλαξης

Η αρχή της προφύλαξης εντάσσεται εννοιολογικά στο χώρο της προληπτικής δράσης και επεκτείνει την προστασία σε σχέση με την αρχή της πρόληψης στις περιπτώσεις εκείνες που υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα ή δυσχέρεια απόδειξης, ως προς τον κίνδυνο επέλευσης αρνητικών συνεπειών στο περιβάλλον από οποιαδήποτε δραστηριότητα⁴⁹. Εφαρμόζεται δηλαδή, όταν εμφιλοχωρεί επιστημονική ανεπάρκεια ως προς το ενδεχόμενο και την έκταση του κινδύνου. Η προσφυγή στην αρχή της προφύλαξης δικαιολογείται εφόσον πληρούνται σωρευτικά τρεις προϋποθέσεις. Ειδικότερα, η επέλευση αρνητικών αποτελεσμάτων στο περιβάλλον πρέπει να προκύπτει ως πιθανή, και συνεπώς όχι βέβαιη αλλά ούτε υποθετική, να έχει περαιτέρω διαπιστωθεί επιστημονική αβεβαιότητα, η οποία τέλος να προκύπτει από την αξιολόγηση όλων των διαθέσιμων επιστημονικών δεδομένων.

Συνεπώς, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης η λήψη μέτρων επιβάλλεται ακόμη και όταν ο κίνδυνος δεν είναι σίγουρος, παρίσταται όμως ως πιθανός έστω και από ενδείξεις, υπόνοιες ή μειοψηφούσες γνώμες της επιστημονικής κοινότητας. Το μειονέκτημα βέβαια της αρχής της προφύλαξης εντοπίζεται όχι τόσο στη δογματική εφαρμογή της, διότι ακόμη και αν ο κίνδυνος τελικά δεν εμφιλοχωρήσει σε κάθε περίπτωση δρα αναμφίβολα υπέρ της περιβαλλοντικής προστασίας, αλλά στα εκάστοτε ενδεδειγμένα μέτρα που πρέπει να ληφθούν, αφού η αβεβαιότητα ως προς την επέλευση των περιβαλλοντικών κινδύνων και κυρίως ως προς την έκτασή τους, καθιστά περαιτέρω αμφίβολη την επιτυχή εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας. Έτσι, η αρχή της προφύλαξης οφείλει να στηρίζεται σε ικανές ενδείξεις που μπορούν να οδηγήσουν στη διαδικασία *αξιολόγησης* αφενός και *ισορροπημένης διαχείρισης* αφετέρου του κινδύνου. Ιδιαίτερα μάλιστα στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης η τήρηση των ισοροπιών είναι βασική, διότι η αρχή της αναλογικότητας αποτελεί θεμελιώδη αρχή που διατρέχει την άσκηση κάθε αρμοδιότητας, αποκλειστικής ή συντρέχουσας όπως στον τομέα του περιβάλλοντος, και επιτάσσει αναλογία των αναλαμβανόμενων δράσεων -κατ' αντικείμενο και κατ' έκταση- με τους στόχους των Συνθηκών, στους οποίους συγκαταλέγεται και η προστασία του περιβάλλοντος. Σε κάθε περίπτωση και στο βαθμό που κατά τα παραπάνω αυτό είναι δυνατόν, η αρχή της προφύλαξης οριοθετείται από την αρχή της αναλογικότητας που επιτάσσει τα τελικώς

⁴⁹ Βλ. Σιούτη Γλ., *Εγχειρίδιο δικαίου του περιβάλλοντος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, σελ. 48· και Κρεμλής Γ., *Η Ευρωπαϊκή Πολιτική και το Δίκαιο του Περιβάλλοντος – Το Κοινοτικό Κεκτημένο, Νόμος και Φύση*, 3/1998, σελ. 554.

επιβαλλόμενα μέτρα να είναι τα κατάλληλα και αναγκαία για το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, με πρωταρχικό στόχο την πλήρη και αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος⁵⁰, με προϋπόθεση όμως να μην υφίστανται ηπιότερα μέτρα που θα μπορούσαν να επιφέρουν το ίδιο αποτέλεσμα. Η αρχή της προφύλαξης οριοθετείται επίσης από την ανάγκη της μη διακριτικής μεταχείρισης σε σχέση με ανάλογες ή παρόμοιες περιπτώσεις, από τη στάθμιση κόστους και οφέλους που τοποθετεί την αρχή της προφύλαξης υπό το πρίσμα της οικονομικής και αναπτυξιακής παραμέτρου⁵¹, και τέλος από το ενδεχόμενο της αναπροσαρμογής των αποτελεσμάτων της υπό το φως των εκάστοτε νέων επιστημονικών δεδομένων.

Η αρχή της προφύλαξης ως μη αμιγώς περιβαλλοντική αρχή, αλλά αρχή που συνάδει με την οικονομική ανάπτυξη, λαμβάνει υπόψη της και την οικονομική παράμετρο και διαβαθμίζεται ανάλογα. Σύμφωνα με μερίδα της θεωρίας, η αρχή της προφύλαξης επιφέρει και αντιστροφή του βάρους απόδειξης του περιβαλλοντικού κινδύνου πριν την εμφάνισή του και πριν τη λήψη της δυνητικά δυσμενούς για το περιβάλλον δραστηριότητας. Ως αποτέλεσμα, το βάρος απόδειξης βαρύνει πλέον τον παράγοντα πρόκλησης της περιβαλλοντικής ζημίας, που οφείλει να αποδείξει εκ των προτέρων και με επιστημονικά κριτήρια ότι η δράση του δεν θα προκαλέσει βλάβες στο περιβάλλον⁵², χωρίς από την άλλη να είναι ο νομοθέτης υποχρεωμένος να δικαιολογήσει την ανάγκη θέσπισης κανόνων. Συνεπώς, με το παραπάνω περιεχόμενο η αρχή επιτάσσει τα μέτρα προφύλαξης να λαμβάνονται και να διατηρούνται μέχρι να αποδειχθεί ότι οι δραστηριότητες είναι ακίνδυνες⁵³. Στον αντίποδα της αυστηρής εκδοχής της αντιστροφής του βάρους απόδειξης, μια ελαστικότερη θεώρηση της αρχής της προφύλαξης συναρτά αυτήν από τις δυνατότητες των κρατών και τα μέσα που διαθέτουν με βάση και το βαθμό ανάπτυξής τους. Κυρίως όμως, την συναρτά με την αποτελεσματικότητα των προτεινόμενων μέτρων προφύλαξης, η οποία συνδέεται άρρηκτα και με το κόστος τους⁵⁴, υπαγορεύοντας -ως ειδικότερη έκφανση και της

⁵⁰ Βλ. Καράκωστας Ι., *Περιβάλλον και Δίκαιο*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2006, σελ. 44επ.

⁵¹ Βλ. και υπόθεση C-473/98, *Kemikalieinspektionen και Toolex Alpha AB*, απόφαση της 11ης Ιουλίου 2000 (ECLI:EU:C:2000:379), σκέψη 47· υπόθεση C-219/07, *Nationale Raad van Dierenkwekers en Liefhebbers VZW, Andibel VZW κατά Belgische Staat*, απόφαση της 19ης Ιουνίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:353).

⁵² Βλ. Faure M. – Skogh G., *The Economic Analysis of Environmental Policy and Law*, Edward Elgar Publishing, 2003, σελ. 21-26.

⁵³ Βλ. υπόθεση C-180/96, *Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και Βόρειας Ιρλανδίας κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, απόφαση της 5ης Μαΐου 1998 (ECLI:EU:C:1998:192), σκέψεις 98-100.

⁵⁴ Βλ. (ενδ.) Cross F., *Paradoxical Perils of the Precautionary Principle*, *Washington and Lee Law Review* 53(1996), σελ. 851-925· Charest St., *Bayesian Approaches to the Precautionary Principle*, Duke

αρχής της αναλογικότητας- ότι το κόστος των ληπτέων μέτρων δεν μπορεί να είναι υπερβολικό σε σχέση με το κόστος του ενδεχόμενου κινδύνου που μπορεί να προκληθεί στο περιβάλλον⁵⁵.

Κατά το πρότυπο της γερμανικής *Vorsorgeprinzip*⁵⁶ ήδη στον *Bundesemissionsgesetz* του 1972, για πρώτη φορά έγινε λόγος για την αρχή της προφύλαξης σε διεθνές επίπεδο⁵⁷ από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το έτος 1982 στον Παγκόσμιο Χάρτη για τη Φύση, ενώ επίσημα αναγνωρίστηκε το 1992 στην αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη⁵⁸. Έκτοτε, περιλαμβάνεται ως αναγνωρισμένη αρχή του διεθνούς δικαίου σε όλα σχεδόν τα διεθνή κείμενα για την προστασία του περιβάλλοντος⁵⁹. Από τα διεθνή δεσμευτικά

Environmental Law and Policy Forum 12(2002), σελ. 265-291· Dana D., A Behavioural Economic Defense of the Precautionary Principle, *Northwestern University Law Review* 97(2003), σελ. 1315-1345· Gollier Ch., Jullien Br., Treich N., Scientific Progress and Irreversibility: An Economic Interpretation of the 'Precautionary Principle', *Journal of Public Economics* 75(2000), σελ. 229-253· Gollier Ch., Treich N., Decision-Making Under Scientific Uncertainty: The Economics of the Precautionary Principle, *Journal of Risk & Uncertainty* 27(2003), σελ. 77-103.

⁵⁵ Βλ. τη Διακήρυξη του Ρίο (αρχή 15), το Πρωτόκολλο του 1995 στη Σύμβαση της Βαρκελώνης (άρθρο 4.3.α) και τη Σύμβαση Πλάσιο για τις κλιματικές αλλαγές (άρθρο 3.3.), όπου αναφέρεται ότι τα μέτρα προφύλαξης που θα ληφθούν για την αντιμετώπιση του κινδύνου πρέπει να παρουσιάζουν αποτελεσματικότητα ως προς το κόστος τους (*cost effective measures*): για παράδειγμα στην UNFCCC το άρθρο 3, παρ. 3 ορίζει ότι: «Τα συμβαλλόμενα μέρη πρέπει να λάβουν μέτρα προφύλαξης για να προβλέπουν, να αποτρέπουν ή να περιορίζουν στο ελάχιστο τις αιτίες κλιματικών μεταβολών και να μειώνουν τις δυσμενείς επιπτώσεις τους. Όπου υπάρχουν απειλές σοβαρής ή μη αναστρέψιμης βλάβης, δεν πρέπει να χρησιμοποιείται η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας ως λόγος για την αναβολή των εν λόγω μέτρων, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι οι πολιτικές και τα μέτρα για την αντιμετώπιση της αλλαγής του κλίματος πρέπει να είναι οικονομικά αποτελεσματικά ώστε να εξασφαλίζονται παγκόσμια οφέλη με το χαμηλότερο κόστος».

⁵⁶ Βλ. Boehmer-Christiansen S., *The Precautionary Principle in Germany - Enabling Government*, σε: O' Riordan T. – Cameron J., *Interpreting the Precautionary Principle*, CMP Publishing, London, 1994, σελ. 35.

⁵⁷ Βλ. Μπάλιας Γ., *Η Αρχή της Προφύλαξης στο Διεθνές, Κοινοτικό και Συγκριτικό Δίκαιο, Νόμος και Φύση - Βιβλιοθήκη Περιβαλλοντικού Δικαίου* 15, 2005, σελ. 380επ.

⁵⁸ σύμφωνα με την οποία «προκειμένου να προστατευθεί το περιβάλλον, η προσέγγιση βάσει της προφύλαξης πρέπει να εφαρμόζεται ευρέως από τα κράτη, ανάλογα με τις ικανότητές τους. Όπου υφίσταται απειλή για σοβαρή ή αμετάκλητη ζημία, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας δεν μπορεί να χρησιμοποιείται ως λόγος για την αναβολή λήψης μέτρων αποτελεσματικών ως προς το κόστος, προκειμένου να προληφθεί η υποβάθμιση του περιβάλλοντος»· βλ. Γρηγορίου Π., Σαμιώτης Γ., Τσάλας Γ., *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών (Rio de Janeiro) για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη*, εκδόσεις Παπαζήση, 1993, σελ. 88επ.

⁵⁹ Βλ. για παράδειγμα στο προοίμιο της Σύμβασης για τη Βιολογική Ποικιλότητα (1992), «όπου απειλείται σοβαρά με συρρίκνωση ή με υποβάθμιση η βιολογική ποικιλότητα, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής τεκμηρίωσης δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως λόγος για την αναβολή λήψης μέτρων που απαιτούνται για την αποφυγή ή την ελαχιστοποίηση μια τέτοιας απειλής» στη Σύμβαση Πλάσιο για τις κλιματικές αλλαγές (1992), «τα συμβαλλόμενα μέρη πρέπει να λάβουν προφυλακτικά μέτρα για να προβλέπουν, να αποτρέπουν ή να περιορίζουν στο ελάχιστο τις αιτίες κλιματικών μεταβολών και να μειώνουν τις δυσμενείς επιπτώσεις τους. Όπου υπάρχουν απειλές σοβαρής ή μη αναστρέψιμης βλάβης, δεν πρέπει να χρησιμοποιείται η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας ως λόγος για την αναβολή των εν λόγω μέτρων, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι οι πολιτικές και τα μέτρα για την αντιμετώπιση της αλλαγής του κλίματος πρέπει να είναι οικονομικά αποτελεσματικά ώστε να εξασφαλίζονται παγκόσμια οφέλη με το χαμηλότερο κόστος» στη Σύμβαση του Παρισιού για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος του Βορειοανατολικού Ατλαντικού (1992), «επιβάλλεται η λήψη μέτρων εφόσον

κείμενα που εφαρμόζουν την αρχή της προφύλαξης, χαρακτηριστικό είναι το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης για την βιοασφάλεια, που αφορά στη χρήση των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών. Οι γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί ενδέχεται να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία, κάτι που δεν είναι όμως ακόμη βέβαιο ή αποδεδειγμένο δεδομένης και της έως σήμερα ανεπαρκούς επιστημονικής τεκμηρίωσης σε ότι αφορά στις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της χρήσης τους⁶⁰. Ομοίως, η αρχή της προφύλαξης διατρέχει και το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ για την προστασία της στιβάδας του όζοντος, με το οποίο ιδρύθηκε και το Πρόγραμμα του Παγκόσμιου Μετεωρολογικού Οργανισμού για την Έρευνα και Παρακολούθηση του Όζοντος, με αντικείμενο τον προσδιορισμό των επικίνδυνων για το όζον ουσιών και στόχο τη διατήρηση του όζοντος. Δεδομένου ότι ακόμη και σήμερα η επιστήμη δεν έχει επίσημα καταλήξει σε σχέση με το εύρος των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και των προϊόντων που αποδεδειγμένα συνδέονται με την αποδόμηση της στιβάδας του όζοντος, η αρχή της προφύλαξης είναι η μόνη σίγουρη οδός για την προστασία του όζοντος⁶¹.

Στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη η αρχή της προφύλαξης προβλέφθηκε στο πρωτογενές δίκαιο το πρώτον με τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο άρθρο 130P, και διατηρήθηκε στο άρθρο 174 της επακόλουθης Συνθήκης του Άμστερνταμ. Σύμφωνα με τις παραπάνω Συνθήκες η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του περιβάλλοντος στηρίζεται -μεταξύ άλλων- και στις αρχές της *προφυλάξεως* και της προληπτικής δράσεως. Σήμερα, η αρχή της προφύλαξης περιλαμβάνεται στη Συνθήκη της Λισαβόνας στο άρθρο 191 της ΣΛΕΕ, όπου εκδηλώνεται επίσημα η περιβαλλοντική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως ερειδόμενη μερταξύ άλλων και

συντρέχουν λόγοι ανησυχίας λόγω άμεσης ή έμμεσης εισαγωγής ουσιών ή ενέργειας στο θαλάσσιο περιβάλλον, οι οποίες συνεπάγονται κινδύνους για την ανθρώπινη υγεία, επιβαρύνουν τους βιολογικούς πόρους και τα θαλάσσια οικοσυστήματα, υποβαθμίζουν την ψυχαγωγική αξία ή παρεμποδίζουν άλλες θεμιτές χρήσεις της θάλασσας, ακόμη κι αν δεν υπάρχουν αποδείξεις αιτιώδους σχέσης μεταξύ της εισαγωγής τους και των επιπτώσεων αυτών» και στο Πρωτόκολλο για τη βιοασφάλεια σχετικά με την ασφαλή μεταφορά, μεταχείριση και χρησιμοποίηση των ζώντων τροποποιημένων οργανισμών προϊόντων της βιοτεχνολογίας (2000), «η έλλειψη της επιστημονικής βεβαιότητας λόγω ανεπαρκών σχετικών επιστημονικών πληροφοριών και γνώσεων ως προς την έκταση των δυνητικών δυσμενών συνεπειών ενός ζώντος τροποποιημένου οργανισμού στη διατήρηση και βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλότητας στο συμβαλλόμενο μέρος εισαγωγής, λαμβάνοντας υπόψη τους κινδύνους για την υγεία του ανθρώπου, δεν πρέπει να αποτρέπει το συμβαλλόμενο μέρος να λάβει μια απόφαση, όπως αρμόζει, σε σχέση με την εισαγωγή του εν λόγω ζώντος τροποποιημένου οργανισμού προκειμένου να αποφευχθούν ή να ελαχιστοποιηθούν οι δυνητικές δυσμενείς συνέπειες».

⁶⁰ Βλ. Μπάλια, Γ., Η αρχή της προφύλαξης – Μία νέα σχέση μεταξύ δικαίου και επιστήμης και η επίδρασή της στον έλεγχο νομιμότητας, ΠερΔικ 1/2004, σελ. 37επ.

⁶¹ Βλ. Roger J., The precautionary principle as a provisional instrument in environmental policy: The Montreal Protocol case study, Environmental Science and Policy 2014, σελ. 161επ.

στην αρχή της προφύλαξης και της προληπτικής δράσης. Στην από 02.02.2000 Ανακοίνωσή της για την αρχή της προφύλαξης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή⁶², με σκοπό την ενημέρωση όλων των ενδιαφερομένων μερών για τον τρόπο εφαρμογής της αρχής και προκειμένου να διασφαλίζεται υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας στις περιπτώσεις που τα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα δεν επιτρέπουν την πλήρη αξιολόγηση του κινδύνου, προβαίνει σε στάθμιση της οικονομικής ελευθερίας και της περιβαλλοντικής προστασίας και με τον γνώμονα αυτό τίθενται οι κατευθυντήριες γραμμές για την εφαρμογή και το περιεχόμενο της αρχής και των μέτρων που εμπεριέχει, δίνοντας περαιτέρω και τη νομιμοποίηση της αρχής στο παράγωγο ευρωπαϊκό δίκαιο⁶³.

Ειδικότερα, σύμφωνα με την Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής η αρχή της προφύλαξης είναι χρήσιμη *“όταν η επιστημονική εκτίμηση δεν μπορεί να καθορίσει το εύρος των κινδύνων με ένα επαρκή βαθμό βεβαιότητας”*. Η Ανακοίνωση καθορίζει επίσης ότι τα ληπτέα μέτρα οφείλουν να είναι *ανάλογα* προς το επιλεγέν επίπεδο προστασίας, *συνεκτικά* με ομοειδή μέτρα που έχουν ήδη ληφθεί, *χωρίς διακρίσεις* κατά την εφαρμογή τους, να βασίζονται σε *συνεκτίμηση κόστους και οφέλους* της δράσης ή της απουσίας δράσης, να υπάγονται σε *αναθεωρήσεις* υπό το φως των νέων

⁶² Ανακοίνωση της Επιτροπής για την προσφυγή στην αρχή της προφύλαξης της 02.02.2000, COM (2000)1 final 1.

⁶³ Βλ. ειδικότερα Οδηγία 90/219/ΕΟΚ της 23.04.1990, όπως τροποποιήθηκε από την οδηγία 98/81/ΕΚ (άρθρο 6), σύμφωνα με την οποία τα κράτη-μέλη καθώς και οι ιδιώτες υποχρεούνται να εξασφαλίζουν τη λήψη όλων των κατάλληλων μέτρων, ώστε να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον που θα μπορούσαν να προκύψουν από την περιορισμένη χρήση γενετικά τροποποιημένων οργανισμών· Οδηγία 90/220/ΕΟΚ της 23.04.1990, η οποία τροποποιήθηκε με την Οδηγία 97/35/ΕΚ, σχετικά με τη σκόπιμη ελευθέρωση γενετικά τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον. Και η εν λόγω οδηγία υποχρεώνει τις αρμόδιες αρχές των κρατών-μελών να εκτιμήσουν τους κινδύνους για την δημόσια υγεία και το περιβάλλον, τους οποίους μπορούν να προκαλέσουν οι γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί πριν ελευθερωθούν στον φυσικό χώρο (άρθρο 12, παρ. 1)· Οδηγία 2001/18/ΕΚ (ΕΕ L 106/32/17.04.2001) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου *“για τη σκόπιμη ελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον”*, σύμφωνα με την οποία *«η προστασία της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος απαιτεί να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στον έλεγχο των κινδύνων που είναι δυνατόν να προέλθουν από τη σκόπιμη ελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών»*, ενώ στο σκεπτικό της αναφέρεται ρητά ότι κατά την εκπόνησή της έχει ληφθεί υπόψη η αρχή της προφύλαξης και πρέπει να ληφθεί υπόψη και κατά την εφαρμογή της· βλ. και Οδηγία 91/414/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 15ης Ιουλίου 1991, σχετικά με τη διάθεση στην αγορά φυτοπροστατευτικών προϊόντων που αποτελούνται από ή περιέχουν γενετικώς τροποποιημένους οργανισμούς, υπό την προϋπόθεση ότι έχει ήδη χορηγηθεί έγκριση για την απελευθέρωσή τους στο περιβάλλον, ύστερα από εκτίμηση του κινδύνου για το περιβάλλον, σύμφωνα με τις διατάξεις της Οδηγίας 90/220/ΕΟΚ· επίσης, Οδηγία 93/67/ΕΚ για τα δυνητικά ανεπιθύμητα αποτελέσματα για τον άνθρωπο και το περιβάλλον από τη χρήση επικίνδυνων ουσιών και την έκθεση σε αυτές, καθώς και Οδηγία 2000/60/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση πλαισίου κοινοτικής δράσης στον τομέα της πολιτικής των υδάτων (ΕΕ L 327/22.12.2000), όπως τροποποιήθηκε από την απόφαση 2455/2001/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση του καταλόγου ουσιών προτεραιότητας στον τομέα της πολιτικής των υδάτων. Στην τελευταία επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, η ανάγκη συνετούς και ορθολογικής αξιοποίησης των φυσικών πόρων, με βάση τις αρχές της προφύλαξης και της προληπτικής δράσης.

επιστημονικών δεδομένων και να επιβάλλουν την ευθύνη προσκόμισης των αναγκαίων επιστημονικών αποδείξεων (βάρος της απόδειξης) για μια πιο πλήρη αξιολόγηση του κινδύνου. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προτείνει ότι τα μέτρα που πρόκειται να ληφθούν πρέπει να έχουν *προσωρινό χαρακτήρα*, σε αναμονή της παραγωγής πιο αξιόπιστων επιστημονικών δεδομένων.

Από την παραπάνω Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, που είναι ιδιαίτερος χρήσιμη για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με τον δογματικό προσανατολισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς την αρχή της προφύλαξης, συνάγεται συμπερασματικά ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση ενσωμάτωσε στους κόλπους της την αρχή της προφύλαξης όπως είχε προηγηθεί σε διεθνές επίπεδο και την εξέλιξε περαιτέρω, σε αρμονία και με το πρωτογενές δίκαιο της και ιδίως την αρχή της αναλογικότητας που διατρέχει το φάσμα των αρμοδιοτήτων της. Τέλος, η αρχή της προφύλαξης εφαρμόστηκε και από το ευρωπαϊκό δικαστήριο σε χαρακτηριστικές υποθέσεις με κύριο γνώρισμά τους την επιστημονική αβεβαιότητα των επιζήμιων για το περιβάλλον και την υγεία επιπτώσεων των ένδικων περιπτώσεων κατά τον χρόνο της δικανικής κρίσης. Έτσι, χαρακτηριστική είναι η υπόθεση της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας⁶⁴, όπου το δικαστήριο με βάση την αρχή της προφύλαξης τάχθηκε υπέρ της υγείας προκρίνοντας αυτήν από την ελεύθερη διακίνηση των προϊόντων και απαγορεύοντας την εξαγωγή του βοδινού κρέατος παρά την πλήρη ανυπαρξία επιστημονικής τεκμηρίωσης για τις επιπτώσεις της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας των ζώων στον ανθρώπινο οργανισμό. Περαιτέρω, το ΔΕΕ⁶⁵, κατόπιν προδικαστικού ερωτήματος από το *Conseil d'État* σχετικά με την ερμηνεία της οδηγίας 90/220/ΕΟΚ για τη σκόπιμη ελευθέρωση γενετικά τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον, δέχθηκε ότι δυνάμει της οδηγίας 2001/18/ΕΚ (που κατήργησε την ως άνω την ως άνω οδηγία 90/220/ΕΟΚ), τα κράτη μέλη οφείλουν, δυνάμει της αρχής της προφύλαξης, να μεριμνούν ώστε να λαμβάνονται όλα τα δέοντα μέτρα προκειμένου να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον από τη διάθεση στην αγορά γενετικά τροποποιημένων οργανισμών, αξιολογούμενης περαιτέρω κάθε χρήσιμης πληροφορίας. Επίσης, το ΔΕΕ, και πάλι κατόπιν προδικαστικού ερωτήματος από το *Supreme Court* της Ιρλανδίας σχετικά με την ερμηνεία της οδηγίας 92/43/ΕΟΚ για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων και της άγριας πανίδας και χλωρίδας, με την

⁶⁴ Ο.π. (υποσ. 52) υπόθεση C-180/96.

⁶⁵ Υπόθεση C-552/07, *Commune de Sausheim κατά Pierre Azelvandre*, απόφαση της 17^{ης} Φεβρουαρίου 2009 (ECLI:EU:C:2009:96).

οποία συστήθηκε το ευρωπαϊκό οικολογικό δίκτυο ειδικών ζωνών *Natura 2000* που στοχεύει στη διατήρηση και αποκατάσταση των φυσικών οικοτόπων, απεφάνθη ότι κάθε σχέδιο, μη άμεσα συνδεδεμένο ή αναγκαίο για τη διαχείριση του δικτύου, το οποίο όμως είναι δυνατόν να επηρεάζει σημαντικά το εν λόγω δίκτυο καθεαυτό ή από κοινού με άλλα σχέδια, πρέπει να εκτιμάται ως προς τις επιπτώσεις του, λαμβανομένων υπόψη των στόχων διατήρησής του. Βάσει των συμπερασμάτων της εν λόγω εκτίμησης των επιπτώσεων, και σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, οι αρμόδιες εθνικές αρχές οφείλουν να εγκρίνουν το οικείο σχέδιο μόνον αφού βεβαιωθούν ότι δεν θα παραβιάσει την ακεραιότητα του προστατευόμενου δικτύου και, ενδεχομένως, αφού ακουσθεί και η κοινή γνώμη. Ως εκ τούτου, το παράγωγο δίκαιο (εν προκειμένω η οδηγία) οφείλει να ερμηνεύεται πάντοτε με αυτό το πρίσμα και με γνώμονα την αρχή της προφύλαξης.

2. Αειφορία

2.1. Αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης (αρχή της αειφορίας)

Οι θεωρητικές αναζητήσεις σχετικά με την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης και την εφαρμογή της στην πράξη, ανατρέχουν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και πρωτίτερα, με την επίσημη αποτύπωσή της το πρώτον στη γνωστή Διάσκεψη της Στοκχόλμης το 1972. Ακολούθησε η Έκθεση Bruntand καθώς και άλλες Διεθνείς Διασκέψεις, όπως η Συνδιάσκεψη στο Ελσίνκι το 1975 με θέμα την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη και ασφαλώς η Παγκόσμια Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη στο Ρίο το 1992, οι οποίες επεξεργάστηκαν διεξοδικότερα και καθιέρωσαν σταδιακά την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης σε διεθνές επίπεδο. Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, ως σύνθετη έννοια, εμπεριέχει τρεις ειδικότερες συνιστώσες που είναι παράλληλα και στόχοι της. Συγκεκριμένα, αποσκοπεί (συνθετικά και σωρευτικά) στην προστασία του περιβάλλοντος, την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή. Η βιώσιμη ανάπτυξη ερμηνεύεται ως οικονομική και κοινωνική πρόοδος, με τη δημιουργία τέτοιων περιβαλλοντικών συνθηκών που θα εξασφαλίζουν στο διηνεκές τη διατήρηση και διαφύλαξη των φυσικών πόρων⁶⁶, κατ' αρχάς προς όφελος της παρούσας γενιάς

⁶⁶ Βλ. Χαϊνταρλή Μ., Αειφορία, αειφόρος ανάπτυξη και Δίκαιο, ΠερΔικ 2001, σελ. 520επ.· Αντιπρβ. και Βαλατσό Θ., Η αειφόρος ανάπτυξη σήμερα. Έννοια, νομικό πλαίσιο και προκλήσεις – ζητήματα που ανακύπτουν, ΠερΔικ 2001, σελ. 216επ., κατά τον οποίο η έννοια της ανάπτυξης ενέχει και αξιολογικά χαρακτηριστικά και συνεπάγεται τη μετάβαση προς κάτι νέο και καλύτερο.

αλλά και ως παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές⁶⁷. Είναι πάντως προφανές ότι στο ως άνω εννοιολογικό υπόβαθρο της βιώσιμης ανάπτυξης ενυπάρχει μια αντιπαράθεση σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο της οποίας επιχειρείται εξισορρόπηση, αντιπαράθεση δηλαδή αφενός της έννοιας της διατήρησης των φυσικών πόρων και της κατάστασης του περιβάλλοντος και αφετέρου της έννοιας της ανάπτυξης⁶⁸, αντιπαράθεση που αντικατοπτρίζει τελικά την διαλεκτική μεταξύ της συντήρησης και της προόδου. Εδώ έγκειται και το στοίχημα της επιτυχίας αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στην εφαρμογή της.

Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ή αλλιώς αρχή της αειφορίας, θεωρείται από τις πιο σημαντικές εννοιολογικές συλλήψεις του δικαίου για την προστασία του περιβάλλοντος⁶⁹. Αποπειράται να σταθμίσει και να υπερβεί το πρόσκομμα της παραδοσιακής σύγκρουσης μεταξύ του δικαιώματος στην απόλαυση ενός υγιούς και καθαρού περιβάλλοντος και του δικαιώματος στην οικονομική ανάπτυξη εντός μιας φιλελεύθερης κοινωνίας, με τελικό στόχο την κοινωνική συνοχή. Γι' αυτό και μερίδα της θεωρίας υποστηρίζει ότι η βιώσιμη ανάπτυξη εκπορεύεται και συνάδει κατά βάση με την αρχή της αξίας του ανθρώπου και του δικαιώματος στη ζωή⁷⁰. Παρότι δε -καθ' ομολογία- έχει γενικό και αφηρημένο χαρακτήρα⁷¹, δεσμεύει ως βασική αρχή τόσο τη νομοθετική και εκτελεστική όσο και τη δικαστική⁷² εξουσία για την κατά το δυνατόν πληρέστερη και πιο αποτελεσματική εφαρμογή και ερμηνεία της.

⁶⁷ Βλ. Δελλή, Γ., Κοινοτικό Δίκαιο περιβάλλοντος. Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη. Θέμα: Δίκαιο Περιβάλλοντος. Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 46επ.· Κουτούπα-Ρεγκάκου Ε., Το δίκαιο του περιβάλλοντος, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2009· Πατρώνου, Π. Η μετάβαση στην αειφόρο ανάπτυξη. Ο ρόλος του ΟΟΣΑ, Νόμος και Φύση 1998, σελ. 583επ.

⁶⁸ Βλ. Καραγεώργου Β., Η αειφόρος ανάπτυξη ως βάση της σύγχρονης περιβαλλοντικής πολιτικής βασικοί άξονες και εργαλεία με βάση τα νέα δεδομένα, ΠερΔικ 2004, σελ. 324επ.· Χιώλου Κ., Η θεμελιώδης αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, Επιστημονική Επετηρίδα Αρμ 2002, σελ. 87επ.

⁶⁹ Πρβλ. και το ελληνικό δίκαιο για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, κατά τις επιταγές και του άρθ. 24 του Συντάγματος, βλ. και Καρακώστας Ι., Περιβάλλον και Δίκαιο, Δίκαιο Διαχείρισης και Προστασίας των περιβαλλοντικών αγαθών, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σελ. 131επ.

⁷⁰ Βλ. και Καραμανώφ Μ., Η νομική μεθοδολογία της βιωσιμότητας, τ. τιμητικός του ΣτΕ - 75 χρόνια, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004.

⁷¹ Βλ. Κουτούπα-Ρεγκάκου Ε., Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 17επ.· Παπαλάμπρου Α., Αι αόριστες έννοιες και ο έλεγχος της νομιμότητας, ΕΔΔΔ 1966, σελ. 341επ.· Μανιτάκη Α., Σχόλιο υπό τη μελέτη του Β. Ρώτη, Ο εύλογος χρόνος στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: Β. Ρώτη, Νομικά κείμενα, Δικαιοσύνη και Σύνταγμα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1989, σελ. 575επ.· Κουτούπα-Ρεγκάκου Ε., Αόριστες έννοιες και διακριτική ευχέρεια της διοικήσεως, σε Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου Δ. και Κουτούπα-Ρεγκάκου Ε., Εμβάθυνση Δημοσίου Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 325επ.(336).

⁷² Για την έννοια της βιωσιμότητας ως τεχνικής και όχι ως νομικής έννοιας που εκφεύγει για το λόγο αυτό τα όρια του ακυρωτικού ελέγχου βλ. και Σιούτη Γλ., Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ή της αειφορίας σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του, Πρακτικά ημερίδας, Νόμος και Φύση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2002, σελ. 118επ. (118)· και της ίδιας, Εγχειρίδιο

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η Συνθήκη της Λισσαβόνας έθεσε οριστικά τους στόχους της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η εν λόγω πολιτική περιλαμβάνεται πρωτίστως στα άρθρα 191 έως 193 ΣΛΕΕ, η δε αρχή της αειφόρου ανάπτυξης αποτελεί έκτοτε πρωταρχικό σκοπό της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατ' άρθρ. 3, παρ. 5 της ΣΕΕ και 11 της ΣΛΕΕ, καθώς και ρητή υποχρέωσή της στις εξωτερικές της σχέσεις με τις αναπτυσσόμενες χώρες, σύμφωνα και με το άρθρο 21 της ΣΕΕ. Ήδη πάντως από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η αειφόρος ανάπτυξη ανακηρύχθηκε ως στόχος της νεοσύστατης τότε Ευρωπαϊκής Ένωσης, στη συνέχεια δε, κατ' έτος 1997, δόθηκε ακόμη περισσότερη έμφαση με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ⁷³, με την οποία η αειφόρος ανάπτυξη ανακηρύχθηκε ως πρωταρχικός στόχος της Ένωσης. Το επόμενο έτος συνήλθε στο Καρντίφ η σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου με την οποία αποφασίσθηκε η ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής πολιτικής σε όλες τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης με στόχο και πάλι την αειφόρο ανάπτυξη, και το 2001 στο Γκαίτεμποργκ της Σουηδίας διατυπώθηκε η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη. Ως κύριες συνιστώσες της αειφόρου ανάπτυξης ορίσθηκαν (όπως και στο διεθνές δίκαιο) η προστασία του περιβάλλοντος, η κοινωνική ισορροπία και συνοχή, καθώς και η οικονομική ανάπτυξη. Συμπληρώθηκαν δε από δέκα κατευθυντήριες αρχές, μεταξύ των οποίων και η προληπτική δράση για την προστασία του περιβάλλοντος. Ως φυσικό επακόλουθο των παραπάνω θεσμικών πρωτοβουλιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε επίπεδο του πρωτογενούς δικαίου, η αρχή της αειφορίας μετακυλήθηκε και στο παράγωγο δίκαιο⁷⁴.

Η αρχή της αειφόρου ανάπτυξης διατρέχει ακολούθως και τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου σε χαρακτηριστικές υποθέσεις που ήχθησαν ενώπιον του. Το ευρωπαϊκό δικαστήριο έκρινε ότι η προστασία και η συνοχή του δικτύου Natura 2000 οφείλει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα της αρχής της αειφόρου ανάπτυξης, η οποία πρέπει να λαμβάνεται πάντοτε υπόψη, όταν για παράδειγμα λόγοι αρδευτικοί

δικαίου περιβάλλοντος. Δημόσιο δίκαιο και περιβάλλον, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2003, σελ. 123-124.

⁷³ Βλ. Δελλή, Γ., Το περιβάλλον ως στοιχείο της κοινοτικής έννομης τάξης και η συνθήκη του Άμστερνταμ. Περιβάλλον και Δίκαιο, Τόμος 1^{ος}, 1997, σελ. 295επ.

⁷⁴ Βλ. (ενδ.) Οδηγία 98/83/ΕΚ του Συμβουλίου της 3ης Νοεμβρίου 1998 σχετικά με την ποιότητα του νερού ανθρώπινης κατανάλωσης (ΕΕ L 330/05.12.1998) για την αειφόρο χρήση του νερού που προορίζεται για ανθρώπινη κατανάλωση· Οδηγία 2000/60/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση πλαισίου κοινοτικής δράσης στον τομέα της πολιτικής των υδάτων (ΕΕ L 327/22.12.2000), όπως τροποποιήθηκε από την απόφαση 2455/2001/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση του καταλόγου ουσιών προτεραιότητας στον τομέα της πολιτικής των υδάτων, για την ανάγκη βιώσιμης διαχείρισης των υδάτων στους τομείς της ευρωπαϊκής πολιτικής, μεταξύ των οποίων η γεωργική πολιτική.

και υδρευτικοί, επιτάσσουν την εκτροπή υδάτων⁷⁵. Ομοίως, το ΔΕΕ στην πρόσφατη, από 07.02.2013, απόφασή του κατά της Ελλάδος⁷⁶ σχετικά με την υπόθεση της λίμνης Κορώνειας, επικαλέσθηκε και πάλι την αρχή της αειφορίας και έκρινε ότι η Ελλάδα μη έχοντας εξασφαλίσει την ύπαρξη δικτύου αποχετεύσεως και επεξεργασίας αστικών λυμάτων παραβίασε τις υποχρεώσεις της από το παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁷⁷ αλλά και από το διεθνές δίκαιο, ήτοι τη Σύμβαση Ραμσάρ για τη διατήρηση και την αειφόρο εκμετάλλευση των υγροτόπων, σύμφωνα με την οποία η λίμνη της Κορώνειας αποτελεί υγρότοπο διεθνούς σημασίας. Ήτοι, το Δικαστήριο προχώρησε ένα βήμα περαιτέρω κρίνοντας με βάση τις διεθνείς υποχρεώσεις της Ελλάδας που και αυτές όπως θα δούμε εντάσσονται υπό προϋποθέσεις στο δικαϊκό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η στάση αυτή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των οργάνων της σε θεσμικό και πρακτικό επίπεδο, είναι προεχόντως σημαντική και αποδεικτική της ιδιαίτερης θέσης της στο διεθνές στερέωμα αλλά και της αμφίδρομης ιδιότητας και δράσης της, αφενός ως παράγοντα διάπλασης του διεθνούς δικαίου, αφού και η ίδια ως ιδιότυπος διεθνής οργανισμός -και μάλιστα ιδιόμορφα (πληρέστερα) εξελιγμένος⁷⁸- συμμετέχε στην ανάπτυξη της ιδέας της βιώσιμης ανάπτυξης κατά την περίοδο που αυτή διαμορφώνονταν διεθνώς, και αφετέρου ως δέκτη και εφαρμοστή του διεθνούς δικαίου, αφού περαιτέρω εγκόλπωσε την αειφόρο ανάπτυξη στις πολιτικές και τις δράσεις της.

2.2. Αρχή της ήπιας ανάπτυξης των ευπαθών οικοσυστημάτων

Η αρχή της ήπιας ανάπτυξης αφορά στα ευπαθή φυσικά (δάση, μικρά νησιά κλπ) αλλά και ανθρωπογενή (παραδοσιακοί οικισμοί) οικοσυστήματα και επιτάσσει, στο πλαίσιο πάντα της αειφόρου ανάπτυξης, την λελογισμένη ανάπτυξη που θα

⁷⁵ Βλ. υπόθεση C-43/10, απόφαση της 11ης Σεπτεμβρίου 2012 (ECLI:EU:C:2012:560), επί προδικαστικού ερωτήματος που τέθηκαν από την Ολομέλεια του ΣτΕ (Ελλάδα) στην υπόθεση της εκτροπής του ρου του Αχελώου. Το ΔΕΕ ερμήνευσε την Οδηγία 2000/60/ΕΚ για την προστασία και διαχείριση των υδάτων, την Οδηγία 85/337/ΕΟΚ για την εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων, και την Οδηγία 92/43/ΕΟΚ για τους οικοτόπους με τρόπο που αφήνει ευρύτατο περιθώριο κρίσεως στο εθνικό δικαστήριο, θέτοντας το ερμηνευτικό πλαίσιο.

⁷⁶ Βλ. υπόθεση C-517/11, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ελληνικής Δημοκρατίας, απόφαση της 7ης Φεβρουαρίου 2013 (ECLI:EU:C:2013:66).

⁷⁷ Άρθρο 6, παρ. 2 Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ του Συμβουλίου για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων και της άγριας πανίδας και χλωρίδας, σε συνδυασμό με το άρθρο 7 της εν λόγω οδηγίας, καθώς και από τα άρθρα 3 και 4, παρ. 1 και 3 Οδηγίας 91/271/ΕΟΚ του Συμβουλίου για την επεξεργασία των αστικών λυμάτων.

⁷⁸ Αναλυτικά και με πληρότητα σε Νάσκου-Περράκη Π., Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, Η θεσμική διάσταση, 5^η έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2011, σελ. 476επ. (483, 532).

λαμβάνει υπόψη της το ευπαθές του περιβάλλοντός τους με στόχο τη διατήρηση των φυσικών τους πόρων και της ιδιομορφίας τους.

Η ανάγκη της ήπιας ανάπτυξης των ευπαθών οικοσυστημάτων εκφράζεται και σε διεθνές επίπεδο. Όπως και παραπάνω αναφέρθηκε, από τη Διάσκεψη του Ρίο το 1992 προέκυψε ένα επιστημονικό κείμενο που παρότι δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα εμπεριέχει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο δράσης, η ονομαζόμενη Ατζέντα 21, η οποία με αφετηρία τη βιώσιμη ανάπτυξη προβλέπει συγκεκριμένα και για την προστασία ειδικών περιοχών. Προβλέπεται ειδικότερα⁷⁹, η υποχρέωση των παράκτιων κρατών να μεριμνούν για την αειφόρο ανάπτυξη των παράκτιων περιοχών, του θαλάσσιου περιβάλλοντος και των φυσικών τους πόρων. Αναγνωρίζεται, επίσης, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας και το εύθραυστο του φυσικού περιβάλλοντος των μικρών νησιωτικών κρατών που για το λόγο αυτό πρέπει να τυγχάνουν ιδιαίτερης μέριμνας σε ότι αφορά στην αειφόρο ανάπτυξή τους ώστε να διατηρούνται οι φυσικοί τους πόροι, οι οποίοι πολλές φορές αποτελούν και το μοναδικό μέσο για την επιβίωσή τους⁸⁰.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η Επιτροπή με την από 27.09.2000⁸¹ Ανακοίνωσή της προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για την ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών, και *προκειμένου να τηρηθούν προηγούμενες δεσμεύσεις συμπεριλαμβανομένων των υποχρεώσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης που απορρέουν από διεθνείς συμφωνίες όπως το κεφάλαιο 17 του προγράμματος δράσης 21*, έδωσε τις βασικές κατευθυντήριες γραμμές της ευρωπαϊκής στρατηγικής με γνώμονα μεταξύ άλλων *την ανάδειξη της τοπικής ιδιαιτερότητας και την ενδεδειγμένη κατανόηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των περιοχών – στόχων σε εναρμόνιση και με τη φέρουσα ικανότητα που καθορίζεται από αυτές*. Η αρχή της ήπιας ανάπτυξης των ευπαθών οικοσυστημάτων εφαρμόζεται περαιτέρω και από την ευρωπαϊκή νομολογία⁸².

⁷⁹ Βλ. κεφάλαιο 17 της Ατζέντα 21.

⁸⁰ Βλ. και Σπιλάνη Γ., Ανάπτυξη νησιωτικού χώρου: προβλήματα και προοπτικές, σε: Επιστημονικές μελέτες προς τιμήν του καθηγητή Νίκου Κόνσολα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2005, σελ. 247επ.

⁸¹ COM/2000/547.

⁸² Βλ. υπόθεση C-83/03, Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ιταλικής Δημοκρατίας, απόφαση της 2ας Ιουνίου 2005 (ECLI:EU:C:2005:339), με την οποία το Δικαστήριο κατέληξε ότι η Ιταλική Δημοκρατία, παραλείποντας να ελέγξει, ως όφειλε, αν το σχέδιο κατασκευής μαρίνας σκαφών αναψυχής στην περιοχή Fossacesia (Chieti), που αποτελεί φυσικό οικότοπο, ανήκει στα είδη σχεδίων που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του παραρτήματος II της οδηγίας 85/337/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 27ης Ιουνίου 1985, για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον, με την οποία κατ' εξοχήν εφαρμόστηκε η αρχή της ήπιας ανάπτυξης στο παράγωγο δίκαιο, παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας.

2.3. Αρχή της φέρουσας ικανότητας των οικοσυστημάτων

Στο ευρύτερο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας εντάσσεται και η αρχή της φέρουσας ικανότητας των οικοσυστημάτων (και των οικιστικών περιοχών), σύμφωνα με την οποία η ικανότητα κάθε οικοσυστήματος ή οικιστικού περιβάλλοντος που βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με το φυσικό περιβάλλον στο οποίο εδράζεται και αναπτύσσεται, φέρει *δεδομένη* ικανότητα αφομοίωσης των εξωγενών παρεμβάσεων χωρίς να βλάπτεται ή να υποβαθμίζεται ανεπανόρθωτα, και ως εκ τούτου κάθε παρέμβαση σε αυτό πρέπει να λαμβάνει υπόψη της και να έχει ως πύλη την ως άνω φέρουσα ικανότητά του.

Σε διεθνές επίπεδο, η αρχή της φέρουσας ικανότητας προβλέφθηκε από νωρίς, στην έκτη αρχή της Διακήρυξης της Στοκχόλμης, ενώ σε ευρωπαϊκό επίπεδο αναφέρεται και στην από 27.09.2000 Ανακοίνωση της Επιτροπής για την ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών⁸³, ενώ εφαρμόζεται περαιτέρω ικανά και από την ευρωπαϊκή νομολογία⁸⁴.

3. Περιβαλλοντική ευθύνη

3.1. Αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει»

Η Ευρώπη υπήρξε πρωτοπόρος στη σύλληψη και εφαρμογή της αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει» δυο δεκαετίες πριν αυτή περιληφθεί επίσημα στην αρχή 16 της Διακήρυξης του Ρίο το έτος 1992⁸⁵. Περιελήφθη στο Πρώτο Πρόγραμμα Δράσης για το Περιβάλλον (1973-1976) και έκτοτε σε όλα τα ακόλουθα Προγράμματα, ενώ είναι πλέον βασική αρχή και του πρωτογενούς δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το άρθρο 191 της ΣΛΕΕ, και ασφαλώς διαπνέει και όλο το φάσμα του παράγωγου δικαίου⁸⁶. Η Οδηγία 2004/35/ΕΚ για την περιβαλλοντική ευθύνη αποτελεί την κατ'

⁸³ Ο.α.π., σελ. 31, (υποσ. 80).

⁸⁴ Βλ. υπόθεση C-280/02, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Γαλλικής Δημοκρατίας, απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 2004 (ECLI:EU:C:2004:548), με την οποία το δικαστήριο καταδίκασε τη Γαλλία, διότι παραλείποντας να υποβάλει σε αυστηρότερη επεξεργασία τις απορρίψεις αστικών λυμάτων στη λιμνοθάλασσα του Thau, παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από το άρθρο 5, παράγραφοι 1 και 2, και από το παράρτημα II της οδηγίας 91/271/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 21ης Μαΐου 1991, για την επεξεργασία των αστικών λυμάτων, δεδομένου ότι «οι εισροές από τη λεκάνη υδροσυλλογής είναι αναγκαίες για τη διατήρηση της φέρουσας ικανότητας της λεκάνης του Thau για την καλλιέργεια οστρακοειδών και ότι μια μείωση της πλαγκτονικής παραγωγής θα είχε ως ενδεχόμενη συνέπεια τη μείωση της παραγωγής οστρακοειδών»

⁸⁵ Την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» επεξεργάστηκε και υιοθέτησε και ο ΟΟΣΑ ήδη από το έτος 1972, ως αμιγώς βέβαια οικονομικό κανόνα, όπερ είναι συνακόλουθο εκ του σκοπού και της αποστολής του άλλωστε, πρβλ. και Νάσκου-Περράκη Π. (ό.π., 2011), σελ. 458επ. (464-466).

⁸⁶ Για πρώτη φορά συναντάται στη Σύσταση 75/436 του Συμβουλίου (EEL 194/1975), κατά την οποία: «φυσικά ή νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, που είναι υπεύθυνα για πρόκληση μόλυνσης, οφείλουν να αναλάβουν τα έξοδα των μέτρων εκείνων που είναι απαραίτητα για την εξάλειψη της

εξοχόν νομοθετική εφαρμογή της αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει», σύμφωνα δε με το προοίμιό της, η πρόληψη και η αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημίας αποσκοπούν στην ικανοποίηση της πολιτικής για το περιβάλλον. Η οδηγία εφαρμόζεται στις περιπτώσεις περιβαλλοντικής ζημίας ή απειλής πρόκλησης τέτοιας ζημίας, για τις οποίες εγκαθιδρύεται καταρχάς σύστημα αντικειμενικής ευθύνης, καθώς και στις περιπτώσεις ζημίας των φυσικών οικοτόπων και των προστατευομένων ειδών από επαγγελματικές δραστηριότητες που εξ ορισμού δεν θεωρούνται επιζήμιες και για τις οποίες απαιτείται υποκειμενική ευθύνη, δηλαδή ο φορέας της δραστηριότητας απαιτείται να ενήργησε εκ δόλου ή εξ αμελείας⁸⁷.

Σύμφωνα με το εννοιολογικό περιεχόμενο της αρχής, η οποία πάντως εφαρμόζεται τόσο προληπτικά όσο και κατασταλτικά, τόσο στο δημόσιο όσο και στο ιδιωτικό δίκαιο⁸⁸, ο παραγωγός ενός προϊόντος ή ο πάροχος μιας υπηρεσίας πρέπει να αναλαμβάνει και το περιβαλλοντικό κόστος, το οποίο υπό στενή έννοια ενσωματώνει όλα τα μέτρα πρόληψης, ελέγχου και αποκατάστασης της ζημίας, και υπό ευρεία έννοια όλους τους φόρους και πρόστιμα για την χρηματοδότηση των κρατικών προϋπολογισμών προς ενίσχυση της περιβαλλοντικής πολιτικής και την αποκατάσταση της ευρύτερης ζημίας στο περιβάλλον συμπεριλαμβανομένης και της αποζημίωσης των ζημιωθέντων. Το περιβαλλοντικό αυτό κόστος ενσωματώνεται δηλαδή, σύμφωνα με την αρχή, στο κόστος παραγωγής ενός έργου ή της παροχής μιας υπηρεσίας, με την επιβολή περιβαλλοντικών φόρων ή διοικητικών προστίμων για την πρόληψη και την αποκατάσταση της ζημίας στο περιβάλλον⁸⁹, πάντα όμως υπό τις

μόλυνσης ή για τον περιορισμό της, σε συμμόρφωση προς τις προδιαγραφές ή τις αντίστοιχες ρυθμίσεις, οι οποίες καθιερώνουν ποιοτικούς στόχους ή ελλείψει αυτών σε συμμόρφωση προς τις προδιαγραφές ή αντίστοιχα μέτρα που τίθενται από τις δημόσιες αρχές”.

⁸⁷ Βλ. άρθρο 3 της Οδηγίας 2004/35/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 21ης Απριλίου 2004, σχετικά με την περιβαλλοντική ευθύνη όσον αφορά την πρόληψη και την αποκατάσταση περιβαλλοντικής ζημίας (ΕΕ L 143, 30.4.2004, σελ. 56–75).

⁸⁸ Βλ. Καράκωστα Ι., Ιδιωτικό δίκαιο προστασίας περιβάλλοντος, ΠερΔικ, τ. 13 (2009), σελ. 439επ.· του ίδιου, Αδικοπρακτική ευθύνη για περιβαλλοντική ζημία, ΠερΔικ, τ. 3 (1999), σελ. 162-171· του ίδιου, Η συναλλακτική υποχρέωση προστασίας της ζωής, υγείας και σωματικής ακεραιότητας ως συναλλακτική υποχρέωση προληπτικής προστασίας του περιβάλλοντος, ΠερΔικ, τ. 3 (1999), σελ. 346επ.· του ίδιου, Απειλούμενη συνταγματική παραβίαση του περιβαλλοντικού κεκτημένου - Το άρθρο 24 του Συντάγματος, μη αναθεωρητέα διάταξη, ΠερΔικ, τ. 4 (2000), σελ. 464επ.· Καράκωστα Ι./Καλαβρού Α., Η Λευκή Βίβλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για την ευθύνη λόγω ζημιών από τη ρύπανση του περιβάλλοντος, ΠερΔικ τ. 4 (2000), σελ. 531-543· των ίδιων, Η κοινοτική αρχή «Ο ρυπαίνων πληρώνει» (άρθρο 174 ΣυνθΕΚ) στο πλαίσιο της αστικής ευθύνης, ΠερΔικ, τ. 6 (2002), σελ. 29επ.· Καράκωστα Ι./Καραμπατζού Α., Ο ρυπαίνων πληρώνει: μια σημαντική προσπάθεια ενίσχυσης της νομικής προστασίας του περιβάλλοντος, ΠερΔικ τ. 12 (2008), σελ. 370επ.

⁸⁹ Αντιπρβλ. Δελλή, Γ., Κοινοτικό Δίκαιο περιβάλλοντος. Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη. Θέμα: Δίκαιο Περιβάλλοντος. Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, 1998, σελ 46επ, σύμφωνα με παρατιθέμενη άποψη η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» αποβαίνει κατ' αποτέλεσμα επιζήμια για το περιβάλλον καθιστώντας αυτό εμπορεύσιμο και ανταλλάξιμο αγαθό, καθώς στην αρχή αυτή βρίσκει έρεισμα το δικαίωμα των ανεπτυγμένων

επιταγές της αρχής της αναλογικότητας⁹⁰. Η αρχή περιλαμβάνει εννοιολογικά και την ευθύνη από διακινδύνευση του φορέα επικινδύνων για το περιβάλλον έργων, δραστηριοτήτων ή εγκαταστάσεων, εφόσον θεμελιώνεται η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ πράξης και ζημίας στο περιβάλλον⁹¹. Η εν λόγω αρχή αντανακλάται και στην ευρωπαϊκή νομολογία υπό το πρίσμα του πρωτογενούς και κατ' εφαρμογή του παραγώγου δικαίου. Εφαρμόζεται κατ' εξοχήν στις περιπτώσεις που αφορούν στην πρόκληση περιβαλλοντικής ζημίας ή στην πρόληψη των περιβαλλοντικών επιπτώσεων από την παραγωγή και διακίνηση αποβλήτων και αντίστοιχα στον επιμερισμό της σχετικής ευθύνης μεταξύ των συμμετεχόντων⁹². Χαρακτηριστική είναι επίσης και η περίπτωση των χώρων υγειονομικής ταφής, στο κόστος λειτουργίας των οποίων θα πρέπει να ενσωματώνεται και το περιβαλλοντικό κόστος αποφυγής όλων των αρνητικών περιβαλλοντικών επιπτώσεων⁹³.

βιομηχανικά χωρών, όπως οι ΗΠΑ, να αγοράζουν δικαιώματα ρύπων από μη ανεπτυγμένες χώρες και να ρυπαίνουν το περιβάλλον αλόγιστα.

⁹⁰ Βλ. υπόθεση C-293/97, *The Queen και Secretary of State for the Environment, Minister of Agriculture, Fisheries and Food*, απόφαση της 29ης Απριλίου 1999 (ECLI:EU:C:1999:215), σκέψεις 51-52.

⁹¹ Βλ. υπόθεση C-378/08, *Raffinerie Mediterranee (ERG) SpA, Polimeri Europa SpA, Syndial SpA κατά Ministero dello Sviluppo economico κλπ*, απόφαση της 9ης Μαρτίου 2010 (ECLI:EU:C:2010:126), σύμφωνα με το διατακτικό της οποίας: «*σύμφωνα, όμως, με την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», προκειμένου να τεκμαρθεί τέτοιου είδους αιτιώδης συνάφεια, η αρχή αυτή πρέπει να διαθέτει ευλογοφανείς ενδείξεις ικανές να στηρίζουν την υπόθεσή της, όπως είναι η εγγύτητα της εγκατάστασης του φορέα εκμεταλλεύσεως με τη διαπιστωθείσα ρύπανση και αντιστοιχία μεταξύ των ρυπογόνων ουσιών που ανευρέθησαν και των συστατικών που χρησιμοποιεί ο εν λόγω φορέας εκμεταλλεύσεως στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του*».

⁹² Βλ. υπόθεση C-254/08, *Futura Immobiliare srl Hotel Futura κλπ κατά Comune di Casoria*, απόφαση της 16ης Ιουλίου 2009 (ECLI:EU:C:2009:479), σκέψεις 54-55, σύμφωνα με τις οποίες: «*συναφώς, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι, για τον υπολογισμό φόρου επί της διαθέσεως των αποβλήτων, μία φορολογική διαφοροποίηση μεταξύ κατηγοριών χρηστών της υπηρεσίας παραδόσεως και διαθέσεως αστικών αποβλήτων [...] σε συνάρτηση με αντικειμενικά κριτήρια που έχουν άμεση σχέση με το κόστος της εν λόγω υπηρεσίας, όπως η ικανότητά τους να παράγουν απόβλητα ή το είδος των παραχθέντων αποβλήτων, μπορεί να αποδειχθεί κατάλληλη για την επίτευξη του σκοπού χρηματοδοτήσεως της εν λόγω υπηρεσίας. Μολονότι η φορολογική διαφοροποίηση που πραγματοποιείται με τον τρόπο αυτό δεν πρέπει να βγαίνει πέραν του αναγκαίου μέτρου για την επίτευξη του εν λόγω σκοπού χρηματοδοτήσεως, πρέπει πάντως να τονιστεί ότι, σ' αυτόν τον τομέα και στο παρόν στάδιο εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου, οι αρμόδιες εθνικές αρχές διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως όσον αφορά τον καθορισμό των τρόπων υπολογισμού αυτού του φόρου» και υπόθεση C-188/07, *Commune de Mesquer κατά Total France SA και Total International Ltd*, απόφαση της 24^{ης} Ιουνίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:359).*

⁹³ Βλ. υπόθεση C-172/08, *Pontina Ambiente Srl κατά Regione Lazio*, απόφαση της 25.02.2010 (ECLI:EU:C:2010:87)· βλ. και υπόθεση C-1/2003, *Van de Walle κλπ*, απόφαση της 7^{ης} Σεπτεμβρίου 2004 (ECLI:EU:C:2004:490).

4. Περιβαλλοντική δημοκρατία και διακυβέρνηση

4.1. Αρχή της συμμετοχής και πληροφόρησης

Το τρίπτυχο της πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφορία, της συμμετοχής στις περιβαλλοντικές αποφάσεις, καθώς και της πρόσβασης στη δικαιοσύνη για τα περιβαλλοντικά θέματα, αποτελεί θεμελιώδες κεφάλαιο στην εν γένει προστασία του περιβάλλοντος και, ως τέτοιο, αντικείμενο διεξοδικής ανάλυσης στην πορεία. Προς το παρόν, όμως ακροθιγώς, και για λόγους κυρίως ιστορικής αναδρομής, είναι βασικό να σημειωθεί ότι τα ως άνω διαδικαστικού χαρακτήρα δικαιώματα κατάγονται από τη Διακήρυξη του Ρίο⁹⁴, ξεκίνησαν δε ως εξαγγελίες σε επίπεδο αρχών με στόχο την αποτελεσματικότερη προστασία του περιβάλλοντος μέσω της διαλεκτικής αλληλεπίδρασης κράτους και πολιτών. Έκτοτε, εξελίχθηκαν σε δικαιώματα, τα οποία μάλιστα παρέχονται απευθείας τόσο σε ιδιώτες όσο και σε μη κυβερνητικές οργανώσεις, συμβάλλοντας έτσι σε μια διαρκώς εξελισσόμενη περιβαλλοντική διακυβέρνηση με τη συμμετοχή όλων των κρίσιμων φορέων. Η κατοχύρωσή τους ως δικαιώματα είναι κατά βάση επίτευγμα της Σύμβασης του Όρχους, συμβαλλόμενο μέρος της οποίας είναι και η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η Σύμβαση του Όρχους διαρθρώνεται σε τρεις βασικούς πυλώνες προβλέποντας την πρόσβαση του κοινού στις πληροφορίες, τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα. Σύμφωνα με τους ορισμούς της σύμβασης, οι δημόσιες αρχές των συμβαλλομένων κρατών υποχρεούνται όχι μόνο να απαντούν ικανοποιητικά σε κάθε αίτηση των πολιτών που σχετίζεται με τα περιβαλλοντικά θέματα, αλλά να δημοσιοποιούν περαιτέρω όλα τα ουσιώδη περιβαλλοντικά στοιχεία και να διασπείρουν την πληροφόρηση, καθώς επίσης να εξασφαλίζουν αποτελεσματικά τη συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις και την πρόσβασή τους στη δικαιοσύνη.

Τα διαδικαστικά δικαιώματα βρίσκουν ευρεία εφαρμογή και στο παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁹⁵, στην οποία και ενσωματώθηκαν με τον Κανονισμό 2006/1367 (Κανονισμός Aarhus) σε ότι αφορά στα θεσμικά όργανα της Ένωσης, και με τις Οδηγίες 2003/4 και 2003/35 σε ότι αφορά στα κράτη – μέλη, σε εκτέλεση των διεθνών υποχρεώσεων της από την υπογραφή και επικύρωση της διεθνούς σύμβασης,

⁹⁴ Βλ. αρχή 10 της Διακήρυξης του Ρίο.

⁹⁵ Βλ. και Οδηγία 90/313/ΕΟΚ της 07.06.1990, σχετικά με την ελεύθερη πληροφόρηση για θέματα περιβάλλοντος.

καθώς και στη νομολογία του ευρωπαϊκού Δικαστηρίου⁹⁶. Με την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Περιβάλλοντος και του ευρωπαϊκού δικτύου πληροφοριών και παρατηρήσεων σχετικά με το περιβάλλον⁹⁷, θεσμοθετείται καταρχάς ένα ικανοποιητικό σύστημα συλλογής και διασποράς της περιβαλλοντικής πληροφορίας, καθώς και η θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος των πολιτών και των περιβαλλοντικών οργανώσεων για την πρόσβαση στην πληροφορία με σκοπό την αποτελεσματικότερη προστασία του περιβάλλοντος⁹⁸.

Κεφάλαιο Τέταρτο

Η συμβολή της νομολογίας στην εξέλιξη του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου

Τμήμα Πρώτο

Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης

1. Ίδρυση και αποστολή

Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης ιδρύθηκε μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου, ως διάδοχος του Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης μετά και την κατάργηση της Κοινωνίας των Εθνών. Σε αντίθεση με τον προκάτοχό του, δεν αποτελεί αυτοτελή διεθνή οργανισμό, αλλά το ανώτατο δικαιοδοτικό όργανο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών με ρητή σχετική πρόβλεψη του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, στον οποίο είναι προσαρτημένο και το Καταστατικό του⁹⁹.

⁹⁶ (Ενδ.) υποθέσεις C-233/2000, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Γαλλικής Δημοκρατίας, απόφαση του Δικαστηρίου της 26ης Ιουνίου 2003 (ECLI:EU:C:2003:371)· C-217/1997, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, απόφαση του Δικαστηρίου της 9ης Σεπτεμβρίου 1999 (ECLI:EU:C:1999:395)· C-321/1996, Wilhelm Mecklenburg κατά Kreis Pinneberg - Der Landrat, απόφαση του Δικαστηρίου της 17ης Ιουνίου 1998 (ECLI:EU:C:1998:300).

⁹⁷ Βλ. Κανονισμός 401/2009/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23ης Απριλίου 2009 για τον ευρωπαϊκό οργανισμό περιβάλλοντος και το ευρωπαϊκό δίκτυο πληροφοριών και παρατηρήσεων σχετικά με το περιβάλλον, ΕΕ L 126, 21.05.2009, σελ. 13-22.

⁹⁸ Περράκη Στ./Γρηγορίου Π., Περιβάλλον και διεθνές συμβατικό δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 53επ· βλ. και Ζιάμου Γ./Παναγιωτόπουλου Π./Ρουμελιώτου Β., Περιβαλλοντική πληροφόρηση και συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, Νόμος και Φύση 10 (2003) σελ. 95επ.

⁹⁹ Αναλυτικά σε Νάσκου - Περράκη Π., Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, Η θεσμική διάσταση, 5^η έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2011, σελ. 143επ. με πλούσιες βιογραφικές παραπομπές σε ελληνικά και διεθνή κείμενα: βλ. ιδίως και από παραπομπή σε Νάσκου - Περράκη Π., ό.α.π., Δίπλα Χ., Το Διεθνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών, τ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2003· Δίπλα Χ. - Δούση Ε., Το Διεθνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών, τ. Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2001· Περράκης Στ., Το Διεθνές Δικαστήριο των ΗΕ, σε: Ιωάννου Κ. - Περράκης Στ., Εισαγωγή στη Διεθνή Δικαιοσύνη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1984, σελ. 163επ. του ιδίου, Το Διεθνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2001· Δούση Εμ., Το έννομο συμφέρον στη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1998· Αντωνόπουλος Κ., Η επίλυση των διαφορών από το Διεθνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών, Νομολογία και πρακτική, β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα

Σύμφωνα με το Καταστατικό του¹⁰⁰, το Διεθνές Δικαστήριο έχει την εξουσία να αποφασίζει για τις νομικές διαφορές που προσάγονται ενώπιον του από τους διαδίκους καθώς και για όλα τα ζητήματα που προβλέπονται ειδικά στον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών ή σε εν ισχύ συνθήκες και συμβάσεις. Ειδικότερα δε, στην περίπτωση της ρήτρας υποχρεωτικής δικαιοδοσίας, το Δικαστήριο έχει ως ρητή αποστολή του κάθε θέμα του διεθνούς δικαίου, την *ερμηνεία των διεθνών συνθηκών* (συμπεριλαμβανομένων και των καταστατικών πράξεων διεθνών οργανισμών), τις παραβιάσεις των διεθνών υποχρεώσεων και την επανόρθωση αυτών¹⁰¹. Ως εκ τούτου, καθίσταται προφανής από τα παραπάνω η αρμοδιότητα του Διεθνούς Δικαστηρίου και για τα περιβαλλοντικά θέματα, ως τομέα του διεθνούς δικαίου αλλά και ως αντικείμενο πλειάδας διεθνών συνθηκών.

2. Κανονισμός και λειτουργία

α. Θεμελίωση αρμοδιότητας

Η αρμοδιότητα του Διεθνούς Δικαστηρίου καθορίζεται από τους ίδιους τους διαδίκους, υπό την έννοια ότι το Διεθνές Δικαστήριο σύμφωνα με το Καταστατικό του επιλαμβάνεται μόνο των υποθέσεων που υποβάλλουν σε αυτό τα διάδικα μέρη. Διάδικοι βέβαια μπορεί να είναι μόνο κράτη και όχι πολίτες ή διεθνείς οργανισμοί¹⁰². Η δικαιοδοσία του Διεθνούς Δικαστηρίου είναι προαιρετική και θεμελιώνεται στις προβλεπόμενες από το Καταστατικό του περιπτώσεις. Ήτοι η δικαιοδοσία του Διεθνούς Δικαστηρίου θεμελιώνεται με τη διαδικασία του συνυποσχετικού, με το οποίο τα διάδικα κράτη συμφωνούν να υπάγουν συγκεκριμένη διαφορά στο Διεθνές Δικαστήριο, ή με τη ρήτρα διαιτησίας που περιλαμβάνεται κατά κανόνα στις διεθνείς συμβάσεις (διμερείς ή πολυμερείς), ή τέλος με την προαιρετική ρήτρα υποχρεωτικής δικαιοδοσίας του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία τα συμβαλλόμενα στο Καταστατικό κράτη δύνανται, οποτεδήποτε και χωρίς ειδική συμφωνία, να αναγνωρίσουν ως υποχρεωτική τη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου έναντι των λοιπών κρατών που αναλαμβάνουν την ίδια υποχρέωση για όλα τα ζητήματα του διεθνούς δικαίου συμπεριλαμβανομένης και της ερμηνείας των διεθνών συνθηκών.

– Κομοτηνή, 2007· Χριστοδουλίδης Θ., Η δικαιοδοσία του Διεθνούς Δικαστηρίου προς λήψη προσωρινών μέτρων, Επιστημονική Επετηρίδα Σχολής ΝΟΕ, τ. Β', Αφιέρωμα εις Χρ. Φραγκίστα, τεύχος Στ', σελ. 79-124.

¹⁰⁰ Βλ. άρθρο 36, παρ. 1.

¹⁰¹ Βλ. άρθρο 36, παρ. 2.

¹⁰² Νάσκου – Παρράκη Π., ό.π., Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, σελ. 146.

β. Οι αποφάσεις του Δικαστηρίου – ο ρόλος τους στη διάπλαση του διεθνούς δικαίου

Υπό την παραπάνω πάντα έννοια της προαιρετικής δικαιοδοσίας του Διεθνούς Δικαστηρίου, αν και εφόσον δηλαδή η υπόθεση υπαχθεί με πρωτοβουλία και βούληση των διαδίκων κρατών ενώπιον του, οι αποφάσεις του καθίστανται δεσμευτικές για τα κράτη. Ως εκ τούτου, τα κράτη οφείλουν να συμμορφώνονται με τις δικαστικές αποφάσεις, αλλιώς η εκτέλεσή τους εναπόκειται πλέον, θεωρητικά τουλάχιστον, στο Συμβούλιο Ασφαλείας¹⁰³.

Η αποστολή του διεθνούς Δικαστηρίου είναι πάντως διττή. Κατ' αρχάς τέμνει τις νομικές διαφορές μεταξύ των κρατών. Ταυτόχρονα όμως αφουγκράζεται τις εξελίξεις και αποτελεί ζωντανό παράγοντα διάπλασης του διεθνούς δικαίου, αφού με τις αποφάσεις του αφενός καταγράφει το εθιμικό δίκαιο και αφετέρου ερμηνεύει τις διεθνείς συμβάσεις. Εξάλλου κατά το Καταστατικό του, οι αποφάσεις του ερείδονται στις διεθνείς συνθήκες, το διεθνές έθιμο, τις παραδεδεγμένες γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου και τη διεθνή νομολογία. Ο ρόλος του αυτός, ως διαμορφωτή του διεθνούς δικαίου ενισχύεται περαιτέρω και από την αρμοδιότητά του να παρέχει νομικές συμβουλές στα διεθνή όργανα, καθώς και γνωμοδοτήσεις, ενώ επίσης δημοσιεύει και τις απόψεις της μειοψηφίας για την καταγραφή κάθε αντίθετης άποψης και τάσης¹⁰⁴. Στο πλαίσιο της Διάσκεψης στο Ρίο, ο μετέπειτα Πρόεδρος του Διεθνούς Δικαστηρίου (*Sir Robert Jennings*) δήλωσε ότι το Δικαστήριο, πέραν από την επίλυση των διαφορών, οφείλει να συμβάλλει και στην επιστημονική ανάπτυξη του γενικού διεθνούς δικαίου, καθώς επίσης ότι *οι αρχές του διεθνούς δικαίου μπορούν να εξελίσσονται και μέσα από την διαδικασία της ερμηνείας και της εφαρμογής τους επί υπαρκτών καταστάσεων στο πλαίσιο δεδομένων διαφορών*. Το διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο μάλιστα, αποτελεί κατά τον Πρόεδρο ένα νέο τομέα δικαίου που έχει επειγόντως ανάγκη εξέλιξης κατά την παραπάνω διαδικασία¹⁰⁵.

¹⁰³ Βλ. Νάσκου – Περράκη Π., ό.π., Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, σελ. 147· βλ. και Νάσκου – Περράκη Π. – Γιαννόπουλος Π., Προσωρινά μέτρα στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, Βιβλιοθήκη Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου 14, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000· Guillamone G., De l' execution des decisions de la Cour Internationale de Justice, Schweizerische Zeitschrift fuer internationales und europaisches Recht 7/4, 1997, σελ. 431επ· βλ. και Ιωάννου Κ., Προβλήματα εκ της εκτελέσεως των αποφάσεων του Διεθνούς Δικαστηρίου του ΟΗΕ, Θεσσαλονίκη 1971.

¹⁰⁴ Νάσκου – Περράκη Π., ό.π., Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, σελ. 176.

¹⁰⁵ Βλ. Sir Jennings R., The Role of the International Court of Justice in the Development of International Environmental Law, Review of European Community International Environmental Law, 1992, σελ. 240· και Fitzmaurice M., Environmental Protection and the International Court of Justice, σε: Lowe V., Fitzmaurice M. (eds), Fifty years of International Court of Justice, Cambridge University Press, 1996, σελ. 293, 300.

Ο ίδιος Πρόεδρος τονίζει τέλος με ιδιαίτερη έμφαση, ότι ο ρόλος του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης είναι διπλός. Αφενός μεν είναι το κύριο όργανο για την επίλυση των διαφορών στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών, αφετέρου όμως έχει ένα ζωτικό ρόλο στην ανάπτυξη και ερμηνεία του διεθνούς δικαίου, τόσο εν γένει όσο και στα περιβαλλοντικά θέματα¹⁰⁶. Οι δικαστικές αποφάσεις του αποτελούν ουσιαστικά μια σημαντική πηγή του διεθνούς δικαίου, το οποίο αναζητείται μέσω της ενδελεχούς έρευνας της διεθνούς πρακτικής και του διεθνούς εθίμου πριν τη λήψη των αποφάσεων, καταγράφεται στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται σε αυτές, και εξελίσσεται περαιτέρω μέσω της διαλεκτικής με τις μειοψηφούσες γνώμες, καθώς και με τις γνωμοδοτήσεις επί ερωτημάτων που μπορούν να θέσουν εξουσιοδοτημένα όργανα, μεταξύ των οποίων και η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών.

γ. Αρμοδιότητα επί περιβαλλοντικών θεμάτων

Στην αρμοδιότητα του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης εντάσσονται χωρίς αμφιβολία και τα περιβαλλοντικά θέματα ως κατ' εξοχήν ζητήματα διεθνούς χαρακτήρα. Το περιβάλλον, ως παγκόσμιο αγαθό, αποτελεί το πλέον πολυσυζητημένο και ευρύ αντικείμενο του διεθνούς δικαίου, καθώς και πληθώρας διεθνών συνθηκών που καταγίνονται με όλες σχεδόν τις πτυχές του, από τις παραδοσιακές (φυσικό, ανθρωπογενές, πολιτιστικό περιβάλλον κλπ) έως τις πλέον σύγχρονες (π.χ. διάστημα, γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί, βιοτεχνολογία κλπ).

Η προσφυγή στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης για τα περιβαλλοντικά θέματα ενθαρρύνεται και στα αντίστοιχου περιεχομένου διεθνή νομικά κείμενα, όπως για παράδειγμα στην Agenda 21 όπου προτείνεται το ανώτατο δικαιοδοτικό όργανο των Ηνωμένων Εθνών για την επίλυση των περιβαλλοντικών διαφορών, καθώς επίσης και σε πλειάδα διεθνών περιβαλλοντικών συμβάσεων σε ότι αφορά στην ερμηνεία τους. Το 1993 ιδρύθηκε ξεχωριστό τμήμα του Διεθνούς Δικαστηρίου, αρμόδιο για αμιγώς περιβαλλοντικά θέματα (*Chamber for Environmental Matters*)¹⁰⁷, σύμφωνα και με το Καταστατικό του Διεθνούς Δικαστηρίου¹⁰⁸ που προβλέπει τη δυνατότητα ίδρυσης τμημάτων αποτελούμενων από τρεις ή περισσότερους δικαστές για ειδικές κατηγορίες θεμάτων. Σύμφωνα με την ανακοίνωση του Διεθνούς Δικαστηρίου, ο λόγος που

¹⁰⁶ Viñuales J. E., *The Contribution of the International Court of Justice to the Development of International Environmental Law: A Contemporary Assessment*, *Fordham International Law Journal*, 32 (2008), σελ. 232επ.

¹⁰⁷ *Ibid.* σελ. 232.

¹⁰⁸ Βλ. άρθρο 26, παρ. 1.

ιδρύθηκε το *Chamber for Environmental Matters* τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ήταν οι εξελίξεις στον τομέα του περιβαλλοντικού δικαίου και της προστασίας του οι οποίες επέβαλλαν να είναι καλύτερα προετοιμασμένο προκειμένου να αντιμετωπίσει τις περιβαλλοντικές υποθέσεις που θα παραπέμπονταν στη δικαιοδοσία του¹⁰⁹. Στην πράξη βέβαια δεν λειτούργησε ποτέ, κυρίως λόγω της δυσχέρειας που εμφανίζει η κατάταξη μιας υπόθεσης στις υποθέσεις αμιγώς περιβαλλοντικού δικαίου καθώς και η συναίνεση σε αυτό των διαδίκων κρατών¹¹⁰.

Τμήμα Δεύτερο

Η διεθνής νομολογία

1. Οι υποθέσεις των ποταμών Oder και Meuse

Βήματα προς την κατεύθυνση της διεθνούς προστασίας του περιβάλλοντος έγιναν και πριν από την ίδρυση και λειτουργία του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, παρότι οι εν λόγω προσπάθειες εστίαζαν στην επίλυση διαφορών διασυνοριακού περισσότερο χαρακτήρα, χωρίς δηλαδή να έχει ακόμα εδραιωθεί στην αντίληψη της διεθνούς κοινότητας η έννοια του περιβάλλοντος ως κοινού εννόμου αγαθού χρίζοντας συντονισμένης και συλλογικής προστασίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι κίνδυνοι βέβαια που αντιμετώπιζε τότε το περιβάλλον ήταν περιορισμένοι, σε σχέση τουλάχιστον με τους μετέπειτα διαρκώς διογκούμενους κινδύνους λόγω και της εντωμεταξύ προϊούσης τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης.

Έτσι, ως πρόδρομος του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, το δικαιοδοτικό όργανο της Κοινωνίας των Εθνών, ήτοι το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης¹¹¹, ήδη από το έτος 1929 με την ενώπιον του υπόθεση περί της Εδαφικής Δικαιοδοσίας της Διεθνούς Επιτροπής για τον ποταμό Oder¹¹², και ακολούθως το έτος

¹⁰⁹ Βλ. ICJ Communiqué No 93/20 «*Constitution of a Chamber of the Court for Environmental Matters*»· Ospina E. V., *The Use of Chambers of the International Court of Justice*, σε: *Fifty Years of the International Court of Justice-Essays in honour of Sir Robert Jennings*, Cambridge University Press, 1996, σελ. 527.

¹¹⁰ Βλ. υπόθεση *Gabcikovo-Nagymaros*, όπου η Σλοβακία θεώρησε ότι η διαφορά αφορούσε στην ερμηνεία της Συνθήκης του 1977, σε αντίθεση με την Ουγγαρία που ισχυρίζονταν ότι αφορούσε στην περιβαλλοντική υποβάθμιση του ποταμού Δούναβη, όπως ακολούθως αναλύεται. Το Διεθνές Δικαστήριο παρέπεμψε τελικά τη διαφορά στην κανονική του σύνθεση, και όχι στο Environmental Chamber, βλ. και Birnie P., Boyle A., Redgwell C., *International Law and The Environment*, 3rd Edition, Oxford University Press, 2009, σελ. 255επ.

¹¹¹ Το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης ιδρύθηκε από την Κοινωνία των Εθνών και λειτούργησε από το 1922 ως το 1946 (στην πράξη δε μέχρι το 1939)· βλ. και Ρούκουνα Εμμ., *Διεθνές Δίκαιο III*, εκδ. Σάκκουλα 1983, σελ. 226.

¹¹² Βλ. *Territorial Jurisdiction of the International Commission of the River Oder (Czechoslovakia, Denmark, France, Germany, Great Britain, Sweden, Poland)*, PCIJ Series A, No 23, 27.

1937 με την υπόθεση της εκτροπής του ποταμού Meuse¹¹³, απεφάνθη ότι στο αντικείμενο του διεθνούς δικαίου εμπίπτει και η χρήση των διεθνών ποταμών, γεγονός που αποτελεί καταρχάς σημαντικό λίθο στο οικοδόμημα (της έννοιας και του αντικειμένου) του διεθνούς δικαίου. Το Δικαστήριο εν προκειμένω αναγνώρισε το κοινό έννομο συμφέρον (*common legal right*) επί ποταμού που διέρχεται από το έδαφος περισσότερων κρατών, καθώς και την ισότητα μεταξύ όλων των παραποτάμιων χωρών κατά τη χρήση του ποταμού που συνεπάγεται και την απαγόρευση κάθε προνομίου σε οποιαδήποτε από τις παραποτάμιες χώρες σε σχέση με τις υπόλοιπες. Η ίδια αρχή θα επαναδιατυπωθεί αρκετά αργότερα και θα επεκταθεί και σε περιπτώσεις πέραν της ροής των ποταμών από το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, στην υπόθεση *Gabcikovo-Nagymaros*¹¹⁴.

Η δια της παραπάνω απόφασης του Διαρκούς Δικαστηρίου διατυπωθείσα αρχή, παρότι δεν αποτελεί αρχή (αμιγώς) περιβαλλοντικού δικαίου, απέτέλεσε τη βάση για μια γενικής πλέον αποδοχής και εφαρμογής από τη διεθνή κοινότητα αρχή¹¹⁵, η οποία ως δικαιοδοτικό προηγούμενο τυγχάνει θεμέλιο και για μετέπειτα αποφάσεις περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος και δηλοί κατά περιεχόμενο ότι οι διεθνείς υδάτινες πηγές (ποτάμια, λίμνες κλπ) αποτελούν συνιστώσα ενός κοινού έννομου αγαθού και δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούνται από τις ενδιαφερόμενες χώρες με τέτοιο τρόπο ώστε να παραβιάζουν ή να περιστέλλουν κατ' οποιονδήποτε τρόπο τα δικαιώματα άλλων παρόχθιων χωρών. Ως εκ τούτου, συνήχθη η θεμελιώδης και για το περιβαλλοντικό δίκαιο διαπίστωση, ότι τα κυριαρχικά δικαιώματα των κρατών επί των φυσικών τους πηγών δεν είναι απεριορίστα και βρίσκουν όριο στις επιπτώσεις της χρήσης τους επί των λοιπών κρατών.

2. Οι υποθέσεις του χυτηρίου του Trail και της λίμνης Lanoux

α. Το χυτήριο του Trail (*Trail Smelter case*).

Η υπόθεση του χυτηρίου του Trail αποτελεί σταθμό και μνημονεύεται ως ορόσημο της διεθνούς ευθύνης των κρατών σε περιπτώσεις διασυνοριακής

¹¹³ Βλ. *Diversion of the Waters from the Meuse (Netherlands vs Belgium)*, PCIJ Series A/B No 70.

¹¹⁴ *ό.π.*, σελ. 59επ.

¹¹⁵ Βλ. Sands Ph., *Principles of International Environmental Law*, Cambridge University Press 2003, σελ. 461, 462· και Brown Weiss E., *Opening the Door to the Environment and to Future Generations*, σε Boisson L., Sands Ph., *International Law, The International Court of Justice and Nuclear Weapons*, Cambridge University Press, 1998, σελ. 341.

ρύπανσης¹¹⁶. Ήχθη αρχικά ενώπιον διεθνούς διαιτητικού οργάνου και ειδικότερα ενώπιον της Διεθνούς Κοινής Επιτροπής Αμερικής και Καναδά, η οποία ιδρύθηκε το έτος 1909 με την Συνθήκη για τα Διασυνοριακά Ύδατα. Επιλήφθηκε της διένεξης που ενέσκηψε εν έτει 1938 μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και Καναδά, λόγω των επιβλαβών επιπτώσεων που είχαν στο έδαφος των Ηνωμένων Πολιτειών οι εκπομπές διοξειδίου του θείου που προέρχονταν από το χυτήριο εταιρίας που λειτουργούσε στο Trail του Καναδά. Η Επιτροπή εξέδωσε ομόφωνα έκθεση για την αποζημίωση των Ηνωμένων Πολιτειών για τις ζημίες που είχαν υποστεί έως τότε, με επιπλέον μάλιστα συστάσεις από την ίδια την Επιτροπή για τη λήψη ειδικών μέτρων και τη χρήση ειδικού εξοπλισμού που αποσκοπούσαν στη μείωση των εκπομπών του διοξειδίου του θείου.

Ύστερα δε από την πρόκληση περαιτέρω ζημιών στο έδαφος των Ηνωμένων Πολιτειών, οι δύο χώρες προχώρησαν στην υπογραφή συμφωνίας για την υπαγωγή της διαφοράς σε διαιτητικό δικαστήριο αποτελούμενο από επιστήμονες διαιτητές με ειδικές γνώσεις επί του αντικειμένου¹¹⁷ στο οποίο και παρέπεμψαν τη διαφορά. Το διαιτητικό δικαστήριο διατύπωσε στην απόφαση του την θεμελιώδη αρχή της *μη πρόκλησης περιβαλλοντικής ζημίας* από τη δραστηριότητα ενός κράτους σε τρίτα κράτη ή περιοχές εκτός της εδαφικής επικράτειας του, που έκτοτε διατρέχει ως εθιμικός αλλά και συμβατικός μετέπειτα κανόνας του διεθνούς δικαίου¹¹⁸.

Παρά βέβαια τα αρνητικά της απόφασης αυτής, στα οποία κατά βάση προσμετρώνται ότι ουσιαστικά η απόφαση δεν συνέδεσε την ούτως ή άλλως φειδωλή αποζημίωση¹¹⁹ με την καθεαυτή περιβαλλοντική ζημία¹²⁰ υπό την έννοια της υποβάθμισης του περιβάλλοντος, αλλά μόνο με τις οικονομικού χαρακτήρα βλάβες, δεν απεφάνθη δε ούτε επί της νομικής βάσης της ευθύνης του Καναδά, αποτέλεσε πάντως αφετηρία για την διεθνή προστασία του περιβάλλοντος αλλά και το έρεισμα

¹¹⁶ Βλ. Ρούκουνας Εμμ., Διεθνές Δίκαιο, τεύχος 2°, Το κράτος και το έδαφος – το δίκαιο της θάλασσας, Β' έκδοση (ανατύπωση), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2006, σελ. 222-223.

¹¹⁷ Βλ. Brunnee J., *Transboundary Harm in International Law: Lessons from the Trail Smelter Arbitration*, *American Journal of International Law*, 102 (2008), σελ. 395επ..

¹¹⁸ Κατά το διατακτικό της απόφασης «*σύμφωνα με τις αρχές του διεθνούς δικαίου κανένα κράτος δεν έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιεί ή να επιτρέπει τη χρήση του εδάφους του με τρόπο ώστε να προκαλεί ζημία από ρυπογόνα αέρια εντός ή προς το έδαφος άλλου κράτους, ή προς τις περιουσίες ή τα άτομα που ζουν σε αυτό, όταν πρόκειται για περίπτωση με σοβαρές συνέπειες και η ζημία αποδεικνύεται από ξεκάθαρες και πειστικές αποδείξεις*» · και Sands Ph., ό.π., σελ. 242.

¹¹⁹ Ρούκουνας Εμμ., ό.π. (2006), σελ. 222.

¹²⁰ Sands Ph., *International Environmental Litigation and its Future*, *University of Richmond Law Review*, 32 (1999), σελ. 1619επ.

διεθνών διασκέψεων, όπως η Διάσκεψη της Στοκχόλμης¹²¹, επαναδιατυπώθηκε δε σε μετέπειτα αποφάσεις του Διεθνούς Δικαστηρίου¹²² και θεωρείται πλέον σήμερα ως σημείο καμπής του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου.

β. Η λίμνη Lanoux (Lac Lanoux).

Η διένεξη μεταξύ Γαλλίας και Ισπανίας, που προέκυψε από την πρόθεση της Γαλλίας να κατασκευάσει στην επικράτειά της φράγμα σε ποταμό που κατέληγε στην Ισπανία αποστερώντας ουσιαστικά τους αγρότες της Ισπανίας από το όγκο υδάτων που θα εκτρέπονταν, ενείχε ζητήματα που άπτονταν της καλής γειτονίας και του σεβασμού μεταξύ των κρατών κατά την άσκηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων τους. Η θέση του διαιτητικού δικαστηρίου, το οποίο επιλήφθηκε της υπόθεσης, ήταν ότι η άσκηση των δικαιωμάτων κάθε κράτους θα πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο και σε τέτοια έκταση ώστε να λαμβάνει ικανά υπόψη του τα δικαιώματα κάθε άλλου εμπλεκόμενου ή επηρεαζόμενου κράτους. Το δικαστήριο, ήχθη παρόλα αυτά σε απορριπτικό για τους ισπανικούς ισχυρισμούς αποτέλεσμα με το σκεπτικό ότι δεν προέκυπτε παραβίαση δικαιωμάτων της Ισπανίας, περίπτωση που θα στοιχειοθετούνταν κατά μείζονα λόγο αν οι προτιθέμενες ενέργειες από την πλευρά της Γαλλίας αποδεδειγμένα μόλυναν τα νερά του ποταμού ή άλλαζαν τη χημική του σύνθεση.

Περαιτέρω δε, το δικαστήριο απεφάνθη ότι δεν μπορεί να αναγορευθεί ως έθιμο (γενική αρχή του διεθνούς δικαίου) ο όρος της πρότερης συμφωνίας μεταξύ των ενδιαφερομένων κρατών για τη χρήση των διεθνών υδάτων, ήτοι ότι μια τέτοια χρήση είναι νοητή μόνο στην περίπτωση της πρότερης συμφωνίας, εν προκειμένω δε για τη χρήση της υδροηλεκτρικής ενέργειας των διεθνών υδάτων, θέτοντας έτσι και τα (έως τότε) όρια του διεθνούς δικαίου σχετικά με τη χρήση των κοινών φυσικών πηγών και τις διαδικαστικές προϋποθέσεις της περιβαλλοντικής προστασίας, αντικατοπτρίζοντας σε κάθε περίπτωση και το περιορισμένης έκτασης εθιμικό δίκαιο που ίσχυε έως τότε. Ενθαρρύνθηκε πάντως η συνεργασία μεταξύ των κρατών και αναδείχθηκε η σημασία των διαπραγματεύσεων, αρχές που αργότερα θα ισχύσουν σε όλες σχεδόν τις υποθέσεις που αφορούν σε διασυνοριακές περιβαλλοντικές διαφορές και θα αποτελέσουν από τις κυριότερες αρχές του διεθνούς (συμβατικού) περιβαλλοντικού δικαίου. Από αυτή την άποψη, η εν λόγω υπόθεση έχει τη σημασία της, ειδικά δε αν αναλογιστεί κανείς ότι έλαβε χώρα εν έτει 1957, συνεισέφερε δε στην εξέλιξη του

¹²¹ Βλ. αρχή 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης.

¹²² Βλ. και υπόθεση πυρηνικών δοκιμών, Nuclear tests (Australia v. France) 1974, ICJ Reports 253, 389.

διεθνούς δικαίου παρότι αντιμετώπισε αποσπασματικά και ελλιπώς την καθεαυτή περιβαλλοντική προστασία¹²³.

3. Η υπόθεση του Στενού της Κέρκυρας (Corfu Channel case).

Ως αξιοσημείωτος σταθμός της διεθνούς νομολογίας, μνημονεύεται η απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης εν έτει 1949, δηλαδή λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή του, στην υπόθεση μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας και της Αλβανίας, γνωστή ως υπόθεση του Στενού της Κέρκυρας. Η απόφαση αποτελεί εξέλιξη των αρχών του διεθνούς δικαίου που διατυπώθηκαν στην υπόθεση του χυτηρίου του Trail και προέκτασή τους στον τομέα του περιβάλλοντος¹²⁴.

Το Διεθνές Δικαστήριο επιλήφθηκε της ζημίας που προκλήθηκε σε βρετανικά πολεμικά πλοία από την παράλειψη των αλβανικών αρχών να τα προειδοποιήσουν για νάρκες που υπήρχαν στη θαλάσσια περιοχή της επικυριαρχίας της και αποφάνθηκε τελικώς ότι η Αλβανία ήταν υπεύθυνη για τη ζημία που προκλήθηκε υποδεικνύοντας ως υποχρέωση κάθε κράτους να μην επιτρέπει εν γνώσει του να χρησιμοποιείται το έδαφός του για πράξεις ενάντιες και επιζήμιες για τα δικαιώματα άλλων κρατών¹²⁵. Η απόφαση του Δικαστηρίου επεξέτεινε μάλιστα την εν λόγω υποχρέωση και σε προληπτικό επίπεδο, προχωρώντας ένα βήμα περαιτέρω από την προηγηθείσα υπόθεση του χυτηρίου του Trail θεωρώντας επιβεβλημένη τη λήψη προληπτικών μέτρων για την αποφυγή επικείμενης πιθανής ζημίας και όχι μόνο στην περίπτωση υπαρκτής ζημίας.

Παρότι η υπόθεση δεν είχε αμιγώς περιβαλλοντικό χαρακτήρα, έχοντας ως αφετηρία της την εξασφάλιση της απρόσκοπτης διεθνούς ναυσιπλοΐας, αξιοποιήθηκε μολτατά επαρκώς και στον τομέα του περιβάλλοντος, αφενός διότι άπτονταν και ζητημάτων περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, αφετέρου δε διότι η απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου ερείδεται σε γενικότερες αρχές του διεθνούς δικαίου που εκτείνονται εννοιολογικά και κατ' αποτέλεσμα και στο δικαίωμα της προστασίας από περιβαλλοντικές ζημιές, και αποτελούν πλέον γενικές αρχές και του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, όπως είναι για παράδειγμα η αρχή της πρόληψης ή προφύλαξης από περιβαλλοντικές ζημιές. Πάντως, αν μη τι άλλο, η απόφαση αυτή αποτέλεσε σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της διεθνούς συνεργασίας και

¹²³ Βλ. Cassese A., *International Law*, Oxford University Press 2001, σελ. 377.

¹²⁴ Βλ. Ρούκουνας Εμμ., ό.π. (2006), σελ. 223 .

¹²⁵ Βλ. Shaw M., *International Law*, Cambridge University Press, 6th edition, 2008, σελ. 784.

νομολογιακό θεμέλιο σε ότι αφορά στην υποχρέωση των κρατών να προειδοποιούν άλλα κράτη για επικείμενους ή πιθανούς κινδύνους που έχουν περιέλθει εις γνώση τους, υποχρέωση που τα επόμενα χρόνια απέκτησε διεθνή εμβέλεια και αποτυπώθηκε σε σημαίνουσες διεθνείς συνδιασκέψεις και διακηρύξεις¹²⁶, διεθνείς συνθήκες¹²⁷ και διεθνή κείμενα¹²⁸.

4. Η υπόθεση Barcelona Traction

Από την ανάγνωση του ιστορικού της και μόνο, μπορεί κανείς να καταλάβει πόσο ενδιαφέρουσα είναι η προκειμένη υπόθεση από πλευράς διεθνούς δικαίου. Αφορά στη διένεξη μεταξύ Βελγίου και Ισπανίας σε σχέση με εταιρία παραγωγής ενέργειας στην Ισπανία, εγκατεστημένη στον Καναδά, με πλειοψηφία μετόχων βελγικής υπηκοότητας. Τα οικονομικά μέτρα της Ισπανίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, που οδήγησαν την εταιρία σε πτώχευση, ήταν αντικείμενο της προσφυγής του Βελγίου κατά της Ισπανίας στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, το οποίο απέρριψε τις αιτιάσεις του Βελγίου με τη αιτιολογία ότι το έννομο συμφέρον ανήκε στο νομικό πρόσωπο της εταιρίας που υπέστη την (άμεση) ζημία και όχι στους μετόχους, και συνεπώς έννομο συμφέρον είχε η χώρας προέλευσης του νομικού προσώπου καθ' εαυτού, ήτοι εν προκειμένω του Καναδά, οποίος όμως δεν παρενέβη στη διένεξη ούτε ήγειρε αξιώσεις. Κάθε άλλη αντιμετώπιση που θα αναγνώριζε δικαιώματα στους μετόχους θα δημιουργούσε αβεβαιότητα στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις, ειδικότερα σε ότι αφορά στις μετοχικές συνθέσεις εταιριών και σε κεφάλαια που μετακινούνται και αλλάζουν διαρκώς.

Από μια πρώτη ανάγνωση δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια σύνδεση με την προστασία του περιβάλλοντος. Παρόλα αυτά η εν γένει σημασία της απόφασης επεκτείνεται σε όλα τα διεθνή ζητήματα που χρήζουν ολιστικής αντιμετώπισης και ως

¹²⁶ Βλ. αρχή 18 και 19 της Διακήρυξης του Ρίο (1992) και Διάσκεψη της Στοκχόλμης (1972).

¹²⁷ Βλ. και άρθρο 211 της Διεθνούς Σύμβασης για το Δίκαιο της Θάλασσας του 1982 (Σύμβαση Montego Bay), σύμφωνα με τους ορισμούς του οποίου επιβάλλεται σε κάθε κράτος, στη γνώση του οποίου περιέρχεται κίνδυνος βλάβης του θαλάσσιου περιβάλλοντος, να ειδοποιήσει τα κράτη που ενδέχεται να υποστούν ζημιές καθώς και κάθε αρμόδια αρχή· επίσης, το άρθρο 13 της Σύμβασης της Βασιλείας του 1989 για τα επικίνδυνα απόβλητα, σύμφωνα με το οποίο σε περίπτωση κινδύνου ατυχήματος στο περιβάλλον από τη μεταφορά αποβλήτων επιβάλλεται η άμεση ειδοποίηση των κρατών που ενδέχεται να υποστούν βλάβη· παρόμοια πρόβλεψη συναντάται και στη Διεθνή Σύμβαση για την πρόληψη της ρύπανσης από πλοία, στη Συνθήκη του Ελσίνκι για την προστασία της Βαλτικής, και στη Σύμβαση της Βαρκελώνης για την προστασία της Μεσογείου, βλ. και Shaw M., ό.π. σελ. 863επ.

¹²⁸ Βλ. Σύσταση του ΟΟΣΑ του 1974 για την πρότερη ενημέρωση όλων των κρατών που διατρέχουν κίνδυνο από διασυνοριακή ρύπανση πριν τη λήψη οποιασδήποτε ενέργειας· και Απόφαση του ΟΟΣΑ του 1988 για την παροχή πληροφοριών μεταξύ των κρατών για την πρόληψη και αντιμετώπιση ατυχημάτων από επικίνδυνες και επιβλαβείς ενέργειες.

εκ τούτου κατεξοχήν στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος. Από αυτήν την οπτική, η σημασία της απόφασης έγκειται περισσότερο στο ότι το Διεθνές Δικαστήριο έκανε διάκριση μεταξύ των υποχρεώσεων των κρατών που ισχύουν *erga omnes*, δηλαδή έναντι της ολότητας της διεθνούς κοινότητας, με πρακτικό αποτέλεσμα κάθε κράτος, ανεξάρτητα αν έχει υποστεί (άμεση) ζημία να μπορεί να στραφεί και να εγείρει αξιώσεις κατά του παραβαίνοντος κράτους, και αντιθέτως των υποχρεώσεων που λειτουργούν στενά μεταξύ παραβαίνοντος και ζημιωθέντος κράτους. Η *erga omnes* υποχρέωση των κρατών όπως διατυπώθηκε από το Διεθνές Δικαστήριο, βρίσκει κατά βάση εφαρμογή στα θεμελιώδη δικαιώματα που αφορούν στην ολότητα¹²⁹, και ειδικότερα στην απαγόρευση της δουλείας, των γενοκτονιών, των βασανιστηρίων και των φυλετικών διακρίσεων¹³⁰. Επίκληση όμως της *erga omnes* υποχρέωσης των κρατών θα γίνει μετέπειτα και στο διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο¹³¹, αν και μάλλον περιστασιακά παρά γενικευμένα με την έννοια της καθιέρωσης διατάξεων *ius cogens*¹³². Εδώ έγκειται και η σημασία της συγκεκριμένης απόφασης που θα μπορούσε να επεκταθεί και στο περιβάλλον ως αγαθό αφορώντος στην ολότητα, δεδομένης της διεθνούς διάστασης και της αλληλεξάρτησης των περιβαλλοντικών προβλημάτων, ιδιαίτερα σήμερα που έχουν γενικευθεί. Η εν λόγω *erga omnes* υποχρέωση θα αναφερθεί ρητά και σε υποθέσεις αμιγώς περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος¹³³, όπως για παράδειγμα το 1974 στην υπόθεση της Αυστραλίας και της Νέας Ζηλανδίας κατά της Γαλλίας για τις πυρηνικές δοκιμές¹³⁴, καθώς επίσης θα προκύψει εμμέσως και από διεθνείς πρωτοβουλίες που αποσκοπούσαν στη θεμελίωση διεθνούς ευθύνης των κρατών και στα περιβαλλοντικά ζητήματα¹³⁵.

¹²⁹ Βλ. Shaw M., ό.π., σελ. 124επ.

¹³⁰ Βλ. αναλυτικά σε Ragazzi M., *The concept of International Obligations Erga Omnes*, Oxford University Press, 2002.

¹³¹ Ό.π., Viñuales J. (*The Contribution of the International Court of Justice to the Development of International Environmental Law*).

¹³² Πρβλ. Fitzmaurice M., ό.π., (*Environmental Protection and the International Court of Justice*), σελ. 301.

¹³³ Βλ. Birnie P., Boyle A., Redgwell C., *International Law and the Environment*, Oxford University Press, 3rd edition, 2009, σελ. 131επ., 232επ.· και υπόθεση *Gabcikovo-Nagymaros Project case (Hungary v. Slovakia)*, ICJ Reports 1997.

¹³⁴ *Nuclear Tests (Australia v. France)*, Judgement, ICJ Reports 1974, σελ. 253· και *Nuclear Tests (New Zealand v. France 1973)*, Judgement, ICJ Reports 1974, σελ. 457.

¹³⁵ Βλ. *Draft Articles on State Responsibility*· και αναλυτικά Οικονομίδης Κ. – Δούση Εμμ., *Το Δίκαιο της Ευθύνης των Κρατών για Διεθνείς Αδικοπραξίες*, εκδ. Ι. Σιδέρη, 2007.

5. Οι Πυρηνικές Δοκιμές του 1974

Δύο μόνο χρόνια από τη Διάσκεψη της Στοκχόλμης, όταν το περιβάλλον είχε μόλις αρχίσει να διαμορφώνεται ως αυτόνομος κλάδος του διεθνούς δικαίου, στη συνείδηση δε της διεθνούς κοινότητας μόλις είχε κατασταλάξει η ανάγκη προστασίας του σε διεθνές επίπεδο, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης κλήθηκε να αποφασίσει στην υπόθεση των πυρηνικών δοκιμών που διεξήγαγε η Γαλλία ήδη από το έτος 1966 στην ατμόσφαιρα του νότιου Ειρηνικού Ωκεανού. Το 1973 η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία κάλεσαν τη Γαλλία να σταματήσει τις νέες πυρηνικές δοκιμές που είχε προεξαγγείλει για τον Μάιο του 1973. Η Αυστραλία υποστήριξε ότι θα παραβιάζονταν το δικαίωμά της να μην υποστεί πυρηνικές δοκιμές, εξαιτίας των οποίων θα επιβαρύνονταν με ραδιενεργά απόβλητα το έδαφος και η ατμόσφαιρά της χωρίς τη συναίνεσή της. Τα ραδιενεργά απόβλητα θα μόλυναν περαιτέρω και τα αεροσκάφη αλλά και τα πλοία στην ανοιχτή θάλασσα, κατά παράβαση και της ελευθερίας της ναυσιπλοΐας στην ανοιχτή θάλασσα. Τα επιχειρήματα της Νέας Ζηλανδίας ερείδονταν σε διαφορετική νομική βάση με προεξάρχον το επιχείρημα ότι η Γαλλία ήταν υπόλογη έναντι της διεθνούς κοινότητας, διότι οι πυρηνικές δοκιμές της παραβίαζαν κανόνες και αρχές του διεθνούς δικαίου και στρέφονταν έναντι της ολότητας των κρατών που είχαν έννομο συμφέρον να μην υφίστανται τη ραδιενεργή μόλυνση του εδάφους, τη θάλασσας και της ατμόσφαιρας. Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία ζήτησαν επίσης και την λήψη προσωρινών μέτρων κατά της Γαλλίας, ερήμην αυτής που δεν εμφανίστηκε ενώπιον του Δικαστηρίου. Τα προσωρινά μέτρα διατάχθηκαν από το Δικαστήριο για την πρόληψη της ανεπανόρθωτης ζημίας στην Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία, με ειδικότερο διατακτικό η Γαλλία να μην προβεί σε καμία βλαπτική ενέργεια μέχρι την έκδοση της οριστικής απόφασης. Κατά παράβαση της απόφασης των προσωρινών μέτρων βέβαια, η Γαλλία προέβη στην έβδομη κατά σειρά πυρηνική δοκιμή στην ατμόσφαιρα τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1973.

Παρά την ευκαιρία του Διεθνούς Δικαστηρίου να κρίνει από τόσο νωρίς ένα τόσο σημαίνον θέμα περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, τελικά απείχε από την έκδοση απόφασης επί της ουσίας, κρίνοντας τελικά την υπόθεση ως άνευ αντικειμένου¹³⁶, διότι εντωμεταξύ μεσολάβησε μονομερής δήλωση της Γαλλίας ότι θα διέκοπτε τη διενέργεια των πυρηνικών δοκιμών στην ατμόσφαιρα, και μάλιστα με επίσημη

¹³⁶ Βλ. Bekker P.H.F, Request for an examination of the situation in accordance with Paragraph 63 of the Court's Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case: 1995 ICJ rep. 288: International Court of Justice, September 22, 1995, American Journal of International Law, 90(1996), σελ. 280επ.

εξαγγελία από τον τότε νεοεκλεγέντα Πρόεδρο *Valery Giscard D'Estaing*¹³⁷ ότι η Γαλλία αναλάμβανε την υποχρέωση να απέχει από τις πυρηνικές δοκιμές στην ατμόσφαιρα του Νότιου Ειρηνικού μετά την ολοκλήρωση της όγδοης σειράς δοκιμών και να μεταφέρει το πρόγραμμά της σε υπόγειες δοκιμές στο Pacific Tests Centre.

Παρότι το Διεθνές Δικαστήριο δεν έκρινε τελικά επί της ουσίας της νομιμότητας των πυρηνικών δοκιμών, ωστόσο τα επιχειρήματα των διάδικων μερών και οι γνώμες που προβλήθηκαν από τους δικαστές είναι διαφωτιστικές για το επίπεδο της εξέλιξης του διεθνούς δικαίου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Η Αυστραλία επικαλέστηκε διεθνές έθιμο που πήγαζε από τη Συνθήκη του 1963 για την απαγόρευση των πυρηνικών δοκιμών (στην ατμόσφαιρα), ενώ περαιτέρω έγινε επίκληση και της αρχής 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης¹³⁸ προκειμένου να τεκμηριωθεί η ύπαρξη τέτοιου κανόνα εθιμικού δικαίου. Η επίκληση των αρχών της Διακήρυξης της Στοκχόλμης έχει ιδιαίτερη σημασία για το περιβαλλοντικό δίκαιο, διότι η Διάσκεψη της Στοκχόλμης αφορούσε ειδικά στον τομέα του περιβάλλοντος, τόσο από πλευράς ουσίας και περιεχομένου της, όσο και από πλευράς διοργάνωσης και πρωτοβουλίας (UNEP), και υπό το πρίσμα αυτό έχει ενδιαφέρον όχι μόνο για το εν γένει διεθνές δίκαιο αλλά και για το περιβαλλοντικό δίκαιο ειδικότερα. Μειοψηφία δε δικαστών, προς αναζήτηση της ύπαρξης εθιμικού κανόνα και κατ' ακολουθία του χαρακτήρα και του ακριβούς περιεχομένου του κανόνα αυτού, επικαλέστηκε και την *erga omnes* υποχρέωση των κρατών με αφετηρία και ρητή αναφορά στην υπόθεση *Barcelona Traction*¹³⁹.

¹³⁷ Για την έννοια και τις προϋποθέσεις της παραγόμενης δέσμευσης από μονομερείς πράξεις των κρατών, συμπεριλαμβανομένων και των δηλώσεων με δεσμευτικό χαρακτήρα, και την πρόθεση (νομικής ή πολιτικής) δέσμευσης βλ. αναλυτικά Shaw M., σελ. 121 επ. με εκεί παραπομπές σε: Fiedler W., *Unilateral Acts in International Law*, in *Encyclopedia of Public International Law* (ed. R. Bernhardt), Amsterdam, 2000, vol. IV, σελ. 1018· Venturini G., *La Portee et les Effets Juridiques des Attitudes et des Actes Unilateraux des Etats*, 112 HR, 1964, σελ. 363· Charpentier J., *Engagements Unilateraux et Engagements Conventionnels*, in *Theory of International Law at the Threshold of the 21st Century*, σελ. 367· Rubin A.P., *The International Legal Effects of Unilateral Declarations*, *American Journal of International Law*, 71(1977), σελ. 1 επ· Zemanek K., *Unilateral Legal Acts Revisited*, in Wellens, *International Law*, σελ. 209· Suy E., *Les Actes Unilateraux en Droit International Public*, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris, 1962· Garner J., *The International Binding Force of Unilateral Oral Declarations*, *American Journal of International Law*, 27(1933), σελ. 493.

¹³⁸ Βλ. επιχειρήματα από R.J. *Ellicott*, μετέπειτα γενικό Εισαγγελέα της Αυστραλίας.

¹³⁹ Βλ. ειδικότερο σκεπτικό της υπόθεσης: «*If the materials adduced by Australia were to convince the Court of the existence of a general rule of international law, prohibiting atmospheric nuclear tests, the Court would at the same time have to determine what is the precise character and content of that rule and, in particular, whether it confers a right on every state individually to prosecute a claim to secure respect for the rule. In short, the question of 'legal interest' cannot be separated from the substantive legal issue of the existence and scope of the alleged rule of customary international law. Although we recognize that the existence of a so-called actio popularis is a matter of controversy, the observations of this Court in the Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited Case suffice to show that the*

Η πρωτόλεια ακόμη έκφραση του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου αποτυπώνεται και στις αντικρουόμενες γνώμες των δικαστών που αφικνούνται από την άρνηση ύπαρξης εθιμικού κανόνα σχετικά με την απαγόρευση των πυρηνικών δοκιμών θεωρώντας το ζήτημα κυρίως πολιτικό και όχι νομικό¹⁴⁰, και φτάνει μέχρι την επίκληση των αποφάσεων *Trail Smelter* και *Corfu Channel* και την αναλογική εφαρμογή τους για την υποστήριξη του ενδεχομένου ύπαρξης εθιμικού κανόνα που υπαγορεύει αντίστοιχα την "απαγόρευση εκπομπής τοξικών αερίων από γειτονικά εδάφη στα εδάφη άλλου κράτους". Σύμφωνα με τον κανόνα αυτό αναλογικά εφαρμοζόμενο, αλλά και υπό το πρίσμα της αρχής 21 της Διάσκεψης Στοκχόλμης που απαγορεύει τη διασυνοριακή μόλυνση ως κανόνα του εθιμικού διεθνούς δικαίου, η εναπόθεση πυρηνικών αποβλήτων στα εδάφη της Αυστραλίας καθίσταται αντίστοιχα παράνομη¹⁴¹. Πάντως, η άποψη περί ύπαρξης εθιμικού κανόνα, και αληθής υποτιθέμενη, σε εκείνη τη δεδομένη χρονική στιγμή και με προηγούμενο αποφάσεις βεληνεκούς *Trail Smelter* και *Corfu Channel*, σίγουρα παρέπεμπε σε κανόνα περιορισμένο εξ ορισμού στη διασυνοριακή ζημία των κρατών. Συνακόλουθα, η συναγόμενη υποχρέωση προστασίας του περιβάλλοντος ίσχυε ακόμη στο πρώιμο στάδιο της αποφυγής διασυνοριακών ζημιών μεταξύ συγκεκριμένων κρατών και όχι στην προστασία του περιβάλλοντος αυτού καθ' εαυτού ως καθολικού εννόμου αγαθού.

Εν κατακλείδι, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης φάνηκε σχετικά άτολμο¹⁴² και έχασε τότε την ευκαιρία να μπει στην ουσία της υπόθεσης που αφορούσε στο φλέγον ζήτημα της νομιμότητας των πυρηνικών δοκιμών και των πυρηνικών όπλων¹⁴³, μιας κατεξοχήν επικίνδυνης περιβαλλοντικά δραστηριότητας. Από την άλλη όμως, το όλο ιστορικό αναδεικνύει τη "δειλή" αλλά σταδιακή συνειδητοποίηση εκ μέρους του Διεθνούς Δικαστηρίου της ανάγκης προστασίας του περιβάλλοντος ως αυτόνομου αγαθού, όπως αυτό μόλις είχε αποτυπωθεί στην προηγηθείσα Διάσκεψη της Στοκχόλμης, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό και ενθαρρυντικό. Όπως επίσης αναδεικνύει και την προσήλωση του Διεθνούς Δικαστηρίου στις ήδη διατυπωθείσες αρχές σε προγενέστερες υποθέσεις. Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, η απόφαση των πυρηνικών

question is one that may be considered as capable of rational legal argument and a proper subject of litigation before this Court».

¹⁴⁰ Βλ. άποψη του δικαστή *Petren*.

¹⁴¹ Βλ. άποψη του δικαστή *De Castro*.

¹⁴² Βλ. Ρούκουνας Εμμ., ό.π., Διεθνές Δίκαιο III (1983), σελ. 239.

¹⁴³ Πρβλ. Franck M.Th., *Word Made Law: The Decision of the ICJ in the Nuclear Tests Cases*, *American Journal of International Law* 69(1975).

δοκιμών του 1974, που αποτέλεσε μάλιστα και πρόδρομο της επανεξέτασής της μετά από μερικές δεκαετίες όπως θα αναλυθεί ακολούθως, αποτελεί ένα πολύ σημαντικό θεμέλιο στο -ούτως ή άλλως ακόμη και μέχρι σήμερα ημιτελές- οικοδόμημα του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου.

Ενδιάμεσο συμπέρασμα

Όλες οι παραπάνω αποφάσεις, τόσο αυτές που εκδόθηκαν από το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, του οποίου οι αποφάσεις έχουν σε κάθε περίπτωση και τη μεγαλύτερη βαρύτητα ως αποφάσεις του ανώτατου διεθνούς δικαιοδοτικού οργάνου, όσο και αυτές που απασχόλησαν διαιτητικά όργανα, διατηρούν διαχρονικά αυξημένη σημασία -παρά τα μειονεκτήματά τους- και μόνο επειδή εκδόθηκαν σε πολύ πρώιμο για την εξέλιξη του διεθνούς δικαίου στάδιο, ενεργώντας για το λόγο αυτό και αμφίδρομα, συμβάλλοντας δηλαδή στην περαιτέρω και στην εξέλιξή του.

Την ίδια χρονική περίοδο που συγκαλούνταν η Διεθνής Συνδιάσκεψη στη Στοκχόλμη, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης καλούνταν να αποφασίσει στις υποθέσεις *Fisheries Jurisdiction*¹⁴⁴, δυο παρόμοιες υποθέσεις με κοινό ιστορικό που αφορούσαν στα δικαιώματα αποκλειστικής ζώνης και προνομιακών δικαιωμάτων αλιείας¹⁴⁵. Το κατ' ουσία περιεχόμενο των δυο δικαιοπλαστικών πυλώνων (διεθνούς δικαίου και νομολογίας) ήταν παρόμοιο και συνακόλουθα ενδεικτικό της αλληλεπίδρασής τους. Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, δεχόμενο με την απόφασή του περιορισμούς στα δικαιώματα αλιείας στην ανοιχτή θάλασσα, αναγνώρισε ως υποχρέωση των κρατών να σέβονται έμπρακτα την ανάγκη διαφύλαξης των φυσικών πόρων για το γενικό καλό. Η απόφαση αυτή εντάσσεται καθαρά στο ενεργητικό του

¹⁴⁴ Βλ. *United Kingdom v. Iceland / Germany v. Iceland*, ICJ Reports 1973, και *Compendium of Judicial Decisions on Matters Related to Environment/International Decisions*, Vol. 1, December 1998, σελ. 215επ.

¹⁴⁵ Η διένεξη ξεκίνησε το 1972 από την επέκταση της αποκλειστικής ζώνης αλιείας εκ μέρους της Ισλανδίας στα 50 ναυτικά μίλια, στην οποία αντιτάχθηκε το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γερμανία σχετικά με την πρόσβασή τους στις περιοχές αλιείας. Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης εξέτασε το ζήτημα της ζώνης αποκλειστικής αλιείας, καθώς επίσης και των προνομιακών δικαιωμάτων αλιείας που μπορεί να έχει ένα κράτος (εν προκειμένω η Ισλανδία), το οποίο είναι οικονομικά εξαρτημένο από την παράκτια αλιεία, σε περιοχές πέραν της αποκλειστικής κυριαρχίας του. Το Διεθνές Δικαστήριο αφικνούμενο από την αναγνώριση ισχύος εθιμικού δικαίου στο ζήτημα, και αφού προέβη στη λήψη προληπτικών μέτρων κατά της Ισλανδίας, έκρινε κατά της Ισλανδίας και του επικαλούμενου δικαιώματός της να επεκτείνει την αποκλειστική ζώνη αλιείας της στα 50 ναυτικά μίλια, θεωρώντας ότι η Ισλανδία κακώς απέκλεισε μονομερώς τα αλιευτικά σκάφη του Ηνωμένου Βασιλείου και της Γερμανίας από την περιοχή. Από την άλλη το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η Ισλανδία, επειδή ήταν χώρα άκρως εξαρτημένη από την παράκτια αλιεία, είχε προνομιακά δικαιώματα σε περιοχές πέρα από την θαλάσσια κυριαρχία της, που όμως δεν έφταναν στο σημείο να αποκλείουν μονομερώς τις αλιευτικές δραστηριότητες άλλων χωρών αλλά επέβαλαν τη δίκαια λύση στη σύγκρουση των αντιτιθέμενων δικαιωμάτων.

διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου και παρέχει τη δικαιοπολιτική βάση για την αναλογική καθιέρωση περιορισμών στα παραδοσιακά δικαιώματα των κρατών επί των φυσικών πηγών. Αντίστοιχα, η Διακήρυξη της Στοκχόλμης το 1972, συνέδεσε -μεταξύ των λοιπών αρχών που υιοθέτησε- και την ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος με την οικονομική ανάπτυξη και την ποιότητα ζωής¹⁴⁶.

Οι αποφάσεις *Trail Smelter* και *Lac Lanoux* των διαιτητικών δικαστηρίων, καθώς και *Corfu Channel* και των πυρηνικών δοκιμών του 1974 του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, ενέχουν την ιδιομορφία ότι παρόλο που δεν αφορούν αμιγώς, κυρίως ή καθόλου περιβαλλοντικά ζητήματα διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στην ανάδειξη εθιμικού κανόνα και στο χώρο του περιβαλλοντικού δικαίου που θα υιοθετηθεί αργότερα και σε διεθνείς συμβάσεις για το περιβάλλον. Οι αποφάσεις αυτές θεμελίωσαν την ύπαρξη ενός γενικού κανόνα, ο οποίος απαγορεύει τη χρήση του εδάφους ενός κράτους με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκαλείται ζημία σε άλλο κράτος, ακόμη δε και όταν δεν υπάρχει παράνομη δραστηριότητα από κάποιο κράτος (*Corfu Channel*). Τα δικαστήρια άφησαν ανοικτό το ενδεχόμενο απόδοσης ευθυνών στο κράτος που προκάλεσε τη ζημία, χωρίς να κρίνεται απαραίτητο η ζημιόγonos δραστηριότητα του κράτους αυτού να αντίκειται, αυτή καθαυτή, στους κανόνες του διεθνούς δικαίου και ως εκ τούτου να είναι διεθνώς άδικη, δίνοντας έναυσμα και για την καθιέρωση ενός συστήματος αντικειμενικής ευθύνης.

Από την άλλη, όπως πολύ σωστά υποστηρίζει και ο Ρούκουνας¹⁴⁷, το δικαστήριο (όπου μπορούσε) ένιψε τας χείρας του, χωρίς τελικά να καταλήξει σε μια σαφή και εμπειριστατωμένη καταγραφή της ύπαρξης διεθνών κανόνων και περιγραφή του ειδικότερου περιεχομένου του, εάν δηλαδή για παράδειγμα καθιερώνουν απλή υποχρέωση επιμέλειας των κρατών διεθνώς ή ενδεχομένως εισάγουν κατά περίπτωση καθεστώς αντικειμενικής ευθύνης¹⁴⁸.

Μάλιστα, πολλές αποφάσεις στηρίχθηκαν και στο διεθνές συμβατικό δίκαιο, όπως η απόφαση *Trail Smelter* που έλαβε υπόψη της και τη συνθήκη του 1935

¹⁴⁶ Βλ. Αρχή 3 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης (1972)· βλ. και Τάχος Α.Ι., Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος, Σκουρής Β. – Τάχος Αν., Ειδικό Διοικητικό Δίκαιο τ. 5, εκδ. Σάκκουλα 1998, σελ. 24.

¹⁴⁷ Βλ. Ρούκουνας Εμμ., ό.π., υποσ. 28, όπου στη γενική εκτίμηση του έργου του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης θεωρεί ότι «σε πολλές περιπτώσεις που το άλλο διάδικο κράτος δεν εμφανίστηκε, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης εξέτασε το θέμα της αρμοδιότητάς του και απέφυγε να προχωρήσει στη διαπίστωσή της - όπως λ.χ. στην περίπτωση των πυρηνικών δοκιμών της Γαλλίας... ».

¹⁴⁸ Βλ. και Handl G., Balancing of interests and international liability for the pollution of international watercourses: customary principles of law revisited, Canadian Yearbook of International Law, 13(1975), σελ. 156, σύμφωνα με τον οποίο η απόφαση για τα Στενά της Κέρκυρας δεν καθιερώνει «θεωρία αντικειμενικού ρίσκου, αν με αυτόν τον όρο νοείται ότι ένα κράτος καθίσταται αυτομάτως υπεύθυνο στο διεθνές δίκαιο για κάθε συνέπεια των πράξεών του, όποιες και αν είναι οι συνθήκες».

(*Convention for Settlement of Difficulties Arising from Operation of Smelter at Trail*), που είχαν προσυπογράψει τα δύο εμπλεκόμενα μέρη. Το δικαστήριο μάλιστα, θέτοντας από τη μια πλευρά και κάποια όρια του διατυπωθέντος κανόνα της μη χρησιμοποίησης του εδάφους μιας χώρας με τρόπο βλαπτικό για τα συμφέροντα άλλης, όρισε ότι η προκληθείσα ζημία θα πρέπει να αποδειχθεί πλήρως και να επιφέρει σοβαρές συνέπειες. Από την άλλη δε, όπως στην υπόθεση των Στενών της Κέρκυρας, το Διεθνές Δικαστήριο προχώρησε ένα βήμα παραπέρα, θεωρώντας ότι η παραβίαση του παραπάνω κανόνα είναι δυνατόν να τελεστεί και με παράλειψη. Περίπου δύο δεκαετίες αργότερα, η Νέα Ζηλανδία και η Αυστραλία επικαλέστηκαν ουσιαστικά τον ίδιο κανόνα ως νομική βάση για να εμποδίσουν τη Γαλλία να προβεί σε περαιτέρω πυρηνικές δοκιμές στην περιοχή του Νοτίου Ειρηνικού. Δυστυχώς, το δικαστήριο δεν εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία, προκειμένου να προχωρήσει σε μια ενδελεχή έρευνα του ζητήματος της προστασίας του περιβάλλοντος καθεαυτού, αλλά και της κρατικής ευθύνης για περιβαλλοντικές ζημιές.

Παρ' όλες όμως τις παραπάνω ατέλειες και ασάφειες των αποφάσεων, δεν μπορεί κανείς να αμφισβητήσει τη συμβολή τους στη διάπλαση του ρευστού τότε διεθνούς δικαίου και ειδικότερα του περιβαλλοντικού¹⁴⁹. Η βασική αρχή της μη βλαπτικής επένεργειας που διατυπώθηκε τότε, δεν αμφισβητήθηκε έκτοτε ούτε αμφισβητείται, αποτέλεσε δε τη βάση για την εξέλιξη και του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου και περιλαμβάνεται από τότε και σε πολλές διεθνείς συμβάσεις και διακηρύξεις.

6. Η υπόθεση Nauru

Μετά από μια εικοσαετή σχεδόν απουσία του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης από τον εν γένει χώρο του περιβαλλοντικού δικαίου, το Δικαστήριο επανήλθε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 με την υπόθεση *Nauru*¹⁵⁰ κατά της Αυστραλίας. Η σημασία της υπόθεσης έγκειται στο ότι –αν εκδικάζονταν και εκδίδονταν απόφαση επί της ουσίας- θα άνοιγε το δρόμο στην επιδίκαση αποζημιώσεων στο χώρο του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου από την πρόκληση περιβαλλοντικής ζημίας¹⁵¹, αποτελεί

¹⁴⁹ Βλ. Kwiatkowska B., *The Contribution of the International Court of Justice to the Development of the Law of the Sea and Environmental Law*, *Review of European Community and International Environmental Law* 8(1999), σελ. 10επ.

¹⁵⁰ Βλ. *Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia)*, ICJ Reports 1992.

¹⁵¹ Βλ. Kiss A., *The International Court of Justice and the Protection of the Environment*, *Hague Yearbook of International Law*, 1998, σελ. 1επ.

πάντως ορόσημο διότι είχε αποζημιωτικό αίτημα και εν τέλει και αποκαταστατικό αποτέλεσμα¹⁵² παρόλο που επιλύθηκε συμβιβαστικά και εξωδικαστικά.

Το Nauru, ένα μικρό νησί στο νοτιοδυτικό Ειρηνικό Ωκεανό, προσέφυγε στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης εναντίον της Αυστραλίας, με νομική βάση το άρθρο 76 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και με αίτημα την αποκατάσταση της ζημίας που υφίστατο από την αμετροεπή εκμετάλλευση εκ μέρους της Αυστραλίας των κοιτασμάτων φωσφορικού άλατος στα εδάφη του¹⁵³. Σημειωτέον ότι η Αυστραλία εξόρυσσε τα κοιτάσματα φωσφορικού άλατος του Nauru δυνάμει της μεταξύ των δυο κρατών Συμφωνίας Κηδεμονίας (*Trusteeship Agreement*), σύμφωνα με τους όρους της οποίας βέβαια θα όφειλε να τα εκμεταλλεύεται κατά βάση προς όφελος του Nauru. Αντιθέτως, το Nauru ισχυρίστηκε ότι η Αυστραλία εκμεταλλεύονταν τα κοιτάσματα φωσφορικού άλατος προς όφελος της ίδιας, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Νέας Ζηλανδίας που αποτελούσαν μέλη του Συμβουλίου Κηδεμονίας, και -το κυριότερο- η εξόρυξη των κοιτασμάτων γίνονταν τόσο εντατικά που είχε επίπτωση στο όλο οικοσύστημα του νησιού, με αποτέλεσμα τα αποθέματα των κοιτασμάτων να προοικονομείται ότι θα εξαντλούνταν ως το 2000 αφήνοντας το νησί χωρίς άλλη πηγή εσόδων και με άγονο και ακατάλληλο για οποιαδήποτε άλλη καλλιέργεια έδαφος.

Δεδομένου ότι η διαφορά επιλύθηκε τελικά συμβιβαστικά μεταξύ των δυο μερών, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης δεν επιλήφθηκε επί της ουσίας. Εν τέλει η Αυστραλία δέχθηκε να αποζημιώσει το Nauru για το χρονικό διάστημα μετά την παύση της βιομηχανίας εξόρυξης φωσφορικού άλατος και μάλιστα χωρίς καμία επιφύλαξη εκ μέρους της για την έλλειψη ευθύνης της ως προς την εξάντληση των αποθεμάτων των φωσφορικών κοιτασμάτων που ουσιαστικά υποδήλωνε και τη σιωπηρή αναγνώριση της ευθύνης της για την οικονομική και περιβαλλοντική ζημία του νησιού. Η ευθύνη της Αυστραλίας σε διεθνές επίπεδο ήταν διττή και πήγαζε τόσο από την παραβίαση της Συμφωνίας Κηδεμονίας όσο και από την καθεαυτή περιβαλλοντική βλάβη που προκάλεσε αυτοτελώς ιδωμένη¹⁵⁴.

¹⁵² Βλ. Reyes R., *Nauru v. Australia: The International Fiduciary Duty and the Settlement of Nauru's Claims for Rehabilitation of its Phosphate Lands*, *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, 16(1996), σελ. 1επ.

¹⁵³ Anghie A., *The Heart of my Home: Colonialism, Environmental Damage and the Nauru Case*, *Harvard International Law Journal* 34(1993), σελ. 445επ.

¹⁵⁴ Υποστηρίχθηκε βέβαια και η αντίθετη άποψη ότι η Αυστραλία δημιούργησε υποδομές και επενδύσεις στο νησί με την τεχνογνωσία που κατείχε η ίδια σε αντίθεση με το Nauru, η δε βοήθεια που προσέφερε για την αποκατάσταση του εδάφους του νησιού περιλαμβάνονταν εννοιολογικά στο καθήκοντα που απέρρεαν από την Κηδεμονία της και εξ αυτού του λόγου δεν αποτελούσε αναγνώριση

7. Οι Πυρηνικές Δοκιμές του 1995

Η υπόθεση αποτελεί ουσιαστικά επανεξέταση¹⁵⁵ της υπόθεσης των πυρηνικών δοκιμών που διεξήγαγε η Γαλλία στην ατμόσφαιρα του Ειρηνικού Ωκεανού το 1974, σύμφωνα και με την παράγραφο 63 της απόφασης αυτής. Παρότι η υπόθεση είχε τότε θεωρήθηκε λήξασα μετά τη μονομερή δήλωση της Γαλλίας ότι θα σταματούσε τις πυρηνικές δοκιμές στην ατμόσφαιρα, το Δικαστήριο (στην ως άνω παρ. 63) είχε επισημάνει ότι *στην περίπτωση που η βάση της απόφασης προσβαλλόταν, η προσφεύγουσα διατηρούσε τη δυνατότητα να ζητήσει την επανεξέταση της υπόθεσης σύμφωνα με τις προβλέψεις του Καταστατικού*¹⁵⁶.

Η Νέα Ζηλανδία επανέφερε το ζήτημα ισχυριζόμενη ότι οι προαναγγελθείσες από τη Γαλλία -υπόγειες πλέον- πυρηνικές δοκιμές συνιστούσαν παραβίαση του διεθνούς δικαίου. Μάλιστα για πρώτη φορά ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης τέθηκε από την προσφεύγουσα Νέα Ζηλανδία το ζήτημα της υποχρέωσης της Γαλλίας να προβεί σε εμπειριστατωμένη Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων πριν προχωρήσει στη διεξαγωγή των δοκιμών, υποχρέωση που άπτεται των αρχών της πρόληψης και της προφύλαξης¹⁵⁷ και η οποία θα αποτελέσει αργότερα αδιαμφισβήτητο κανόνα του περιβαλλοντικού δικαίου.

Με την πρόφαση ότι το αίτημα επανεξέτασης αφορούσε σε υπόγειες δοκιμές και ήταν διάφορο των προγενέστερων ατμοσφαιρικών πυρηνικών δοκιμών, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης απέρριψε το αίτημα της Νέας Ζηλανδίας. Ειδικότερα, ερμηνεύοντας την παράγραφο 63 κατέληξε ότι η βάση της απόφασης του 1974 δεν είχε προσβληθεί από τα περιστατικά που επικαλούνταν η Νέα Ζηλανδία, με την αιτιολογία ότι η απόφαση εκείνη δεν αναφέρονταν σε εν γένει πυρηνικές δοκιμές αλλά μόνον σε πυρηνικές δοκιμές που λάμβαναν χώρα στην ατμόσφαιρα και είχαν συνακόλουθα επιπτώσεις στο έδαφος (της Νέας Ζηλανδίας) εξαιτίας των ραδιενεργών υλικών που εκλύονταν στην ατμόσφαιρα. Αντίθετα, η Νέα Ζηλανδία διατείνονταν ότι η αρχική αίτησή της προς το Διεθνές Δικαστήριο δεν αναφερόταν μόνο σε δοκιμές που

της παραβίασης των υποχρεώσεών της, βλ. και Leslie M., *International Fiduciary Duty: Australia's Trusteeship over Nauru*, Boston University International Law Journal, 8(1990).

¹⁵⁵ Βλ. *Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Court's Judgment of 20th December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France)*, ICJ Reports 1995.

¹⁵⁶ Βλ. *Nuclear Testing: New Zealand and France in the International Court of Justice* Don MacKay D., Fordham International Law Journal, 19(1995), σελ. 1857επ. (1865).

¹⁵⁷ Βλ. Rivero F., *French Nuclear Tests in the Pacific-New Zealand's Request For "An Examination of the Situation"- A Retreat into Formalism by the International Court Of Justice?*, Georgetown International Environmental Law Review, 9(1996)· Kwiatkowska B., *New Zealand v. France Nuclear Tests: The Dismissed Case of Lasting Significance*, Virginia Journal of International Law, 37(1996), σελ. 107επ.

λάμβαναν χώρα στην ατμόσφαιρα, αλλά στις εν γένει πυρηνικές δοκιμές που έχουν τη δυναμική να προκαλέσουν ζημιά στο περιβάλλον.

Πάντως, το σημαντικό είναι ότι κατά της απόφασης αυτής υπήρξε ηχηρή μειοψηφία η οποία τόνισε ότι πέραν της ουσίας του θέματος μια τέτοια στάση, που αφήνει ακόμη μια φορά ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία για την κρίση επί των πυρηνικών δοκιμών και όπλων, αποτελεί τροχοπέδη στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου¹⁵⁸ και αυτό έχει τη σημασία του¹⁵⁹. Ως προς την ουσία δε, κατά την ιδιαίτερης σημασίας άποψη της μειοψηφίας και ειδικότερα του δικαστή *Weeramantry*, ο σκοπός της προηγούμενης απόφασης του 1974, κατά την παράγραφο 63 αυτής, ήταν να παράσχει στη Νέα Ζηλανδία μια εναλλακτική δυνατότητα, ενώ τα επιχειρήματα της Νέας Ζηλανδίας στην προηγούμενη διαδικασία δεν εξαντλούνταν μόνο στις πυρηνικές δοκιμές στην ατμόσφαιρα αλλά εξέφραζαν την γενικότερη αντίθεσή της στις διάφορες μορφές μόλυνσης από τις ραδιενεργές ουσίες. Η επικαλούμενη από τη Νέα Ζηλανδία παραβίαση του διεθνούς δικαίου ερείδονταν στην καθεαυτή ζημιά από ραδιενεργά απόβλητα και όχι τόσο στην πηγή της προέλευσής της. Επιπλέον, το 1974 οι επιστημονικές μελέτες σε ότι αφορά στις υπόγειες δοκιμές δεν ήταν επαρκείς και δεν είχαν ακόμη καταλήξει για τις επιπτώσεις τους στο περιβάλλον όπως στην περίπτωση των δοκιμών στην ατμόσφαιρα.

Σε ότι αφορά στην αρχή της προφύλαξης, η οποία για πρώτη φορά τέθηκε ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, και την οποία επικαλέσθηκε η Νέα Ζηλανδία, και μάλιστα ως αποδεκτή ήδη και διαδεδομένη αρχή του διεθνούς δικαίου, είχε ως κανονιστικό περιεχόμενο την υποχρέωση της Γαλλίας να προαποδείξει ότι οι πυρηνικές δοκιμές της δεν ήταν περιβαλλοντικά επιβλαβείς. Αντίθετα, η Γαλλία ισχυρίστηκε ότι η αρχή της προφύλαξης δεν είχε ακόμη αποκρυσταλλωθεί στο διεθνές δίκαιο και ως εκ τούτου το βάρος της απόδειξης παρέμενε και στις υποθέσεις περιβαλλοντικού χαρακτήρα, όπως και στα υπόλοιπα πεδία του διεθνούς δικαίου, στον ίδιο τον προσφεύγοντα. Ο ίδιος δικαστής θεώρησε ότι η αρχή είχε ήδη περιληφθεί σε περιβαλλοντικές συνθήκες, ικανές να προσδώσουν σε αυτήν τον χαρακτήρα επαρκούς

¹⁵⁸ Η απόφαση χαρακτηρίστηκε από τους μειοψηφούντες δικαστές *Weeramantry*, *Koroma* και *Palmer* φορμαλιστική, βλ. σε Taylor P., *Testing Times for the World Court: Judicial Process and the 1995 French Nuclear Tests Case*, *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, 8 (1997)· Bekker P.H.F., *Request for an examination of the situation in accordance with Paragraph 63 of the Court's Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case: 1995 ICJ rep. 288: International Court of Justice, September 22, 1995, American Journal of International Law (90)1996· Rivero F., ό.π.*

¹⁵⁹ Βλ. Tokarz St., *A Golden Opportunity Dismissed: The New Zealand v. France Nuclear Tests Case*, *Denver Journal of International Law and Policy* 26(1997), σελ. 745επ.

διεθνούς πρακτικής ώστε να γίνει αποδεκτή και σε διεθνές επίπεδο¹⁶⁰. Συνέπεια δε της αρχής αυτής ήταν η υποχρέωση εκπόνησης εμπεριστατωμένης Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων προκειμένου να αποδειχθεί το συμβατό της δραστηριότητας μιας χώρας με το περιβάλλον και μάλιστα πριν την ανάληψη της συγκεκριμένης δραστηριότητας. Η Νέα Ζηλανδία είχε μάλιστα επικαλεστεί τόσο το συμβατικό όσο και το εθνικό διεθνές δίκαιο για να επιχειρηματολογήσει υπέρ της υποχρέωσης της Γαλλίας να διενεργήσει Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων πριν προβεί σε οποιαδήποτε νέα πυρηνική δοκιμή.

Ο δικαστής *Weeramantry* αναζήτησε τα θεμέλια των αρχών της πρόληψης και προφύλαξης στις αποφάσεις *Trail Smelter* και *Corfu Channel*, και σε διεθνείς συνθήκες και διασκέψεις, όπως στην αρχή 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης καθώς και στην αρχή 2 της Διακήρυξης του Ρίο. Δυστυχώς, η άποψη μειοψήφησε και το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης δεν αποδέχθηκε την ισχύ της αρχής παρά το γενικότερο κλίμα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται τόσο από τις έως τότε διεθνείς συνθήκες όσο και από τη διεθνή πρακτική.

Στα θετικά πάντως της απόφασης του Διεθνούς Δικαστηρίου καταγράφεται το γεγονός ότι αναγνώρισε ρητά την υποχρέωση όλων ανεξαιρέτως των κρατών να σέβονται και να προστατεύουν το περιβάλλον, ανεξάρτητα εάν έχουν υπογράψει ή όχι κάποια συγκεκριμένη συνθήκη.

8. Η Γνωμοδότηση για τη νομιμότητα της απειλής ή χρήσης πυρηνικών όπλων

Στις πλέον ενδιαφέρουσες και χρήσιμες για την εδραίωση του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, συγκαταλέγεται η γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης¹⁶¹ ως προς τη νομιμότητα της χρήσης ή της απειλής χρήσης των πυρηνικών όπλων¹⁶².

Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, κλήθηκε την ίδια χρονική περίοδο να ασκήσει σε δυο περιπτώσεις τη γνωμοδοτική του αρμοδιότητα: αρχικά στο ερώτημα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας και ακολούθως της Γενικής Συνέλευσης των

¹⁶⁰ Βλ. Sands Ph., *The greening of International Law: Emerging Principles and Rules*, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 1994, σελ. 293, 299επ.

¹⁶¹ Βλ. άρθρο 65 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης καθώς και άρθρο 96 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών σχετικά με τη γνωμοδοτική αρμοδιότητα του δικαστηρίου· βλ. και Περράκης Στ., *Το Διεθνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών*, εκδ. Σάκκουλα 2001, σελ. 155επ.

¹⁶² Βλ. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, ICJ Reports 1996· βλ. και Σκορδάς Αχ., *Η Καθοδηγητική Λειτουργία του Διεθνούς Δικαστηρίου Δικαιοσύνης και η Μετέωρη Κανονιστικότητα του Διεθνούς Δικαίου - Οι γνωμοδοτήσεις της 8.7.1996 ως προς την νομιμότητα της απειλής ή χρήσης πυρηνικών όπλων*, τ. 6, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000.

Ηνωμένων Εθνών μετά από σχετικό ψήφισμα που υιοθέτησε. Ειδικότερα, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας έθεσε το ερώτημα κατά πόσο η χρήση πυρηνικών όπλων από ένα κράτος σε περίοδο πολέμου ή άλλης ένοπλης σύρραξης, θα αποτελούσε από πλευράς επιπτώσεων στην υγεία και στο περιβάλλον παραβίαση των υποχρεώσεων του από το διεθνές δίκαιο ή το ίδιο το Καταστατικό του ΠΟΕ. Σχεδόν ταυτόχρονα η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών υπέβαλε στο Διεθνές Δικαστήριο το ερώτημα αν η απειλή της χρήσης πυρηνικών όπλων είναι εν γένει επιτρεπτή από το διεθνές δίκαιο.

Σε ότι αφορά στο ερώτημα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης απεκδύθηκε της αρμοδιότητάς του να παράσχει γνωμοδότηση, αποφαινόμενο ότι το ερώτημα δεν συνάδει με το σκοπό και τις αρμοδιότητες του ΠΟΕ, όπως θα όφειλε σύμφωνα με το άρθρο 96 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, διότι κατά την άποψη του Διεθνούς Δικαστηρίου το ερώτημα που υπέβαλε ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας δεν σχετιζόταν με τις καθεαυτό επιπτώσεις της χρήσης των πυρηνικών όπλων στην υγεία, αλλά με τη νομιμότητα της χρήσης τους από την άποψη της υγείας και των περιβαλλοντικών επιπτώσεων τους¹⁶³.

Αντιθέτως το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης κρίνοντας εαυτόν αρμόδιο, εξέδωσε το 1996 τη γνωμοδότησή του επί του ερωτήματος της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών. Απεφάνθη κατ' αρχάς, μετά από μακρά και ενδελεχή έρευνα και με τη βοήθεια των κατατεθειμένων από τα κράτη σχετικών απόψεων, περί της απουσίας οποιουδήποτε εθιμικού ή συμβατικού κανόνα διεθνούς δικαίου, συμπεριλαμβανομένου και του περιβαλλοντικού δικαίου, που να υπαγορεύει την απαγόρευση της απειλής ή της χρήσης των πυρηνικών όπλων. Εν συνεχεία, κατέληξε ότι η απειλή ή χρήση τέτοιων όπλων είναι γενικώς αντίθετη με τους κανόνες του διεθνούς δικαίου που εφαρμόζονται στις ένοπλες συρράξεις, με πιθανή εξαίρεση την περίπτωση *ακραίας αυτοάμυνας* από την οποία και μόνο θα εξαρτάτο η επιβίωση ενός κράτους. Προκειμένου να καταλήξει στην τελική του κρίση το Διεθνές Δικαστήριο αναζήτησε το κατάλληλο εφαρμοστέο δίκαιο μεταξύ πλειάδας κανόνων διεθνούς δικαίου (όπως του δικαίου περί των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της απαγόρευσης γενοκτονιών, των ενόπλων συρράξεων κ.ά.) και ασφαλώς και του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, το οποίο όμως έκρινε ότι δεν ήταν το πιο κατάλληλο.

¹⁶³ Βλ. Boisson de Chazournes L., Sands Ph., *International Law, The International Court of Justice and Nuclear Weapons*, Cambridge University Press, 1998, σελ. 36επ., 103 επ., 78επ. και 112επ.

Παρόλα αυτά στο σκεπτικό του, το Διεθνές Δικαστήριο έδωσε καταρχάς έναν ορισμό του περιβάλλοντος, ενώ αναγνώρισε το περιβάλλον επίσημα ως τομέα του διεθνούς δικαίου, ανάγοντας την ανάγκη προστασίας του σε συνιστώσα και γνώμονα της αναγκαιότητας αλλά και της αναλογικότητας των ενεργειών των κρατών.

Πιο αναλυτικά, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι το περιβάλλον βρίσκεται υπό διαρκή απειλή και ότι η χρήση των πυρηνικών όπλων θα μπορούσε να αποτελέσει καταστροφή για αυτό· αναγνώρισε επίσης ότι το περιβάλλον δεν είναι μια αφηρημένη έννοια αλλά αντιπροσωπεύει τον ζωτικό χώρο, την ποιότητα ζωής και την καλή υγεία των ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων και των επερχόμενων γενεών. Η ύπαρξη της γενικής υποχρέωσης των κρατών να εξασφαλίζουν ότι οι δραστηριότητες εντός της δικαιοδοσίας και του ελέγχου τους σέβονται το περιβάλλον άλλων κρατών, αποτελεί πλέον μέρος του διεθνούς δικαίου που αφορά στο περιβάλλον¹⁶⁴. Περαιτέρω δε, επεσήμανε ότι τα κράτη πρέπει πάντοτε να λαμβάνουν υπόψη τους και τον περιβαλλοντικό παράγοντα κατά την επιδίωξη των νόμιμων στρατιωτικών στόχων. Ο σεβασμός του περιβάλλοντος είναι ένα από τα συστατικά στοιχεία των αρχών της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας¹⁶⁵.

Οι παραπάνω παραδοχές του Διεθνούς Δικαστηρίου είναι θεμελιώδεις για τη διαμόρφωση και την περαιτέρω εξέλιξη του περιβαλλοντικού δικαίου. Για πρώτη φορά γίνεται λόγος από το ανώτατο δικαιοδοτικό όργανο των Ηνωμένων Εθνών για γενικές υποχρεώσεις των κρατών που αφορούν στο περιβάλλον καθεαυτό και πηγάζουν από το διεθνές δίκαιο, υποχρεώσεις που αποτελούν μέρος του σώματος του διεθνούς δικαίου. Ο βασικός κανόνας της υποχρέωσης των κρατών να μην προκαλούν ζημία από τις δραστηριότητές τους σε άλλα κράτη ή περιοχές πέραν της δικαιοδοσίας τους, που συναντήσαμε ήδη στις υποθέσεις *Trail Smelter* και *Corfu Channel* αλλά και στην αρχή 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης, επανέρχεται, επίσημα πλέον και αμιγώς, στον τομέα του περιβάλλοντος και ανάγεται σε κανόνα του διεθνούς δικαίου.

Έχει υποστηριχθεί βέβαια και η αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή από την ίδια την (σκόπιμη ενδεχομένως) διατύπωση του Διεθνούς Δικαστηρίου ότι η υποχρέωση αυτή των κρατών αποτελεί μέρος του διεθνούς δικαίου που αφορά στο περιβάλλον αλλά και από τις πολλές αναφορές της απόφασης στο συμβατικό δίκαιο, συνάγεται ότι η εν λόγω υποχρέωση δεν αποτελεί κανόνα του εν γένει διεθνούς δικαίου και ότι ουσιαστικά αποσυνδέεται από το γενικό διεθνές δίκαιο, ουσιαστικά δηλαδή από το

¹⁶⁴ Βλ. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, ICJ Reports 1996, παρ. 29.

¹⁶⁵ Βλ. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, ICJ Reports 1996, παρ. 30.

εθιμικό διεθνές δίκαιο, και περιορίζεται στο συμβατικό διεθνές δίκαιο και συγκεκριμένα στις διάφορες συνθήκες μεταξύ των κρατών για το περιβάλλον¹⁶⁶.

Ιδιαίτερη σημασία στην εν λόγω απόφαση έχει και η σύνδεση του περιβάλλοντος με τις επερχόμενες γενιές που πάντως από το λεκτικό της απόφασης δεν διαφαίνεται να φτάνει σε τέτοιο σημείο ώστε να συνδέεται, ρητά τουλάχιστον, με την βιώσιμη ανάπτυξη, τουλάχιστον όχι ακόμα ως παραδεδεγμένη αρχή του περιβαλλοντικού δικαίου. Τέλος, το Διεθνές Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ο παράγοντας περιβάλλον θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και στις ένοπλες συρράξεις, δεν έφτασε όμως μέχρι του σημείου να κρίνει ως εφαρμόσιμο κατά τη διάρκεια ένοπλων συρράξεων το παραγόμενο από τις διεθνείς περιβαλλοντικές συνθήκες δίκαιο και τις απορρέουσες από αυτές υποχρεώσεις των κρατών.

9. Η υπόθεση *Gabcikovo-Nagymaros*

Στην υπόθεση *Gabcikovo-Nagymaros*¹⁶⁷, η οποία αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως μία από τις σημαντικότερες για το περιβάλλον αποφάσεις, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης ασχολήθηκε διεξοδικά με πλειάδα θεμάτων αμιγώς περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, κατά βάση δε ενέταξε την προστασία του περιβάλλοντος στο ήδη ισχύον συμβατικό πλαίσιο μεταξύ των διαδίκων κρατών, Ουγγαρίας και Σλοβακίας, χωρίς να εξαγγείλει νέες αρχές¹⁶⁸.

Ειδικότερα, η Ουγγαρία και η Σλοβακία υπέγραψαν το έτος 1977 Συμφωνία (*Treaty of 16 September 1977 concerning the construction and operation of the Gabcikovo-Nagymaros System of Locks*) που προέβλεπε την από κοινού σταδιακή κατασκευή ενός έργου στις τοποθεσίες Gabcikovo (στην τότε Τσεχοσλοβακία) και Nagymaros (στην Ουγγαρία), το οποίο αφορούσε σε ένα σύστημα δεξαμενών στα νερά του Δούναβη και είχε ως σκοπό που εκτείνονταν από την παραγωγή υδροηλεκτρικής ενέργειας και τη βελτίωση της ναυσιπλοΐας μεταξύ των κρατών, έως την προστασία

¹⁶⁶ Βλ. αντιθ. άποψη Δικαστή Weeramantry, σύμφωνα με τον οποίο «*environmental law incorporates a number of principles which are violated by nuclear weapons. The principle of intergenerational equity and the common heritage principle [...] the precautionary principle, the principle of trusteeship of earth resources, the principle that the burden of proving safety lies upon the author of the act complained of and the polluter pays principle [...] These principles of environmental law thus do not depend for their validity on treaty provisions. They are part of customary international law. They are part of the sine qua non for human survival*» Πρβλ. και Kornicker Uhlmann E., *State Community Interests, Jus Cogens and Protection of the Global Environment: Developing Criteria for Peremptory Norms*, *Georgetown International Environmental Law Review*, 11(1998).

¹⁶⁷ *Gabcikovo-Nagymaros Project case (Hungary v. Slovakia)* ICJ Reports 1997.

¹⁶⁸ Βλ. Ρούκουνας Εμμ., ό.π., *Το κράτος και το έδαφος – Το δίκαιο της θάλασσας* (2006), σελ. 223, 224.

των παρόχθιων περιοχών απέναντι στις πλημμύρες, με πρόβλεψη μάλιστα και της πιθανής περιβαλλοντικής ζημίας από την εκτροπή των υδάτων του Δούναβη.

Αίφνης όμως εν έτει 1989, η Ουγγαρία ανέστειλε αρχικά μονομερώς και στη συνέχεια εγκατέλειψε οριστικά τις εργασίες κατασκευής επικαλούμενη επιστημονικές μελέτες για τις αρνητικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις του έργου. Κεντρικό επιχείρημα της Ουγγαρίας ήταν ότι δεν είχαν επαρκώς αξιολογηθεί οι συνέπειες από την παρέμβαση στο Δούναβη ούτε είχε προηγηθεί *Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων* στα αποθέματα του νερού και στη βιοποικιλότητα του ποταμού με αιτιάσεις μάλιστα ότι το σχέδιο κατασκευής είχε επιλεγεί με οικονομικά κυρίως και όχι περιβαλλοντικά κριτήρια.

Αντίθετα, η Σλοβακία απόλυτα συνεπής προς τα συμβατικά χρονοδιαγράμματα είχε ήδη ολοκληρώσει το μεγαλύτερο μέρος των αναλογούντων σε εκείνη εργασιών, και διαμαρτυρόμενη για τη στάση της Ουγγαρίας άρχισε, παράλληλα με τις διαπραγματεύσεις για την εξεύρεση κοινά αποδεκτής λύσης, να εξετάζει εναλλακτικά σχέδια για την μονομερή εκ μέρους της κατασκευή του έργου στην επικράτειά της. Κατά τη διάρκεια δε των διαπραγματεύσεων έθεσε μονομερώς σε εφαρμογή ένα εναλλακτικό σχέδιο κατασκευής έργων μόνο στο έδαφός της, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της Ουγγαρίας που γνωστοποίησε ότι τερματίζει τη Συνθήκη του 1977.

Με αυτά ως τεκταινόμενα, οι δύο πλευρές παρέπεμψαν τελικά το 1993 τη διαφορά στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης με ειδικότερα ερωτήματα ενώπιον του δικαστηρίου πρώτον εάν η Ουγγαρία είχε το δικαίωμα να αναστείλει μονομερώς και στη συνέχεια να διακόψει τις εργασίες κατασκευής, δεύτερον εάν η Σλοβακία αντίστοιχα είχε το δικαίωμα να προχωρήσει στην εφαρμογή της εναλλακτικής λύσης και να θέσει σε λειτουργία δικό της σχέδιο εκμεταλλεύομενη μονομερώς τα ύδατα του Δούναβη και τρίτον ποια ήταν τα έννομα αποτελέσματα της γνωστοποίησης εκ μέρους της Ουγγαρίας του τερματισμού της Συνθήκης του 1977.

Το Διεθνές Δικαστήριο έθεσε ως νομική βάση της απόφασής του το συμβατικό δίκαιο, δηλαδή τη Συνθήκη του 1977 μεταξύ των μερών, και έκρινε ότι η Ουγγαρία δεν είχε το δικαίωμα να αναστείλει τις εργασίες κατασκευής του έργου που της αναλογούσαν, ή να τερματίσει τη Συνθήκη του 1977¹⁶⁹. Ως εκ τούτου, η Συνθήκη παρέμενε σε ισχύ και τα μέρη θα έπρεπε με βάση τους ορισμούς της να διαπραγματευτούν για να καταλήξουν σε συμφωνία. Το Δικαστήριο επεσήμανε

¹⁶⁹ Βλ. Nakamichi M., The International Court of Justice Decision regarding the Gabčíkovo-Nagymaros Project, *Fordham Environmental Law Journal* 9(1998), σελ. 337επ.

παρόλα αυτά ότι κατά τις διαπραγματεύσεις θα έπρεπε να ληφθούν σοβαρά υπόψη και οι περιβαλλοντικοί παράγοντες όπως τους είχε επικαλεσθεί η Ουγγαρία. Συνακόλουθα, οι δυο χώρες ξεκίνησαν περαιτέρω διαπραγματεύσεις για την επίλυση της διαφοράς και τη συνέχιση της κατασκευής του έργου, οι οποίες όμως τελικά παρέμειναν χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα¹⁷⁰, θέτοντας έτσι εν αμφιβόλω και την αποτελεσματικότητα των αποφάσεων του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης¹⁷¹.

Το Διεθνές Δικαστήριο στην απόφασή του, αφικνούμενο και πάλι από την πάγια πλέον παραδοχή ότι τα κράτη οφείλουν να σέβονται το περιβάλλον των άλλων κρατών και να μην προβαίνουν σε ενέργειες που το θέτουν σε κίνδυνο, θεωρώντας την αρχή αυτή ως μέρος πια του σώματος του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, προσδιόρισε την έννοια του περιβάλλοντος ως το ζωτικό χώρο στον οποίο αναπτύσσεται η ανθρώπινη ζωή και υγεία, συμπεριέλαβε δε στο περιβάλλον εννοιολογικά και τις μελλοντικές γενεές, χωρίς να πάντως προσδώσει σε αυτές ευθέως δικαιώματα, παραπέμποντας τελικά στη Γνωμοδότηση για τη Νομιμότητα της Απειλής και Χρήσης Πυρηνικών Όπλων¹⁷².

Εν συνεχεία το Δικαστήριο, σε απάντηση του επικαλούμενου από την Ουγγαρία επιχειρήματος ότι ενεργούσε σε κατάσταση ανάγκης, αποφάνθηκε ότι η κατάσταση ανάγκης αναγνωρίζεται στο (εθιμικό) διεθνές δίκαιο, και μόνο κατ' εξαίρεση, ως λόγος άρσης του άδικου χαρακτήρα των πράξεων των κρατών που κατ' αρχάς δεν είναι σύμφωνες με τις διεθνείς υποχρεώσεις τους¹⁷³, οριοθετώντας όμως την έννοια αυτής και ορίζοντας τα απαιτούμενα συνθετικά χαρακτηριστικά της (*essentialia negotii*), μεταξύ των οποίων ο επικείμενος, σοβαρός, άμεσος και μόνιμος (όχι πρόσκαιρος και παροδικός) κίνδυνος των ουσιαστών εννόμων συμφερόντων του κράτους που την επικαλείται, ο οποίος δεν μπορεί να αποφευχθεί με άλλα ηπιότερα μέσα, καθώς και η έλλειψη οποιασδήποτε συνυπαιτιότητας του κράτους αυτού στη

¹⁷⁰ Οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν το 1997, διακόπηκαν το 1998 με τη Σλοβακία να υποβάλλει αίτημα για νέα απόφαση στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης και με πρόφαση την απροθυμία της Ουγγαρίας να συνεχίσει τις διαπραγματεύσεις με καλή πίστη. Κυβερνητική αλλαγή στη Σλοβακία το ίδιο έτος έθεσε τέρμα στη διαδικασία ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου και οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν, χωρίς τελικά να καταλήξουν πουθενά. Το 2004 οι δύο πλευρές ανακοίνωσαν ως ευχολόγιο περισσότερο την συνέχεια των προσπαθειών.

¹⁷¹ Βλ. Paulson C., Compliance with Final Judgments of the International Court of Justice, *American Journal of International Law*, 98 (2004), σελ. 434επ.· βλ. και Llamzon A. P., Jurisdiction and Compliance in Recent Decisions of the International Court of Justice, *European Journal of International Law*, 18 (2007), σελ. 815επ..

¹⁷² Βλ. ό.π. (*ICJ, Gabcikovo-Nagymaros Project case*), παρ. 53 με παραπομπή σε Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, *Advisory Opinion*, παρ. 29.

¹⁷³ Βλ. Shaw M., ό.π., σελ. 798.

δημιουργία της κατάστασης ανάγκης¹⁷⁴. Με βάση τα παραπάνω το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης αναγνώρισε το περιβάλλον ως ουσιώδες έννομο συμφέρον (αγαθό) όλων των κρατών και συνεπώς και της Ουγγαρίας. Παρόλα αυτά, κατέληξε ότι οι ανησυχίες της Ουγγαρίας για τις επιπτώσεις του έργου στο περιβάλλον δεν ήταν ικανές από μόνες τους να στοιχειοθετήσουν αντικειμενικά την ύπαρξη επικείμενου και σοβαρού κινδύνου που μπορούσε να δικαιολογήσει την κατάσταση ανάγκης. Η σημασία της απόφασης του Δικαστηρίου σε αυτό το σημείο έγκειται στο ότι στην διεθνώς αναγνωρισμένη κατάσταση ανάγκης εντάχθηκε εννοιολογικά και η "περιβαλλοντική" κατάσταση ανάγκης (*ecological necessity*), δηλαδή η αναγωγή του περιβάλλοντος σε ουσιώδες έννομο αγαθό που δικαιολογεί τις συνέπειες της κατάστασης ανάγκης όταν ελλοχεύει σοβαρός κίνδυνος προσβολής του.

Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης ασχολήθηκε στην εν λόγω απόφασή του και με το θέμα των εν γένει διεθνών υδάτων που διέρχονται δύο ή περισσότερες χώρες και διακήρυξε την αρχή της λογικής και δίκαιης αξιοποίησης των κοινών φυσικών πόρων, την οποία συναντήσαμε ήδη στις προηγηθείσες αποφάσεις του προδρόμου του, Διεθνούς Δικαστηρίου Διαρκούς Δικαιοσύνης, στις υποθέσεις των ποταμών *Oder* και *Meuse*, καθώς και στη διαιτητική απόφαση της λίμνης *Lanoux*¹⁷⁵. Τις αποφάσεις αυτές εκμεταλλεύτηκε προς όφελος της παρούσας υπόθεσης, εδραιώνοντας τις εκεί παραδοχές και προσδίδοντας σε αυτές το κύρος του διεθνούς δικαστηρίου, ήτοι του ανώτατου δικαιοδοτικού οργάνου των Ηνωμένων Εθνών. Έτσι, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης στην υπόθεση *Gabcikovo-Nagymaros* έκρινε ότι η Σλοβακία, με την εκτροπή των νερών του Δούναβη και τη μονομερή ανάληψη του ελέγχου τους, αποστέρησε την Ουγγαρία από την δίκαιη και λογική χρήση του κοινού τους φυσικού πόρου και παραβίασε την αρχή της αναλογικότητας όπως προβλέπεται από το διεθνές δίκαιο. Η απόφαση αυτή, προερχόμενη από το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης ως ανώτατο διεθνές δικαστήριο, προσέδωσε εξελικτική δυναμική στο διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο σε ότι αφορά στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των παρόχθιων χωρών κατά τη χρήση των διεθνών υδάτινων πόρων, επαναλαμβάνοντας και επιβεβαιώνοντας την αρχή της δίκαιης και λογικής από κοινού χρήσης τους, σηματοδοτώντας αυτήν ως αρχή του διεθνούς (εθμικού) δικαίου, της οποίας η παράβαση αποτελεί ταυτόχρονα και παράβαση του διεθνούς δικαίου.

¹⁷⁴ Βλ. και Sands Ph., ό.π., σελ. 472, 473.

¹⁷⁵ Βλ. και Khavari A., Rothwell R. D., *The ICJ and the Danube Dam Case: A Missed Opportunity for International Environmental Law?*, *Environmental Law Symposium, Melbourne University Law Review* 22, (1998), σελ. 508επ.

Το Διεθνές Δικαστήριο ασχολήθηκε περαιτέρω στην απόφασή του και με τα *αντίμετρα*, τα οποία επίσης υπό προϋποθέσεις συνιστούν λόγο άρσης του παράνομου χαρακτήρα μιας πράξης. Τα αντίμετρα, σε αντιδιαστολή με τη στενότερη έννοια των αντιποίνων που περιλαμβάνουν εννοιολογικά και τη χρήση βίας¹⁷⁶, προβλέπονται στο διεθνές δίκαιο¹⁷⁷ ως μέτρα, τα οποία παρότι αυτοτελώς ιδωμένα αποτελούν παράβαση των κανόνων του διεθνούς δικαίου, δικαιολογούνται ως νόμιμα (ή κατ' ακριβολογία δεν καταλογίζονται ως άδικα) διότι έπονται προηγούμενης παράνομης διεθνώς πράξης από το κράτος προς το οποίο στρέφονται. Τα αντίμετρα προϋποθέτουν πάντως την ισχύ του διεθνούς κανόνα του οποίου αποτελούν παράβαση και υπό αυτή την έννοια αντιδιαστέλλονται από τις περιπτώσεις εκείνες που κατά τη Σύμβαση της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών (άρθ. 60 και 70) συνιστούν τερματισμό των συνθηκών από ένα συμβαλλόμενο μέρος, με αποτέλεσμα οι επόμενες πράξεις των άλλων κρατών να μην ενέχουν το στοιχείο της παρανομίας αφού πλέον οι διεθνείς υποχρεώσεις τους βάσει της συνθήκης έχουν παύσει να ισχύουν. Ως προϋποθέσεις της νομιμότητας των αντίμετρων καταγράφονται κατ' αρχάς η προηγηθείσα παράνομη πράξη κράτους, ούτως ώστε τα αντίμετρα να αποτελούν απάντηση (αντίδραση και όχι δράση), κατά δεύτερον η επισήμανση της παραβατικότητας -πριν την λήψη των αντιμέτρων- από το κράτος που την υφίσταται προς το παραβαίνον κράτος καθώς και της υποχρέωσης του τελευταίου να την άρει ή να αποκαταστήσει την προκληθείσα ζημία, και τέλος η τήρηση των αρχών της αναλογικότητας κατά τη λήψη και εφαρμογή των αντιμέτρων, τα οποία σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να οδηγούν σε καταστάσεις μη αναστρέψιμες. Σε αυτές τις παραδοχές προχώρησε στο θεωρητικό επίπεδο και η απόφαση *Gabcikovo-Nagymaros*¹⁷⁸. Σύμφωνα δε με το διατακτικό της απόφασης, η

¹⁷⁶ Βλ. Annacker C., Part Two of the International Law Commission's Draft Articles on State Responsibility, *German Yearbook of International Law*, (37)1994, σελ. 206, 234επ.· Dawidowicz M., *Public Law Enforcement Without Public Law Safeguards? An Analysis of State Practice on Third-Party Countermeasures and Their Relationship to the UN Security Council*, *British Yearbook of International Law*, 77(2006), σελ. 333· πρβλ. και Zoller E., *Peacetime Unilateral Remedies: An Analysis of Countermeasures*, New York: Transnational Publishers Inc., 1984· Elagab O.Y., *The Legality of Non-Forcible Counter-Measures in International Law*, Clarendon Press, Oxford, 1988.

¹⁷⁷ Βλ. International Law Commission (ILC), *Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, άρθ. 22.

¹⁷⁸ Βλ. ICJ Reports, 1997, σελ. 7, 55-7· «*In order to be justifiable, a countermeasure must meet certain conditions... In the first place it must be taken in response to a previous international wrongful act of another state and must be directed against that state... Secondly, the injured state must have called upon the state committing the wrongful act to discontinue its wrongful conduct or to make reparation for it... In the view of the Court, an important consideration is that the effects of a countermeasure must be commensurate with the injury suffered, taking account of the rights in question ... [and] its purpose must be to induce the wrongdoing state to comply with its obligations under international law, and ... the measure must therefore be reversible*».

απάντηση της Σλοβακίας στη διακοπή των εργασιών από την πλευρά της Ουγγαρίας, αποτελούσε αντίμετρο εναντίον της, καθώς η τελευταία είχε ήδη προβεί σε παράνομη πράξη κατά το διεθνές δίκαιο και ειδικότερα στην παραβίαση των όρων της διεθνούς συνθήκης. Βέβαια κατ' ακριβολογία, μετά τη δήλωση τερματισμού της Συνθήκης του 1977 εκ μέρους της Ουγγαρίας δεν θα μπορούσε πλέον να γίνει λόγος για αντίμετρα με βάση τις διεθνείς υποχρεώσεις που απέρρεαν από τους ορισμούς της, ενώ τα μόνα αντίμετρα που θα ήταν νοητά, θα αφορούσαν σε παραβάσεις του γενικού διεθνούς δικαίου. Πάρα ταύτα, το Δικαστήριο δεχόμενο τη Συνθήκη εν ισχύ δέχθηκε και την απάντηση της Σλοβακίας ως αντίμετρο. Όμως, ο μονομερής έλεγχος των υδάτων του Δούναβη από τη μεριά της Σλοβακίας με την εφαρμογή του εναλλακτικού σχεδίου της, είχε ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό της Ουγγαρίας από το δικαίωμα της στη δίκαιη και λογική χρήση των κοινών φυσικών πόρων, εθιμικά κατοχυρωμένο στο διεθνές δίκαιο, ο οποίος σε συνδυασμό με τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της εκτροπής του ποταμού έπληττε την αρχή της αναλογικότητας κατά το διεθνές δίκαιο και σύμφωνα με τους ορισμούς της απόφασης. Μάλιστα, κατά τους όρους της Συνθήκης του 1977 οι δύο πλευρές είχαν σε κάθε περίπτωση συμφωνήσει σε κοινή δράση για την εκτροπή των υδάτων του ποταμού, και συνεπώς κατά τη γνώμη του Δικαστηρίου η αυτόνομη δράση της Σλοβακίας με την εφαρμογή του μονομερούς σχεδίου της αποτελούσε και καθεαυτή παραβίαση της Συνθήκης, καταλήγοντας έτσι στο τελικό συμπέρασμα της μη νομιμότητας του αντίμετρου.

Σε ότι αφορά στην επικαλούμενη από την Ουγγαρία έγγραφη δήλωσή της κατ' έτος 1992 για τον τερματισμό της Συμφωνίας του 1977, η οποία παρεμπιπτόντως δεν προέβλεπε κάτι σχετικό για τη λήξη ή τον τερματισμό της¹⁷⁹, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης απέρριψε τα επιχειρήματα της Ουγγαρίας θεωρώντας ότι η παραπάνω δήλωσή της περί τερματισμού της Συμφωνίας εκ μέρους της και, συνεπώς, λήξης της ισχύος της δεν είχε τέτοια νομική ισχύ. Το Διεθνές Δικαστήριο, παρότι δέχθηκε ότι η παραβίαση ενός ουσιώδους κανόνα αποτελεί λόγο τερματισμού μιας συνθήκης¹⁸⁰, κάτι που προβλέπεται εξάλλου και από τη Σύμβαση της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο

¹⁷⁹ Κατά τη γενική παραδοχή, όταν μια συνθήκη δεν προβλέπει κάτι σχετικά με τον τερματισμό της, τέτοιο δικαίωμα αναγνωρίζεται στα συμβαλλόμενα μέρη όταν συνάγεται από τη φύση της συνθήκης ή την πραγματική βούληση (παρότι μη εκφρασθείσα) των συμβαλλομένων μερών, βλ. και Brierly J., *The Law of Nations*, 6th edn., Oxford, 1963, σελ. 331· γενικά για τον τερματισμό των συνθηκών βλ. Shaw M., *ό.π.*, σελ. 945επ.

¹⁸⁰ Βλ. και Rosanne S, *Breach of Treaty*, Grotius Publication, Cambridge, 1985· Hutchinson D. N., *Solidarity and Breaches of Multilateral Treaties*, *British Yearbook of International Law*, 59(1988), σελ. 151· Gomaa M. M., *Suspension or Termination of Treaties on Grounds of Breach*, Martinus Nijhoff publ., The Hague, 1996.

των Συμβάσεων (άρθ. 60), δεν δέχθηκε τελικά την ύπαρξη ή την παραβίαση τέτοιου κανόνα σε ότι αφορά στο περιβάλλον. Ομοίως, απορρίφθηκαν και οι ισχυρισμοί της Ουγγαρίας περί προϋούσης ήδη από το έτος 1977 επιστημονικής προόδου σε σχέση με το περιβάλλον, και περί εξέλιξης των σχετικών κανόνων του διεθνούς δικαίου που δικαιολογούσε την αλλαγή των συνθηκών με βάση και την *rebus sic stantibus*¹⁸¹ ως αρχή του εθιμικού διεθνούς δικαίου.

10. Η υπόθεση *Pulp Mills*

Εν έτει 2006, η Αργεντινή προσέφυγε κατά της Ουρουγουάης ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, με κατ' αρχάς αίτημα τη λήψη προληπτικών μέτρων λόγω της παραβίασης εκ μέρους της Ουρουγουάης των υποχρεώσεων της που απέρρεαν από το Καταστατικό του Ποταμού Ουρουγουά του 1975, στην γνωστή ως *Pulp Mills on the River Uruguay* υπόθεση¹⁸².

Το Καταστατικό του Ποταμού Ουρουγουά του 1975, στο οποίο το Διεθνές Δικαστήριο προσέδωσε χαρακτήρα και λειτουργία Διεθνούς Οργανισμού, αποσκοπούσε στην προστασία του ποταμού από τη μόλυνση και προέβλεπε περαιτέρω τη δημιουργία διοικητικού οργάνου για την επίβλεψη της προστασίας του, ήτοι της Διοικητικής Επιτροπής του Ποταμού Ουρουγουά (*CARU*) με κανονιστικές αρμοδιότητες. Στο ιστορικό της υπόθεσης καταγράφεται η ανάθεση το 2003 από την Ουρουγουά σε δύο ξένες εταιρίες να κατασκευάσουν και να θέσουν σε λειτουργία δύο μύλους στον ποταμό Ουρουγουά, έργο με σημαντικό οικονομικό αντίκρισμα για τη χώρα¹⁸³. Η Αργεντινή, με την ευρεία συμμετοχή του κοινού¹⁸⁴, διαμαρτυρήθηκε για

¹⁸¹ Βλ. Shaw M., ό.π., σελ. 950επ. με εκεί παραπομπές σε Shaw M., Fournet C., 'Article 62' in Corten and Klein, *Conventions de Vienne*, σελ. 2229· Vagts D. F., *Rebus Revisited: Changed Circumstances in Treaty Law*, *Columbia Journal of Transnational Law*, 43(2004–5), σελ. 459· M. Bennett M. and Roughan N., *Rebus Sic Stantibus and the Treaty of Waitangi*, *Victoria University Wellington Law Review* 37(2006), σελ. 505· Hill C., *The Doctrine of Rebus Sic Stantibus in International Law*, *The University of Missouri Studies*, 1934· Lissitzyn O., *Treaties and Changed Circumstances (Rebus Sic Stantibus)*, *American Journal of International Law*, 61(1967), σελ. 895· Cahier P., *Le Changement Fondamental de Circonstances et la Convention de Vienne de 1969 sur le Droit des Traites* in *Melanges Ago*, Milan, 1987, vol. I, σελ. 163· και *Yearbook of the ILC*, 1966, vol. II, σελ. 257επ.

¹⁸² Βλ. *Pulp Mills on the River Uruguay case (Provisional Measures) (Argentina v. Uruguay)*, ICJ Reports, 2006· βλ. και Alvarez-Jimenez A., *Interstate Environmental Disputes, Provisional Measures and the International Court of Justice's Order in the Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay*, *Temple Journal of Science, Technology and Environmental Law*, 25(2006), σελ. 161.

¹⁸³ Βλ. Lee V., *Enforcing the Equator Principles: an NGO's Principled Effort to Stop the Financing of a Paper Pulp Mill in Uruguay*, *6 Northwestern University Journal Of International Human Rights* 6(2008), σελ. 354, 359.

¹⁸⁴ Βλ. Guillermo Sandoval Coustasse J., Sweeney-Samuels E., *Adjudicating Conflicts Over Resources: The ICJ's Treatment of Technical Evidence in the Pulp Mills Case*, *Goettingen Journal of International Law* 3(2011), σελ. 447-471.

τις αρνητικές οικολογικές επιπτώσεις που θα είχε το έργο λόγω των αποβλήτων που θα κατέληγαν στον ποταμό, δεδομένης και της γειννίαςσης του έργου με κατοικημένες πόλεις της Αργεντινής, καθώς και για την ανεπάρκεια των μέτρων που είχε εκπονήσει η Ουρουγουάη για την πρόληψη των περιβαλλοντικών επιπτώσεων στα νερά του ποταμού. Κατηγορήθηκε βέβαια ότι τα κίνητρά της είχαν περισσότερο πολιτικό και διπλωματικό χαρακτήρα.

Ειδικότερα, το Καταστατικό του ποταμού Ουρουγουάη προέβλεπε από τη μια διαδικαστικές υποχρεώσεις¹⁸⁵ που αποσκοπούσαν κατά βάση στην ενημέρωση της άλλης πλευράς και διευθετούσαν τις αρμοδιότητες, προέβλεπαν δε τη διαδικασία προσφυγής στη Διοικητική Επιτροπή στις περιπτώσεις που επηρραζόνταν η ναυσιπλοΐα¹⁸⁶ ή το καθεστώς του ποταμού, και από την άλλη ουσιαστικές υποχρεώσεις που είχαν να κάνουν με την καθεαυτή προστασία του περιβάλλοντος στον ποταμό. Η Αργεντινή υποστήριξε πως η Ουρουγουάη είχε παραβιάσει τις υποχρεώσεις της από το Καταστατικό και ειδικότερα την υποχρέωση να ενημερώσει προηγουμένως την άλλη πλευρά και τη Διοικούσα Επιτροπή, καθώς την υποχρέωση να λάβει όλα τα αναγκαία μέτρα προκειμένου να εξασφαλισθεί η βιώσιμη και συνετή εκμετάλλευση του ποταμού Ουρουγουάη, να αποφευχθεί η μόλυνση, να διατηρηθεί το υδάτινο περιβάλλον και να προστατευθεί η βιοποικιλότητα και τα αποθέματα της αλιείας. Τέλος, η Αργεντινή υποστήριξε πως η Ουρουγουάη παρέβη και την υποχρέωση να εκπονήσει μια εμπειριστατωμένη μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων.

Το αίτημα προσωρινών μέτρων¹⁸⁷ έγκειτο στην άμεση αναστολή των κατασκευαστικών έργων λόγω του επικαλούμενου από την Αργεντινή σοβαρού και επικείμενου περιβαλλοντικού κινδύνου, δεδομένου και ότι τα έργα μέχρι την έκδοση οριστικής απόφασης από το Διεθνές Δικαστήριο θα είχαν εν πολλοίς ολοκληρωθεί. Τέλος, το αίτημα της Αργεντινής συναρτώνταν και με το επικαλούμενο εκ μέρους της ανεπανόρθωτο της περιβαλλοντικής ζημίας που θα προκαλούνταν στο έδαφός της.

¹⁸⁵ Βλ. άρθρα 7 έως 13 του Καταστατικού.

¹⁸⁶ Βλ. σχετικά και Boisson de Chazournes L., *Les cours d' eaux internationaux: elements d' un regime juridique*, σε: *Protection for the environment for the new Millennium*, Thesaurus Acroasium, Vol XXXI, Institute of International Public Law and International Relations of Thessaloniki, Sakkoulas Publ., 2002, σελ. 44.

¹⁸⁷ Πρβλ. άρθρο 41 παρ. 1 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, σύμφωνα με το οποίο: «*The Court shall have the power to indicate, if it considers that circumstances so require, any provisional measures which ought to be taken to preserve the respective rights of either party*», καθώς και το άρθρο 73 σύμφωνα με το οποίο: «*A written request for the indication of provisional measures may be made by a party at any time during the course of the proceedings in the case in connection with which the request is made. The request shall specify the reasons therefor, the possible consequences if it is not granted, and the measures requested. A certified copy shall forthwith be transmitted by the Registrar to the other party*».

Αντίθετα, η Ουρουγουάη επικαλέσθηκε το Καταστατικό για να ισχυρισθεί ότι δεν προβλέπονταν από αυτό δικαίωμα αναστολής των εργασιών υποδομής παρά μόνο υποχρέωση παροχής πληροφοριών με καλή πίστη μεταξύ των μερών, ενώ σε κάθε περίπτωση δεν υφίστατο περιβαλλοντικός κίνδυνος από τη λειτουργία του έργου γιατί οι δύο μύλοι θα κατασκευάζονταν με προδιαγραφές διεθνώς παραδεδεγμένες οι οποίες εξασφάλιζαν την πρόληψη της μόλυνσης. Στο στάδιο δε της κατασκευής των μύλων δεν προβλέπονταν κανένας κίνδυνος για το περιβάλλον ούτε η Αργεντινή ισχυρίζονταν κάτι τέτοιο, αφού τα επιχειρήματά της αφορούσαν περισσότερο το στάδιο της λειτουργίας τους και όχι της κατασκευής τους, ενώ το επιχείρημα του ανεπανόρθωτου της τυχόν προκαλούμενης περιβαλλοντικής ζημίας καταρρίπτονταν και από την ίδια τη δυνατότητα της εκ των υστέρων κατεδάφισης των μύλων.

Τελικά το Διεθνές Δικαστήριο, αξιοποίησε μεν στο σκεπτικό του τόσο την υπόθεση *Gabcikovo-Nagymaros* όσο και τη Γνωμοδότηση για τη Νομιμότητα της απειλής ή χρήσης πυρηνικών όπλων προκειμένου να τονίσει τη σημασία που αποδίδει στα περιβαλλοντικά θέματα, εκφράζοντας έτσι και τη συνέχεια και συνέπεια στη νομολογία του στα θέματα αυτά, απέρριψε δε το αίτημα προσωρινών μέτρων της Αργεντινής, προκαλώντας και τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης¹⁸⁸. Το απέρριψε δε, κυρίως με το επιχείρημα ότι δεν διείδε τον επικαλούμενο από την Αργεντινή (ίσως και από πολιτική σκοπιμότητα) παρόντα και άμεσο κίνδυνο πρόκλησης ανεπανόρθωτης ζημίας¹⁸⁹, ουσιαστικά δηλαδή έκρινε διττά, τόσο επί του επικείμενου κινδύνου όσο και επί του ανεπανόρθωτου της επαπειλούμενης ζημίας, εν συνεχεία δε υπέδειξε ως αρμόδιο όργανο για τον έλεγχο και την επιτήρηση της ποιότητας των νερών του ποταμού τη Διοικούσα Επιτροπή του ποταμού Ουρουγουάη (CARU), παρότι άφησε άθικτο το δικαίωμα της Αργεντινής να επανέλθει ενώπιον του Δικαστηρίου σε κάθε μεταγενέστερη μεταβολή των δεδομένων που θα δικαιολογεί τη λήψη προσωρινών μέτρων.

Υπήρξε βέβαια και η διαφωνούσα γνώμη *ad hoc* δικαστή¹⁹⁰ που σχολίασε μάλιστα και το θέμα της μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων, θεωρώντας ότι

¹⁸⁸ Βλ. και Lee M. K., *The Uruguay Paper Pulp Mill dispute: Highlighting the Growing Importance of NGOs and Public Protest in the Enforcement of International Environmental Law, Sustainable Development Law and Policy* 7(2006), σελ. 71, 72.

¹⁸⁹ Βλ. και Golchereh R.L., *Argentina v. Uruguay: How Domestic Political Interests Foster Frivolous International Lawsuits and shape State Behaviour*, *Southwestern Journal of Law and Trade in the Americas*, 14(2008), σελ. 383επ.

¹⁹⁰ Βλ. άποψη δικαστή Vinuesa, σύμφωνα με την οποία: «*In the present case, the majority of the Court has also found that Argentina has not produced evidence to prove that the future operation of the mills will cause irreparable harm to the environment. I completely disagree. To reach such a conclusion, the*

εφόσον τέτοια δεν υπήρχε, η Ουρουγουάη δεν μπορούσε να τεκμηριώσει την έλλειψη ανεπανόρθωτης ζημιάς στο περιβάλλον. Η μειοψηφήσασα γνώμη με τον τρόπο αυτόν αντέστρεψε το βάρος απόδειξης, επιτρεπτά μάλλον (με βάση την αρχή της προφύλαξης) και επιπλέον διότι η απόδειξη επικείμενης ανεπανόρθωτης ζημιάς είναι πράγματι δυσχερής για αυτόν που την επικαλείται όταν μάλιστα δεν έχει πρόσβαση στα σχέδια κατασκευής, αμφισβήτησε δε και το εμπειριστατωμένο της απόφασης του Δικαστηρίου σχετικά με την ανεπανόρθωτη ζημιά, θεωρώντας ότι η άρνηση της ύπαρξής της θα έπρεπε να ερείδεται σε αναλυτικά αιτιολογημένη αναφορά του σκεπτικού της απόφασης που να προκύπτει από όλα τα επικαλούμενα από τις αντίδικες πλευρές έγγραφα και ισχυρισμούς¹⁹¹. Το Δικαστήριο έκανε μνεία και στη βιώσιμη ανάπτυξη, θεωρώντας ότι τα κράτη θα πρέπει να διασφαλίσουν την περιβαλλοντική προστασία των κοινών υδάτων ταυτόχρονα με την οικονομική ανάπτυξη¹⁹², θεωρώντας μάλιστα ότι οι δύο έννοιες δεν αντιτίθενται καθότι η διασφάλιση της ποιότητας των υδάτων εξυπηρετεί τόσο το περιβάλλον όσο και το οικονομικό συμφέρον των δυο χωρών, χωρίς όμως να επεκταθεί περαιτέρω σε θεωρητικό επίπεδο. Τον Απρίλιο του 2010, το Διεθνές Δικαστήριο εξέδωσε την οριστική του απόφαση, με την οποία κατέληξε ότι η Ουρουγουάη είχε παραβεί μεν τις διαδικαστικές υποχρεώσεις της, όπως αυτές απέρρεαν από το Καταστατικό του ποταμού Ουρουγουάη, σύμφωνα και με τις αιτιάσεις της Αργεντινής, δεν είχε όμως αντίθετα παραβεί τις ουσιαστικές της υποχρεώσεις¹⁹³. Το Δικαστήριο, αφού απεφάνθη ότι το βάρος απόδειξης των ισχυρισμών δεν αντιστρέφεται ούτε από την αρχή της προφύλαξης αλλά παραμένει στον προσφεύγοντα (*onus probandi incubit actori*), ασχολήθηκε με σημαντικά θέματα της ουσίας του δικαίου του περιβάλλοντος. Η απόφαση καταπιάστηκε και με την έννοια των “ρητρών αναφοράς” στις διεθνείς συμβάσεις, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η αναφορά στο Καταστατικό του Ποταμού Ουρουγουάη σε διεθνείς

majority of the Court should have made explicit reference in the Order to how it evaluated the documentation produced by the Parties. ... The existence of a reasonable uncertainty as to a risk of irreparable harm to the river environment has been recognized by Uruguay when, at the hearings on provisional measures, it affirmed that there was no final environmental assessment in relation to the operation of the mills and that no authorization had yet been issued for the construction of the CMB plant».

¹⁹¹ Πρβλ. Vinuales J. E., Legal Techniques for Dealing with Scientific Uncertainty in Environmental Law, *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 43(2010), σελ. 437, 476- 478.

¹⁹² Βλ. και Margaris N., *Water Conflicts and Diplomacy*, σε: *Protection for the environment for the new Millennium*, Thesaurus Acroasium, Vol XXXI, Institute of International Public Law and International Relations of Thessaloniki, Sakkoulas Publ., 2002, σελ. 255επ.

¹⁹³ Βλ. Merkouris P., *Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay): of Environmental Impact Assessments and “Phantom Experts”*, The Hague Justice Portal, Social Science Research Network, σε: http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=11878#_edn10.

συνθήκες, όπως για παράδειγμα στη Σύμβαση για τη Βιοποικιλότητα, στη Σύμβαση για το Διεθνές Εμπόριο Απειλούμενων Ειδών Χλωρίδας και Πανίδας, ή στη Σύμβαση Ραμσάρ για τους Έμμοτους Οργανικούς Ρύπους, δεν αποσκοπούσε στην ενσωμάτωση των αντίστοιχων όρων τους στο Καταστατικό ως εφαρμοστέο δίκαιο αλλά σε ερμηνευτικούς σκοπούς και ως εκ τούτου οι εν λόγω παραπομπές δεν αποτελούσαν εν προκειμένω ρήτρες αναφοράς. Η σημασία της απόφασης έγκειται κυρίως στο ότι αφικνούμενη από την επιβεβαίωση της αρχής για τη δίκαιη και λογική χρήση των κοινών φυσικών πόρων, όπως καταγράφηκε και στις προηγούμενες αποφάσεις του αυτού Δικαστηρίου, αναγνώρισε επίσημα πλέον την ανάγκη Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων, όταν προβλέπεται περιβαλλοντικός κίνδυνος, ως πρακτική του διεθνούς εθιμικού δικαίου, παρότι κατά την ορθότερη άποψη το Δικαστήριο δεν επιφύλαξε την ίδια αναγνώριση, ρητά τουλάχιστον, και για την αρχή της προφύλαξης¹⁹⁴.

Τελικό συμπέρασμα

Η σημασία των αποφάσεων του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης στις πιο πρόσφατες υποθέσεις *Gabcikovo-Nagymaros* και *Pulp Mills*, αλλά και προηγούμενα στις αποφάσεις των πυρηνικών δοκιμών και όπλων, δεν έγκειται τόσο στο διατακτικό τους, ούτε στις δικαιολογικές επιλογές του σκεπτικού τους, που σε διαφορετική περίπτωση θα μπορούσε να προσδώσει στο διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο ισχυρά θεσμικά θεμέλια και διαφορετική εξελικτική δυναμική. Έγκειται περισσότερο στο ότι οι αποφάσεις αυτές άπτονταν κατά κανόνα περιβαλλοντικών θεμάτων, το δε σκεπτικό τους αφικνείται και εξελίσσεται στον χώρο του αμιγούς περιβαλλοντικού δικαίου αλλά και στην ισχύ, ερμηνεία και εφαρμογή των διεθνών συνθηκών στον τομέα του περιβάλλοντος, αναδεικνύοντας περαιτέρω την αλληλεξάρτηση και την αμφίδρομη αλληλεπίδραση μεταξύ του διεθνούς εθιμικού και συμβατικού δικαίου. Επιπρόσθετα, στις αποφάσεις αυτές καταγράφηκε ηχηρή προοδευτική μειοψηφία, σημαντική στην ουσία των επιχειρημάτων της για την περαιτέρω εξέλιξη του διεθνούς δικαίου στο περιβάλλον. Συμβαίνει εξάλλου συχνά, στο πολύπλοκο πεδίο των διεθνών σχέσεων όσα δεν "μπορούν" ή δεν είναι ακόμα ώριμα να ειπωθούν από τα πιο επίσημα χείλη, να

¹⁹⁴ Βλ. και εξ αντιδιαστολής συμπέρασμα από την αντίθετη άποψη του Δικαστή Cancado Trindade που θεωρεί την αρχή της πρόληψης ως γενική αρχή του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, Judge Cancado Trindade Separate Opinion, *Pulp Mills Case*, παρ. 62-96 και 103-113.

ανατίθενται, με παρασκηνιακή ίσως προσυεννόηση, σε κατ' επίφαση αντιπολιτευόμενες δυνάμεις ή μειοψηφούσες γνώμες.

Έτσι, σε όλη τη διαδρομή της υπόθεσης *Gabcikovo-Nagymaros*, από την υπογραφή της Συμφωνίας του 1977 για την από κοινού από τα εμπλεκόμενα μέρη κατασκευή του έργου στον Δούναβη, έως την μονομερή εφαρμογή του εναλλακτικού σχεδίου της Σλοβακίας μετά και τη δήλωση από την Ουγγαρία για την αναστολή των εργασιών και αργότερα για τον τερματισμό της Συμφωνίας, το Διεθνές Δικαστήριο είχε ως γνώμονα τη βιώσιμη ανάπτυξη και ασχολήθηκε με τη νομική ισχύ, την έκταση και την εφαρμογή της έννοιας της¹⁹⁵. Ερεύνησε ειδικότερα, κατά πόσο η από κοινού εκμετάλλευση ή η μονομερής εκτροπή των υδάτων του Δούναβη εντάσσονταν στα χαρακτηριστικά μιας βιώσιμης για το περιβάλλον ανάπτυξης. Παρότι, η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται διεθνώς¹⁹⁶, είχε δε περιληφθεί επίσημα στην προηγηθείσα Διακήρυξη του Ρίο του 1992, το Διεθνές Δικαστήριο απέφυγε συστηματικά να την ανάγει σε ήδη καθιερωμένη αρχή του διεθνούς δικαίου αναφερόμενο σε αυτή σε όλο το κείμενο της απόφασής του ως "σύλληψη" (*concept*) και όχι ως αρχή. Πάρα ταύτα, υπέδειξε στα κράτη ότι κατά τις μεταξύ τους διαπραγματεύσεις θα πρέπει να την συνυπολογίζουν και να σταθμίσουν αρμονικά την οικονομική ανάπτυξη με την προστασία του περιβάλλοντος¹⁹⁷.

Στον αντίποδα της παραπάνω θεώρησης, κατά τη γνώμη της μειοψηφίας¹⁹⁸ η βιώσιμη ανάπτυξη είχε ήδη διαμορφωθεί στο διεθνές δίκαιο ως αρχή με κανονιστικό

¹⁹⁵ Βλ. Koe A., *Damming the Danube: The International Court of Justice and the Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary v Slovakia)*, *Sydney Law Review*, 20(1998), σελ. 612.

¹⁹⁶ Βλ. σε World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, General Resolution of the United Nations General Assembly in 1987: GA Res 187, 42 UNGAOR, UN Doc A/42/821Add.5 (1987), σύμφωνα με τον ορισμό της οποίας: «*Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It contains within it two key concepts: 1. The concept of 'needs', in particular the essential needs of the world's poor, to which overriding priority should be given; and 2. The idea of limitations imposed by the state of technology and social organization on the environment's ability to meet present and future needs*».

¹⁹⁷ Βλ. παρ. 140 της απόφασης, σύμφωνα με την οποία: «*Throughout the ages, mankind has, for economic and other reasons, constantly interfered with nature. In the past, this was often done without consideration of the effects upon the environment. Owing to new scientific insights and to a growing awareness of the risks for mankind -for present and future generations- of pursuit of such interventions at an unconsidered and unabated pace, new norms and standards have been developed, set forth in a great number of instruments during the last two decades. Such new norms have to be taken into consideration, and such new standards given proper weight, not only when States contemplate new activities but also when continuing with activities begun in the past. This need to reconcile economic development with protection of the environment is aptly expressed in the concept of sustainable development*»

¹⁹⁸ Βλ. ξεχωριστή άποψη του Δικαστή Weeramantry, σύμφωνα με την οποία: «*However, I consider it to be more than a mere concept, but as a principle with normative value which is crucial to the determination of this case. The principle of sustainable development is thus a part of modern*

περιεχόμενο, εκπορευόμενη από την κοινή λογική και την παγκόσμια αποδοχή της ως αναγκαίας μέσα από διεθνείς διασκέψεις και διακηρύξεις, καθώς και την διεθνή πρακτική¹⁹⁹, συνιστώσες που διαμορφώνουν και την πεποίθηση νομικής υποχρέωσης (*opinio iuris*). Η μειοψηφία αυτή διέθετε και τη δυναμική να εμπνεύσει περαιτέρω αποφάσεις²⁰⁰ αλλά και να συμβάλλει στην καθιέρωση της βιώσιμης ανάπτυξης σε γενικώς παραδεδεγμένη αρχή του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, όπως σήμερα ισχύει. Μάλιστα, η μειοψηφούσα γνώμη έδωσε έμμεσα στην περιβαλλοντική προστασία πρωταρχικό ρόλο, ανάγοντας αυτήν σε πρωταρχικό δικαίωμα και θεωρώντας ότι η οικονομική ανάπτυξη, ιδωμένη επίσης ως δικαίωμα, δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτο αλλά σχετικό δικαίωμα που θα πρέπει πάντα να σταθμίζεται και να εναρμονίζεται με το περιβαλλοντικό δικαίωμα, λαμβάνοντας υπόψη τις επιπτώσεις στο περιβάλλον, θεώρηση που αποτελεί και την πεμπτούσια της βιώσιμης ανάπτυξης.

Στην ίδια υπόθεση, το Διεθνές Δικαστήριο έκανε λόγο και για την ανάγκη εφαρμογής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων, τόσο κατά την αρχική εκτέλεση του έργου με βάση τη Συμφωνία του 1977 όσο και κατά τις διαπραγματεύσεις των μερών για τη συνέχισή του, θεμελιώνοντας την ανάγκη αυτή στη Συμφωνία του 1977 και στους ειδικότερους όρους αυτής²⁰¹. Το Δικαστήριο αναγνώρισε τη σημασία των επιπτώσεων του έργου στο Δούναβη και αποφάνθηκε ότι οι παραπάνω διατάξεις της Συμφωνίας του 1977 επέβαλαν την συνεχή, αλλά και μεταλασσόμενη αναλόγως των συνθηκών, υποχρέωση στα μέρη να προστατεύουν τη φύση και το υδάτινο περιβάλλον του Δούναβη. Έκρινε βέβαια μόνο με βάση τα παραπάνω άρθρα της Συμφωνίας, δίνοντας λαβή σε θεωρητικές αμφισβητήσεις της εκάστοτε αδήριτης ανάγκης για προληπτική μελέτη των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, ακόμη και όταν αυτή δεν προβλέπεται ως συμβατική υποχρέωση, και εν τέλει στη θεώρησή της ως προαιρετική.

Η υπέρβαση έγινε και εδώ από τη μειοψηφία, σύμφωνα με τη γνώμη της οποίας²⁰², η Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων επιβάλλονταν από το εν γένει

international law by reason not only of its inescapable logical necessity, but also by reason of its wide and general acceptance by the global community».

¹⁹⁹ Πρβλ. και Μάνου Δ., Η περιβαλλοντική παράμετρος στη διεθνή χρηματοδότηση της ανάπτυξης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009.

²⁰⁰ Βλ. Preiss E., The International Obligation to conduct an Environmental Impact Assessment: The ICJ Case Concerning the Gabcikovo-Nagymaros Project, New York University Environmental Law Journal 7(1999), σελ. 307επ.

²⁰¹ Και ειδικότερα στα άρθρα 15 και 19 της Συμφωνίας του 1977.

²⁰² Βλ. και πάλι ξεχωριστή άποψη του Δικαστή Weeramantry, σύμφωνα με την οποία: «*In the present case, the incorporation of environmental considerations into the Treaty by Articles 15 and 19 meant that the principle of Environmental Impact Assessment was also built into the Treaty. These provisions were clearly not restricted to Environmental Impact Assessment before the project commenced, but also*

διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος και όχι μόνο από τις συμβατικές επιταγές της συγκεκριμένης συνθήκης, υπάγοντας αυτήν στη γενική αρχή της πρόληψης, ή της προφύλαξης κατά περίπτωση, από τις αρνητικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις²⁰³, όπως η αρχή αυτή διαμορφώθηκε ήδη από τις πρώιμες εξελικτικά υποθέσεις *Trail Smelter*, *Corfu Canal* και *Lac Lanoux* έως την υπόθεση της επανεξέτασης των Πυρηνικών Δοκιμών και της Γνωμοδότησης για τη νομιμότητά τους, και όπως διατυπώθηκε στην τελική της μορφή στη Διακήρυξη του Ρίο²⁰⁴ και έκτοτε σε ποικίλες διεθνείς συμφωνίες²⁰⁵. Σε κάθε περίπτωση πάντως, εν μέρει λόγω και της ατολμίας του Διεθνούς Δικαστηρίου που θα μπορούσε να τάξει οριστικά το θέμα, δόθηκε λαβή σε φωνές που αμφισβήτησαν την αναγωγή της προληπτικής δράσης σε γενική αρχή του διεθνούς δικαίου²⁰⁶, καίτοι η εξέλιξή της έως σήμερα είναι εντυπωσιακά αξιοσημείωτη²⁰⁷ και δεν αμφισβητείται πλέον ως γενικώς παραδεδεγμένη αρχή του διεθνούς και ευρωπαϊκού περιβαλλοντικού δικαίου.

Πάντως, είναι αλήθεια ότι το Διεθνές Δικαστήριο στη συγκεκριμένη υπόθεση παρουσίασε μια τυπολατρικής μορφής προσήλωση στους ορισμούς της Συμφωνίας του 1977 μεταξύ Σλοβακίας και Ουγγαρίας, χωρίς να επεκτείνει περαιτέρω τη σκέψη του σε γενικότερες παραδοχές που αφορούν στο εν γένει δίκαιο του περιβάλλοντος, γεγονός που θα είχε ιδιαίτερη θεωρητική σημασία αλλά και πρακτική εφαρμογή σε

included the concept of monitoring during the continuance of the project. ... Environmental law in its current state of development would read into treaties which may reasonably be considered to have a significant impact upon the environment, a duty of environmental impact assessment and this means also, whether the treaty expressly so provides or not, a duty of monitoring the environmental impacts of any substantial project during the operation of the scheme ... the scope and extent of the environmental impact principle in the sense that environmental impact assessment means not merely an assessment prior to the commencement of the project, but a continuing assessment and evaluation as long as the project is in operation ... there has thus been growing international recognition of the concept of continuing monitoring as part of Environmental Impact Assessment ».

²⁰³ Για την (αμφισβητούμενη) αναγωγή της "προληπτικής προσέγγισης" (Precautionary Approach) σε αρχή του διεθνούς δικαίου, βλ. και Ρούκουνα Εμμ., ό.π., Το κράτος και το έδαφος - το δίκαιο της θάλασσας (2006), σελ. 225· βλ. και Noiville Ch., Principe de precaution et Organisation mondiale du commerce – Le cas du commerce alimentaire, *Journal de Droit International* 2000 (127), σελ. 263· Sand P., The precautionary Principle, coping with risk, *Indian Journal of International Law* 2000 (40), σελ. 1, 4· Martin-Bidou P., Le Principe de Precaution en droit international de l'environnement, *Revue General de Droit International Public*, 103(1999), σελ. 631, 644· Rengeling H.W., Bedeutung und Anwendbarkeit des Vorsorgeprinzips im europaischen Umweltrecht, *Deutsches Vervaltugsblatt* 2000, σελ. 1473επ.

²⁰⁴ Βλ. Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο (1992) σε ότι αφορά στην προληπτική προσέγγιση και αρχή 17 σε ότι αφορά στην Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων· βλ. και Martin-Bidou P., ό.α.π., σελ. 631.

²⁰⁵ Πρβλ. και Gehring M., The precautionary principle in recent WTO practice, σε: Protection for the environment for the new Millennium, *Thesaurus Acroasium*, Vol XXXI, Institute of International Public La and International Relations of Thessaloniki, Sakkoulas Publ., 2002, σελ. 585επ.

²⁰⁶ Ό.π., Ρούκουνας Εμμ., υποσ 83.

²⁰⁷ Αντιπρβ., Ρούκουνας Εμμ., Διεθνές Δίκαιο, Το κράτος και το έδαφος – Το δίκαιο της θάλασσας (2006), σελ. 225 με του ίδιου Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, Νομική Βιβλιοθήκη 2011, σελ. 332.

μετέπειτα αποφάσεις²⁰⁸. Πράγματι, ακόμη και την παραδοχή του ότι στην εφαρμογή των συνθηκών θα πρέπει σε ανύποπτο χρόνο να λαμβάνονται υπόψη και τα νεότερα περιβαλλοντικά δεδομένα, το Δικαστήριο τη στήριξε στους στενούς ορισμούς της Συμφωνίας του 1977 για την υποχρέωση των δυο κρατών να διατηρούν ανέπαφη την ποιότητα των νερών του Δούναβη και να προστατεύουν το περιβάλλον. Έτσι, στέρησε από την απόφασή του μια διεθνούς εμβέλειας παραδοχή ότι οι διεθνείς συνθήκες, ανεξαρτήτως από τους ειδικότερους όρους τους, θα πρέπει σε τρέχοντα χρόνο να ερμηνεύονται και να υλοποιούνται υπό το πρίσμα των τυχόν -κατά τη διάρκεια της ισχύος τους- νεότερων ή τροποποιημένων περιβαλλοντικών αρχών και δεδομένων.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, η απόφαση στην υπόθεση *Gabcikovo-Nagymaros* θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, ως άτολμη, για λόγους σκοπιμότητας ή μη, παρότι σημαντική και μόνο λόγω των ζητημάτων περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος που έθιξε. Αυτό που το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης σίγουρα επιβεβαίωσε, αλλά και περαιτέρω ανέδειξε στην εν λόγω υπόθεση, ως γενική αρχή που διέπει τις διεθνείς σχέσεις, είναι η αρχή της αλληλεγγύης και της συνεργασίας μεταξύ των κρατών²⁰⁹. Η αρχή αυτή εμπεριέχεται πλέον σε πολλές διεθνείς συνθήκες, προβλέφθηκε δε στις Διακηρύξεις της Στοκχόλμης²¹⁰ και του Ρίο²¹¹, και αποτελεί μετεξέλιξη του δεδικασμένου των αποφάσεων του Διεθνούς Δικαστηρίου, όπως αυτών του Στενού της Κέρκυρας και της λίμνης *Lanoux*, όπου διατυπώθηκε η θεμελιώδης αρχή *sic utere tuo ut alienum non laedas*. Η συγκεκριμένη αρχή στην προκείμενη υπόθεση *Gabcikovo-Nagymaros*, διατυπώθηκε από το Δικαστήριο ως βάση της διαπραγμάτευσης μεταξύ των μερών με γνώμονα τις αρχές της καλής πίστης και με πνεύμα συνεργασίας για τη δίκαιη επίλυση της προκύψασας διένεξης²¹². Η διαχρονική επανάληψη των αρχών

²⁰⁸ Η πλέον πρόσφατη υπόθεση που ήχθη ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, επί της οποίας όμως τελικά δεν εκδόθηκε απόφαση επί της ουσίας, διότι εντωμεταξύ μεσολάβησε συμφωνία μεταξύ των μερών για λύση της διένεξης (Order of 13 September 2013, ICJ Reports 2013, σελ. 278), είναι η υπόθεση *Aerial Herbicide Spraying (Ecuador vs. Colombia)*. Η υπόθεση είχε μεγάλο ενδιαφέρον διότι άπτονταν πολλών θεμάτων περιβαλλοντικού χαρακτήρα, παραπέμφθηκε στο Διεθνές Δικαστήριο από το Εκουαδόρ το 2008 και αφορούσε στον ψεκασμό από την Κολομβία τοξικών αερίων, σε περιοχές κατά μήκος των συνόρων της με το Εκουαδόρ με επίπτωση στο φυσικό αλλά και στο ανθρωπογενές περιβάλλον. Η συγκεκριμένη περιοχή κατοικείται από αυτόχθονες (τους Awa), οι οποίοι μάλιστα συνεχίζουν να ζουν παραδοσιακά εξαρτώμενοι σε μεγάλο βαθμό από το φυσικό περιβάλλον. Το μεγαλύτερο δε πληθυσμιακό κομμάτι στην περιοχή βασίζεται στη γεωργία και στην καλλιέργεια παραδοσιακών καρπών, όπως στον καφέ, απαραίτητων για την επιβίωσή τους. Συνεπώς, ο ψεκασμός με αέρια είχε ποικίλες και διάφορες επιπτώσεις στο εν γένει περιβάλλον του Εκουαδόρ.

²⁰⁹ Βλ. και Boisson de Chazourne L., Charrier B., Curtin F., *National Sovereignty and International Watercourses*, Green Cross International/ World Water Vision, Geneva, 2000, σελ. 144.

²¹⁰ Βλ. Αρχή 24 της διακήρυξης της Στοκχόλμης.

²¹¹ Βλ. Αρχή 27 της Διακήρυξης του Ρίο.

²¹² Βλ. παρ. 141 και 142 του διατακτικού της απόφασης, σύμφωνα με το οποίο: «[...] finds that Hungary and Slovakia must negotiate in good faith in the light of the prevailing situation, and must take all

αυτών στο σκεπτικό των αποφάσεων του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, όπως είδαμε παραπάνω, καθώς και η εφαρμογή τους στο διατακτικό των ίδιων αποφάσεων, περαιτέρω δε η εξειδίκευσή τους στον τομέα του περιβαλλοντικού δικαίου, αποτελεί αδιαμφισβήτητη θεσμική εξέλιξη και απόδειξη ότι οι αρχές αυτές αποτελούν πλέον κανόνα του εθιμικού δικαίου, ο οποίος κατά τις αρχές του διεθνούς δικαίου επιδρά καταλυτικά και στο συμβατικό δίκαιο, διότι διατρέχει όλη τη διαδικασία των διαπραγματεύσεων και της σύναψης των διεθνών συμβάσεων, κωδικοποιείται σε αυτές και λαμβάνεται υπόψη κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή τους.

Κεφάλαιο Πέμπτο

Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του περιβάλλοντος

Τμήμα Πρώτο

Η πορεία από την περιβαλλοντική δράση στην αναγνώριση αυτόνομης πολιτικής στον τομέα του περιβάλλοντος

1. Οι ιδρυτικές Συνθήκες

Με δεδομένο ότι ο πρωταρχικός και κύριος ενοποιητικός στόχος των ιδρυτικών Συνθηκών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ήταν αναμφίβολα η προώθηση των κοινών συμφερόντων των κρατών - μελών στον τομέα της οικονομίας²¹³, καθώς και η ίδρυση και λειτουργία της κοινής αγοράς²¹⁴, οι ιδρυτικές Συνθήκες δεν περιλάμβαναν στην αρχή διατάξεις σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος²¹⁵. Με την πάροδο όμως των ετών και την αυξανόμενη επιβάρυνση του περιβάλλοντος, η προώθηση της περιβαλλοντικής προστασίας παράλληλα με την επίτευξη των οικονομικών επιδιώξεων έγινε κοινός τόπος. Ειδικότερα, η παραπάνω συνειδητοποίηση συνδέθηκε ιστορικά με τη σταδιακή ωρίμανση της ευρωπαϊκής ιδέας ως ενός πληρέστερου σε ιδέες και αρχές

necessary measures to ensure the achievement of the objectives of the Treaty of 16 September 1977, in accordance with such modalities as they may agree upon».

²¹³ Βλ. και Χριστιανός Β., Η δυναμική των σχέσεων δικαστή και νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα Κομοτηνή 2005, σελ. 85(παρ. 99).

²¹⁴ Βλ. Πάντζαλη σε: Σκουρή, Ερμηνεία των Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2003, σελ. 1144επ.

²¹⁵ Βλ. Georgopoulos Th., Sur le concept de «Constitution économique de l' Union européenne» σε: La Constitution économique de l' Union européenne, 2e Rencontres du GIEPI, 12 et 13 Mai 2006, Bruylant, 2008, σελ. 4επ.

οικοδομήματος από μια απλή οικονομική ένωση, μιας ευρωπαϊκής ένωσης με συνταγματικές αρχές²¹⁶ και ίσως ομοσπονδιακή προοπτική.

Η σταδιακή αυτή συνειδητοποίηση πέρασε βέβαια από αλληλοδιάδοχα στάδια προκειμένου να ενισχυθεί η περιβαλλοντική προστασία έναντι της κυρίαρχης οικονομικής αρχής, αφού ο αρχικός οικονομικός προορισμός των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων επέβαλλε τον οικονομικό φιλελευθερισμό²¹⁷ με προεξάρχοντα χαρακτηριστικά τον ελεύθερο ανταγωνισμό και την αδέσμευτη κυκλοφορία αγαθών, υπηρεσιών και προσώπων, εις βάρος κάθε κρατικού παρεμβατισμού και προς όφελος του κοινωνικού κράτους.

Ελλείπει ειδικών διατάξεων για την προστασία του περιβάλλοντος στις ιδρυτικές Συνθήκες, αναζητήθηκε κατ' αρχάς έρεισμα στις ήδη υπάρχουσες διατάξεις που προέβλεπαν τη δυνατότητα έκδοσης νομοθετικών πράξεων για την καλύτερη και πιο εύρυθμη λειτουργία της κοινής αγοράς, όπως για παράδειγμα το άρθρο 100 ΣΕΟΚ και μετέπειτα το άρθρο 235 ΣΕΟΚ²¹⁸, της περιβαλλοντικής ευαισθησίας όμως πάντα ιδωμένης στο πλαίσιο της λειτουργίας της κοινής αγοράς και ως παραμέτρου ενός δεδομένου οικονομικού μοντέλου. Η δε εναρμόνιση των εθνικών μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος περισσότερο αποσκοπούσε στην εξάλειψη των εμποδίων που προκαλούνταν στην ελεύθερη κυκλοφορία των αγαθών και στον ελεύθερο ανταγωνισμό παρά στην προστασία του περιβάλλοντος καθεαυτό και ως αυτοσκοπό.

Το έτος 1972 πάντως, μετά τη Σύνοδο Κορυφής των Παρισίων, η προστασία του περιβάλλοντος αναγορεύθηκε για πρώτη φορά με σχετική Διακήρυξη των αρχηγών των κρατών - μελών σε στόχο της Κοινότητας²¹⁹. Η ανάγκη της προστασίας του περιβάλλοντος ως αντικείμενο αυτοτελούς και διακριτής δραστηριότητας κατέτεινε στην υιοθέτηση των κοινοτικών προγραμμάτων δράσης για το περιβάλλον, ήδη από το επόμενο έτος της Συνόδου Κορυφής των Παρισίων, τα οποία συνεχίζονται έως και σήμερα που διανύουμε το έβδομο πρόγραμμα δράσης με προοπτική το έτος 2020, και τα οποία παρότι δεν παράγουν νομική δεσμευτικότητα αλλά αποτελούν περισσότερο διακηρύξεις αρχών και στόχων, βοήθησαν σημαντικά στην ωρίμανση και

²¹⁶ Βλ. και Παπαδημητρίου Γ., Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Παπαζήση 2002, σελ. 50επ.

²¹⁷ Βλ. και Μανιτάκη Α., Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία, εκδ. Παπαζήση 2004, σελ. 98.

²¹⁸ Δελλή Γ., ό.π., Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος, σελ. 44-47.

²¹⁹ Βλ. Καράκωστα Ι., ό.π., Περιβάλλον και Δίκαιο, σελ. 11.

υλοποίηση της ιδέας μιας αυτόνομης ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής²²⁰, η οποία οδήγησε μετέπειτα και στην ένταξη της προστασίας του περιβάλλοντος στις διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου.

2. Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη – Η δράση για το περιβάλλον

Δυνάμει της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης διατάξεις για την προστασία του περιβάλλοντος εντάχθηκαν για πρώτη φορά στις καταστατικές Συνθήκες με τα άρθρα 130Π, 130Ρ και 130Σ της ΣΕΟΚ, με τα οποία καθορίζονταν η διαδικασία λήψης μέτρων στον τομέα του περιβάλλοντος, με ομοφωνία κατά κανόνα του Συμβουλίου, καθώς επίσης ορίζονταν η δυνατότητα των κρατών – μελών να θεσπίζουν μέτρα ενισχυμένης προστασίας του περιβάλλοντος²²¹. Με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη εισήχθη επίσης και η διάταξη του άρθρου 100Α της ΣΕΟΚ, η οποία εμμένοντας στη θεώρηση του περιβάλλοντος ως παραμέτρου της οικονομικής συνεργασίας προέβλεπε τη θέσπιση μέτρων περιβαλλοντικής προστασίας προς εναρμόνιση των εθνικών νομοθετημάτων που είχαν σημασία για την εγκαθίδρυση της εσωτερικής αγοράς. Η ιδιαίτερη σημασία της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης έγκειται τελικά στο γεγονός ότι με αυτήν εισήχθησαν περιβαλλοντικές αρχές, όπως η αρχή της ενσωμάτωσης και η αρχή της επικουρικότητας, οι οποίες συμπεριελήφθησαν και απετέλεσαν σώμα των καταστατικών Συνθηκών με χαρακτήρα όχι πλέον απλώς καθοδηγητικό ή κατευθυντήριο αλλά νομικά δεσμευτικό τόσο για τα κράτη – μέλη όσο και για τα κοινοτικά όργανα, διαχρονικά δε απέκτησαν γενικότερη εμβέλεια εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό και την πολιτική βούληση για την ενίσχυση της προστασίας του περιβάλλοντος, ίσως όχι ακόμη ισότιμα με το οικονομικό κεκτημένο αλλά σίγουρα προς το σκοπό αυτό και με αυτή την προοπτική.

3. Η Συνθήκη του Μάαστριχτ – Το περιβάλλον ως πολιτική

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον τομέα του περιβάλλοντος, καθότι ως απαρχή της σταδιακής εγκατάλειψης ενός αμιγώς οικονομικού προορισμού και της θεμελίωσης του ενωσιακού οικοδομήματος, προώθησε και αναβάθμισε την περιβαλλοντική προστασία διαβαίνοντας έτσι τον

²²⁰ Βλ. υπόθεση C-142/95P, *Associazioni Agricoltori della Provincia di Rovigo κατά Επιτροπής*, απόφαση της 12.12.1996 (ECLI:EU:C:1996:493), σκέψη 32, σύμφωνα με την οποία και κατά τη γνώμη του Δικαστηρίου το 5^ο Πρόγραμμα Δράσης για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη της 16.06.1992 απέβλεπε στη δημιουργία ενός πλαισίου για τον καθορισμό και την εφαρμογή της περιβαλλοντικής πολιτικής της Κοινότητας, αλλά δεν περιείχε υποχρεωτικούς νομικούς κανόνες.

²²¹ Αναλυτικά βλ. Δελλή Γ., *Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος*, ό.π., σελ. 60επ.

Ρουβίκωνα, από το επίπεδο της δράσης στο επίπεδο της πολιτικής βούλησης, και εντάσσοντας την προστασία του περιβάλλοντος για πρώτη φορά ρητά στους σκοπούς της (τότε) Κοινότητας. Με τη νέα διάταξη του άρθρου 130Ρ της ΣΕΚ προήχθη ποιοτικά και εννοιολογικά η κοινοτική *δράση για το περιβάλλον*, η οποία προβλεπόταν στο άρθρο 130Π της ΣΕΟΚ, σε κοινοτική *πολιτική*, και μάλιστα με διεθνείς διαστάσεις, αφού στους κοινοτικούς στόχους συμπεριελήφθη και η διεθνής δράση με σκοπό την αντιμετώπιση των περιφερειακών και παγκόσμιων προβλημάτων του περιβάλλοντος²²². Επιπλέον, δυνάμει του νέου άρθρου 130Ρ ΣΕΚ προβλέφθηκε η ανάγκη υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος, το οποίο πλέον σύμφωνα και με την αρχή της ενσωμάτωσης αποτελέσει παράγοντα διαμόρφωσης των κοινοτικών πολιτικών²²³, και μάλιστα με απλούστερες διαδικασίες λήψης αποφάσεων, ήτοι με ειδικές πλειοψηφίες, σε αντίθεση με την έως τότε άκαμπτη υποχρέωση ομοφωνίας του άρθρου 130 ΣΕΟΚ, καθώς και με ενίσχυση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου κατά τη νομοθετική διαδικασία.

4. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ – Το περιβάλλον ως προτεραιότητα

Την μεταπήδηση από τη δράση στον τομέα του περιβάλλοντος στην αναγνώριση επίσημης ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής που επετεύχθη με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, ολοκλήρωσε η Συνθήκη του Άμστερνταμ, μετά και την απαίτηση των οικολογικών οργανώσεων κατά την περίοδο των διαπραγματεύσεων που οδήγησαν στην υπογραφή της Συνθήκης²²⁴. Η εν λόγω Συνθήκη έχει ιδιαίτερη σημασία διότι, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, απεξάρτησε την περιβαλλοντική πολιτική από τους οικονομικούς στόχους της Ένωσης και καθιέρωσε αυτήν ως ισότιμη με τις λοιπές πολιτικές, αναβαθμίζοντας εν πολλοίς το περιβάλλον σε ευρωπαϊκή προτεραιότητα²²⁵ και προσδίδοντας έτσι στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα ένα πληρέστερο και ουσιωδέστερο χαρακτήρα²²⁶. Ειδικότερα, πέρα από την διαδικαστική αλλαγή της αρίθμησης των άρθρων 130Ρεπ. σε άρθρα 174-176 ΣΕΚ, προβλέφθηκε για πρώτη φορά ότι ως αποστολή της Κοινότητας νοούνται και στόχοι ανεξάρτητοι από την

²²² Βλ. Παπαδημητρίου Γ., Περιβαλλοντικό Σύνταγμα. Θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία, Νόμος και Φύση 1994, σελ. 375.

²²³ Βλ. Καράκωστα Ι., Περιβάλλον και Δίκαιο, ό.π., σελ. 15.

²²⁴ Βλ. Stetter S., Maastricht, Amsterdam and Nice: The environmental lobby and Greening the Treaties, European Energy and Environmental Law Review 10(2001), σελ. 150επ.

²²⁵ Βλ. Δελλή Γ., Το περιβάλλον ως στοιχείο της κοινοτικής έννομης τάξης και η Συνθήκη του Άμστερνταμ, ΠερΔικ 1997, σελ. 295επ.

²²⁶ Πρβλ. και Ιωακειμίδη Π., Η Συνθήκη του Άμστερνταμ, Νέο πρότυπο ολοκλήρωσης ή σύμπτωμα από-ολοκλήρωσης; Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

οικονομική ανάπτυξη, μεταξύ των οποίων και η περιβαλλοντική προστασία, στην οποία μάλιστα αποδόθηκε ιδιαίτερη σημασία στις γενικές διατάξεις της Συνθήκης όπου αποτυπώνονταν εκ νέου η ανάγκη για υψηλό επίπεδο προστασίας. Τέλος, η αρχή της ενσωμάτωσης κατοχυρώθηκε ρητά στο πρωτογενές δίκαιο (άρθρο 6 ΣΕΚ) ως σταθερή συνιστώσα της κοινοτικής δράσης. Πάρα ταύτα βέβαια, και παρά την αναμφίβολη ταχεία πρόοδο στη κατεύθυνση της ουσιαστικής προστασίας του περιβάλλοντος, στη Συνθήκη δεν αποτυπώθηκε η ανάγκη της εννοιολογικής οριοθέτησης ενός αυτοτελούς δικαιώματος στο περιβάλλον, ούτε κατέστη εφικτή η κατοχύρωση ενός τέτοιου δικαιώματος που θα σήμαινε και την περαιτέρω παραγωγή αγωγίμων αξιώσεων. Εν τέλει, δεν προέκυψε η πλήρης αξιολογική και νομική εξίσωση οικονομίας και περιβάλλοντος, καθώς από τις διατάξεις των Συνθηκών απουσιάζει πλήρως τέτοια ρήτρα ή πρόβλεψη, με αποτέλεσμα το έργο αυτό να το έχουν επωμισθεί τα Ευρωπαϊκά Δικαστήρια, η δε νομική εξίσωση των δυο παραμέτρων να εναπόκειται στη σχετική νομολογία.

Ακολούθησε η Συνθήκη της Νίκαιας²²⁷, με την οποία όμως δεν σημειώθηκε κάποια σημαντική αλλαγή, τουλάχιστον σε επίπεδο ποιοτικής αναβάθμισης της προστασίας του περιβάλλοντος, παρά μόνο κάποιες αλλαγές σε διαδικαστικά θέματα, όπως για παράδειγμα η απαίτηση ομοφωνίας κατά τη θέσπιση του παράγωγου δικαίου που αφορά στην υιοθέτηση μέτρων σε ειδικούς τομείς, μεταξύ των οποίων και τομείς περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος (ήτοι χωροταξία, ποσοτική διαχείριση και διαθεσιμότητα των υδάτινων πόρων, χρήσεις γης, πηγών ενέργειας και διάρθρωσης του ενεργειακού του εφοδιασμού)²²⁸. Καινοτομία με χαρακτήρα διαδικαστικό αποτέλεσε και η προβλεφθείσα με τη Συνθήκη της Νίκαιας δυνατότητα ανάπτυξης ενισχυμένων συνεργασιών μεταξύ των κρατών – μελών σε τομείς στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και το περιβάλλον²²⁹, η οποία όμως παρέμεινε στην πράξη κενό γράμμα.

²²⁷ Πρβλ. και Ιωακειμίδη Π., Η Συνθήκη της Νίκαιας και το μέλλον της Ευρώπης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001· Στεφάνου Κ., Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Γενικά και θεσμικά χαρακτηριστικά μετά τη Νίκαια, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. στ', 2002.

²²⁸ Βλ. άρθρο 175, παρ. 2 ΣΕΚ.

²²⁹ Βλ. άρθρα 11 και 11Α ΣΕΚ.

Τμήμα δεύτερο

Το ειδικότερο περιεχόμενο και οι συνιστώσες της ευρωπαϊκής πολιτικής για το περιβάλλον

1. Πρωτογενές δίκαιο – Η Συνθήκη της Λισαβόνας

Η λεγόμενη και Μεταρρυθμιστική Συνθήκη²³⁰, η Συνθήκη δηλαδή που υπεγράφη στη Σύνοδο Κορυφής της Λισαβόνας στις 19.10.2007 και τέθηκε τελικά σε ισχύ την 01.12.2009, παρότι δεν έχει συνταγματικό χαρακτήρα, μετά και το προηγηθέν ναυάγιο του προωθούμενου Ευρωπαϊκού Συντάγματος²³¹, έχει παρόλα αυτά ενσωματώσει τις διατάξεις που αφορούσαν στην αναδιάρθρωση της θεσμικής λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης²³². Με τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας αντικαταστάθηκε ο όρος Κοινότητα από τον όρο Ένωση, ενώ και η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα μετονομάστηκε σε Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ένωσης (ΣΛΕΕ)²³³. Επιπλέον, ιδιαίτερης σημασίας είναι η πρόβλεψη ότι η Ένωση αντικαθιστά πλέον και διαδέχεται την Κοινότητα και αποκτά ρητά νομική προσωπικότητα²³⁴.

Συνακόλουθα, και η πολιτική στον τομέα του περιβάλλοντος μετατράπηκε από κοινοτική πολιτική σε πολιτική της Ένωσης, ενώ και η διεθνής δράση στον τομέα αυτό

²³⁰ Βλ. αναλυτικά σε Ιωακειμίδης Π., Η Συνθήκη της Λισαβόνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2010· Χρυσομάλλης Μ., Η Συνθήκη της Λισαβόνας, εκδ. Κατσαρός, Αθήνα 2010· Piris J.C., The Lisbon Treaty: A legal and political analysis, Cambridge University Press, 2010.

²³¹ Βλ. Βενιζέλος Ε., Οι επιπτώσεις του όχι: Από τη συζήτηση για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα στη συζήτηση για τις ευρωπαϊκές πολιτικές», Εισήγηση στο I' Διεθνές Συμπόσιο του Πανεπιστημίου Πειραιώς σε συνεργασία με το Ελεγκτικό Συνέδριο, αφιερωμένο στη μνήμη του Δ. Ευρυγένη με θέμα «Η Συνταγματική Συνθήκη – Ένα Σύνταγμα για την Ευρώπη», που πραγματοποιήθηκε στις 10-11.11.2005, περιοδικό ΕΝΩΠΙΟΝ, διμηνιαία έκδοση του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2006, τεύχος 31, σελ. 14(15). Βλ. και Παπαδημητρίου Γ., (Εισαγωγή - Επιμέλεια), Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 2005· Burgogne – Larsen L., Levade A., Picod E., Traité établissant une Constitution pour l'Europe, Commentaire article par article, ed. Bruylant, Bruxelles, 2007· Lenaerts K., Nuffel P., La Constitution pour l'Europe et l'Union comme entité politique et ordre juridique, Cahiers de Droit Européen, 2005, σελ. 13.

²³² Βλ. Κανελλόπουλου Π., Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Η Συνθήκη της Λισαβόνας, 5^η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 84· Πρβλ. και Reh C., The Lisbon Treaty: de-constitutionalizing the European Union, Journal of Common Market Studies 2009, σελ. 625· Βηλαρά Μ., Συνταγματικές πτυχές του ευρωπαϊκού δικαίου προστασίας του περιβάλλοντος, Νόμος και Φύση 2004, <http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=67&lang=1&catid=1>· Παναγόπουλου Π., Η προστασία του περιβάλλοντος και το Σχέδιο Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης, Νόμος και Φύση 2004, <http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=63&lang=1&catid=1>.

²³³ Βλ. ΕΕ C 115, της 09.05.2008· Πρβλ. και Κανελλόπουλο Π. (επιμ.), Οι Συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2008.

²³⁴ Βλ. Χρυσομάλλη Μ. (επιμ.), Η Συνθήκη της Λισαβόνας – Θεματικές προσεγγίσεις, εκδ. Κατσαρός, Αθήνα, 2009· του ίδιου, Η Συνθήκη της Λισαβόνας και η βελτίωση της δημοκρατίας και της αποτελεσματικότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Κατσαρός, Αθήνα 2010· Ιωακειμίδη Π., Η Συνθήκη της Λισαβόνας, Παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση, εκδ. Θεμέλιο, 2008.

ασκείται πλέον αντί της Κοινότητας από την Ένωση και τα κράτη μέλη. Πέραν αυτών όμως, οι διατάξεις της Συνθήκης της Λισαβόνας δεν επέφεραν ουσιώδεις αλλαγές στην πολιτική για το περιβάλλον, παρά περισσότερο κωδικοποίησαν τις ήδη υπάρχουσες ρυθμίσεις της προηγούμενης κοινοτικής πολιτικής. Παρότι όμως η πολιτική για το περιβάλλον δεν μεταβλήθηκε στην ουσία της, η εν γένει προστασία του περιβάλλοντος ενδυναμώθηκε παράπλευρα²³⁵ με τη θεσμική αναδιάρθρωση της Ένωσης, και ειδικότερα με την αναβάθμιση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του συστήματος απονομής δικαιοσύνης, την ενδυνάμωση του ρόλου των πολιτών, τον εμπλουτισμό των στόχων της Ένωσης με την προσθήκη νέων αναφορών στο κλίμα και στα ζώα και με την εκχώρηση αυξημένων αρμοδιοτήτων σε τομείς που σχετίζονται με το περιβάλλον, όπως η ενέργεια, το διάστημα, η δημόσια υγεία, ο τουρισμός κ.ά.²³⁶.

A. Η αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του περιβάλλοντος και οι αρχές άσκησής της

Παρότι πλέον, μετά την μακρά πορεία από τις ιδρυτικές της Συνθήκες έως και σήμερα, η Ευρωπαϊκή Ένωση εμφανίζει πρωτοφανή πληρότητα σε οργανωτικό και δικαιοδοτικό επίπεδο, τουλάχιστον αναφορικά με τους υπόλοιπους διεθνείς οργανισμούς²³⁷, η άσκηση των αρμοδιοτήτων της διέπεται από την αρχή της δοτής αρμοδιότητας και οριοθετείται από τις Συνθήκες²³⁸. Μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας η Ένωση απέκτησε σαφέστερο χαρακτήρα υπερεθνικής νομικής οντότητας²³⁹, με την κατανομή και μεταβίβαση προς αυτήν συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων από τα κράτη. Έτσι, αρμοδιότητα η οποία δεν έχει παραχωρηθεί από τα κράτη – μέλη της, παραμένει σε αυτά και δεν μπορεί να ασκηθεί από την ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ αντίστοιχα οι παραχωρηθείσες κατ' αποκλειστικότητα αρμοδιότητες δεν μπορούν πλέον να ανακτηθούν από τα κράτη – μέλη παρά μόνο με την αναθεώρηση των Συνθηκών, με ότι αυτό συνεπάγεται για την αντίστοιχη παραχώρηση μέρους τους των

²³⁵ Βλ. Lee M., The Environmental Implications of the Lisbon Treaty, *Environmental Law Review* 2008, σελ. 131· Vedder H., The Treaty of Lisbon and European Environmental Policy, σε: <http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/LAW246/VEdderLisb.pdf>.

²³⁶ Βλ. Γρηγορίου Π., Η προστασία του περιβάλλοντος και η Συνθήκη της Λισαβόνας, *ΕυρΠολ* 3/2008, σελ. 601επ. (607).

²³⁷ Βλ. Νάσκου – Περράκη Π., Το δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, Η θεσμική διάσταση, έκδ. 5^η (συμπληρωμένη και αναθεωρημένη), εκδ. αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2011· Αναγνωστοπούλου Δ., Η Ευρωπαϊκή Ένωση, εις τόμον Κ. Μαγκλιβέρας (επιμ.), Οι διεθνείς Οργανισμοί του Ευρύτερου Ευρωπαϊκού Χώρου, Κείμενα Παιδείας, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2005, σελ. 47.

²³⁸ Βλ. άρθ. 5, παρ. 1 και 2 ΣΕΕ.

²³⁹ Βλ. Κανελλόπουλου Π., Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Η Συνθήκη της Λισαβόνας, 5^η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 90.

εθνικών τους κυριαρχικών δικαιωμάτων²⁴⁰. Ο παραπάνω ειδικός χαρακτήρας των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποκλείει και την *kompetenz kompetenz*, την αρμοδιότητα δηλαδή δημιουργίας νέων αρμοδιοτήτων πέραν των ρητώς παραχωρηθεισών από τα κράτη – μέλη.

Η κατά τους ορισμούς της δοτής αρμοδιότητας αυστηρή οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απαλύνεται βέβαια αφενός με τις παρεκκλίσεις που εισάγονται στη συνήθη διαδικασία αναθεώρησης των Συνθηκών, δηλαδή με την υπό προϋποθέσεις πρόβλεψη απλοποιημένων διαδικασιών αναθεώρησης υπό τον όρο πάντα της επικύρωσής τους από τα κράτη – μέλη, και αφετέρου με την ρήτρα της ευελιξίας, η οποία μάλιστα κατά το παρελθόν είχε χρησιμεύσει για να διευρυνθεί η δράση της Κοινότητας σε διάφορους τομείς μεταξύ των οποίων και στον τομέα του περιβάλλοντος²⁴¹. Υπό το προϊσχύσαν καθεστώς, η ρήτρα ευελιξίας περιοριζόταν στο πλαίσιο λειτουργίας της κοινής αγοράς²⁴², ενώ με τη Συνθήκη της Λισαβόνας όχι μόνο διατηρήθηκε αλλά επεκτάθηκε στο σύνολο των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης²⁴³.

α. Συντρέχουσα αρμοδιότητα

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχουν ανατεθεί πέντε κατηγορίες αρμοδιοτήτων, τρεις γενικού χαρακτήρα, ήτοι οι αποκλειστικές, συντρέχουσες και υποστηρικτικές αρμοδιότητες, και δυο ειδικού χαρακτήρα²⁴⁴, δηλαδή αφενός οι αρμοδιότητες που σχετίζονται με το συντονισμό της οικονομικής πολιτικής και της πολιτικής απασχόλησης, και αφετέρου οι αρμοδιότητες που αφορούν στην εξωτερική πολιτική

²⁴⁰ Βλ. υπόθεση C-804/79, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και Βόρειας Ιρλανδίας, απόφαση της 05.05.1981 (ECLI:EU:C:1981:93)· και υπόθεση C-6/64 *Flaminio Costa κατά Ente Nazionale per l' Energia Elettrica*, απόφαση της 15.07.1964 (ECLI:EU:C:1964:66).

²⁴¹ Βλ. Πλιάκος Αστ., Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2012, σελ. 113, 114· βλ. και του ίδιου, Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην εφαρμογή του, τόμοι 1 και 2, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2009.

²⁴² Βλ. άρθρο 308 ΣΕΚ σύμφωνα με το οποίο «*αν ενέργεια της Κοινότητας θεωρείται αναγκαία για την πραγματοποίηση ενός από τους στόχους της στο πλαίσιο της λειτουργίας της κοινής αγοράς και δεν προβλέπεται από την παρούσα Συνθήκη οι προς τον σκοπό αυτό απαιτούμενες εξουσίες, το Συμβούλιο, προτάσει της Επιτροπής και κατόπιν διαβουλεύσεων με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, θεσπίζει ομοφώνως τις κατάλληλες διατάξεις*».

²⁴³ Βλ. άρθρο 352, παρ. 1 ΣΛΕΕ σύμφωνα με το οποίο «*αν στο πλαίσιο των πολιτικών που καθορίζονται με τις Συνθήκες, η δράση της Ένωσης θεωρείται απαραίτητη για την επίτευξη ενός από τους στόχους που τίθενται με τις Συνθήκες, χωρίς αυτές να προβλέπουν τις εξουσίες δράσης που απαιτούνται για τον σκοπό αυτό, το Συμβούλιο, αποφασίζοντας ομόφωνα μετά από πρόταση της Επιτροπής και την έγκριση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, θεσπίζει τις κατάλληλες διατάξεις*».

²⁴⁴ Βλ. άρθρο 2, παρ. 3 και 4, και άρθρ. 5 ΣΛΕΕ.

και άμυνα²⁴⁵. Σύμφωνα και με το γράμμα της Συνθήκης, το περιεχόμενο των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης οριοθετείται από τις υπόλοιπες αρμοδιότητες και σε αντιδιαστολή με αυτές. Έτσι, στις συντρέχουσες αρμοδιότητες εντάσσονται, κατ' αρχάς και σύμφωνα με τη γενική διάταξη της παρ. 1 του άρθ. 4 της ΣΛΕΕ, όσες αρμοδιότητες δεν εντάσσονται στα άρθ. 3 και 6 της ΣΛΕΕ, δηλαδή στις αποκλειστικές ή υποστηρικτικές αρμοδιότητες. Με τον τρόπο αυτό η συντρέχουσα αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθιερώνεται ως τεκμήριο²⁴⁶, αφού όσες αρμοδιότητες δεν ορίζονται ρητά ως αποκλειστικές ή υποστηρικτικές αυτομάτως εντάσσονται στις συντρέχουσες. Εν συνεχεία, η φαινομενικά ενδεικτική απαρίθμηση των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων της παρ. 2 του άρθρου 4 της ΣΛΕΕ δεν συνεπάγεται και την εξ αντιδιαστολής δυνατότητα δημιουργίας νέων αρμοδιοτήτων, συναγόμενη από την περιοριστική απαρίθμηση των αποκλειστικών και υποστηρικτικών αρμοδιοτήτων από τη μία και την ενδεικτική απαρίθμηση των συντρεχουσών από την άλλη, διότι σύμφωνα και με την αρχή της δοτής αρμοδιότητας όλες οι παραχωρηθείσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση αρμοδιότητες περιλαμβάνονται ήδη στις Συνθήκες.

Σε ότι αφορά στο περιβάλλον, παρότι υπήρξε αίτημα τόσο των περιβαλλοντικών οργανώσεων όσο και των ευρωπαϊών πολιτών στην πλειοψηφία τους να ανατεθεί η προστασία του σε υπερεθνικό επίπεδο, κάτι που αποτελεί και αναμφίβολη αναγκαιότητα λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα του περιβαλλοντικού αγαθού, η σχετική αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον εν λόγω τομέα περιελήφθη ρητά, κατ' άρθρο 4, παρ. 2, περ. ε' της ΣΛΕΕ, στις συντρέχουσες αρμοδιότητες.

Εννοιολογικά, η συντρέχουσα αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης οριοθετείται στο άρθ. 2, παρ. 2 της ΣΛΕΕ. Κατά τον ορισμό της σχετικής διάταξης, *“όταν οι Συνθήκες απονέμουν στην Ένωση συντρέχουσα αρμοδιότητα με τα κράτη – μέλη, η Ένωση και τα κράτη – μέλη δύνανται να νομοθετούν και να εκδίδουν νομικά δεσμευτικές πράξεις στον τομέα αυτό. Τα κράτη – μέλη ασκούν τις αρμοδιότητές τους κατά το μέτρο που η Ένωσης δεν έχει ασκήσει τη δική της. Τα κράτη – μέλη ασκούν εκ νέου τις αρμοδιότητές τους κατά το μέτρο που η Ένωση αποφάσισε να παύσει να ασκεί τη δική της”*.

²⁴⁵ Βλ. και Van Raepenbusch S., *Le reforme institutionelle du Traite de Lisbonne: L' emergence juridique de l' Union europeenne*, Cahiers de Droit Européen, 2008, σελ. 574, 582.

²⁴⁶ Βλ. Χριστιανός Β. – Περάκης Μ., *Νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σελ. 76.

Από τον παραπάνω ορισμό προκύπτουν και τα βασικά δομικά στοιχεία της έννοιας της συντρέχουσας αρμοδιότητας τα οποία είναι ότι:

1. τόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και τα κράτη – μέλη διατηρούν στους εν λόγω τομείς τη δυνατότητα νομοθετικής παρέμβασης,
2. αναγνωρίζεται παρόλα αυτά η πρωτοκαθεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και προωθείται κατ' αυτό τον τρόπο η ενωσιακή πολιτική, καθότι δίνεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση το νομοθετικό προβάδισμα και η εξουσία της πρώτης παρέμβασης, ενώ
3. από τη στιγμή που η Ευρωπαϊκή Ένωση ασκήσει την συντρέχουσα αρμοδιότητά της σε κάποιον ή σε όλους τους τομείς, τότε η αρμοδιότητα αυτή μετατρέπεται σε αποκλειστική και τα κράτη – μέλη δύνανται να νομοθετήσουν ξανά μόνο εφόσον η Ευρωπαϊκή Ένωση αποφασίσει να παύσει την άσκηση των αρμοδιοτήτων της. Αυτό προκύπτει τόσο από το ίδιο το γράμμα της διάταξης του άρθ. 2, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, όσο και εξ αντιδιαστολής από τις ρυθμίσεις των παρ. 3 και 4, του άρθ. 4 της ΣΛΕΕ, όπου ρητώς αναφέρεται ως εξαίρεση ότι η άσκηση της αρμοδιότητας εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα πεδία έρευνας, τεχνολογικής ανάπτυξης και διαστήματος, καθώς και στους τομείς αναπτυξιακής συνεργασίας και ανθρωπιστικής βοήθειας, δεν κωλύει την αντίστοιχη άσκηση αρμοδιοτήτων των κρατών – μελών.

Πάντως, σύμφωνα και με το σχετικό Πρωτόκολλο²⁴⁷ που προσαρτάται στις Συνθήκες, όταν η Ευρωπαϊκή Ένωση αναλάβει δράση σε συγκεκριμένο τομέα, το πεδίο άσκησης της αρμοδιότητάς της καλύπτει μόνο τα στοιχεία που διέπονται από την εν λόγω πράξη και συνεπώς δεν καλύπτει ολόκληρο τον τομέα, όπερ σημαίνει ότι η συντρέχουσα αρμοδιότητα των κρατών – μελών παραμένει για όσα θέματα δεν έχει επέμβει ρυθμιστικά η Ένωση.

Εν κατακλείδι, η αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του περιβάλλοντος, έστω και συντρέχουσα, αποτελεί αναμφισβήτητη πρόοδο σε ένα τομέα που από την πλήρη απουσία του στις ιδρυτικές Συνθήκες έχει φτάσει σήμερα να αποτελεί επίσημη πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και μάλιστα με νομοθετικό προβάδισμα και ρυθμιστική πρωτοκαθεδρία της σε σχέση με την αντίστοιχη αρμοδιότητα των κρατών – μελών. Από την άλλη, η μη συμπερίληψη ενός τόσο σημαντικού αγαθού όπως το περιβάλλον στις αποκλειστικές αρμοδιότητες αφήνει μια πικρή επίγευση. Η τοποθέτηση του στις συντρέχουσες αρμοδιότητες δηλοί εμμέσως μια σκόπιμη ελαστικότητα και μια ηθελημένη παραχώρηση ενός περιθωρίου

²⁴⁷ Βλ. Πρωτόκολλο υπ' αριθ. 25 σχετικά με την άσκηση των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων, C306/158/17.12.2007.

απόκλισης από τα κράτη – μέλη, αλλά και έναν ανεξήγητο εφησυχασμό ως προς την προϊούσα υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Σε κάθε περίπτωση, εάν υπήρχε η σχετική πολιτική βούληση το περιβάλλον θα είχε περιληφθεί στις αποκλειστικές αρμοδιότητες, στις οποίες περιελήφθη για παράδειγμα η διατήρηση των βιολογικών πόρων της θάλασσας στο πλαίσιο της κοινής αλιευτικής πολιτικής²⁴⁸. Η διατήρηση των θαλάσσιων βιολογικών πόρων είναι ένα θέμα αμιγώς περιβαλλοντικού χαρακτήρα, το οποίο προφανώς περιελήφθη στις αποκλειστικές αρμοδιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης λόγω της σχετικής συνειδητοποίησης της αντίστοιχης αναγκαιότητας, που όμως δεν διαφέρει ποιοτικά από την αναγκαιότητα της εν γένει προστασίας του περιβάλλοντος.

β. Αρχή της επικουρικότητας – Η δημοσιονομική επικουρικότητα

Η παραχώρηση ολοένα και περισσότερων αρμοδιοτήτων από τα κράτη – μέλη προς την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι το αποτέλεσμα της σταδιακά αυξανόμενης βούλης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της συνακόλουθης ενωσιακής πολιτικής, παρά το υπαρκτό ποσοστό ευρωσκεπτικισμού και τις αντιρρήσεις που απορρέουν από αυτό. Η σταδιακή παραχώρηση αρμοδιοτήτων οδήγησε στη διατύπωση αρχών, με τις οποίες ασχολήθηκε και η νομολογία πριν την επίσημη αποτύπωσή τους στα κείμενα των Συνθηκών, και έχουν να κάνουν με τον τρόπο άσκησης των αρμοδιοτήτων, χρησιμεύοντας εν τέλει και ως εξισορρόπηση των εξουσιών που παραχωρούνται σε υπερεθνικό επίπεδο. Πρόκειται για τις αρχές της επικουρικότητας και της αναλογικότητας.

Η αρχή της επικουρικότητας πρωτοεμφανίσθηκε με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και μάλιστα με άρθρο 130Π, παρ. 4 της ΣΕΚ που αφορούσε στην προστασία του περιβάλλοντος. Δυνάμει του εν λόγω άρθρου που προστέθηκε με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, η παρέμβαση της Κοινότητας στον τομέα του περιβάλλοντος ήταν επιτρεπτή μόνο εάν οι επιδιωκόμενοι στόχοι μπορούσαν να επιτευχθούν καλύτερα σε επίπεδο Κοινότητας παρά σε επίπεδο κρατών – μελών. Στη συνέχεια, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ η αρχή της επικουρικότητας δεν διατηρήθηκε απλώς, αλλά ενισχύθηκε περαιτέρω ως θεσμική παράμετρος του τρόπου λειτουργίας της Κοινότητας όχι μόνο στον τομέα του περιβάλλοντος αλλά σε όλους τους τομείς που δεν υπάγονταν στην

²⁴⁸ Βλ. άρθρο 3, παρ. 1, περ. δ' και 38επ. ΣΛΕΕ.

αποκλειστική αρμοδιότητα της Κοινότητας²⁴⁹. Έτσι, σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας και κατά την σχετική καταστατική πρόβλεψη της Συνθήκης του Μάαστριχτ²⁵⁰, η παρέμβαση της Κοινότητας ήταν επιτρεπτή στις περιπτώσεις εκείνες που οι στόχοι της προβλεπόμενης κάθε φορά δράσης ήταν αδύνατον να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη – μέλη, ενώ αντίθετα μπορούσαν να επιτευχθούν καλύτερα σε κοινοτικό επίπεδο. Κατ' αυτό τον τρόπο, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ διαφοροποιήθηκε ποιοτικά και το περιεχόμενο της έννοιας της αρχής της επικουρικότητας, καθότι οι προϋποθέσεις για την εφαρμογή της κατέστησαν σωρευτικά αυστηρότερες, με κριτήριο κατ' αρχάς την πιστοποιούμενη ανεπάρκεια της κρατικής δράσης και όχι απλώς και μόνο τη δυνατότητα αποτελεσματικότερης δράσης σε κοινοτικό επίπεδο, που ήταν το προγενέστερο κριτήριο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης.

Η Συνθήκη της Λισαβόνας διατήρησε τον ορισμό της αρχής της επικουρικότητας όπως τον θέσπισε η Συνθήκη του Μάαστριχτ, με κριτήριο την αδυναμία επαρκούς επίτευξης των προβλεπόμενων δράσεων σε επίπεδο κρατών μελών και αντίστοιχα τη δυνατότητα καλύτερων αποτελεσμάτων σε επίπεδο Ένωσης²⁵¹. Μάλιστα, σύμφωνα με τα νέα ρύθμιση, στην έννοια του κράτους – μέλους προστίθεται λεκτικά και κάθε αρχή σε κεντρικό, περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο. Σύμφωνα με το συνοδεύον τη Συνθήκη σχετικό Πρωτόκολλο²⁵², στο οποίο μάλιστα η ΣΕΕ παραπέμπει για την εφαρμογή της αρχής της επικουρικότητας²⁵³, ο έλεγχος των αρχών της επικουρικότητας ανατίθεται στα εθνικά κοινοβούλια²⁵⁴. Σε αυτά παραπέμπονται τα σχέδια των νομοθετικών πράξεων προκειμένου να γνωμοδοτήσουν σχετικά, ενώ περαιτέρω τα εθνικά δικαστήρια συμβάλλουν, με τις προβλεπόμενες στο Πρωτόκολλο διαδικασίες λήψης αποφάσεων και τις σχετικές πλειοψηφίες, στη διατήρηση,

²⁴⁹ Βλ. και Ράντου Αθ., Η έννοια της αρχής της επικουρικότητας κατά τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕΕυρΔ 1/1999, σελ. 25επ..

²⁵⁰ Βλ. Άρθ. 5, παρ. 2 ΣΕΚ.

²⁵¹ Βλ. Άρθ. 5, παρ. 3 ΣΕΕ, σύμφωνα με το οποίο «στους τομείς οι οποίοι δεν υπάγονται στην αποκλειστική της αρμοδιότητα, η Ένωση παρεμβαίνει μόνο εφόσον και κατά τον βαθμό που οι στόχοι της προβλεπόμενης δράσης δεν μπορούν να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη μέλη, τόσο σε κεντρικό όσο και σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, μπορούν όμως, λόγω της κλίμακας ή των αποτελεσμάτων της προβλεπόμενης δράσης, να επιτευχθούν καλύτερα στο επίπεδο της Ένωσης».

²⁵² Βλ. Πρωτόκολλο σχετικά με την εφαρμογή των αρχών της επικουρικότητας και αναλογικότητας, C306/150/07.12.2007.

²⁵³ Βλ. άρθ. 3, παρ. 5, εδ. β' ΣΕΕ, σύμφωνα με το οποίο «τα θεσμικά όργανα της Ένωσης εφαρμόζουν την αρχή της επικουρικότητας σύμφωνα με το Πρωτόκολλο σχετικά με την εφαρμογή των αρχών της επικουρικότητας και της αναλογικότητας. Τα εθνικά κοινοβούλια μεριμνούν για την τήρηση της αρχής της επικουρικότητας σύμφωνα με τη διαδικασία που προβλέπεται στο εν λόγω Πρωτόκολλο».

²⁵⁴ Βλ. και Pliakos A., National Parliaments and the European Union: Necessity of Assigning a Supranational Role, European Review of Public Law, vol. 19 – No 3, 2007, σελ. 757-785.

τροποποίηση ή ακόμη και απόσυρση των νομοσχεδίων. Τέλος, προβλέπεται και διαδικασία προσφυγής στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τα κράτη – μέλη για παραβίαση των αρχών της επικουρικότητας.

Έτσι, τα εθνικά κοινοβούλια κρίνοντας τη συμβατότητα των νομοθετικών πράξεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τις αρχές της επικουρικότητας, ουσιαστικά ασκούν έλεγχο σκοπιμότητας της αναλαμβανόμενης δράσης, ο οποίος αποτελεί κατ'εξοχήν πολιτικό έλεγχο. Ως τέτοιος, από τη μια ορθώς ανατίθεται στα εθνικά κοινοβούλια, από την άλλη όμως θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι σε τομείς που χρήζουν ολιστικής και καινοτόμας αντιμετώπισης αλλά υπάγονται στις συντρέχουσες αρμοδιότητες, το έργο της Ευρωπαϊκής Ένωσης χάνει τη δυναμικότητά του σε υπερεθνικό επίπεδο.

Στον τομέα του περιβάλλοντος ειδικότερα, και σύμφωνα με το άρθρο 192 της ΣΛΑΕΕ, η Συνθήκη επιβάλλει την εθνική χρηματοδότηση των περιβαλλοντικών δράσεων, αφού κατά την προαναφερθείσα διάταξη *“τα κράτη μέλη εξασφαλίζουν τη χρηματοδότηση και την εφαρμογή της πολιτικής στον τομέα του περιβάλλοντος”*, εισάγοντας με αυτόν τον τρόπο και την έννοια της δημοσιονομικής επικουρικότητας σε ότι αφορά στο περιβάλλον. Οι κρατικές ενισχύσεις είναι ο κανόνας στη χρηματοδότηση της περιβαλλοντικής πολιτικής²⁵⁵, αποτελούν δε λογικό επακόλουθο των αρχών της συντρέχουσας αρμοδιότητας και της επικουρικότητας, όπως αυτές αποτυπώνονται και στις αυξημένες αρμοδιότητες των εθνικών κοινοβουλίων στις νομοθετικές πρωτοβουλίες. Παρόλα αυτά, η ευρωπαϊκή πολιτική, προσανατολισμένη κατά βάση στην αειφόρο ανάπτυξη, δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς τη χρήση και των δημοσιονομικών μέσων της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαμέσου των προγραμμάτων δράσης για το περιβάλλον²⁵⁶. Τα προγράμματα δράσης εξασφαλίζουν αφενός την υποστήριξη της περιβαλλοντικής πολιτικής με ευρωπαϊκούς πόρους και την οικονομική και κοινωνική συνοχή εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και αφετέρου την ορθή τήρηση των κανόνων του ανταγωνισμού και της οικονομικής ανάπτυξης κατά τη διάρκεια των κρατικών περιβαλλοντικών ενισχύσεων με την καθιέρωση ειδικού καθεστώτος ελέγχου²⁵⁷.

²⁵⁵ Βλ. Desmoulin D., Des aides financiers de la Communauté européenne en matière de protection de l'environnement: un exemple de subsidiarité budgétaire et financière? *Revue Française de Finances Publiques* 90(2005), σελ. 97επ.

²⁵⁶ Βλ. Κουγέα Β., Η υποχρέωση ενημέρωσης για τις παρατυπίες και η ανάκτηση των αχρεωστήτως καταβληθέντων κοινοτικών πόρων. Το κοινοτικό νομοθετικό πλαίσιο, ΕΕΕυρΔ 1/2009, σελ. 1επ.

²⁵⁷ Βλ. Κανονισμό (ΕΕ) 1293/2013 (Κανονισμός «LIFE») που ρυθμίζει το πρόγραμμα LIFE για την περίοδο 2014-2020. Το πρόγραμμα LIFE είναι το χρηματοδοτικό μέσο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το

γ. Αρχή της αναλογικότητας

Η συμβολή της ευρωπαϊκής νομολογίας στην εδραίωση της αρχής της αναλογικότητας και την αποκρυστάλλωση της έννοιάς της υπήρξε καθοριστική. Η αρχή της αναλογικότητας, η οποία αποτελεί γενική δικαιοϊκή αρχή που συναντάται και στα επιμέρους εθνικά δίκαια, αν όχι σε όλα σίγουρα στην συντριπτική τους πλειοψηφία, αποτελεί συνιστώσα δυο εννοιολογικών παραμέτρων, ήτοι της αναγκαιότητας και της καταλληλότητας των αναλαμβανόμενων δράσεων και μέτρων. Η αρχή της αναλογικότητας υπαγορεύει την αναλογία μεταξύ των επιδιωκόμενων στόχων και των επιλεγόμενων μέτρων δράσης, και αποκρούει αντίστοιχα κατ' αποτέλεσμα κάθε μέτρο το οποίο προκαλεί επιβάρυνση αδικαιολόγητη, υπό την έννοια ότι το ίδιο αποτέλεσμα θα μπορούσε να επιτευχθεί με την επιλογή ηπιότερων μέτρων.

Η αρχή της αναλογικότητας διατηρήθηκε από τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις της Συνθήκης²⁵⁸, *“η άσκηση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης διέπεται από τις αρχές της αναλογικότητας, σύμφωνα με τις οποίες το περιεχόμενο και η μορφή της δράσης της Ένωσης δεν υπερβαίνουν τα απαιτούμενα για την επίτευξη των στόχων των Συνθηκών, τα δε θεσμικά όργανα της Ένωσης εφαρμόζουν την αρχή της αναλογικότητας σύμφωνα με το Πρωτόκολλο σχετικά με την εφαρμογή των αρχών της επικουρικότητας και της αναλογικότητας”*. Σύμφωνα δε με τους ορισμούς του Πρωτοκόλλου της Συνθήκης της Λισαβόνας σχετικά με την εφαρμογή των αρχών της επικουρικότητας και της αναλογικότητας, κάθε σχέδιο νομοθετικής πράξης πρέπει να αιτιολογείται ειδικά και εμπειριστατωμένα υπό το πρίσμα της αναλογικότητας, οφείλει δε να συνοδεύεται από έκθεση που περιέχει τις δημοσιονομικές επιπτώσεις της πράξης, ενώ όταν πρόκειται για οδηγία, τις συνέπειές της ως προς τις ρυθμίσεις που πρέπει να εφαρμοσθούν από τα κράτη – μέλη με την σχετική νομοθεσία. Επιδιωκόμενο αποτέλεσμα είναι η επιλογή της όσο το δυνατόν μικρότερης οικονομικής ή διοικητικής επιβάρυνσης τόσο για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όσο και για τις εθνικές κυβερνήσεις, τις περιφερειακές ή τοπικές αρχές, τους οικονομικούς φορείς και τους πολίτες σε σχέση με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Η αρχή της

περιβάλλον που συμβάλλει κατά τον προορισμό τους στην αειφόρο ανάπτυξη και στηρίζει το 7^ο Πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον με ορίζοντα το έτος 2020· βλ. επίσης Κανονισμό (ΕΕ) 1303/2013 ο οποίος θεσπίζει τους κοινούς κανόνες που αφορούν γενικά στα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία (ΕΔΕΤ)· βλ. επίσης Κανονισμό (ΕΕ) 1300/2006 που αφορά ειδικότερα στο Ταμείο Συνοχής που στηρίζει έργα φιλικά προς το περιβάλλον με στόχο τη βιώσιμη ανάπτυξη («Κανονισμός Ταμείου Συνοχής»)· και Κανονισμό (ΕΚ) 1301/2013 που αφορά στο Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης που στηρίζει τη σύγκλιση και την περιφερειακή ανάπτυξη («Κανονισμός ΕΤΠΑ»).

²⁵⁸ Βλ. άρθ. 5, παρ. 1 και 4 ΣΕΕ.

αναλογικότητας διατρέχει και την επιλογή του κατάλληλου τύπου της νομοθετικής πράξης²⁵⁹, με αυτονόητο προβάδισμα στις οδηγίες αντί των κανονισμών αλλά και στις γενικές αντί των εξαντλητικών ρυθμίσεων μέσω των οδηγιών – πλαίσιο²⁶⁰.

I. Η αρχή της αναλογικότητας ως γνώμονας περιβαλλοντικής νομιμότητας

A. Θετική ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής προστασίας – άρθ. 114 ΣΛΕΕ

Αν αναλογιστεί κανείς ότι τόσο η προϊούσα με την πάροδο του χρόνου υποβάθμιση του περιβάλλοντος, όσο και η πανθομολογούμενα ελλιπής -αν όχι θεσμικά σίγουρα κατ' αποτέλεσμα- προστασία του, οφείλονται κυρίως στο προβάδισμα που δίδεται στις οικονομικές επιδιώξεις του κοινωνικού συνόλου, γίνεται αντιληπτή η σημασία της θεσμικής θωράκισης του περιβάλλοντος και η πορεία που έχει διανύσει η Ευρωπαϊκή Ένωση προς το σκοπό αυτό. Και αυτό, ιδίως διότι ο δομικός ιστός των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων από ίδρυσής τους ήταν προεχόντως η ενοποίηση των οικονομιών των συμμετεχόντων κρατών, ενώ η λειτουργία της εσωτερικής αγοράς έως και σήμερα στηρίζεται στην ιεραρχικώς προέχουσα προστασία του τετράπτυχου των θεμελιωδών ελευθεριών, ήτοι την απρόσκοπτη κυκλοφορία εμπορευμάτων, προσώπων, υπηρεσιών και κεφαλαίων σύμφωνα και με τη θεμελιώδη διάταξη του άρθ. 26 της ΣΛΕΕ.

Η απαίτηση της περιβαλλοντικής προστασίας βέβαια, παρότι πλέον αποτελεί στόχο και πολιτική της Ένωσης, δεν είναι αξιολογικά ίση²⁶¹ με τις δομικές, ενωσιακές ελευθερίες που αποτελούν το θεμέλιο της λειτουργίας της κοινής αγοράς, και οι οποίες έχουν άμεσο αποτέλεσμα και παράγουν δικαιώματα και αγωγίμες αξιώσεις²⁶². Πάρα ταύτα, στο πλαίσιο της λειτουργίας της κοινής αγοράς, η ΣΛΕΕ προβλέπει στο άρθρο 114 τη θετική ενσωμάτωση της απαίτησης για περιβαλλοντική προστασία στις θεμελιώδεις ενωσιακές ελευθερίες²⁶³. Έτσι, στην υλοποίηση των κατ' άρθρο 26 της

²⁵⁹ Βλ. άρθ. 296 ΣΛΕΕ, σύμφωνα με το οποίο «όταν δεν προβλέπεται στις Συνθήκες ο τύπος της προς έκδοση πράξης, τα θεσμικά όργανα επιλέγουν τον τύπο της πράξης αυτής κατά περίπτωση, τηρώντας τις εφαρμοστέες διαδικασίες και την αρχή της αναλογικότητας».

²⁶⁰ Βλ. και Πλιάκος Α., Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2012, σελ. 139.

²⁶¹ Βλ. Καϊδατζή Α., παρατηρήσεις σε (Ολ)ΣτΕ 1991/2005, ΤοΣ 1/2006, σελ. 193επ.· βλ. και ΔΕΚ C-140/2003, Επιτροπή κατά Ελλάδος, 21.04.2005, ΤοΣ 1/2006, σελ. 186επ.

²⁶² Βλ. Τσιλιώτη Χ., Υποχρέωση προστασίας της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων από τα κράτη μέλη με θετική ενέργεια. Προς μια νέα ερμηνεία της νομικής φύσης των θεμελιωδών ελευθεριών της Συνθήκης· σε: Προβλήματα ερμηνείας στη μνήμη Κωνσταντίνου Ν. Κακούρη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα/Bruylant, 2004, σελ. 761.

²⁶³ Βλ. Dellis G., Articles 94-97, Commentaire article par article des Traités UE et CE, Sous la direction Ph. Leger, Helbing et Lichtenhahn Bale, Geneve, Munich – Daloz, Paris – Bruylant, Bruxelles, 2000, σελ. 896επ.

ΣΛΕΕ στόχων της Ένωσης για την εγκαθίδρυση και λειτουργία της κοινής εσωτερικής αγοράς, η επιδίωξη υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος λειτουργεί κατ' άρθρ. 114, παρ. 3 ΣΛΕΕ ως ρυθμιστική παράμετρος. Και ναι μεν η προστασία του περιβάλλοντος δεν εξισώνεται αξιολογικά με την προστασία και επιδίωξη των ενωσιακών ελευθεριών, αναγορεύεται όμως σε προϋπόθεση εφαρμογής των σχετικών διατάξεων και σύμμαχο πλέον της οικονομικής ανάπτυξης παρά αντίπαλό της²⁶⁴.

B. Η απουσία αρνητικής ενσωμάτωσης

Παρά την καθομολογούμενη πρόοδο ως προς τη θετική ενσωμάτωση της προστασίας του περιβάλλοντος στην κατάρτιση και εφαρμογή της νομοθεσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης που υλοποιεί τις βασικές ενωσιακές ελευθερίες, ενσωμάτωση μάλιστα που απαιτεί υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος με βάση και τα συνεχώς ανανεωνόμενα επιστημονικά δεδομένα, αντίθετα η προστασία του περιβάλλοντος απουσιάζει από τον κατάλογο των εξαιρέσεων του άρθρ. 36 ΣΛΕΕ. Δυνάμει του εν λόγω άρθρου, ο βασικός κανόνας της ενωσιακής πολιτικής που απαγορεύει αυστηρά τους ποσοτικούς περιορισμούς καθώς και κάθε μέτρο με ισοδύναμο αποτέλεσμα στις εισαγωγές και εξαγωγές (άρθρ. 34 και 35 ΣΛΕΕ)²⁶⁵, κάμπτεται για λόγους δημοσίου συμφέροντος, όπως αυτοί εξειδικεύονται στο άρθρο 36 της ΣΛΕΕ και υπό την προϋπόθεση ότι η επίκληση των λόγων αυτών δεν αποτελεί συγκαλυμμένο περιορισμό στο εμπόριο μεταξύ των κρατών – μελών. Οι λόγοι δημοσίου συμφέροντος που δικαιολογούν εξαιρέσεις από την απαγόρευση των ποσοτικών περιορισμών, είναι συγκεκριμένοι και αφορούν τη δημόσια ηθική και τάξη, τη δημόσια ασφάλεια, την προστασία της υγείας και της ζωής των ανθρώπων και των ζώων ή των φυτών, την προστασία των εθνικών θησαυρών που έχουν καλλιτεχνική, ιστορική ή αρχαιολογική αξία, και την προστασία της βιομηχανικής και εμπορικής ιδιοκτησίας. Στους παραπάνω λόγους δημοσίου συμφέροντος, οι οποίοι κατά το γράμμα της διάταξης αναφέρονται περιοριστικά και εξαντλητικά, δεν συγκαταλέγεται η προστασία του περιβάλλοντος, παρότι κάποιος από αυτούς μπορεί να θεωρηθεί ότι έχουν περιβαλλοντικές αποχρώσεις και υπάγονται εννοιολογικά στην εν γένει

²⁶⁴ Βλ. Κουτούπα - Ρεγκάκου Ευ., Δίκαιο Περιβάλλοντος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2008· Σιούτη Γλ., Δίκαιο Περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1993, σελ. 20.

²⁶⁵ Βλ. Δαγτόγλου Πρ., Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο II, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 66επ.· Παπαγιάννη Δ., Ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων – Το κοινοτικό κεκτημένο και οι νεότερες εξελίξεις, ΝοΒ 1999, σελ. 905επ.

προστασία του περιβάλλοντος, όπως για παράδειγμα η προστασία της υγείας και της ζωής των ανθρώπων και των ζώων ή η προφύλαξη των φυτών. Και υπό αυτή την έννοια όμως, το έννομο αγαθό περιβάλλον υποβιβάζεται σε συνιστώσα άλλων εννόμων αγαθών και όχι σε αυθύπαρκτο έννομο αγαθό, ενώ προστατεύεται αποσπασματικά. Ως εκ τούτου, η απαίτηση της περιβαλλοντικής προστασίας δεν ενσωματώνεται αρνητικά στο πλέγμα των διατάξεων που υλοποιούν τις θεμελιώδεις ενωσιακές ελευθερίες.

Γ. Η συμβολή της νομολογίας

Το νομοθετικό κενό που παρατηρείται σε σχέση με την αρνητική ενσωμάτωση της απαίτησης για περιβαλλοντική προστασία συμπληρώθηκε σταδιακά από τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης με εργαλείο τις επιταγές της αρχής της αναλογικότητας. Το παραπάνω νομοθετικό κενό δεν θα μπορούσε να καλυφθεί ούτε με διασταλτική ερμηνεία της διάταξης του άρθ. 36 ΣΛΛΕ, ώστε να προστεθεί και το περιβάλλον ως νέος λόγος εξαιρέσεως, αφού αφενός το γράμμα της διάταξης αυτής είναι σαφές ως προς τον εξαντλητικό και περιοριστικό του χαρακτήρα και ως εκ τούτου μια τέτοια ερμηνεία θα καθίσταντο μοιραία ερμηνεία *contra legem*, αφετέρου δε διότι κατά την πάγια νομολογία του ευρωπαϊκού δικαστηρίου οι διατάξεις που εισάγουν εξαιρέσεις από τους βασικούς κανόνες οφείλουν να ερμηνεύονται στενά²⁶⁶. Για τον ίδιο λόγο, ήτοι την κατ' επιταγή της νομολογίας στενή ερμηνεία των εξαιρετικών διατάξεων, δεν είναι κατά το ορθότερο δυνατή και η εννοιολογική υπαγωγή της περιβαλλοντικής προστασίας στην προστασία της υγείας, της ανθρώπινης ζωής και της προφύλαξης των φυτών που ρητά προβλέπει το άρθρο 36 ΣΛΕΕ ως λόγους εξαιρέσεως.

Ήδη όμως από νωρίς, το δικαστήριο άρχισε αφενός να αναγνωρίζει την προστασία του περιβάλλοντος ως στόχο γενικού κοινοτικού συμφέροντος, αφετέρου δε να θεωρεί δυνατή την επιβολή περιορισμών στο εμπόριο και την ελεύθερη κυκλοφορία αγαθών ακόμη και για λόγους που δεν περιλαμβάνονται ρητά στις διατάξεις των Συνθηκών και εντάσσονται στα λογικά όρια της ελεύθερης κυκλοφορίας. Στις αποφάσεις αυτές συγκαταλέγονται ως σημαντικότερες η απόφαση

²⁶⁶ Βλ. Δελλής Γ., Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος, Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 165.

*Cassis de Dijon*²⁶⁷, η οποία δέχθηκε ως επιτρεπτά τα εμπόδια στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων²⁶⁸, εφόσον αυτά δικαιολογούνται από ανάγκες επιτακτικού χαρακτήρα που εντάσσονται στο γενικότερο συμφέρον²⁶⁹, με περαιτέρω ενδεικτική απαρίθμηση παραδειγμάτων τέτοιων επιτακτικών αναγκών γενικού συμφέροντος χωρίς όμως ακόμη να έχει συμπεριληφθεί ρητά και η προστασία του περιβάλλοντος.

Αργότερα δε, ίδιο σκεπτικό περιέλαβε και η απόφαση *ABDHU*²⁷⁰, με την οποία το περιβάλλον αναγνωρίστηκε ως στόχος γενικού συμφέροντος, και τελικά η απόφαση *Δανικά μπουκάλια*²⁷¹, δυνάμει της οποίας το περιβάλλον περιελήφθη τελικά στην ενδεικτική απαρίθμηση των επιτακτικών αναγκών δημοσίου συμφέροντος που θα δικαιολογούσαν τον περιορισμό στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων κατά το πρότυπο του άρθρου 36 ΣΛΕΕ. Ακολούθησε σειρά δικαστικών αποφάσεων, οι οποίες αφορούσαν τόσο στον τομέα του περιβάλλοντος και στην προστασία επιμέρους αντικειμένων περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος²⁷², όσο και σε άλλους τομείς δημοσίου συμφέροντος²⁷³, και οι οποίες αποδεικνύουν ότι η νομολογία είναι ζων οργανισμός που συμβάλλει στη συμπλήρωση και εξέλιξη του δικαίου με βάση τις διαρκείς ανάγκες της κοινωνίας²⁷⁴.

Στην πρόσφατη και επίκαιρη υπόθεση, γνωστή ως *PreussenElektra*²⁷⁵, που αφορά στην χρήση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, το δικαστήριο θεωρώντας ότι η παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος από ανανεώσιμες πηγές ενέργειας συμβάλλει στη μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου και συνακόλουθα στην προστασία

²⁶⁷ Βλ. υπόθεση C-120/78, *Rewe-Zentral AG κατά Bundesmonopolverwaltung für Branntwein*, απόφαση της 20.02.1979 (ECLI:EU:C:1979:42)· ό.α.π. Δελλής Γ., Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος σελ. 166.

²⁶⁸ Βλ. Παπαγιάννης Δ., *Ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων – Το κοινοτικό κεκτημένο και οι νεώτερες εξελίξεις*, ΝοΒ 47(1999), σελ. 903επ.

²⁶⁹ Πρβλ. και Αναγνωστοπούλου Δ., *Οι επιτακτικές ανάγκες ως επιφύλαξη δημοσίου συμφέροντος στην ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (Διδακτορική διατριβή) 1993, ανανεωμένη έκδοση 2003.

²⁷⁰ Βλ. υπόθεση C-240/83, *Association de défense des brûleurs d' huiles usagées (ADBHU)*, απόφαση της 07.02.1985 (ECLI:EU:C:1985:59)· βλ. και Αναγνωστοπούλου – Γιαννάκου, σε Σκουρή, Ερμηνεία των Συνθηκών για της Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, σελ. 428επ.· ό.α.π. Δελλής Γ., Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος σελ. 169.

²⁷¹ Βλ. υπόθεση C-302/86, *Επιτροπή κατά Δανίας*, («Δανικά μπουκάλια»), απόφαση της 20.09.1988 (ECLI:EU:C:1988:421).

²⁷² Βλ. αναλυτικά, Δελλής Γ., ό.π. Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος, σελ. 172-184.

²⁷³ Π.χ. η προστασία του παιδιού αναγνωρίστηκε ως λόγος γενικού συμφέροντος που δικαιολογεί την εξαίρεση από θεμελιώδεις ελευθερίες οικονομικού χαρακτήρα, βλ. υπόθεση C-244/06, *Dynamic Medien Vertriebs GmbH κατά Anides Media AG*, απόφαση της 14.02.2008 (ECLI:EU:C:2008:85).

²⁷⁴ Βλ. Χριστιανός Β., *Η δυναμική των σχέσεων δικαστή και νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 139.

²⁷⁵ Βλ. υπόθεση C-379/98, *AG κατά Schleswag AG*, απόφαση της 13.03.2001 (ECLI:EU:C:2001:160).

του περιβάλλοντος ως στόχου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έκρινε ότι κανονιστική ρύθμιση της Γερμανίας που επέβαλλε σε ιδιωτικές επιχειρήσεις παροχής ηλεκτρικού ρεύματος την υποχρέωση εφοδιασμού από ανανεώσιμες πηγές, δεν είναι ασυμβίβαστη προς την ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων, παρότι θεωρητικά και δυνητικά θα μπορούσε να συνιστά εμπόδιο στο κοινοτικό εμπόριο.

Ιδιαίτερης σημασίας και από πλευράς διεθνούς δικαίου είναι η υπόθεση που σχετίζεται με τη σύμβαση των Άλπεων και τον αυτοκινητόδρομο του Brenner. Η σιωπηρώς χορηγηθείσα άδεια από τις αρμόδιες αρχές της Αυστρίας, σε ένωση πολιτών με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος, να διοργανώσει συγκέντρωση στον αυτοκινητόδρομο του Brenner με αίτημα την ενίσχυση των μέτρων περιορισμού κυκλοφορίας βαρέων οχημάτων, συγκέντρωση που είχε ως συνέπεια τον πλήρη αποκλεισμό της κυκλοφορίας επί τριάντα περίπου ώρες, και η συμβατότητα αυτής με τις θεμελιώδεις ενωσιακές ελευθερίες και δη με την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, ήχθη ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου στην υπόθεση *Schmidberger*²⁷⁶. Σημειωτέον ότι, τα εξ ορισμού αντιτιθέμενα συμφέροντα της ελευθερίας των διαμετακομίσεων και της προστασίας του περιβάλλοντος στην ευαίσθητη περιοχή των Άλπεων, αποτέλεσαν αντικείμενο της Σύμβασης των Άλπεων, η οποία υπεγράφη από τα παράλπεια κράτη και εγκρίθηκε από την Κοινότητα το έτος 1996²⁷⁷ και με την οποία μεταξύ άλλων προβλέπονταν και διακοπή της κυκλοφορίας βαρέων οχημάτων σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα για λόγους δημόσιας υγείας. Με τη Σύμβαση των Άλπεων αναγνωρίστηκε η περιβαλλοντική αξία των Άλπεων και η σημασία τους για τον τοπικό πληθυσμό αλλά και τις γύρω περιοχές, εφόσον μέσω των Άλπεων διέρχονται βασικές συγκοινωνιακές οδοί. Στο προοίμιο της Σύμβασης τονίστηκε η ανάγκη να αποτραπεί η ζημία στο περιβάλλον και η εναρμόνιση των οικονομικών συμφερόντων με τις οικολογικές απαιτήσεις, ιδίως με την τήρηση των αρχών της πρόληψης και της αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει»²⁷⁸, ενώ ιδιαίτερη έμφαση

²⁷⁶ Βλ. υπόθεση C-112/00, Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge κατά Republik Österreich, απόφαση της 12.06.2003 (ECLI:EU:C:2003:333).

²⁷⁷ Βλ. απόφαση 96/191/EK του Συμβουλίου, της 26ης Φεβρουαρίου 1996, σχετικά με τη σύναψη της Σύμβασης για την προστασία των Άλπεων (Σύμβαση των Άλπεων, ΕΕ L 61, σελ. 31). Η Σύμβαση υπεγράφη στο Salzburg στις 07.11.1991 και άρχισε να ισχύει στις 06.03.1995. Υπεγράφη από την Κοινότητα και από ορισμένο αριθμό κρατών μελών και τρίτων χωρών στην περιοχή των Άλπεων, περιλαμβανομένων της Αυστρίας, της Γερμανίας και της Ιταλίας. Τον Μάιο του 2000 υπεγράφη και το πρωτόκολλο σχετικά με την εκτέλεση της Σύμβασης των Άλπεων στον χώρο των μεταφορών.

²⁷⁸ Βλ. άρθ. 2, παρ. 1 της Σύμβασης.

δόθηκε και στον τομέα των μεταφορών²⁷⁹. Ήδη δηλαδή με τη Σύμβαση των Άλπεων, που αποτελεί σύμβαση με χαρακτηριστικά διεθνούς σύμβασης περιφερειακής εμβέλειας, επιχειρήθηκε μια αναγκαία για περιβαλλοντικούς σκοπούς και πάντα ανάλογη με αυτούς μείωση των διαμετακομίσεων.

Περαιτέρω, η ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος αναγνωρίστηκε και από το ευρωπαϊκό δικαστήριο στη συγκεκριμένη υπόθεση *Schmidberger*, ως λόγος γενικότερου συμφέροντος που θα δικαιολογούσε, υπό προϋποθέσεις, την περιστολή θεμελιωδών ελευθεριών των Συνθηκών, και εν προκειμένω της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων²⁸⁰. Πάρα ταύτα, το Δικαστήριο κατέστησε σαφές στο δικανικό του συλλογισμό ότι ο σκοπός που επιδιώκει μια πολιτική διαδήλωση της οποίας επετράπη η διεξαγωγή, εν προκειμένω δε η προστασία του περιβάλλοντος, δεν ασκεί επιρροή προκειμένου να καθοριστεί αν το γεγονός ότι οι αρχές κράτους μέλους επέτρεψαν τη διαδήλωση αυτή συνιστά παράβαση του δικαίου της Ένωσης. Το Δικαστήριο, παρότι ξεκίνησε το συλλογισμό του από τη γενική παραδοχή ότι η μη απαγόρευση συγκέντρωσης και η έλλειψη παρεμβάσεως εκ μέρους των αρμοδίων αρχών προκειμένου να εμποδίσουν τον αποκλεισμό ενός κομβικής σημασίας οδικού άξονα, αποτελεί καταρχάς εμπόδιο στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, εν προκειμένω δεν προκαλούσε περιορισμό στο εμπόριο δυσανάλογο με τον επιδιωκόμενο σκοπό που ήταν η ελευθερία της έκφρασης και η ελευθερία του συνέρχεσθαι, όπως μάλιστα κατοχυρώνονται και από την ΕΣΔΑ. Δικαιολογούνταν δε αντικειμενικώς, από το γεγονός ότι είχαν ληφθεί εκ των προτέρων πρόσφορα μέτρα τα οποία εξασφάλιζαν ότι η διατάραξη της ροής της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, ενώ ήταν αρκετή προκειμένου να εξασφαλισθεί ότι η διαδήλωση θα επιτύγχανε το αποτέλεσμα που επεδίωκε, δεν ήταν υπερβολική για τον σκοπό αυτό.

α. Γερμανικές καραβίδες του γλυκού νερού

Ο ρόλος και η βασική αποστολή της αρχής της αναλογικότητας είναι η εξισορρόπηση αντιτιθέμενων δημοσίων συμφερόντων²⁸¹, η νομολογιακή δε προέλευσή

²⁷⁹ Βλ. ειδικότερα το άρθρ. 2, παρ. 2, στ. 1' της Σύμβασης, σύμφωνα με το οποίο: «στόχος είναι η μείωση του όγκου των μεταφορών μέσω των Άλπεων και των κινδύνων που προκαλούν οι εν λόγω μεταφορές σε επίπεδο ανεκτό για τους ανθρώπους, τη χλωρίδα και την πανίδα καθώς και για τους οικοτόπους, κυρίως μέσω της μεταφοράς μεγαλύτερου όγκου κυκλοφορίας, ειδικότερα της διαμετακομιστικής κυκλοφορίας, στους σιδηροδρόμους, ιδίως με τη δημιουργία της κατάλληλης υποδομής και την ανάληψη πρωτοβουλιών συμφώνων με τις αρχές της αγοράς, χωρίς να γίνονται διακρίσεις βάσει ιθαγενείας».

²⁸⁰ Βλ. ό.π. (*Schmidberger*), σκέψη 66.

²⁸¹ Βλ. Πρεβεδούρου Ε., Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας στη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ΔτΑΤεΣΠ/2005, σελ. 206· Κοντόγιωργα – Θεοχαροπούλου Δ., Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1989, σελ. 12επ.

της προσδίδει σε αυτή και την ιδιομορφία της εύπλαστης περιπτώσιολογικής προσαρμοστικότητας ανάλογα και με τις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε υπόθεσης²⁸². Η εν λόγω υπόθεση²⁸³, που άπτεται της προστασίας της βιοποικιλότητας ως ειδικότερης μορφής της περιβαλλοντικής προστασίας, αφορά ειδικότερα στην συμβατότητα της νομοθετικής απαγόρευσης εκ μέρους της Γερμανίας των εισαγωγών ζωντανών καραβίδων του γλυκού νερού, ή ακριβέστερα της αδειοδότησης των εισαγωγών ως μέτρου ισοδυνάμου αποτελέσματος προς περιορισμό, με δικαιολογικό λόγο την προστασία της ταυτότητας των εγχώριων καραβίδων από τις ενδεχόμενες γενετικές αλλοιώσεις, ειδικότερα δε της πρόληψης εξάπλωσης της πανώλης των καραβίδων. Ο δικαστής θεώρησε εν τέλει²⁸⁴ ότι ο λόγος επιβολής του μέτρου από τη Γερμανία θα μπορούσε να επιτευχθεί με μέτρα που έχουν αποτέλεσμα λιγότερο περιοριστικό στο ενδοκοινοτικό εμπόριο, κρίνοντας επί της αναγκαιότητας της νομοθετικής ρύθμισης σε συνάρτηση πάντα με την ύπαρξη εναλλακτικών ηπιότερων λύσεων. Ως εκ τούτου και κατ' ακριβολογία, το περιεχόμενο της δικανικής κρίσης δεν ταυτίζεται πλήρως με την αρχή της αναλογικότητας, αφού περιορίσθηκε στο δεύτερο εννοιολογικό στοιχείο της, δηλαδή στην αρχή της αναγκαιότητας χωρίς να εξετάσει και την καταλληλότητα του μέτρου²⁸⁵. Σε κάθε περίπτωση, το σημαντικό είναι ότι η προστασία του περιβάλλοντος, εν προκειμένω δε της βιοποικιλότητας, ως δικαιολογικός λόγος εθνικών νομοθετικών ρυθμίσεων δεν αποτελεί εξ ορισμού μέτρο ήσσονος σημασίας σε σχέση με την ενδοκοινοτική ελευθερία διακίνησης εμπορευμάτων, αλλά η αναγκαιότητά της, ως στόχου πλέον της Ένωσης κρίνεται με βάση τις αρχές της αναλογικότητας.

β. *Καφετιά μέλισσα του Laeso*

Στο ίδιο πλαίσιο, της προστασίας της βιοποικιλότητας, εντάσσεται και η υπόθεση *Ditlev Bluhme*²⁸⁶. Ειδικότερα, εκ μέρους της Δανίας τέθηκε ενώπιον του ευρωπαϊκού δικαστηρίου το ερώτημα, αν σύμφωνα με το άρθρο 30 της ΣυνθΕΚ (και ήδη άρθρο 36 της ΣΛΕΕ) δύναται κράτος μέλος, υπό προϋποθέσεις, να θεσπίσει κανόνες με τους οποίους απαγορεύεται η κατοχή, και ως εκ τούτου η εισαγωγή, σε συγκεκριμένο νησί το οποίο διαθέτει ειδικά χαρακτηριστικά, οποιουδήποτε άλλου

²⁸² Βλ. Πρεβεδούρου Ε., Η αρχή της αναλογικότητας στη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ΕΕΕυρΔ 1997, σελ. 1 – 27 και 247 – 296.

²⁸³ Βλ. υπόθεση C-131/93, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, απόφαση της 13.07.1994 (ECLI:EU:C:1994:290).

²⁸⁴ *Ibid.*, σκέψη 24.

²⁸⁵ Βλ. Πρεβεδούρου Ε., ό.π. (*Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας στη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*), σελ. 211.

²⁸⁶ Βλ. υπόθεση C-67/97, *Ditlev Bluhme*, απόφαση της 03.12.1998 (ECLI:EU:C:1998:584).

είδους μελισσών εκτός από τις καφετιές μέλισσες (της φυλής *Apis mellifera mellifera*). Εν προκειμένω, ο λόγος εγένετο για το νησί *Læsø* στη Δανία (ένα νησί περιορισμένης έκτασης 114 km² και πληθυσμού 2.365 ατόμων), το οποίο αποτελείται εν μέρει από χωριά με λιμάνια που αποτελούν τουριστικό προορισμό με παράλληλη γεωργική εκμετάλλευση, και εν μέρει από ακαλλιέργητες εκτάσεις (άγρια βλάστηση, λιβάδια, αλυκές και εκτάσεις με αμμολόφους). Το εν λόγω νησί αποτελεί εκ των πραγμάτων, σύμφωνα και με τα παραπάνω χαρακτηριστικά του, ένα μέρος περιορισμένων επαγγελματικών δραστηριοτήτων και δυνατοτήτων βιοπορισμού, με εξαίρεση τη μελισσοκομία λόγω και της ιδιαίτερης χλωρίδας του. Η νομοθετική απαγόρευση εισαγωγής άλλου είδους μελισσών αποσκοπούσε μεταξύ άλλων και στην προστασία της φυλής των καφετιών μελισσών του είδους *Apis mellifera mellifera* από εξαφάνιση. Δεδομένου ότι μια τέτοια απαγόρευση, ήτοι εισαγωγής μελισσών καταγωγής άλλου κράτους – μέλους σε τμήμα της δανικής επικράτειας, έχει ευθεία και άμεση επίπτωση στο εμπόριο, η απόφαση του Δικαστηρίου ξεκίνησε το συλλογισμό της από την παραδοχή ότι η αντίστοιχη εθνική κανονιστική ρύθμιση η οποία απαγορεύει την κατοχή σε νησί, όπως το *Læsø*, οποιουδήποτε είδους μελισσών πλην των καφετιών μελισσών αποτελεί μέτρο ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό κατά την έννοια του άρθρου 30 ΣυνθΕΚ. Περαιτέρω όμως, το Δικαστήριο, σε ότι αφορά ειδικότερα στην απειλή εξαφάνισης της καφετιάς μέλισσας του *Læsø*, την οποία απεδέχθη ως πραγματική και υπαρκτή λόγω του υπολειπόμενου χαρακτήρα των γονιδίων της καφετιάς μέλισσας σε σχέση με τις κίτρινες μέλισσες, σταθμίζοντας δε την απειλή αυτή, θεώρησε ότι η δημιουργία με εθνική κανονιστική ρύθμιση μιας ζώνης προστασίας εντός της οποίας απαγορεύεται η κατοχή άλλων μελισσών πλην της καφετιάς μέλισσας του *Læsø*, προκειμένου να διασφαλιστεί η επιβίωση των τελευταίων μελισσών, αποτελεί πρόσφορο μέτρο ενόψει του επιδιωκόμενου σκοπού. Δικαιολογητικός λόγος στο σκεπτικό της απόφασης απετέλεσε η διατήρηση της βιολογικής ποικιλομορφίας, με τη δημιουργία ζωνών στις οποίες ο πληθυσμός θα απολαύει ειδικής προστασίας, και μάλιστα υπό τις παραδοχές του διεθνούς δικαίου όπως αυτές ενσωματώθηκαν και στο ευρωπαϊκό δίκαιο²⁸⁷. Υπό τις παραδοχές αυτές

²⁸⁷ Βλ. σκέψη 25 της απόφασης, ερειδόμενη στο άρθρ. 8, στ. α' της Σύμβασης του Ρίο για τις ζώνες ειδικής προστασίας τις οποίες προβλέπει και η οδηγία 79/409/ΕΟΚ του Συμβουλίου (της 2ας Απριλίου 1979) περί της διατήρησης των αγρίων πτηνών, ή τις ειδικές ζώνες διατήρησης που προβλέπει η οδηγία 92/43/ΕΟΚ· βλ και σκέψη 36 της απόφασης περί των επιχειρημάτων της Δανικής Κυβέρνησης θεμελιούμενα στην προστασία της βιολογικής ποικιλομορφίας, η οποία αναγνωρίστηκε, μεταξύ άλλων, με την οδηγία 92/43/ΕΟΚ του Συμβουλίου (της 21ης Μαΐου 1992) για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας, καθώς και με τη σύμβαση για τη βιολογική

και με βάση και τις αιτιάσεις της δανικής κυβέρνησης ότι η καφετιά μέλισσα του *Laesø* απειλείται με εξαφάνιση, μπορεί δε να επιβιώσει μόνο στο νησί *Laesø*, το θεσπισθέν μέτρο θεωρήθηκε υπό τις επιταγές της αρχής της αναλογικότητας αναγκαίο για να αποφευχθεί η εξαφάνιση του είδους αυτού αλλά και ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Άλλωστε, το μέτρο δεν απαγόρευε τη δυνατότητα άσκησης της μελισσοκομίας στο νησί, αλλά το κανονιστικό του περιεχόμενο περιόριζε την άσκηση μελισσοκομίας μόνο ως προς τις φυλές μελισσών που μπορούν να χρησιμοποιηθούν. Επομένως, η απαγόρευση της κατοχής σε νησί, όπως το *Laesø*, με τα ειδικά χαρακτηριστικά που διαθέτει, οποιουδήποτε είδους μελισσών πλην των μελισσών της φυλής *Apis mellifera mellifera* θεωρήθηκε συμβατή με τη Συνθήκη με χρήση της αρχής της αναλογικότητας και για λόγους προστασίας της πανίδας, αμιγώς δηλαδή για σκοπούς περιβαλλοντικής προστασίας.

γ. Η καταπολέμηση του αφθώδους πυρετού

Την ανάγκη τήρησης των αρχών της αναλογικότητας κατά τη λήψη εκτάκτων μέτρων για την προστασία της δημόσιας υγείας τόνισε το ευρωπαϊκό δικαστήριο και στην υπόθεση *Tempelman*²⁸⁸. Η υπόθεση αυτή, η οποία αφορά στην εφαρμογή των προβλεπόμενων από την ευρωπαϊκή νομοθεσία μέτρων πρόληψης ή καταστολής της νόσου του αφθώδους πυρετού, επ' αφορμής της απόφασης των αρμοδίων κρατικών υπηρεσιών κράτους – μέλους για τη σφαγή ζώων που κρίθηκαν ύποπτα μόλυνσης από αφθώδη πυρετό, έκανε ειδική αναφορά στην έννοια της αρχής της αναλογικότητας και στην θέση της στο ευρωπαϊκό δίκαιο. Σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης «η αρχή της αναλογικότητας, σύμφωνα και με την πάγια νομολογία²⁸⁹, συγκαταλέγεται στις γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου, και απαιτεί οι εκδιδόμενες πράξεις να μην υπερβαίνουν τα όρια του καταλλήλου και του αναγκαίου για την πραγματοποίηση των στόχων που επιδιώκει η σχετική ρύθμιση, εξυπακουσμένου ότι, οσάκις υφίσταται επιλογή μεταξύ περισσότερων καταλλήλων μέτρων, πρέπει να επιλέγεται το λιγότερο καταναγκαστικό και τα προξενούμενα μειονεκτήματα δεν πρέπει να είναι δυσανάλογα προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Κατά την εκτίμηση αυτή, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το σύνολο των προστατευόμενων συμφερόντων και ιδίως το δικαίωμα

ποικιλομορφία, υπογραφέισα στο Ρίο Ντε Τζανέιρο στις 5 Ιουνίου 1992 και εγκριθείσα εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με την απόφαση 93/626/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 25ης Οκτωβρίου 1993 (ΕΕ L 309).

²⁸⁸ Βλ. συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-96/03 και C-97/03, A. Tempelman (C-96/03), ζεύγος T.H.J.M. van Schaijk (C-97/03) κατά Directeur van de Rijksdienst voor de keuring van Vee en Vlees, απόφαση της 12.03.2005 (ECLI:EU:C:2005:145).

²⁸⁹ *Ibid.*, σκέψη 47 με τις εκεί παραπομπές στη νομολογία σε ότι αφορά στην αρχή της αναλογικότητας.

κυριότητας²⁹⁰» (όπως εν προκειμένω της κυριότητας των σφαγιασθέντων ζώων). Τελικά, το δικαστήριο απεφάνθη ότι λόγω και της σοβαρότητας της ασθένειας και του κινδύνου που συνιστά για τα ζώα, η ευρωπαϊκή νομοθεσία²⁹¹ παρέχει στα κράτη μέλη την εξουσία να λαμβάνουν συμπληρωματικά μέτρα καταπολέμησής της²⁹², και ιδίως την εξουσία να διατάσσουν τη θανάτωση των ζώων που ανήκουν σε γειτονική εκμετάλλευση ή βρίσκονται σε συγκεκριμένη ακτίνα γύρω από εκμετάλλευση που περιλαμβάνει προσβληθέντα ζώα. Τέτοια συμπληρωματικά μέτρα πρέπει τέλος να λαμβάνονται με τήρηση των στόχων που επιδιώκει η ισχύουσα ευρωπαϊκή νομοθεσία και πάντα με λήψη υπόψη των γενικών αρχών του δικαίου όπως είναι η αρχή της αναλογικότητας.

δ. Η κοιλάδα του Inn

Η υπόθεση²⁹³ άπτεται αμιγώς περιβαλλοντικών ζητημάτων και είναι ίσως η πιο χαρακτηριστική από πλευράς οριοθέτησης από τη νομολογία των κριτηρίων εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η Αυστρία παραβίασε τα άρθρα 28 και 29 της Συνθήκης (και ήδη 34 και 35 ΣΛΕΕ) περί απαγόρευσης ποσοτικών περιορισμών και μέτρων ισοδυνάμου αποτελέσματος, με την απόφασή της να απαγορεύσει σε φορτηγά μεταφοράς εμπορευμάτων, βάρους άνω των 7,5 τόνων, να κυκλοφορούν σε ευαίσθητη από περιβαλλοντικής άποψης κοιλάδα στην επικράτειά της, και συγκεκριμένα σε τμήμα του αυτοκινητοδρόμου που διέρχεται την κοιλάδα του Inn. Η εν λόγω απόφαση του Δικαστηρίου, παρότι δέχθηκε στο σκεπτικό της ότι εθνικά κανονιστικά μέτρα είναι δυνατόν να έχουν ως αποτέλεσμα την παρακάλυψη του ενδοκοινοτικού εμπορίου όταν συντρέχουν επιτακτικοί λόγοι προστασίας του περιβάλλοντος, ήχθη στο παραπάνω διατακτικό θεωρώντας ότι η απόφαση των αυστριακών αρχών δεν ήταν ανάλογη με τους στόχους τους οποίους εξυπηρετούσε, αλλά ούτε εύλογη, υπό την έννοια ότι κατέληγε αναποτελεσματική, ανέφικτη και μη υλοποιήσιμη στην πράξη. Για να καταλήξει στο συμπέρασμα αυτό, το

²⁹⁰ Ibid., σκέψη 48, με ειδική αναφορά και στην υπόθεση *Schmidberger*.

²⁹¹ Η εξουσία αυτή κρίθηκε ότι ερείδεται στο το άρθρ. 10, παρ. 1, της Οδηγίας 90/425/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 1990, σχετικά με τους κτηνιατρικούς και ζωοτεχνικούς ελέγχους που εφαρμόζονται στο ενδοκοινοτικό εμπόριο ορισμένων ζώων ζώων και προϊόντων με προοπτική την υλοποίηση της εσωτερικής αγοράς.

²⁹² Βλ. Οδηγία 85/511/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 18ης Νοεμβρίου 1985, για τη θέσπιση κοινοτικών μέτρων για την καταπολέμηση του αφθώδους πυρετού, όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 90/423/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 1990.

²⁹³ Βλ. Οδηγία 85/511/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 18ης Νοεμβρίου 1985, για τη θέσπιση κοινοτικών μέτρων για την καταπολέμηση του αφθώδους πυρετού, όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 90/423/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 1990.

Δικαστήριο εξέτασε τρεις ομάδες επιχειρημάτων. Πρώτον, αν υπήρχε η δυνατότητα μεταφοράς των εμπορευμάτων με εναλλακτικά μέσα (πχ με σιδηροδρομικό δίκτυο) ή μέσω άλλων οδών. Δεύτερον, αν ο σκοπός της συγκεκριμένης ρύθμισης, που ήταν η προστασία του περιβάλλοντος και ειδικότερα η μείωση των ρύπων από βαρέα οχήματα, μπορούσε να επιτευχθεί με άλλα ηπιότερα μέσα, όπως για παράδειγμα με την επιβολή ορίων ταχύτητας ή διοδίων αναλόγων με τις κατηγορίες των οχημάτων. Και τρίτον, ποια ήταν η σχέση της ρύθμισης με τα ήδη υφιστάμενα μέτρα που στοχεύουν στην μείωση των ρύπων, όπως το σύστημα των οικοσημείων. Από την έρευνα των παραπάνω συνιστωσών της αρχής της αναλογικότητας, προέκυψε ότι οι αυστριακές αρχές δεν εξασφάλισαν εναλλακτικές οδούς για τη μεταφορά των εμπορευμάτων, ούτε εξέτασαν επισταμένα και εμπεριστατωμένα αν η μείωση των ρύπων θα μπορούσε να επιτευχθεί με ηπιότερα μέσα που δεν θα συνιστούσαν εμπόδιο σε έναν από τους θεμελιώδεις στόχους της Ένωσης όπως η ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Δεδομένων των παραπάνω, αλλά και συμπληρωματικά του γεγονότος ότι οι αυστριακές αρχές δεν έθεσαν ικανοποιητικό μεταβατικό διάστημα για την προσαρμογή στα δεδομένα της νέας ρύθμισης, το μέτρο κρίθηκε δυσανάλογο προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και ως εκ τούτου ασύμβατο με την ευρωπαϊκή νομοθεσία. Εν τέλει, η αρχή της αναλογικότητας υπέδειξε και τα όρια εφαρμογής των περιβαλλοντικών επιταγών σε σχέση και με τις θεμελιώδεις δομικές αρχές και ελευθερίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης κα των ιδρυτικών Συνθηκών²⁹⁴.

B. Στόχοι και πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης

α. Πολιτικές ενσωμάτωσης

Είναι ασφαλές να συμπεράνουμε ότι η Συνθήκη της Λισαβόνας, παρότι κατά κύριο λόγο κωδικοποιεί την προγενέστερη κοινοτική πολιτική στον τομέα του περιβάλλοντος, όπως αυτή εξελίχθηκε στην ενοποιητική πορεία, παρόλα αυτά εμφανίζει στοιχεία ποιοτικής ενίσχυσης της περιβαλλοντικής πολιτικής. Συνεπώς προς την ιστορική της διαδρομή, η νέα ΣΕΕ κάνει αναφορά στην αειφόρο ανάπτυξη, καθώς και στην προστασία του περιβάλλοντος, και μάλιστα -όπως θα δούμε και παρακάτω- στην επίτευξη υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος και στην βελτίωση της ποιότητάς του, προστασία η οποία βέβαια εντάσσεται στο πλαίσιο της εσωτερικής αγοράς και συνδέεται και πάλι με την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική

²⁹⁴ Βλ. και Γεωργόπουλος Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΚ της 15.11.2005, C-320/03, *Επιτροπή/Αυστρία*, ΕφημΔΔ 1/2006, σελ. 76.

πρόοδο. Μια προσεκτικότερη όμως συγκριτική μελέτη του άρθρου 3 της νέας ΣΕΕ, αναδεικνύει και την ποιοτική διαφοροποίηση σε σχέση με το προϊσχύσαν άρθρο 2 της ΣΕΕ²⁹⁵, το οποίο συνέδεε άρρηκτα την αειφόρο ανάπτυξη με την οικονομική πολιτική και τις οικονομικές και νομισματικές επιδιώξεις ως παραμέτρου αυτών. Πλέον, η αειφόρος ανάπτυξη αναβαθμίζεται σε βασική επιδίωξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ισότιμη με τις λοιπές επιδιώξεις, μεταξύ των οποίων η ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και η τεχνολογική και επιστημονική πρόοδος. Τουτέστιν, η πρωτοκαθεδρία της οικονομικής ανάπτυξης υποχωρεί προς όφελος των λοιπών ενωσιακών στόχων και εμφανίζεται ισότιμη με την αειφόρο ανάπτυξη στις επιδιώξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης²⁹⁶. Με το άρθρο 11 της ΣΛΕΕ δε, αποτυπώνεται η αρχή της ενσωμάτωσης της ανάγκης για περιβαλλοντική προστασία στις πολιτικές και δράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με προτεραιότητα την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης. Η ως άνω αρχή της ενσωμάτωσης της προστασίας του περιβάλλοντος στις πολιτικές και δράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν απαντάται βέβαια για πρώτη φορά στο πρωτογενές δίκαιο²⁹⁷, εμφανίζεται όμως διευρυμένη, παρατηρούνται δε καινοτομίες σε επιμέρους τομείς, όπως για παράδειγμα στον τομέα της ενέργειας. Με τη διάταξη του άρθρου 194 (παρ. 1) ΣΛΕΕ προβλέπεται ότι *«στο πλαίσιο της εγκαθίδρυσης ή της λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς και λαμβανομένης υπόψη της απαίτησης να προστατευθεί και να βελτιωθεί το περιβάλλον, η πολιτική της Ένωσης στον τομέα της ενέργειας, σε πνεύμα αλληλεγγύης μεταξύ κρατών μελών, έχει ως στόχο να διασφαλίζει τη λειτουργία της αγοράς ενέργειας και τον ενεργειακό εφοδιασμό της Ένωσης και να προωθεί την ενεργειακή αποδοτικότητα και την εξοικονόμηση ενέργειας καθώς και την ανάπτυξη νέων και ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και τη διασύνδεση των ενεργειακών δικτύων»*. Και ναι μεν η ενεργειακή πολιτική της Κοινότητας είχε και κατά το προϊσχύσαν δίκαιο ως γνώμονά της τις διατάξεις για την εσωτερική αγορά και τον ανταγωνισμό²⁹⁸, αλλά

²⁹⁵ Το οποίο μεταξύ άλλων προέβλεπε ως στόχους της Ένωσης «να προωθήσει την οικονομική και κοινωνική πρόοδο και ένα υψηλό επίπεδο απασχόλησης και να επιτύχει ισόρροπη και αειφόρο ανάπτυξη, ιδίως με τη δημιουργία ενός χώρου χωρίς εσωτερικά σύνορα, με την ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής και με την ίδρυση μίας οικονομικής και νομισματικής ένωσης, η οποία θα περιλάβει εν καιρώ ένα ενιαίο νόμισμα, σύμφωνα με τις διατάξεις της παρούσας Συνθήκης».

²⁹⁶ Βλ. άρθρο 3, παρ. 3 ΣΕΕ, κατά το λεκτικό του οποίου: «η Ένωση εγκαθιδρύει εσωτερική αγορά, εργάζεται για την αειφόρο ανάπτυξη της Ευρώπης με γνώμονα την ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και τη σταθερότητα των τιμών, την άκρως ανταγωνιστική κοινωνική οικονομία της αγοράς, με στόχο την πλήρη απασχόληση και την κοινωνική πρόοδο, και το υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος και προάγει την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο».

²⁹⁷ Βλ. άρθρο 6 ΣΕΚ.

²⁹⁸ Βλ. άρθρα 95 και 81 έως 88 ΣΕΚ.

και το περιβάλλον²⁹⁹, πλην όμως με το νέο άρθρο 194 ΣΛΕΕ η ενέργεια δεν αποτελεί πλέον μόνο αγαθό οικονομικής σημασίας, που ασφαλώς οφείλει κατά τη Συνθήκη και στο πλαίσιο της κοινής εσωτερικής αγοράς να είναι ελεύθερα διακινούμενο και ανόθευτο από πλευράς ανταγωνισμού³⁰⁰, αλλά αποκτά και περιβαλλοντική διάσταση ισότιμη με την οικονομική, ως στόχος της ενεργειακής πολιτικής, και μάλιστα με δράσεις προληπτικού χαρακτήρα υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος, όπως είναι η προώθηση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Άλλη ουσιώδης καινοτομία της Συνθήκης που συνδέεται άμεσα με το περιβάλλον και ειδικότερα με το δικαίωμα υγιούς διαβίωσης των ζώων, αποτελεί το άρθρο 13 της ΣΛΕΕ σύμφωνα με το οποίο εισάγεται μία νέα, καινοτόμα αρχή περί ενσωμάτωσης των απαιτήσεων καλής διαβίωσης των ζώων στις πολιτικές της Ένωσης στους τομείς της γεωργίας, της αλιείας, των μεταφορών, της εσωτερικής αγοράς, της έρευνας, της τεχνολογικής ανάπτυξης καθώς και του διαστήματος, υπό την επιφύλαξη της τήρησης των θρησκευτικών εθίμων και των πολιτιστικών παραδόσεων των κρατών – μελών³⁰¹. Η ως άνω αρχή της ενσωμάτωσης της προστασίας των ζώων, ως μερικότερης έκφανσης της οικολογικής συνείδησης, τοποθετείται στο πρωτογενές δίκαιο και ανάγεται σε καταστατική αρχή προς όφελος της ουσιαστικότερης και αποτελεσματικότερης προστασίας του φυσικού πρωτογενούς περιβάλλοντος, εντάσσοντας αξιακά την ανάγκη διατήρησης της πανίδας στις λοιπές οικονομικού χαρακτήρα επιδιώξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο της κοινής αγοράς³⁰². Τέλος, η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη πέραν της αρχής της ενσωμάτωσης στον τομέα του περιβάλλοντος, θεσμοθετεί ένα πολυποίκιλο σύστημα

²⁹⁹ Βλ. άρθρο 175 ΣΕΚ.

³⁰⁰ Βλ. άρθρο 26 ΣΛΕΕ και Πρωτόκολλο υπ' αριθ. 27 για την εσωτερική αγορά και τον ανταγωνισμό.

³⁰¹ Η εμφανιζόμενη εξάρτηση της προστασίας των ζώων από την τήρηση των εθνικών θρησκευτικών εθίμων και των πολιτιστικών παραδόσεων, παρότι σε πρώτη ανάγνωση φαίνεται να περιστέλλει την περιβαλλοντική προστασία, τουλάχιστον σε απόλυτο βαθμό, δεν θα μπορούσε να διατυπωθεί αλλιώς διότι αναγκαστικά οφείλει να συνάδει με την καταστατική υποχρέωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης να σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών – μελών της, όπως αυτή αποτυπώνεται στο άρθρο 4, παρ. 2 της ΣΕΕ (άρθρο 6, παρ. 3 πρώην ΣΕΕ), σύμφωνα με το οποίο: «η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση», καθώς και στο άρθρο 3 παρ. 3 της ΣΕΕ σύμφωνα με το οποίο, «η Ένωση σέβεται τον πλούτο της πολιτιστικής και γλωσσικής της πολυμορφίας και μεριμνά για την προστασία και ανάπτυξη της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς». Για παράδειγμα, οι ορμονικές επεμβάσεις σε ζώα με σκοπό την παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων δεν αξιολογείται ως αξιόποινη σε κάποιες χώρες, ενώ αντίθετα σε άλλες είναι ποινικοποιημένη· βλ. και Συμεωνίδου – Καστανίδου Ε, Ο νόμος για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας – Βασικά χαρακτηριστικά και πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση, ΠοινΔικ 2004, σελ. 773 (775)· και Μυλωνόπουλο Χ., Έκθεση Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής, ΠοινΔ 2004, σελ. 966 (968).

³⁰² Πρβλ. και Altenstetter C, European food safety policies: between a single market and a political crisis, σε Steffen M. (ed.), Health governance in Europe: issues, challenges, and theories, Routledge, London, 2005.

αρχών ενσωμάτωσης και σε άλλους τομείς κοινωνικού ενδιαφέροντος, όπως στον τομέα της ισότητας ανδρών και γυναικών³⁰³, της προστασίας του καταναλωτή³⁰⁴, της απασχόλησης και της κοινωνικής προστασίας³⁰⁵ και της μη διάκρισης παντός είδους³⁰⁶, που ενδεχομένως από μια πρώτη ανάγνωση θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αντίμαχοι της περιβαλλοντικής προστασίας, με μια προσεκτικότερη όμως μελέτη καθίσταται σαφές ότι οι διαφορές αυτές αρχές ενσωμάτωσης δεν διαβαθμίζονται ιεραρχικά μεταξύ τους αλλά είναι ισότιμες και ισάξιες προστασίας στην ενωσιακή τάξη και υπό τον γενικό ρυθμιστικό κανόνα της διάταξης του άρθρου 7 ΣΛΕΕ, σύμφωνα με τον οποίο *«η Ένωση μεριμνά για τη συνοχή μεταξύ των διαφόρων πολιτικών και δράσεών της, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των στόχων της»*.

β. Το άρθρο 191 ΣΛΕΕ

Το άρθρο 191 της ΣΛΕΕ³⁰⁷ αποτελεί τη βασικότερη διάταξη του πρωτογενούς δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης που σχετίζεται με την προστασία του περιβάλλοντος. Η διάταξη αυτή, ερμηνευόμενη στην ουσία της, είναι η πλέον κατάλληλη νομική βάση του ενωσιακού δικαίου για την προστασία του περιβάλλοντος ως προστατευτέου εννόμου αγαθού, συνδέει δε ευθέως το περιβάλλον με την ανθρώπινη υγεία που αυτονόητα αποτελεί την πρώτη και σημαντικότερη έκφανση των εννόμων συνεπειών της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και ως εκ τούτου και την πιο ουσιαστική πτυχή του σκοπού της θωράκισης του περιβάλλοντος. Οι στόχοι της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα πάντα με την προμνησθείσα διάταξη, συγκεφαλαιώνονται κατ' αρχάς στον γενικό κανόνα της *διατήρησης, προστασίας αλλά και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος*, εν συνεχεία δε επιμερίζονται στην *προστασία της υγείας του ανθρώπου*, καθοριζομένης αυτής προφανώς ως πρωταρχικού σκοπού της προστασίας του περιβάλλοντος, ενώ ως σημαντικό τμήμα της σκοπούμενης

³⁰³ Βλ. άρθρο 8 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 3, παρ. 2 ΣΕΚ), σύμφωνα με το οποίο: *«σε όλες τις δράσεις της, η Ένωση επιδιώκει να εξαλειφθούν οι ανισότητες και να προαχθεί η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών»*.

³⁰⁴ Βλ. άρθρο 12 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 153, παρ. 2 ΣΕΚ), σύμφωνα με το οποίο: *«οι απαιτήσεις προστασίας του καταναλωτή λαμβάνονται υπόψη κατά τον καθορισμό και την εφαρμογή άλλων πολιτικών και δραστηριοτήτων της Ένωσης»*.

³⁰⁵ Βλ. άρθρο 9 ΣΛΕΕ, σύμφωνα με το οποίο: *«κατά τον καθορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και των δράσεων της, η Ένωση συνεκτιμά τις απαιτήσεις που συνδέονται με την προαγωγή υψηλού επιπέδου απασχόλησης, με τη διασφάλιση της κατάλληλης κοινωνικής προστασίας, με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού καθώς και με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, κατάρτισης και προστασίας της ανθρώπινης υγείας»*.

³⁰⁶ Βλ. άρθρο 10 ΣΛΕΕ, σύμφωνα με το οποίο: *«κατά τον καθορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και των δράσεών της, η Ένωση επιδιώκει να καταπολεμήσει κάθε διάκριση λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού»*.

³⁰⁷ Όπως αντικατέστησε το άρθρο 174 της ΣΕΚ.

προστασίας του περιβάλλοντος συνομολογείται ρητά και η *συνετή και ορθολογική χρησιμοποίηση των φυσικών πόρων*. Εργαλείο τέλος αλλά και επιδίωξη προς την ίδια κατεύθυνση αποτελεί, σύμφωνα με την ίδια διάταξη του πρωτογενούς δικαίου, η *προώθηση, σε διεθνές επίπεδο, μέτρων για την αντιμετώπιση των περιφερειακών ή παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων, και ιδίως την καταπολέμηση της αλλαγής του κλίματος*³⁰⁸, η οποία κατεξοχήν και εξ ορισμού οφείλεται σε διασυνοριακούς περιβαλλοντικούς παράγοντες και αφορά στην ολόκληρη της διεθνούς κοινότητας.

Μπορεί λοιπόν κανείς να διαπιστώσει ότι το άρθρο 191 της ΣΛΕΕ, παρότι αναφέρεται ρητά στους στόχους της ενωσιακής περιβαλλοντικής πολιτικής, συμπλέκει συνθετικά, αφενός τις επιδιώξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του περιβάλλοντος, με τα μέσα για την επίτευξή τους αλλά και τα αποτελέσματα της επιτυχούς επίτευξής τους αφετέρου. Η διάταξη ανάγει, για παράδειγμα, το αυτονόητο αποτέλεσμα μιας επιτυχούς προστασίας του περιβάλλοντος, ήτοι την προστασία της υγείας του ανθρώπου ή τη διατήρηση των φυσικών πόρων, αλλά και το μέσο για την επίτευξη της σκοπούμενης αυτής περιβαλλοντικής προστασίας, ήτοι την διεθνή πρωτοβουλία, σε ενωσιακό σκοπό. Η εν λόγω διάταξη αποτελεί θεμέλιο λίθο για την θεσμική προστασία του περιβάλλοντος στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θέτει δε το αυστηρό και αταλάντευτο πλαίσιο σε ότι αφορά στους ενωσιακούς στόχους.

γ. Το περιβαλλοντικό κεκτημένο

Το άρθρο 191 της ΣΛΕΕ αποτυπώνει σε ενωσιακό επίπεδο και ένα περιβαλλοντικό κεκτημένο, όπως αυτό διαμορφώθηκε σταδιακά από την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και τις μετέπειτα Συνθήκες του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ, έως τη σημερινή Μεταρρυθμιστική Συνθήκη. Η πορεία προς την συνταγματική κατοχύρωση ενός υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος διήλθε πλείστα στάδια, καθότι η αναγκαιότητα της περιβαλλοντικής προστασίας, και μάλιστα σε υψηλό επίπεδο, δεν ήταν ανέκαθεν αυτονόητη ούτε αποτελούσε τον κανόνα εξ αρχής. Υποδηλώθηκε βέβαια έμμεσα με την αρχή της επικουρικότητας, μέσω ρυθμίσεων σε ενωσιακό επίπεδο που τάχθηκαν να εξασφαλίζουν αποτελεσματικότερη προστασία του περιβάλλοντος από αυτό που επιτυγχάνεται με τις εθνικές νομοθετικές ρυθμίσεις. Η απαίτηση υψηλής προστασίας του περιβάλλοντος αποτυπώθηκε πάντως ρητά για πρώτη φορά στη Συνθήκη του Μάαστριχτ στο άρθρο 130P, παρ. 2, ενώ αναγορεύθηκε

³⁰⁸ Βλ. και Τσοτσάνη Μ., Ερμηνεία της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994, σελ. 897.

σε θεμελιώδη αρχή με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, με την οποία περιλήφθηκε ενισχυμένη, εκτός από το άρθρο 174 παρ. 2, και στο άρθρο 2 της ΣυνθΕΚ³⁰⁹. Η απαίτηση υψηλού επιπέδου περιβαλλοντικής προστασίας, η οποία ως γενική ρήτρα εξειδικεύεται περαιτέρω κατ' ανάγκη και από τη νομολογία, περιλαμβάνεται και στη Συνθήκη της Λισαβόνας, στο άρθρο 191, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, και επιβάλλει τη διατήρηση ενός ελάχιστου κεκτημένου επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος, το οποίο οφείλει σε κάθε περίπτωση να είναι υψηλού βαθμού και το οποίο επιδέχεται μόνο βελτίωσης.

Σε ότι αφορά στη νομολογιακή εξειδίκευση της απαίτησης για υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος, σημειωτέον ότι το ευρωπαϊκό δικαστήριο σε προσφυγή της Επιτροπής κατά της Ελλάδος³¹⁰, η οποία αφορούσε στις εκ μέρους μας παραβάσεις της ευρωπαϊκής νομοθεσίας περί της διαχείρισης των αποβλήτων, έκανε χρήση της παραπάνω απαίτησης του πρωτογενούς δικαίου και διαπίστωσε ότι η Ελλάδα στερούνταν ικανού σχεδίου διαχείρισης και διάθεσης των επιβλαβών για το περιβάλλον αποβλήτων, διότι δεν διέθετε κατάλληλο δίκτυο εγκαταστάσεων το οποίο να εξασφαλίζει *υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας*.³¹¹ Αλλά και νωρίτερα, το ευρωπαϊκό δικαστήριο τόνισε την ανάγκη ενός υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος στην υπόθεση C-396/00³¹², κατά την οποία η Επιτροπή προσέφυγε κατά της Ιταλίας για παράβαση (μη συμμόρφωση) με την οδηγία περί επεξεργασίας αστικών λυμάτων³¹³.

Ποιοτική διαφοροποίηση εμφανίζει η απόφαση του ευρωπαϊκού δικαστηρίου στην υπόθεση *Safety Hi Tech*³¹⁴, η οποία αφορά στην προστασία της ατμόσφαιρας. Το Δικαστήριο, ύστερα από την υποβολή σχετικού προδικαστικού ερωτήματος από τα ιταλικά δικαστήρια, τέθηκε ενώπιον του ζητήματος της συμβατότητας της

³⁰⁹ Βλ. και Κρεμλή Γ., Η ευρωπαϊκή πολιτική και το δίκαιο περιβάλλοντος. Το κοινοτικό κεκτημένο, Νόμος και Φύση, 1998, σελ. 553επ.

³¹⁰ Βλ. υπόθεση C-286/08, Επιτροπή κατά Ελλάδας, απόφαση της 10.09.2009 (ECLI:EU:C:2009:543), σκέψεις 43, 47.

³¹¹ Το Δικαστήριο έκρινε τελικά ότι η Ελλάδα είχε παραβιάσει τις υποχρεώσεις που υπείχε βάσει της οδηγίας 2006/12/ΕΚ (άρθ. 4 και 8) περί των στερεών αποβλήτων, καθώς και της οδηγίας 1999/31/ΕΚ (άρθρ. 3, παρ. 1, 6-9, 13 και 14) περί υγειονομικής ταφής των αποβλήτων.

³¹² Βλ. υπόθεση C-396/00, Επιτροπή κατά Ιταλίας, απόφαση της 25.04.2002 (ECLI:EU:C:2002:261), σκέψεις 30-32· βλ. σχετ. και Le Barbier-Le Bris M., *Chronique de jurisprudence communautaire (année 2002)*, *Revue de Droit Rural* 2004, σελ. 226.

³¹³ Βλ. Οδηγία 91/271/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 21.5.1991, για την επεξεργασία των αστικών λυμάτων (EE L 135, 1991, σελ. 40), όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 98/15/ΕΚ της Επιτροπής, της 27.02.1998 (EE L 67, 1998, σελ. 29).

³¹⁴ Βλ. υπόθεση C-284/95, , *Safety Hi Tech* κατά S. & T. Srl, απόφαση της 14.07.1998 (ECLI:EU:C:1998:352), σκέψεις 25-26, 28, 32, 48, 53, 55, 61, 64, και 67· βλ. Doherty M., *The Status of the Principles of EC Environmental Law*, *Journal of Environmental Law* 1999, σελ. 378.

απαγόρευσης χρήσης και εμπορίας υδροχλωροφθορανθράκων, που προβλέπονταν από τη νομοθεσία για την προστασία του όζοντος³¹⁵, με τις διατάξεις του τότε ισχύοντος άρθρου 130P της ΣυνθΕΚ περί περιβαλλοντικής πολιτικής. Το Δικαστήριο απεφάνθη υπέρ της συμβατότητας της εν λόγω απαγόρευσης με τις διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου, και ειδικότερα με τις αρχές της υψηλής προστασίας του περιβάλλοντος και της αναλογικότητας, έκρινε δε ότι η απαγόρευση ερείδονταν στα επιστημονικά δεδομένα και δεν παραβίαζε την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας εμπορευμάτων, αφού η προστασία του περιβάλλοντος εμφανίζονταν ως επιτακτική ανάγκη που δικαιολογούσε τον σχετικό περιορισμό. Από την άλλη όμως, το δικαστήριο προχώρησε και σε έναν ειδικότερο συλλογισμό, ότι δηλαδή το υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος στο οποίο αποβλέπει η ευρωπαϊκή πολιτική *“δεν πρέπει να είναι κατ’ ανάγκη και το υψηλότερο δυνατό από τεχνική άποψη”*. Παρά δηλαδή την αναμφίβολη αναγνώριση της αξίας του περιβαλλοντικού αγαθού από το δικαστήριο, η οποία μάλιστα κατέληξε να δικαιολογεί και τον αναλογικό περιορισμό των θεμελιωδών ελευθεριών όταν ανακύπτει σχετική επιτακτική ανάγκη, και παρά τον αδιαμφισβήτητο καθιερωμένο κανόνα της ανάγκης για υψηλή προστασία του περιβάλλοντος, το ίδιο το δικαστήριο προέβη από την άλλη και σε μια *“σχετικοποίηση”* της προβλεπόμενης από το πρωτογενές δίκαιο υψηλού επιπέδου περιβαλλοντικής προστασίας αλλά και της αντίστοιχης ευρωπαϊκής πολιτικής, κρινόμενη βέβαια πάντα σε συνάρτηση με τις συνθήκες της κάθε περίπτωσης, προφανώς στην προσπάθειά του να συγκεράσει τα αντικρουόμενα συμφέροντα και τις πολυσχιδείς πολιτικές³¹⁶.

Η πρόθεση τήρησης του περιβαλλοντικού κεκτημένου αποτυπώνεται περαιτέρω και στη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 191 της ΣΛΕΕ, η οποία επιβάλλει κατ’ ουσία την εκμετάλλευση όλων των διαθέσιμων επιστημονικών και τεχνικών δεδομένων κατά την υλοποίηση της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα

³¹⁵ Βλ. Κανονισμό (ΕΚ) 3093/94, άρθρ. 5, ΕΕ L 333, 1994, σελ. 1.

³¹⁶ Βλ. και υπόθεση C-127/07, Société Arcelor Atlantique et Lorraine και λοιποί κατά Premier ministre, Ministre de l’Écologie et du Développement durable και Ministre de l’Économie, des Finances et de l’Industrie, απόφαση της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:728), σκέψεις 57, 59, σύμφωνα με την οποία *“ο κοινοτικός νομοθέτης ασκώντας την εξουσία εκτίμησης σε θέματα περιβάλλοντος οφείλει, πέραν του κύριου στόχου προστασίας του περιβάλλοντος, να λάβει πλήρως υπόψη τα υπάρχοντα συμφέροντα”*· βλ. και Broussy E., Donnat F., Lambert Ch., Chronique de jurisprudence communautaire. Principe d’égalité et expérimentation législative, L’actualité juridique, Droit Administratif 2009, σελ. 245· Simon D., Contenu du principe d’égalité, Europe 2009, σελ. 14· Sakon A., Chroniques. Secteur public, Concurrences: Revue de Droit de la Concurrence 2009, σελ. 213· Donnat F., Principe d’égalité et mise en oeuvre expérimentale d’ un système d’ échanges de quotas d’ émission de gaz à effet de serre: quel degré de contrôle pour la Cour de justice?, Revue Juridique de l’ Economie Publique 2009, σελ. 22· D’ Auria M., Il principio di uguaglianza e il mercato comunitario delle emissioni inquinanti, Giornale di Diritto Amministrativo 2009, σελ. 955.

του περιβάλλοντος, ανάγοντας παράλληλα με τον τρόπο αυτό τις επιστημονικά θεμελιωμένες αποδείξεις για την πορεία του περιβάλλοντος σε γνώμονα δράσης που δεν μπορεί να αγνοηθεί. Η συνεκτίμηση των διαθέσιμων επιστημονικών και τεχνικών δεδομένων³¹⁷, μαζί με τις λοιπές συνεκτιμώμενες παραμέτρους της παρ. 3 του άρθρου 191 της ΣΛΕΕ³¹⁸, δείχνουν ότι το περιβάλλον κάθε άλλο παρά ένα στατικό αγαθό αποτελεί. Αντιθέτως, λόγω της ιδιάζουσας φύσης του, μεταβάλλει διαρκώς τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά, από τα οποία εξαρτάται και η ένταση της σκοπούμενης προστασίας του, η οποία τελεί περαιτέρω σε συνάρτηση και με τις λοιπές αλληλοεξαρτώμενες με το περιβάλλον πολιτικές της Ένωσης.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του «Καταλόγου των Σημαντικών για τα Πτηνά Περιοχών εντός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας» (*Inventory of Important Bird Areas in the European Community*), οποίος συνιστά έναν ενημερωμένο επιστημονικό κατάλογο των σημαντικών περιοχών εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την διατήρηση των πτηνών, και οποίος παρότι κατά γενική παραδοχή δεν είναι νομικώς δεσμευτικός, χρησιμοποιήθηκε από το ευρωπαϊκό δικαστήριο λόγω της επιστημονικής του αρτιότητας³¹⁹ αλλά και της δυνατότητας εξαγωγής συγκριτικών δεδομένων μεταξύ των κρατών – μελών³²⁰, ως κριτήριο της τήρησης των υποχρεώσεων τους.

³¹⁷ Στην συνεκτίμηση των επιστημονικών δεδομένων προέβη το ΔΕΚ σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 95, παρ. 5 ΣΕΚ (και ήδη 114, παρ. 5 ΣΛΕΕ) στην υπόθεση C-405/07 P, Κάτω Χώρες κατά Επιτροπής, απόφαση της 06.11.2008 (ECLI:EU:C:2008:613), με την οποία το Δικαστήριο αναίρεσε την απόφαση του ΠΕΚ της 27.06.2007 (Βασιλείο των Κάτω Χωρών κατά Επιτροπής, T-182/06, ECLI:EU:T:2007:191) και ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής (2006/372/EK της 03.05.2006) σχετικά με το σχέδιο νομοθετικών ρυθμίσεων του Βασιλείου των Κάτω Χωρών δυνάμει του ως άνω άρθρου 95, παρ. 5 ΣΕΚ για τον καθορισμό ορίων στις εκπομπές σωματιδίων από οχήματα με κινητήρες ντίζελ.

³¹⁸ Οι λοιποί παράγοντες που κατά το άρθρο 191 ΣΛΕΕ λαμβάνονται υπόψη είναι "οι συνθήκες του περιβάλλοντος στις διάφορες περιοχές της Ένωσης, τα πλεονεκτήματα και οι επιβαρύνσεις που μπορούν να προκύψουν από τη δράση ή την απουσία δράσης, η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Ένωσης στο σύνολό της και η ισόρροπη ανάπτυξη των περιοχών της".

³¹⁹ Βλ. υπόθεση C-3/96, Επιτροπή κατά Κάτω Χωρών, απόφαση της 19.05.1998 (ECLI:EU:C:1998:238), σκέψη 59· υπόθεση C-374/98, Επιτροπή κατά Γαλλίας, απόφαση της 07.12.2000 (ECLI:EU:C:2000:670), σκέψεις 25-26· υπόθεση C-378/01, Επιτροπή κατά Ιταλίας, απόφαση της 20.03.2003 (ECLI:EU:C:2003:176), σκέψεις 14-15, και 18· βλ. σχετ. Ureta G, Agustín: *Sobre la reciente jurisprudencia del TJCE acerca de la Directiva 79/409 (aves silvestres): Comisión v. Bélgica, asunto C-415/01, sentencia de 27 de febrero de 2003; Comisión v. Finlandia, asunto C-240/00, sentencia de 6 de marzo de 2003; Comisión v. Italia, asunto C-378/01, sentencia de 20 de marzo de 2003, Revista Vasca de Administración Pública 2003, σελ. 301· Le Barbier-Le Bris M., *Chronique de jurisprudence communautaire* (année 2003), *Revue de Droit Rural* 2005, σελ. 16.*

³²⁰ Βλ. υπόθεση C-371/98, *The Queen κατά Secretary of State for the Environment, Transport and the Regions, ex parte First Corporate Shipping Ltd*, απόφαση της 07.11.2000 (ECLI:EU:C:2000:600), σκέψεις 22-23, και 25. Βλ. σχετ. *Le Garrec M. Y., La procédure de désignation des zones spéciales de conservation dans le cadre de la mise en oeuvre du réseau «Natura 2000» (A propos d'une question préjudicielle posée à la C.J.C.E. et concernant le port de Bristol sur l'estuaire de la Severn)*, *Le Droit Maritime Français* 2001, σελ. 244· *Tromans S., Challenging Enterprise? The Designation of European*

Ειδικότερα, κρίθηκε ότι η Ελλάδα δεν κατέταξε σε Ζώνες Ειδικής Προστασίας επαρκείς, σε αριθμό και επιφάνεια, περιοχές³²¹, ώστε να διασφαλίζεται η προστασία των πτηνών σύμφωνα και με το παράγωγο ευρωπαϊκό δίκαιο για τη διατήρηση των αγρίων πτηνών³²². Την συνεκτίμηση των επιστημονικών δεδομένων επικαλέσθηκε το Δικαστήριο σε ίδιου ενδιαφέροντος περίπτωση που αφορούσε επίσης στην προστασία των πτηνών³²³, κρίνοντας ότι η μεταβολή των ορίων συγκεκριμένης Ζώνης Ειδικής Προστασίας από κράτος – μέλος, εν προκειμένω της Πορτογαλίας³²⁴, χωρίς να λάβει υπόψη του τα επιστημονικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής, αποτελεί παράβαση της σχετικής ευρωπαϊκής νομοθεσίας και των επιταγών της σε σχέση με το περιβάλλον. Στο ίδιο πνεύμα, και πάλι σε υπόθεση αφορώσα στην ευρωπαϊκή νομοθεσία για την προστασία των πτηνών, το ευρωπαϊκό δικαστήριο³²⁵ καταδίκασε την Ιρλανδία για παράβαση της σχετικής προαναφερόμενης νομοθεσίας, ήτοι του παραγωγού δικαίου περί άγριων πτηνών, κρίνοντας αφενός μεν ότι τα κράτη – μέλη διαθέτουν διακριτική ευχέρεια ως προς την επιλογή των κατάλληλων περιοχών εντός της επικράτειάς τους τις οποίες κατατάσσουν στις Ζώνες Ειδικής Προστασίας, η εν λόγω όμως διακριτική ευχέρεια πρέπει να οριοθετείται από αντικειμενικά κριτήρια (ορνιθολογικά στην προκειμένη περίπτωση) που είναι επιστημονικά τεκμηριωμένα. Τέλος, το ευρωπαϊκό δικαστήριο τόνισε τη σημασία των επιστημονικών δεδομένων και κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του παράγωγου δικαίου που αφορά στη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων και της άγριας πανίδας και χλωρίδας³²⁶. Ειδικότερα, κρίθηκε³²⁷ ότι οι

Habitats Sites and National Dilemmas, *Environmental Law Review* 2001, σελ. 63· Van Calster G., Scott J., ECJ 7 November 2000, Case C-371/98, *The Queen v. Secretary of State for the environment, transport and the regions, ex parte first corporate shipping ltd.*, *Review of European Community and International Environmental Law* 2001, σελ. 238.

³²¹ Βλ. υπόθεση C-334/04, *Επιτροπή κατά Ελλάδας*, απόφαση της 25.10.2007 (ECLI:EU:C:2007:628), σκέψεις 24-25, 28, 32, 34, 48, 60, 62.

³²² Βλ. Οδηγία 79/409/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 02.04.1979 (EE L 103, 1979, σελ. 1) και ειδικότερα άρθρ. 4, παρ. 1 και 2 της Οδηγίας.

³²³ Βλ. επίσης και υπόθεση C-169/89, *Gourmetterie Van den Burg*, απόφαση της 23.05.1990, (ECLI:EU:C:1990:227), σκέψη 11· υπόθεση C-44/95, *Regina κατά Secretary of State for the Environment, ex parte: Royal Society for the Protection of Birds*, απόφαση της 11.07.1996 (ECLI:EU:C:1996:297), σκέψεις 23 και 26· και υπόθεση C-209/04, *Επιτροπή κατά Αυστρίας*, απόφαση της 23.03.2006 (ECLI:EU:C:2006:195), σκέψεις 33, 40.

³²⁴ Βλ. υπόθεση C-191/05, *Επιτροπή κατά Πορτογαλίας*, απόφαση της 13.07.2006 (ECLI:EU:C:2006:472), σκέψεις 10, 12-13.

³²⁵ Βλ. υπόθεση C-418/04, *Επιτροπή κατά Ιρλανδίας*, απόφαση της 13.12.2007 (ECLI:EU:C:2007:780), σκέψεις 39, και 141-142· βλ. σχετ. Vandenberghe W., *Preserving Biodiversity in Europe: An Infringement-Led Approach*, *Review of European Community and International Environmental Law* 2008, σελ. 243· Ureta G., *Agustin: El efectivo alcance de las Directivas de aves silvestres y hábitats*. (Comentario a la STJCE de 13 de diciembre de 2007, Sala Segunda, *Comisión v. Irlanda*, As. C-418/04), *Noticias de la Unión Europea* 2009, σελ. 139.

³²⁶ Βλ. Οδηγία 92/43/ΕΟΚ, EE L 59, 1996, σελ. 63.

επιμέρους εθνικές περιοχές που υπάγονται στο συνεκτικό ευρωπαϊκό οικολογικό δίκτυο Natura 2000, οφείλουν να ανταποκρίνονται στις επιστημονικές αξιολογήσεις βάσει των οποίων μια περιοχή χαρακτηρίζεται από το ευρωπαϊκό δίκαιο ως περιβαλλοντικής σημασίας, ικανή να επιτελέσει την συγκεκριμένη αποστολή³²⁸.

Αντί επιλόγου: Η Ευρωπαϊκή Ένωση, διάδοχος ενός ευρωπαϊκού ενοποιητικού εγχειρήματος το οποίο αποσκοπούσε αρχικά, σχεδόν αποκλειστικά στην προώθηση των κοινών οικονομικών συμφερόντων των συμμετεχόντων κρατών, έχει διανύσει αξιοσημείωτη απόσταση, σε θεσμικό και πρακτικό επίπεδο, διευρύνοντας τους σκοπούς της σε πολιτικές που όχι μόνο είναι διάφορες του αρχικού οικονομικού οικοδομήματος, αλλά σε πολλές περιπτώσεις αντιπαραβάλλονται με αυτό, προσδίδοντας μάλιστα στον ενωσιακό σκοπό το χαρακτήρα και τις δυσκολίες της προσπάθειας συγκερασμού αντικρουόμενων συμφερόντων, κάτι που κατεξοχήν συνέβαινε και θα συνεχίσει να συμβαίνει ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική ευαισθησία³²⁹.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν εξελίχθηκε όμως μόνο σε εύρος, με τη θεσμική της αναβάθμιση και τη δραστηριοποίηση σε κοινωνικούς, ανθρωπιστικούς και άλλους τομείς πέραν από τις οικονομικές επιδιώξεις της, αλλά και εις βάθος με πρωτοπόρες, καινοτόμες και αποτελεσματικές πρακτικές και δράσεις για την υλοποίηση των πολιτικών της. Στον επίμαχο τομέα του περιβάλλοντος, συγκαταλέγονται για παράδειγμα τα επί σειρά δεκαετιών, διαδοχικά Προγράμματα Δράσης για το Περιβάλλον, η δημιουργία συνεκτικών οικολογικών δικτύων (*Natura 2000*), οι χρηματοδοτήσεις *LIFE* ή η σύσταση ειδικών οργανισμών και υπηρεσιών όπως ο

³²⁷ Βλ. υπόθεση C-244/05, Bund Naturschutz in Bayern eV και λοιποί κατά Freistaat Bayern, απόφαση της 14.09.2006 (ECLI:EU:C:2006:579), σκέψεις 41-42, 44-47, και 51· βλ. σχετ. και Hamer J., Das Schutzregime natürlicher Lebensräume und wildlebender Tiere und Pflanzen (Natura 2000 Netzwerk) vor der Aufnahme in die Liste von gemeinschaftlicher Bedeutung, *European Law Reporter* 2006, σελ. 493· του ιδίου, *Review of European Community and International Environmental Law* 2007, σελ. 104· Vincenzo P., Il regime di protezione di un habitat e le misure di tutela da adottare ai "pre SIC", *Diritto pubblico comparato ed europeo* 2007, σελ. 455· Winkler D., About the protection of potential FFH areas according to ECJ, case C-117/03 and case C-244/05, *Journal for European Environmental and Planning Law* 2007, σελ. 314.

³²⁸ Για τις εν λόγω περιοχές βλ. και υπόθεση C-117/03, Società Italiana Dragaggi SpA και λοιποί κατά Ministero delle Infrastrutture e dei Trasporti και Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia, απόφαση της 13.01.2005 (ECLI:EU:C:2005:16), σκέψεις 21-22, 25, και 28-30· βλ. και Belorgey J. M., Gervasoni S., Lambert Gh., Le droit matériel, *L'actualité juridique; Droit Administratif* 2005, σελ. 309· Stefanini E., Esigenze prioritarie di tutela della biodiversità nel procedimento di designazione dei Siti di importanza comunitaria, *Diritto Pubblico Comparato de Europeo* 2005, σελ. 936· Winkler D., About the protection of potential FFH areas according to ECJ, case C-117/03 and case C-244/05, *Journal for European Environmental and Planning Law* 2007, σελ. 314.

³²⁹ Βλ. αντίστοιχα Παπαδημητρίου Γ., Η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος: Ορισμένες νέες πτυχές, Ίδρυμα Μαργακοπούλου, για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Χρονικά, Αθήνα 1991, σελ. 71επ.

Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, έχει ομολογουμένως και σύμφωνα με τα παραπάνω, μετεξελιχθεί σε μία υπερεθνική νομική οντότητα, πληρέστερη κατ' αντικείμενο και κατ' αποτέλεσμα από τους λοιπούς διεθνείς οργανισμούς, η οποία από τη μια παράγει δεσμευτικό δίκαιο στους κόλπους της, ενώ από την άλλη ασκώντας την εξωτερική της αρμοδιότητα συμμετέχει σε διεθνείς συμβάσεις, οργανισμούς και fora αποτελώντας παράλληλα και υποκείμενο διεθνούς δικαίου. Έτσι, έχοντας πλέον καθιερώσει την περιβαλλοντική προστασία ως μια από τις επίσημες πολιτικές της, εφαρμόζει τις διεθνούς εμβέλειας περιβαλλοντικές αρχές, με προεξάρχουσες τις αρχές της πρόληψης και προφύλαξης, της επανόρθωσης των καταστροφών του περιβάλλοντος κατά προτεραιότητα στην πηγή³³⁰, και της αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει», έχει δε περιλάβει στις ιδρυτικές της Συνθήκες ένα πλέγμα διατάξεων για την προστασία του περιβάλλοντος που αποτελούν το αντίπαλο δέος ενός *“Οικονομικού Συντάγματος”*³³¹, το αναφερόμενο χαρακτηριστικά και ως *“Περιβαλλοντικό Σύνταγμα”*³³². Σε αυτό συνεπικουρεί και ένα οργανωμένο σύστημα

³³⁰ Σύμφωνα με την αρχή αυτή επιβάλλεται οι προκαλούμενες βλάβες στο περιβάλλον να αποκαθίστανται κατά προτεραιότητα στην πηγή τους, με σκοπό αφενός την επιβολή κατασταλτικών μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος μέσω της αποκατάστασης της περιβαλλοντικής βλάβης, αφετέρου δε την πρόληψη της επέκτασης της ζημίας μέσω της επανόρθωσής της *κατά προτεραιότητα στην πηγή*. Η αρχή αυτή εφαρμόστηκε από το ευρωπαϊκό δικαστήριο κυρίως σε περιπτώσεις διασυνοριακών ρυπάνσεων, μεταφοράς επικινδύνων υλικών ή διαχείρισης αποβλήτων και συνδέεται με τις διεθνώς αναγνωρισμένες αρχές περί γεινιάσης, όπως αυτές προβλέπονται στη Σύμβαση της Βασιλείας της 22.03.1989 «περί του ελέγχου των διασυνοριακών μεταφορών επικινδύνων αποβλήτων και της διάθεσής τους»· βλ και σχετική νομολογία, υπόθεση C- 2/90, Επιτροπή κατά Βελγίου, απόφαση της 09.07.1992 (ECLI:EU:C:1992:310), σκέψεις 20-21· υπόθεση C-422/92, Επιτροπή κατά Γερμανίας, απόφαση της 10.05.1995 (ECLI:EU:C:1995:125), σκέψη 34· υπόθεση C-203/96, Chemische Afvalstoffen Dusseldorp BV κ.λπ. κατά Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, απόφαση της 25.06.1998 (ECLI:EU:C:1998:316), σκέψη 33· και υπόθεση C- 209/98, Entreprenørforeningens Affalds/Miljøsektion (FFAD) κατά Københavns Kommune, απόφαση της 23.05.2000 (ECLI:EU:C:2000:279), σκέψεις 45-48.

³³¹ Η έννοια του οικονομικού συντάγματος κατά τη ορθότερη άποψη δεν αναφέρεται στο χαρακτήρα του συντάγματος το οποίο οφείλει να είναι ουδέτερο, αλλά περιλαμβάνει όλες τις διατάξεις και τους νομικούς κανόνες που αφορούν στον τομέα της οικονομίας· βλ. Rabault H., *La Constitution economique de la France*, *Revue Francaise de Droit Constitutionnel*, 2000, σελ. 707επ· Alfandari E., *Le droit economique en France*, *Melanges en l' honneur de Luis Dubois*, Dalloz, Paris, 2002, σελ. 231επ· Σταθόπουλος Μ., *Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα*, ΤοΣ 1981, σελ. 517επ· του ίδιου, *Μελέτες Ι, Γενική Θεωρία του Δικαίου, Ανθρώπινα Δικαιώματα, Δικαστική Εξουσία και Σύνταγμα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007, σελ. 481επ· Μάνεσης Α., Μανιτάκης Α., Παπαδημητρίου Γ., *Η «Υπόθεση Ανδρεάδη» και το οικονομικό σύνταγμα*, *Τετράδια Συνταγματικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991, σελ. 26· Norr K.W., *Economic Constitution: On the Roots of a Legal Concept*, *Journal of Law and Religion*, 1994-1995, σελ. 343επ· Georgopoulos Th., *Sur le Concept de «Constitution economique de l' Union Europeenne»* σε: *La Constitution economique de l' Union Europeenne*, 2e Rencontres du GIEPI, 12 et 13 mai 2006, Bruylant, 2008, σελ. 4επ· Buescher I., *La Constitution economique de l' Union Europeenne et l' environnement*, σε: *La Constitution economique de l' Union Europeenne*, 2e Rencontres du GIEPI, 12 et 13 mai 2006, Bruylant, 2008, σελ. 279επ· αντιπρβλ. και (αντιθ.) Καζάκος Π., *Αναθεώρηση του Συντάγματος και Οικονομία, Δοκίμιο Οικονομικής Ανάλυσης των Συνταγματικών Θεσμών*, εκδ. Παπαζήση, Κέντρο Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων, 2007, σελ. 47 .

³³² Η έννοια του Περιβαλλοντικού Συντάγματος αντίστοιχα περιλαμβάνει όλες τις διατάξεις που αποτελούν τη νομική βάση της προστασίας του περιβάλλοντος· Βλ. Παπαδημητρίου Γ., *Περιβαλλοντικό*

αποκεντρωμένων υπηρεσιών, με προεξάρχοντα τον *Ευρωπαϊκό Οργανισμό Περιβάλλοντος*.

Οι οργανισμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελούν, κατά τον πιο παραδεδομένο ορισμό τους, ανεξάρτητες νομικές οντότητες (με αυτόνομη διοικητική διάρθρωση, αλλά αμφισβητούμενη πάντως νομική προσωπικότητα)³³³ που δεν προέρχονται από διεθνείς συμφωνίες αλλά συστήνονται νομοθετικά με πράξεις του παράγωγου δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης³³⁴, και ασκούν τις αρμοδιότητες που τους απονέμονται με τις ιδρυτικές τους πράξεις³³⁵. Οι πολυπληθείς σήμερα οργανισμοί (ή κατ' άλλη έκφραση υπηρεσίες) της Ευρωπαϊκής Ένωσης ξεκίνησαν την αποστολή τους από την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών επιστημονικού και τεχνικού χαρακτήρα στους τομείς που δραστηριοποιείται η Ένωση, καθώς και την προώθηση της συνεργασίας μεταξύ των κρατών – μελών, και έχουν σήμερα φτάσει να ασκούν σημαντικές εξουσίες εκτελεστικού και νομοθετικού χαρακτήρα³³⁶, κατά μεταβίβαση εξουσιών από τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ορίζοντα μεταβίβαση εξουσιών) και τα κράτη – μέλη (κάθετη μεταβίβαση εξουσιών). Το ευρωπαϊκό δικαστήριο μάλιστα, ύστερα από την καθιέρωση³³⁷ αλλά και τον πολλαπλασιασμό³³⁸ των οργανισμών, κρίνοντας περί της συμβατότητας της παραχώρησης εξουσιών σε αυτούς με τις διατάξεις των ιδρυτικών Συνθηκών για την κατανομή των εξουσιών στα όργανα της Ένωσης (κατά κανόνα την Επιτροπή, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το

Σύνταγμα, σε Σκούρτος Μ.Σ., Σουφούλης Κ.Μ., Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1995, σελ. 29επ.

³³³ Βλ. Levi-Faur D., Regulatory networks and regulatory agencification: towards a Single European Regulatory Space, *Journal of European Public Policy*, 2011, σελ. 810επ.· Βλ. και Christensen, T., Lægread P. (eds.), *Autonomy and Regulation: Coping with agencies in the modern state*, Edward Elgar Publishing, 2006· Pollitt, C., Talbot, C. (Eds.), *Unbundled government: a critical analysis of the global trend to agencies, quangos and contractualisation* Routledge, 2004.

³³⁴ Βλ. Couzinet F., La prise en compte de l' existence des «Agences» par les récents traités, in *Les agences de l' Union européenne*, Brussels 2011, σελ. 191επ.· Griller, S., Orator, A., Everything under control? The "way forward" for European agencies in the footsteps of the Meroni doctrine, *European Law Review* 2010(1), σελ. 3επ.· Chiti, E., Existe-t-il un modèle d' Agence de l' Union européenne, in *Les agences de l' Union européenne*, Brussels 2011, σελ. 49-74.

³³⁵ Βλ. Σκανδάμης Ν., *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, σελ. 21· Yataganas X. A., Delegation of regulatory authority in the European Union: The relevance of the American model of independent agencies, *Jean Monnet Working Paper*, 2001(03), New York: New York University School of Law, σελ. 23.

³³⁶ Βλ. Dehousse R., Misfits: EU law and the transformation of European governance, *Jean Monnet Working Paper*, 2/2002, σελ. 17· Moellers C., *The three Branches: A Comparative Model of Separation of Powers*, Oxford University Press, 2013, σελ. 122· Βλ. και Strauss P.L., *The Place of Agencies in Government: Separation of powers and the fourth branch*, *Columbia Law Review*, 1984, σελ. 573επ.

³³⁷ Βλ. Griller S., Orator A., *Empowering European Agencies – Or how to tame the Sorcerer's Apprentice*, *European University Institute, New Modes of Governance Brief*, 2008, σελ. 1.

³³⁸ Pollitt C., Bathgate K., Caulfield J., Smullen A., Talbot C., *Agency fever? Analysis of an international policy fashion*, *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 2001, σελ. 271επ.

Συμβούλιο³³⁹), μετέστρεψε την άποψη του με την όλως πρόσφατη απόφασή του, γνωστή ως *ESMA (European Security and Markets Authority)*³⁴⁰, θεωρώντας πλέον συμβατή την ως άνω παραχώρηση εξουσιών, σε αντιδιαστολή με τις επιφυλάξεις που είχε διατυπώσεις στις προηγούμενες αποφάσεις του *Meroni*³⁴¹ και *Romano*³⁴².

Ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος (ΕΟΠ/ΕΕΑ - European Environment Agency) είναι οργανισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης με αποστολή την πληροφόρηση σε θέματα περιβάλλοντος, στο πλαίσιο υλοποίησης της ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής, απαριθμεί σήμερα 33 χώρες μέλη και επιτελεί σημαντικό έργο. Ειδικότερα, σύμφωνα και με τον ιδρυτικό του Κανονισμό³⁴³, ο ΕΟΠ συνδράμει τα θεσμικά ευρωπαϊκά όργανα, ήτοι την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, αλλά και τα κράτη – μέλη στη λήψη αποφάσεων σχετικά με την προστασία και τη βελτίωση του περιβάλλοντος, στην υλοποίηση της αρχής της ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής προστασίας στις οικονομικές πολιτικές της Ένωσης, καθώς και στην προώθηση της αρχής της αειφορίας, ενώ τέλος φροντίζει την επίβλεψη και τον συντονισμό του Ευρωπαϊκού Δικτύου Πληροφοριών και Παρατηρήσεων για το Περιβάλλον.

³³⁹ Schuetze R., *European Constitutional Law*, Cambridge University Press, 2012, σελ. 83επ.· Cini M., *The European Commission: An Unelected Legislator? The Journal of Legislative Studies*, 2002, σελ. 14επ.

³⁴⁰ Βλ. υπόθεση C-270/12, Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και Βορείου Ιρλανδίας κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, απόφαση της 22.01.2014 (ECLI:EU:C:2014:18).

³⁴¹ Βλ. υπόθεση C-9/56, *Meroni & Co., Industrie Metallurgiche SpA κατά Ανωτάτης Αρχής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα*, απόφαση της 13.06.1958 (ECLI:EU:C:1958:7).

³⁴² Βλ. υπόθεση C-98/80, *Giuseppe Romano κατά Institut national d' assurance maladie-invalidite*, απόφαση της 14.05.1981 (ECLI:EU:C:1981:104).

³⁴³ Βλ. Κανονισμό (ΕΚ) 401/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23.04.2009, "για τον ευρωπαϊκό οργανισμό περιβάλλοντος και το ευρωπαϊκό δίκτυο πληροφοριών και παρατηρήσεων σχετικά με το περιβάλλον". Ο ιδρυτικός κανονισμός του ΕΟΠ εγκρίθηκε το 1990 και τέθηκε σε εφαρμογή στα τέλη του 1993, με έδρα την Κοπεγχάγη. Με τον ως άνω ιδρυτικό κανονισμό συστάθηκε και το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Πληροφοριών και Παρατηρήσεων για το Περιβάλλον (ΕΔΠΠΠ/ΕΙΟΝΕΤ).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΣΤΟ ΔΙΚΑΪΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Κεφάλαιο Πρώτο

Διεθνής δραστηριότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης

1. Η νομική προσωπικότητα της Ένωσης

Μετά τη θέσπιση της Συνθήκης της Λισαβόνας έληξε με τον πλέον σαφή τρόπο όλη η παραφιλολογία που ξεκίνησε από την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, περί αναγνώρισης ή μη σε αυτήν νομικής προσωπικότητας, με απολύτως κρατούσα βέβαια και ορθότερη την άποψη της αναγνώρισης νομικής προσωπικότητας μόνο στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και όχι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Κυρίαρχη δικαιολογητική βάση για το παραπάνω επιχείρημα, ήταν η απουσία σχετικής ρητής διάταξης στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, σε αντίθεση και αντιδιαστολή με τη ρητή διάταξη του άρθρου 281 της ΣΕΚ.

Προς απάλειψη όλων των αρνητικών συνεπειών της έλλειψης νομικής προσωπικότητας³⁴⁴, με το άρθρο 47 της νέας ΣΕΕ αποδόθηκε ρητά νομική προσωπικότητα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Παράλληλα, και δυνάμει του άρθρου 1, παρ. 3 της ΣΕΕ, η Ευρωπαϊκή Ένωση αντικατέστησε και διαδέχθηκε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα που εφεξής έπαψε να υπάρχει. Η αναγνώριση νομικής προσωπικότητας στην Ένωση είναι το λογικό επακόλουθο μιας βαθμιαία αυξανόμενης συνειδητοποίησης, από την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και έκτοτε, της αναγκαιότητας συνεκτικής δράσης σε διάφορους τομείς, αναγκαιότητα η οποία εκφράστηκε πρωτογενώς με τη λειτουργία των τριών θεσμικών πυλώνων³⁴⁵. Η έννοια της νομικής προσωπικότητας είναι κοινή για κάθε νομική, είτε εθνική είτε υπερεθνική οντότητα και σημαίνει κατά βάση την απόκτηση αυτοτελώς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Με την απόδοση νομικής προσωπικότητας σε αυτήν, η Ευρωπαϊκή Ένωση καθίσταται πλέον υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, όπερ σε διεθνές

³⁴⁴ Βλ. Pliakos A., La nature juridique de l' Union européenne, Revue Trimestrielle de Droit Europeen, 1993, σελ. 187επ.

³⁴⁵ Για την κατ' αποτέλεσμα καλύτερη λειτουργία της αναγνώρισης νομικής προσωπικότητας στην Ένωση σε σχέση με το προγενέστερο καθεστώς των τριών θεσμικών πυλώνων βλ. Πλιάκος Αστ., Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σελ. 185,186.

επίπεδο σημαίνει ότι καθίσταται υποκείμενο του διεθνούς δικαίου³⁴⁶, και δη ενιαίο υποκείμενο δικαίου παρότι βασίζεται σε δυο Συνθήκες³⁴⁷, δύναται δε περαιτέρω να συνάπτει διεθνείς συμβάσεις με τρίτα κράτη ή διεθνείς οργανισμούς³⁴⁸.

Τα κατ' ουσία όμως αποτελέσματα της απόκτησης νομικής προσωπικότητας, η έκταση δηλαδή των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης που συνεχονται με την απόκτηση νομικής προσωπικότητας συναρτώνται άμεσα και με την ιδιαίτερη νομική της φύση. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, από την ίδρυσή της με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ³⁴⁹ έως και τη Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισαβόνας, αποτελούσε ένα ιδιότυπο μόρφωμα που διέθετε τα βασικά δομικά στοιχεία ενός διεθνούς οργανισμού. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ενέπιπτε σίγουρα στην έννοια του διεθνούς οργανισμού, σύμφωνα και με τον αντίστοιχο ορισμό του διεθνούς δικαίου³⁵⁰, καθότι ήταν αποτέλεσμα διεθνούς (ιδρυτικής) συνθήκης³⁵¹, χωρίς να διαθέτει όμως το στοιχείο της νομικής προσωπικότητας³⁵². Η Ένωση διέθετε περαιτέρω κυρίως διακυβερνητικό χαρακτήρα, και κατ' εξαίρεση μόνο υπερεθνικό, όπως για παράδειγμα στον πρώτο θεσμικό πυλώνα.

Οι ισορροπίες αυτές μεταβλήθηκαν, καθώς με τη Συνθήκη της Λισαβόνας όχι μόνο αναγνωρίστηκε ρητά η νομική προσωπικότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά τα κράτη – μέλη μεταβίβασαν προς αυτήν εξουσίες και αρμοδιότητες προσδίδοντάς της τον χαρακτήρα μιας κατά βάση υπερεθνικής νομικής οντότητας με επιμέρους διακυβερνητικές εξουσίες. Πάρα ταύτα, η παραχώρηση των εξουσιών αυτών εκ μέρους των κρατών – μελών, δεν φτάνει στο σημείο εκείνο ώστε να προσδώσει στην

³⁴⁶ Βλ. και Γιοβανόπουλος Ρ.: σε Σκουρής Β., Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003, άρθρο 300, αρ. 1, σελ. 1650.

³⁴⁷ Βλ. Χριστιανός Β. – Περάκης Μ., Νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010, σελ. 64.

³⁴⁸ Βλ. Χρυσομάλλης Μ., Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στοιχεία Συνθήκης της Λισαβόνας, εκδ. Βαζ. Ν. Κατσαρού, Αθήνα 2010, σελ. 123επ.· Κανελλόπουλου Π., Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Η Συνθήκη της Λισαβόνας, 5^η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 91επ.· Πλιάκος Αστ., ό.π., σελ. 181επ.

³⁴⁹ Βλ. Στεφάνου Κ., Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, 6^η (αναθ.) έκδοση, τ. Α', σελ. 114επ.

³⁵⁰ Βλ. άρθρο 2 των Κανόνων της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου του ΟΗΕ περί ευθύνης των διεθνών οργανισμών, σύμφωνα με το οποίο "international organization" means an organization established by a treaty or other instrument governed by international law and possessing its own *international legal personality*. International organizations may include as members, in addition to States, other entities".

³⁵¹ Αναλυτικά Νάσκου - Περράκη Π., Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, ό.π., σελ. 49επ., με παραπομπές σε Χριστοδουλίδης Θ., Δομή και Λειτουργία των Διεθνών Οργανισμών, τ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1985, σελ. 23επ.· Νάσκου - Περράκη Π., Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας Ευξείνου Πόντου, Θεσμικές διαστάσεις, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000· της ίδιας, Black Sea Economic Cooperation, Basic Texts, Centre of International and European Economic Law, Working Papers 1, Ant. N. Sakkoulas, Athens – Komotini 2001.

³⁵² Βλ. Νάσκου - Περράκη Π., Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, ό.π., σελ. 56επ.

Ευρωπαϊκή Ένωση τον χαρακτήρα ομόσπονδου κράτους, δεδομένης μάλιστα και της ρητής απόρριψης της προσπάθειας συνταγματοποίησης του ευρωπαϊκού ενοποιητικού εγχειρήματος που προηγήθηκε της Συνθήκης της Λισαβόνας. Ως εκ τούτου, η διεθνής νομική προσωπικότητα της Ένωσης λειτουργεί στο πλαίσιο της δοτής αρμοδιότητας και ασκείται στο μέτρο που υπάρχει η σχετική ρητή εξουσιοδότηση στις καταστατικές συνθήκες και η αντίστοιχη παραχωρηθείσα αρμοδιότητα από τα κράτη – μέλη³⁵³. Για το λόγο αυτό, η γενική διάταξη του άρθρου 47 της ΣΕΕ, η οποία αυτοτελώς ιδωμένη θα σήμαινε την αναγνώριση πλήρους νομικής προσωπικότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση κατ' αντιστοιχία των κρατών και των νομικών οντοτήτων, εξειδικεύεται από μια σειρά περαιτέρω διατάξεων της Συνθήκης της Λισαβόνας που παραλληλίζουν τη διεθνή αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την εσωτερική της αρμοδιότητα, εναρμονίζοντας αυτήν με τις απονεμηθείσες από τα κράτη – μέλη αποκλειστικές ή συντρέχουσες αρμοδιότητες. Έτσι, το άρθρο 216 της ΣΛΕΕ απαριθμεί όλες εκείνες τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει εξωτερική αρμοδιότητα, αποκλειστική ή συντρέχουσα, για τη σύναψη διεθνών συμφωνιών, ενώ το άρθρο 3, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, αναφέρεται στις περιπτώσεις αποκλειστικής εξωτερικής αρμοδιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι διατάξεις αυτές, και κυρίως η διάταξη του άρθρου 216 ΣΛΕΕ, αποτυπώνουν νομοθετικά όλη την προγενέστερη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου που δέχονταν την εξωτερική αρμοδιότητα της Ένωσης στις περιπτώσεις που αυτή παρίστατο αναγκαία για την επίτευξη των στόχων των Συνθηκών ακόμη και όταν δεν προβλέπονταν σε αυτές, στις περιπτώσεις δηλαδή της λεγόμενης σιωπηρής εξωτερικής αρμοδιότητας³⁵⁴, ή στις περιπτώσεις που η εξωτερική αρμοδιότητα προβλέπονταν από νομικά δεσμευτικές πράξεις ή ενδέχεται να επηρεάσει τους κοινούς κανόνες και να μεταβάλλει την εμβέλειά τους³⁵⁵.

³⁵³ Βλ. σχετικά και Δήλωση με αριθμό 24 στη Συνθήκη της Λισαβόνας σχετικά με τη νομική προσωπικότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα με την οποία «η Διάσκεψη επιβεβαιώνει ότι το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει νομική προσωπικότητα δεν επιτρέπει σε καμία περίπτωση στην Ένωση να νομοθετεί ή να δρα καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων που της έχουν απονεμίσει τα κράτη μέλη με τις Συνθήκες».

³⁵⁴ Βλ. Γνωμοδότηση υπ' αριθ. 1/76, της 26ης Απριλίου 1977 (Συλλογή τόμος 1977, σελ. 211), η οποία διασαφηνίστηκε και συμπληρώθηκε με τις γνωμοδοτήσεις 1/94, της 15ης Νοεμβρίου 1994 (Συλλογή 1994, σελ. I-5267), και 2/92, της 24ης Μαρτίου 1995 (Συλλογή 1995, σελ. I-521), σύμφωνα με τις οποίες υπάρχει αποκλειστική αρμοδιότητα της Κοινότητας για τη σύναψη διεθνούς συμφωνίας ακόμη και αν δεν υπάρχουν κοινοτικές διατάξεις στον οικείο τομέα, εφόσον η σύναψη τέτοιας συμφωνίας είναι αναγκαία για την υλοποίηση των στόχων της Συνθήκης στον εν λόγω τομέα και οι στόχοι αυτοί δεν θα μπορούσαν να επιτευχθούν απλώς και μόνο με τη θέσπιση αυτοτελών κοινών κανόνων.

³⁵⁵ Βλ. υπόθεση C-22/70, Επιτροπή κατά Συμβουλίου, απόφαση της 31ης Μαρτίου 1971, γνωστή και ως «απόφαση AETR» (Συλλογή τόμος 1969-1971, σελ. 729), σύμφωνα με την οποία εφόσον η Κοινότητα είχε ασκήσει την αντίστοιχη εσωτερική της αρμοδιότητα, είχε θεμελιώσει, σύμφωνα και με το δόγμα της παραλληλότητας, και εξωτερική αρμοδιότητα σύναψης διεθνών συμφωνιών επί των θεμάτων της

2. Η Ευρωπαϊκή Ένωση παράγων διάπλασης διεθνούς δικαίου

Ιδιαίτερη θέση στους στόχους και τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατέχει το διεθνές δίκαιο και μάλιστα με *διττή έννοια*. Η Ευρωπαϊκή Ένωση θέτει αφενός ως *απαράβατη καταστατική της αρχή την τήρηση και τον σεβασμό των αρχών του διεθνούς δικαίου*, αφετέρου δε *ανάγει σε σκοπό της την περαιτέρω εξέλιξη του διεθνούς δικαίου* με βάση τις αρχές στις οποίες και η ίδια είναι δομημένη, ως και αυτή εν πολλοίς αποτέλεσμα διεθνούς δικαίου. Έτσι, σύμφωνα με τους ορισμούς των καταστατικών Συνθηκών που ρυθμίζουν την εξωτερική δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και συγκεκριμένα κατά τα άρθρα 3, παρ. 5 και 21 της ΣΕΕ, η διεθνής δράση της Ένωσης *«σχεδιάζεται με στόχο να προωθεί στο ευρύτερο παγκόσμιο πλαίσιο τις αρχές που έχουν εμπνεύσει τη δημιουργία, την ανάπτυξη και τη διεύρυνσή της»*, έχει δε ως γνώμονα *«τον σεβασμό των αρχών του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και του διεθνούς δικαίου»* και συμβάλλει *«στην αυστηρή τήρηση και ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου και, ιδίως, στον σεβασμό των αρχών του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών»*. Στο παραπάνω πλαίσιο επιδιώκει *«να αναπτύσσει σχέσεις με τρίτες χώρες και διεθνείς, περιφερειακούς ή παγκόσμιους οργανισμούς και να προωθεί πολυμερείς λύσεις σε κοινά προβλήματα, ιδίως στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών»*.

Η διεθνής δραστηριότητα όμως της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεδομένης μάλιστα και της ιδιαίτερης νομικής της φύσης σε συνδυασμό και με την ομηγενή νομική της προσωπικότητα που την καθιστά πλέον υποκείμενο του διεθνούς δικαίου ως συνέχεια και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, έχει ποικίλες προεκτάσεις που εκφεύγουν των συνόρων της και επιφέρουν εν δυνάμει αποτελέσματα όχι μόνο στα κράτη – μέλη αλλά και στην εν γένει διεθνή κοινότητα. Από τη Συνθήκη της Λισαβόνας και μετά έπαυσε το δισυπόστατο της ενωσιακής και της κοινοτικής έννομης τάξης, η Ευρωπαϊκή Ένωση διαδέχθηκε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα αποκτώντας *ιδίαν νομική*

νομικά δεσμευτικής πράξης που είχε ήδη θεσπίσει (του Κανονισμού 543/69 του Συμβουλίου περί εναρμόνισης διατάξεων που αφορούν στις οδικές μεταφορές), από την έναρξη ισχύος αυτής· βλ και αποφάσεις «*ελεύθερη ναυσιπλοΐα*» της 5^{ης} Νοεμβρίου 2002, C-467/98, Επιτροπή κατά Δανίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9519), C-468/98, Επιτροπή κατά Σουηδίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9575), C-469/98, Επιτροπή κατά Φιλανδίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9627), C-471/98, Επιτροπή κατά Βελγίου, (Συλλογή 2002, σελ. I-9681), C-472/98, Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου, (Συλλογή 2002, σελ. I-9741), C-475/98, Επιτροπή κατά Αυστρίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9797) και C-476/98, Επιτροπή κατά Γερμανίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9855).

προσωπικότητα, απεκδύθηκε δε εν πολλοίς τον έως τότε διακυβερνητικό της κατά βάση χαρακτήρα και απέκτησε τα δομικά χαρακτηριστικά μιας υπερεθνικής έννομης τάξης. Έτσι, και με τη σταδιακή διεύρυνση των σκοπών και πολιτικών της σε πλείστους τομείς, το παραγόμενο δίκαιο στους κόλπους της Ένωσης είναι κατ' ουσία διεθνές δίκαιο, όχι πλέον μερικό ή ειδικό, αλλά εντασσόμενο σε μία πληρέστερη κατ' αντικείμενο έννομη τάξη επί τη βάσει παραχωρούμενων αρμοδιοτήτων από τα κράτη - μέλη και δυνάμει εξουσιοδότησης από αυτά για την επιβολή κοινών κανόνων και νορμών συμπεριφοράς, δομικά στοιχεία που συγκροτούν μια διεθνή έννομη τάξη. Η Ευρωπαϊκή Ένωση μάλιστα, σε αντίθεση με λοιπούς διεθνείς οργανισμούς, διαθέτει ένα ισχυρότερο εργαλείο προς κατάφαση της παραγωγής διεθνούς δικαίου. Το παραγόμενο δηλαδή στους κόλπους της δίκαιο καθίσταται υποχρεωτικό για τα κράτη - μέλη, καθώς κατά ρητή αποδοχή αυτών συμπεριλαμβάνεται στις πηγές δικαίου της εσωτερικής τους έννομης τάξης, ιεραρχούμενο μάλιστα ως υπερέχον της κοινής νομοθεσίας τους, τα δε ευρωπαϊκά δικαστήρια έχουν θεσμοθετηθεί ως αναμφισβήτητα δικαιοδοτικά όργανα. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η πρακτική των κρατών - μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που βασίζεται στην ευρωπαϊκή νομοθεσία, γίνεται με αναμφίβολη νομική πεποίθηση (*opinion juris*), μπορεί δε να οδηγήσει σε κατάφαση διεθνούς δικαίου (εθίμου) γενικής εμβέλειας, δεδομένης μάλιστα της θεωρητικής παραδοχής ότι διεθνές έθιμο μπορεί κατά περίπτωση να συναχθεί τόσο από τη λειτουργία των διεθνών οργανισμών και τις πράξεις των οργάνων τους³⁵⁶, όσο και από διεθνείς συμβάσεις³⁵⁷. Πράγματι, έχει κριθεί ότι ακόμη και το έργο της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου των Ηνωμένων Εθνών (*International Law Committee*)³⁵⁸, το οποίο αλληλεπιδρά με τις αποφάσεις του ανώτατου διεθνούς δικαστηρίου υπό την έννοια ότι βασίζεται σε αυτές για να κρίνει την ύπαρξη διεθνούς εθίμου, όπως αντίστοιχα και το δικαστήριο βασίζει τις αποφάσεις του στα πορίσματα της Επιτροπής, μπορεί να

³⁵⁶ Βλ. Ρούκουνας Εμμ., Διεθνές Δίκαιο, Σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου, Τρόποι παραγωγής του διεθνούς δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997, σελ. 100.

³⁵⁷ *Ibid.*, σελ. 90.

³⁵⁸ Αναλυτικά σε: Shaw M., *International Law*, Cambridge University Press, 6th edition 2008, σελ. 84, 119επ., με εκεί παραπομπές σε: Ramcharan B., *The International Law Commission*, Leiden, 1977· *The Work of the International Law Commission*, 4th edn, New York, 1988· Sinclair I., *The International Law Commission*, Cambridge, 1987· *The International Law Commission and the Future of International Law* (eds. M. R. Anderson, A. E. Boyle, A. V. Lowe and C. Wickremasinghe), London, 1998· *International Law on the Eve of the Twenty-first Century: Views from the International Law Commission*, New York, 1997· Rosenne S., 'The International Law Commission 1949-59', *British Yearbook of International Law*, (36)1960, σελ. 104, και της ίδιας, 'Relations Between Governments and the International Law Commission', *Yearbook of World Affairs*, (19)1965, σελ. 183· Graefrath B., 'The International Law Commission Tomorrow: Improving its Organization and Methods of Work', 85 *American Journal of International Law*, 1991, σελ. 597· Dhokalia R.P., *The Codification of Public International Law*, Manchester, 1970.

αποτελέσει τη βάση συναγωγής τεκμηρίων περί ύπαρξης διεθνούς εθίμου. Το ίδιο μπορεί να συμβεί και με άλλες επιτροπές, προγράμματα ή βοηθητικά όργανα των Ηνωμένων Εθνών³⁵⁹, ή ακόμη και με ιδιωτικούς οργανισμούς ή μη κυβερνητικές οργανώσεις, όπως για παράδειγμα η Ένωση Διεθνούς Δικαίου (*International Law Association*)³⁶⁰.

Ιδιαίτερα δε, κατά τη ρητή έκφραση των καταστατικών Συνθηκών³⁶¹, «η δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διεθνή σκηνή έχει ως γνώμονα και σχεδιάζεται με στόχο να προωθεί στο ευρύτερο παγκόσμιο πλαίσιο τις αρχές που έχουν εμπνεύσει τη δημιουργία, την ανάπτυξη και τη διεύρυνσή της: τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, την οικουμενικότητα και το αδιαίρετο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τις αρχές της ισότητας και της αλληλεγγύης και τον σεβασμό των αρχών του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και του διεθνούς δικαίου». Περαιτέρω δε, κατά τις ίδιες διατάξεις «η Ένωση προσπαθεί να αναπτύσσει σχέσεις και να δημιουργεί εταιρικές σχέσεις με τρίτες χώρες και διεθνείς, περιφερειακούς ή παγκόσμιους οργανισμούς που συμμερίζονται τις αρχές του πρώτου εδαφίου. Προωθεί πολυμερείς λύσεις σε κοινά προβλήματα, ιδίως στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών». Αποσκοπεί δηλαδή όχι μόνο να συμβάλλει στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου αλλά και στη διάπλαση και διαμόρφωση αυτού με βάση τις προσλαμβάνουσες της ίδιας, όπως προκύπτουν από την ιστορική και θεσμική της διαδρομή και τις αρχές στις οποίες έχει βασίσει την υπόστασή της.

Ο δυσπόστατος ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διεθνή σκακιέρα, αφενός με την ιδιότητά της ως υποκειμένου του διεθνούς δικαίου και αφετέρου ως εν δυνάμει διαμορφωτή της διεθνούς κοινής γνώμης, διαφάνηκε ήδη από την προκάτοχό της Ευρωπαϊκή Κοινότητα ως μέλος του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ). Η σχετικά πρόσφατη υπόθεση αφορούσε τους Γενετικά Τροποποιημένους Οργανισμούς και είχε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες προεκτάσεις τόσο αναφορικά με τη συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα στην εσωτερική έννομη τάξη της Κοινότητας αφενός, και τις διεθνείς της υποχρεώσεις της αφετέρου, όσο και με την αλληλεπίδραση περιβάλλοντος και εμπορίου. Σημειωτέον ότι, παρά τις αντιρρήσεις που ακόμη και σήμερα εκδηλώνονται διεθνώς αναφορικά με τη χρήση γενετικά τροποποιημένων τροφίμων, αντιρρήσεις που ερείδονται κατά βάση στην επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τις επιπτώσεις τους

³⁵⁹ Όπως για παράδειγμα η UNCITRAL, UNCTAD, UNESCO, UNEP, ό.α.π. Shaw M., σελ. 121.

³⁶⁰ Ό.α.π. Shaw M., σελ. 121.

³⁶¹ Πρβλ. άρθρο 21, παρ. 1 ΣΕΕ.

στη ανθρώπινη υγεία αλλά και στις μεταλλάξεις της χλωρίδας, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου έχει εγκρίνει την κυκλοφορία τους στο εμπόριο. Παρόλα αυτά, εντός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας επικράτησε μακροχρόνιος άτυπος αποκλεισμός της κυκλοφορίας Γενετικώς Τροποποιημένων Οργανισμών, ως αποτέλεσμα αντιρρήσεων των κρατών – μελών, τα οποία είχαν μάλιστα θεσπίσει απαγορεύσεις κυκλοφορίας τους εντός των περιφερειών τους. Αποτέλεσμα ήταν να αντιδράσουν μέλη του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, και ειδικότερα οι Η.Π.Α. και ο Καναδάς, συνεπικουρούμενοι στη συνέχεια και από την Αργεντινή, τα οποία έθεσαν την Ευρωπαϊκή Κοινότητα εντός των ευθυνών της. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα βρέθηκε εν μέσω δυο συγκρουσιακών ιδιοτήτων. Αφενός ως υποκείμενο του διεθνούς δικαίου καθ' υποκατάσταση των κρατών – μελών της. Και αφετέρου, ως ιδιότυπος διεθνής οργανισμός με συγκεκριμένες αρμοδιότητες κατ' ανάθεση από τα κράτη – μέλη της. Εν τέλει, ήταν και μια συγκρουσιακή σχέση μεταξύ εμπορίου και περιβάλλοντος, δηλαδή εν πολλοίς οικονομίας και περιβάλλοντος, αλλά και των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων της Κοινότητας στους τομείς αυτούς. Η υπόθεση τελικά ήχθη ενώπιον του πρωτοβάθμιου οργάνου επίλυσης διαφορών του ΠΟΕ, το οποίο καταδίκασε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα³⁶². Σημειωτέον ότι η ευθύνη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας θεμελιώνεται εν προκειμένω στην γενόμενη υποκατάστασή της, ως αυτόνομης νομικής οντότητας, στη θέση των συμβαλλομένων στην GATT κρατών – μελών της. Ως εκ τούτου, επιβλήθηκε στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα η υποχρέωση συμμόρφωσής της με τις βαρύνουσες αυτήν διεθνείς υποχρεώσεις της, εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος.

Εν συνεχεία, ύστερα και από την ως άνω απόφαση του οργάνου επίλυσης διαφορών του ΠΟΕ, η οποία εξεδόθη τελικά το έτος 2006, το ευρωπαϊκό δικαστήριο³⁶³ φάνηκε να υπαναχωρεί από την αυστηρή απαίτηση υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος σε ότι αφορά στα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα, και παρά τις έντονες αντιρρήσεις κρατών – μελών, ειδικότερα δε της Πολωνίας, η οποία είχε απαγορεύσει στην επικράτειά της την ελεύθερη κυκλοφορία γενετικώς τροποποιημένων σπόρων και είχε αρνηθεί να εγγράψει τις σχετικές ποικιλίες στον

³⁶² Συγκεκριμένα το πρωτοβάθμιο όργανο επίλυσης διαφορών έκρινε ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ασκούσε ανεπίτρεπτο *de facto* *moratorium* κατά τα έτη 1999 έως 2003, κατά παράβαση των διατάξεων του Παραρτήματος και του άρθρου 8 της Συμφωνίας για την εφαρμογή των Υγειονομικών και Φυτοϋγειονομικών μέτρων, καθώς επίσης και των άρθρων 2.2. και 5.1 της ίδιας Συμφωνίας, καθότι οι απαγορεύσεις εκ μέρους των κρατών μελών δεν θεμελιωνόταν σε επαρκή επιστημονικά δεδομένα, σύμφωνα και με τους όρους της Συνθήκης.

³⁶³ Βλ. υπόθεση C-165/08, Επιτροπή κατά Πολωνίας, απόφαση της 16.07.2009 (ECLI:EU:C:2009:473), σκέψεις 61-64.

εθνικό κατάλογο ποικιλιών. Το δικαστήριο, μετά από σχετική προσφυγή της Επιτροπής, καταδίκασε τελικά την Πολωνία για παράβαση των υποχρεώσεων της από την ευρωπαϊκή νομοθεσία³⁶⁴, κρίνοντας ότι η Πολωνία, παρότι είχε επικαλεσθεί λόγους προστασίας του περιβάλλοντος αλλά και λόγους θρησκευτικών καταβολών και παραδόσεων, υπερέβη τα όρια εξαιρέσεων στην εισαγωγή γενετικά τροποποιημένων οργανισμών όπως αυτά τίθενται στο ευρωπαϊκό δίκαιο.

Ανεξαρτήτως πάντως του αποτελέσματος, το οποίο τελικά οφείλεται στο προβάδισμα που δόθηκε στον οικονομικό παράγοντα έναντι του περιβαλλοντικού, αλλά και στις ειδικές συνθήκες της συγκεκριμένης περίπτωσης που επέβαλαν στην Κοινότητα ανειλημμένες ήδη διεθνείς υποχρεώσεις από τη συμμετοχή της στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου καθ' υποκατάσταση των κρατών – μελών της, τις οποίες δεν μπορούσε να υπερκεράσει, και παρά την -νομικά ιδωμένη- ορθή απαίτηση των τρίτων κρατών για την τήρηση από την Κοινότητα των ως άνω υποχρεώσεων της, παρόλα αυτά καταδεικνύεται η δυναμική της Ευρωπαϊκής Ένωσης να επηρεάσει, υπό προϋποθέσεις και υπό διαφορετικά δεδομένα τις διεθνείς εξελίξεις.

3. Διεθνής δραστηριότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και περιβάλλον

Στο παραπάνω γενικότερο πλαίσιο της εξωτερικής δράσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με γνώμονα πάντα την υποστήριξη των διεθνών σχέσεων και τη συμβολή στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου, η Συνθήκη της Λισαβόνας κάνει περαιτέρω αναφορά και στην προώθηση της προστασίας του περιβάλλοντος σε διεθνές επίπεδο. Ήδη από το προοίμιο της Συνθήκης, τονίζεται η σημασία της προστασίας του περιβάλλοντος, αλληλένδετη πάντα με την επιδίωξη της αειφόρου ανάπτυξης. Παρόλα αυτά, γίνεται ειδική μνεία της πρόθεσης προστασίας του περιβάλλοντος, παράλληλα με το στόχο της αειφόρου ανάπτυξης, κατά τα φαινόμενα δηλαδή αυτονομείται η προστασία του περιβάλλοντος σε σχέση με την αειφόρο ανάπτυξη και φαίνεται να μην αποτελεί απλώς συνιστώσα της ευρύτερης έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης³⁶⁵, αλλά

³⁶⁴ Βλ. Οδηγία 2001/18/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 12.03.2001, για τη σκόπιμη ελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον και την κατάργηση της οδηγίας 90/220/EOK του Συμβουλίου (άρθρα 22 και 23), καθώς επίσης οδηγία 2002/53/EK του Συμβουλίου, της 13.06.2002, περί του κοινού καταλόγου ποικιλιών καλλιεργούμενων φυτικών ειδών (άρθρα 4, παρ. 4, και 16).

³⁶⁵ Βλ. London C., *Droit communautaire de l'environnement*, Revue trimestrielle de droit européen 1994(2), σελ. 295· Luff D., *An Overview of International Law of sustainable development*, Revue Belge de Droit International, 1996(1), σελ. 93. Βλ. και Αρχή 4 της διακήρυξης του Ρίο ντε Τζανέιρο του 1992, σύμφωνα με την οποία «προκειμένου να επιδιώξουμε και να οδηγηθούμε σε μία διαρκή και σταθερή

να ανάγεται σε αυτοτελή στόχο³⁶⁶. Ειδικότερες ρυθμίσεις περιλαμβάνονται στο κύριο σώμα της Συνθήκης της Λισαβόνας, σύμφωνα με τις οποίες ενισχύεται η αρχή της αειφορίας σε σχέση με τις προγενέστερες ρυθμίσεις³⁶⁷, εντάσσεται δε αυτή ρητά στις εξωτερικές σχέσεις της Ένωσης³⁶⁸. Έτσι η Ευρωπαϊκή Ένωση, με την ως άνω δυναμική που της προσδίδει η ιδιαίτερη νομική της φύση, και με ρητό και σαφή στόχο τη συμβολή της στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου, σύμφωνα και με τα παραπάνω αναφερόμενα, εξειδικεύει πλέον την διεθνή της δραστηριότητα και στον τομέα του περιβάλλοντος με βάση τις αποσαφηνισμένες περιβαλλοντικές αρχές και στόχους της.

Περαιτέρω, με τις διατάξεις της Συνθήκης της Λισαβόνας η προστασία του περιβάλλοντος ανάγεται πλέον σε *ρήτρα* που ενσωματώνεται στην άσκηση της εξωτερικής αρμοδιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα και με το άρθρο 21, παρ. 2, περ. στ' της ΣΕΕ, με το οποίο εξειδικεύονται οι στόχοι της διεθνούς δραστηριότητας της Ένωσης στους επιμέρους τομείς των πολιτικών και δράσεών της. Η ως άνω πρόβλεψη της Συνθήκης της Λισαβόνας καθιστά με τον πλέον επίσημο τρόπο υποχρεωτική την ενσωμάτωση της ρήτρας προστασίας του περιβάλλοντος στις εξωτερικές σχέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναγνωρίζοντας το περιβάλλον ως αγαθό ισότιμο με τα λοιπά ανθρώπινα δικαιώματα. Εφαρμόζεται δηλαδή και στον τομέα του περιβάλλοντος, το πρότυπο ενσωμάτωσης της ρήτρας προστασίας των

ανάπτυξη, η προστασία του περιβάλλοντος πρέπει να αποτελέσει ένα ενσωματωμένο μέρος της διαδικασίας της ανάπτυξης και δεν μπορεί να εκτιμηθεί απομονωμένα».

³⁶⁶ Βλ. την 9^η παράγραφο του Προοιμίου, σύμφωνα με την οποία οι εξουσιοδοτημένοι για την υπογραφή της Συνθήκης ηγέτες εμφανίζονται «*αποφασισμένοι να προωθήσουν την οικονομική και κοινωνική πρόοδο των λαών τους, λαμβάνοντας υπόψη την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης και στα πλαίσια της ολοκλήρωσης της εσωτερικής αγοράς και μιας ενισχυμένης συνοχής, όπως επίσης και της προστασίας του περιβάλλοντος, και να εφαρμόσουν πολιτικές που θα διασφαλίζουν την πρόοδο στον τομέα της οικονομικής ολοκλήρωσης εκ παραλλήλου με την πρόοδο στους άλλους τομείς*».

³⁶⁷ Βλ. άρθρο 3 της ΣΕΕ, σύμφωνα με τις διατάξεις του οποίου η Ένωση «*εργάζεται για την αειφόρο ανάπτυξη της Ευρώπης με γνώμονα την ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και τη σταθερότητα των τιμών, την άκρως ανταγωνιστική κοινωνική οικονομία της αγοράς, με στόχο την πλήρη απασχόληση και την κοινωνική πρόοδο, και το υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος*» και «*προάγει την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο*». Σύμφωνα με το προγενέστερο άρθρο 2 της ΣΕΕ ως στόχο της Ένωσης ήταν «*να προωθήσει την οικονομική και κοινωνική πρόοδο και ένα υψηλό επίπεδο απασχόλησης και να επιτύχει ισόρροπη και αειφόρο ανάπτυξη, ιδίως με τη δημιουργία ενός χώρου χωρίς εσωτερικά σύνορα, με την ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής και με την ίδρυση μίας οικονομικής και νομισματικής ένωσης, η οποία θα περιλάβει εν καιρώ ένα ενιαίο νόμισμα, σύμφωνα με τις διατάξεις της παρούσας Συνθήκης*», *υπάρχει δηλαδή εμφανής ποιοτική διαφορά καθώς ο στόχος της αειφόρου ανάπτυξης απεξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική παράμετρο, όχι βέβαια απόλυτα, η δε προστασία του περιβάλλοντος αυτονομείται ως στόχος*.

³⁶⁸ Βλ. άρθρο 3, παρ. 5 της ΣΕΕ.

θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά την υλοποίηση των βασικών πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης³⁶⁹, ιδίως στον εμπορικό και οικονομικό τομέα³⁷⁰.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει η Ευρωπαϊκή Ένωση και στην προστασία του περιβάλλοντος στις υπό ανάπτυξη χώρες, αναγνωρίζοντας προφανώς ότι η έλλειψη οικονομικών πόρων, αλλά και η αποδυναμωμένη διεθνής θέση των αναπτυσσόμενων χωρών αντανακλά αρνητικά και είναι αντιστρόφως ανάλογη με την ικανοποιητική προστασία του περιβάλλοντος³⁷¹ θεωρούμενου ως διεθνώς αλληλεξαρτώμενου αγαθού. Επιβεβαιώνοντας έτσι άλλη μια φορά τον πρωταγωνιστικό ρόλο που επιθυμεί να διαδραματίσει στη διεθνή σκηνή αλλά και στη διάπλαση του διεθνούς δικαίου, η Ευρωπαϊκή Ένωση, σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθ. 21, παρ. 2, περ. δ' της ΣΕΕ, επιδιώκει «*την προώθηση, στις αναπτυσσόμενες χώρες, της αειφόρου ανάπτυξης από οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική άποψη, με πρωταρχικό στόχο την εξάλειψη της φτώχειας*» παρέχοντας κίνητρα και βοήθεια προς το σκοπό αυτό.

Εν κατακλείδι, στο πλαίσιο της γενικότερα προωθούμενης συνεργασίας με τρίτα κράτη και των εκπεφρασμένων αρχών της καλής γειτονίας³⁷², η οποία περιλαμβάνει εννοιολογικά και την «*περιβαλλοντικής φύσης*» καλή γειτονία, η Ευρωπαϊκή Ένωση εμφανίζει μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας ενισχυμένο θεσμικά ρόλο στις διεθνείς της σχέσεις, ειδικότερα δε στον τομέα του περιβάλλοντος και στην

³⁶⁹ Βλ. Αθανασοπούλου Χ., Βιώσιμη Οικονομική Ανάπτυξη και προστασία του περιβάλλοντος: Σύγχρονες τάσεις της θεωρίας και της νομολογίας στην ελληνική και ευρωπαϊκή έννομη τάξη, Νόμος και Φύση 2008, σε: <http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=3327&lang=1&catid=1>.

³⁷⁰ Βλ. σχετ. Harrison J., Human rights and world trade agreements: using general exception clauses to protect human rights. United Nations, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), 2005· Σχετ. και Hornig Chr., The Human Rights Clause in the European Union's External Trade and Development Agreements, European Law Journal 2003, σελ. 677· Jackson J.H., Reflections on the possible research agenda for exploring the relationship between human rights norms and international trade rules, σε Abbott F.M, Breining-Kaufmann C., Cotter T. (eds.), International trade and human rights: foundations and conceptual issues, University of Michigan Press, Ann Arbor MI 2006, σελ. 93επ· του ίδιου, Trade and human rights: a relationship to discover, Journal of International Economic Law 2002, σελ. 111· Petersmann E.U., Human rights and international economic law in the 21st century: the need to clarify their interrelationships, Journal of International Economic Law 2001, σελ. 3· Frimpong Oppong R., Trade and human rights: a perspective for agents of trade policy using a rights-based approach to development, African Human Rights Law Journal 2006, σελ. 123.

³⁷¹ Πρβλ. Hoekman B, Michalopoulos C., Winters L.A., More Favourable and Differential Treatment of Developing Countries: Towards a New Approach in the World Trade Organization, World Bank Policy Research Working Paper No. 3107, 2003· Lamy P., Stepping Stones or Stumbling Blocks? The EU's Approach Towards the Problem of Multilateralism vs Regionalism in Trade Policy, The World Economy 2002, σελ. 1399.

³⁷² Βλ. και άρθρο 8 της ΣΕΕ, σύμφωνα με το οποίο: «1. Η Ένωση αναπτύσσει προνομακές σχέσεις με τις γειτονικές χώρες, με στόχο την εγκαθίδρυση χώρου ευημερίας και καλής γειτονίας, ο οποίος θεμελιώνεται στις αξίες της Ένωσης και χαρακτηρίζεται από στενές και ειρηνικές σχέσεις βασιζόμενες στη συνεργασία. 2. Για τους σκοπούς της παραγράφου 1, η Ένωση μπορεί να συνάπτει ειδικές συμφωνίες με τις εν λόγω χώρες. Οι συμφωνίες αυτές μπορούν να περιλαμβάνουν αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις καθώς και τη δυνατότητα ανάληψης δράσεων από κοινού. Η εφαρμογή τους αποτελεί αντικείμενο περιοδικών διαβουλεύσεων».

προώθηση της προστασίας του σε διεθνές επίπεδο, γεγονός που αποτελεί αναμφισβήτητη πολιτιστική κατάκτηση του ενωσιακού δικαίου.

4. Σύναψη διεθνών συμβάσεων

Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας επιλύθηκε σε μεγάλο βαθμό και η θεωρητική διχογνωμία που προηγήθηκε και οδήγησε στην ανάγκη έκδοσης μιας σειράς δικαστικών αποφάσεων αλλά και γνωμοδοτήσεων του ευρωπαϊκού δικαστηρίου, σχετικά με την αρμοδιότητα της (τότε) Κοινότητας να συνάπτει διεθνείς συμφωνίες, κυρίως στις περιπτώσεις που αυτό δεν προβλέπονταν μεν ρητά από το πρωτογενές δίκαιο, παρίστατο όμως η σχετική αναγκαιότητα, καθώς και αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο η αρμοδιότητα αυτή καθίστατο αποκλειστική ή παρέμενε συντρέχουσα με τα κράτη – μέλη. Σύμφωνα και με το διατυπωθέν *δόγμα της παραλληλότητας*, έγινε σταδιακά δεκτό ότι η εξωτερική αρμοδιότητα της Κοινότητας όφειλε να συνάδει και να συμπίπτει κατά περιεχόμενο με τις εσωτερικές της αρμοδιότητες. Ως εκ τούτου η Κοινότητα καθίστατο αρμόδια να συνάπτει διεθνείς συμφωνίες στους τομείς εκείνους που είχε και εσωτερική αρμοδιότητα, εφόσον την είχε ασκήσει. Έτσι, εξωτερική αρμοδιότητα της Κοινότητας κρίθηκε ότι υπήρχε όχι μόνο στις περιπτώσεις που αυτό προβλέπονταν ρητά από τις διατάξεις της Συνθήκης, αλλά και στις περιπτώσεις που αυτή απέρρεε σιωπηρά από άλλες διατάξεις της Συνθήκης ή από πράξεις των κοινοτικών οργάνων που είχαν εκδοθεί στο πλαίσιο αυτών των διατάξεων (γνωστή και ως *αρχή AETR-ETRA*, από την αντίστοιχη διεθνή συμφωνία που αποτέλεσε την αφορμή για τη διατύπωσή της)³⁷³, υπό την γενικότερη παραδοχή ότι εφόσον το κοινοτικό δίκαιο είχε απονείμει στα κοινοτικά όργανα εσωτερικές αρμοδιότητες προς επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών, η Κοινότητα καθίστατο αρμόδια να αναλαμβάνει και διεθνείς υποχρεώσεις προς επίτευξη των σκοπών αυτών. Στη συνέχεια, με βάση σημαίνουσες γνωμοδοτήσεις του δικαστηρίου που απετέλεσαν σταθμό στη δογματική επίλυση του ζητήματος³⁷⁴, παραθέτοντας παράλληλα και τα παραδεδομένα κριτήρια θεμελίωσης της σιωπηρής εξωτερικής αρμοδιότητας της Κοινότητας, αλλά και δυνάμει

³⁷³ Βλ. απόφαση AETR, υπόθεση C-22/70, Επιτροπή κατά Συμβουλίου, απόφαση της 31.03.1971, (ECLI:EU:C:1971:32), σκέψη 16. Η απόφαση αυτή καταγράφεται στις κυριότερες και χαρακτηριστικότερες αποφάσεις σχετικές με την εξωτερική αρμοδιότητα της Κοινότητας, και ως βάση για τη μετέπειτα εξέλιξη της νομολογίας.

³⁷⁴ Οι κυριότερες εκ των οποίων είναι: γνωμοδότηση 1/76 της 26.04.1977, Συλλογή τ. 1977, 00741· Γνωμοδότηση 2/91, Συλλογή τ. 1993, I- 01061· γνωμοδότηση 1/94 της 15.11.1994, Συλλογή τ. 1994, I- 5267· και γνωμοδότηση 1/03 της 07.02.2006, Συλλογή τ. 2006, I-01145.

σχετικής νομολογίας που ενσωμάτωσε τις γνωμοδοτήσεις αυτές³⁷⁵, εξειδικεύθηκαν και οι περιπτώσεις της αποκλειστικής αρμοδιότητας. Οι περιπτώσεις αυτές, παρότι αποτελούν *ad hoc* κρίσεις του δικαστηρίου που ανάγονται κατ' ανάγκη στην ατομικότητα της συγκεκριμένης περίπτωσης³⁷⁶, με συνεκτίμηση όλων των ειδικών χαρακτηριστικών της και ιδίως των διατάξεων της εκάστοτε υπό κρίση διεθνούς συμφωνίας σε συνάρτηση και με την αντίστοιχη κοινοτική πολιτική³⁷⁷, αφικνούνται πάρα ταύτα από κοινή βάση, έχουν κοινό γνώμονα, ενώ και η αιτιολόγηση του δικαστηρίου είναι αρκούντως αφαιρετική ώστε να έχει κοινή εφαρμογή.

Κατά συνέπεια, οι περιπτώσεις στις οποίες αναγνωρίστηκε στην Κοινότητα αποκλειστική αρμοδιότητα σύναψης διεθνών συμφωνιών συγκλίνουν στην ανάγκη *ομοιογένειας* του εσωτερικού ευρωπαϊκού δικαίου και των διεθνών συμφωνιών. Ειδικότερα, αποκλειστική εξωτερική αρμοδιότητα αποδόθηκε στην Κοινότητα στις περιπτώσεις που η σύναψη συμφωνίας από τα κράτη μέλη απέβαινε ασυμβίβαστη με την ενότητα και την ομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου³⁷⁸, μπορούσε δε να

³⁷⁵ Βλ. απόφαση «ελεύθερη ναυσιπλοΐα» της 5^{ης} Νοεμβρίου 2002, στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-467/98, Επιτροπή κατά Δανίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9519), C-468/98, Επιτροπή κατά Σουηδίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9575), C-469/98, Επιτροπή κατά Φιλανδίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9627), C-471/98, Επιτροπή κατά Βελγίου, (Συλλογή 2002, σελ. I-9681), C-472/98, Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου, (Συλλογή 2002, σελ. I-9741), C-475/98, Επιτροπή κατά Αυστρίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9797) και C-476/98, Επιτροπή κατά Γερμανίας, (Συλλογή 2002, σελ. I-9855).

³⁷⁶ Βλ. και σκέψη 133 της προπαρατεθείσας γνωμοδότησης 1/03, σύμφωνα με την οποία: «από τα παραπάνω προκύπτει ότι, για να εξακριβωθεί αν η Κοινότητα έχει αρμοδιότητα για τη σύναψη ορισμένης συμφωνίας και αν η αρμοδιότητα αυτή είναι αποκλειστική, είναι αναγκαία η πραγματοποίηση συνολικής και συγκεκριμένης ανάλυσης. Προς τούτο πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όχι μόνο ο τομέας που καλύπτουν αφενός οι κοινοτικοί κανόνες και αφετέρου οι διατάξεις της μελετώμενης συμφωνίας, στο μέτρο που οι διατάξεις αυτές είναι γνωστές, αλλά και η φύση και το περιεχόμενο των κανόνων και διατάξεων αυτών, προκειμένου να διασφαλίζεται ότι η συμφωνία δεν μπορεί να θίξει την ενιαία και ομοιόμορφη εφαρμογή των κοινοτικών κανόνων και την εύρυθμη λειτουργία του συστήματος που καθιερώνουν οι κανόνες αυτοί».

³⁷⁷ Αντιπρβ. και σκέψεις 25 και 26 της προπαρατεθείσας γνωμοδότησης 2/91, σύμφωνα με τις οποίες: «δεν είναι εντούτοις αναγκαίο να υπάρχει πλήρης σύμπτωση του τομέα που καλύπτει η διεθνής συμφωνία με τον τομέα που καλύπτει η κοινοτική ρύθμιση. Κατά την εξέταση της συνδρομής του κριτηρίου που εμπεριέχεται στη φράση "τομέα που, σε μεγάλο μέρος, ήδη καλύπτεται από τους κοινοτικούς κανόνες", η ανάλυση πρέπει να στηρίζεται όχι μόνο στην έκταση εφαρμογής των εν λόγω κανόνων, αλλά και στη φύση τους και στο περιεχόμενό τους. Πρέπει επίσης να λαμβάνονται υπόψη όχι μόνο το ισχύον επί του παρόντος κοινοτικό δίκαιο στον οικείο τομέα, αλλά και οι προοπτικές της εξέλιξής του, εφόσον είναι προβλέψιμες κατά τον χρόνο της ανάλυσης αυτής».

³⁷⁸ Βλ. και προπαρατεθείσα απόφαση AETR, σκέψη 31. Σημειωτέον ότι σύμφωνα με τη σκέψη 17 της ως άνω απόφασης (AETR) σε συνδυασμό και με τη σκέψη 11 της γνωμοδότησης 2/91, το δικαστήριο έκρινε ότι, «όταν έχουν θεσπιστεί κοινοί κανόνες, τα κράτη μέλη δεν έχουν πλέον το δικαίωμα, άσχετα αν δρουν ατομικά ή ακόμα και συλλογικά, να αναλαμβάνουν έναντι τρίτων κρατών υποχρεώσεις που θίγουν αυτούς τους κανόνες. Στην περίπτωση αυτή η Κοινότητα έχει επίσης αποκλειστική αρμοδιότητα να συνάπτει τις διεθνείς συμφωνίες». Έκρινε δε περαιτέρω ότι η εν λόγω αρχή έχει επίσης εφαρμογή στην περίπτωση που έχουν θεσπιστεί κανόνες σε τομείς μη καλυπτόμενους από κάποια κοινή πολιτική, και ιδίως σε τομείς όπου υπάρχουν διατάξεις εναρμόνισης.

επιρεάσει τους ισχύοντες κοινοτικούς κανόνες³⁷⁹. Περαιτέρω, και ως προέκταση της παραπάνω αρχής, το δικαστήριο απεφάνθη υπέρ της αποκλειστικής αρμοδιότητας και στις περιπτώσεις που η σύναψη διεθνών συμφωνιών παρίστατο αφενός απαραίτητη για την υλοποίηση των στόχων των Συνθηκών, αφετέρου δε η εσωτερική αρμοδιότητα δεν μπορούσε να ασκηθεί αποτελεσματικά παρά μόνο ταυτόχρονα με την εξωτερική αρμοδιότητα³⁸⁰.

α. Αποκλειστική αρμοδιότητα

Η Συνθήκη της Λισαβόνας αποτελεί το καταστατικά νομοθετικό επιστέγασμα όλης της προηγηθείσας νομολογίας. Αφομοιώνοντας την αναγκαιότητα ομοιογένειας και συλλογικής λειτουργικότητας του ευρωπαϊκού δικαίου, αποτύπωσε σε μεγάλο βαθμό τις νομολογιακές παραδοχές. Οι τομείς των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης οριοθετούνται για πρώτη φορά σε επίπεδο πρωτογενούς δικαίου, και κατανέμονται σύμφωνα με τα άρθρα 2 έως και 6 της ΣΛΕΕ σε τρεις επιμέρους κατηγορίες, των αποκλειστικών και των συντρεχουσών, αλλά και των υποστηρικτικών αρμοδιοτήτων. Ειδικότερα, σε ότι αφορά στη διεθνή δραστηριότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και με δεδομένη την ανάγκη παραλληλισμού των εσωτερικών και εξωτερικών της αρμοδιοτήτων, η Συνθήκη της Λισαβόνας ενσωμάτωσε κατ' ουσία, με τον πλέον επίσημο τρόπο, και ανήγε νομοθετικά σε επίπεδο πρωτογενούς δικαίου, όλη την προπαρατεθείσα νομολογία που έθεσε τα κριτήρια αναγνώρισης εξωτερικής αρμοδιότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Δυνάμει του άρθρου 216 της ΣΛΕΕ, παρέχεται θεσμικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση η δυνατότητα να συνάπτει διεθνείς συμφωνίες και καθορίζονται οι αντίστοιχες περιπτώσεις, οι οποίες ουσιαστικά συγκεφαλαιώνουν τις προηγούμενες παραδοχές της νομολογίας περί αναγνώρισης ρητής ή σιωπηρής εξωτερικής αρμοδιότητας στην Ένωση. Το άρθρο 216 της ΣΛΕΕ, το οποίο εντάσσεται στο αντίστοιχο κεφάλαιο για τις διεθνείς συμφωνίες της Ένωσης, πρέπει να θεωρηθεί

³⁷⁹ Σύμφωνα με τις σκέψεις 25 και 26 της γνωμοδότησης 2/91, το δικαστήριο, κρίνοντας σχετικά με τη Σύμβαση 170 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για την ασφάλεια κατά τη χρησιμοποίηση των χημικών προϊόντων στην εργασία, έκρινε ότι το μέρος III της παραπάνω διεθνούς σύμβασης αφορούσε σε ένα πεδίο στο οποίο είχαν ήδη σε μεγάλο βαθμό θεσπιστεί κοινοτικοί κανόνες, σταδιακά και κατά τη διάρκεια 25 και πλέον ετών, και μάλιστα με την προοπτική μιας ακόμη πληρέστερης εναρμόνισης, η οποία αποσκοπούσε αφενός στην άρση των εμποδίων στις εμπορικές συναλλαγές, τα οποία οφείλονταν στις διαφορές μεταξύ των ρυθμίσεων των κρατών μελών, και αφετέρου στην ταυτόχρονη εξασφάλιση της προστασίας του πληθυσμού και του περιβάλλοντος. Το δικαστήριο κατέληξε ότι το μέρος III της Σύμβασης μπορούσε να επιρεάσει τους κοινοτικούς αυτούς κανόνες και ότι επομένως τα κράτη μέλη δεν μπορούσαν να αναλάβουν τέτοιες υποχρεώσεις εκτός κοινοτικού πλαισίου. Αντίθετα, σύμφωνα με τη σκέψη 18 της ίδιας ως άνω γνωμοδότησης, το δικαστήριο έκρινε ότι δεν συντρέχει περίπτωση αποκλειστικής αρμοδιότητας της Κοινότητας όταν, «λόγω του ότι τόσο οι κοινοτικές διατάξεις όσο και οι διατάξεις διεθνούς σύμβασης έχουν τον χαρακτήρα κατώτατων προδιαγραφών, η σύμβαση αυτή δεν μπορεί να εμποδίσει την πλήρη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου από τα κράτη μέλη».

³⁸⁰ Βλ. προπαρατεθείσες γνωμοδοτήσεις 1/76, σκέψεις 4 και 7, και 1/94, σκέψη 85.

ως ο γενικός κανόνας που περιλαμβάνει τόσο τις περιπτώσεις της αποκλειστικής εξωτερικής αρμοδιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και της συντρέχουσας³⁸¹. Σε ποια κατηγορία αρμοδιοτήτων εντάσσεται η εκάστοτε περίπτωση κρίνεται περαιτέρω από τις γενικές διατάξεις της ΣΛΕΕ περί κατανομής των αρμοδιοτήτων, δηλαδή από τις προρρηθείσες διατάξεις των άρθρων 2 έως 6 της ΣΛΕΕ. Ειδικότερα, οι περιπτώσεις κατά τις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση διαθέτει αποκλειστική αρμοδιότητα να συνάπτει διεθνείς συμφωνίες, περιλαμβάνονται στο άρθρο 3 παρ. 2 της ΣΛΕΕ.

Κατά τη γενική δε ερμηνευτική διάταξη του άρθρου 2 της ΣΛΕΕ, αποκλειστική αρμοδιότητα σύναψης διεθνών συμφωνιών, κατ' αναλογία με την άσκηση των εσωτερικών αποκλειστικών αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σημαίνει πρακτικά ότι μόνο η Ένωση έχει αρμοδιότητα σύναψης συμφωνιών με τρίτα κράτη ή διεθνείς οργανισμούς, ενώ τα κράτη – μέλη αποκτούν τη δυνατότητα αυτή μόνο όταν εξουσιοδοτούνται για το σκοπό αυτό από την Ένωση, δεδομένης και της σταδιακά αυξανόμενης τάσης παραχώρησης αρμοδιοτήτων από τα κράτη-μέλη προς την Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά και της διεύρυνσης των αρμοδιοτήτων αυτής³⁸².

Αξίζει να σημειωθεί ότι το ευρωπαϊκό δικαστήριο επιλήφθηκε προσφυγής της Επιτροπής³⁸³, με την οποία κράτος – μέλος (συγκεκριμένα η Ελλάδα) παραπέμφθηκε για παράβαση των κανόνων περί κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών – μελών. Εν προκειμένω, η Ελλάδα υπέβαλε στην Επιτροπή Ναυτιλιακής Ασφάλειας του Διεθνούς Ναυτιλιακού Οργανισμού πρόταση λήψης μέτρων για τον έλεγχο της συμμόρφωσης των πλοίων και των λιμενικών εγκαταστάσεων με τις απαιτήσεις δυο διεθνών συμβάσεων, ήτοι της διεθνούς συμβάσεως για την ασφάλεια της ζωής στη θάλασσα (σύμβαση SOLAS) και του διεθνούς κώδικα για την ασφάλεια πλοίων και λιμενικών εγκαταστάσεων (κώδικας ISPS). Το ευρωπαϊκό δικαστήριο θεωρώντας ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρότι δεν δεσμεύονταν η ίδια από τις προρρηθείσες διεθνείς συμβάσεις παρά μόνο τα κράτη – μέλη, είχε αποκτήσει αποκλειστική αρμοδιότητα για την ανάληψη διεθνών υποχρεώσεων στον εν λόγω τομέα μετά και την έκδοση δεσμευτικής πράξης³⁸⁴, ήτοι

³⁸¹ Βλ. Κανελλόπουλος Π., ό.π., Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Συνθήκη της Λισαβόνας, σελ. 314.

³⁸² Βλ. Rosas A., The future of Mixity, in “Mixed Agreements Revisited: The EU and its Member States in the World”, ed. Hillion Ch., Koutrakos P., Bloomsbury Publishing, 2010, σελ. 367, 371.

³⁸³ Βλ. υπόθεση C-45/07, Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ελληνικής Δημοκρατίας, απόφαση της 12.02.2009 (ECLI:EU:C:2009:81).

³⁸⁴ Ibid., σκέψη 14, σύμφωνα με την οποία: «η Επιτροπή προβάλλει ότι, κατόπιν της εκδόσεως του κανονισμού, η Κοινότητα έχει αποκλειστική αρμοδιότητα όσον αφορά την ανάληψη διεθνών υποχρεώσεων στον τομέα που καλύπτει ο κανονισμός αυτός. Συνεπώς, κατά την Επιτροπή, η Κοινότητα έχει

του Κανονισμού ο οποίος ενσωμάτωσε στο κοινοτικό δίκαιο τις απαιτήσεις τόσο της σύμβασης SOLAS όσο και του κώδικα ISPS³⁸⁵, έκρινε ότι η πρωτοβουλία της Ελλάδος μπορούσε να θέσει σε κίνηση διαδικασία θέσπισης από τον Διεθνή Οργανισμό νέων κανόνων που θα μπορούσαν να επηρεάσουν το κοινοτικό δίκαιο, δηλαδή τους κοινούς ευρωπαϊκούς κανόνες ή την εμβέλειά τους. Τελικά η Ελλάδα καταδικάστηκε για παραβίαση των κανόνων περί αποκλειστικής αρμοδιότητας. Για την ίδια αποκλειστική αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης γίνεται λόγος και σε σειρά άλλων δικαστικών αποφάσεων κατά ομάδας κρατών – μελών, τα οποία προέβησαν σε ατομικές διαπραγματεύσεις και υπογραφές συμφωνιών ελεύθερης αεροπλοΐας (οι λεγόμενες *open sky agreements*) με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στον τομέα των αεροπορικών μεταφορών³⁸⁶.

Διαφορετική πάντως είναι η περίπτωση κατά την οποία τα κράτη – μέλη εξουσιοδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Ένωση να συνάπτουν διεθνείς συμφωνίες ακόμη κι αν αυτές εμπίπτουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Ένωσης. Τέτοιες εξουσιοδοτήσεις παρέχονται κατά κανόνα δυνάμει νομοθετικών πράξεων που καθορίζουν όλες τις ειδικότερες διαδικασίες προς το σκοπό αυτό³⁸⁷.

αποκλειστική αρμοδιότητα για την καλή εφαρμογή του σε κοινοτικό επίπεδο και για να συνδιαλέγεται, με άλλα συμβαλλόμενα κράτη του ΔΝΟ, όσον αφορά την ορθή εφαρμογή ή την περαιτέρω ανάπτυξη των σχετικών κανόνων σύμφωνα με τις δύο προαναφερθείσες πράξεις. Τα κράτη μέλη επομένως δεν έχουν στο εξής αρμοδιότητα να διατυπώνουν εθνικές θέσεις στον ΔΝΟ για θέματα που εμπίπτουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Κοινότητας, εκτός αν έχουν ρητώς εξουσιοδοτηθεί προς τούτο από αυτήν».

³⁸⁵ Βλ. Κανονισμός 725/2004/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 31ης Μαρτίου 2004, για τη βελτίωση της ασφάλειας στα πλοία και στις λιμενικές εγκαταστάσεις (ΕΕ L 129, σελ. 6).

³⁸⁶ Βλ. υπόθεση C-471/98, Επιτροπή κατά Βελγίου, απόφαση της 5^{ης} Νοεμβρίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:628)· υπόθεση C-467/98, Επιτροπή κατά Δανίας, απόφαση της 5^{ης} Νοεμβρίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:625)· υπόθεση C-472/98, Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου, απόφαση της 5^{ης} Νοεμβρίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:629)· και υπόθεση C-468/98, Επιτροπή κατά Σουηδίας, απόφαση της 5^{ης} Νοεμβρίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:626).

³⁸⁷ Βλ. μεταξύ άλλων Κανονισμός 662/2009/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Ιουλίου 2009, για τη θέσπιση διαδικασίας για τη διαπραγμάτευση και σύναψη συμφωνιών μεταξύ κρατών μελών και τρίτων χωρών για ιδιαίτερα θέματα που αφορούν το εφαρμοστέο δίκαιο σε συμβατικές και εξωσυμβατικές ενοχές (ΕΕ L 200/25/31.07.2009)· Κανονισμός 664/2009/ΕΚ του Συμβουλίου, της 7ης Ιουλίου 2009, για τη θέσπιση διαδικασίας για τη διαπραγμάτευση και σύναψη συμφωνιών ανάμεσα σε κράτη μέλη και τρίτες χώρες σχετικά με τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση δικαστικών και άλλων αποφάσεων σε υποθέσεις γαμικών διαφορών, ζητήματα γονικής μέριμνας και ζητήματα που συνδέονται προς υποχρεώσεις διατροφής, καθώς και το εφαρμοστέο δίκαιο σε υποθέσεις υποχρεώσεων διατροφής (ΕΕ L 200, της 31.07.2009)· Κανονισμός 593/2008/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 17ης Ιουνίου 2008, για το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές (Ρώμη Ι) (ΕΕ L 177/6/04.07.2008)· Κανονισμός 847/2004/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 29ης Απριλίου 2004, για τη διαπραγμάτευση και εφαρμογή των συμφωνιών περί αεροπορικών μεταφορών μεταξύ των κρατών μελών και τρίτων χωρών (ΕΕ L 157, της 30.04.2004)· βλ. και Benyon Fr., *Direct Investment, National Champions and EU Treaty Freedoms, From Maastricht to Lisbon*, Hart Publishing, Oxford 2010, σελ. 103επ.

β. Συντρέχουσα αρμοδιότητα

Οι συντρέχουσες αρμοδιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης οριοθετούνται, σύμφωνα και με τη διάταξη του άρθρου 4, παρ. 1 της ΣΛΕΕ, σε συνάρτηση και αντιδιαστολή με τις αποκλειστικές και τις υποστηρικτικές αρμοδιότητες, υπό την έννοια ότι πέραν των ρητώς αναφερομένων στο άρθρο 4, παρ. 2 της ΣΛΕΕ περιπτώσεων, στις συντρέχουσες αρμοδιότητες συγκαταλέγονται εξ αντιδιαστολής και όσες αρμοδιότητες δεν εμπίπτουν στην έννοια των αποκλειστικών ή υποστηρικτικών αρμοδιοτήτων. Βέβαια, παρότι με την εκφορά της συγκεκριμένης διατύπωσης του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης οι συντρέχουσες αρμοδιότητες φαίνονται να αποτελούν το τεκμήριο αρμοδιότητας, αφού ότι δεν υπάγεται στους λοιπούς τομείς αρμοδιοτήτων καταλήγει να εμπίπτει στις συντρέχουσες αρμοδιότητες, δεν μπορεί πάρα ταύτα να γίνει λόγος για τη δημιουργία νέων αρμοδιοτήτων πέραν των ήδη ρητώς οριζόμενων στις Συνθήκες, διότι η Ευρωπαϊκή Ένωση ούτως ή άλλως λειτουργεί επί τη βάσει της δοτής αρμοδιότητας, οπότε η φαινόμενη εις άτοπον απαγωγή των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων καθίσταται άνευ αποτελέσματος σε ότι αφορά στο ενδεχόμενο απονομής νέων αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση πέραν των ήδη απονεμηθεισών με τις ιδρυτικές Συνθήκες³⁸⁸.

Η έννοια της συντρέχουσας αρμοδιότητας προκύπτει τόσο από το κείμενο της Συνθήκης της Λισαβόνας, δυνάμει της ερμηνευτικής διάταξης του άρθρου 2, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, όσο και από το συνοδεύον τη Συνθήκη σχετικό ερμηνευτικό Πρωτόκολλο³⁸⁹, δυνάμει των ορισμών των οποίων όταν πρόκειται περί συντρέχουσας αρμοδιότητας τόσο η Ένωση όσο και τα κράτη – μέλη δύνανται να νομοθετούν και να εκδίδουν νομικά δεσμευτικές πράξεις. Επ' αυτού βέβαια σημειωτέον ότι αναγνωρίζεται νομοθετική πρωτοκαθεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ήτοι ότι τα κράτη – μέλη ασκούν την αρμοδιότητά τους στο βαθμό που δεν την έχει ασκήσει η Ένωση ή αντίστοιχα στο βαθμό που η Ένωση έχει παύσει την άσκηση της εν λόγω αρμοδιότητας. Η άσκηση όμως των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης σημαίνει κατ' αποτέλεσμα, σύμφωνα και με το ερμηνευτικό Πρωτόκολλο περί της άσκησης των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων, ότι η ανάληψη δράσης σε συγκεκριμένο τομέα καλύπτει μόνο τα στοιχεία εκείνα που διέπονται από τις συγκεκριμένες πράξεις της Ένωσης και όχι ολόκληρο τον τομέα.

³⁸⁸ Βλ. Πλιάκος Α., ό.π., Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο, σελ. 129.

³⁸⁹ Βλ. Πρωτόκολλο στη Συνθήκη της Λισαβόνας "σχετικά με την άσκηση των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων", C 306/158, της 17.12.2007.

γ. Εξωτερική αρμοδιότητα και περιβάλλον

Από τις προρρηθείσες διατάξεις της Συνθήκης της Λισαβόνας, ειδικότερα δε από την περίπτωση ε' του άρθρου 4, παρ. 2 της ΣΛΕΕ³⁹⁰, εύκολα συνάγεται ότι στον τομέα του περιβάλλοντος η αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι συντρέχουσα με αυτή των κρατών – μελών, όπερ κατ' αρχάς σημαίνει ότι τόσο η Ένωση όσο και τα κράτη – μέλη έχουν αρμοδιότητα στον εν λόγω τομέα³⁹¹. Η κατ' αποτέλεσμα σημασία της εν λόγω ρύθμισης, σύμφωνα και με την παραπάνω ανάλυση, είναι διττή. Αφενός, η άσκηση της αρμοδιότητας εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε κάποιο τομέα μετατρέπει την αρμοδιότητα από συντρέχουσα σε αποκλειστική, με αποτέλεσμα τα κράτη – μέλη να εμποδίζονται πλέον στην άσκηση των δικών τους αρμοδιοτήτων στον εν λόγω τομέα. Αφετέρου όμως, η ως άνω κατά μετατροπή αποκλειστική αρμοδιότητα αφορά μόνο στα πεδία εκείνα που η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει αναλάβει δράση. Αντίστοιχα, σε επίπεδο διεθνούς δράσης, σύμφωνα και με το δόγμα της παραλληλότητας των εξωτερικών και εσωτερικών αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προς όφελος και της ομοιογένειας του εν γένει ευρωπαϊκού δικαίου, στο βαθμό που η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ασκήσει την εξωτερική της αρμοδιότητα στους τομείς δραστηριότητας που αφορούν σε περιβαλλοντικά θέματα με οποιονδήποτε τρόπο που παράγει δέσμευση σε επίπεδο Ένωσης, τα κράτη – μέλη εμποδίζονται πλέον να αναλάβουν μονομερώς διεθνείς πρωτοβουλίες, καθ' ο χρόνο και βαθμό η Ευρωπαϊκή Ένωση ασκεί ως άνω την εξωτερική της αρμοδιότητα και μέχρι να παύσει αυτήν.

5. Παραγόμενη δέσμευση από τις διεθνείς συμφωνίες

I. Δέσμευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η δέσμευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τις διεθνείς συμφωνίες συναρτάται κατ' αρχάς με τη ίδια τη φύση της, εξαρτάται δε αναπόσπαστα από τον τρόπο με τον οποίο μετέχει η ίδια ή τα κράτη – μέλη, αυτοτελώς ή από κοινού, στη διαπραγμάτευση και τη σύναψη των διεθνών συμφωνιών, ή ακόμη και από τον τρόπο με τον οποίο ενσωματώνονται οι διατάξεις των διεθνών συμβάσεων στο ευρωπαϊκό δίκαιο, ακόμη και μετέπειτα της σύναψής τους.

³⁹⁰ Βλ. και Χριστιανός Β. – Περάκης Μ., Νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010, σελ. 75.

³⁹¹ Βλ. γενικά Rosas A., The European Union and Mixed Agreements, in: The General Law of EC and External Relations, ed. Dashwood Allan and Hillion Christophe, Sweet & Maxwell 1997· και Heliskoski J., Mixed Agreements as a Technique for Organizing the International Relations of the European Community and its Member States, Martinus Nijhoff Publishers, 2001.

A. Ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το διεθνές δίκαιο

i. Συμφωνίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (pacta sunt servanda)

Ως ιδιαίτερης σημασίας πρέπει να υπογραμμιστεί, πριν από κάθε τι άλλο, η νομική φύση της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως αυτεξούσιας νομικής οντότητας. Είναι αλήθεια ότι ο ασφαλέστερος χαρακτηρισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ότι έχει να κάνει με τη νομική της φύση, είναι η εννοιολογική της κατάταξη στους διεθνείς οργανισμούς, καθότι διαθέτει όλα τα δομικά στοιχεία της έννοιας του διεθνούς οργανισμού, τουλάχιστον κατά το διεθνές δίκαιο. Είναι βέβαια επίσης αλήθεια, ότι ο χαρακτηρισμός αυτός αδικεί την ιδέα, την πορεία και τα επιτεύγματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που έχει κατακτήσει η Ευρωπαϊκή Ένωση στην πορεία αυτή ο οποίος την καθιστά πληρέστερη και ανώτερη, λειτουργικά και θεσμικά, από τους λοιπούς διεθνείς οργανισμούς, κατατάσσοντας ουσιαστικά αυτήν κατά νομική ακριβολογία στο επίπεδο μιας υπερεθνικής νομικής οντότητας με στοιχεία ομόσπονδης συνταγματικής τάξης³⁹². Τα στοιχεία όμως αυτά δεν έχουν παράλα αυτά ολοκληρωθεί, ώστε να συγκαταλέγεται τελικά η Ένωση περισσότερο στην έννοια του ομόσπονδου κράτους παρά σε αυτή του διεθνούς οργανισμού.

Παρότι όμως, από την άλλη, δεν υπάρχει ένας γενικά παραδεδεγμένος ορισμός των διεθνών οργανισμών λόγω και της ποικιλομορφίας τους³⁹³, το ίδιο το διεθνές δίκαιο παρέχει, άλλοτε κατά το μάλλον και άλλοτε κατά το ήττον, τις βασικές αρχές στις οποίες δομείται ένας διεθνής οργανισμός. Για παράδειγμα, στις ερμηνευτικές διατάξεις των Συμβάσεων της Βιέννης περί του δικαίου των συνθηκών μεταξύ κρατών ή κρατών και/ή διεθνών οργανισμών, ο ορισμός του διεθνούς οργανισμού αρκέστηκε στην έννοια της διακυβερνητικής οργάνωσης³⁹⁴. Κατά τον πληρέστερο όμως ορισμό του διεθνούς οργανισμού, ο οποίος περιλαμβάνεται στο Σχέδιο Άρθρων περί της Ευθύνης των Διεθνών Οργανισμών της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών³⁹⁵, η έννοια του διεθνούς οργανισμού περιλαμβάνει ως βασικά

³⁹² Βλ. αναλυτικά Rosas A., Armati L., *Eu Constitutional Law: An Introduction*, Hart Publishing, 2010, Oxford· von Bogdandy A., Bast J. (eds.), *Principles of European Constitutional Law*, Hart publishing, 2nd ed., 2009, Oxford.

³⁹³ Αναλυτικά σε Νάσκου – Περράκη Π., *Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών*, σελ. 46επ., με τις εκεί παραπομπές σε βιβλιογραφία και νομολογία.

³⁹⁴ Βλ. άρθρο 2, παρ 1, περ. (i) της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών και άρθρο 2, παρ 1, περ. (i) της Σύμβασης της Βιέννης του 1986 για το Δίκαιο των Συνθηκών μεταξύ Κρατών και Διεθνών Οργανισμών και μεταξύ Διεθνών Οργανισμών· γενικά βλ. και Ζάϊκος Ν., *Η Σύμβαση για το Δίκαιο των Συνθηκών μεταξύ κρατών και Διεθνών Οργανισμών*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1998.

³⁹⁵ Το Σχέδιο Άρθρων για την Ευθύνη των Διεθνών Οργανισμών (Draft Articles on the Responsibility of International Organizations – DARIO) επεξεργάστηκε η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου του ΟΗΕ και

δομικά στοιχεία της τη δημιουργία αυτού με (ιδρυτική) διεθνή συνθήκη, τη λειτουργία του με βάση το διεθνές δίκαιο, καθώς και την απόδοση σε αυτόν διεθνούς νομικής προσωπικότητας διακριτής από αυτήν των μελών του³⁹⁶.

Από τη στιγμή που διαθέτει πλέον ρητά και νομική προσωπικότητα, αλλά και αρμοδιότητα σύναψης διεθνών συμφωνιών στους τομείς των αρμοδιοτήτων που της έχουν παραχωρηθεί, η Ευρωπαϊκή Ένωση πληροί πλέον σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο όλα τα εννοιολογικά στοιχεία ενός διεθνούς οργανισμού, τα οποία απαιτούνται και για την αναγνώριση διεθνούς ευθύνης της από παραβάσεις του διεθνούς δικαίου. Για τη νομική ακριβολογία πάντως, σύμφωνα πάντα με το διεθνές δίκαιο καθώς και τη νομολογία του διεθνούς δικαστηρίου, η κατάφαση της νομικής προσωπικότητας ενός διεθνούς οργανισμού δεν χρειάζεται απαραίτητως να προκύπτει από αντίστοιχη ρητή πρόβλεψη στην ιδρυτική του συνθήκη, αλλά αρκεί να συνάγεται και από τις περιστάσεις. Αντίθετα, η πρόβλεψη της νομικής προσωπικότητας ενός διεθνούς οργανισμού στις ιδρυτικές του συνθήκες εξυπηρετεί τις εσωτερικές του σχέσεις με τα μέλη του, ενώ η διεθνής νομική προσωπικότητα μπορεί να συνάγεται ακόμη και από την ανάληψη εκ μέρους του διεθνούς οργανισμού μιας διεθνούς υποχρέωσης ή αντίστοιχα από τις αρμοδιότητες που του έχουν ανατεθεί από τα μέλη του, οι οποίες *ad hoc* κρινόμενες ενδέχεται να τον καθιστούν υποκείμενο του διεθνούς δικαίου και να θεμελιώνουν διεθνή ευθύνη του³⁹⁷.

Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, και με δεδομένο τον ορισμό της διεθνούς συνθήκης ως συμφωνίας που διέπεται από το διεθνές δίκαιο, σύμφωνα και με τις σχετικές διατάξεις στις Συμβάσεις της Βιέννης³⁹⁸ περί των διεθνών συνθηκών, η

υπεβλήθη στη Γενική Συνέλευση το 2011 (A/66/10), βλ. Yearbook of the International Law Commission, 2011, vol. II, Part Two· βλ. και Δούση Εμμ., ΟΗΕ, Διεθνής Ευθύνη και Ειρηνευτικές Επιχειρήσεις, εκδ. Αντ. Ν. Σάικουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2008, όπου παρατίθεται σε παράρτημα.

³⁹⁶ Βλ. άρθρο 2, περ. (α) DARIO.

³⁹⁷ Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης έκρινε πολλαπλώς ότι οι διεθνείς οργανισμοί είναι υποκείμενα του διεθνούς δικαίου και φορείς των διεθνών υποχρεώσεων που μπορεί να απορρέουν από τις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου ή από διεθνείς συμβάσεις. βλ. Γνωμοδότηση για την ερμηνεία της συμφωνίας μεταξύ του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας και της Αιγύπτου, ICJ Reports 1980, σελ. 89-90, παρ. 37· και Γνωμοδότηση για τη νομιμότητα χρήσης πυρηνικών όπλων σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης I.C.J. Reports 1996, σελ. 78, παρ. 25.

³⁹⁸ Βλ. άρθρο 2, παρ 1, περ. (α) της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών και ομοίως άρθρο 2, παρ 1, περ. (α) της Σύμβασης της Βιέννης του 1986 για το Δίκαιο των Συνθηκών μεταξύ Κρατών και Διεθνών Οργανισμών και μεταξύ Διεθνών Οργανισμών, σύμφωνα με το οποίο «*“treaty” means an international agreement governed by international law and concluded in written form: (i) between one or more States and one or more international organizations, or (ii) between international organizations, whether that agreement is embodied in a single instrument or in two or more related instruments and whatever its particular designation*»· βλ. και Thirlway H., “The Law and Procedure of the International Court of Justice 1960-1989: Supplement, 2006, Part Three”, British Yearbook of International Law (77)2006, σελ. 1, 3· Fitzmaurice M., “The Identification and Character of

δέσμευση που απορρέει από τις διεθνείς συνθήκες στις οποίες η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι συμβαλλόμενο μέρος, πηγάζει κατ' αρχάς από τις αρχές του διεθνούς δικαίου του οποίου και η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί υποκείμενο. Παρότι οι τρόποι παραγωγής δικαιωμάτων και υποχρεώσεων κατά το διεθνές δίκαιο ερείδονται σε δυο βασικούς πυλώνες, δηλαδή στο έθιμο και τις συνθήκες, και συνεπώς διαφέρουν αλλά και ποικίλουν κατά περίπτωση³⁹⁹, δεν αμφισβητείται ως πρωταρχική και θεμελιώδης αρχή του διεθνούς δικαίου η αρχή ότι τα συμφωνηθέντα οφείλουν να εκπληρώνονται από τα συμβαλλόμενα μέρη με βάση τις αρχές της καλής πίστης, αρχή την οποία αποδίδει ο διεθνώς αναγνωρισμένος όρος *pacta sunt servanda*. Η αρχή αυτή, της καλόπιστης εκπλήρωσης των συμφωνηθέντων, παρότι αφορά κυρίως στον τομέα των διεθνών συνθηκών και ως τέτοια έχει ασφαλώς περιληφθεί στις δυο βασικές Συμβάσεις της Βιέννης περί των διεθνών συνθηκών⁴⁰⁰, αποτελεί πάρα ταύτα ίσως την παλαιότερη αρχή του διεθνούς δικαίου που προϋπήρχε της κωδικοποίησής της στο δίκαιο των συνθηκών και πηγάζει πρωταρχικώς από το διεθνές έθιμο⁴⁰¹. Την αρχή αυτή, ως αρχή του διεθνούς εθιμικού δικαίου που κωδικοποιήθηκε περαιτέρω και στη Σύμβαση της Βιέννης του 1969 για τις διεθνείς συνθήκες, έχει αποδεχθεί και το ευρωπαϊκό δικαστήριο, αποδεχόμενο με τον τρόπο αυτό ότι ως γενικώς αναγνωρισμένη αρχή του διεθνούς δικαίου δεσμεύει και την Ευρωπαϊκή Ένωση⁴⁰² (την

Treaties and Treaty Obligations between States in International Law”, British Yearbook of International Law (73)2002, σελ. 141.

³⁹⁹ Βλ. Nguyen Quoc Dinh, Daillier P. and Pellet A., *Droit International Public*, 7th ed., Paris, 2002, σελ. 117· Brownlie I., *Principles of Public International Law*, 6th ed., Oxford, 2003, chapter 27· Fitzmaurice M., *Actors and Factors in the Evolution of Treaty Norms (An Empirical Study)*, 4th Austrian Review of International and European Law, 1999, σελ. 1.

⁴⁰⁰ Βλ. άρθρο 26 τόσο της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών όσο και της Σύμβασης της Βιέννης του 1986 για το Δίκαιο των Συνθηκών μεταξύ Κρατών και Διεθνών Οργανισμών και μεταξύ Διεθνών Οργανισμών, τα οποία αμφότερα επιγράφονται “*pacta sunt servanda*” και σύμφωνα με τα οποία «*every treaty in force is binding upon the parties to it and must be performed by them in good Faith*».

⁴⁰¹ Βλ. και υπόθεση Gabcikovo – Nagymaros Project, ICJ Reports, 1997, σελ. 7, 78–79; 116 ILR, σελ. 1.

⁴⁰² Βλ. υπόθεση C-162/96, A. Racke GmbH & Co. vs. Hauptzollamt Mainz, απόφαση της 16ης Ιουνίου 1998 (ECLI:EU:C:1998:293), ιδίως σκέψεις 44-51, σύμφωνα με τις οποίες: «*Συναφώς, πρέπει να τονιστεί ότι, όπως προκύπτει από την απόφαση της 24ης Νοεμβρίου 1992, C-286/90, Pulsen και Diva Navigation (Συλλογή 1992, σ. I-6019, σκέψη 9), οι αρμοδιότητες της Κοινότητας επιβάλλεται να ασκούνται στα πλαίσια της τηρήσεως του διεθνούς δικαίου. Κατά συνέπεια, η Κοινότητα οφείλει να τηρεί τους κανόνες του διεθνούς εθιμικού δικαίου, όταν θεσπίζει κανονισμό περί αναστολής των εμπορικών παραχωρήσεων που χορηγούνται με συμφωνία ή δυνάμει συμφωνίας που έχει συνάψει με αυτή τη χώρα. Κατά συνέπεια, οι κανόνες του εθιμικού διεθνούς δικαίου που αφορούν τη λήξη ή την αναστολή των συμβατικών σχέσεων συνεπεία θεμελιώδους μεταβολής των περιστάσεων δεσμεύουν τα όργανα της Κοινότητας και αποτελούν μέρος της κοινοτικής έννομης τάξης. Στη συνέχεια, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι, εν προκειμένω, ο ιδιώτης θέτει, παρεμπιπτόντως, ζήτημα κύρους κοινοτικού κανονισμού έναντι αυτών των κανόνων για να επικαλεστεί δικαιώματα που αντλεί ευθέως από συμφωνία της Κοινότητας με τρίτη χώρα. Επομένως, η παρούσα υπόθεση δεν αφορά το άμεσο αποτέλεσμα αυτών των κανόνων. Πράγματι, ο ιδιώτης επικαλείται κανόνες του θεμελιώδους φύσεως εθιμικού διεθνούς δικαίου κατά του επίδικου κανονισμού, ο οποίος θεσπίστηκε κατ' εφαρμογή των κανόνων αυτών και τον στερεί των δικαιωμάτων της*

Κοινότητα κατά το χρόνο της εν λόγω νομολογίας), παρότι αυτή δεν υπήρξε συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Βιέννης. Στην αρχή αυτή υπάγεται ασφαλώς και η Ευρωπαϊκή Ένωση ως υποκείμενο του διεθνούς δικαίου σε ότι αφορά στις διεθνείς συμβάσεις στις οποίες αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος. Η Ευρωπαϊκή Ένωση όμως και εκ της ιδιότητάς της ως διεθνούς οργανισμού, υπέχει ευθύνη, σύμφωνα και με τις σχετικές προδιαγραφές του διεθνούς δικαίου για την ευθύνη των διεθνών οργανισμών (*DARIO*), για κάθε παράβαση υποχρέωσής της που πηγάζει από το εν γένει διεθνές δίκαιο, ήτοι τόσο από το γενικό διεθνές δίκαιο, όσο και από τις διεθνείς συνθήκες.

ii. Ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τις πράξεις ή παραλείψεις των κρατών – μελών της

Σύμφωνα με το Σχέδιο Άρθρων για την Ευθύνη των Διεθνών Οργανισμών (*DARIO*), στους διεθνείς οργανισμούς αποδίδονται και οι ενέργειες (πράξεις ή παραλείψεις) των οργάνων και των αντιπροσώπων τους⁴⁰³. Κατά τη σχετική θεωρία και νομολογία, η οποία σε μεγάλο βαθμό προέρχεται από τις περιπτώσεις των οργάνων του ΟΗΕ ή του ΝΑΤΟ, ειδικότερα δε των ειρηνευτικών δυνάμεων, των σωμάτων ασφαλείας ή των εν γένει επιχειρήσεων τους, το αποφασιστικό κριτήριο για την απόδοση ή μη ευθύνης στον διεθνή οργανισμό από τις πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων του είναι η εξουσία, και ειδικότερα πού αυτή έγκειται, πώς κατανέμεται και από ποιον ασκείται σε κάθε περίπτωση. Έτσι, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η παράνομη ενέργεια κρίνεται ως αποτέλεσμα άσκησης των εξουσιών του διεθνούς οργανισμού, τότε αποδίδεται σε αυτόν, ενώ το αντίθετο συμβαίνει αν το κράτος – μέλος διατηρεί αποφασιστική επιρροή στα γεγονότα. Κατά το γράμμα του άρθρου 7

προτιμησιακής μεταχείρισης που παρέχει η συμφωνία συνεργασίας (βλ., όσον αφορά μια παρόμοια κατάσταση σε σχέση με τους βασικούς κανόνες συμβατικής φύσεως, την απόφαση της 7ης Μαΐου 1991, C-69/89, Nakajima κατά Συμβουλίου, Συλλογή 1991, σ. I-2069, σκέψη 31). Οι κανόνες στους οποίους αναφέρεται ο ιδιώτης συνιστούν εξαίρεση από την αρχή pacta sunt servanda η οποία αποτελεί θεμελιώδη αρχή κάθε έννομης τάξεως και, ειδικότερα, της διεθνούς έννομης τάξεως. Εφαρμοζόμενη στο διεθνές δίκαιο, η αρχή αυτή επιτάσσει κάθε σύμβαση να δεσμεύει τα μέρη και να εκτελείται από αυτά καλοπίστεως (βλ. άρθρο 26 της Σύμβασής της Βιέννης). Η σημασία αυτής της αρχής υπομνήσθηκε και πάλι από το Διεθνές Δικαστήριο, κατά το οποίο «η σταθερότητα των συμβατικών σχέσεων απαιτεί ο λόγος που αντλείται από τη θεμελιώδη μεταβολή των περιστάσεων να μην είναι δυνατόν να τύχει εφαρμογής παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις» (απόφαση της 25ης Σεπτεμβρίου 1997, υπόθεση αφορώσα το σχέδιο Gabcikovo — Nagymaros, Ουγγαρία κατά Σλοβακίας, σκέψη 104, που δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί στη Recueil des arrêts, avis consultatifs et ordonnances). Υπό τις συνθήκες αυτές, δεν είναι δυνατόν να μην αναγνωρισθεί στον ιδιώτη, όταν επικαλείται ενόπιον δικαστηρίου δικαιώματα που αντλεί άμεσα από συμφωνία με τρίτη χώρα, η δυνατότητα να θέσει ζήτημα κύρους ενός κανονισμού ο οποίος, αναστέλλοντας τις εμπορικές παραχωρήσεις που χορηγούνται από τη συμφωνία αυτή, τον εμποδίζει να τον επικαλεστεί και να προβάλει, βάλλοντας κατά του κύρους του, τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τους κανόνες του εθιμικού διεθνούς δικαίου που διέπουν τη λήξη και την αναστολή των συμβατικών σχέσεων».

⁴⁰³ Βλ. άρθρο 6 *DARIO*.

του *DARIO*, το κριτήριο της απόδοσης ευθύνης είναι η άσκηση *ουσιαστικού ελέγχου* από τον διεθνή οργανισμό επί των ενεργειών των οργάνων του (*effective control*)⁴⁰⁴. Παρόλα αυτά, το ειδικότερο περιεχόμενο του ελέγχου που ασκεί κατά περίπτωση ο εκάστοτε διεθνής οργανισμός στα όργανά του δίχασε τόσο τη θεωρία⁴⁰⁵ όσο και κυρίως τη νομολογία, η οποία για να καταλήξει στο κριτήριο της ευθύνης κυμάνθηκε μεταξύ του ποιος διατηρεί την κατ' αποτέλεσμα εξουσία και ασκεί τον ουσιαστικό έλεγχο αφενός⁴⁰⁶, και του ποιος κατέχει την τυπική εξουσία υπό την έννοια της τυπικής επιχειρησιακής αρμοδιότητας αφετέρου⁴⁰⁷.

Σε προέκταση των παραπάνω, ψήγματα της θεώρησης των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως *οιονεί* ή *de facto* οργάνων της ανευρίσκονται σε μια σειρά αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων καθώς και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Ειδικότερα, τόσο το ΕΔΑΔ όσο και η Επιτροπή έχουν καταλήξει με αντίστοιχες αποφάσεις τους ότι τα κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, και πάντως πριν την διαδοχή της από την Ευρωπαϊκή Ένωση, διατηρούν ακέραιες τις υποχρεώσεις τους ως μέλη της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, της οποίας η Ευρωπαϊκή Κοινότητα δεν αποτέλεσε μέλος παρά την παραχώρηση ουσιαστικών αρμοδιοτήτων των κρατών – μελών προς την τελευταία.

⁴⁰⁴ Βλ. και Hirsch M., *The Responsibility of International Organizations towards Third Parties*, Dordrecht/London: Nijhoff, 1995, σελ. 64–67· Amerasinghe C.F., *Principles of the Institutional Law of International Organizations*, 2nd ed., Cambridge University Press, 2005, σελ. 401–403· Klein P., *La responsabilité des organisations internationales dans les ordres juridiques internes et en droit des gens*, Bruylant/Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles 1998, σελ. 379–380· Scobbie I., *International Organizations and International Relations*, in R.J. Dupuy (ed.), *A Handbook of International Organizations*, 2nd ed., Dordrecht/Boston/London: Nijhoff, 1998, σελ. 891· Pitschas C., *Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit der europäischen Gemeinschaften und ihrer Mitgliedstaaten*, Duncker & Humblot, Berlin 2001, σελ. 51· Sorel J.-M., *La responsabilité des Nations Unies dans les opérations de maintien de la paix*, *International Law Forum*, vol. 3 (2001), σελ. 127επ. (129).

⁴⁰⁵ Βλ. Condorelli L., *Le statute des forces de l' ONU et le droit international humanitaire*, *Rivista di Diritto Internazionale*, vol. 78(1995), σελ. 881επ. (887–888)· σύμφωνα και με τον ILA (International Law Association), το κριτήριο του αποτελεσματικού ελέγχου (*effective control*) συναρτάται από το ποιος διατηρεί την επιχειρησιακή εξουσία και τον επιχειρησιακό έλεγχο (*operational command and control*), βλ. International Law Association, *Report of the Seventy-First Conference*, Berlin (2004), σελ. 200· και Dannenbaum T., *Translating the Standard of Effective Control into a System of Effective Accountability: How Liability should be Apportioned for Violations of Human Rights by Member State Troops Contingents as United Nations Peacekeepers*, *Harvard International Law Review*, vol. 51 (2010), σελ. 113, 157· Leck C., *International Responsibility in United Nations Peacekeeping Operations: Command and Control Arrangements and the Attribution of Conduct*, *Melbourne Journal of International Law*, vol. 10 (2009), σελ. 346, 362–364.

⁴⁰⁶ Βλ. αποφάσεις ΕΔΑΔ: Behrami and Behrami vs. France and Saramati v. France, Germany and Norway Decision (Grand Chamber), αποφάσεις της 2^{ης} Μαΐου 2007 για το παραδεκτό των αιτήσεων No. 71412/01 and No. 78166/01· Kasumaj vs. Greece, απόφαση της 5^{ης} Ιουλίου 2007 για το παραδεκτό της αίτησης No 6974/05· Gajić vs. Germany, απόφαση της 28^{ης} Αυγούστου 2007 για τα παραδεκτά της αίτησης No. 31446/02.

⁴⁰⁷ Βλ. υπόθεση Al-Jedda vs. United Kingdom, απόφαση ΕΔΑΔ της 7^{ης} Ιουλίου 2011.

Ειδικότερα, σύμφωνα με το σκεπτικό των αποφάσεων αυτών, τα κράτη – μέλη ακόμη και αν θεωρηθεί ότι ενεργούν ως *οιονεί όργανα* της Κοινότητας⁴⁰⁸ στις περιπτώσεις εκείνες που χωρίς διακριτική ευχέρεια εφαρμόζουν το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο το οποίο τους δεσμεύει δυνάμει των καταστατικών Συνθηκών, ή τις δεσμευτικές αποφάσεις των καταστατικών οργάνων της Κοινότητας όπως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, δεν απεκδύονται μεν των υποχρεώσεών τους που απορρέουν από την ΕΣΔΑ, ενδέχεται όμως να απαλλαγούν από την ευθύνη τους διότι από τη στιγμή που παραχωρούν τις αρμοδιότητές τους δεν διαθέτουν πλέον τη διακριτική ευχέρεια να δράσουν διαφορετικά. Η απαλλαγή όμως από την ευθύνη τους χωρεί μόνο υπό την *sine qua non* απαραίτητη προϋπόθεση ότι το κοινοτικό δίκαιο εξασφαλίζει αντίστοιχη και κυρίως ισάξια προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με αυτήν της ΕΣΔΑ, κάτι που έχει βέβαια κριθεί ότι ισχύει.

Το ίδιο ισχύει και στις περιπτώσεις που τα κράτη – μέλη ενδέχεται να θεωρηθούν *de facto* όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε σχετική απόφασή του, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου αντιμετώπισε τα κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ως *de facto* όργανά της, συνάγοντας την σχετική κρίση του από τον *sui generis* χαρακτήρα του κοινοτικού δικαίου και συγκεκριμένα από το γεγονός ότι το κοινοτικό δίκαιο παραπέμπεται στα κράτη – μέλη και ενσωματώνεται σε αυτά ως μέρος του εθνικού του δικαίου⁴⁰⁹.

Το *DARIO* περιλαμβάνει περαιτέρω μια σειρά ειδικότερων διατάξεων που θέτουν τις προϋποθέσεις θεμελίωσης παράλληλης ευθύνης των διεθνών οργανισμών για τις παράνομες, κατά το διεθνές δίκαιο, ενέργειες (πράξεις ή παραλείψεις) των κρατών⁴¹⁰. Ουσιαστικά, είναι οι περιπτώσεις εκείνες όπου παρατηρείται ο οποιοσδήποτε βαθμός συμμετοχής του διεθνούς οργανισμού στην εκάστοτε κρίσιμη παράνομη ενέργεια που τελείται από το κράτος, το οποίο υπέχει και την αντίστοιχη

⁴⁰⁸ Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, απόφαση της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1990, για το παραδεκτό της αίτησης No. 13258/87, Decisions and Reports, vol. 64, σελ. 138· και ΕΔΑΔ, *Cantoni vs. France*, 15.11.1996, ECHR Reports, 1996-V, σελ. 161· *Matthews vs. United Kingdom*, 18.02.1999, ECHR Reports, 1999-I, σελ. 251· *Senator Lines vs. Austria, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Portugal, Spain, Sweden and the United Kingdom*, 10.03.2004, ECHR Reports, 2004-IV, σελ. 331· *Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret AS vs. Ireland*, 13.09.2001 και 30 June 2005, ECHR Reports, 2005-VI, σελ. 107.

⁴⁰⁹ Βλ. WTO Panel Report, *European Communities — Protection of Trademarks and Geographical Indications for Agricultural Products and Foodstuffs — Complaint by the United States (EC – Trademarks and Geographical Indications (US))*, WT/DS174/R, 20.04.2005· και *European Communities – Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products*, WT/DS291/R, WT/DS292/R and WT/DS293/R, 29.09.2006.

⁴¹⁰ Βλ. άρθρα 14-17 *DARIO*.

υποχρέωση κατά το διεθνές δίκαιο. Ειδικότερα, είναι οι περιπτώσεις εκείνες όπου ο διεθνής οργανισμός κρίνεται συναυτουργός ή συνεργός της παράνομης ενέργειας, ή ασκεί αποτελεσματικό έλεγχο στις ενέργειες του κράτους ή πίεση και εξαναγκασμό σε αυτό, ή αντίθετα παραλείπει να ασκήσει τον οφειλόμενο έλεγχο στο κράτος για τις ενέργειές του, ή τέλος παρακάμπτει τις δικές του διεθνείς υποχρεώσεις μέσω δεσμευτικών αποφάσεων ή εξουσιοδοτήσεων προς τα κράτη. Στις σχέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τα κράτη – μέλη της, καθ' υπαγωγή της στις παραπάνω περιπτώσεις, ως κρίσιμη σταχυολογείται η περίπτωση κατά την οποία η Ευρωπαϊκή Ένωση ενδέχεται να αποκτήσει διεθνή ευθύνη όταν το παράγωγο δίκαιό της ή οι βάσει αυτού πράξεις των θεσμικών οργάνων της κρίνονται αντίθετες προς τις δικές της διεθνείς υποχρεώσεις ή τις διεθνείς υποχρεώσεις των κρατών – μελών της, δεδομένου αφενός ότι κατά τις προβλέψεις του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης το παράγωγο δίκαιό της είναι δεσμευτικό για τα κράτη – μέλη της και αφετέρου ότι οι ιδρυτικές Συνθήκες επιβάλλουν στα κράτη – μέλη την εναρμόνιση των διεθνών δεσμεύσεων τους με το ενωσιακό δίκαιο. Ουσιαστικά δηλαδή, συνυπευθυνότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης με κράτος – μέλος της για την παράβαση των διεθνών του υποχρεώσεων και ειδικότερα των διεθνών συμβατικών του δεσμεύσεων, ενδέχεται να συντρέχει κατά το διεθνές δίκαιο στις περιπτώσεις που το παράγωγο δίκαιο της Ένωσης είναι ασύμβατο με τις ως άνω διεθνείς υποχρεώσεις κράτους – μέλους της, η δε παράβαση των διεθνών υποχρεώσεων του τελευταίου έρχεται ως αποτέλεσμα της υποχρέωσης τήρησης του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης την οποία δεν μπορεί να παρακάμψει. Και αντίθετα, όταν η Ευρωπαϊκή Ένωση επιβάλλει δια του παραγώγου δικαίου της νομοθετικές διατάξεις ασύμβατες με τις διεθνείς της υποχρεώσεις, ακόμη και αν τα κράτη – μέλη της δεν δεσμεύονται αυτοτελώς από τις υποχρεώσεις αυτές, καθότι με τον τρόπο αυτό εμμέσως παρακάμπτει αυτές.

Στις περιπτώσεις αυτές για παράδειγμα, θα μπορούσε να υπαχθεί και το άτυπο *moratorium*⁴¹¹ το οποίο είχε επιβληθεί εντός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας τα έτη 1999 έως 2003 σχετικά με την κυκλοφορία των Γενετικά Τροποποιημένων Οργανισμών κατά παράβαση των διεθνών υποχρεώσεων των κρατών – μελών αφενός, και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας καθ' υποκατάσταση αυτών αφετέρου, έναντι του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Υπό αυτή τη συλλογιστική, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα παρέλειψε ουσιαστικά να ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο στις

⁴¹¹ Ο.π., πρβλ. σελ. 117 (υπος. 359).

απαγορεύσεις κυκλοφορίας που είχαν επιβληθεί από τα κράτη – μέλη της, παραβαίνοντας έτσι τις διεθνείς υποχρεώσεις της ως μέλους του ΠΟΕ καθ' υποκατάσταση των κρατών – μελών της.

Σημειωτέον βέβαια ότι οι διεθνείς οργανισμοί διαθέτουν την δική τους εσωτερική *lex specialis*⁴¹², η οποία είναι επίσης διεθνές δίκαιο και μάλιστα ειδικότερο, και ως τέτοιο μπορεί να αποτελέσει την αιτία επίκλησης του αποκλεισμού της εφαρμογής των διατάξεων περί διεθνούς ευθύνης του *DARIO*, σύμφωνα και με την ειδικότερη διάταξη του άρθρου 64 του *DARIO*. Ωστόσο, από τις καταστατικές διατάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης περί απόδοσης σε αυτήν ρητής νομικής προσωπικότητας και διεθνών αρμοδιοτήτων, περί δέσμευσης των θεσμικών της οργάνων και των κρατών – μελών της από τις διεθνείς συμφωνίες της, καθώς και από τις εν γένει αρχές περί σεβασμού και προώθησης των κανόνων του διεθνούς δικαίου δεν διαφαίνεται κάτι τέτοιο.

B. Ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το ενωσιακό δίκαιο

Κατά τη ρητή πρόβλεψη του πρωτογενούς δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και ιδιόστερα σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, οι διεθνείς συμφωνίες της Ένωσης με τρίτα κράτη ή με διεθνείς οργανισμούς είναι δεσμευτικές τόσο για τα θεσμικά της όργανα όσο και για τα κράτη – μέλη της. Ειδικότερα, σε ότι αφορά στην παραγόμενη δέσμευση των κρατών – μελών από τις διεθνείς συμφωνίες της Ένωσης, η ως άνω πρόβλεψη του πρωτογενούς δικαίου αναφέρεται κατ' ακριβολογία, στις περιπτώσεις εκείνες που η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει κατά παραχώρηση των κρατών – μελών της και σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο την αντίστοιχη αρμοδιότητα. Στους τομείς δε που η Ένωση διαθέτει αποκλειστική αρμοδιότητα, η δέσμευση των κρατών – μελών είναι δεδομένη και αδιαμφισβήτητη. Το πεδίο είναι πιο θολό στους τομείς των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων, όπου παρατηρούνται κατά κανόνα και οι μικτές συμφωνίες Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών – μελών. Στις μικτές συμφωνίες, η κατανομή της διεθνούς ευθύνης μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης των κρατών – μελών παρουσιάζει αναλογίες με την ίδια την κατά περίπτωση κατανομή της συντρέχουσας αρμοδιότητας, υπό την έννοια ότι τα θέματα

⁴¹² Σύμφωνα με το άρθρο 64 του *DARIO*, οι κανόνες του δεν εφαρμόζονται στις περιπτώσεις που η διεθνής ευθύνη του διεθνούς οργανισμού, αυτοτελώς ή από τις πράξεις των κρατών – μελών του, διέπεται από ειδικούς κανόνες διεθνούς δικαίου, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται και οι διατάξεις των ιδρυτικών συνθηκών που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ του διεθνούς οργανισμού και των κρατών – μελών του.

τα οποία ρυθμίζονται σε ενωσιακό επίπεδο και αποκτούν χαρακτήρα αποκλειστικής αρμοδιότητας εντάσσονται στο ενωσιακό δίκαιο και αποτελούν πηγή αυτού, ενώ όσες διατάξεις των μικτών διεθνών συμφωνιών μπορούν να διαχωριστούν από το ενωσιακό δίκαιο και να διακριθούν από αυτό ως αφορώσες στις σχέσεις μεταξύ κρατών εκφεύγουν της υπερεθνικής δεσμευτικότητας⁴¹³. Στον τομέα ειδικότερα της περιβαλλοντικής προστασίας, το άρθρο 191, παρ. 4 της ΣΛΕΕ τονίζει τη δυνατότητα της από κοινού συνεργασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών – μελών με τρίτα κράτη ή διεθνείς οργανισμούς, ανάλογα και με την κατανομή των μεταξύ τους αρμοδιοτήτων, καθώς επίσης επαναλαμβάνει τη δυνατότητα σύναψης διεθνών συμφωνιών εκ μέρους της Ένωσης. Τα παραπάνω θέματα ρυθμίζονται πρωταρχικώς από την βασική αρχή της καλόπιστης συνεργασίας και του αμοιβαίου σεβασμού μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών – μελών, όπως αυτή ρητώς εκφέρεται με το άρθρο 4, παρ. 3 της ΣΕΕ.

II. Συμφωνίες των κρατών – μελών

Τις σχέσεις των κρατών μεταξύ τους από τις διεθνείς συμφωνίες τις οποίες συνάπτουν, διέπουν κατ' αρχάς οι αρχές του διεθνούς δικαίου όπως ειδικότερα έχουν κωδικοποιηθεί στις διατάξεις της Σύμβασης της Βιέννης για το δίκαιο των διεθνών συνθηκών. Οι συμφωνίες ειδικότερα των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τρίτα κράτη ή διεθνείς οργανισμούς, χαρακτηρίζονται από το δυσυπόστατο της υπαγωγής τους τόσο στο διεθνές δίκαιο όσο και στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

⁴¹³ Βλ. και υπόθεση C-431/05, Merck Genéricos – Produtos Farmacêuticos Lda κατά Merck & Co. Inc. Merck Sharp & Dohme Lda, απόφαση της 11ης Σεπτεμβρίου 2007 (ECLI:EU:C:2007:496), σύμφωνα με το σκεπτικό της οποίας: «Εξ αυτού έπεται ότι, δεδομένου ότι η ΣΔΠΠΕ έχει συναφθεί από την Κοινότητα και τα κράτη μέλη της δυνάμει συντρέχουσας αρμοδιότητας, το Δικαστήριο, επιλαμβανόμενο μιας υποθέσεως σύμφωνα με τις διατάξεις της Συνθήκης ΕΚ, ιδίως βάσει του άρθρου 234 ΕΚ, έχει αρμοδιότητα να προσδιορίζει τις υποχρεώσεις που ανέλαβε η Κοινότητα κατ' αυτόν τον τρόπο και να ερμηνεύει προς τούτο τις διατάξεις της ΣΔΠΠΕ. Επιπλέον, όπως έχει κρίνει το Δικαστήριο, όταν πρόκειται για τομέα στον οποίο η Κοινότητα δεν έχει ακόμα νομοθετήσει και ο οποίος, κατά συνέπεια, ανήκει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, η προστασία των δικαιωμάτων επί των προϊόντων της διανοίας και τα μέτρα που λαμβάνουν προς τούτο οι δικαστικές αρχές δεν εμπίπτουν στο κοινοτικό δίκαιο, οπότε το τελευταίο ούτε υπαγορεύει ούτε αποκλείει η έννομη τάξη κράτους μέλους να αναγνωρίζει υπέρ των ιδιωτών το δικαίωμα να στηρίζονται ευθέως σε κανόνα περιλαμβανόμενο στη ΣΔΠΠΕ ή να επιβάλλει στα δικαστήρια την υποχρέωση να εφαρμόζουν αυτεπαγγέλτως τον ως άνω κανόνα. Αντιθέτως, όταν διαπιστώνεται ότι υφίσταται κοινοτική κανονιστική ρύθμιση στον οικείο τομέα, το κοινοτικό δίκαιο εφαρμόζεται, γεγονός που συνεπάγεται την υποχρέωση, στο μέτρο του δυνατού, ερμηνείας σύμφωνης με τη ΣΔΠΠΕ, (χωρίς, πάντως να υφίσταται η δυνατότητα αναγνωρίσεως στην οικεία διάταξη της εν λόγω συμφωνίας άμεσο αποτέλεσμα [...] Επομένως, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι η Κοινότητα δεν έχει ασκήσει ακόμα τις αρμοδιότητές της στον τομέα των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας ή ότι τουλάχιστον σε εσωτερικό επίπεδο η άσκηση αυτή εξακολουθεί μέχρι σήμερα να είναι ελάχιστα σημαντική ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ότι, ως έχουν επί του παρόντος τα πράγματα, ο συγκεκριμένος τομέας εμπίπτει στο κοινοτικό δίκαιο».

της οποίας είναι μέλη, ιδίως στις περιπτώσεις που το αντικείμενο των διεθνών συμφωνιών των κρατών – μελών συμπλέκεται και με το ευρωπαϊκό δίκαιο. Για την πληρότητα της ανάλυσης, θα πρέπει να γίνει μνεία ότι κατά το διεθνές δίκαιο και ειδικότερα κατά το δίκαιο της ευθύνης των διεθνών οργανισμών, προβλέπονται περιπτώσεις παράλληλης ευθύνης των κρατών – μελών με τον διεθνή οργανισμό του οποίου αποτελούν μέλη από τις παράνομες ενέργειες του τελευταίου⁴¹⁴. Ουσιαστικά, είναι οι περιπτώσεις εκείνες όπου τα κράτη – μέλη εσκεμμένα συμμετέχουν στις εκάστοτε παράνομες ενέργειες του διεθνούς οργανισμού, ως τέτοιες εννοούμενες και οι παραβάσεις των συμβατικών του υποχρεώσεων. Ειδικότερα, είναι οι περιπτώσεις εκείνες που τα κράτη – μέλη υποβοηθούν τον διεθνή οργανισμό στην παράνομη ενέργεια, ή ασκούν αποτελεσματικό έλεγχο στις ενέργειες του ή πίεση και εξαναγκασμό σε αυτό, ή τέλος εσκεμμένα παρακάμπτουν τις δικές τους διεθνείς υποχρεώσεις μέσω παραχώρησης των συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων προς το διεθνή οργανισμό.

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Διεθνούς Συμβουλίου για τον Κασσίτερο (*ITC- International Tin Council*), ενός διεθνούς οργανισμού ο οποίος λειτουργούσε επί τη βάσει διεθνών συμφωνιών για τον κασσίτερο προωθώντας τα συμφέροντα των μελών του από τις διεθνείς συναλλαγές τους σε κασσίτερο. Μετά δε την πτώχευση του ως άνω διεθνούς οργανισμού εγέρθηκαν αιτιάσεις περί της ευθύνης των κρατών – μελών του για τα χρέη που δημιούργησε. Τελικά, υποστηρίχθηκε⁴¹⁵ ότι σύμφωνα με τις αρχές του διεθνούς δικαίου τέτοια ευθύνη των κρατών – μελών των διεθνών οργανισμών μπορεί κατά περίπτωση να στοιχειοθετηθεί, όταν υπάρχει αντίστοιχη πρόβλεψη στις καταστατικές συνθήκες των διεθνών οργανισμών ή έχει δημιουργηθεί στους τρίτους *δικαιολογημένη πεποίθηση* ότι τα κράτη δεσμεύονται για τις πράξεις των διεθνών οργανισμών των οποίων είναι μέλη⁴¹⁶, ή όταν από τις περιστάσεις κρίνεται ότι οι διεθνείς οργανισμοί δρουν υπό τον άμεσο έλεγχο ή ως αντιπρόσωποι των κρατών – μελών τους. Σε κάθε άλλη περίπτωση ισχύει η βασική αρχή του διεθνούς δικαίου ότι

⁴¹⁴ Βλ. Πέμπτο Μέρος του Σχεδίου Άρθρων για την Ευθύνη των Διεθνών Οργανισμών (DARIO), άρθρα 58 έως 63.

⁴¹⁵ Πρβ. Judgment of 27 April 1988, *Maclaine Watson & Co. Ltd. v. Department of Trade and Industry; J.H. Rayner (Mincing Lane) Ltd. v. Department of Trade and Industry and Others*, ILR, vol. 80, σελ. 109· Judgment of 26 October 1989, *Australia & New Zealand Banking Group Ltd. and Others v. Commonwealth of Australia and 23 Others; Amalgamated Metal Trading Ltd. and Others v. Department of Trade and Industry and Others; Maclaine Watson & Co. Ltd. v. Department of Trade and Industry; Maclaine Watson & Co. Ltd. v. International Tin Council*, ILM, vol. 29 (1990), σελ. 675.

⁴¹⁶ Βλ. Amerasinghe C.F., *Liability to Third Parties of Member States of International Organizations: Practice, Principle and Juridical Precedent*, *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 40 (1991), σελ. 259, 280.

από τις συμβάσεις δεν δημιουργούνται ούτε δικαιώματα ούτε υποχρεώσεις έναντι τρίτων μη συμβαλλομένων μερών (*pacta tertiis nec nocent nec prosunt*)⁴¹⁷.

Με γνώμονα το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι συμφωνίες των κρατών – μελών της με τρίτα κράτη ή με διεθνείς οργανισμούς εντάσσονται μεθοδολογικά σε δυο βασικές κατηγορίες. Αφενός, στις μικτές συμφωνίες στις οποίες συμμετέχουν τόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και όλα ή κάποια μόνο από τα κράτη – μέλη (οι τελευταίες θεωρούμενες ατελείς μικτές συμφωνίες) κυρίως στους τομείς των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων, και οι οποίες αποτελούν πηγή του ενωσιακού δικαίου. Και αφετέρου, οι συμφωνίες που συνάπτονται μόνο από τα κράτη – μέλη χωρίς τη συμμετοχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αποτελούν κατά κανόνα μέρος του εθνικού δικαίου των κρατών – μελών που συμβάλλονται χωρίς να επηρεάζουν περαιτέρω το ενωσιακό δίκαιο. Πάντως, οι λόγοι για τους οποίους η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν συμμετέχει στις διεθνείς συμφωνίες των κρατών – μελών της, μπορεί να ποικίλουν κατά περιεχόμενο και προέλευση και να κυμαίνονται από την έλλειψη αρμοδιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή την προσχώρηση όλων ή κάποιων κρατών – μελών στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά την υπογραφή της υπό κρίση εκάστοτε συμφωνίας, έως την ειδική φύση των διεθνών συμφωνιών που μπορεί να περιέχουν ρήτρες αποκλεισμού των περιφερειακών οργανισμών ως αντισυμβαλλομένων μερών⁴¹⁸. Ανάλογα συνεπώς με τον κατά περίπτωση λόγο για τον οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν προσυπογράφει ή δεν προσχωρεί σε μια διεθνή σύμβαση στην οποία συμβάλλονται τα κράτη – μέλη της, κρίνεται και ο βαθμός επιρροής του ενωσιακού δικαίου από την εν λόγω συμφωνία⁴¹⁹, παρότι αυτή δεν αποτελεί κατά κανόνα πηγή του ενωσιακού δικαίου και δεν δεσμεύει τυπικά την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα θεσμικά της όργανα, αλλά ούτε και τα ίδια τα κράτη – μέλη με βάση το ενωσιακό δίκαιο⁴²⁰. Τα κράτη – μέλη δεσμεύονται από τις διεθνείς συμφωνίες που συνάπτουν τα ίδια χωρίς τη συμμετοχή της Ευρωπαϊκής

⁴¹⁷ Βλ. άρθρα 34 και 35 της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών και άρθρα 34 και 35 της Σύμβασης της Βιέννης του 1986 για το Δίκαιο των Συνθηκών μεταξύ Κρατών και Διεθνών Οργανισμών και μεταξύ Διεθνών Οργανισμών· βλ. και Chinkin C., *Third Parties in International Law*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1993.

⁴¹⁸ Πρβλ. και Ringbom H., *Publications on Ocean Development, The EU Maritime Safety Policy and International Law*, Brill/Nijhoff, 2008, σελ. 93επ.

⁴¹⁹ Πρβλ. γενικά Klabbers J., *Treaty Conflict and the European Union*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, σελ. 227επ.

⁴²⁰ Βλ. Schuetze R., *EC Law and International Agreements of the Member States - An Ambivalent Relationship?* Cambridge Yearbook of European Legal Studies 2006, σελ. 387, 432· Klabbers J., *Treaty Conflict and the European Union*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, σελ. 113επ. και 227επ.· Willem van Rossem W.J., *Interaction between EU Law and International Law in the Light of Intertanko and Kadi: The Dilemma of Norms Binding the Member States but Not the Community*, Netherlands Yearbook of International Law, 2009 σελ. 199επ.

Ένωσης μόνο με βάση το διεθνές δίκαιο, οι διεθνείς δε αυτές συμφωνίες μετά την ενσωμάτωσή τους στο εθνικό δίκαιο αποτελούν πλέον εσωτερικό τους δίκαιο με βάση και τους κατά περίπτωση ισχύοντες κανόνες του μονισμού ή δυισμού και τη διαδικασία που αυτοί επιβάλλουν.

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα για παράδειγμα, με απόφαση του Συμβουλίου⁴²¹, εξουσιοδότησε τα κράτη – μέλη της να υπογράψουν *προς το συμφέρον της ίδιας* το Πρωτόκολλο του 2003 στη διεθνή σύμβαση περί ιδρύσεως διεθνούς ταμείου για την αποζημίωση ζημιών ρύπανσης από πετρέλαιο του 1992, διότι σύμφωνα με τους ορισμούς του Πρωτοκόλλου *μόνον κυρίαρχα κράτη μπορούσαν να καταστούν συμβαλλόμενα μέρη* και ως εκ τούτου η Κοινότητα δεν μπορούσε να κυρώσει ή να προσχωρήσει σε αυτό, παρότι διέθετε αρμοδιότητα και μάλιστα *αποκλειστική* σε ότι αφορά σε ορισμένες διατάξεις του Πρωτοκόλλου που επηρέαζαν την κοινοτική νομοθεσία. Με τον τρόπο αυτό παρότι το Πρωτόκολλο δεν κατέστη πηγή του ενωσιακού δικαίου, ενσωματώθηκε παρόλα αυτά έμμεσα στην ενωσιακή έννομη τάξη αποκλείοντας τη διαφοροποίηση μεταξύ των κρατών – μελών. Αντίστοιχες εξουσιοδοτήσεις παρασχέθηκαν προς τα κράτη – μέλη για την υπογραφή και άλλων διεθνών συμβάσεων προς όφελος της Κοινότητας, όπως για παράδειγμα τη σύμβαση του 1996 για την αστική ευθύνη και αποζημίωση για ζημιές σε σχέση με τη θαλάσσια μεταφορά επικινδύνων και επιβλαβών ουσιών⁴²² ή τη διεθνή σύμβαση του 2001 περί αστικής ευθύνης για ζημιές που οφείλονται σε πετρελαιοειδή ρύπανση⁴²³. Ως εκ τούτου, οι συμφωνίες των κρατών – μελών χρήζουν κάθε φορά ταξινόμησης σε κατηγορίες ώστε να ανευρεθεί ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζουν το ενωσιακό δίκαιο ή αντίθετα αν οι ρυθμιστικές τους διατάξεις περιορίζονται στα στεγανά των εθνικών τους νομοθεσιών και μόνο, ταξινόμηση από την οποία εξαρτάται και η κρίση επί του εκάστοτε βαθμού της τυχόν διεθνούς ευθύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

⁴²¹ Βλ., Απόφαση του Συμβουλίου 2004/246/EK, της 2ας Μαρτίου 2004, για την εξουσιοδότηση των κρατών μελών να υπογράψουν, να κυρώσουν ή να προσχωρήσουν, προς το συμφέρον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, στο πρωτόκολλο του 2003 στη διεθνή σύμβαση περί ιδρύσεως διεθνούς ταμείου για την αποζημίωση ζημιών ρύπανσης από πετρέλαιο, του 1992, και για την εξουσιοδότηση της Αυστρίας και του Λουξεμβούργου, προς το συμφέρον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, να προσχωρήσουν στις βασικές πράξεις, (EE L 078 της 16/03/2004 σελ. 0022 – 0023).

⁴²² Βλ. Απόφαση 2002/971/EK του Συμβουλίου, της 18ης Νοεμβρίου 2002, με την οποία επιτρέπεται στα κράτη μέλη να επικυρώσουν ή να προσχωρήσουν, προς το συμφέρον της Κοινότητας, στη διεθνή σύμβαση του 1996 για την αστική ευθύνη και αποζημίωση για ζημία σε σχέση με τη θαλάσσια μεταφορά επικινδύνων και επιβλαβών ουσιών ("σύμβαση ΕΤΟ"), EE L 337 της 13.12.2002 σελ. 0055 – 0056.

⁴²³ Βλ. Απόφαση 2002/762/EK του Συμβουλίου, της 19ης Σεπτεμβρίου 2002, που εξουσιοδοτεί τα κράτη – μέλη, προς το συμφέρον της Κοινότητας, να υπογράψουν, να επικυρώσουν ή να προσχωρήσουν στη διεθνή σύμβαση περί αστικής ευθύνης για ζημιές που οφείλονται σε πετρελαιοειδή ρύπανση του 2001 (σύμβαση καυσίμων δεξαμενής πλοίων), EE L 256, 25/09/2002 σελ. 0007 – 0016.

α. Συμφωνίες πριν την προσχώρηση – άρθ. 351 ΣΛΕΕ

Το ρυθμιστικό πεδίο του άρθρου 351 της ΣΛΕΕ καλύπτει όλες τις διεθνείς δεσμεύσεις των κρατών – μελών που αναλήφθηκαν πριν την προσχώρησή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση (και πριν από αυτήν στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τις προκατόχους της), ή πριν την ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ήτοι πριν την 1^η Ιανουαρίου 1958, την ημερομηνία δηλαδή που τέθηκαν σε ισχύ οι ιδρυτικές Συνθήκες της Ρώμης. Το άρθρο 351 της ΣΛΕΕ έχει ιδιαίτερη σημασία, δεδομένης και της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης ιδίως τα τελευταία χρόνια, και μάλιστα σε μια περίοδο που το διεθνές δίκαιο έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα με την πρακτική των διεθνών συμβάσεων. Η εν λόγω διάταξη αφορά στις διεθνείς συμφωνίες που έχουν συνάψει τα κράτη – μέλη, πριν την επίσημη ένταξή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με τρίτα κράτη και συνεπώς εξ αντιδιαστολής όχι μεταξύ τους. Ως προγενέστερες συμφωνίες των κρατών – μελών θα πρέπει να θεωρηθούν, κατά την ορθότερη ερμηνευτική προσέγγιση⁴²⁴, και οι συμφωνίες εκείνες που έχουν συναφθεί από τα κράτη – μέλη πριν την παραχώρηση των σχετικών αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση με πράξεις του πρωτογενούς δικαίου (τροποποιητικές συνθήκες), όχι όμως και πριν την άσκηση από την Ένωση των ήδη παραχωρηθεισών αρμοδιοτήτων με πράξεις του παραγώγου δικαίου.

Η εν λόγω διάταξη είναι φυσικό επακόλουθο της βασικής αρχής του διεθνούς δικαίου *pacta sunt servanda* αλλά και της αρχής του ίδιου του ευρωπαϊκού δικαίου ότι η εφαρμογή των ιδρυτικών ή τροποποιητικών Συνθηκών της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν θίγει τα κεκτημένα δικαιώματα τρίτων χωρών και κατ' επέκταση τις αντίστοιχες υποχρεώσεις των κρατών – μελών⁴²⁵. Το άρθρο 351 της ΣΛΕΕ αποτελεί εξαίρεση από τον κανόνα της δεσμευτικότητας του δικαίου της Ένωσης για τα κράτη – μέλη της και της υπεροχής του έναντι των εθνικών δικαίων, και μάλιστα αφορά τόσο στο δευτερογενές όσο και στο πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης⁴²⁶. Εξυπακούεται, ότι οι διεθνείς συμφωνίες των κρατών – μελών που έχουν συναφθεί πριν την προσχώρησή

⁴²⁴ Βλ. Σκανδάμης Ν., Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Θεσμοί και Έννομες Τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 3^η έκδ. αναθεωρημένη, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, 1997, σελ. 224 με εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

⁴²⁵ Βλ. υπόθεση C-812/79, *Attorney General v. Burgoa*, απόφαση της 14^{ης} Οκτωβρίου 1980 (ECLI:EU:C:1980:231), με εκεί παραπομπές σε υπόθεση C-10/61, *Commission v. Italy* και *Koutrakos P.*, *Modern Studies in European Law, EU International Relations Law*, Hart Publishing, 2006, Oxford, σελ. 321επ.

⁴²⁶ Βλ. ενωθείσες υποθέσεις C-402/05 και C-415/05, *Yassin Abdullah Kadi και Al Barakaat International Foundation κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, απόφαση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:461) και υπόθεση C-124/95, *The Queen, ex parte Centro-Com Srl κατά HM Treasury και Bank of England*, απόφαση της 14^{ης} Ιανουαρίου 1997 (ECLI:EU:C:1997:8).

τους στην Ένωση δεσμεύουν μεν τα κράτη – μέλη, ακόμη και όταν δεν συνάδουν με το δίκαιο της Ένωσης, σε καμία περίπτωση όμως δεν αποτελούν πηγή του ενωσιακού δικαίου και δεν παράγουν δεσμεύσεις για την ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Αξίζει να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 351, παρ. 1 της ΣΛΕΕ αφορά στις ήδη συναφθείσες κατά την προσχώρηση των κρατών – μελών διεθνείς συμφωνίες τους, κατά την ορθότερη δε άποψη ακόμη και όταν αυτές τίθενται σε εφαρμογή μετά την προσχώρησή τους. Δεν καταλαμβάνει όμως τις τροποποιήσεις των διεθνών αυτών συνθηκών, οι οποίες όταν λαμβάνουν χώρα μετά την προσχώρηση των κρατών – μελών οφείλουν πλέον να συμβαδίζουν με το ευρωπαϊκό δίκαιο. Η δε υπογραφή από τα κράτη – μέλη τροποποιήσεων στις αρχικές συμβάσεις, μπορεί να θεωρηθεί και αναδιαπραγμάτευση αυτών που δίνει νομικό έρεισμα ώστε να αποκλειστεί πλέον η δυνατότητα επίκλησης εκ μέρους των κρατών – μελών του άρθρου 351 της ΣΛΕΕ, στις περιπτώσεις που οι τροποποιήσεις αυτές δεν συνάδουν με το ευρωπαϊκό δίκαιο⁴²⁷.

Από την άλλη, σύμφωνα και με την παράγραφο 2 του άρθρου 351 της ΣΛΕΕ τα κράτη – μέλη οφείλουν να καταβάλλουν κάθε προσπάθεια ώστε να άρουν τα οποιαδήποτε ασυμβίβαστα δημιουργούνται μεταξύ των διατάξεων των συμφωνιών αυτών και του ευρωπαϊκού δικαίου. Τέτοια μέτρα μπορεί να φτάσουν έως και του σημείου της αποχώρησης των κρατών – μελών από τις διεθνείς συνθήκες, πάντα όμως υπό τους όρους και τις δυνατότητες που παρέχονται από τις ίδιες τις προβλέψεις των συνθηκών αυτών, όπως για παράδειγμα η πρόβλεψη σε διεθνή συνθήκη του δικαιώματος καταγγελίας που παρέχεται, μετά την πάροδο όμως συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος. Παράλειψη της υποχρέωσης λήψης τέτοιων μέτρων, όπου αυτά είναι εφικτά, μπορεί επίσης να οδηγήσει σε απώλεια του δικαιώματος επίκλησης του άρθρου 351 της ΣΛΕΕ⁴²⁸. Κατ' ακριβολογία μάλιστα, η ρήτρα της παραγράφου 1 του

⁴²⁷ Βλ. υπόθεση C-468/98, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Βασιλείου της Σουηδίας, απόφαση της 5ης Νοεμβρίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:626), σκέψη 37, σύμφωνα με την οποία: «επιβάλλεται επίσης να τονιστεί ότι οι τροποποιήσεις του 1995 μαρτυρούν την ολοκληρωτική αναδιαπραγμάτευση της συμφωνίας του 1944. Κατά συνέπεια, ακόμη και αν ορισμένες διατάξεις της συμφωνίας αυτής τυπικά δεν τροποποιήθηκαν με τις τροποποιήσεις του 1995 ή υπέστησαν απλώς ήσσονος σημασίας τροποποιήσεις ως προς τη διατύπωσή τους, εντούτοις οι δεσμεύσεις που απορρέουν από τις διατάξεις αυτές επιβεβαιώθηκαν κατά την αναδιαπραγμάτευση αυτή. Ούτως όμως εχόντων των πραγμάτων, απαγορεύεται στα κράτη μέλη όχι μόνο να αναλαμβάνουν νέες διεθνείς δεσμεύσεις, αλλά και να διατηρούν σε ισχύ τέτοιες δεσμεύσεις, εφόσον αντιβαίνουν στο κοινοτικό δίκαιο (βλ. συναφώς αποφάσεις της 4ης Ιουλίου 2000, C-62/98, Επιτροπή κατά Πορτογαλίας, Συλλογή 2000, σ. I-5171, και C-84/98, Επιτροπή κατά Πορτογαλίας, Συλλογή 2000, σ. I-5215)».

⁴²⁸ Βλ. υπόθεση C-203/03, Επιτροπή κατά Δημοκρατίας της Αυστρίας, Απόφαση της 1ης Φεβρουαρίου 2005 (ECLI:EU:C:2005:76), σκέψεις 59-64, σύμφωνα με τις οποίες: «υπό τις συνθήκες αυτές, ναι μεν η Δημοκρατία της Αυστρίας μπορεί κατ' αρχήν να επικαλεστεί το άρθρο 307, πρώτο εδάφιο, ΕΚ και να

άρθρου 351 της ΣΛΕΕ έχει σημασία μόνο στις περιπτώσεις που το κράτος – μέλος καλείται να εφαρμόσει διεθνείς συμφωνίες που είναι ασύμβατες με το ευρωπαϊκό δίκαιο και ως εκ τούτου, για το λόγο αυτό και κατ' εξαίρεση, απαλλάσσεται από την υποχρέωση τήρησης του τελευταίου ώστε να είναι συνεπές προς τις διεθνείς του υποχρεώσεις και στο μέτρο πάντα των ορισμών τους. Υπό τις παραπάνω παραδοχές, το ευρωπαϊκό δικαστήριο στην περίπτωση της υποβολής μονομερούς πρότασης από πλευράς της Ελλάδος προς το Διεθνή Ναυτιλιακό Οργανισμό κατά παράβαση της αποκλειστικής αρμοδιότητας της Ένωσης, απέρριψε το επιχείρημα της Ελλάδος ότι ενεργούσε σύμφωνα με το άρθρο 351 της ΣΛΕΕ ως αποκτήσασα την ιδιότητα του μέλους του ΔΝΟ πριν την προσχώρησή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με την αιτιολογία ότι με βάση τις καταστατικές διατάξεις του ΔΝΟ δεν προέκυπτε τέτοια υποχρέωση της Ελλάδος⁴²⁹.

διατηρήσει σε ισχύ τις εθνικές διατάξεις που θέτουν σε εφαρμογή τις προαναφερθείσες υποχρεώσεις, όμως το δεύτερο εδάφιο του ίδιου αυτού άρθρου ορίζει ότι, κατά το μέτρο που οι προγενέστερες συμβάσεις, υπό την έννοια του πρώτου εδαφίου του άρθρου αυτού, δεν συμβιβάζονται με τη Συνθήκη, το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος ή τα ενδιαφερόμενα κράτη μέλη χρησιμοποιούν όλα τα πρόσφορα μέσα για να άρουν τα διαπιστωθέντα ασυμβίβαστα. Όμως, λαμβανομένου υπόψη του συμπεράσματος στο οποίο κατέληξε το Δικαστήριο στη σκέψη 50 της παρούσας απόφασης, οι υποχρεώσεις που απορρέουν για τη Δημοκρατία της Αυστρίας από τη σύμβαση αριθ. 45 της ΔΟΕ είναι ασυμβίβαστες προς τα άρθρα 2 και 3 της οδηγίας 76/207. Όπως προκύπτει από τη σκέψη 50 της απόφασης της 4ης Ιουλίου 2000, C-62/98, Επιτροπή κατά Πορτογαλίας (Σύλλογή 2000, σ. I-5171), μεταξύ των πρόσφορων μέσων προκειμένου να αρθεί ένα τέτοιο ασυμβίβαστο στα οποία αναφέρεται το άρθρο 307, δεύτερο εδάφιο, ΕΚ περιλαμβάνεται, ιδίως, η καταγγελία της επίμαχης σύμβασης. Εντούτοις, πρέπει να σημειωθεί ότι η μόνη ευκαιρία για τη Δημοκρατία της Αυστρίας μετά την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα να καταγγείλει τη σύμβαση αριθ. 45 της ΔΟΕ δόθηκε, σύμφωνα με τους κανόνες που θεσπίζει το άρθρο 7, παράγραφος 2, της σύμβασης αυτής, το έτος που έπεται της 30ης Μαΐου 1997. Όμως, την περίοδο εκείνη, δεν είχε διαπιστωθεί με επαρκή βεβαιότητα το ασυμβίβαστο μεταξύ της προβλεπόμενης από τη σύμβαση αυτή απαγορεύσεως και των διατάξεων της οδηγίας 76/207 ώστε να υποχρεούται το ως άνω κράτος μέλος να καταγγείλει τη σύμβαση αυτή. Πρέπει να προστεθεί ότι, όπως προκύπτει από το άρθρο 7, παράγραφος 2, της συμφωνίας αριθ. 45 της ΔΟΕ, η επόμενη ευκαιρία για τη Δημοκρατία της Αυστρίας να καταγγείλει τη σύμβαση θα παρουσιαστεί κατά τη λήξη μιας νέας περιόδου δέκα ετών που άρχισε στις 30 Μαΐου 1997. Επομένως, η Δημοκρατία της Αυστρίας, διατηρώντας σε ισχύ εθνικές διατάξεις όπως οι περιλαμβανόμενες στην κανονιστική απόφαση του 2001, δεν παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από το κοινοτικό δίκαιο».

⁴²⁹ Βλ. Υπόθεση C-45/07, Επιτροπή κατά Ελληνικής Δημοκρατίας, απόφαση της 12ης Φεβρουαρίου 2009 (ECLI:EU:C:2009:81), σκέψεις 34-37, σύμφωνα με τις οποίες: «Κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η Ελληνική Δημοκρατία επικαλέστηκε επίσης το άρθρο 307, παράγραφος 1, ΕΚ (ήδη 351, παρ. 1 ΣΛΕΕ). Κατ' αυτήν, εφόσον έγινε μέλος του ΔΝΟ πριν την προσχώρησή της στην Κοινότητα, οι υποχρεώσεις της προς τον ΔΝΟ και, ειδικότερα, η υποχρέωσή της να συμμετέχει ενεργά σε αυτόν τον διεθνή οργανισμό, ως μέλος του, δεν επηρεάζονται από τις διατάξεις της Συνθήκης. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι το άρθρο 307, παράγραφος 1, ΕΚ θα είχε εφαρμογή μόνον εάν υπήρχε ασυμβατότητα μεταξύ, αφενός, μιας υποχρέωσης απορρέουσας από διεθνή σύμβαση, την οποία είχε συνάψει η Ελληνική Δημοκρατία πριν την προσχώρησή της στην Κοινότητα και με την οποία το κράτος μέλος αυτό έγινε μέλος του ΔΝΟ, και, αφετέρου, μιας υποχρέωσης απορρέουσας από το κοινοτικό δίκαιο (βλ., συναφώς, απόφαση της 4ης Ιουλίου 2000, C-62/98, Επιτροπή κατά Πορτογαλίας, Σύλλογή 2000, σ. I-5171, σκέψεις 46 και 47). Πρώτον, ολόκληρη η επιχειρηματολογία της Ελληνικής Δημοκρατίας συνίσταται στην άποψη ότι το γεγονός ότι υπέβαλε την επίδικη πρόταση στην επιτροπή ναυτιλιακής ασφάλειας του ΔΝΟ δεν αντιβαίνει στις υποχρεώσεις που υπέχει το κράτος μέλος αυτό από το κοινοτικό δίκαιο, πράγμα που ακριβώς αποκλείει τη δυνατότητα προσφυγής στο άρθρο 307, παράγραφος 1, ΕΚ. Δεύτερον, η Ελληνική Δημοκρατία δεν αποδεικνύει ότι, δυνάμει των συστατικών πράξεων του ΔΝΟ και/ή των νομοθετικών

Τέλος, κατά την παράγραφο 3 του ίδιου άρθρου, τα κράτη – μέλη ενθαρρύνονται να λαμβάνουν σε κάθε περίπτωση υπόψη τους τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το γεγονός ότι αυτή λειτουργεί επί τη βάση της αμοιβαίας παραχώρησης των αρμοδιοτήτων και των ιδίων προνομίων των κρατών – μελών, όπερ μεθερμηνευόμενο σημαίνει κατά βάση ότι ακόμη και οι διεθνείς συμφωνίες των κρατών – μελών που συνάφθηκαν πριν την ένταξή τους στην Ένωση οφείλουν να ερμηνεύονται και να εφαρμόζονται με τον κατά το δυνατό "φιλικότερο" τρόπο προς το ενωσιακό δίκαιο. Πάντως, έχει κριθεί ότι η δυνατότητα επίκλησης της ρήτρας του άρθρου 351, παρ. 1 της ΣΛΕΕ βρίσκει τα ανώτατα όριά της στις θεμελιώδεις αρχές του πυρήνα της ενωσιακής έννομης τάξης, και κατ' επέκταση ορθότερη είναι η άποψη ότι θα πρέπει να αποκλείεται η εφαρμογή της συγκεκριμένης διάταξης όταν υφίσταται αντίθεση των διεθνών συμφωνιών που σύναψαν τα κράτη – μέλη πριν την ένταξή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση με τις ίδιες τις ιδρυτικές της αρχές και τις αρχές της συνταγματικής έννομης τάξης της⁴³⁰.

β. Λειτουργική διαδοχή και υποκατάσταση

Η Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου ή συμφωνία GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade*), αποτελεί ειδική περίπτωση διεθνούς συμφωνίας όλων των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης πριν την προσχώρησή τους σε αυτήν, και είναι η μόνη περίπτωση λειτουργικής διαδοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τότε Ευρωπαϊκής Κοινότητας, στη θέση των κρατών – μελών της. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η οποία δεν απετέλεσε ούτε αντισυμβαλλόμενο μέρος στην GATT ούτε μετέπειτα μέλος του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, θεωρήθηκε οινει

κειμένων του διεθνούς αυτού οργανισμού, ήταν υποχρεωμένη να υποβάλει την επίδικη πρόταση στην εν λόγω επιτροπή».

⁴³⁰ Βλ. ενωθίσεις υποθέσεις C-402/05 και 415/05, ό.π. (*Kadi & Al Barakaat*), σκέψεις 301-304, σύμφωνα με τις οποίες: «Βεβαίως, το Δικαστήριο έχει δεχθεί ότι το άρθρο 234 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 307 ΕΚ) μπορεί, αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις εφαρμογής, να επιτρέψει παρεκκλίσεις ακόμη και από το πρωτογενές δίκαιο, π.χ. από το άρθρο 113 της Συνθήκης ΕΚ περί κοινής εμπορικής πολιτικής (βλ., σχετικώς, προαναφερθείσα απόφαση *Centro-Com*, σκέψεις 56 έως 61). Είναι, επίσης, ακριβές ότι το άρθρο 297 ΕΚ επιτρέπει σιωπηρώς την παρεμβολή κωλυμάτων στη λειτουργία της κοινής αγοράς απορρεόντων από μέτρα που λαμβάνει κράτος μέλος προς εφαρμογή διεθνών υποχρεώσεων που ανέλαβε προς τον σκοπό της εμπεδώσεως της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας. Εντούτοις, οι διατάξεις αυτές δεν πρέπει να ερμηνευθούν υπό την έννοια ότι επιτρέπουν παρέκκλιση από τις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, καθώς και του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, που καθιερώνονται με το άρθρο 6, παράγραφος 1, ΕΕ, ως θεμέλιο της Ενώσεως. Πράγματι, το άρθρο 307 ΕΚ σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να δικαιολογήσει παρέκκλιση από τις αρχές που συνιστούν τα θεμέλια της κοινοτικής εννόμου τάξεως, μεταξύ των οποίων η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία περιλαμβάνει και τον έλεγχο εκ μέρους του κοινοτικού δικαστή της νομιμότητας των κοινοτικών πράξεων ως προς τη συμφωνία τους με τα θεμελιώδη αυτά δικαιώματα.

συμβαλλόμενο μέρος που υποκατέστησε όλα τα κράτη – μέλη της, τα οποία ήταν εκείνα που συλλήβδην και μηδενός εξαιρουμένου είχαν υπογράψει και προσχωρήσει στην GATT. Ταυτόχρονα με την κατάφαση της περίπτωσης λειτουργικής διαδοχής, τέθηκαν από το ευρωπαϊκό δικαστήριο και τα κριτήρια εκείνα που σωρευτικά πρέπει να συντρέχουν ώστε να γίνει δεκτή μια τέτοια υποκατάσταση.

Η φειδώς⁴³¹ του δικαστηρίου να αποδώσει στην Ευρωπαϊκή Ένωση την ιδιότητα του οιονεί συμβαλλομένου μέρους και σε άλλες περιπτώσεις πέραν της GATT, είναι φυσικό επακόλουθο των αποτελεσμάτων μιας τέτοιας υποκατάστασης, η οποία ουσιαστικά επιφέρει όλα τα αποτελέσματα του διεθνούς δικαίου ωσάν η Ευρωπαϊκή Ένωση να ήταν συμβαλλόμενο μέρος. Εν ολίγοις, η διεθνής συμφωνία στην οποία η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει υποκατασταθεί στη θέση των κρατών – μελών της ως αρχικώς συμβαλλομένων, δεσμεύει πλέον την ίδια αυτοτελώς, ως διακριτή νομική προσωπικότητα και συγκαταλέγεται στις πηγές του δικαίου της. Σε ότι αφορά στα κράτη – μέλη, η λειτουργική διαδοχή έχει ως αποτέλεσμα ότι αυτά στερούνται πλέον του δικαιώματός τους να επικαλεστούν την GATT για να μην εφαρμόσουν τις υποχρεώσεις τους που απορρέουν από το ενωσιακό δίκαιο, το οποίο μάλιστα υπερέχει των διατάξεων της GATT ως *lex specialis*.

Τα κριτήρια της υποκατάστασης, όπως τέθηκαν από το δικαστήριο⁴³², πρέπει να πληρούνται σωρευτικά. Κατ' αρχάς, προαπαιτούμενη είναι η δέσμευση όλων των

⁴³¹ Βλ. υπόθεση C-379/92, ποινική διαδικασία κατά Matteo Peralta, απόφαση της 14ης Ιουλίου 1994 (ECLI:EU:C:1994:296), σκέψη 16: «Κατά το μέτρο που το Δικαστήριο ερωτάται επί του συμβιβασμού της ιταλικής νομοθεσίας προς τη σύμβαση Marpol, αρκεί η διαπίστωση ότι η Κοινότητα δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος στη σύμβαση αυτή. Εξάλλου, δεν προκύπτει ότι δυνάμει της Συνθήκης ΕΟΚ η Κοινότητα έχει αναλάβει αρμοδιότητες που προηγουμένως ασκούσαν τα κράτη μέλη στο πεδίο εφαρμογής της συμβάσεως αυτής ούτε, κατά συνέπεια, ότι οι διατάξεις της συμβάσεως αυτής έχουν ως αποτέλεσμα να δεσμεύουν την Κοινότητα (βλ. απόφαση της 12ης Δεκεμβρίου 1972, 21/72, 22/72, 23/72 και 24/72, *International Fruit Company κ.λπ.*, Συλλογή τόμος 1972-1973, σελ. 279, σκέψη 18)» και υπόθεση C-308/06, *International Association of Independent Tanker Owners (Intertanko)* κλπ. κατά Secretary of State for Transport, απόφαση της 3ης Ιουνίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:312), σκέψη 48: «Επιπλέον, όπως έκρινε το Δικαστήριο, δεν προκύπτει ότι, δυνάμει της Συνθήκης ΕΚ, η Κοινότητα ανέλαβε τις αρμοδιότητες που ασκούσαν προηγουμένως τα κράτη μέλη στο πεδίο εφαρμογής της Συμβάσεως Marpol 73/78, ούτε, κατά συνέπεια, ότι οι διατάξεις της Συμβάσεως αυτής έχουν ως αποτέλεσμα να δεσμεύουν την Κοινότητα (απόφαση της 14ης Ιουλίου 1994, C-379/92, Peralta, Συλλογή 1994, σ. I-3453, σκέψη 16). Συναφώς, η Σύμβαση Marpol 73/78 διακρίνεται, επομένως, από τη ΓΣΔΕ του 1947, στο πλαίσιο της οποίας η Κοινότητα ανέλαβε προοδευτικά αρμοδιότητες που ασκούσαν προηγουμένως τα κράτη μέλη, γεγονός που είχε ως συνέπεια να δεσμεύεται η ίδια από τις απορρέουσες από την ως άνω συμφωνία αναληφθείσες υποχρεώσεις (βλ., συναφώς, μεταξύ άλλων, προπαρατεθείσα απόφαση *International Fruit Company κ.λπ.*, σκέψεις 10 έως 18). Επομένως, η εν λόγω αφορώσα τη ΓΣΔΕ του 1947 νομολογία δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής και στην περίπτωση της Συμβάσεως Marpol 73/78».

⁴³² Βλ. συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-21/72 έως 24/72, *International Fruit Company NV* (υπόθεση C-21/72), *Kooy Rotterdam NV* (υπόθεση C-22/72), *Velleman en Tas NV* (υπόθεση C-23/72), *Jan van den Brink's Im-en Exporthandel NV* (υπόθεση C-24/72), και *Produktschap voor Groenten en Fruit*, απόφαση της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1972 (ECLI:EU:C:1972:115), σκέψεις 10 έως 18, σύμφωνα με τις οποίες: «Είναι δεδομένο ότι, κατά το χρόνο της συνάψεως της Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής

κρατών – μελών από τις διατάξεις της υπό κρίση διεθνούς σύμβασης⁴³³. Έπειτα, απαραίτητη είναι η ανάληψη δράσης από την ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση επί των θεμάτων που ρυθμίζει η διεθνής σύμβαση, ύστερα και από την παραχώρηση προς αυτήν των σχετικών αρμοδιοτήτων που έως πρότινος ασκούσαν από τα κράτη – μέλη, καθώς και η εκπεφρασμένη βούληση των τελευταίων να δεσμεύεται στο εξής από τις διατάξεις της διεθνούς σύμβασης η ίδια η Ένωση. Τέλος, πρέπει και οι τρίτες συμβαλλόμενες χώρες να αναγνωρίζουν στο εξής ως αντισυμβαλλόμενο μέρος τους την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Κοινότητα, τα κράτη μέλη δεσμεύονταν από τις υποχρεώσεις της Γενικής Συμφωνίας. Δεν μπορούσαν, συνάπτοντας μεταξύ τους συμφωνία, να αποδεσμευτούν από τις υποχρεώσεις τους έναντι τρίτων χωρών. Αντίθετα, η βούλησή τους να τηρούν τις υποχρεώσεις της Γενικής Συμφωνίας προκύπτει τόσο από τις ίδιες τις διατάξεις της Συνθήκης ΕΟΚ, όσο και από τις δηλώσεις, στις οποίες προέβησαν τα κράτη μέλη κατά την παρουσίαση της Συνθήκης στα συμβαλλόμενα μέρη της Γενικής Συμφωνίας, σύμφωνα με την υποχρέωση του άρθρου XXIV αυτής. Την πρόθεση αυτή μαρτυρεί ιδίως το άρθρο 110 της Συνθήκης ΕΟΚ, που αναφέρεται στην επιδίωξη από την Κοινότητα των ίδιων σκοπών με τη Γενική Συμφωνία, καθώς και το άρθρο 234, πρώτη παράγραφος, που ορίζει ότι τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που απορρέουν από συμβάσεις συναφθείσες προ της ενάρξεως της ισχύος της Συνθήκης, και ιδίως πολυμερείς συμβάσεις συναφθείσες με τη συμμετοχή κρατών μελών, δεν θίγονται από τη Συνθήκη. Δυνάμει των άρθρων 111 και 113 της Συνθήκης, η Κοινότητα έχει αναλάβει τα σχετικά με την τελωνειακή και εμπορική πολιτική καθήκοντα, βαθμιαία κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου και στο σύνολό τους κατά τη λήξη της. Μεταβιβάζοντας αυτές τις αρμοδιότητες στην Κοινότητα, τα κράτη μέλη εξέφρασαν τη βούλησή τους να την δεσμεύσουν με τις δυνάμει της Γενικής Συμφωνίας ανελημιμένες υποχρεώσεις. Από την έναρξη της ισχύος της Συνθήκης ΕΟΚ και ειδικότερα από την εισαγωγή του κοινού δασμολογίου, η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων, που συντελέστηκε στις σχέσεις μεταξύ των κρατών μελών και της Κοινότητας, εξειδικεύτηκε κατά διάφορους τρόπους στο πλαίσιο της Γενικής Συμφωνίας και αναγνωρίστηκε από τα άλλα συμβαλλόμενα μέρη. Ιδίως, από την εποχή εκείνη, η Κοινότητα, δρώντας μέσω των δικών της οργάνων, εμφανίστηκε ως συμμετέχων κατά τις τελωνειακές διαπραγματεύσεις και ως συμβαλλόμενο μέρος στις κάθε είδους συμφωνίες, που συνήφθησαν στο πλαίσιο της Γενικής Συμφωνίας, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 114 της Συνθήκης ΕΟΚ που ορίζει ότι οι τελωνειακές και εμπορικές συμφωνίες «συνάπτονται εν ονόματι της Κοινότητας». Φαίνεται, συνεπώς, ότι κατά το μέτρο που δυνάμει της Συνθήκης ΕΟΚ η Κοινότητα έχει αναλάβει αρμοδιότητες που προηγουμένως ασκούσαν τα κράτη μέλη στο πεδίο εφαρμογής της Γενικής Συμφωνίας, οι διατάξεις της Συμφωνίας αυτής δεσμεύουν την Κοινότητα».

⁴³³ Βλ. και υπόθεση C-188/07, Commune de Mesquer κατά Total France SA, Total International Ltd, Απόφαση της 24ης Ιουνίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:359), σκέψη 85, σύμφωνα με την οποία: «Εξάλλου, σε αντίθεση προς όσα υποστήριζαν οι εταιρίες Total κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η Κοινότητα δεν δεσμεύεται από τις συμβάσεις περί αστικής ευθύνης και FIPO. Πράγματι, αφενός, η Κοινότητα δεν προσχώρησε στις ανωτέρω διεθνείς πράξεις, αφετέρου, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υποκατέστησε τα κράτη μέλη της, και τούτο και μόνον λόγω του ότι δεν είναι όλα συμβαλλόμενα μέρη στις ανωτέρω συμβάσεις (βλ., κατ' αναλογία, αποφάσεις της 14ης Ιουλίου 1994, C-379/92, Peralta, Συλλογή 1994, σ. I-3453, σκέψη 16, και της 3ης Ιουνίου 2008, C-308/06, Intertanko κ.λπ., μη δημοσιευθείσα ακόμη στη Συλλογή, σκέψη 47), ούτε ότι δεσμεύεται εμμέσως από τις συμβάσεις αυτές λόγω του ότι το άρθρο 235 της Συμφωνίας των Ηνωμένων Εθνών για το δίκαιο της θάλασσας, η οποία υπογράφηκε στο Montego Bay στις 10 Δεκεμβρίου 1982, άρχισε να ισχύει στις 16 Νοεμβρίου 1994 και εγκρίθηκε με την απόφαση 98/392/ΕΚ του Συμβουλίου, της 23ης Μαρτίου 1998 (ΕΕ L 179, σ. 1), διάταξη, η παράγραφος 3 της οποίας περιορίζεται, όπως υπογράμμισε η Γαλλική Κυβέρνηση κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, στη θέσπιση γενικής υποχρέωσης συνεργασίας μεταξύ των συμβαλλόμενων στη σύμβαση μερών».

γ. Συμφωνίες των κρατών – μελών μεταγενέστερες της ένταξής τους

i. Συμφωνίες με τρίτα κράτη

Σύμφωνα με την αδιάστικτη διατύπωση του άρθρου 351 της ΣΛΕΕ, η εν λόγω διάταξη δεν εφαρμόζεται στις διεθνείς συμφωνίες των κρατών – μελών που ακολουθούν την ένταξή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ως εκ τούτου, τα κράτη – μέλη δεν μπορούν να επικαλεστούν τη διάταξη του άρθρου 351 της ΣΛΕΕ για να εφαρμόσουν συμφωνίες τους με τρίτα κράτη, οι οποίες αποκλίνουν από τις υποχρεώσεις τους που πηγάζουν από τις Συνθήκες. Στις περιπτώσεις δε της αποκλειστικής αρμοδιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνεπάγεται ότι τα κράτη – μέλη αποκδύνονται πλήρως της δυνατότητάς τους να συνάπτουν διεθνείς συμφωνίες με τρίτα κράτη, ενώ αντίθετα στους τομείς των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων, μεταξύ των οποίων και ο τομέας του περιβάλλοντος, ο κανόνας είναι οι μικτές συμφωνίες από κοινού με την Ευρωπαϊκή Ένωση, στις περιπτώσεις δε που η τελευταία έχει ασκήσει την αρμοδιότητά της κατά μετατροπή αυτής από συντρέχουσα σε αποκλειστική, τότε τα κράτη – μέλη αποκλείονται από την σύναψη συμφωνιών και στους εν λόγω τομείς μέχρι να παύσει η άσκηση της αρμοδιότητας εκ μέρους της Ένωσης. Τέλος, διαφορετικές είναι οι περιπτώσεις των ρητών προβλέψεων που περιλαμβάνονται σε συγκεκριμένες πράξεις του παραγώγου δικαίου της Ένωσης και εξαιρούν το πεδίο εφαρμογής τους σε συγκεκριμένα ζητήματα προκειμένου σε αυτά να εφαρμοστούν οι αντίστοιχες ρυθμίσεις διεθνών συμβάσεων⁴³⁴. Στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος για αναλογική εφαρμογή του άρθρου 351 της ΣΛΕΕ και μόνο βέβαια για τις εξαιρούμενες περιπτώσεις.

ii. Συμφωνίες inter se

Σε ότι αφορά στις συμφωνίες των κρατών – μελών μεταξύ τους, ισχύει ως γενικός κανόνας ότι, πέραν όσων συμφωνιών επιτρέπονται ρητώς από τις Συνθήκες ή το παράγωγο δίκαιο⁴³⁵, κατά τα λοιπά δεν επιτρέπεται τα κράτη – μέλη να συνάπτουν και ακολούθως να επικαλούνται τέτοιες συμφωνίες που παρακάμπτουν την ενωσιακή έννομη τάξη⁴³⁶, κυρίως στους τομείς των παραχωρηθεισών κατ' αποκλειστικότητα

⁴³⁴ Βλ. άρθρο 4, παρ. 2 Οδηγίας 2004/35/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 21ης Απριλίου 2004, σχετικά με την περιβαλλοντική ευθύνη όσον αφορά στην πρόληψη και την αποκατάσταση περιβαλλοντικής ζημίας, ΕΕ L 143 της 30.04.2004 σελ. 0056 – 0075.

⁴³⁵ Πρβλ. άρθρο 71 Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 44/2001 του Συμβουλίου, της 22ας Δεκεμβρίου 2000, για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις, ΕΕ L 12, της 16.01.2001.

⁴³⁶ Βλ. υπόθεση C-546/07, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, Απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2010 (ECLI:EU:C:2010:25), σκέψεις 32 και 42, σύμφωνα με τις οποίες: «η Επιτροπή υπογραμμίζει ότι, οσάκις κράτος μέλος συνάπτει με τρίτο κράτος διμερή συνθήκη, η

αρμοδιοτήτων, αλλά και στις περιπτώσεις των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων που προσβάλλεται το νομοθετικό προβάδισμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή όταν η τελευταία έχει ασκήσει τις αρμοδιότητές της. Επίσης, αυτονόητο είναι ότι δεν επιτρέπεται και η τροποποίηση ή αναθεώρηση των Συνθηκών με συμφωνίες μεταξύ των κρατών – μελών, παρά μόνο με την προβλεπόμενη από το πρωτογενές δίκαιο διαδικασία, ήτοι κατ' άρθρο 48 ΣΕΕ.

δ. Οι παραπομπές του παραγωγού δικαίου σε διεθνείς συμφωνίες

Οι διατάξεις μιας διεθνούς συμφωνίας της οποίας η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος, μπορεί να ενσωματωθούν στο ενωσιακό δίκαιο μέσω ρητής αναφοράς των διατάξεων αυτών στο παράγωγο δίκαιο της Ένωσης και της παραπομπής του σε αυτές (*renvoi*). Ο βαθμός βέβαια της παραγόμενης δέσμευσης από μια τέτοια παραπομπή σε διεθνείς συνθήκες κρίνεται κατά περίπτωση, και ειδικότερα με την αντιπαραβολή των συγκεκριμένων εκάστοτε προβλέψεων του παραγωγού δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του τρόπου εκφοράς τους και της εκδηλωμένης κατά περίπτωση βούλησης δέσμευσης εκ μέρους των νομοθετικών οργάνων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, που αφορά μάλιστα εν πολλοίς στον τομέα του περιβάλλοντος, αποτελεί η *Σύμβαση του 1973 για το Διεθνές Εμπόριο των Απειλούμενων με Εξαφάνιση Ειδών Άγριας Χλωρίδας και Πανίδας* (Σύμβαση CITES), για την ενσωμάτωση της οποίας στο κοινοτικό δίκαιο ακολούθησε η έκδοση σχετικού Κανονισμού⁴³⁷. Το ευρωπαϊκό δικαστήριο όμως ακολούθως, αντιπαραβάλλοντας επόμενη πράξη του παραγωγού δικαίου, και δη μεταγενέστερο Κανονισμό⁴³⁸ ο οποίος ρύθμιζε τα υπαγόμενα στη Σύμβαση CITES θέματα, κατά ρητή δε εκφορά αυτού "σε συμμόρφωση με αυτή", ήτοι εξ αντιδιαστολής όχι προς το σκοπό της πλήρους ενσωμάτωσης αυτής, έκρινε εαυτό αναρμόδιο να ερμηνεύσει την CITES αυτή καθ'

θεμελιώδης αρχή της ίσης μεταχειρίσεως επιβάλλει στο κράτος μέλος αυτό την υποχρέωση να χορηγεί στους υπηκόους των λοιπών κρατών μελών τα ίδια πλεονεκτήματα με εκείνα των οποίων απολαύουν οι υπηκοοί του δυνάμει της συνθήκης αυτής, εκτός εάν είναι σε θέση να δικαιολογήσει αντικειμενικώς την άρνησή του να ενεργήσει κατ' αυτόν τον τρόπο [...] Στο μέτρο που η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας υποστηρίζει ότι η επίδικη διοικητική πρακτική δικαιολογείται από το γεγονός ότι πρόκειται για διάταξη περιεχόμενη σε διμερή διεθνή σύμβαση, πρέπει να παρατηρηθεί ότι, κατά την εκπλήρωση των δεσμεύσεων που έχουν αναλάβει δυνάμει διεθνών συμβάσεων, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για σύμβαση μεταξύ κρατών μελών ή για σύμβαση μεταξύ κράτους μέλους και ενός ή πλειόνων τρίτων κρατών, τα κράτη μέλη οφείλουν, υπό την επιφύλαξη των διατάξεων του άρθρου 307 ΕΚ, να τηρούν τις υποχρεώσεις που υπέχουν από το κοινοτικό δίκαιο».

⁴³⁷ Βλ. Κανονισμό 3626/82/ΕΟΚ του Συμβουλίου για την εφαρμογή στην Κοινότητα της σύμβασης για το διεθνές εμπόριο των ειδών άγριας πανίδας και χλωρίδας που απειλούνται με εξαφάνιση (ΕΕ L 384, της 31.12.1982).

⁴³⁸ Βλ. Κανονισμό 338/97ΕΚ του Συμβουλίου για την προστασία των ειδών άγριας πανίδας και χλωρίδας με τον έλεγχο του εμπορίου τους (ΕΕ L 61, της 03.03.1997).

εαυτή, θεώρησε όμως πάρα ταύτα ότι αυτή θα έπρεπε σε κάθε περίπτωση να λαμβάνεται υπόψη για την ερμηνεία του παραγώγου δικαίου⁴³⁹, αποδεχόμενο έτσι μια χαλαρότερη δέσμευση του ενωσιακού δικαίου από τη διεθνή αυτή σύμβαση.

Ηχηρότερο παράδειγμα αποτελεί ο Κανονισμός για την ευθύνη των μεταφορέων σε θαλάσσιες μεταφορές επιβατών⁴⁴⁰, ο οποίος όχι μόνο ενσωματώνει στο ενωσιακό δίκαιο τη σχετική διεθνή σύμβαση των Αθηνών του 1974, καθώς και το Πρωτόκολλο του 2002 σχετικά με τη θαλάσσια μεταφορά επιβατών και των αποσκευών τους⁴⁴¹, αλλά επίσης ενσωματώνει περαιτέρω τμήματα των "επιφυλάξεων και κατευθυντήριων γραμμών" του Διεθνούς Ναυτιλιακού Οργανισμού για την εφαρμογή της παραπάνω σύμβασης των Αθηνών⁴⁴². Οι ως άνω επιφυλάξεις και κατευθυντήριες γραμμές του ΔΝΟ αποτελούν κατά το διεθνές δίκαιο *soft law*, στους κόλπους όμως της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μετά και την ως άνω ενσωμάτωσή τους στο ενωσιακό δίκαιο, αποκτούν πλέον αυστηρότερο χαρακτήρα. Ιδιαίτερη είναι και η περίπτωση της ευρωπαϊκής συμφωνίας περί της εργασίας των πληρωμάτων οχημάτων που εκτελούν διεθνείς οδικές μεταφορές (συμφωνία AETR). Τη δεσμευτικότητα της συμφωνίας AETR, ως μέρος του κοινοτικού δικαίου, καθώς και τη συνακόλουθη αρμοδιότητά του να ερμηνεύσει τις διατάξεις της, έκρινε το δικαστήριο⁴⁴³ επί τη βάση του εκδοθέντος Κανονισμού του Συμβουλίου⁴⁴⁴, σύμφωνα με τους ορισμούς του

⁴³⁹ Βλ. υπόθεση C-510/99, Xavier Tridon και Fédération Rhône-Alpes de protection de la nature (Frapna), section Isère, Απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 2001 (ECLI:EU:C:2001:559), σκέψεις 23 έως 25 σύμφωνα με τις οποίες: «Πρέπει να υπομνησθεί καταρχάς ότι, κατά το άρθρο 1, πρώτο εδάφιο, του κανονισμού 3626/82, η Σύμβαση εφαρμόζεται εντός της Κοινότητας υπό τους όρους που προβλέπει ο ίδιος αυτός κανονισμός και ότι ο κανονισμός 338/97 αντικατέστησε τον κανονισμό 3626/82, όπως εκτίθεται στη δεύτερη αιτιολογική του σκέψη. Έτσι, χωρίς να είναι αναγκαίο να λάβει θέση το Δικαστήριο επί του αν το ίδιο είναι αρμόδιο να αποφαινεται επί της ερμηνείας των διατάξεων της Συμβάσεως, στο πλαίσιο της συνεργασίας του με τα εθνικά δικαστήρια την οποία προβλέπει το άρθρο 234 ΕΚ, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι, εν πάση περιπτώσει, εν προκειμένω μια τέτοια ερμηνεία δεν είναι απαραίτητη, καθόσον οι σχετικές διατάξεις δεν έχουν εφαρμογή, σε κοινοτικό επίπεδο, παρά μόνο μέσω των δύο κανονισμών που εκτίθενται στην προηγούμενη σκέψη της παρούσας αποφάσεως. Εντούτοις, εφόσον τόσο ο κανονισμός 3626/82 όσο και ο κανονισμός 338/97 έχουν εφαρμογή, όπως διευκρινίζεται στο άρθρο 1, δεύτερο εδάφιο, των κανονισμών αυτών, τηρουμένων των σκοπών, των αρχών και, προκειμένου για τον τελευταίο από τους ως άνω κανονισμούς, των διατάξεων της Συμβάσεως, το Δικαστήριο δεν μπορεί να παραβλέψει τις ανωτέρω διατάξεις, καθόσον είναι αναγκαίο να ληφθούν υπόψη για την ερμηνεία των διατάξεων των προαναφερθέντων κανονισμών».

⁴⁴⁰ Βλ. Κανονισμός 392/2009/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με την ευθύνη των μεταφορέων που εκτελούν θαλάσσιες μεταφορές επιβατών, σε περίπτωση ατυχήματος (EE L 131/24/28.05.2009).

⁴⁴¹ Βλ. άρθρο 1, περ. α' του Κανονισμού.

⁴⁴² Βλ. σκέψη (8) και άρθρο 1, περ. β' του Κανονισμού.

⁴⁴³ Βλ. υπόθεση C-439/01, Libor Cipra, Vlastimil Kvasnicka vs. Bezirkshauptmannschaft Mistelbach, Απόφαση της 16ης Ιανουαρίου 2003 (ECLI:EU:C:2003:31), σκέψεις 23 και 24.

⁴⁴⁴ Κανονισμός 3820/85/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 20ής Δεκεμβρίου 1985 για την εναρμόνιση ορισμένων κοινωνικών διατάξεων στον τομέα των οδικών μεταφορών (EE L 370, της 31.12.1985, σελ. 0001 – 0007).

οποίου η συμφωνία AETR βρίσκει εφαρμογή, έναντι του Κανονισμού αυτού, στις διεθνείς οδικές μεταφορές που εκτελούνται προς ή από τρίτες χώρες που είναι συμβαλλόμενα μέρη σε αυτήν⁴⁴⁵, ενώ ο Κανονισμός εφαρμόζεται στις λοιπές (ενδοκοινοτικές) μεταφορές.

Περίπτωση εν δυνάμει δεσμευτικής για την Ευρωπαϊκή Ένωση παραπομπής σε διεθνή συμφωνία, είναι και η παραπομπή της διεθνούς αυτής συμφωνίας σε άλλες διεθνείς συμφωνίες στις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος ή δεν έχει προσχωρήσει. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η Συμφωνία για τα Δικαιώματα Πνευματικής Ιδιοκτησίας στον Τομέα του Εμπορίου, γνωστή ως Συμφωνία TRIPS (*Agreement on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights*) που αποτελεί και μία από τις βασικές συμφωνίες του ΠΟΕ. Η συμφωνία αυτή που είναι δεσμευτική για την Ευρωπαϊκή Ένωση, περιέχει αναφορές σε άλλες διεθνείς συμφωνίες που σχετίζονται με τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας⁴⁴⁶, στις οποίες όμως η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος ούτε έχει προσχωρήσει. Οι εν λόγω παραπομπές μπορεί κατά περίπτωση να κριθούν ότι παράγουν διαβαθμιζόμενες μορφές δέσμευσης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, ήτοι ότι και οι αναφερόμενες στο κείμενο της TRIPS συμφωνίες αποκτούν υπό προϋποθέσεις ευθεία εφαρμογή και εντάσσονται στην ενωσιακή δικαϊκή τάξη ή ότι λαμβάνονται υπόψη για την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου.

Πάντως, σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, η οποιαδήποτε νομική δέσμευση παράγεται στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πηγάζει από το εσωτερικό (παράγωγο) δίκαιο της τελευταίας και από τη βούληση της ίδιας να ενσωματώσει στο ενωσιακό δίκαιο διατάξεις διεθνών συμφωνιών. Νομική δέσμευση δεν παράγεται από τις ίδιες τις διεθνείς συμφωνίες, αφού σε αυτές η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος, εκτός μόνο των εξαιρετικών περιπτώσεων που συντρέχουν οι προϋποθέσεις της λειτουργικής διαδοχής. Όπερ σημαίνει, ότι αφενός δεν παράγονται

⁴⁴⁵ Βλ. άρθρο 2, παρ. 1 και 2, σύμφωνα με το οποίο: «Ο παρών κανονισμός εφαρμόζεται στις αναφερόμενες στο άρθρο 1 σημείο 1 οδικές μεταφορές που εκτελούνται στο εσωτερικό της Κοινότητας. 2. Η ευρωπαϊκή συμφωνία περί της εργασίας των πληρωμάτων οχημάτων που εκτελούν διεθνείς οδικές μεταφορές (AETR) εφαρμόζεται, αντί των παρόντων κανόνων, επί των διεθνών οδικών μεταφορών που εκτελούνται: - προς ή από τρίτες χώρες που είναι συμβαλλόμενα μέρη στη συμφωνία, ή υπό διαμετακόμιση από τις χώρες αυτές, για ολόκληρη τη διαδρομή, από οχήματα για τα οποία έχει εκδοθεί άδεια κυκλοφορίας σε κράτος μέλος ή σε μια από τις τρίτες αυτές χώρες, - από ή προς τρίτη χώρα που είναι μη συμβαλλόμενο μέρος στη συμφωνία, από οχήματα για τα οποία έχει εκδοθεί άδεια κυκλοφορίας σε μια από τις χώρες αυτές, για κάθε διαδρομή στο εσωτερικό της Κοινότητας» Πρβλ. και προοίμιο του Κανονισμού.

⁴⁴⁶ Βλ. Συμφωνία TRIPS της 15^{ης} Απριλίου 1994, Annex 1C της Συμφωνίας του Μαρακές για την ίδρυση του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, Γενικές Διατάξεις και Βασικές Αρχές, άρθρα 1 έως 5.

οποιοδήποτε είδους δικαιώματα και υποχρεώσεις των τρίτων κρατών που συμβάλλονται στις εν λόγω διεθνείς συμφωνίες έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Και αφετέρου, ότι η νομιμότητα του παραγώγου δικαίου της Ένωσης δεν μπορεί να κριθεί υπό το πρίμα των διεθνών αυτών συμφωνιών, παρότι οι διατάξεις τους αποκτούν κατά περίπτωση διαστάσεις εφαρμογής στο ενωσιακό δίκαιο, διότι οι ίδιες οι συμφωνίες δεν εντάσσονται στις πηγές του δικαίου της Ένωσης⁴⁴⁷.

ε. Συμφωνίες συναπτόμενες προς το συμφέρον της Ένωσης

Ο διαφορετικός εν πολλοίς χαρακτήρας αλλά και η διαφορετική αποστολή του εν γένει διεθνούς δικαίου αφενός, και του ειδικότερης φύσης ευρωπαϊκού δικαίου αφετέρου, του μεν πρώτου ως συμβατικού δικαίου αποβλέποντος κατά βάση στην αρμονική συμβίωση μεταξύ των κρατών, του δε δεύτερου ως ενωσιακού δικαίου με πρωταρχικό σκοπό την δικαιοκίνητη εναρμόνιση σε τομείς, οδηγεί σε συγκρουσιακές σχέσεις που χρήζουν αντιμετώπισης. Τέτοιου είδους ασυμβατότητα εμφιλοχωρεί στις περιπτώσεις που δυνάμει σχετικής πρόβλεψης σε διεθνείς συμβάσεις (ή διεθνείς οργανισμούς), επιτρέπεται η προσχώρηση σε αυτές μόνο σε κράτη, και ως εκ τούτου όχι στην ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ ταυτόχρονα το ρυθμιστικό αντικείμενο των συμβάσεων αυτών κρίνεται ως ουσιώδες από πλευράς ενωσιακού δικαίου και μπορεί να επηρεάσει σημαντικά αυτό, ή έτι περαιτέρω, σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο, η αντίστοιχη αρμοδιότητα έχει παραχωρηθεί από τα κράτη – μέλη στην Ένωση. Για παράδειγμα, στις συμβάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, στις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μπορεί κατεξοχήν να προσχωρήσει δυνάμει του Καταστατικού Χάρτη της ΔΟΕ, το ευρωπαϊκό δικαστήριο έχει αναγνωρίσει τη δυνατότητα των κρατών – μελών να δρουν αλληλεγγύως και από κοινού *προς το συμφέρον της Ένωσης*, ούτως ώστε να ασκεί ουσιαστικά η ίδια τη σχετική της εξωτερική αρμοδιότητα μέσω των κρατών – μελών της⁴⁴⁸. Ειδικότερα, σε ότι είχε να κάνει με τη Σύμβαση 170 της

⁴⁴⁷ Βλ. υπόθεση C-308/06, Intertanko κλπ vs Secretary of State for Transport, απόφαση της 3ης Ιουνίου 2008 ECLI:EU:C:2008:312, σκέψεις 49-50, σύμφωνα με τις οποίες: «Γεγονός είναι ότι όλα τα κράτη μέλη της Κοινότητας είναι συμβαλλόμενα μέρη στη Σύμβαση Marpol 73/78. Εντούτοις, ελλείψει μιας πλήρους μεταβιβάσεως στην Κοινότητα των αρμοδιοτήτων που ασκούσαν προηγουμένως τα κράτη μέλη, η πρώτη δεν μπορεί, ως εκ του ότι απλώς και μόνον όλα τα κράτη μέλη είναι συμβαλλόμενα μέρη στην Σύμβαση Marpol 73/78, να δεσμεύεται από τους κανόνες τους οποίους αυτή εμπεριέχει και τους οποίους δεν ενέκρινε η ίδια η Κοινότητα. Καθόσον η Κοινότητα δεν δεσμεύεται από τη Σύμβαση Marpol 73/78, ούτε το γεγονός απλώς και μόνον ότι η οδηγία 2005/35 έχει ως αντικείμενο την ενσωμάτωση στο κοινοτικό δίκαιο ορισμένων κανόνων που απαντούν στην ανωτέρω σύμβαση αρκεί για να καταστήσει το Δικαστήριο αρμόδιο να ελέγξει τη νομιμότητα της οδηγίας έναντι της συμβάσεως αυτής».

⁴⁴⁸ Βλ. Γνωμοδότηση 2/91 του Δικαστηρίου της 19ης Μαρτίου 1993, αφορώσα στη Σύμβαση υπ' αριθ. 170 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για την ασφάλεια κατά τη χρησιμοποίηση χημικών προϊόντων

ΔΟΕ, το δικαστήριο γνωμοδότησε ότι στα κράτη – μέλη εναπόκειται τόσο η προσχώρηση όσο και η εφαρμογή της σύμβασης με τρόπο που θα εξασφάλιζε τα συμφέροντα της Ένωσης. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα η πρακτική που ακολουθείται είναι η παροχή εξουσιοδότησης προς τα κράτη – μέλη, με σχετική απόφαση του Συμβουλίου, για την υπογραφή από αυτά των εν λόγω συμβάσεων⁴⁴⁹.

Το ενδιαφέρον στις περιπτώσεις αυτές έγκειται στο κατά πόσο οι προκείμενες διεθνείς συμφωνίες, που συνάπτονται μεν από τα κράτη – μέλη, προς το συμφέρον όμως της Ένωσης, εντάσσονται τελικά στην ενωσιακή έννομη τάξη ή αποτελούν πηγές του δικαίου μόνο των κρατών – μελών. Το ζήτημα κρίνεται κατά περίπτωση, ανάλογα και με τις εκάστοτε ιδιαιτερότητες. Θα πρέπει να γίνει κατ' αρχάς δεκτό, ότι το εκπεφρασμένο σε επίπεδο Ένωσης συμφέρον αντανakλά οπωσδήποτε και στο ενωσιακό δίκαιο, περαιτέρω δε να αναζητηθούν τα ασφαλή εκείνα κριτήρια δυνάμει των οποίων ανευρίσκεται κάθε φορά ο βαθμός της παραγόμενης δέσμευσης σε ενωσιακό επίπεδο⁴⁵⁰. Ο Κανονισμός που μετέφερε στο παράγωγο δίκαιο τη συμφωνία

στην εργασία (ECLI:EU:C:1993:106), σκέψεις 5 και 37 σύμφωνα με τις οποίες: «*Εν πάση περιπτώσει, πρέπει να σημειωθεί ότι, αν, δυνάμει του Καταστατικού Χάρτη της ΔΟΕ, η Κοινότητα δεν μπορεί να συνάψει η ίδια τη Σύμβαση 170, η προς τα έξω αρμοδιότητα της θα μπορούσε ενδεχομένως να ασκηθεί μέσω των κρατών μελών ενεργούντων αλληλεγγύως προς το συμφέρον της Κοινότητας. Εν προκειμένω, η συνεργασία μεταξύ Κοινότητας και κρατών μελών είναι πολλώ μάλλον αναγκαία που η πρώτη δεν μπορεί, στο παρόν στάδιο εξέλιξης του διεθνούς δικαίου, να συνάψει η ίδια σύμβαση της ΔΟΕ, αλλά είναι υποχρεωμένη να το πράξει μέσω άλλων*».

⁴⁴⁹ Βλ. για παράδειγμα Απόφαση 2007/431/ΕΚ του Συμβουλίου, της 7ης Ιουνίου 2007, για την εξουσιοδότηση των κρατών μελών να επικυρώσουν, προς το συμφέρον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, τη σύμβαση ναυτικής εργασίας του 2006 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, ΕΕ L161 της 22.06.2007, σελ. 63· Απόφαση 2004/294/ΕΚ του Συμβουλίου, της 8ης Μαρτίου 2004, για την εξουσιοδότηση των κρατών μελών που είναι συμβαλλόμενα μέρη της σύμβασης των Παρισίων της 29ης Ιουλίου 1960 για την αστική ευθύνη στον τομέα της πυρηνικής ενέργειας να κυρώσουν το πρωτόκολλο για την τροποποίηση της εν λόγω σύμβασης ή να προσχωρήσουν σε αυτό, προς το συμφέρον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, ΕΕ L 097/08.03.2004 σελ. 0053 – 0054 και Απόφαση 2003/882/ΕΚ 2003/882/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2003, περί εξουσιοδότησεως των κρατών μελών που είναι συμβαλλόμενα μέρη στη σύμβαση των Παρισίων της 29ης Ιουλίου 1960 για την αστική ευθύνη στον τομέα της πυρηνικής ενέργειας να υπογράψουν προς το συμφέρον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας το πρωτόκολλο περί τροποποιήσεως της εν λόγω σύμβασης, ΕΕ L 338/23.12.2003 σελ. 0030 – 0031.

⁴⁵⁰ Βλ. και υπόθεση C-188/07, Commune de Mesquer vs Total France SA, Total International Ltd, Απόφαση της 24ης Ιουνίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:359), σύμφωνα με την οποία και ενώ στο σκεπτικό της γίνεται ρητά αποδεκτό ότι η Κοινότητα δεν δεσμεύεται από τις διεθνείς συμβάσεις περί αστικής ευθύνης για τις ζημιές εκ ρυπάνσεως από υδρογονάνθρακες και FIPOΛ, διότι αφενός δεν προσχώρησε σε αυτές, και αφετέρου δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις της υποκατάστασης, αποφεύγει στη συνέχεια να αναφερθεί στις έννομες συνέπειες της απόφασης 2004/246 του Συμβουλίου με την οποία παρασχέθηκε η εξουσιοδότηση στα κράτη – μέλη να υπογράψουν ή να επικυρώσουν, προς το συμφέρον της Κοινότητας, το πρωτόκολλο του 2003 επί της συμβάσεως FIPOΛ ή να προσχωρήσουν σ' αυτό, με τη διαπίστωση ότι ούτε η απόφαση ούτε το ανωτέρω πρωτόκολλο του 2003 μπορούν να τύχουν εφαρμογής στα πραγματικά περιστατικά της κύριας δίκης, αφήνοντας όμως (ίσως) να εννοηθεί ότι σε αντίθετη περίπτωση (που θα τύγχαναν εφαρμογής επί των πραγματικών περιστατικών) οι συνέπειες μιας τέτοιας εξουσιοδότησης ίσως να είχαν επιπτώσεις στο κοινοτικό δίκαιο.

ΑΕΤΡ για παράδειγμα⁴⁵¹, αναφέρει στο προοίμιο του ότι τα κράτη – μέλη ενεργούν εν προκειμένω όχι μόνο προς το συμφέρον αλλά και για λογαριασμό της Κοινότητας⁴⁵². Αντίστοιχα, υπέρ της ένταξης των διεθνών αυτών συμφωνιών στην ενωσιακή δικαιοσύνη τάξη, συνηγορεί η παροχή εξουσιοδότησης από το Συμβούλιο προς τα κράτη – μέλη για την υπογραφή τους, ιδιαίτερα δε όταν η εξουσιοδότηση αυτή παρέχεται ρητά επί τη βάση των διατάξεων του άρθρου 218 της ΣΛΕΕ. Τέλος, και εφόσον συνηγορούν και οι λοιπές συνιστώσες της εκάστοτε περίπτωσης, στην ενωσιακή τάξη εντάσσονται κατά μείζονα λόγο οι συμφωνίες εκείνες, το ρυθμιστικό πεδίο των οποίων εντάσσεται στους τομείς της αποκλειστικής αρμοδιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την οποία για τους παραπάνω λόγους δεν μπορεί να ασκήσει η ίδια.

Εν τέλει όμως, ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες που συνηγορούν υπέρ της ενσωμάτωσης της κατηγορίας αυτής διεθνών συμφωνιών των κρατών – μελών στη δικαιοσύνη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η τελευταία δεν αποκτά την ιδιότητα του αντισυμβαλλόμενου μέρους των τρίτων κρατών⁴⁵³. Ούτε οι εν λόγω συμφωνίες, αυτές καθ' εαυτές, μπορούν να συγκαταλεχθούν στις πηγές του ενωσιακού δικαίου και να αποτελέσουν καθ' επέκταση κριτήριο της νομιμότητας του παραγώγου δικαίου της Ένωσης.

στ. Διεθνείς συμφωνίες που λαμβάνονται υπόψη στην ερμηνεία και στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου

Επιρροές στο ενωσιακό δίκαιο ασκούνται και από τις διατάξεις διεθνών συμφωνιών των κρατών – μελών, οι οποίες δεν αποκτούν μεν ευθεία εφαρμογή στην ενωσιακή έννομη τάξη, παρόλα αυτά όμως και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις λαμβάνονται υπόψη κατά την ερμηνεία του παραγώγου δικαίου. Σύμφωνα με τη

⁴⁵¹ Κανονισμός του Συμβουλίου 2829/77/ΕΟΚ, της 12ης Δεκεμβρίου 1977, περί της θέσεως σε ισχύ της ευρωπαϊκής συμφωνίας «περί της εργασίας των πληρωμάτων οχημάτων που εκτελούν διεθνείς οδικές μεταφορές (ΑΕΤΡ)», ΕΕ L 334/24.12.1977, σελ. 11 έως 12.

⁴⁵² Σύμφωνα με το οποίο (προοίμιο): «[...] επειδή το κύριο θέμα της Συμφωνίας ΑΕΤΡ εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 543/69, από την ημερομηνία έναρξης ισχύος αυτού του κανονισμού η εξουσία διαπραγματεύσεως και συνάψεως της εν λόγω συμφωνίας ανήκει στην Κοινότητα - ότι εν τούτοις οι ιδιαίτερες περιστάσεις υπό τις οποίες οι διαπραγματεύσεις για την ΑΕΤΡ έλαβαν χώρα δικαιολογούν, καθ' εξαίρεση, μία διαδικασία κατά την οποία τα Κράτη μέλη της Κοινότητας καταθέτουν ξεχωριστά τα έγγραφα επικυρώσεως ή προσχωρήσεως στα πλαίσια συντονισμένης ενεργείας, αλλά ταυτόχρονα ενεργούν για το συμφέρον και για λογαριασμό της Κοινότητας [...]» Βλ. και Υπόθεση C-22/70, Επιτροπή κατά Συμβουλίου, Απόφαση της 31.03.1971, ECLI:EU:C:1971:32, σκέψη 90, σύμφωνα με την οποία: «Επομένως, πρέπει να γίνει δεκτό ότι, με τη συνέχιση των διαπραγματεύσεων και τη σύγκληση σύναψη της συμφωνίας, κατά τον αποφασισθέντα από το Συμβούλιο τρόπο, τα κράτη μέλη ενήργησαν, και εξακολουθούν να ενεργούν προς το συμφέρον και για λογαριασμό της Κοινότητας, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που υπέχουν από το άρθρο 5 της Συνθήκης».

⁴⁵³ Βλ. και Ringbom H., *The EU Maritime Safety Policy and International Law*, σελ. 137επ.

σχετική νομολογία του ευρωπαϊκού δικαστηρίου, κυρίως στις περιπτώσεις που ελλείπει η πλήρης μεταβίβαση των σχετικών αρμοδιοτήτων από τα κράτη – μέλη προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, οι διεθνείς συμφωνίες των κρατών – μελών δεν καθίστανται μέρος του ενωσιακού δικαίου, ακόμη και αν προς ενσωμάτωση διατάξεων τους στην ενωσιακή έννομη τάξη έχουν εκδοθεί νομοθετικές πράξεις του παραγώγου δικαίου. Εντούτοις, οι συμφωνίες αυτές δύνανται να έχουν επιπτώσεις ως προς την ερμηνεία του παραγώγου δικαίου, υπό την έννοια ότι οι ρυθμιστικές τους διατάξεις και η δικαιολογική τους σκοπιμότητα λαμβάνονται υπόψη ως ερμηνευτική παράμετρος. Στις περιπτώσεις αυτές, η νομολογία χρησιμοποιεί ως νομική βάση το άρθρο 4, παρ. 3 της ΣΕΕ και την εκεί δηλούμενη αρχή της καλής πίστης ως γενική αρχή τόσο του διεθνούς όσο και του ενωσιακού δικαίου. Αυτό έχει κριθεί τόσο σε σχέση με τη σύμβαση *CITES*⁴⁵⁴, όσο και στην υπόθεση *Intertanko*⁴⁵⁵ αναφορικά με τη διεθνή σύμβαση για την πρόληψη της ρυπάνσεως από πλοία (Σύμβαση *Marpol*)⁴⁵⁶. Πάντως, για την κατάφαση της χρησιμότητας των διεθνών συμφωνιών των κρατών – μελών ως ερμηνευτικών κριτηρίων του παραγώγου δικαίου οφείλουν κατά τη νομολογία να συντρέχουν σωρευτικά δυο προϋποθέσεις. Πρώτον, όλα τα κράτη – μέλη να είναι συμβαλλόμενα στις διεθνείς αυτές συμβάσεις, και δεύτερον να υπάρχουν παραπομπές του παραγώγου δικαίου της Ένωσης στις συμβάσεις αυτές, οι οποίες όμως δεν φτάνουν έως του σημείου εκείνου ώστε να αποκτούν ευθεία εφαρμογή και να εντάσσονται στην ενωσιακή δικαιοσύνη τάξη. Έτσι, σε περιπτώσεις συμβάσεων που δεν πληρούν τις προϋποθέσεις αυτές, όπως για παράδειγμα στις διεθνείς συμβάσεις περί αστικής ευθύνης για τις ζημιές εκ ρυπάνσεως από υδρογονάνθρακες και περί ιδρύσεως διεθνούς ταμείου αποζημιώσεως ζημιών εκ ρυπάνσεως από πετρέλαιο (σύμβαση *FIPOL*), οι σχετικές δικαστικές αποφάσεις⁴⁵⁷ που αφορούν στις παραπάνω διεθνείς συμβάσεις κρίνουν κατηγορηματικά ότι αυτές δεν δεσμεύουν την Ένωση, χωρίς περαιτέρω μνεία ότι χρησιμεύουν καθ' οιονδήποτε τρόπο για την ερμηνεία του παραγώγου δικαίου. Και αυτό, κατά βάση, διότι αφενός στις εν λόγω συμβάσεις δεν είναι συμβαλλόμενα όλα τα κράτη – μέλη και αφετέρου το παράγωγο δίκαιο ουδόλως παραπέμπει στις διατάξεις τους.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, σελ. 147, 148.

⁴⁵⁵ Βλ. υπόθεση C-308/06, *International Association of Independent Tanker Owners (Intertanko)* κλπ κατά *Secretary of State for Transport*, απόφαση της 3ης Ιουνίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:312), σκέψεις 48 έως 52.

⁴⁵⁶ *Ο.π.*, σελ. 144 (υποσ. 426).

⁴⁵⁷ Πρβλ. υπόθεση C-188/07, *Commune de Mesquer vs Total France SA, Total International Ltd*, Απόφαση της 24ης Ιουνίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:359), σκέψη 85.

Τέλος, υφίστανται και ορισμένες κατηγορίες διεθνών συμφωνιών των κρατών – μελών οι οποίες βαθμονομούνται από το ίδιο το πρωτογενές δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως στοιχειώδεις τόσο για την εσωτερική της λειτουργία όσο και σε σχέση με την διεθνή της δράση. Ως εκ τούτου, λαμβάνονται απαραίτητως υπόψη κατά την εφαρμογή του εν γένει ενωσιακού δικαίου. Στις διεθνείς αυτές συμφωνίες συγκαταλέγονται προεχόντως όσες έχουν κάνουν με τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, η τήρηση των οποίων αποτελεί γενική αρχή του ευρωπαϊκού δικαίου⁴⁵⁸, με προεξάρχουσα την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), καθώς και ο Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, σύμφωνα και με τις ρητές διατάξεις των άρθρων 3, παρ. 5 και 21 της ΣΕΕ, αλλά και λόγω της καθολικότητάς του και της προεξάρχουσας σημασίας του για το διεθνές δίκαιο. Μάλιστα, σε ότι έχει να κάνει με τον Χάρτη των ΗΕ, η νομολογία έχει κρίνει ότι στους τομείς που τα κράτη – μέλη παραχώρησαν πλήρως τις αρμοδιότητές τους, αυτός κατέστη δεσμευτικός και για την ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση κατ' αναλογία της Γενικής Συμφωνίας Δασμών και Εμπορίου (GATT)⁴⁵⁹. Η εν λόγω απόφαση βέβαια εξεδόθη σε πρώτο βαθμό από το Πρωτοδικείο, από την πρωτόδικη δε κρίση απέστη στη συνέχεια το δικαστήριο, τηρώντας αποστάσεις σε ότι αφορά στην κρίση του περί απευθείας δέσμευσης της Ένωσης από τον Χάρτη των ΗΕ και θεμελιώνοντας κατά κανόνα την υποχρέωση εφαρμογής των διατάξεών του στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου⁴⁶⁰. Σε κάθε περίπτωση, η νομολογία δέχθηκε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρότι η ίδια δεν αποτελεί μέλος του ΟΗΕ αλλά τα κράτη – μέλη της, ορθώς μετέφερε στην εσωτερική έννομη τάξη της Ψήφισμα του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ με πράξη του παραγωγού δικαίου (Κανονισμό), χωρίς να δύναται περαιτέρω να ασκήσει και έλεγχο επί του περιεχομένου του Ψηφίσματος, κρίνοντας ότι η εμπέλεια του Χάρτη των ΗΕ και τα θεμελιώδη δικαιώματα που προασπίζει, τα οποία είναι δημοσίας τάξης και στα οποία στηρίζεται και το ευρωπαϊκό οικοδόμημα,

⁴⁵⁸ Βλ. συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-402/05 P και C-415/05 P, Yassin Abdullah Kadi, Al Barakaat International Foundation, απόφαση της 3ης Σεπτεμβρίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:461), σκέψη 283, σύμφωνα με την οποία: «Επιπροσθέτως, κατά πάγια νομολογία, τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του δικαίου, την τήρηση των οποίων διασφαλίζει το Δικαστήριο. Προς τούτο, το Δικαστήριο εμπνέεται από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και από τα στοιχεία που παρέχουν οι διεθνείς πράξεις περί προστασίας των δικαιωμάτων του Ανθρώπου, για τις οποίες έχουν συνεργαστεί ή στις οποίες έχουν προσχωρήσει τα κράτη μέλη. Η ΕΣΔΑ ενέχει, συναφώς, ιδιαίτερη σημασία».

⁴⁵⁹ Βλ. υπόθεση T-306/01, Ahmed Ali Yusuf, Al Barakaat International Foundation, απόφαση της 21ης Σεπτεμβρίου 2005 (ECLI:EU:T:2005:331), σκέψεις 242 έως 259.

⁴⁶⁰ Ό.π. συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-402/05 P και C-415/05 P, Yassin Abdullah Kadi, Al Barakaat International Foundation, Απόφαση της 3ης Σεπτεμβρίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:461).

σε συνδυασμό περαιτέρω με την προσχώρηση στον Χάρτη όλων των κρατών – μελών της, επέβαλε και στην Ευρωπαϊκή Ένωση την κατά περίπτωση υποχρέωση εφαρμογής των αποφάσεων των Ηνωμένων Εθνών.

6. Ενδιάμεσο συμπέρασμα

Παρότι κατά τις παραπάνω παραδοχές, το ενωσιακό δίκαιο δέχεται υπό προϋποθέσεις επιρροές και από τις διεθνείς συμβάσεις των κρατών – μελών στις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι (ή δεν μπορεί να είναι) συμβαλλόμενο μέρος, πάρα ταύτα και κατά νομική ακριβολογία, η δέσμευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθ' εαυτής από τις διεθνείς συμφωνίες, τόσο κατά το διεθνές όσο και κατά το ευρωπαϊκό δίκαιο, παράγεται μόνο στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες η ίδια συμβάλλεται ή προσχωρεί, κάνοντας χρήση της διεθνούς αρμοδιότητας και της νομικής της προσωπικότητας ή, κατ' εξαίρεση, στις περιπτώσεις της υποκατάστασής της στη θέση των κρατών – μελών και της λειτουργικής διαδοχής της σε διεθνείς συμφωνίες που τα κράτη – μέλη έχουν συλλήβδην προσυπογράψει, δηλαδή ουσιαστικά στην περίπτωση της GATT⁴⁶¹ και ενδεχομένως, αλλά αμφιβόλως, του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Διάφορο είναι το θέμα της αξιοποίησης από το παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή από τη νομολογία, διατάξεων διεθνών συμφωνιών των κρατών – μελών. Οι διεθνείς αυτές συμφωνίες ενδέχεται να παρουσιάζουν ενδιαφέρον και για το ενωσιακό δίκαιο, ανάλογα δε με το βαθμό αξιοποίησής τους από αυτό επιδρούν στην εφαρμογή ή την ερμηνεία του, δεν παράγουν όμως εν στενή εννοία δέσμευση για την Ευρωπαϊκή Ένωση ως αυτοτελή νομική οντότητα.

Οι δεσμεύσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης έναντι των αντισυμβαλλομένων της τρίτων κρατών από τις διεθνείς συμφωνίες που συνάπτει, ρυθμίζονται κατ' αρχάς από το διεθνές δίκαιο και ισχύουν ανεξαρτήτως του ενωσιακού δικαίου. Εννοιολογικά αλλά και κατ' αποτέλεσμα συναρτώνται με τη θεμελιακή αρχή *pacta sunt servanda*, όπως αυτή αποτυπώθηκε και στο διεθνές δίκαιο των συνθηκών. Αντίθετα, η δέσμευση κατά το ενωσιακό δίκαιο ακολουθεί τις επιταγές του πρωτογενούς δικαίου, σύμφωνα με το οποίο οι διεθνείς συμφωνίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης εντάσσονται στις πηγές του δικαίου της. Ειδικότερα, κατά τη ρητή διάταξη του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, οι διεθνείς συμφωνίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δηλαδή οι συμφωνίες που συνάπτονται κατά τους ορισμούς και τη διαδικασία των άρθρων 216 έως 219 της

⁴⁶¹ Για την παραγόμενη δέσμευση από την GATT βλ και Σπηλιόπουλος Οδ., Το Πλαίσιο Άσκησης της Εξωτερικής Εμπορικής Πολιτικής της ΕΚ υπό το φώς της κοινοτικής νομολογίας, ΕΕΕυρΔ 23 (2003), τ. 1, σελ. 69.

ΣΛΕΕ, δεσμεύουν τόσο τα θεσμικά της όργανα όσο και τα κράτη – μέλη. Η δε δέσμευση των κρατών – μελών συνεπάγεται ότι οι συμφωνίες αυτές αποκτούν υπερνομοθετική μεν, υποσυνταγματική δε ισχύ, υπό την έννοια ότι υπερισχύουν του παραγώγου αλλά όχι και του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, κατ' αντιστοιχία των αποτελεσμάτων του ενωσιακού δικαίου στις συνταγματικές έννομες τάξεις των κρατών – μελών. Ειδικότερα, οι διεθνείς συμφωνίες ως πηγές του ενωσιακού δικαίου έχουν άμεση εφαρμογή χωρίς να χρήζουν παρέμβασης του εθνικού νομοθέτη προκειμένου να ενσωματωθούν στα εθνικά δίκαια των κρατών – μελών⁴⁶². Από την άλλη, η δέσμευση των θεσμικών οργάνων της Ένωσης έχει ως αποτέλεσμα και τη *ratione materiae* θεμελίωση της αρμοδιότητας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις διαφορές που αναφύονται κατά την εφαρμογή τους.

Το ενδιαφέρον έγκειται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ανακύπτει ασυμβατότητα των διατάξεων του παραγώγου δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τις αντίστοιχες προβλέψεις των διεθνών συμφωνιών. Στις περιπτώσεις αυτές, ο έλεγχος της νομιμότητας του παραγώγου δικαίου της Ένωσης υπό το πρίσμα των διεθνών συμφωνιών της, είναι επιτρεπτός μόνο με βάση τις συμφωνίες εκείνες που έχουν καταστεί, σύμφωνα με τα παραπάνω, πηγή του ενωσιακού δικαίου. Ο έλεγχος νομιμότητας ασκείται από το δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό τις προϋποθέσεις και με τα κριτήρια που έχει εξειδικεύσει η νομολογία, όπως αμέσως ακολούθως θα αναλυθούν.

Εξυπακούεται, ότι στις πηγές του ενωσιακού δικαίου εντάσσονται οι διεθνείς συμφωνίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που σχετίζονται με τα θέματα στα οποία έχει αρμοδιότητα. Ειδικά δε στους τομείς των αποκλειστικών αρμοδιοτήτων, οι διεθνείς συμφωνίες της Ένωσης δεσμεύουν άνευ ετέρου τόσο την ίδια όσο και τα θεσμικά της όργανα και αποκτούν άμεση εφαρμογή στα κράτη – μέλη που έχουν παραχωρήσει τις αντίστοιχες αρμοδιότητες. Στους τομείς των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων, μεταξύ των οποίων και ο τομέας του περιβάλλοντος, στις περιπτώσεις που η Ένωση αποφασίζει να ασκήσει την αρμοδιότητα της μετατρέποντας αυτήν σε αποκλειστική, οι αντίστοιχες διεθνείς συμφωνίες της εντάσσονται χωρίς αμφιβολία στις πηγές του δικαίου. Και στις λοιπές όμως περιπτώσεις, όπου παρατηρείται κατά κανόνα η πρακτική των μικτών

⁴⁶² Το θέμα βέβαια συναρτάται και με τις θεωρίες του μονισμού και δεισμού, όπως έχουν εξελιχθεί στην πορεία και ισχύουν σήμερα στις συνταγματικές τάξεις των κρατών – μελών και όπως θα αναλυθούν ακολούθως· κατ' αρχάς βλ. Pescatore P., «L' application judiciaire des traités internationaux dans la Communauté européenne et dans ses États membres», σε *Études de droit des Communautés européennes*, Mélanges Teitgen, 1984, σελ. 356.

συμφωνιών, κατά την ορθότερη άποψη το σύνολο των διατάξεων των εν λόγω συμφωνιών δεσμεύουν πλήρως τόσο τα κράτη – μέλη όσο και την Ευρωπαϊκή Ένωση έναντι των τρίτων κρατών και με βάση το διεθνές δίκαιο. Εντός της ενωσιακής έννομης τάξης, οι διατάξεις των διεθνών αυτών συμφωνιών κατηγοριοποιούνται περαιτέρω σε διατάξεις που εμπίπτουν στις αρμοδιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴⁶³, και αντίστοιχα σε διατάξεις που θα μπορούσαν εμφανώς να εξαιρεθούν από το πεδίο των αρμοδιοτήτων της Ένωσης και κατ' επέκταση από το ενωσιακό δίκαιο, με την αιτιολογία ότι η Ένωση σε συγκεκριμένο θέμα δεν ασκεί αποδεδειγμένα τις αρμοδιότητές της καταλείποντας ευχέρεια στα κράτη – μέλη⁴⁶⁴.

Κεφάλαιο δεύτερο

Ο έλεγχος της νομιμότητας του παραγώγου δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό το πρίσμα των διεθνών συμβάσεων

1. Τα αποτελέσματα του διεθνούς δικαίου στο παράγωγο δίκαιο της Ένωσης

A. Η μονιστική προσέγγιση

Ο τρόπος με τον οποίο οι διεθνείς συμφωνίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενσωματώνονται στην ενωσιακή έννομη τάξη συναρτάται κατ' αποτέλεσμα και με την επιλογή μεταξύ των θεωριών του μονισμού και του δυϊσμού, επιλογή που αντανακλά

⁴⁶³ Βλ. και υπόθεση C-13/00, Επιτροπή κατά Ιρλανδίας, απόφαση της 19ης Μαρτίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:184), σκέψεις 14-20 σύμφωνα με τις οποίες: «Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι οι μικτές συμφωνίες που συνάπτει η Κοινότητα, τα κράτη μέλη της και τρίτες χώρες έχουν την ίδια θέση στην κοινοτική έννομη τάξη με τις αμιγώς κοινοτικές συμφωνίες, καθόσον πρόκειται για διατάξεις που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της Κοινότητας [...] Εν προκειμένω, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι διατάξεις της Συμβάσεως της Βέρνης καλύπτουν έναν τομέα που εμπίπτει κατά μεγάλο μέρος στην κοινοτική αρμοδιότητα. Η προστασία των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών έργων, αντικείμενο της Συμβάσεως της Βέρνης, ρυθμίζεται πράγματι πολύ εκτεταμένα από την κοινοτική νομοθεσία για εξαιρετικά ποικίλα θέματα, όπως η νομική προστασία των προγραμμάτων για υπολογιστές, το δικαίωμα ενοικίασεως και δανεισμού στον τομέα της πνευματικής ιδιοκτησίας, η προστασία του δικαιώματος του δημιουργού που έχει εφαρμογή στη ραδιοφωνική μετάδοση μέσω δορυφόρου και στην καλωδιακή αναμετάδοση, η νομική προστασία των δεδομένων ή επίσης η διάρκεια της προστασίας του δικαιώματος του δημιουργού και ορισμένων συγγενών δικαιωμάτων. [...] Η Σύμβαση της Βέρνης δημιουργεί έτσι δικαιώματα και υποχρεώσεις σε τομείς που καλύπτει η κοινοτική νομοθεσία. Υπό τις συνθήκες αυτές, υπάρχει κοινοτικό συμφέρον να προσχωρήσουν στη σύμβαση αυτή όλα τα συμβαλλόμενα μέρη στη Συμφωνία ΕΟΧ. Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι η απαίτηση προσχωρήσεως στην εν λόγω σύμβαση που επιβάλλει το άρθρο 5 του Πρωτοκόλλου XXVIII της Συμφωνίας ΕΟΧ στα συμβαλλόμενα μέρη, εφόσον περιλαμβάνεται σε μικτή συμφωνία που συνήψαν η Κοινότητα και τα κράτη μέλη και αφορά έναν τομέα που καλύπτει ευρέως η Συνθήκη, εντάσσεται στο κοινοτικό πλαίσιο. Συνεπώς, η Επιτροπή είναι αρμόδια να εποπτεύει την τήρησή της υπό τον έλεγχο του Δικαστηρίου». Βλ. και υπόθεση C-12/86, Demirel, κατά Δήμου Schwäbisch Gmünd, απόφαση της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1987 (ECLI:EU:C:1987:400), σκέψεις 9 και 11.

⁴⁶⁴ Βλ. υπόθεση C-431/05, Merck Genéricos – Produtos Farmacêuticos Lda κατά Merck & Co. Inc. Merck Sharp & Dohme Lda, απόφαση της 11ης Σεπτεμβρίου 2007 (ECLI:EU:C:2007:496), ό.π. υποσ. 373· Βλ. και Χριστιανός Β., Η Δυναμική των σχέσεων Δικαστή και Νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, εκ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 2005.

εν τέλει την κλασσική διάκριση μεταξύ της αποδοχής της έννομης τάξης ως ενιαίου, πλην διαβαθμιζόμενου ιεραρχικά συνόλου ή της επιμονής στην αυτοτέλεια των νομικών συστημάτων. Η διάταξη του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ αποδίδει εν πολλοίς την μονιστική αντίληψη⁴⁶⁵, σύμφωνα με την οποία οι διατάξεις του διεθνούς συμβατικού δικαίου ενσωματώνονται αυτόματα στις πηγές του δικαίου της Ένωσης⁴⁶⁶, χωρίς τα έννομα αποτελέσματά τους να εξαρτώνται από οποιεσδήποτε περαιτέρω εφαρμοστικές πράξεις, νομοθετικές ή κανονιστικές. Με τον τρόπο αυτό, οι διεθνείς συμβάσεις αποτελούν περαιτέρω και μέρος του εφαρμοζόμενου δικαίου των κρατών – μελών. Η ως άνω μονιστική θεώρηση, η οποία συνάγεται κατ' αρχάς από το γράμμα του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, φαίνεται δε να είναι κατ' αρχάς κρατούσα στη θεωρία⁴⁶⁷ και στη νομολογία⁴⁶⁸, έχει παρόλα αυτά και τον αντίλογό της μεταξύ των θεωρητικών⁴⁶⁹, ενώ και η νομολογία χάριν της αυτονομίας του δικαίου της Ένωσης, παρεκκλίνει σε πολλές περιπτώσεις από την αυστηρή μονιστική προσέγγιση χωρίς πάντως να αφίσταται της βασικής μονιστικής αρχής, ήτοι της κατά κανόνα αυτόματης ενσωμάτωσης των διεθνών συμβάσεων στο ενωσιακό δίκαιο.

Έτσι η νομολογία, προκειμένου να κρίνει τα αποτελέσματα του διεθνούς δικαίου στο παράγωγο δίκαιο, στηρίχθηκε από νωρίς στις αρχές του μονισμού που υπαγορεύουν την άνευ ετέρου κατάταξη των διεθνών συμφωνιών στις πηγές του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ήδη με την απόφαση *Haegeman*⁴⁷⁰ που αφορούσε στη συμφωνία σύνδεσης με την Ελλάδα, το δικαστήριο έκρινε ότι από τη θέση της σε ισχύ, οι διατάξεις της αποτέλεσαν αναπόσπαστο μέρος της κοινοτικής (τότε) έννομης τάξης, όπερ περαιτέρω συνεπάγεται και την ερμηνευτική αρμοδιότητα του

⁴⁶⁵ Βλ. και von Bogdandy A., Legal Equality, Legal Certainty, and Subsidiarity in Transnational Economic Law, Decentralized application of Art. 81.3 EC and WTO law: why and why not, σε: von Bogdandy A./Mavroides P.C./Mény Y. (eds.), European Integration and International Co-ordination, Studies in Transnational Economic Law in Honour of C.D. Ehlermann, The Hague-London-New York, 2003, σελ. 13επ.

⁴⁶⁶ Βλ. De Burga G., ECJ and the International Legal Order: A Re-Evaluation in: The Worlds of European Constitutionalism (Weiler J.H.H., ed.), Cambridge University Press 2012.

⁴⁶⁷ Βλ. και Timmermans C., The EU and Public International Law, European Foreign Affairs Review, 1999, σελ. 181επ.

⁴⁶⁸ Βλ. και Marsden S., Invoking direct application and effect of international treaties by the European Court of Justice, Implications for International Environmental Law in the European Union, International and Comparative Law Quarterly, Cambridge University Press, Cambridge Journals, 2011, τ. 60, αριθ. 30, σελ. 737επ.

⁴⁶⁹ Βλ. και Alland D., Jurisprudence en matière de droit international public, Review Generale de Droit International Public, 1998, σελ. 220.

⁴⁷⁰ Βλ. υπόθεση C-181/73, *Haegeman* κατά Βελγίου, απόφαση της 30^{ης} Απριλίου 1974 (ECLI:EU:C:1974:41), σκέψεις 5 και 6.

δικαστηρίου, ενώ λίγο αργότερα με την απόφαση *Demirel*⁴⁷¹, έκτοτε δε σταθερά⁴⁷², το δικαστήριο επιβεβαίωσε την παραπάνω άποψή του συνάγοντας περαιτέρω ότι «τα κράτη – μέλη, διασφαλίζοντας την τήρηση των δεσμεύσεων που πηγάζουν από τις συμφωνίες που έχουν συνάψει τα κοινοτικά όργανα, εκπληρώνουν στο πλαίσιο της κοινοτικής τάξεως, υποχρέωση έναντι της Κοινότητας, η οποία έχει αναλάβει την ευθύνη για την ορθή εκτέλεση της συμφωνίας». Μάλιστα, όπως δέχθηκε η απόφαση *Kupferberg*⁴⁷³, ο κοινοτικός πλέον χαρακτήρας των συμφωνιών που έχουν υπογράψει τα κοινοτικά όργανα δεν επιτρέπει την διαφοροποιημένη εφαρμογή τους εντός των κρατών – μελών ανάλογα με τις αντιλήψεις του κάθε κράτους – μέλους για τα αποτελέσματα που παράγουν οι διεθνείς συμφωνίες στην εσωτερική έννομη τάξη. Σύμφωνα με το σκεπτικό της ίδιας απόφασης, τα αποτελέσματα των διεθνών συμφωνιών στις εσωτερικές έννομες τάξεις συναρτώνται πρωτίστως με τις αρχές του διεθνούς δικαίου και με την εκπεφρασμένη βούληση των συμβαλλομένων μερών σε κάθε συμφωνία, ad hoc κρινόμενη, άλλως αν το ζήτημα αυτό δεν διευθετείται από την ίδια τη συμφωνία τότε εναπόκειται στο δικαστήριο να το επιλύσει. Τα ως άνω δε αποτελέσματα, που παράγονται στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τις συμβατικές διατάξεις του διεθνούς δικαίου, δεν χρήζουν οποιασδήποτε νομοθετικής ή κανονιστικής πράξεως εκδιδόμενης προς τον σκοπό της εφαρμογής τους, όπως ρητώς δέχθηκε η γενική εισαγγελέας *Simone Rozès* στην υπόθεση *Polydor*⁴⁷⁴, σύμφωνα με τις προτάσεις της οποίας η πράξη του παραγωγού δικαίου (κανονισμός) που εγκρίνει μια διεθνή σύμβαση έχει εργαλειακή μόνον αξία, ως νομοθετικό μέσο που δεν μεταβάλλει ούτε το περιεχόμενο ούτε την έκταση εφαρμογής της.

Στις παραπάνω παραδοχές καταλήγει διαχρονικά η νομολογία⁴⁷⁵ στην ενωσιακή πορεία της μετεξέλιξης των Κοινοτήτων και της λειτουργικής διαδοχής τους

⁴⁷¹ Βλ. υπόθεση C-12/86, *Demirel* κατά Δήμου Schwäbisch Gmünd, απόφαση της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1987 (ECLI:EU:C:1987:400), σκέψη 11.

⁴⁷² Βλ. υπόθεση C-13/00, Επιτροπή κατά Ιρλανδίας, απόφαση της 19ης Μαρτίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:184), σκέψη 15.

⁴⁷³ Βλ. υπόθεση C-104/81, *Hauptzollamt Mainz* κατά C.A. *Kupferberg & Cie KG*, απόφαση της 26ης Οκτωβρίου 1982 (ECLI:EU:C:1982:362), σκέψη 13, 14, 17 και 18.

⁴⁷⁴ Βλ. υπόθεση C-270/80, *Polydor Limited* και *RSO Records Inc.* κατά *Harlequin Records Shops Limited* και *Simons Records Limited*, απόφαση της 9ης Φεβρουαρίου 1982 (ECLI:EU:C:1982:43).

⁴⁷⁵ Βλ. ενδ. και υπόθεση C-321/97, *Ulla-Briith Andersson* και *Susanne Wekeres-Andersson* κατά *Svenska staten* (Σουηδικού Δημοσίου), της 15ης Ιουνίου 1999 (ECLI:EU:C:1999:307), σκέψη 26 που παραπέμπει και στην προηγούμενη νομολογία, σύμφωνα με την οποία: «πρέπει να υπομνησθεί ότι συμφωνία που συνήφθη από το Συμβούλιο, σύμφωνα με τα άρθρα 228 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρο 300 ΕΚ) και 310 ΕΚ (πρώην άρθρο 238), αποτελεί, όσον αφορά την Κοινότητα, πράξη ενός των οργάνων της υπό την έννοια του άρθρου 234, πρώτο εδάφιο, στοιχείο β', ΕΚ, ότι οι διατάξεις της συμφωνίας αυτής αποτελούν, από της θέσεως της συμφωνίας αυτής σε ισχύ, αναπόσπαστο μέρος της κοινοτικής έννομης τάξεως και ότι, στο πλαίσιο της ανωτέρω έννομης τάξεως, το Δικαστήριο

από την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ τις ίδιες αρχές συνομολογεί και η πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ, η οποία δεν έχει μεταβάλει ασφαλώς άποψη σε ότι αφορά στην ισχύ των διεθνών συμφωνιών εντός της ευρωπαϊκής έννομης τάξης της. Έτσι, στις πρόσφατες αποφάσεις *IATA/ELFA*⁴⁷⁶ και *HK Danmark*⁴⁷⁷, επαναδιατυπώνεται η κατά την πάγια νομολογία και σύμφωνη με την επιταγή του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, ένταξη των διεθνών συμφωνιών στην ενωσιακή έννομη τάξη ως αναπόσπαστου τμήματος αυτής, ενώ στην απόφαση *Air Transport Association of America (ATAA)*⁴⁷⁸, η οποία μάλιστα αφορά σε περιβαλλοντικού περιεχομένου διεθνή συμφωνία και ειδικότερα στο Πρωτόκολλο του Κιότο, επιβεβαιώνεται η κατίσχυση των διεθνών συμφωνιών έναντι των πράξεων της Ένωσης.

B. Η δυϊστική απόκλιση

Το μονιστικό σύστημα θεώρησης των πηγών του δικαίου επιβάλλει την εξορισμού *άμεση εφαρμογή* των διεθνών συμβάσεων στην εσωτερική έννομη τάξη, υπό την έννοια ότι δεν απαιτούνται οιοσδήποτε περαιτέρω εσωτερικές νομοθετικές ή κανονιστικές πράξεις για την εφαρμογή των διατάξεών τους. Αυτή είναι εν τέλει και η μονιστική αντίληψη της έννομης τάξης ως ενιαίου δικαιοσύνη συστήματος με διαβαθμιζόμενους ιεραρχικά κανόνες δικαίου.

Παρά όμως τη φαινομενικά κρατούσα αρχή του μονισμού, τουλάχιστον με την πιο πάνω *stricto sensu* έννοιά της, η νομολογία έχει εμποτίσει αυτήν με στοιχεία καθαρά δυϊστικής δογματικής προέλευσης, χωρίς πάντως επίσημα να αφίσταται της μονιστικής αντίληψης. Έτσι, παρά το γράμμα του νόμου και προκειμένου να επιτραπεί ο εσωτερικός έλεγχος νομιμότητας των πράξεων του ενωσιακού δικαίου υπό το φώς του διεθνούς συμβατικού δικαίου τίθενται από τη νομολογία αυστηρές προϋποθέσεις και κριτήρια, με απώτερο τελικά στόχο να διαφυλαχθεί κατά το δυνατόν η αυτονομία

είναι αρμόδιο να αποφανθεί με προδικαστική απόφαση επί της ερμηνείας της συμφωνίας αυτής (βλ. απόφαση της 30ής Σεπτεμβρίου 1987, 12/86, *Demirel*, Συλλογή 1987, σ. 3719, σκέψη 7)» και συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-304/04 και C-305/04, *Jacob Meijer BV (C-304/04)* και *Eagle International Freight BV (C-305/04)* κατά *Inspecteur van de Belastingdienst - Douanedistrict Arnhem*, απόφαση της 7ης Ιουλίου 2005 (ECLI:EU:C:2005:441).

⁴⁷⁶ Βλ. υπόθεση C-344/04, *International Air Transport Association* και *European Low Fares Airline Association* κατά *Department for Transport*, απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2006 (ECLI:EU:C:2006:10), σκέψη 36 όπου παρατίθεται και η προγενέστερη νομολογία *Haegeman* και *Demirel*.

⁴⁷⁷ Βλ. συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-335/11 και C-337/11, *HK Danmark* κατά *Dansk almennyttigt Boligselskab (C-335/11)* και *HK Danmark*, κατά *Dansk Arbejdsgiverforening (C-337/11)*, απόφαση της 11ης Απριλίου 2013 (ECLI:EU:C:2013:222), ιδίως σκέψεις 28 και 30.

⁴⁷⁸ Βλ. υπόθεση C-366/10, *Air Transport Association of America κλπ* κατά *Secretary of State for Energy and Climate Change*, απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2011 (ECLI:EU:C:2011:864), ιδίως σκέψη 50 με εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Για το λόγο αυτό, η νομολογία από νωρίς διέκρινε μεταξύ της άμεσης εφαρμογής και του *αμέσου αποτελέσματος* (ή της άμεσης ισχύος⁴⁷⁹) των διατάξεων των διεθνών συμφωνιών, ανάγοντας εν τέλει και την κρίση επί της ύπαρξης αμέσου αποτελέσματος σε προϋπόθεση του ελέγχου νομιμότητας του εσωτερικού δικαίου.

Η απόφαση *Kupferberg* που αφορούσε στη συμφωνία ελεύθερου εμπορίου μεταξύ της ΕΟΚ και της Πορτογαλίας, καίτοι δεχόμενη αδήριτα τον κοινοτικό χαρακτήρα των διεθνών συμφωνιών που έχουν ακολουθήσει τη νόμιμη διαδικασία υπογραφής τους από τα θεσμικά όργανα της Ένωσης (τότε Κοινότητας), καθώς και την ανάγκη ομοιόμορφης εφαρμογής τους εντός εσωτερικής έννομης τάξης ως αναπόσπαστου μέρους αυτής, παρόλα αυτά, και παρότι κατέληξε περί της αναγνώρισης αμέσου αποτελέσματος στις διατάξεις της παραπάνω υπό κρίση συμφωνίας, διέκρινε ότι σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να παροράται ο διεθνής χαρακτήρας και η διεθνής προέλευση των διεθνών αυτών συμφωνιών⁴⁸⁰.

Αντίθετα στην απόφαση *International Fruit Company*⁴⁸¹, η οποία αφορούσε στις διατάξεις της GATT και αποτελεί σταθμό στη νομολογία ως το ορόσημο για την πάγια κρίση της περί μη απόδοσης αμέσου αποτελέσματος στην εν λόγω διεθνή συμφωνία, το δικαστήριο απεφάνθη κατ' αρχάς ότι η αρμοδιότητά του για την άσκηση του ελέγχου νομιμότητας των πράξεων του παραγωγού δικαίου της Ένωσης εκτείνεται στο σύνολο των λόγων ακυρότητας και ως εκ τούτου και στην ενδεχόμενη αντίθεσή τους με κανόνες του διεθνούς δικαίου⁴⁸². Ως προϋπόθεση όμως του ελέγχου νομιμότητας τέθηκε η αναγνώριση αμέσου αποτελέσματος στις διατάξεις των εκάστοτε υπό κρίση διεθνών συμφωνιών. Σύμφωνα με τη νομολογία, στις διατάξεις διεθνών συμφωνιών, συλλήβδην ή αποσπασματικά, αποδίδεται κατά κανόνα άμεσο αποτέλεσμα, όταν αυτές, κρινόμενες κατά περίπτωση και με γνώμονα τη φύση και τον χαρακτήρα τους, θεωρούνται ικανές να θεμελιώσουν για τους υπηκόους των κρατών –

⁴⁷⁹ Βλ. Κανελλόπουλος Π., Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Η Συνθήκη της Λισαβόνας, σελ. 317επ. (318).

⁴⁸⁰ Βλ. (*Kupferberg*) σκέψη 17.

⁴⁸¹ Βλ. συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-21 έως 24/72, *International Fruit Company NV* (υπόθεση 21/72), *Kooy Rotterdam NV* (υπόθεση 22/72), *Velleman en Tas NV* (υπόθεση 23/72) και *Jan van den Brink's Im-en Exporthandel NV* (υπόθεση 24/72), κατά *Produktschap voor Groenten en Fruit*, απόφαση της 12ης Δεκεμβρίου 1972 (ECLI:EU:C:1972:115).

⁴⁸² Βλ., ό.π. (*International Fruit Company*), σκέψεις 6 και 7, ως απόρροια της διάταξης του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ, από τη διατύπωση της οποίας η αρμοδιότητα του Δικαστηρίου δεν υπόκειται σε κανένα περιορισμό σχετικά με τους λόγους, βάσει των οποίων θα μπορούσε να προσβληθεί το κύρος των πράξεων του παραγωγού δικαίου (αμέσως προηγούμενες σκέψεις 4 και 5).

μελών της Ένωσης δικαιώματα που μπορούν επικαλεστούν ενώπιον των δικαστηρίων⁴⁸³.

α. Οι συμφωνίες GATT και ΠΟΕ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αποφάσεις της νομολογίας που ασχολήθηκαν διεξοδικά με την ειδικότερη φύση και τον χαρακτήρα τόσο της Γενικής Συμφωνίας Δασμών και Εμπορίου, κατ' αρχάς του 1947, επεκτεινόμενης τελικά και σε αυτήν του 1994, όσο και των συμφωνιών του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, ιδιαίτερα δε αν αναλογιστεί κανείς ότι οι συμφωνίες αυτές άπτονται κυρίως τομέων αποκλειστικής (πλέον) αρμοδιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι ίδιες αποφάσεις ασχολήθηκαν και με τα αποτελέσματα που οι εν λόγω συμφωνίες αναπτύσσουν στο εσωτερικό ευρωπαϊκό δίκαιο, ιδίως δε με το ζήτημα αν οι διατάξεις τους έχουν άμεσο αποτέλεσμα. Θα πρέπει προλογικά να υπομνησθεί ότι το κριτήριο του αμέσου αποτελέσματος κατάγεται αποκλειστικά από τη νομολογία και αποτελεί κατάκτησή της από νωρίς, με σκοπό την επίτευξη της ομοιογένειας του ενωσιακού δικαίου αλλά και της ομοιόμορφης εφαρμογής του από τις επιμέρους εσωτερικές έννομες τάξεις των κρατών – μελών.

Πράγματι, η απόφαση *Van Gend en Loos*⁴⁸⁴ αποτελεί τη θεμέλια λίθο του οικοδομήματος του αμέσου αποτελέσματος, το οποίο παρόλο που προέρχεται από τη νομολογία αποτελεί πλέον αδιαμφισβήτητη αρχή στο εν γένει δικαϊκό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η απόφαση εκδόθηκε πολύ νωρίς και ακολουθείται έκτοτε από τη νομολογία, με ενδεχόμενες μεν αποκλίσεις αλλά σταθερά. Αποσκοπούσε να συγκεράσει τις απόψεις του μονισμού και του δυϊσμού, και τις σχετικές αποκλίσεις μεταξύ των κρατών – μελών κατά την εφαρμογή του παραγώγου δικαίου της Ένωσης στο εσωτερικό δίκαιο τους, δίνοντας σαφή προτεραιότητα στην πρώτη άποψη και με αδιαμφισβήτητο όφελος το δικαίωμα της άμεσης επίκλησης του ενωσιακού δικαίου ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, ακόμη δε και των Οδηγιών, όταν αυτές δεν ενσωματώνονται στις ταχθείσες προθεσμίες ή ενσωματώνονται πλημμελώς στο εθνικό δίκαιο, υπό την προϋπόθεση πάντα ότι περιέχουν σαφείς και ανεπιφύλακτες υποχρεώσεις⁴⁸⁵.

⁴⁸³ Βλ. ό.π. (*International Fruit Company*), σκέψη 8.

⁴⁸⁴ Βλ. υπόθεση C-26/62, *NV Algemene Transporten Expeditie Onderneming van Gend & Loos κατά Nederlandse administratie der belastingen*, απόφαση της 5ης Φεβρουαρίου 1963 (ECLI:EU:C:1963:1).

⁴⁸⁵ Βλ. και υπόθεση 103/88, *Fratelli Costanzo SpA κατά Δήμου Μιλάνου*, απόφαση της 22ας Ιουνίου 1989 (ECLI:EU:C:1989:256)· υπόθεση 103/88, *Εισαγγελική Αρχή κατά Tullio Ratti*, απόφαση της 5ης Απριλίου 1979 (ECLI:EU:C:1979:110).

Σε ότι έχει να κάνει με την εφαρμογή των διεθνών συμφωνιών της Ένωσης αντίθετα, το θέμα κατέστη πιο περίπλοκο, καθότι τα κράτη – μέλη που παραδοσιακά τάσσονταν υπέρ του συστήματος του δυϊσμού δεν θέλησαν να κάνουν την ίδια παραχώρηση ως προς την υπεροχή και το άμεσο αποτέλεσμα των διεθνών συμφωνιών, την οποία είχαν κάνει σε σχέση με το ενωσιακό δίκαιο μετά και την απόφαση *Van Gend en Loos*⁴⁸⁶. Από τη σχετική νομολογία που αφορά στην ενσωμάτωση των διεθνών συμφωνιών της Ένωσης, διακρίνεται η τάση να λειτουργήσει το κριτήριο του αμέσου αποτελέσματος περισσότερο προς όφελος του συστήματος του δυϊσμού, με απώτερο τελικά στόχο να χρησιμεύσει ως μέσο διατήρησης της αυτονομίας της ευρωπαϊκής έννομης τάξης έναντι της διεθνούς, παρά ως εργαλείο της πλήρους ενσωμάτωσης τους στο ενωσιακό δίκαιο⁴⁸⁷. Την τάση αυτή επιρρωνύει όχι τόσο το γεγονός ότι η νομολογία στέκεται φειδωλή στην αναγνώριση αμέσου αποτελέσματος σε διατάξεις διεθνών συμφωνιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ακόμη και όταν υπάρχει ικανό έρεισμα προς τούτο, όσο κυρίως η επαναλαμβανόμενη δογματική συλλογιστική στο σκεπτικό μιας σειράς αποφάσεων που ανάγει ουσιαστικά την ύπαρξη του αμέσου αποτελέσματος σε εξαίρεση παρά σε κανόνα, δεχόμενη αυτό σε συγκεκριμένες μόνο περιπτώσεις που ουσιαστικά αποτελούν απόκλιση από την αρχή του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ.

Αυτό δικαιολογείται βέβαια, εν πολλοίς, από τη φύση των διεθνών συμβάσεων που κατά κανόνα δεν παράγουν δικαιώματα και υποχρεώσεις απευθείας προς τους πολίτες. Σταθερός, συνεπώς, δικαιολογητικός λόγος της αρνητικής αυτής συλλογιστικής είναι ο *ad hoc* έλεγχος από το δικαστήριο της φύσης και του χαρακτήρα της εκάστοτε υπό κρίση διεθνούς συμφωνίας που δίνει έρεισμα στην επιλεκτική χρήση διεθνών κανόνων ως κριτηρίων νομιμότητας του ευρωπαϊκού δικαίου. Η λογική της ποιοτικής αυτής διαφοροποίησης έγκειται και στην ιδιαιτερότητα της ευρωπαϊκής ενωσιακής έννομης τάξης, που έχει ως αποστολή της τη δικαιοσύνη και, αν όχι και πολιτική, πάντως λειτουργική ενοποίηση σε τομείς, σε αντιδιαστολή με την ευρύτερη διεθνή έννομη τάξη, η οποία υπό την αρχή της αμοιβαιότητας παράγει απλώς

⁴⁸⁶ Βλ. αναλυτικά De Witte Br, “Direct Effect, Primacy and the Nature of the Legal Order”, in Craig P. and de Búrca G. (eds), *The Evolution of EU Law*, 2nd ed., Oxford University Press, Oxford 2011, σελ. 323-362 (346-348).

⁴⁸⁷ Αντιπρβ. Economides C., *La clause de déconnexion en faveur du droit communautaire, une pratique critiquable*, *Revue générale de droit international public*, 2006, σελ. 273-302, σχετικά με τη λεγόμενη ρήτρα αποσυνδέσεως, δυνάμει της οποίας τα συμβαλλόμενα κράτη - μέλη, παρότι υποχρεούνται να τηρούν τη διεθνή συνθήκη, στις σχέσεις τους με την Ευρωπαϊκή Ένωση συνομολογούν την κατ΄εξουσιοδότηση του δικαίου της Ένωσης.

δικαιώματα και υποχρεώσεις στα υποκείμενά της, τα οποία κατά κανόνα είναι τα κράτη και οι διεθνείς οργανισμοί, μεταξύ δε αυτών και η Ευρωπαϊκή Ένωση. Εν ολίγοις, το κριτήριο του αμέσου αποτελέσματος που χρησιμεύει ως ενοποιητική σταθερά εντός των στεγανών της ενωσιακής έννομης τάξης, στις διεθνείς σχέσεις της Ένωσης, οι οποίες παρίσταται εν πολλοίς ως "ελλοχέυων κίνδυνος" για την αυτονομία του δικαίου της, δύναται να αποτελέσει ανασχετικό παράγοντα με πολιτική σκοπιμότητα σε ότι αφορά στην ενσωμάτωση των διεθνών υποχρεώσεων της Ένωσης και/ή των κρατών – μελών.

Πράγματι, αρχής γενομένης με την προρρηθείσα απόφαση *International Fruit Company*, το δικαστήριο, καίτοι δεχόμενο κατ' αρχάς την αντίθεση του παραγωγού δικαίου σε διεθνή κανόνα ως λόγο ακυρότητας του πρώτου, απεμπόλησε εν τέλει την αρμοδιότητά του σε σχέση τόσο με την ερμηνεία των διατάξεων της GATT, όσο και με την κρίση του περί του σύννομου χαρακτήρα των πράξεων του κοινοτικού δικαίου που αντιτίθενται στις διατάξεις αυτές⁴⁸⁸. Το δικαστήριο αρνήθηκε να θεωρήσει τις διατάξεις της GATT ως βάση ελέγχου της νομιμότητας των πράξεων του κοινοτικού δικαίου. Η συλλογιστική του στηρίχθηκε κατά βάση στο κριτήριο του αμέσου αποτελέσματος, ειδικότερα δε στην κρίση περί του αν μπορούσε υπό προϋποθέσεις να γίνει επίκληση των διατάξεων της εν λόγω διεθνούς συμφωνίας ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και συγκεκριμένα αν οι διατάξεις αυτές γεννούν υπέρ των πολιτών της Ένωσης το δικαίωμα να τις επικαλούνται ενώπιον των δικαστηρίων της. Η σχετική κρίση τελούσε σε άμεση συνάρτηση με το πνεύμα και την οικονομία της GATT, καθώς και με την ειδικότερη φύση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, που συνοψίζονταν στην αρχή της αμοιβαιότητας και της επίλυσης των διαφορών επί τη βάσει των διαπραγματεύσεων⁴⁸⁹. Με συνεκτίμηση των παραπάνω χαρακτηριστικών και ιδιαίτερα της μεγάλης ελαστικότητας που κατά την άποψη του δικαστηρίου διακρίνει την συμφωνία GATT, της ευχέρειας παρέκκλισης των συμβαλλομένων μερών από τις διατάξεις της, καθώς και των αποσπασματικών ρυθμίσεών της κυρίως σε ότι έχει να κάνει με το σύστημα επίλυσης των διαφορών⁴⁹⁰, η απόφαση κατέληξε

⁴⁸⁸ Βλ. και Kokott, J., *International law — a neglected "integral" part*, σε *De Rome à Lisbonne: les juridictions de l' Union européenne à la croisée des chemins*, Mélanges en l' honneur de Paolo Mengozzi, ed. Bruylant, Bruxelles 2013, σελ. 79επ.

⁴⁸⁹ Βλ. ό.π. (*International Fruit Company*), σκέψη 21.

⁴⁹⁰ Βλ. ό.π. (*International Fruit Company*), σκέψεις 25, 26, σύμφωνα με τις οποίες: «[...] τα μέτρα αυτά περιλαμβάνουν, για τη ρύθμιση των διαφορών, ανάλογα με την περίπτωση, αντιπροσωπεύει ή γραπτές προτάσεις οι οποίες πρέπει «να εξετάζονται με κατανόηση», έρευνες συνοδευόμενες ενδεχομένως από συστάσεις, διαβουλεύσεις ή αποφάσεις των συμβαλλομένων μερών, στις οποίες περιλαμβάνεται η απόφαση περί εξουσιοδότησεως ορισμένων συμβαλλομένων μερών να αναστείλουν, έναντι των άλλων,

στο συμπέρασμα ότι οι πολίτες δεν μπορούν να επικαλούνται τις διατάξεις της συμφωνίας αυτής ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, και ως εκ τούτου οι διατάξεις αυτές στερούνται αμέσου αποτελέσματος⁴⁹¹. Η νομολογία αυτή κατέστη έκτοτε πάγια⁴⁹², ως γνωστόν δε η κρίση αυτή επισφράγισε τα εσωτερικά αποτελέσματα μιας διεθνούς συμφωνίας επί των θεμάτων της οποίας η Ένωση ανέλαβε στη συνέχεια κατ' αποκλειστικότητα τις αρμοδιότητες που προηγουμένως ασκούσαν τα κράτη – μέλη της, διαδεχόμενη αυτά.

Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε το ευρωπαϊκό δικαστήριο και για τις συμφωνίες του ΠΟΕ⁴⁹³, καίτοι δεχόμενο την μετεξέλιξή τους σε σχέση με την ΓΣΔΕ (του 1947) και κυρίως την πρόοδο που σημειώθηκε σε σχέση με τη θεσμική ενίσχυση του συστήματος διασφάλισης των συμφωνηθέντων και επίλυσης των διαφορών. Παρόλα αυτά, αρνήθηκε να αποδώσει και στις διατάξεις των συμφωνιών αυτών άμεσο αποτέλεσμα που θα άνοιγε το δρόμο τόσο στα εθνικά δικαστήρια όσο και στο ΔΕΕ να κρίνουν τη νομιμότητα των πράξεων του παραγωγού δικαίου με νομική βάση το άρθρο 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ. Πράγματι, παρότι στις συμφωνίες του ΠΟΕ ο μηχανισμός επίλυσης των διαφορών μεταξύ των συμβαλλομένων μερών περιέχει κατά περίπτωση συγκεκριμένες προβλέψεις, όπως συστήματα παροχής αντισταθμισμάτων και

την εφαρμογή κάθε παραχώρησης ή άλλης υποχρέωσης που απορρέει από τη ΓΣΔΕ και, τέλος, σε περίπτωση τέτοιας αναστολής, τη δυνατότητα του ενδιαφερομένου μέρους να καταγγείλει τη Συμφωνία αυτή [...] το άρθρο XIX αναγνωρίζει στα συμβαλλόμενα μέρη τη δυνατότητα να αναστείλουν μονομερώς τη δέσμευση, καθώς και να ανακαλέσουν ή να τροποποιήσουν την παραχώρηση, είτε κατόπιν διαβουλεύσεως με το σύνολο των συμβαλλομένων μερών και, ελλείψει συμφωνίας, μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών, είτε ακόμη προσωρινώς και χωρίς προηγούμενη διαβούλευση, αν υπάρχει επείγουσα ανάγκη».

⁴⁹¹ Βλ. και υπόθεση C-280/93, Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 1994 (ECLI:EU:C:1994:367), η οποία αφορούσε στην ρύθμιση της αγοράς και των ποσοτώσεων στις εισαγωγές μπανάνας, σκέψεις 109 και 110 σύμφωνα με τις οποίες: «οι ιδιαιτερότητες αυτές της Γενικής Συμφωνίας, τις οποίες επισήμανε το Δικαστήριο για να καταλήξει ότι ένας ιδιώτης υπήκοος κράτους μέλους της Κοινότητας δεν μπορεί να στηριχθεί επ' αυτών και να αμφισβητήσει τη νομιμότητα κοινοτικής πράξεως, δεν επιτρέπουν επίσης στο Δικαστήριο να λάβει υπόψη του τις διατάξεις της Γενικής Συμφωνίας προκειμένου να εκτιμήσει τη νομιμότητα ενός κανονισμού στο πλαίσιο προσφυγής που ασκήθηκε από κράτος μέλος δυνάμει του άρθρου 173, εδάφιο πρώτο, της Συνθήκης. Πράγματι, οι διάφορες ιδιαιτερότητες που επισημάνθηκαν ανωτέρω καθιστούν προφανές ότι οι κανόνες της Γενικής Συμφωνίας υπόκεινται σε ορισμένες προϋποθέσεις και ότι από το πνεύμα, το γράμμα και την οικονομία της Συμφωνίας δεν μπορεί να συναχθεί υποχρέωση των συμβαλλομένων μερών να αναγνωρίσουν στους κανόνες αυτούς ισχύ κανόνων διεθνούς δικαίου με άμεση εφαρμογή εντός των εννόμων τάξεων τους».

⁴⁹² Βλ. (ενδ.) υπόθεση C-266/81, Società Italiana per l' Oleodotto Transalpino (SIOT) κατά Ministero delle finanze, Ministero della marina mercantile, Circonscrizione doganale di Trieste και Ente autonomo del porto di Trieste, απόφαση της 16ης Μαρτίου 1983 (ECLI:EU:C:1983:77), σκέψη 12· υπόθεση C-267/81, Amministrazione delle Finanze dello Stato κατά Società petrolifera italiana SpA (SPI) και SpA Michelin italiana (SAMI), απόφαση της 16ης Μαρτίου 1983 (ECLI:EU:C:1983:78), σκέψεις 23, 24· υπόθεση C-469/93, Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Chiquita Italia SpA, απόφαση της 12ης Δεκεμβρίου 1995 (ECLI:EU:C:1995:435), σκέψεις 25 – 29.

⁴⁹³ Βλ. υπόθεση C-149/96, Πορτογαλία κατά Συμβουλίου, απόφαση της 23ης Νοεμβρίου 1999, (ECLI:EU:C:1999:574), σκέψεις 36 – 47.

ανάκλησης των ασυμβίβαστων μέτρων, σύμφωνα και με τις διατάξεις του μνημονίου που ενσωματώνεται στο σχετικό παράρτημα, το δικαστήριο απεφάνθη ότι η διευθέτηση των διαφορών δεν αφίσταται ουσιαστικά από την αρχή της διαπραγμάτευσης μεταξύ των μερών. Ως εκ τούτου, η αναγωγή των συμφωνιών του ΠΟΕ σε νομική βάση του ελέγχου της νομιμότητας του παραγωγού δικαίου θα οδηγούσε -κατά την κρίση του δικαστηρίου- στον δικαστικό έλεγχο και στην ακύρωση πράξεων του ενωσιακού δικαίου που θα θεωρούνταν ασυμβίβαστες με τις συμφωνίες του ΠΟΕ, με αποτέλεσμα την αποστέρηση της δυνατότητας επίλυσης των διαφορών επί τη βάση της αμοιβαιότητας και των διαπραγματεύσεων. Εξάλλου, κατά το ίδιο σκεπτικό, οι ίδιες οι συμφωνίες του ΠΟΕ, ουδεμία μνεία κάνουν στα νομικά εκείνα μέσα της εσωτερικής έννομης τάξης των συμβαλλομένων μερών που θα εξασφάλιζαν την εφαρμογή τους. Τέλος, η σχετική νομολογία παραπέμπει και στην απόφαση του Συμβουλίου δυνάμει της οποίας η Ευρωπαϊκή Ένωση υπέγραψε τις συμφωνίες του ΠΟΕ⁴⁹⁴, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση της οποίας, αποκλείεται ρητά η άμεση επίκληση των διατάξεών τους από τα εθνικά δικαστήρια και το ευρωπαϊκό δικαστήριο. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι το ως άνω σκεπτικό της αιτιολογικής έκθεσης έχει δεχθεί κριτική για πολιτική σκοπιμότητα⁴⁹⁵, ενώ υποστηρίχθηκε (ορθώς) και ο

⁴⁹⁴Βλ. απόφαση 94/800/ΕΚ του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου 1994 «σχετικά με την εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, σύναψη των συμφωνιών από τις πολυμερείς διαπραγματεύσεις του Γύρου της Ουρουγουάης (1986-1994), καθόσον αφορά τα θέματα που εμπίπτουν στις αρμοδιότητές της» (ΕΕ L 336/23.12.1994, τελευταία αιτιολογική σκέψη του προοιμίου σύμφωνα με την οποία «*εκ φύσεως δεν είναι δυνατή η άμεση επίκληση της συμφωνίας για την ίδρυση του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου και των παραρτημάτων της ενώπιον του Δικαστηρίου ή των δικαστηρίων των κρατών μελών*»).

⁴⁹⁵ Βλ. προτάσεις γενικού Εισαγγελέα Antonio Diaggio στην προπαρατεθείσα υπόθεση C-149/96 (ECLI:EU:C:1999:92), σκέψη 20 που καταλήγει: «θεωρώ ότι, αντίθετα προς τους ισχυρισμούς της Επιτροπής, η δήλωση που περιέχεται στην ενδέκατη αιτιολογική σκέψη της εν λόγω αποφάσεως έχει αμιγώς πολιτικό χαρακτήρα και δεν μπορεί, αφ' εαυτής, να έχει οποιαδήποτε επίπτωση στην αρμοδιότητα είτε του κοινοτικού είτε του εθνικού δικαστή για ερμηνεία των κανόνων των συμφωνιών του ΠΟΕ». βλ. ομοίως προτάσεις γενικού Εισαγγελέα Tesaro στην υπόθεση C-53/96, Hermès International και FHT Marketing Choice BV (ECLI:EU:C:1997:539), σκέψη 24, σύμφωνα με την οποία: «προς επίλυση του προβλήματος που μας απασχολεί εν προκειμένω, φρονώ συνεπώς αναγκαίο να διασαφηνίσω καταρχάς αν η ανωτέρω «δήλωση», με την οποία αποκλείεται ρητά η δυνατότητα των ιδιωτών να επικαλούνται τις διατάξεις περί ΠΟΕ ενώπιον των αρμόδιων δικαστικών αρχών, μπορεί ή μάλιστα πρέπει να θεωρηθεί ότι δεν επιτρέπει στο Δικαστήριο να καταλήξει σε διαφορετική λύση. Θα ήθελα ευθύς εξ αρχής να πω ότι η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι αρνητική. Πρώτον, πρόκειται για μια φράση που περιέχεται μόνο στο αιτιολογικό της αποφάσεως του Συμβουλίου με την οποία εγκρίθηκαν οι συμφωνίες περί ΠΟΕ και που δεν επαναλαμβάνεται στο διατακτικό της εν λόγω αποφάσεως, πράγμα που περιορίζει σημαντικά, από νομική βέβαια άποψη, το περιεχόμενό της. Δεύτερον, θα ήθελα να υπενθυμίσω κυρίως ότι το Δικαστήριο έχει ήδη καταστήσει σαφές ότι, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, τα κοινοτικά όργανα μπορούν να συμφωνούν με τις τρίτες χώρες σχετικά με τα αποτελέσματα που οι διατάξεις μιας συμφωνίας που έχει συναφθεί με τις τρίτες αυτές χώρες πρέπει να παράγουν στην εσωτερική έννομη τάξη των συμβαλλομένων μερών, αλλά παράλληλα πρόσθεσε ότι, αν το ζήτημα αυτό δεν έχει διευθετηθεί από τη συμφωνία, τότε εναπόκειται στα αρμόδια δικαστήρια, και ιδίως στο Δικαστήριο, στο πλαίσιο της αρμοδιότητας του δυνάμει της Συνθήκης, να το επιλύσει, όπως και κάθε άλλο ζήτημα ερμηνείας σχετικό με την εφαρμογή της συμφωνίας εντός της Κοινότητας. Τα ανωτέρω αρκούν, κατά την άποψη μου, για τη συναγωγή του συμπεράσματος ότι η εν

αντίλογος, ότι δηλαδή οι συμφωνίες του ΠΟΕ, ως διεθνείς συμφωνίες που κατά το πρωτογενές δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεσμεύουν τόσο αυτήν όσο και τα θεσμικά της όργανα, παρέχουν σε κάθε περίπτωση ως πηγή του ενωσιακού δικαίου το έρεισμα στο ευρωπαϊκό δικαστήριο να διασφαλίζει την τήρησή τους⁴⁹⁶, κυρίως όμως το Συμβούλιο δεν μπορεί με πράξη του παράγωγου δικαίου να περιορίζει την αρμοδιότητα αυτή του δικαστηρίου αποκλείοντας την αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων για την εφαρμογή των εν λόγω συμφωνιών.

β. Οι εξαιρέσεις κατά την "αρχή της εκπλήρωσης"

Η νομολογία, παρότι σταθερή και πάγια στην κρίση της ως προς την αναγωγή του κριτηρίου του αμέσου αποτελέσματος των διεθνών συμφωνιών της Ένωσης ως απαρέγκλιτης προϋπόθεσης για το παραδεκτό του ελέγχου νομιμότητας του παραγωγού δικαίου της, δέχθηκε πάρα ταύτα δυο εξαιρέσεις που συνιστούν τη λεγόμενη *αρχή της εκπλήρωσης*⁴⁹⁷. Σύμφωνα με την αρχή της εκπλήρωσης, ο έλεγχος νομιμότητας μπορεί να γίνει κατ' εξαίρεση δεκτός ακόμη και όταν δεν συντρέχει το στοιχείο του αμέσου αποτελέσματος στις διατάξεις των διεθνών συμφωνιών. Μάλιστα,

λόγω αιτιολογική σκέψη δεν μπορεί, εν πάσει περιπτώσει, να θεωρηθεί ότι κωλύει την εκ μέρους του Δικαστηρίου επιλογή διαφορετικής λύσεως, αφού δεν υφίσταται καμία σχετική διάταξη μεταξύ όλων των συμβαλλομένων μερών. Εξάλλου, στην εν λόγω αιτιολογική σκέψη δεν έχει αποδοθεί αποφασιστική σημασία ούτε από τους υποστηρίζοντες την έλλειψη άμεσου αποτελέσματος. Η Επιτροπή αρκέστηκε να υποστηρίξει ότι ο κοινοτικός νομοθέτης θέλησε, με την αιτιολογική αυτή σκέψη, να καταστήσει σαφές ότι οι λόγοι για τους οποίους το Δικαστήριο δεν δέχθηκε το άμεσο αποτέλεσμα των διατάξεων της ΓΣΔΕ του 1947 εξακολουθούν να ισχύουν ακόμη και εντός του νέου πλαισίου του ΠΟΕ και ότι, εν πάσει περιπτώσει, η εν λόγω αιτιολογική σκέψη αντανάκλα τις ανησυχίες που δημιούργησε, όπως ήταν φυσικό, το γεγονός ότι, όπως ήταν ήδη γνωστό κατά την έκδοση της αποφάσεως 94/800, ορισμένα άλλα συμβαλλόμενα μέρη (π.χ. οι Ηνωμένες Πολιτείες και ο Καναδάς) δήλωσαν ομοίως ότι δεν προσδίδουν άμεσο αποτέλεσμα στις διατάξεις των συμφωνιών περί ΠΟΕ» αντίθετα αντιβλ. σκέψη 127 των προτάσεων του γενικού Εισαγγελέα Γ. Κοσμά στην υπόθεση C-183/95, Affish BV κατά Rijksdienst voor de keuring van Vee en Vlees (ECLI:EU:C:1996:480), καθώς και σκέψεις 28 και 29 των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα Elmer στις συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-364/95 και C-365/95, T. Port GmbH & Co. κατά Hauptzollamt Hamburg-Jonas (ECLI:EU:C:1997:312).

⁴⁹⁶ Βλ. προτάσεις γενικού Εισαγγελέα Tesouro (ό.π. υπόθεση C-53/96, Hermès), τις οποίες υιοθέτησε και η απόφαση σε ότι αφορά ειδικότερα το άρθρο 50 της συμφωνίας TRIPS (απόφαση της 16ης Ιουνίου 1998, ECLI:EU:C:1998:292), σκέψεις 28 και 30, σύμφωνα με τις οποίες: *«συναφώς δεν υφίσταται αμφιβολία ότι το σύστημα του ΠΟΕ εμφανίζεται με πολύ διαφορετική μορφή από ότι η ΓΣΔΕ του 1947 και ότι τα στοιχεία εκείνα στα οποία είχαν βασιστεί οι νομολογιακές λύσεις έχουν αναθεωρηθεί ριζικά. Συγκεκριμένα, ο ΠΟΕ έχει τη δομή διεθνούς οργανώσεως, μεταξύ κανόνων και εξαιρέσεων υφίσταται φυσιολογική σχέση, που δεν διαφέρει πολύ από την αντίστοιχη σχέση που απαντά σε αναγνωρισμένων πλέον αξίας ρυθμίσεις, ο δε μηχανισμός επιλύσεως των διαφορών έχει υποστεί σημαντική βελτίωση από την άποψη της δεσμευτικότητας των λύσεων στις οποίες καταλήγει, Σε τελική ανάλυση, φρονώ ότι η κατάσταση έχει μεταβληθεί σε σχέση με την κατάσταση που επικρατούσε όταν ίσχυε η ΓΣΔΕ του 1947 και ότι οι μέχρι τούδε αντιρρήσεις του Δικαστηρίου πρέπει να θεωρηθούν ως μη ισχύουσες πλέον εντός του πλαισίου του ΠΟΕ. Με αυτή την οπτική, επομένως, οι ιδιώτες θα έπρεπε πλέον να μπορούν να αξιώνουν ενώπιον των δικαστηρίων την τήρηση των συμφωνιών ΠΟΕ, περιλαμβανομένης και της Συμφωνίας για τα TRIP, όσον αφορά βέβαια τις διατάξεις εκείνες που επιτρέπουν την προβολή τέτοιας αξιώσεως».*

⁴⁹⁷ Βλ. και Eeckhout P., EU External Relations Law, Oxford European Union Law Library, Oxford University Press, 2004, σελ. 316επ.

τις εξαιρέσεις αυτές δέχθηκε η νομολογία για τις διατάξεις της GATT, για τις οποίες έχει παγίως αποφανθεί, λόγω και της ειδικής φύσης τους, ότι δεν παράγουν άμεσο αποτέλεσμα. Οι εξαιρέσεις αυτές είναι ουσιαστικά δυο, και συντρέχουν κατά βάση όταν το παράγωγο δίκαιο ενσωματώνει συγκεκριμένες διατάξεις διεθνών συμφωνιών ή παραπέμπει ρητώς και ευθέως σε αυτές, σκοπεύοντας με τον τρόπο αυτό να τις εφαρμόσει. Ειδικότερα, έχει κριθεί ότι η αρχή της εκπλήρωσης συντρέχει όταν το παράγωγο δίκαιο περιλαμβάνει διατάξεις που είτε παραπέμπουν σε συγκεκριμένες ρυθμίσεις ή κανόνες διεθνούς συμφωνίας, είτε εκδηλώνουν με σαφήνεια την πρόθεση της Ευρωπαϊκής Ένωσης να εκπληρώσει μια ειδική υποχρέωση που αναλήφθηκε στο πλαίσιο της διεθνούς αυτής συμφωνίας, ακόμη και όταν αυτή δεν έχει εν γένει άμεσο αποτέλεσμα. Οι περιπτώσεις αυτές περιλαμβάνονται στις γνωστές στην νομολογία υποθέσεις *Fediol κατά Επιτροπής* και *Nakajima κατά Συμβουλίου*.

ι. Η υπόθεση *Fediol*

Στην εν λόγω υπόθεση⁴⁹⁸, μια ένωση ελαιουργικών βιομηχανιών με έδρα τις Βρυξέλλες (η *Fediol*) αμφισβήτησε τη νομιμότητα της απόφασης της Επιτροπής, με την οποία απορρίφθηκε η καταγγελία της που αποσκοπούσε στην κίνηση εξεταστικής διαδικασίας κατά της Αργεντινής για αθέμιτες εμπορικές πρακτικές στον τομέα των εξαγωγών πιτών σόγιας. Η Επιτροπή απέρριψε της αίτηση της *Fediol* και η τελευταία προσέφυγε κατά της απορριπτικής απόφασης για την ακύρωσή της, δυνάμει του τότε άρθρου 173 της ΣυνθΕΟΚ, ήτοι με το ένδικο βοήθημα της προσφυγής (αίτησης ακύρωσης) του ήδη άρθρου 263 της ΣΛΕΕ. Η κίνηση της εν λόγω εξεταστικής διαδικασίας προβλέπονταν στο παράγωγο δίκαιο και ειδικότερα στον ευρωπαϊκό Κανονισμό⁴⁹⁹ που ρύθμιζε τους τρόπους άμυνας έναντι των αθέμιτων εμπορικών πρακτικών κατά τις εισαγωγές προς την Κοινότητα προϊόντων τρίτων χωρών. Στον εν λόγω Κανονισμό, ως αθέμιτες εμπορικές πρακτικές οριοθετούνταν όλες οι πρακτικές των τρίτων χωρών οι οποίες έρχονταν σε αντίθεση με το διεθνές δίκαιο ή με τους γενικά αποδεκτούς κανόνες στον εν γένει τομέα του διεθνούς εμπορίου⁵⁰⁰. Με βάση τον παραπάνω ορισμό, το δικαστήριο δέχθηκε ότι ο Κανονισμός παρέπεμπε ευθέως στην GATT ως νομική βάση για τη στοιχειοθέτηση των αθέμιτων εμπορικών

⁴⁹⁸ Βλ. υπόθεση C-70/87, *Fédération de l'industrie de l'huilerie de la CEE (Fediol) κατά Επιτροπής*, απόφαση της 22ας Ιουνίου 1989 (ECLI:EU:C:1989:254).

⁴⁹⁹ Βλ. Κανονισμός 2641/84/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 17ης Σεπτεμβρίου 1984, για την "ενίσχυση της κοινής εμπορικής πολιτικής, ιδίως στον τομέα της άμυνας κατά των αθέμιτων εμπορικών πρακτικών" (ΕΕ L 252, σελ. 1).

⁵⁰⁰ Βλ. άρθρο 2, παρ. 1 του Κανονισμού (2641/84/ΕΟΚ).

πρακτικών. Πράγματι, η GATT αποτελεί κατεξοχήν σημαντικό μέρος των κανόνων του διεθνούς δικαίου που εντάσσονται στον τομέα του διεθνούς εμπορίου και ως εκ τούτου, κατά την κρίση του δικαστηρίου, παρείχε στους ενδιαφερόμενους επιχειρηματίες το δικαίωμα να επικαλούνται τις διατάξεις της στα θέματα που ρύθμιζε ο Κανονισμός. Κατά συνέπεια, και η προβλεπόμενη στον Κανονισμό διαδικασία καταγγελίας που μπορούσαν να υποβάλλουν στην Επιτροπή όσοι θεωρούσαν ότι ζημιώνονται από αθέμιτες εμπορικές πρακτικές μπορούσε να στηριχθεί και στην παραβίαση των διατάξεων της GATT. Κατ' επέκταση, και η ίδια η απόφαση της Επιτροπής υπόκειντο στον έλεγχο του δικαστηρίου για τη νομιμότητα της απόρριψης της σχετικής καταγγελίας σε σχέση με το τι συνιστά αθέμιτη εμπορική πρακτική, καθώς και γενικά για την ορθότητα της ερμηνείας της GATT. Τελικά, το δικαστήριο θεώρησε εαυτόν αρμόδιο να ασκήσει έλεγχο νομιμότητας στην απόφαση της Επιτροπής με βάση ουσιαστικά τις διατάξεις της GATT⁵⁰¹ περί αθέμιτων εμπορικών πρακτικών, παρότι εντούτοις ενέμεινε στη γενική αρχή ότι οι κανόνες της δεν έχουν άμεσο αποτέλεσμα, αναγορεύοντας τη σχετική κρίση της σε *εξάιρεση* από τον βασικό κανόνα. Η ρητή δηλαδή παραπομπή στις διατάξεις των διεθνών συμφωνιών στον τομέα του διεθνούς εμπορίου (και άρα κατεξοχήν στην GATT) η οποία εμπεριέχεται στον εν λόγω Κανονισμό, θεωρήθηκε το έρεισμα που παρείχε στους πολίτες το δικαίωμα να επικαλούνται τους κανόνες αυτούς ενώπιον των δικαστηρίων.

ii. Η υπόθεση Nakajima

Στην εν λόγω υπόθεση⁵⁰² τέθηκε από την εταιρία Nakajima το ζήτημα του ασυμβίβαστου των διατάξεων του ευρωπαϊκού Κανονισμού περί αντιντάμπινγκ⁵⁰³

⁵⁰¹ Βλ. ό.π. (*Fediol*) σκέψη 22.

⁵⁰² Υπόθεση C-69/89, Nakajima All Precision Co. Ltd κατά Συμβουλίου, απόφαση της 7ης Μαΐου 1991 (ECLI:EU:C:1991:186).

⁵⁰³ Κανονισμός 2423/88/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 11ης Ιουλίου 1988, για την "άμυνα κατά των εισαγωγών που αποτελούν αντικείμενο ντάμπινγκ ή επιδοτήσεων εκ μέρους χωρών μη μελών της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας" (EE L 209, σελ. 1). Η Nakajima ήταν εταιρία ιαπωνικών συμφερόντων η οποία παρήγε, χωρίς να διαθέτει ευρεία συστήματα διανομής και πωλήσεων, γραφομηχανές και εκτυπωτές, ειδικότερα δε κατασκεύαζε τέσσερις τύπους κρουστικών εκτυπωτών χαρακτήρων με πίνακα κουκκίδων χαμηλών προδιαγραφών. Διέθετε τα προϊόντα της, κατόπιν παραγγελιών, κυρίως εκτός ιαπωνικής αγοράς, οι δε πωλήσεις εκτυπωτών της στην αγορά της ΕΟΚ ανέρχονταν στο 41,7% του συνόλου των πωλήσεων της (για το έτος 1986). Το 1987, η Europrint (Committee of European Printer Manufacturers) κατήγγειλε τη Nakajima για λογαριασμό των ευρωπαϊκών κατασκευαστών κρουστικών εκτυπωτών χαρακτήρων με πίνακα κουκκίδων με αίτημα να κινηθεί η διαδικασία αντιντάμπινγκ βάσει του κανονισμού (ΕΟΚ) 2176/84 του Συμβουλίου, ο οποίος ήταν ο παλαιός βασικός κανονισμός αντιντάμπινγκ. Η διαδικασία αυτή οδήγησε στην έκδοση, με βάση τον παλαιό κανονισμό, του κανονισμού (ΕΟΚ) 1418/88 της Επιτροπής για την επιβολή προσωρινού δασμού αντιντάμπινγκ στις εισαγωγές κρουστικών εκτυπωτών χαρακτήρων με πίνακα κουκκίδων από την Ιαπωνία επιβάλλοντας στη Nakajima προσωρινό δασμό αντιντάμπινγκ (12,3%). Εν συνεχεία, το Συμβούλιο εξέδωσε τον προαναφερθέντα κανονισμό που απετέλεσε τον νέο βασικό κανονισμό.

έναντι του Κώδικα αντιντάμπινγκ, ήτοι της εγκριθείσας και από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα⁵⁰⁴ διεθνούς συμφωνίας περί εφαρμογής του άρθρου VI της GATT. Το δικαστήριο εξέθεσε στη συλλογιστική του ότι ο υπό κρίση ευρωπαϊκός Κανονισμός αντιντάμπινγκ εκδόθηκε προς το σκοπό της εφαρμογής του Κώδικα αντιντάμπινγκ, δηλαδή προς το σκοπό της εκπλήρωσης εκ μέρους της Κοινότητας των διεθνών υποχρεώσεων της που απέρρεαν από την εγκριθείσα από αυτήν συμφωνία για την εφαρμογή του άρθρου VI της GATT (κώδικας αντιντάμπινγκ). Ως εκ τούτου, το δικαστήριο τόνισε κατ' αρχάς την υποχρέωση της Κοινότητας να διασφαλίζει την τήρηση των διατάξεων του Κώδικα αντιντάμπινγκ, ήτοι της GATT στον τομέα του αντιντάμπινγκ, ενώ περαιτέρω δέχθηκε αυτόν ως βάση για τον έλεγχο του κύρους των πράξεων του παραγωγού δικαίου που αντιτίθονταν σε αυτόν, συνάγοντας την κρίση του αυτή από το γεγονός ότι με τον ευρωπαϊκό Κανονισμό αντιντάμπινγκ ουσιαστικά εκπληρώνονταν η σχετική διεθνής υποχρέωση της Κοινότητας στον τομέα αυτόν.

γ. Συμπερασματικές σκέψεις – κριτική θεώρηση

Οι υποθέσεις *Fediol* και *Nakajima* καταγράφονται στη νομολογία ως οι μοναδικές εξαιρέσεις από τον βασικό κανόνα⁵⁰⁵, ο οποίος συνίσταται στην αδυναμία επίκλησης των διατάξεων της GATT ως νομικής βάσης για την ακύρωση του παραγωγού δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης που κρίνεται ασυμβίβαστο προς το περιεχόμενο των διατάξεων αυτών. Οι εν λόγω υποθέσεις στηρίζουν επίσης μια μακρά νομολογία, που δέχεται το κριτήριο του άμεσου αποτελέσματος των διεθνών συμφωνιών της Ένωσης ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την επίκληση αυτών στο εσωτερικό της δίκαιο, τοποθετώντας περαιτέρω τη νομολογία αυτή στο βάθρο του απαρέγκλιτου κανόνα, ο οποίος επιδέχεται περιορισμένες μόνο εξαιρέσεις σε συγκεκριμένες ειδικές περιπτώσεις. Το εννοιολογικό περιεχόμενο του άμεσου αποτελέσματος και οι ειδικές προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν για να

καταργώντας τον παλαιό, που εφαρμόστηκε και στις ήδη εκκρεμείς διαδικασίες, βάσει δε αυτού (του νέου βασικού κανονισμού), το Συμβούλιο εξέδωσε τον κανονισμό (ΕΟΚ) 2943/88 για την παράταση του προσωρινού δασμού αντιντάμπινγκ. Τέλος, το Συμβούλιο εξέδωσε τον κανονισμό 3651/88, δυνάμει του οποίου το ύψος του οριστικού δασμού αντιντάμπινγκ για τη *Nakajima* καθορίστηκε σε ποσοστό 12%.

⁵⁰⁴ Βλ. και απόφαση 80/271/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 10ης Δεκεμβρίου 1979, "περί συνάψεως των πολυμερών συμφωνιών που προέκυψαν από τις εμπορικές διαπραγματεύσεις 1973-1979" (ΕΕ ειδ. έκδ. 11/019, σελ. 3).

⁵⁰⁵ Βλ. και υπόθεση C-377/02, *Léon Van Parys NV κατά Belgisch Interventien Restitutiebureau (BIRB)*, απόφαση της 1ης Μαρτίου 2005 (ΕCLI:EU:C:2005:121), σκέψεις 39 και 40 με εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

αναγνωρισθεί αυτό στις διατάξεις των διεθνών συμφωνιών, καθώς επίσης ο βαθμός ελαστικότητας αλλά και η ορθότητα της σχετικής νομολογιακής κρίσης, αναλύονται αμέσως ακολούθως. Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να γίνουν δυο βασικές μόνο επισημάνσεις.

Κατ' αρχάς, σε ότι έχει να κάνει με τις διεθνείς εκείνες συμφωνίες που έχει κριθεί ότι δεν παράγουν άμεσο αποτέλεσμα, η νομολογία εμφανίζεται αυστηρή στις περιπτώσεις που δέχεται τελικά την επίκλησή τους ως βάση ακύρωσης των πράξεων του παραγώγου δικαίου, καθότι δεν φείδεται να τονίσει ότι οι περιπτώσεις αυτές είναι μεμονωμένες και εξαιρετικές και πρέπει να αντιμετωπίζονται ως τέτοιες. Κυρίως δε διαφαίνεται, ότι ο ευρωπαϊκός νομοθέτης, συνεπικουρούμενος και από τον ευρωπαϊκό δικαστή και με την ανοχή του τελευταίου, μπορεί να επιλέγει δια του παραγώγου δικαίου της Ένωσης και των ρυθμιστικών διατάξεων που εισάγει με αυτό, τότε και πως οι διεθνείς συμφωνίες θα αποτελέσουν το γνώμονα νομιμότητας, άλλοτε παραπέμποντας σε αυτές στο παράγωγο δίκαιο και άλλοτε επιλέγοντας να εφαρμόσει αυτές δια του παραγώγου δικαίου. Με τον τρόπο όμως αυτό, ουσιαστικά καταστρατηγείται ο θεμελιώδης χαρακτήρας της υπερνομοθετικής ισχύος των διεθνών συμφωνιών στον οποίο απέβλεψε ο συνταγματικός νομοθέτης. Ειδικότερα, παραβλέπονται οι προβλέψεις του πρωτογενούς δικαίου με προεξάρχον το άρθρο 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, σύμφωνα με το οποίο οι διεθνείς συμφωνίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναπτύσσουν άνευ ετέρου τα έννομα αποτελέσματά τους. Εν τέλει, με τον τρόπο αυτό υποβαθμίζεται ο ρόλος των διεθνών συμφωνιών και παροράται η δυναμική τους, η οποία πηγάζει από την ιεραρχική υπεροχή τους έναντι του δευτερογενούς δικαίου της Ένωσης και η οποία συνίσταται κατά βάση στην αναγωγή τους σε κριτήριο νομιμότητας του παραγώγου δικαίου, αφού τελικά τα έννομα αποτελέσματα των διεθνών συμφωνιών στο εσωτερικό καταλήγουν να εξαρτώνται από το ίδιο το παράγωγο δίκαιο και από το αν αυτό θα ενσωματώνει κατά το δοκούν τις διατάξεις τους.

Κατά δεύτερον, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να εξαχθεί συμπερασματικά ότι η εξάρτηση της αρμοδιότητας του δικαστή της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ερμηνεία και την εφαρμογή των κανόνων διεθνών συμφωνιών, και εν προκειμένω της GATT, από τις αντίστοιχες ρυθμίσεις του παραγώγου δικαίου της Ένωσης⁵⁰⁶, προσιδιάζει περισσότερο στις θεωρίες του δυϊσμού και ως εκ τούτου αντιτίθεται στο γράμμα του

⁵⁰⁶ Βλ. και Eeckhout P., The domestic legal status of the WTO Agreement: interconnecting legal systems, *Common Market Law Review*, 1997, σελ. 56επ.

άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, αλλά και στην επίσημη κατά τα άλλα γραμμή της νομολογίας που υπεραμύνεται του συστήματος του μονισμού. Και αυτό, διότι κατά τις ως άνω νομολογιακές θεωρήσεις των υποθέσεων *Fediol* και *Nakajima*, η αρμοδιότητα του δικαστηρίου περιορίζεται στις μεμονωμένες περιπτώσεις που πράξεις του παραγωγού δικαίου της Ένωσης εκτελούν τους κανόνες διεθνούς συμφωνίας ή περιέχουν ρητή παραπομπή στους κανόνες αυτούς, γεγονός που ισοδυναμεί με την εξάρτηση της εφαρμογής των διατάξεων της διεθνούς συμφωνίας από την προϋπόθεση να έχει προσαρμοστεί η ενωσιακή έννομη τάξη στη διεθνή αυτή συμφωνία μέσω πράξης εκτέλεσης ή μεταφοράς της. Κατά συνέπεια, ισοδυναμεί και με την υποβάθμιση της σημασίας της διάταξης του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ, το οποίο αποδίδει το υποτιθέμενα κρατούν σύστημα του μονισμού, και σύμφωνα με το οποίο, αλλά και τη σχετική επ' αυτού νομολογία, οι διεθνείς συμφωνίες παράγουν άνευ ετέρου τα έννομα αποτελέσματά τους εντός της εσωτερικής έννομης τάξης από τη στιγμή της σύναψής τους⁵⁰⁷.

2. Το κριτήριο του άμεσου αποτελέσματος – έννοια και προϋποθέσεις εφαρμογής

A. Ο έλεγχος της φύσης και της οικονομίας των συμβάσεων

Η δικαιοπολιτική σκοπιμότητα της απόφασης *Van Gend en Loos*⁵⁰⁸, από την οποία κατάγεται το κριτήριο του άμεσου αποτελέσματος, όπως στη συνέχεια μεθερμηνεύτηκε από τη νομολογία σε σχέση και με τις διεθνείς συμβάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συναρτήθηκε άμεσα με την ιδιαίτερη φύση του ενωσιακού δικαίου και κυρίως την ιεράρχηση μεταξύ αυτού και των επιμέρους εθνικών

⁵⁰⁷ Αντιπρβ. και την –αμφίβολη για την ορθότητά της κατά τη γνώμη του γράφοντος– άποψη του γενικού Εισαγγελέα Γ. Κοσμά στις προτάσεις του επί των συνεκδικασθεισών υποθέσεων C-300/98 *Parfums Christian Dior SA* κατά *Tuk Consultancy BV*, και C-392/98 *Assco Gerüste GmbH* και *R. van Dijk* κατά *Wilhelm Layher GmbH & Co. KG* και *Layher BV* (ECLI:EU:C:2000:378), σκέψη 61, σύμφωνα με την οποία: «πρέπει να γίνει δεκτό πως, μολονότι η ομοιόμορφη εφαρμογή των διεθνών συμβάσεων στο εσωτερικό της Κοινότητας αποτελεί θεμιτό στόχο που, σε κάθε περίπτωση, ενδιαφέρει το κοινοτικό δίκαιο, μια τέτοια εφαρμογή δεν μπορεί να προβάλλεται ως ένα απόλυτο αίτημα. Οσοδήποτε «μονιστική» και αν ήθελε γίνει η αντίληψη της διαπλοκής διεθνούς και κοινοτικού δικαίου, η εφαρμογή του πρώτου στο εσωτερικό της Κοινότητας δεν είναι αυτονόητο ότι μπορεί να διεκδικήσει πάντοτε μεγαλύτερο βαθμό ομοιομορφίας από αυτόν που έχει το ίδιο το δίκαιο που ισχύει στον κοινοτικό χώρο και το οποίο, ενόψει της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ κοινοτικών και εθνικών οργάνων αναλόγως με τον επίμαχο τομέα, μπορεί να είναι είτε αποκλειστικά κοινοτικό ή αποκλειστικά εθνικό είτε συντρεχόντως κοινοτικό και εθνικό. Εξάλλου, ούτε η φύση της διεθνούς έννομης τάξεως που διαμορφώθηκε έως τώρα από τη συμφωνία για τον ΠΟΕ ούτε το παρόν στάδιο εξέλιξης της ευρωπαϊκής ενοποιήσεως θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν εισδοχή και ομοιόμορφη εφαρμογή στον κοινοτικό χώρο των διατάξεων των συμφωνιών που συνήφθησαν στο πλαίσιο του ΠΟΕ, παρόμοιες με την εισδοχή και την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου σε ομοσπονδιακά κράτη μέλη της Κοινότητας».

⁵⁰⁸ Βλ. υπόθεση C-26/62, *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos* κατά *Nederlandse administratie der belastingen*, απόφαση της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1963 (ECLI:EU:C:1963:1).

νομοθεσιών, προς όφελος πάντα της δικαιοσύνης ομοιογένειας και της ουσιαστικής αποτελεσματικότητας του. Κατά βάση, το δικαστήριο ορμώμενο από την ιδιαίτερη φύση και τον χαρακτήρα του ενωσιακού δικαίου κλήθηκε να ορίσει τα κριτήρια εκείνα βάσει των οποίων μπορούσε να γίνει επίκληση των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων. Έτσι, η απόφαση ουσιαστικά περιείχε δυο σκέλη⁵⁰⁹, το ένα εκ των οποίων αφορούσε στην εν γένει κρίση περί του ιδιαίτερου χαρακτήρα της ενωσιακής έννομης τάξης και τα αποτελέσματα που αυτή επιφέρει στις επιμέρους έννομες τάξεις των κρατών – μελών, το δε δεύτερο στα ειδικότερα χαρακτηριστικά των επίδικων διατάξεων του ενωσιακού δικαίου που επικαλούνταν τα διάδικα μέρη. Τα δυο αυτά σκέλη της δικανικής κρίσης, αποτέλεσαν ουσιαστικά τα *δυο βασικά στάδια ελέγχου* για την κατάφαση ή όχι του αμέσου αποτελέσματος στις διατάξεις του ενωσιακού δικαίου.

Σε ότι αφορά στο πρώτο στάδιο ελέγχου, το δικαστήριο απεφάνθη οριστικά ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση (η τότε Κοινότητα κατ' ακριβολογία) αποτέλεσε μια *νέα έννομη τάξη διεθνούς δικαίου*, στην οποία τα κράτη – μέλη παραχώρησαν αρμοδιότητες και υπέρ της οποίας συνεπώς περιόρισαν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα σε περιορισμένους έστω τομείς. Σύμφωνα δε με την απόφαση, υποκείμενα της νέας αυτής έννομης τάξης δικαίου καθίστανται όχι μόνο τα κράτη μέλη, αλλά επίσης και οι υπήκοοι τους· και αυτό διότι το ενωσιακό δίκαιο, εφόσον δημιουργεί υποχρεώσεις στους ιδιώτες, εξυπακούεται ότι κατά τον ίδιο τρόπο πρέπει επίσης να γεννά και δικαιώματα υπέρ αυτών. Τα δικαιώματα μάλιστα αυτά γεννώνται όχι μόνο όταν τούτο προβλέπεται ρητά στις Συνθήκες, αλλά και γενικότερα λόγω των σαφών υποχρεώσεων που επιβάλλουν αυτές τόσο στους ιδιώτες όσο και στα κράτη μέλη και τα όργανα της Ένωσης. Το δεύτερο σκέλος της απόφασης είχε να κάνει με τον ειδικότερο χαρακτήρα και το περιεχόμενο των υπό κρίση διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, και ειδικότερα αν αυτές ήταν αρκούντως σαφείς και ανεπιφύλακτες στους ορισμούς τους, ώστε να είναι περαιτέρω και πρόσφορες να εφαρμοστούν έναντι του εθνικού δικαίου. Η απόφαση τελικά τάχθηκε στο διατακτικό της υπέρ του αμέσου αποτελέσματος των επικαλούμενων υπό κρίση διατάξεων του πρωτογενούς δικαίου (το τότε άρθρο 12 της ΣυνθΕΟΚ).

Όπως συνάγεται από το ίδιο το διατακτικό της απόφασης, το οποίο επί λέξει αναφέρει ότι η επίδικη διάταξη του ενωσιακού δικαίου (άρθρο 12 ΣυνθΕΟΚ) *«παράγει*

⁵⁰⁹ Βλ. αναλυτικά Martines Fr., *Direct Effect of International Agreements of the European Union*, *European Journal of International Law* Vol. 25 no. 1 (2014), σελ. 129–147.

άμεσα αποτελέσματα και γεννά υπέρ των πολιτών προσωπικά δικαιώματα, τα οποία πρέπει να διασφαλίζουν τα εθνικά δικαστήρια»⁵¹⁰, το γεγονός της παραγωγής άμεσου αποτελέσματος φαίνεται να είναι ανεξάρτητο από τη γέννηση και αγωγίμων δικαιωμάτων υπέρ των πολιτών. Η έννοια δηλαδή του άμεσου αποτελέσματος συναρτάται κατά νομική ακριβολογία περισσότερο με την καθεαυτή δυνατότητα των πολιτών να επικαλούνται τις διατάξεις του υπερεθνικού δικαίου ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, δηλαδή την επικλησιμότητά τους ασχέτως της κατά περίπτωση αγωγιμότητάς τους. Δηλαδή το άμεσο αποτέλεσμα ως έννοια, έχει να κάνει περισσότερο με την ίδια τη φύση και την οικονομία του ενωσιακού δικαίου, ενώ το ζήτημα της αγωγιμότητας συναρτάται κυρίως με το περιεχόμενο των εκάστοτε κρινόμενων διατάξεων δικαίου και αν αυτές είναι τόσο σαφείς και ανεπιφύλακτες στη διατύπωσή τους ώστε να μπορούν να γίνουν αντικείμενο επίκλησης. Θα μπορούσε δηλαδή κανείς να διακρίνει μεταξύ μιας *stricto sensu* έννοιας του άμεσου αποτελέσματος, η οποία συνδέεται με την απόδοση σε ιδιώτες αγωγίμων δικαιωμάτων ενώπιον του εθνικού δικαστή και συνδέεται με την έλλειψη αιρέσεων και επιφυλάξεων στις διατάξεις αυτές, και μιας *lato sensu* έννοιας του άμεσου αποτελέσματος που συναρτάται με την γενικότερη φύση και το χαρακτήρα των κανόνων αυτών.

Με την απόφαση *Van Gend en Loos*, κρίθηκε άπαξ και δια παντός το *lato sensu* άμεσο αποτέλεσμα των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου με βάση την ειδική φύση και το χαρακτήρα του ίδιου του ενωσιακού δικαίου, χωρίς έκτοτε να χρειάζεται εκ νέου ή *ad hoc* κρίση των ευρωπαϊκών δικαστηρίων επί του θέματος αυτού σε ανάλογες περιπτώσεις⁵¹¹. Σε ότι αφορά λοιπόν στο ενωσιακό δίκαιο, η κρίση επί του *lato sensu* άμεσου αποτελέσματος των διατάξεών του, ήτοι της δυνατότητας επικλήσεώς τους από τους πολίτες της Ένωσης είναι πλέον πάγια και θετική. Αυτό που απομένει πλέον σε κάθε υπόθεση αγόμενη ενώπιον του ευρωπαϊκού δικαστηρίου μετά την απόφαση *Van Gend en Loos*, είναι η εκάστοτε κρίση επί της *stricto sensu* έννοιας του άμεσου αποτελέσματος των εκάστοτε διατάξεων που άγονται προς κρίση ενώπιον των

⁵¹⁰ Βλ. ό.π. (*Van Gend en Loos*), σελ. 871.

⁵¹¹ Για το άμεσο αποτέλεσμα του παραγώγου δικαίου της Ένωσης και κυρίως των Οδηγιών και των Αποφάσεων βλ. συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-397/01 έως 403/01, Bernhard Pfeiffer (C-397/01), Wilhelm Roith (C-398/01), Albert Süß (C-399/01), Michael Winter (C-400/01), Klaus Nestvogel (C-401/01), Roswitha Zeller (C-402/01) και Matthias Döbele (C-403/01) κατά Deutsches Rotes Kreuz, Kreisverband Waldshut eV., απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2004 (ECLI:EU:C:2004:584)· υπόθεση C-91/92, Paola Faccini Dori κατά Recreb Srl., απόφαση της 14ης Ιουλίου 1994 (ECLI:EU:C:1994:292)· υπόθεση C-8/81, Ursula Becker κατά Finanzamt Münster-Innenstadt, απόφαση της 19ης Ιανουαρίου 1982 (ECLI:EU:C:1982:7)· υπόθεση C-9/70, Franz Grad κατά Finanzamt Traunstein, απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1970 (ECLI:EU:C:1970:78).

ευρωπαϊκών δικαστηρίων, δηλαδή αν αυτές είναι αρκούντως σαφείς και ανεπιφύλακτες ως βάσεις του ελέγχου νομιμότητας των εθνικών νομοθεσιών⁵¹².

Το ίδιο δεν συμβαίνει όμως και με τις διεθνείς συμβάσεις. Σε ότι αφορά στις διεθνείς συμβάσεις που συνάπτει η Ένωση, αμφότερα τα δυο στάδια ελέγχου διατηρούνται κατά την δικανική κρίση περί του αν μπορούν αυτές να αποτελέσουν βάση ελέγχου του παράγωγου δικαίου της Ένωσης. Αυτή είναι και η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο ενωσιακό και το διεθνές δίκαιο που αντικατοπτρίζει και την ποιοτική διαφορετικότητα των δυο εννόμων τάξεων και τη διαφορετική αποστολή τους. Η διαφορά αυτή πηγάζει όμως και από τις παρεμβάσεις δυστυχώς αντίληψης με τις οποίες εμποτίζουν το ευρωπαϊκό δικαστήριο τα κράτη – μέλη που προέρχονται από αυτό τον ιδεολογικό χώρο, αρνούμενα να κάνουν τις ίδιες παραχωρήσεις σε επίπεδο διεθνούς δικαίου, τις οποίες αποδέχθηκαν σε σχέση με το ενωσιακό δίκαιο αναγνωρίζοντας την ευθεία υπεροχή του έναντι της εθνικής τους νομοθεσίας. Γι' αυτό και στις παραπάνω αποφάσεις που αφορούν στις συμφωνίες GATT και ΠΟΕ, συμφωνίες που εμπλέκονται σε τομείς αποκλειστικής αρμοδιότητας της Ένωσης στους οποίους η τελευταία έχει ιδιαίτερο συμφέρον αυτονομίας, το δικαστήριο στερεί συλλήβδην από το σύνολο των διατάξεών τους το άμεσο αποτέλεσμα, θεμελιώνοντας την κρίση του στην γενικότερη φύση και την οικονομία των συμφωνιών αυτών η οποία δεν μπορεί να προσδώσει στους πολίτες και αγωγή δικαιώματα. Συνεπώς, το ΔΕΕ κάθε φορά που τίθεται θέμα επίκλησης διεθνών συμφωνιών ως βάσης νομιμότητας του παραγωγού δικαίου, προβαίνει σε διπλό έλεγχο του αμέσου αποτελέσματός τους, κατά την ευρεία και τη στενή έννοια αυτού, δηλαδή αφενός ελέγχει τη φύση και την οικονομία της εκάστοτε διεθνούς συμφωνίας και αν αυτή σκοπεύει εν γένει να προσδώσει άμεσα αγωγή δικαιώματα και αφετέρου αν οι διατάξεις της είναι αρκούντως σαφείς, ανεπιφύλακτες και απαλλαγμένες αιρέσεων ώστε να μπορούν επιφέρουν τέτοιο αποτέλεσμα. Γίνεται βέβαια σαφές ότι το πρώτο στάδιο ελέγχου είναι εν πολλοίς έκθετο και σε πολιτικές σκοπιμότητες, αποσκοπούσες ιδίως στη διαφύλαξη της αυτονομίας της ευρωπαϊκής έννομης τάξης.

⁵¹² Βλ. υπόθεση C-106/89, *Marleasing SA κατά La Comercial Internacional de Alimentacion SA*, απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 1990 (ECLI:EU:C:1990:395), σύμφωνα με το σκεπτικό της οποίας όταν δεν πληρούνται η προϋπόθεση της σαφούς διατύπωσης και της έλλειψης αιρέσεων, τότε ο εθνικός δικαστής έχει ως εναλλακτική λύση την σύμφωνη ερμηνεία του εθνικού δικαίου με το πνεύμα και τους σκοπούς της πράξης του ενωσιακού δικαίου (εν προκειμένω οδηγίας), το οποίο μάλιστα δεν εναπόκειται στη διακριτική του ευχέρεια αλλά αποτελεί υποχρέωση του πηγάζουσα από το δεσμευτικό χαρακτήρα της οδηγίας.

1. Περιπτώσιολογία – Από τις συμφωνίες εταιρικής σχέσης στις πολυμερείς συμβάσεις

α. Συμφωνίες σύνδεσης και εμπορικής συνεργασίας

Οι διεθνείς συμφωνίες στις οποίες μετέχει η Ευρωπαϊκή Ένωση καλύπτουν πλέον ένα συνεχώς αυξανόμενο σε αριθμό και ποικιλία φάσμα. Κάτι τέτοιο είναι βέβαια λογικό και αναμενόμενο, αφενός διότι με την πάροδο των ετών και τις ολοένα αυξανόμενες διεθνείς προκλήσεις οι διεθνείς σχέσεις ωριμάζουν και το διεθνές δίκαιο εξελίσσεται, αφετέρου δε διότι και η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση αναγορευόμενη στις καταστατικές της συνθήκες σε παράγοντα εξέλιξης του διεθνούς δικαίου και αποκτώντας συνεχώς περισσότερες αρμοδιότητες σε διάφορους τομείς, επιδιώκει μια ολοένα και περισσότερο εξωστρεφή πολιτική. Η πραγματικότητα αποκαλύπτει μια μεγάλη ποικιλία μεταξύ των συμφωνιών των οποίων είναι συμβαλλόμενο μέρος η Ένωση, που άρχεται από διμερείς συμφωνίες σύνδεσης ή συνεργασίας με τρίτα κράτη και φτάνει μέχρι πολυμερείς συμφωνίες διεθνούς εμβέλειας. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζει αναπόφευκτα και μια μεγάλη ποικιλομορφία στα αποτελέσματα τα οποία παράγουν οι συμφωνίες αυτές στο δίκαιο της Ένωσης. Πράγματι, μια συμφωνία εμπορικής συνεργασίας δεν παράγει εξ ορισμού στο εσωτερικό της ενωσιακής έννομης τάξης τα ίδια αποτελέσματα με εκείνα μιας πολυμερούς διεθνούς σύμβασης γενικής εμβέλειας, πχ στο πλαίσιο του ΟΗΕ, όπως μεταξύ άλλων και οι συμφωνίες στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος. Το ευρωπαϊκό δικαστήριο δέχεται παγίως τις συμφωνίες σύνδεσης ή εμπορικής συνεργασίας με τρίτα κράτη ως κατεξοχήν συμφωνίες που παράγουν άμεσο αποτέλεσμα⁵¹³, συνάγει δηλαδή από τη φύση και την οικονομία τους⁵¹⁴ ότι οι συμφωνίες αυτές διαθέτουν τη δυναμική να θεμελιώνουν δικαιώματα που οι ιδιώτες μπορούν να επικαλεστούν ενώπιον του εθνικού δικαστή, δεδομένου επιπλέον ότι με τις συμφωνίες αυτές επιδιώκεται εν μέρει και η σύγκλιση των δικαιοκτών αρχών και κυρίως των αρχών λειτουργίας μεταξύ των κρατών⁵¹⁵.

⁵¹³ Βλ. Klabbers, J., *International Law in Community Law, The Law and Politics of Direct Effect*, Yearbook of European Law, 2001, σελ. 263επ.

⁵¹⁴ Βλ. εξ αντιδιαστολής και υπόθεση C-160/09, Ιωάννης Κατσιβαρδός και Νικόλαος Τσίτσικας ΟΕ κατά Υπουργού Οικονομικών, απόφαση της 20ης Μαΐου 2010 (ECLI:EU:C:2010:293), σκέψη 33· υπόθεση C-469/93, Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Chiquita Italia SpA, απόφαση της 12ης Δεκεμβρίου 1995 (ECLI:EU:C:1995:435), σκέψη 25.

⁵¹⁵ Βλ. υπόθεση C-351/08, Christian Grimme κατά Deutsche Angestellten-Krankenkasse, απόφαση της 12ης Νοεμβρίου 2009 (ECLI:EU:C:2009:697), σκέψη 28 σύμφωνα με την οποία: «έτσι, με στόχο τη σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των συμβαλλομένων μερών, υπογράφηκε η διμερής συμφωνία για την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων μεταξύ της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και των κρατών μελών της, αφενός, και της Ελβετικής Συνομοσπονδίας, αφετέρου. Η συμφωνία αυτή, από 1ης Απριλίου 2006 και δυνάμει πρωτοκόλλου επεκτάσεως που υπογράφηκε στις 26 Οκτωβρίου 2004, περιλαμβάνει και τα κράτη μέλη που προσχώρησαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση την 1η Μαΐου 2004 (ΕΕ 2006, L 89, σ. 30)» και

Δεδομένης και της προπαρατεθείσας συλλογιστικής, η στάση αυτή του δικαστηρίου είναι προφανής, αφού αυτό σταθμίζοντας την ιδιαίτερη φύση και την αποστολή των συμφωνιών σύνδεσης ή εμπορικής συνεργασίας, κυρίως δε το γεγονός ότι κατά κανόνα επηρεάζουν άμεσα την κατάσταση των πολιτών, καταλήγει συνήθως στο συμπέρασμα ότι τέτοιας φύσης διεθνείς συμφωνίες, όταν επιπλέον περιέχουν σαφείς και ανεπιφύλακτες υποχρεώσεις, επιτρέπουν στους ιδιώτες να επικαλούνται ενώπιον των δικαστηρίων τις σχετικές διατάξεις τους⁵¹⁶. Με τον τρόπο αυτό επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι για την Ευρωπαϊκή Ένωση, οι διεθνείς της συμφωνίες δεν αποτελούν εξ ορισμού και άνευ ετέρου τη νομική βάση ελέγχου της νομιμότητας του δευτερογενούς δικαίου της. Αντιθέτως, το επιτρεπτό του ελέγχου νομιμότητας εξαρτάται από την ιδιαίτερη φύση και την αποστολή κάθε συμφωνίας, στοιχεία τα οποία κρίνονται ad hoc και ποικίλουν κατά περίπτωση, σε αντίθεση με το αμιγές ευρωπαϊκό δίκαιο που έχει αποκρυσταλλωμένο και επιβεβαιωμένο από τη νομολογία χαρακτήρα.

β. Περιβαλλοντικές συμφωνίες

Σε αντίθεση με τις συμφωνίες σύνδεσης ή εταιρικής σχέσης και εμπορικής συνεργασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τρίτες χώρες, οι διεθνείς συμφωνίες στον τομέα του περιβάλλοντος έχουν πολύ διαφορετικό χαρακτήρα. Είναι κατά κανόνα πολυμερείς συμβάσεις στις οποίες συμμετέχει πλειάδα ετερογενών κρατών, πολλές φορές δε η πλειοψηφία της διεθνούς κοινότητας, οι διαπραγματεύσεις τους ξεκινούν με πρωτοβουλία διεθνών οργανισμών παγκόσμιας εμβέλειας και κυρίως του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα περιβαλλοντικών ζητημάτων που συνήθως άπτονται και με άλλες πολιτικές, κυρίως οικονομικές ή εμπορικές, καθώς και με λεπτά ζητήματα όπως είναι η εθνική κυριαρχία. Από την άλλη δεν είναι αμελητέο ότι και η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως ανωτέρω αναλυτικά εκτίθεται, επιδεικνύει ιδιαίτερη ευαισθησία τα τελευταία χρόνια στην προστασία του περιβάλλοντος, την οποία στην πορεία της μετεξέλιξης της έως τις Συνθήκες της Λισσαβόνας έχει ανάγει επισήμως σε πολιτική της ισότιμη με τις λοιπές, ενώ και η έως

υπόθεση C-425/11, Katja Ettwein κατά Finanzamt Konstanz, προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα NIILO JÄÄSKINEN της 18^{ης} Οκτωβρίου 2012 (ECLI:EU:C:2012:650), σκέψη 37.

⁵¹⁶ Βλ. υπόθεση C-438/00, Deutscher Handballbund eV και Maros Kolpak, απόφαση της 8ης Μαΐου 2003 (ECLI:EU:C:2003:255)· υπόθεση C-265/03, Igor Simutenkov κατά Ministerio de Educación y Cultura, Real Federación Española de Fútbol, απόφαση της 12ης Απριλίου 2005 (ECLI:EU:C:2005:213) και υπόθεση C-162/00, Land Nordrhein-Westfalen και Beata Pokrzepowicz-Meyer, απόφαση της 29ης Ιανουαρίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:57).

τώρα δικαιοπολιτική και δικαιοπαραγωγική δράση της έχει δημιουργήσει ένα ελάχιστο περιβαλλοντικό κεκτημένο. Θα ανέμενε κανείς, και μόνο από τη σημασία που αντικειμενικά έχει η προστασία του περιβάλλοντος, αλλά και αυτή που της προσδίδει η Ευρωπαϊκή Ένωση τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο, αντίστοιχη να είναι και η στάση της νομολογίας, ή τουλάχιστον να είναι, αν μη τι άλλο, συνεχής και συνεπής. Και βέβαια, αν το θέμα της έλλειψης αιρέσεων και επιφυλάξεων στις διατάξεις των διεθνών συμβάσεων είναι σχετικά εύκολα διαγνώσιμο, δεν θα έλεγε κανείς το ίδιο και για την κρίση περί της φύσης και της οικονομίας κάθε συμφωνίας, ad hoc κρινόμενης, ζήτημα το οποίο είναι εύπλαστο και επιδεκτικό αλλοιώσεων. Ως εκ τούτου η νομολογία, για τη συνέπεια και τη συνέχειά της, οφείλει να οργανώσει τα κριτήρια εκείνα που πριν την εκάστοτε ατομική κρίση οφείλει να εφαρμόζει αφηρημένα.

Εμπεριστατωμένη ανάλυση εμπεριέχεται στην απόφαση *IATA και ELFA*⁵¹⁷, η οποία αφορούσε στη συμβατότητα του παραγώγου δικαίου της Ένωσης⁵¹⁸ προς τη Σύμβαση του Μόντρεαλ για τις διεθνείς αεροπορικές μεταφορές. Το δικαστήριο κατέλεξε ότι οι επικαλούμενες διατάξεις της Σύμβασης του Μόντρεαλ αφενός ήταν αρκούντως σαφείς και ανεπιφύλακτες, αφετέρου δε *“η ίδια η φύση και η οικονομία της Σύμβασης δεν αποκλείουν την χρήση τους ως γνώμονα του κύρους των πράξεων των κοινοτικών οργάνων”*⁵¹⁹. Σημειωτέον βέβαια ότι οι διατάξεις της Σύμβασης του Μόντρεαλ ήταν επιεικέστερες του παραγώγου δικαίου της Ένωσης, καθότι περιείχαν απαλλακτικές ρήτρες και ρήτρες περιορισμού ευθύνης.

Το δικαστήριο για να καταλήξει στην παραπάνω απόφασή του έκανε μνεία της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 περί του δικαίου των συνθηκών καθώς και της Σύμβασης της Βιέννης του 1986 περί του δικαίου των συνθηκών μεταξύ κρατών και διεθνών οργανισμών ή μεταξύ διεθνών οργανισμών, και των ορισμών αμφοτέρων περί ερμηνείας των διεθνών συνθηκών⁵²⁰. Σύμφωνα με τα εν λόγω διεθνή κείμενα, κάθε διεθνής συνθήκη πρέπει να ερμηνεύεται με βάση το γράμμα, αλλά και το πνεύμα της υπό το πρίσμα των επιδιωκόμενων σκοπών της, και πάντα με γνώμονα την καλή

⁵¹⁷ Βλ. υπόθεση C-344/04, International Air Transport Association, European Low Fares Airline Association κατά Department for Transport, απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2010 (ECLI:EU:C:2006:10).

⁵¹⁸ Ειδικότερα τα άρθρα 5, 6 και 7 του Κανονισμού 261/2004/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Φεβρουαρίου 2004, *“για τη θέσπιση κοινών κανόνων αποζημίωσης των επιβατών αεροπορικών μεταφορών και παροχής βοήθειας σε αυτούς σε περίπτωση άρνησης επιβίβασης και ματαίωσης ή μεγάλης καθυστέρησης της πτήσης και για την κατάργηση του κανονισμού (ΕΟΚ) 295/91”* (EE L 46, σελ. 1).

⁵¹⁹ Βλ. ό.π., (*IATA και ELFA*), σκέψη 39.

⁵²⁰ Βλ. άρθρα 31 τόσο της Σύμβασης της Βιέννης της 23^{ης} Μαΐου του 1969 περί του δικαίου των συνθηκών όσο και της Σύμβασης της Βιέννης της 21^{ης} Μαρτίου του 1986 περί του δικαίου των συνθηκών μεταξύ κρατών και διεθνών οργανισμών ή μεταξύ διεθνών οργανισμών.

πίστη⁵²¹. Αντλώντας επιχειρήματα από το προοίμιο της Σύμβασης του Μόντρεαλ το οποίο ορίζει ως σκοπό της σύμβασης την δίκαιη αποζημίωση με βάση την αρχή της επανόρθωσης, αλλά και από τις ειδικότερες διατάξεις για την ευθύνη των μεταφορέων που ορίζουν τις προϋποθέσεις για την άσκηση αγωγών αποζημίωσης θέτοντας μάλιστα και όρια ποσών, το ευρωπαϊκό δικαστήριο έκρινε υπέρ του αμέσου αποτελέσματος των εν λόγω διατάξεων.

Παρόλα αυτά, για να επανέλθουμε στον τομέα των περιβαλλοντικών συμβάσεων, η νομολογία εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό ασυνεχής και μάλιστα σε περιπτώσεις που αφορούν στην ίδια διεθνή συμφωνία, αλλά και φειδωλή να κρίνει τις διεθνείς περιβαλλοντικές συμβάσεις ως εκ της φύσης τους πρόσφορες να αποδώσουν δικαιώματα σε ιδιώτες, στερώντας έτσι από πλειάδα αυτών το άμεσο αποτέλεσμα και κατ' επέκταση την χρήση τους ως βάση νομιμότητας του δικαίου της Ένωσης. Άλλες, λιγότερες βέβαια φορές, εμφανίζεται πρωτοποριακή ζητώντας ακόμα και την αναπροσαρμογή και ευελιξία των κριτηρίων νομιμότητας.

ι. Η απόφαση *Intertanko*

Θα έλεγε κανείς ότι η απόφαση *Intertanko*⁵²² συγκαταλέγεται μεταξύ της νομολογίας που ακολουθεί την αυστηρή προσέγγιση. Για το επιτρεπτό του ελέγχου νομιμότητας του παραγωγού δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό το πρίσμα των διεθνών συμφωνιών, η απόφαση έθεσε ως απαρέγκλιτη προϋπόθεση την κατάφαση αμέσου αποτελέσματος στις διατάξεις των συμφωνιών αυτών. Η έννοια του αμέσου αποτελέσματος συναρτήθηκε άμεσα με την ειδικότερη φύση και την οικονομία των υπό κρίση διεθνών συμφωνιών και διήλθε στο σκεπτικό της απόφασης μέσα από την ανελαστική κρίση περί της ευθείας και άμεσης απόδοσης δικαιωμάτων στους ιδιώτες που οι τελευταίοι μπορούν να επικαλεστούν έναντι των κρατών στα εθνικά

⁵²¹ Βλ. και υπόθεση C-268/99, Aldona Malgorzata Jany κλπ και Staatssecretaris van Justitie, απόφαση της 20ης Νοεμβρίου 2001 (ECLI:EU:C:2001:616), σκέψη 35 σύμφωνα με την οποία: «πρέπει να τονιστεί ότι, σύμφωνα με πάγια νομολογία, μια διεθνής συνθήκη πρέπει να ερμηνεύεται όχι μόνο βάσει του γράμματός της, αλλά και ενόψει των σκοπών της. Το άρθρο 31 της Σύμβασης της Βιέννης περί δικαίου των συνθηκών, της 23ης Μαΐου 1969, διευκρινίζει, συναφώς, ότι οι συνθήκες πρέπει να ερμηνεύονται με καλή πίστη, σύμφωνα με τη συνήθη έννοια των όρων τους, λαμβανομένων υπόψη των συμφραζομένων και υπό το φως του αντικειμένου και του σκοπού τους». Βλ. και υπόθεση C-416/96, Nour Eddline El-Yassini κατά Secretary of State for Home Department, απόφαση της 2ας Μαρτίου 1999 (ECLI:EU:C:1999:107) σκέψη 47· υπόθεση C-312/91, Metalsa Srl, απόφαση της 1ης Ιουλίου 1993 (ECLI:EU:C:1993:279) σκέψη 12· και Γνωμοδότηση 1/91 (ECLI:EU:C:1991:490).

⁵²² Βλ. υπόθεση C-308/06, International Association of Independent Tanker Owners (Intertanko), International Association of Dry Cargo Shipowners (Intercargo), Greek Shipping Co-operation Committee, Lloyd's Register, International Salvage Union κατά Secretary of State for Transport, απόφαση της 3^{ης} Ιουνίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:312).

δικαστήρια. Η απόφαση *Intertanko*, η οποία εκδόθηκε μετά από προδικαστική παραπομπή, άπτεται ουσιωδών περιβαλλοντικών θεμάτων. Κατά περιεχόμενο, έκρινε τη συμβατότητα του παραγωγού δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε σχέση με δυο διεθνείς συμβάσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν διατάξεις για την πρόληψη, τον έλεγχο ή τη μείωση της θαλάσσιας ρύπανσης από πλοία. Συγκεκριμένα, οι διάδικες εταιρίες που αποτελούσαν μέλη ομίλου θαλασσίων μεταφορών, αμφισβήτησαν τη συμβατότητα της Οδηγίας 2005/35/EK της Ευρωπαϊκής Ένωσης ρυθμίζουσας τη ρύπανση από πλοία⁵²³, σε σχέση με τις διατάξεις των Συμβάσεων MONTEGO BAY⁵²⁴, και MARPOL 73/78⁵²⁵ που περιέχουν αντίστοιχους διεθνείς κανόνες, και μάλιστα όπως δέχεται και η απόφαση, τόσο συμβατικούς όσο και εθνικούς, κωδικοποιημένους στα συμβατικά κείμενα.

Πέραν των προϋποθέσεων της επιτρεπτής επίκλησης των ως άνω διεθνών κειμένων για την ακύρωση του εσωτερικού δικαίου, με τις οποίες ασχολήθηκε το δικαστήριο διεξοδικά, η υπόθεση παρουσιάζει περαιτέρω ιδιαίτερο ενδιαφέρον και από πλευράς ίσως δικαιολογικής σκοπιμότητας σε ότι έχει να κάνει με την κατ' ουσία προστασία του περιβάλλοντος. Το ενδιαφέρον αυτό έγκειται στο ότι ουσιαστικά η Οδηγία 2005/35/EK της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρείχε πληρέστερη κατ' ουσία προστασία για το περιβάλλον από ότι τα διεθνή κείμενα, διότι αφενός δεν περιελάμβανε κάποιες από τις εξαιρέσεις αναφορικά με την απαγόρευση απόρριψης στη θάλασσα υδρογονανθράκων ή άλλων επιβλαβών υγρών ουσιών που προέβλεπαν οι διεθνείς κανόνες⁵²⁶, και αφετέρου εγκαθίδρυε βαθμό ευθύνης που αντιστοιχούσε

⁵²³ Βλ. Οδηγία 2005/35/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 7ης Σεπτεμβρίου 2005, σχετικά με τη ρύπανση από τα πλοία και τη θέσπιση κυρώσεων για παραβάσεις (ΕΕ L 255, 30.09.2005, σελ. 11–21).

⁵²⁴ Η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το δίκαιο της θάλασσας που υπογράφηκε στο Montego Bay στις 10 Δεκεμβρίου 1982 και τέθηκε σε ισχύ στις 16 Νοεμβρίου 1994, εγκρίθηκε εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Κοινότητας) με την απόφαση 98/392/EK του Συμβουλίου, της 23ης Μαρτίου 1998 (ΕΕ L 179, 23.06.1998, σελ. 1-2).

⁵²⁵ Η διεθνής σύμβαση για την πρόληψη της ρύπανσης από πλοία, η οποία υπογράφηκε στο Λονδίνο στις 2 Νοεμβρίου 1973, όπως συμπληρώθηκε με το πρωτόκολλο της 17ης Φεβρουαρίου 1978.

⁵²⁶ Το Παράρτημα I της Σύμβασης MARPOL 73/78 αφορά στην πρόληψη της θαλάσσιας ρύπανσης από υδρογονάνθρακες. Σύμφωνα με τον Κανονισμό 9 του παραρτήματος αυτού, υπό την επιφύλαξη των διατάξεων των Κανονισμών 10 και 11 του ίδιου παραρτήματος και της παραγράφου 2 του Κανονισμού 9, απαγορεύεται σε οποιοδήποτε πλοίο επί του οποίου εφαρμόζεται το ως άνω παράρτημα να ρίχνει στη θάλασσα υδρογονάνθρακες ή μείγματα υδρογονανθράκων και υδάτων, εκτός αν πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, εξαντλητικώς απαριθμούμενες. Ο Κανονισμός 10 του Παραρτήματος I προβλέπει μεθόδους για την πρόληψη της ρύπανσης από τους υδρογονάνθρακες που προέρχεται από πλέοντα στις ειδικές ζώνες πλοία. Σύμφωνα με τον κανονισμό 11 του παραρτήματος που επιγράφεται «εξαιρέσεις»:

«οι κανονισμοί 9 και 10 του παρόντος παραρτήματος δεν εφαρμόζονται:

α) στην απόρριψη στη θάλασσα υδρογονανθράκων ή μείγματος υδρογονανθράκων αναγκαία για την ασφάλεια του πλοίου ή για την διάσωση ανθρώπινων ζωών στη θάλασσα· ή

στη βαρεία αμέλεια⁵²⁷, το οποίο κρίνονταν από τα διάδικα μέρη ως αυστηρότερο από αυτό που οι διεθνείς συμβάσεις απαιτούσαν. Το δικαστήριο, ενδεχομένως και για λόγους δικαιοπολιτικού χαρακτήρα που αφορούσαν περισσότερο στην ουσιαστικότερη κατ' αποτέλεσμα προστασία του περιβάλλοντος παρά στην αυστηρή τυπολατρία, οδηγήθηκε στην απόφασή του η οποία αρνήθηκε τελικά την ακύρωση των προβλέψεων της Οδηγίας. Αυτό εν τέλει αναδεικνύει και την αναγκαιότητα της ύπαρξης στέρεων και σταθερών κριτηρίων που οφείλουν να εφαρμόζονται σε κάθε περίπτωση, από την άλλη όμως δεν πρέπει να παροράται και η επιδίωξη ευελιξίας με συνεκτίμηση της ανάγκης ουσιαστικής απονομής δικαίου, αφού η αυστηρή τυπολατρία μπορεί κάποιες φορές να αποβαίνει προς όφελος της ουσιαστικής προστασίας του περιβάλλοντος, άλλοτε όμως ενδέχεται να αποτελεί και ανάσχεση αυτής.

Το ευρωπαϊκό δικαστήριο απεφάνθη για τα αποτελέσματα που αναπτύσσουν στο εσωτερικό δίκαιο αμφοτέρως οι ως άνω διεθνείς συμβάσεις. Κατ' αρχάς και πριν από οτιδήποτε άλλο, υπέμνησε ότι βασικός κανόνας για να αναπτύξει μια διεθνής σύμβαση τα έννομα αποτελέσματά της είναι να παράγεται δέσμευση από αυτήν. Η

β) στην απόρριψη στη θάλασσα υδρογονανθράκων ή μείγματος υδρογονανθράκων οφειλόμενη σε βλάβη του πλοίου ή του εξοπλισμού του: i) υπό τον όρο ότι έχουν ληφθεί όλες οι εύλογες προφυλάξεις μετά από την επέλευση της βλάβης ή την ανακάλυψη της απορρίψεως προς εξουδετέρωση ή ελάττωση αυτής και ii) εκτός αν ο πλοιοκτήτης ή ο πλοίαρχος ενήργησε είτε με πρόθεση να προκαλέσει βλάβη είτε από αμέλεια και με επίγνωση της πιθανής προκλήσεως της βλάβης· ή

γ) στην απόρριψη στη θάλασσα ουσιών που περιέχουν υδρογονάνθρακες μετά από έγκριση, εφόσον οι ουσίες αυτές χρησιμοποιούνται με σκοπό την καταπολέμηση συγκεκριμένου περιστατικού ρυπάνσεως ώστε να περιοριστεί η βλάβη από τη ρύπανση. Η απόρριψη αυτού του είδους τελεί υπό την αίρεση της εγκρίσεως της κυβερνήσεως, στα όρια της δικαιοδοσίας της οποίας πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα να πραγματοποιηθεί η απόρριψη».

Το Παράρτημα II της Σύμβασης MARPOL 73/78 αφορά στην πρόληψη της θαλάσσιας ρύπανσης από επιβλαβείς υγρές ουσίες. Ο Κανονισμός 5 του Παραρτήματος II απαγορεύει την απόρριψη στη θάλασσα των αναφερόμενων στο εν λόγω παράρτημα ουσιών, εκτός και αν πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις και πάλι περιοριστικά απαριθμούμενες. Ο Κανονισμός 6, στοιχεία α' έως γ' του ίδιου Παραρτήματος II επαναλαμβάνει μεανάλογη διατύπωση, τις προβλεπόμενες με τον Κανονισμό 11, στοιχεία α' έως γ', του Παραρτήματος I εξαιρέσεις.

Τέλος, σύμφωνα με το άρθρο 5 της Οδηγίας 2005/35/ΕΚ: «η απόρριψη ρυπογόνων ουσιών σε μία από τις κατά το άρθρο 3, παράγραφος 1 [της Οδηγίας] ζώνες δεν θεωρείται παράβαση, εφόσον πληροί τις προϋποθέσεις των κανονισμών 9, 10, 11, στοιχείο α', ή 11, στοιχείο γ', του παραρτήματος I, ή των κανονισμών 5, 6, στοιχείο α', ή 6, στοιχείο γ', του παραρτήματος II της [Συμβάσεως] Marpol 73/78», δηλαδή η Οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν περιλαμβάνει την υπό στοιχείο β' εξαίρεση του Παραρτήματος I σε ότι αφορά στη ρύπανση από υδρογονάνθρακες και του Παραρτήματος II σε ότι αφορά στη ρύπανση από επιβλαβείς υγρές ουσίες της Σύμβασης MARPOL 73/78.

⁵²⁷ Βλ. άρθρο 4 της Οδηγίας 2005/35/ΕΚ: σύμφωνα με το οποίο: «τα κράτη μέλη μεριμνούν ώστε οι απορρίψεις ρυπογόνων ουσιών από πλοία σε μία από τις κατά το άρθρο 3, παράγραφος 1, ζώνες να θεωρούνται παραβάσεις, εφόσον διαπράττονται με δόλο, από αμέλεια ή από βαρεία αμέλεια. Οι παραβάσεις αυτές θεωρούνται ποινικά αδικήματα με την απόφαση πλαίσιο 2005/667/ΔΕΥ, η οποία συμπληρώνει την παρούσα οδηγία, και υπό τις προβλεπόμενες στην απόφαση αυτή περιστάσεις».

Ευρωπαϊκή Ένωση ως υποκείμενο πλέον του διεθνούς δικαίου αποκτά δικαιώματα και υποχρεώσεις από τη στιγμή που καθίσταται συμβαλλόμενο μέρος ή προσχωρεί σε διεθνείς συμβάσεις· ή κατ' εξαίρεση, στη μία και μοναδική περίπτωση που όπως έχει κριθεί παγίως από τη νομολογία ανέλαβε πλήρως τις σχετικές αρμοδιότητες και υποκατέστησε όλα τα κράτη – μέλη της σε διεθνή συνθήκη, δηλαδή στην περίπτωση της GATT. Τέτοια περίπτωση δεν συντρέχει κατά την (ορθή) δικαστική κρίση στην περίπτωση της MARPOL 73/78, αφενός διότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος, αφετέρου δε διότι η Ένωση δεν ανέλαβε τις αρμοδιότητες των κρατών – μελών στο πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης MARPOL 73/78⁵²⁸, παρότι όλα τα κράτη – μέλη είναι συμβαλλόμενα μέρη. Για τον ίδιο λόγο το δικαστήριο έκρινε ότι δεν ασκεί επιρροή ούτε το γεγονός ότι η εν λόγω Οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης παραπέμπει ρητά στις διατάξεις της Σύμβασης MARPOL 73/78 ή ότι ενδεχομένως σκοπεύει να ενσωματώσει στο ενωσιακό δίκαιο τις ρυθμίσεις της⁵²⁹, ώστε να μπορέσουν να τύχουν ανάλογης εφαρμογής οι εξαιρετικές περιπτώσεις που αντλούνται από τις υποθέσεις *Fediol* ή *Nakajima*. Και αυτό γιατί δεν έχει μεσολαβήσει πλήρης μεταβίβαση των σχετικών αρμοδιοτήτων από τα κράτη – μέλη στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ως εκ τούτου, σε ότι αφορά στη Σύμβαση MARPOL 73/78 και αφού το δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν δεσμεύεται από τις διατάξεις της ούτε καθ' υποκατάσταση των κρατών – μελών της, παρήλκε και ο περαιτέρω έλεγχος από το δικαστήριο των κριτηρίων ελέγχου της νομιμότητας του παραγωγού δικαίου επί τη βάση των διατάξεων της, ήτοι της ειδικότερης φύσης και του χαρακτήρα της αλλά και του τυχόν ανεπιφύλακτου περιεχομένου των διατάξεων της.

Σε ότι αφορά στη Σύμβαση MONTEGO BAY αντίθετα, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεσμεύεται από τις διατάξεις της καθότι η σύμβαση υπογράφηκε από την Κοινότητα

⁵²⁸ Βλ. υπόθεση C-379/92, *Matteo Peralta*, απόφαση της 14^{ης} Ιουλίου 1994 (ECLI:EU:C:1994:296), σκέψεις 15 έως 17 σύμφωνα με τις οποίες: «μολονότι η διάταξη περί παραπομπής δεν το διευκρινίζει, από τον φάκελο της υποθέσεως προκύπτει ότι το εθνικό δικαστήριο ερωτά το Δικαστήριο επί του συμβιβαστού της ιταλικής νομοθεσίας προς τη διεθνή σύμβαση για την πρόληψη της ρυπάνσεως από τα πλοία, αποκαλούμενη «σύμβαση *Marpol*» [*Recueil des traités des Nations unies* (Συλλογή συνθηκών των Ηνωμένων Εθνών), volume 1341, n° 22484]. Το εθνικό δικαστήριο φαίνεται να θεωρεί ότι η σύμβαση αυτή αναπτύσσει αποτελέσματα στην κοινοτική έννομη τάξη. 16 Κατά το μέτρο που το Δικαστήριο ερωτάται επί του συμβιβαστού της ιταλικής νομοθεσίας προς τη σύμβαση *Marpol*, αρκεί η διαπίστωση ότι η Κοινότητα δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος στη σύμβαση αυτή. Εξάλλου, δεν προκύπτει ότι δυνάμει της Συνθήκης ΕΟΚ η Κοινότητα έχει αναλάβει αρμοδιότητες που προηγουμένως ασκούσαν τα κράτη μέλη στο πεδίο εφαρμογής της συμβάσεως αυτής ούτε, κατά συνέπεια, ότι οι διατάξεις της συμβάσεως αυτής έχουν ως αποτέλεσμα να δεσμεύουν την Κοινότητα (βλ. απόφαση της 12ης Δεκεμβρίου 1972, 21/72, 22/72, 23/72 και 24/72, *International Fruit Company* κ.λπ., Συλλογή τόμος 1972-1973, σελ. 279, σκέψη 18). Επομένως, δεν εναπόκειται στο Δικαστήριο να αποφανθεί επί του συμβιβαστού μιας εθνικής διατάξεως κράτους μέλους προς μια τέτοια σύμβαση, όπως τη σύμβαση *Marpol*».

⁵²⁹ Βλ. (*Intertanko*) σκέψη 50.

και εγκρίθηκε με απόφαση του Συμβουλίου, ως εκ τούτου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ενωσιακής έννομης τάξης. Συνομολογώντας αυτό ως αυτονόητο, το ευρωπαϊκό δικαστήριο προχώρησε περαιτέρω στην εξέταση της συνδρομής των κριτηρίων του ελέγχου νομιμότητας του παραγώγου δικαίου με βάση τη Σύμβαση MONTEGO BAY. Ουσιαστικά το δικαστήριο παρέμεινε στο πρώτο στάδιο ελέγχου του αμέσου αποτελέσματος των διατάξεων της Σύμβασης MONTEGO BAY, ήτοι στο εάν από τη φύση και την οικονομία της Σύμβασης συνάγεται ότι οι ιδιώτες απολαμβάνουν αυτοτελή δικαιώματα, και δεν ασχολήθηκε με το περιεχόμενο των επιμέρους διατάξεων της, ήτοι αν αυτές παρίστανται σαφείς και ανεπιφύλακτες, αφού η παραπάνω κρίση ήταν εξ αρχής αρνητική.

Για να θεμελιώσει την άποψή του, το δικαστήριο ερεύνησε τον σκοπό της Σύμβασης, όπως αυτός προκύπτει κυρίως από το προοίμιό της, αλλά και το γράμμα των διατάξεών της. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Σύμβαση MONTEGO BAY επιδιώκει την κωδικοποίηση των κανόνων του εθνικού διεθνούς δικαίου που ρυθμίζουν την ειρηνική εξερεύνηση, χρήση και εκμετάλλευση των θαλασσών και σκοπεύει να εγκαθιδρύσει μια διεθνή έννομη τάξη που θα εξισορροπεί τα συμφέροντα των κρατών και θα ρυθμίζει την ειρηνική επίλυση κάθε ανακύπτουσας διαφοράς μεταξύ παράκτιων κρατών και κρατών σημαίας. Η Σύμβαση αποσαφηνίζει επίσης τα νομικά καθεστώτα της αιγιαλίτιδας ζώνης⁵³⁰, των στενών διεθνούς ναυσιπλοΐας⁵³¹, των αρχιπελαγικών υδάτων⁵³², της αποκλειστικής οικονομικής ζώνης⁵³³, της υφαλοκρηπίδας⁵³⁴ καθώς και της ανοικτής θάλασσας⁵³⁵, ρυθμίζοντας ουσιαστικά τα εδαφικά και κυριαρχικά δικαιώματα των συμβαλλομένων κρατών που προκύπτουν από τις παραπάνω ζώνες επιρροής. Από την ίδια τη Σύμβαση προκύπτει ρητώς ότι οι προϋποθέσεις της χορήγησης εθνικότητας στα πλοία, ώστε αυτά να απολαύουν της ελευθερίας της ναυσιπλοΐας, καθορίζονται από τα ίδια τα κράτη και ότι *“ακόμη και η αναγνώριση δικαιωμάτων στα πλοία, υπό την προϋπόθεση ότι αυτά έχουν αποκτήσει εθνικότητα και συνδέονται με κάποιο κράτος, δεν συνεπάγεται ότι τα συγκεκριμένα δικαιώματα ανάγονται στους ιδιώτες που συνδέονται με τα πλοία αυτά, όπως για παράδειγμα οι πλοιοκτήτες τους, εφόσον το διεθνές νομικό καθεστώς του πλοίου εξαρτάται από το κράτος της σημαίας και όχι από το αν το πλοίο ανήκει σε ορισμένα*

⁵³⁰ Βλ. (Montego Bay) άρθρα 2 έως 33.

⁵³¹ Βλ. (Montego Bay) άρθρα 34 έως 45.

⁵³² Βλ. (Montego Bay) άρθρα 46 έως 54.

⁵³³ Βλ. (Montego Bay) άρθρα 55 έως 75.

⁵³⁴ Βλ. (Montego Bay) άρθρα 76 έως 85.

⁵³⁵ Βλ. (Montego Bay) άρθρα 86 έως 120.

φυσικά ή νομικά πρόσωπα⁵³⁶. Έτσι, τα κράτη της σημαίας είναι ουσιαστικά αυτά που έχουν τις διεθνείς υποχρεώσεις και τα αντίστοιχα δικαιώματα έναντι των άλλων κρατών. Ως εκ τούτου, κατά το διατακτικό της απόφασης⁵³⁷ η Σύμβαση MONTEGO BAY δεν σκοπεύει να προσδώσει ευθεία και αυτοτελή δικαιώματα σε ιδιώτες, ενώ όσα δικαιώματα απολαμβάνουν οι συνδεδεμένοι με τα πλοία ιδιώτες είναι εξ αντανάκλασης, από την ελευθερία της ναυσιπλοΐας που αναγνωρίζεται στα πλοία των κρατών που παρέχουν υπό τις εθνικές προδιαγραφές την εθνικότητά τους σε αυτά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση της Γενικής Εισαγγελέως⁵³⁸ στην υπόθεση, σύμφωνα με την οποία και σε αντίθεση με την τελική απόφαση η Σύμβαση MONTEGO BAY μπορεί να αποτελέσει τη βάση του ελέγχου νομιμότητας του παραγώγου δικαίου της Ένωσης. Πέραν της αναφοράς της στους κανόνες του εθιμικού διεθνούς δικαίου, τους οποίους η Σύμβαση για το δίκαιο της θάλασσας κωδικοποιεί και οι οποίοι αποτελούν ως τέτοιοι κριτήριο νομιμότητας, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι η Γενική Εισαγγελέας, εξετάζοντας τη Σύμβαση και ως κείμενο διεθνούς δικαίου αμιγώς συμβατικού, φαίνεται να αποσυνδέει τα έννομα αποτελέσματά της επί του εσωτερικού δικαίου από την απόδοση αυτοτελών δικαιωμάτων στους ιδιώτες⁵³⁹. Αντίθετα, συνδέει την έννοια του αμέσου αποτελέσματος, και εν τέλει της δυνατότητας επίκλησης του διεθνούς συμβατικού δικαίου ως κριτηρίου νομιμότητας, με το σαφές και ανεπιφύλακτο περιεχόμενο των διατάξεών του, ήτοι εκφράζει μια πιο φιλελεύθερη άποψη⁵⁴⁰. Μάλιστα, συνδέει την γενική απαγόρευση ρύπανσης της θάλασσας που περιλαμβάνεται στη Σύμβαση

⁵³⁶ Βλ. (Intertanko) σκέψη 61.

⁵³⁷ Βλ. (Intertanko) σκέψεις 64 και 65, «υπό τις περιστάσεις αυτές, διαπιστώνεται ότι η Σύμβαση του Montego Bay δεν θεσπίζει κανόνες προοριζόμενους να τυχάνουν ευθείας και άμεσης εφαρμογής στους ιδιώτες και να απονέμουν σ' αυτούς δικαιώματα ή ελευθερίες, η επίκληση των οποίων είναι δυνατή έναντι των κρατών, ανεξάρτητα από τη στάση του κράτους της σημαίας του πλοίου. Εξ αυτού έπεται ότι η φύση και η οικονομία της Συμβάσεως του Montego Bay δεν επιτρέπουν στο Δικαστήριο να εκτιμήσει το κύρος κοινοτικής πράξεως υπό το φως της πρώτης».

⁵³⁸ Βλ. Προτάσεις της Γενικής Εισαγγελέως Juliane Kokott, της 20^{ης} Νοεμβρίου 2007 (ECLI:EU:C:2007:689).

⁵³⁹ Βλ. Προτάσεις σκέψη 66, σύμφωνα με την οποία: «το ερώτημα αν οι επίδικες διατάξεις εφαρμόζονται απευθείας και αν –ως εκ τούτου– δημιουργούν δικαιώματα υπέρ των ιδιωτών δεν είναι αποφασιστικής σημασίας για την απάντηση επί της αιτήσεως εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως. Κατ' αρχήν, ούτε οι νομικές βάσεις της Συνθήκης εφαρμόζονται απευθείας, υπό την έννοια ότι οι ιδιώτες θα μπορούσαν να συναγάγουν εξ αυτών δικαιώματα ή έννομες συνέπειες υπέρ των ιδίων. Εντούτοις, οι ιδιώτες δύνανται να αμφισβητήσουν τη νομιμότητα των διατάξεων του παράγωγου δικαίου αμφισβητώντας τη νομική βάση τους. Το ίδιο ισχύει εν προκειμένω: πρέπει να ελεγχθεί αν η Κοινότητα νομιμοποιείται, δυνάμει της Συμβάσεως για το δίκαιο της θάλασσας, να εκδώσει τις αμφισβητούμενες διατάξεις της οδηγίας 2005/35».

⁵⁴⁰ Βλ. Προτάσεις σκέψη 59, σύμφωνα με την οποία: «επομένως, η Σύμβαση για το δίκαιο της θάλασσας συνιστά κριτήριο νομιμότητας των πράξεων των κοινοτικών θεσμικών οργάνων. Ως εκ τούτου, το μέτρο κατά το οποίο οι ιδιώτες έχουν τη δυνατότητα να την επικαλεστούν είναι αποκλειστικά και μόνο συνάρτηση της αντίστοιχης διατάξεως, η οποία πρέπει, υπό το πρίσμα του περιεχομένου της, να είναι ανεπιφύλακτη και αρκούντως ακριβής».

MONTEGO BAY με τη Σύμβαση MARPOL 73/78. Η ως άνω γενική απαγόρευση ρύπανσης της θάλασσας, η οποία ως τέτοια δεν είναι σαφής και ανεπιφύλακτη καθότι κατά την ίδια Σύμβαση η απαγόρευση αυτή οφείλει να στηρίζεται στα διεθνή πρότυπα όπως αυτά εκάστοτε ισχύουν, απαγόρευση ρύπανσης της θάλασσας εξειδικεύεται με τη Σύμβαση MARPOL 73/78, οι ρήτρες της οποίας ως γενικά αποδεκτοί διεθνείς κανόνες θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα διεθνή αυτά πρότυπα⁵⁴¹. Με τον τρόπο αυτό, και με τη ρητή παραπομπή του παραγωγού δικαίου στη Σύμβαση MARPOL 73/78, θα πληρούνταν και η προϋπόθεση του σαφούς και ανεπιφύλακτου περιεχομένου, εφόσον βέβαια η Ευρωπαϊκή Ένωση δεσμεύονταν και από τις διατάξεις της MARPOL 73/78.

ii. Η απόφαση *Biotech*

Στον αντίποδα της απόφασης *Intertanko*, η απόφαση *Biotech*⁵⁴² αντιμετώπισε με πιο ευρύ πνεύμα τα αποτελέσματα των διεθνών συνθηκών στο εσωτερικό δίκαιο της Ένωσης. Ομοίως, και η παρούσα απόφαση έχει μεγάλο ενδιαφέρον διότι αφορά μεταξύ άλλων και σε θέματα περιβαλλοντικού χαρακτήρα αλλά και στη συμβατότητα μεταξύ του διεθνούς και του ευρωπαϊκού δικαίου επί των εν λόγω θεμάτων. Το ευρωπαϊκό δικαστήριο κλήθηκε να αποφασίσει περί της νομιμότητας του παραγωγού δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την προστασία των βιοτεχνολογικών εφευρέσεων⁵⁴³, με τους διεθνείς κανόνες που πηγάζουν από μια σειρά σχετικών διεθνών συμβάσεων, μεταξύ των οποίων και η Σύμβαση για τη βιοποικιλότητα⁵⁴⁴. Σε ότι αφορά στην τελευταία, ο έλεγχος νομιμότητας του παραγωγού δικαίου κινήθηκε επί τη βάση των ορισμών της ότι στις περιπτώσεις των τεχνολογιών, συμπεριλαμβανομένων και των βιοτεχνολογιών, που υπόκεινται σε δικαιώματα

⁵⁴¹ Βλ. Προτάσεις σκέψη 65, σύμφωνα με την οποία: «οι διατάξεις αυτές δεν είναι ανεπιφύλακτες στον βαθμό που προϋποθέτουν την έκδοση διεθνών προτύπων επί του θέματος. Εντούτοις, η Επιτροπή υπογραμμίζει ορθώς ότι η προϋπόθεση αυτή πληρούται μέσω της *Marpol* 73/78. Όπως προκύπτει ειδικότερα από τη δεύτερη αιτιολογική σκέψη, καθώς και από το άρθρο 1, παράγραφος 1, της οδηγίας 2005/35 οι γενικώς αποδεκτοί διεθνείς κανόνες είναι οι ρήτρες της *Marpol* 73/78. Κανένας από τους διαδίκους δεν υποστηρίζει την άποψη ότι οι σχετικές ρήτρες δεν είναι αρκούντως σαφείς και ανεπιφύλακτες».

⁵⁴² Βλ. υπόθεση C-377/98, Βασίλειο των Κάτω Χωρών κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απόφαση της 9^{ης} Οκτωβρίου 2001 (ECLI:EU:C:2001:523).

⁵⁴³ Οδηγία 98/44/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 6ης Ιουλίου 1998, για την έννομη προστασία των βιοτεχνολογικών εφευρέσεων (ΕΕ L 213, 30.07.1998, σελ. 13).

⁵⁴⁴ Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τη Βιολογική Ποικιλομορφία που υπογράφηκε στο Ρίο Ντε Τζανέιρο στις 5 Ιουνίου 1992 από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και όλα τα κράτη – μέλη στη συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το περιβάλλον και την ανάπτυξη· εγκρίθηκε εξ ονόματος της Κοινότητας με την απόφαση 93/626/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 25ης Οκτωβρίου 1993, σχετικά με τη σύναψη της Σύμβασης για τη βιολογική ποικιλομορφία (ΕΕ L 309, 13.12.1993, σελ. 1-2).

ευρεσιτεχνίας και άλλα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, τα αντίστοιχα διπλώματα ευρεσιτεχνίας οφείλουν να μην επηρεάζουν την εφαρμογή της Σύμβασης βιοποικιλότητας και να συνάδουν με τους στόχους της, αλλά και της αντίστοιχης πρόβλεψης της υπό κρίση Οδηγίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁵⁴⁵ ότι οι διατάξεις της δεν επηρεάζουν τις υποχρεώσεις των κρατών – μελών που απορρέουν από διεθνείς συμβάσεις, και ιδίως από τη Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία.

Μεταξύ των επιβαλλόμενων από τη Σύμβαση για τη βιοποικιλότητα υποχρεώσεων προς εκπλήρωση των στόχων της, περιλαμβάνεται η υποχρέωση των συμβαλλομένων κρατών αφενός να παρέχουν και/ή να διευκολύνουν την πρόσβαση και τη μεταφορά τεχνολογίας, συμπεριλαμβανομένης της βιοτεχνολογίας, στις αναπτυσσόμενες χώρες με δίκαιους και ευνοϊκούς όρους, και αφετέρου να τηρούν, να προστατεύουν και να διατηρούν τη γνώση, τις καινοτομίες και τις πρακτικές των αυτοχθόνων και ντόπιων κοινοτήτων που αναπτύσσουν παραδοσιακούς τρόπους ζωής, σε ότι αφορά τη διατήρηση και την αυτοσυντηρούμενη χρήση της βιολογικής ποικιλομορφίας. Το πρόβλημα που ενέσκηψε αφορούσε στη σχέση μεταξύ της κατοχύρωσης βιοτεχνολογικών εφευρέσεων με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας και των ως άνω υποχρεώσεων που απορρέουν από τη Σύμβαση για τη βιοποικιλότητα. Ειδικότερα, τέθηκε το ερώτημα αν τα απορρέοντα δικαιώματα από το δίπλωμα ευρεσιτεχνίας για την προστασία βιοτεχνολογικής εφεύρεσης, για την οποία έχει χρησιμοποιηθεί βιολογική ύλη από αναπτυσσόμενες αποκλειστικά χώρες ή από χώρες με παραδοσιακούς τρόπους ζωής, συμβιβάζονται με την υποχρέωση δίκαιης κατανομής της γνώσης και των πλεονεκτημάτων των γενετικών πόρων. Κι αυτό διότι τα δικαιώματα του κατόχου διπλώματος ευρεσιτεχνίας εκτείνονται όχι μόνο στην προστατευόμενη βιοτεχνολογική εφεύρεση ή ύλη, αλλά και στα προϊόντα της ύλης αυτής, και ως εκ τούτου, οι γεωργοί των αναπτυσσομένων χωρών μετά την κατοχύρωση της εφεύρεσης θα μπορούν να επωφεληθούν αυτής μόνον με την καταβολή δικαιωμάτων στον κάτοχο του διπλώματος ευρεσιτεχνίας, γεγονός που συνεπάγεται αθέτηση των όρων της Σύμβασης για τη βιοποικιλότητα.

Η απόφαση μπήκε στην ουσία και τελικά δεν βρήκε σύνδεση μεταξύ της προστασίας των δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας και της αφαίρεσης από τις αναπτυσσόμενες χώρες της εξουσίας τους να ελέγχουν και να εκμεταλλεύονται τους

⁵⁴⁵ Βλ. άρθρο 1, παρ. 2 Οδηγίας 98/44/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 6ης Ιουλίου 1998 για την έννομη προστασία των βιοτεχνολογικών εφευρέσεων, ΕΕ L 213 της 30.7.1998, σελ. 13 έως 21.

πόρους τους αλλά και να διατηρούν τις παραδόσεις τους, ούτε συνήγαγε από την απόδοση δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας την ανισοκατανομή των γνώσεων και των πλεονεκτημάτων από την εκμετάλλευση των πόρων, κυρίως δε δεν διείδε τη διατάραξη της βιοποικιλότητας⁵⁴⁶.

Το σημαντικότερο είναι ότι στο σκεπτικό της η απόφαση αποσυνδέει ρητώς την έννοια του αμέσου αποτελέσματος των διατάξεων των διεθνών συμφωνιών από το αν αυτές απονέμουν αυτοτελή δικαιώματα σε ιδιώτες ή όχι. Αντίθετα, ευθαρσώς τάσσεται υπέρ της εκ διαμέτρου αντίθετης άποψης και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, ακόμη και αν οι διατάξεις μιας διεθνούς συμφωνίας στερούνται πλήρως αμέσου αποτελέσματος με την έννοια ότι δεν γεννούν δικαιώματα που οι ιδιώτες μπορούν να επικαλεστούν ευθέως ενώπιον των δικαστηρίων, αυτό δεν θα πρέπει να αποτελεί εμπόδιο για τον δικαστικό έλεγχο της τήρησης των υποχρεώσεων που υπέχει η Ένωση ως συμβαλλόμενο μέρος στην εν λόγω συμφωνία. Βέβαια το ως άνω σκεπτικό της απόφασης ελέγχεται για τη νομική συνοχή του, διότι παρότι το αντικείμενο της δικανικής κρίσης είναι η συμβατότητα του ενωσιακού δικαίου με διεθνείς συμφωνίες, μεταξύ των οποίων και η Σύμβαση για τη βιοποικιλότητα, η απόφαση θεμελιώνει το ως άνω σκεπτικό και δέχεται ως κατ' αρχάς (τυπικά) παραδεκτό τον λόγο ακυρώσεως του παραγώγου δικαίου με βάση τη διεθνή σύμβαση, παραπέμποντας όμως σε προγενέστερη νομολογία που δεν είναι ακριβώς ταυτόσημη. Πράγματι, το ως άνω σκεπτικό της απόφασης παραπέμπει στην απόφαση *Racke*⁵⁴⁷, η οποία όμως θεμελιώνει τη δυνατότητα ακύρωσης του παραγώγου δικαίου της Ένωσης στην ενδεχόμενη αντίθεσή του προς τους κανόνες του εθιμικού διεθνούς δικαίου, στους οποίους

⁵⁴⁶ Βλ. ιδίως σκέψεις 64-66, σύμφωνα με τις οποίες: «πάντως, οι κίνδυνοι που επισείει το προσφεύγον και το παρεμβαίνον διατυπώνονται υποθετικώς και δεν προκύπτουν ευθέως από τις διατάξεις της οδηγίας αλλά, κυρίως, από την ενδεχόμενη χρήση τους. Πράγματι, δεν μπορεί να λογίζεται ως αποδεδειγμένο, ελλείψει μαρτυρίας όπως εν προκειμένω, ότι το απλό γεγονός της προστασίας με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας των βιοτεχνολογικών εφευρέσεων έχει ως συνέπεια, όπως υποστηρίζεται, να αφαιρεί από τις αναπτυσσόμενες χώρες την ικανότητά τους να ελέγχουν τους βιολογικούς πόρους τους και να έχουν πρόσβαση στις παραδοσιακές γνώσεις τους, αλλά και να ευνοεί τη μονοκαλλιέργεια ή να αποθαρρύνει τις εθνικές και διεθνείς προσπάθειες διατήρησης της βιολογικής ποικιλομορφίας. Επιπλέον, και μεν το άρθρο 1 της Σύμβασης για τη βιολογική ποικιλότητα εξαγγέλλει ως στόχο τον ορθό και ισότιμο καταμερισμό των πλεονεκτημάτων που προκύπτουν από την εκμετάλλευση των γενετικών πόρων, ιδίως χάρη στην ικανοποιητική πρόσβαση τους γενετικούς πόρους και στην ενδεδειγμένη μεταφορά των σχετικών τεχνολογιών, διευκρινίζει πάντως ότι τούτο πρέπει να πραγματοποιηθεί λαμβανομένων υπόψη όλων των δικαιωμάτων επί των ως άνω πόρων και τεχνικών. Καμία διάταξη της Σύμβασης για τη βιολογική ποικιλότητα δεν επιβάλλει ειδικότερα την υποχρέωση ο συνυπολογισμός των συμφερόντων των χωρών από τις οποίες θα προέρχονταν ο γενετικός πόρος ή η ύπαρξη μέτρων μεταφοράς των τεχνικών να καταλέγονται μεταξύ των προϋποθέσεων χορηγήσεως διπλώματος ευρεσιτεχνίας σχετικά με βιοτεχνολογικές εφευρέσεις».

⁵⁴⁷ Βλ. υπόθεση C-162/96, A. Racke GmbH & Co. κατά Hauptzollamt Mainz, απόφαση της 16ης Ιουνίου 1998 (ECLI:EU:C:1998:293).

υπόκειται και η Ευρωπαϊκή Ένωση. Το ακριβές δε ιστορικό της εκεί υπόθεσης (*Racke*), δεν αφορά στο άμεσο αποτέλεσμα των διατάξεων του διεθνούς συμβατικού δικαίου παρά κατ' ακριβολογία στη δυνατότητα που έχει ο ιδιώτης να αμφισβητήσει παρεμπιπτόντως τη νομιμότητα του παραγωγού δικαίου με βάση το διεθνές εθιμικό δίκαιο, προκειμένου εν συνεχεία να επικαλεστεί δικαιώματα που αντλεί ευθέως από διεθνή συμφωνία⁵⁴⁸.

Στη συνέχεια, και αφού έχει κρίνει -φαινομενικά φιλελεύθερα-, ότι ακόμη και αν δεν γεννώνται δικαιώματα υπέρ ιδιωτών οι διεθνείς συμφωνίες μπορούν να αποτελέσουν τη βάση του ελέγχου νομιμότητας, η απόφαση μάλλον υπαναχωρεί και θολώνει παρά διευκρινίζει την ως άνω δικανική κρίση⁵⁴⁹, δεχόμενη ότι σε κάθε περίπτωση ο λόγος ακυρότητας του παραγωγού δικαίου πρέπει να γίνει τυπικά δεκτός διότι ακόμη και αν δεν υπάρχει παράβαση των υποχρεώσεων που απορρέουν από τη διεθνή συμφωνία, υπάρχει παράβαση της υποχρέωσης που επιβάλλεται από την ίδια την Οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρο 1, παρ. 2 Οδηγίας 98/44/EK) και η οποία ορίζει να μην αντιτίθενται οι διατάξεις της σε αντίστοιχες διεθνείς συμβάσεις, και ιδίως στη Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία⁵⁵⁰.

Εν τέλει, η απόφαση δεν διασαφηνίζει για ποιο λόγο η Σύμβαση για τη βιοποικιλότητα είναι δόκιμη να αποτελέσει κριτήριο του ελέγχου νομιμότητας και

⁵⁴⁸ Βλ. *Racke* (C-162/96), σκέψεις 45, 47 και 51, στις οποίες παραπέμπει το σκεπτικό της απόφασης, και σύμφωνα με τις οποίες: «συναφώς, πρέπει να τονιστεί ότι, όπως προκύπτει από την απόφαση της 24ης Νοεμβρίου 1992, C-286/90, *Pulsen και Dina Navigation* (Συλλογή 1992, σ. I-6019, σκέψη 9), οι αρμοδιότητες της Κοινότητας επιβάλλεται να ασκούνται στα πλαίσια τηρήσεως του διεθνούς δικαίου. Κατά συνέπεια, η Κοινότητα οφείλει να τηρεί τους κανόνες του διεθνούς εθιμικού δικαίου, όταν θεσπίζει κανονισμό περί αναστολής των εμπορικών παραχωρήσεων που χορηγούνται με συμφωνία ή δυνάμει συμφωνίας που έχει συνάψει με αυτή τη χώρα. Στη συνέχεια, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι, εν προκειμένω, ο ιδιώτης θέτει, παρεμπιπτόντως, ζήτημα κύρους κοινοτικού κανονισμού έναντι αυτών των κανόνων για να επικαλεστεί δικαιώματα που αντλεί ευθέως από συμφωνία της Κοινότητας με τρίτη χώρα. Επομένως, η παρούσα υπόθεση δεν αφορά το άμεσο αποτέλεσμα αυτών των κανόνων. Υπό τις συνθήκες αυτές, δεν είναι δυνατόν να μην αναγνωρισθεί στον ιδιώτη, όταν επικαλείται ενώπιον δικαστηρίου δικαιώματα που αντλεί άμεσα από συμφωνία με τρίτη χώρα, η δυνατότητα να θέσει ζήτημα κύρους ενός κανονισμού ο οποίος, αναστέλλοντας τις εμπορικές παραχωρήσεις που χορηγούνται από τη συμφωνία αυτή, τον εμποδίζει να τον επικαλεστεί και να προβάλει, βάλλοντας κατά του κύρους του, τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τους κανόνες του εθιμικού διεθνούς δικαίου που διέπουν τη λήξη και την αναστολή των συμβατικών σχέσεων».

⁵⁴⁹ Πρβλ. και *Eeckhout P.*, Case C-308/06, *The Queen on the application of Intertanko and Others v Secretary of State for Transport*, judgment of the Court of Justice (Grand Chamber) of 3 June 2008, *Common Market Law Review* (49), Kluwer Law International, 2009, σελ. 2041-2057 (2052).

⁵⁵⁰ Βλ. (*Biotech*) σκέψη 55, σύμφωνα με την οποία (επί λέξει): «επιπλέον, και εν πάση περιπτώσει, ο λόγος ακυρώσεως της προσφυγής πρέπει να εκληφθεί υπό την έννοια ότι βάλλει όχι τόσο κατά ευθείας παραβάσεως εκ μέρους της Κοινότητας των διεθνών δεσμεύσεών της όσο κατά της υποχρέωσης που επιβάλλει η οδηγία στα κράτη μέλη να μην παραβιάζουν τις ίδιες υποχρεώσεις διεθνούς δικαίου, τη στιγμή κατά την οποία η οδηγία υποτίθεται, όπως είναι διατυπωμένη, ότι δεν θίγει τις ως άνω υποχρεώσεις».

ιδίως δεν αιτιολογεί, εμπειριστατωμένα και συγκεκριμένα, αν οι διεθνείς συμβάσεις καθ' εαυτές, ως συμβατικό δηλαδή δίκαιο, δύνανται σε κάθε περίπτωση να αποτελέσουν τη νομική βάση του ελέγχου νομιμότητας του παραγωγού δικαίου και των πράξεων των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ακόμη και στην περίπτωση που δεν γεννώνται αγώγιμα δικαιώματα προς όφελος των ιδιωτών, που θα αποτελούσε μια πράγματι φιλελεύθερη άποψη. Δεν διασαφηνίζει τέλος αν δέχεται τη Σύμβαση της βιοποικιλότητας ως βάση του ελέγχου νομιμότητας, επειδή αυτή κωδικοποιεί εθνικό δίκαιο (και ποιο είναι αυτό) ή επειδή παραπέμπει σε αυτήν το εσωτερικό δίκαιο, κατ' αντιστοιχία των αποφάσεων *Fediol* και *Nakajima*.

iii. Οι αλιείς της λίμνης Berre

Αμιγώς περιβαλλοντικού δικαίου είναι η απόφαση *Pêcheurs de l' étang de Berre*⁵⁵¹, η οποία θεματικά αφορούσε στην ρύπανση της θάλασσας της Μεσογείου και ειδικότερα στη ρύπανση της λίμνης Berre που βρίσκεται στη Γαλλία και επικοινωνεί με τη Μεσόγειο. Το διεθνές καθεστώς σε σχέση με την προστασία της Μεσογείου από τη ρύπανση, διέπει η Σύμβαση της Βαρκελώνης⁵⁵² η οποία αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική διεθνή σύμβαση για το περιβάλλον, περιφερειακού βέβαια χαρακτήρα αφού αφορά στην ημίκλειστη θάλασσα της Μεσογείου και ως εκ τούτου στα παραμεσόγεια κράτη τα οποία είναι και συμβαλλόμενα μέρη. Η Σύμβαση τέθηκε σε ισχύ στις 9 Ιουλίου 2004 και διαθέτει ήδη επτά Πρωτόκολλα, τα οποία καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα εφαρμογής του ρυθμιστικού της πεδίου τόσο από πλευράς πηγών ρύπανσης όσο και από πλευράς προστατευόμενων περιοχών, εκτείνοντας την προστασία από τις παράκτιες και τις αποκλειστικές οικονομικές ζώνες των παραμεσόγειων κρατών έως και την ανοιχτή θάλασσα. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, μαζί με τα παραμεσόγεια κράτη – μέλη της αλλά και τα λοιπά παραμεσόγεια κράτη, είκοσι δυο στο σύνολο, είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Βαρκελώνης⁵⁵³. Ως εκ τούτου, δεσμεύεται από αυτήν και από τις διατάξεις της που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του ενωσιακού δικαίου.

⁵⁵¹ Βλ. υπόθεση C-213/03, Syndicat professionnel coordination des pêcheurs de l' étang de Berre et de la region και Electricité de France (EDF), απόφαση της 15^{ης} Ιουλίου 2004 (ECLI:EU:C:2004:464)

⁵⁵² Η σύμβαση για την προστασία του θαλασσιού περιβάλλοντος και των παράκτιων περιοχών της Μεσογείου Θαλάσσης, που υπογράφηκε στη Βαρκελώνη στις 16 Φεβρουαρίου 1976 αρχικά ως Σύμβαση για την προστασία της Μεσογείου Θαλάσσης, τροποποιήθηκε στις 10 Ιουνίου 1995 και τέθηκε σε ισχύ στις 9 Ιουλίου 2004.

⁵⁵³ Υπογράφηκε από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και εγκρίθηκε με την απόφαση 77/585/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 25ης Ιουλίου 1977 (EE L 240, 19.09.1977, σελ. 1-34).

Η διαφορά ενέσκηψε μεταξύ της επαγγελματικής ένωσης συντονισμού των αλιέων της γαλλικής λίμνης *Berre*, μιας λίμνης αλμυρού ύδατος που επικοινωνεί με τη Μεσόγειο, και του γαλλικού υδροηλεκτρικού σταθμού στην ίδια λίμνη, και αφορούσε στην ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων του Πρωτοκόλλου της Αθήνας του 1980 που ρυθμίζει τη ρύπανση από χερσαίες πηγές⁵⁵⁴, όπως αυτό τροποποιήθηκε στις Συρακούσες το 1996⁵⁵⁵. Τόσο Σύμβαση⁵⁵⁶, όσο και το Πρωτόκολλο που αφορά στις χερσαίες πηγές ρύπανσης⁵⁵⁷, περιλαμβάνουν τη γενική πρόβλεψη για τη λήψη από τα συμβαλλόμενα μέρη *όλων των κατάλληλων μέτρων προς το σκοπό της πρόληψης, μείωσης και εξάλειψης της ρύπανσης στη Μεσόγειο Θάλασσα αλλά και της προστασίας και βελτίωσης του θαλάσσιου περιβάλλοντός της*, τα δε παραρτήματα του Πρωτοκόλλου περιέχουν περαιτέρω απαρίθμηση των ουσιών επί των οποίων επιβάλλεται ο αυστηρός έλεγχος και η υποχρέωση δραστηκής μείωσής τους, καθώς και η διαδικασία χορήγησης ειδικής άδειας για την απόρριψή τους στο θαλάσσιο περιβάλλον της Μεσογείου, είτε άμεσα είτε έμμεσα μέσω των επικοινωνούντων με τη Μεσόγειο περιοχών εφαρμογής του Πρωτοκόλλου, μεταξύ δε αυτών και των λιμνών αλμυρού ύδατος⁵⁵⁸.

Η ένωση συντονισμού αλιέων, θεωρώντας ότι η απόρριψη ποσοτήτων γλυκού νερού από τον υδροηλεκτρικό σταθμό στην λίμνη οδηγούσε στην υποβάθμιση του θαλάσσιου περιβάλλοντός της, προσέφυγε στα εθνικά δικαστήρια της Γαλλίας εξαντλώντας τα εσωτερικά ένδικα βοηθήματα έως και την αίτηση αναίρεσης επί της (απορριπτικής) απόφασης της έφεσης. Το αναιρετικό δικαστήριο παρέπεμψε την υπόθεση στο ευρωπαϊκό δικαστήριο με προδικαστικά ερωτήματα που αφορούσαν στην εφαρμογή των διατάξεων της Σύμβασης της Βαρκελώνης και των Πρωτοκόλλων της. Το ευρωπαϊκό δικαστήριο έκρινε το άμεσο αποτέλεσμα των διατάξεων τόσο του αρχικού όσο και του τροποποιητικού Πρωτοκόλλου. Σημειωτέον ότι το τελευταίο, παρότι δεν είχε ακόμη τεθεί σε ισχύ θεωρήθηκε ότι ασκεί επιρροή στην επίλυση της διαφοράς, καθότι στην περίπτωση που η απόφαση του εφετείου αναιρούνταν από το αναιρετικό δικαστήριο και επανέρχονταν προς κρίση, το τροποποιητικό Πρωτόκολλο

⁵⁵⁴ Συνάφθηκε στην Αθήνα στις 17 Μαΐου 1980 και εγκρίθηκε με την απόφαση 83/101/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 28ης Φεβρουαρίου 1983 (ΕΕ L 67, 12.03.1983, σελ. 1-2).

⁵⁵⁵ Τροποποιήθηκε κατά τη συνδιάσκεψη των Συρακουσών στις 7 και 8 Μαρτίου 1996 και εγκρίθηκε από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα με την απόφαση 1999/801/ΕΚ του Συμβουλίου της 22ας Οκτωβρίου 1999 (ΕΕ L 322, 14.2.1999, σελ. 18-31).

⁵⁵⁶ Βλ. άρθρο 4, παρ. 1 της Σύμβασης.

⁵⁵⁷ Βλ. άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου σε συνδυασμό με το άρθρο 8 της Σύμβασης.

⁵⁵⁸ Βλ. άρθρο 3, στοιχείο γ' του Πρωτοκόλλου, όπως αναθεωρήθηκε με το άρθρο 3, στοιχείο δ' του τροποποιητικού Πρωτοκόλλου.

θα είχε τεθεί σε ισχύ και θα τύγχανε εφαρμογής επί της ουσίας της διαφοράς της κύριας δίκης⁵⁵⁹.

Το ευρωπαϊκό δικαστήριο έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στο γράμμα των διατάξεων των δυο Πρωτοκόλλων (αρχικού και τροποποιητικού) καταλήγοντας ότι επιβάλλουν σαφή, συγκεκριμένη και ανεπιφύλακτη απαίτηση λήψης προηγούμενης αδείας των αρμόδιων εθνικών αρχών για τις απορρίψεις των μνημονευομένων στο σχετικό παράρτημα του πρωτοκόλλου ουσιών και ότι η απαγόρευση απόρριψης των ουσιών αυτών χωρίς προηγούμενη άδεια δεν εξαρτάται ως προς την εφαρμογή ή ως προς τα αποτελέσματά της από καμία επιφύλαξη ή από την έκδοση μεταγενέστερης πράξης. Επιπλέον, η απόφαση έκρινε ότι οι παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη για τη χορήγηση της εν λόγω άδειας περιγράφονται αναλυτικά. Έκρινε τελικά υπέρ του άμεσου αποτελέσματος των διατάξεων των Πρωτοκόλλων, και ειδικότερα υπέρ της απαγόρευσης απόρριψης ουσιών, ακόμη δε και μη τοξικών που όμως επί τη βάσει των διατάξεων του τροποποιητικού Πρωτοκόλλου έχουν επίπτωση στο θαλάσσιο περιβάλλον (επιπτώσεις στην περιεκτικότητα σε οξυγόνο).

Το ως άνω σκεπτικό της απόφασης εμφανίζεται αντεστραμμένο σε σχέση με τον κλασικό έλεγχο της συνδρομής των κριτηρίων του άμεσου αποτελέσματος. Αφικνείται δηλαδή από τον έλεγχο των επίμαχων διατάξεων των Πρωτοκόλλων, ώστε να διαπιστώσει αρχικά αν αυτές είναι αρκούντως σαφείς και ανεπιφύλακτες στις υποχρεώσεις που επιβάλλουν⁵⁶⁰, και να καταλήξει εν τέλει ότι εφόσον οι επιβαλλόμενες υποχρεώσεις παρίστανται αρκούντως σαφείς και απαλλαγμένες επιφυλάξεων ή αιρέσεων, τότε έχουν άμεσο αποτέλεσμα και μπορεί "κάθε ενδιαφερόμενος" να τις επικαλείται ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων⁵⁶¹. Ο δε έλεγχος της φύσης και του αντικείμενου του Πρωτοκόλλου ακολουθεί την παραπάνω διαπίστωση προς επίρρωσή της και μόνο⁵⁶². Ίδια είναι και η διατύπωση του διατακτικού της απόφασης, το οποίο εξαρτά την απόδοση δικαιωμάτων σε ιδιώτες επί τη βάσει της Σύμβαση της Βαρκελώνης και των Πρωτοκόλλων αυτής, από το σαφές και ανεπιφύλακτο των διατάξεων τους, τοποθετώντας εν τέλει την παραπάνω κρίση στον πυρήνα της έννοιας του άμεσου αποτελέσματος, ενώ αντίθετα την επίκληση των

⁵⁵⁹ Βλ. (Berre) σκέψεις 29 και 30.

⁵⁶⁰ Βλ. (Berre) σκέψεις 40 έως 42.

⁵⁶¹ Βλ. (Berre) σκέψη 47.

⁵⁶² Βλ. σκέψεις 43 έως 46, ιδίως σκέψη 45, σύμφωνα με την οποία: «[...] η αναγνώριση άμεσου αποτελέσματος στην εν λόγω διάταξη δεν μπορεί παρά να εξυπηρετεί το αντικείμενο του πρωτοκόλλου, όπως υπενθυμίζεται ανωτέρω, και να ανταποκρίνεται στη φύση της πράξεως αυτής που αποβλέπει, μεταξύ άλλων, στην αποφυγή της ρυπάνσεως που οφείλεται σε παράλειψη των δημοσίων αρχών.».

διατάξεων αυτών από τους ιδιώτες (εν προκειμένω από τους αλιείς της λίμνης *Berre*) την τοποθετεί στη σφαίρα των εννόμων συνεπειών της ως άνω απόδοσης αμέσου αποτελέσματος.

Η απόφαση βέβαια εμφανίζει μια ποιοτική διαφοροποίηση σε σχέση με την λοιπή προαναφερθείσα νομολογία. Η δικανική κρίση δεν αφορά στη νομιμότητα πράξης του παραγωγού δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό το πρίσμα της Σύμβασης της Βαρκελώνης, αλλά στα αποτελέσματα της διεθνούς συμφωνίας απευθείας στην έννομη τάξη των κρατών – μελών σε έναν τομέα ενωσιακού ενδιαφέροντος, στον οποίο δεν υπήρξε ειδική ρύθμιση σε ενωσιακό επίπεδο αντίστοιχη των διατάξεων της Σύμβασης της Βαρκελώνης και των συγκεκριμένων εφαρμοστικών Πρωτοκόλλων της.

Σημειωτέον ότι το δικαστήριο, σε προσφυγή της Επιτροπής κατά της Γαλλίας για το ίδιο ακριβώς ζήτημα, ήτοι την υποβάθμιση του θαλασσίου περιβάλλοντος λόγω εναπόθεσης στη γαλλική λίμνη *Beere* ποσοτήτων γλυκού νερού και ύλης από τη λειτουργία του υδροηλεκτρικού σταθμού της εταιρίας *Electricité de France (EDF)*, έκρινε παράβαση των διατάξεων της Σύμβασης της Βαρκελώνης και των Πρωτοκόλλων της, και συνήγε ότι παρότι δεν υπήρχε αντίστοιχη ειδική ρύθμιση του παραγωγού δικαίου (που να απαγόρευε την εναπόθεση γλυκού νερού ή ύλης), η Ένωση πάρα ταύτα είχε ασκήσει την αρμοδιότητά της στον εν λόγω τομέα επί τη βάση της εν γένει δραστηριότητάς της και των λοιπών συναφών ρυθμίσεών της στον τομέα αυτόν⁵⁶³. Το ευρωπαϊκό δικαστήριο συνεπώς, έκρινε ότι οι υποχρεώσεις της Γαλλίας από τη Σύμβαση της Βαρκελώνης, που ήταν και το αντικείμενο της προσφυγής, αποτελούν ταυτόχρονα και υποχρεώσεις απορρέουσες και από το ενωσιακό δίκαιο. Ως εκ τούτου, θεώρησε εαυτόν αρμόδιο να κρίνει την εν λόγω προσφυγή. Στην αντίστοιχη δε ως άνω υπόθεση της προδικαστικής παραπομπής, που αφορά στη διένεξη μεταξύ των αλιέων της λίμνης *Berre* και της εταιρίας εκμετάλλευσης του υδροηλεκτρικού σταθμού της, το δικαστήριο κατέληξε περαιτέρω σε θετική κρίση επί του αμέσου αποτελέσματος των διατάξεων των Πρωτοκόλλων της

⁵⁶³ Βλ. υπόθεση C-239/03, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, κατά Γαλλικής Δημοκρατίας, απόφαση της 7ης Οκτωβρίου 2004 (ECLI:EU:C:2004:598), σκέψεις 22-31, οι οποίες καταλήγουν (σκέψη 31) στο ακόλουθο συμπέρασμα: «από τις ανωτέρω σκέψεις προκύπτει ότι η εφαρμογή των άρθρων 4, παράγραφος 1, και 8 της συμβάσεως καθώς και των άρθρων 6, παράγραφοι 1 και 3, του πρωτοκόλλου στις εκχύσεις γλυκού νερού και ιλύος σε λίμνη αλμυρού νερού, δεδομένου ότι οι εν λόγω εκχύσεις δεν αποτελούν αντικείμενο ειδικής κοινοτικής κανονιστικής ρυθμίσεως, εντάσσεται στο κοινοτικό πλαίσιο, καθόσον τα εν λόγω άρθρα περιέχονται σε μικτές συμφωνίες που συνήψε η Κοινότητα και τα κράτη μέλη της και που αφορούν ένα τομέα ο οποίος εμπίπτει ευρέως στο κοινοτικό δίκαιο. Συνεπώς, το Δικαστήριο, ενώπιον του οποίου ασκήθηκε προσφυγή δυνάμει του άρθρου 226 ΕΚ, είναι αρμόδιο να εκτιμήσει αν ένα κράτος μέλος τηρεί τις εν λόγω διατάξεις».

Σύμβασης της Βαρκελώνης και της δυνατότητας να τύχουν αυτές επίκλησης από τους ιδιώτες (αλιείς) ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι μια τέτοια κρίση που δεν αφορά στην καθεαυτή νομιμότητα ήδη θεσπισθέντος παραγώγου δικαίου είναι πιο εύκολη από την αντίστοιχη κρίση που θα είχε παράλληλα επιπτώσεις και στο ενωσιακό δίκαιο. Αυτό όμως που κυρίως ενδιαφέρει, και είναι κοινό σε κάθε περίπτωση, είναι η επιχειρηματολογία της δικανικής κρίσης για τη θεμελίωση του αμέσου αποτελέσματος σε διεθνείς κανόνες συμβατικού δικαίου. Και η συγκεκριμένη απόφαση σίγουρα δεν ακολούθησε την πεπατημένη. Αντίθετα, εξάρτησε το άμεσο αποτέλεσμα των διατάξεων των διεθνών κειμένων στο εσωτερικό δίκαιο, ουσιαστικά από την προϋπόθεση μόνο της σαφούς διατύπωσης τους. Συγκεκριμένα, από την έλλειψη αιρέσεων και επιφυλάξεων στη σαφή απαγόρευση που επιβάλλει η Σύμβαση και τα Πρωτόκολλά της σχετικά με την άνευ αδείας των αρμόδιων εθνικών αρχών εναπόθεση σε λίμνη αλμυρού ύδατος που συγκοινωνεί με τη Μεσόγειο Θάλασσα ουσιών, ακόμη και μη τοξικής φύσεως, που όμως έχουν δυσμενή επίδραση στο θαλάσσιο περιβάλλον.

B. Ο ανεπιφύλακτος χαρακτήρας των συμβάσεων

Ο έλεγχος και η κατάφαση του σαφούς και ανεπιφύλακτου χαρακτήρα των διατάξεων των διεθνών συμφωνιών, στα οποία κατά βάση επικεντρώθηκε και η αμέσως παραπάνω απόφαση για τη λίμνη *Berre*, αποτελούν αναμφίβολα ουσιώδη προϋπόθεση της ευθείας εφαρμογής τους στο εσωτερικό δίκαιο. Ευθεία εφαρμογή ουσιαστικά σημαίνει την άνευ ετέρου δυνατότητα των δυο εξουσιών, της εκτελεστικής και της δικαστικής, να εφαρμόζουν τις διατάξεις αυτές χωρίς την ανάγκη περαιτέρω παρέμβασης της νομοθετικής εξουσίας. Έτσι, στην περίπτωση της σαφούς και ανεπιφύλακτης διατύπωσης τους, όσα ορίζουν οι διεθνείς συμφωνίες μπορούν να εφαρμοστούν απευθείας από τη διοίκηση ή να χρησιμεύσουν ως αυτοτελής νομική βάση για τη δικανική κρίση και την έκδοση απόφασης από το δικαστή της ουσίας. Για τη νομική ακριβολογία, θα πρέπει βέβαια να διακριθεί η έννοια του αμέσου αποτελέσματος από αυτήν της ευθείας εφαρμογής⁵⁶⁴. Η πρώτη συναρτάται με την

⁵⁶⁴ Βλ. υπόθεση C-171/01, *Wählergruppe «Gemeinsam Zajedno/Birlikte Alternative und Grüne GewerkschafterInnen/UG»*, απόφαση της 8ης Μαΐου 2003 (ECLI:EU:C:2003:260), η οποία στην σκέψη 54 κάνει λόγο για απευθείας εφαρμογή, ήτοι επί λέξει: «κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, διάταξη περιεχόμενη σε συμφωνία συναφθείσα μεταξύ της Κοινότητας και τρίτων χωρών πρέπει να θεωρείται ότι εφαρμόζεται απευθείας όταν, ενόψει του γράμματός της, του αντικειμένου και της φύσεως της συμφωνίας, συνεπάγεται σαφή και συγκεκριμένη υποχρέωση που δεν εξαρτάται, ως προς την εφαρμογή ή τα αποτελέσματά της, από τη θέσπιση οποιασδήποτε μεταγενέστερης πράξεως».

ειδική φύση και την οικονομία της κάθε σύμβασης, ειδικότερα δε με το κατά πόσο προκύπτει σκοπός ρύθμισης ή επηρεασμός της νομικής κατάστασης των ιδιωτών και απόδοσης αγωγίμων δικαιωμάτων σε αυτούς. Αντίθετα, η έννοια της ευθείας εφαρμογής συνέχεται μεθοδολογικά περισσότερο με την ανυπαρξία αιρέσεων και επιφυλάξεων στις επιμέρους προβλέψεις των διεθνών συμβάσεων. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε από τη μία να διακρίνουμε μεταξύ της τελολογικής έννοιας του αμέσου αποτελέσματος που αναζητά τον σκοπό του δικαίου και τον βαθμό στον οποίο κάθε διεθνής σύμβαση διεισδύει στα εσωτερικά δίκαια των συμβαλλομένων μερών, είτε κάθετα, δημιουργώντας δικαιώματα των πολιτών έναντι των κρατών, είτε (σπανιότερα) ακόμη και οριζόντια μεταξύ των ιδιωτών. Και από την άλλη, της γραμματικής έννοιας του αμέσου αποτελέσματος των διεθνών συμβάσεων που επαφίεται στον τρόπο εκφοράς και στα εξωτερικά χαρακτηριστικά των διατάξεων τους⁵⁶⁵. Έτσι, η τελευταία έννοια του αμέσου αποτελέσματος, ήτοι η δυνατότητα ευθείας εφαρμογής των ρυθμιστικών διατάξεων των διεθνών συνθηκών, προσιδιάζει περισσότερο στην κατά το διεθνές δίκαιο έννοια του *self – executing* χαρακτήρα των διατάξεων αυτών. Αντίθετα, το άμεσο αποτέλεσμα με την τελολογική του έννοια μπορεί να στερεί τη δυνατότητα επίκλησης διεθνών κειμένων που είναι αρκούντως σαφή στις προβλέψεις τους, δηλαδή ακόμη και όταν συντρέχουν οι προϋποθέσεις της ευθείας εφαρμογής τους, με χαρακτηριστικότερο βέβαια το παράδειγμα της GATT για την οποία η νομολογία δέχθηκε εκ των προτέρων και συλλήβδην, ότι καμία από τις διατάξεις της δεν θα μπορούσε να έχει άμεσο αποτέλεσμα λόγω των γενικότερων χαρακτηριστικών της. Στην περίπτωση δηλαδή της GATT, η αρχή και μόνο της επίλυσης των διαφορών επί τη βάσει αμοιβαίων διαπραγματεύσεων αρκούσε για να μη προσδοθεί άμεσο αποτέλεσμα στο σύνολο των διατάξεών της, οι οποίες, όπως εξελίχθηκαν και με τις συμφωνίες ΠΟΕ, αποτελούν κατά περιεχόμενο ένα αποτελεσματικό και επαρκές σύστημα επίλυσης διαφορών⁵⁶⁶.

Κατά την μάλλον κρατούσα νομολογία του ευρωπαϊκού δικαστηρίου, ο έλεγχος του ανεπιφύλακτου χαρακτήρα των διεθνών συμβάσεων αποτελεί μεθοδολογικά το δεύτερο στάδιο της δικανικής κρίσης που ακολουθεί τον έλεγχο της φύσης και της οικονομίας των συμβάσεων αυτών, προκειμένου να αποδοθεί άμεσο

⁵⁶⁵ Πρβλ. Bradley C., Intent, Presumptions and Non Self-executing Treaties, *American Journal of International Law*, (120)2008, 540επ. (541-545).

⁵⁶⁶ Βλ. προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Giuseppe Tesaro στην υπόθεση C-53/96, *Hermès International* και *FHT Marketing Choice BV*, 13ης Νοεμβρίου Ιουνίου 1997 (ECLI:EU:C:1997:539), σκέψεις 22επ. και ιδίως 30 με τις εκεί παραπομπές.

αποτέλεσμα στις διατάξεις τους, υπό την προϋπόθεση της κατάφασης του πρώτου σταδίου. Η νομολογία σίγουρα διαφέρει κατά περίπτωση, όπως επίσης διαφέρει και η βαρύτητα που αποδίδεται κάθε φορά στη μία ή στην άλλη προϋπόθεση προκειμένου το δικαστήριο να καταλήξει στο εκάστοτε συμπέρασμα, το οποίο θα αφορά κάθε φορά και σε διαφορετική διεθνή σύμβαση ανάλογα και με την ειδικότερη φύση αυτής, όπως για παράδειγμα οι συμφωνίες σύνδεσης⁵⁶⁷. Το σίγουρο είναι ότι η κρίση για αμφοτέρως τις δυο προϋποθέσεις, έστω και παρεμπιπτόντως ή ετεροβαρώς για μια εκ των δυο, δεν λείπει ποτέ⁵⁶⁸. Αντίθετα, σε ότι αφορά στο άμεσο αποτέλεσμα του ενωσιακού δικαίου στο εσωτερικό δίκαιο των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μετά την απόφαση *Van Gend en Loos* η κρίση περί της απόρριψης από αυτό ευθέων δικαιωμάτων υπέρ των ευρωπαίων πολιτών είναι πάγια. Ως εκ τούτου, έκτοτε το πρώτο στάδιο ελέγχου σχεδόν παρέλκει. Για αυτό και ουσιαστικά, σε ότι αφορά στην ενωσιακή έννομη τάξη, οι έννοιες του αμέσου αποτελέσματος και της ευθείας εφαρμογής ταυτίζονται, διότι διατάξεις ευθείας εφαρμογής έχουν αυτόματα και άμεσο αποτέλεσμα, σε αντίθεση με τις διεθνείς συμβάσεις στις οποίες ο έλεγχος γίνεται κάθε φορά *ad hoc* και αφορά και στις δύο προϋποθέσεις. Αυτό δικαιολογείται από την ειδική φύση και την αποστολή του ενωσιακού δικαίου, που διαφοροποιείται ποιοτικά από το εν γένει διεθνές δίκαιο διότι δεν αποσκοπεί απλώς στη δημιουργία αμοιβαίων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, αλλά έχει εξελιχθεί περαιτέρω σκοπεύοντας σε δικαιοσύνη και πολιτική, κατά το ευκαίο, σύγκλιση. Εντέλει πρόκειται για την ουσιώδη διαφορά μεταξύ της *αμοιβαιότητας* και της *αλληλεγγύης*.

Κατά περιεχόμενο και σύμφωνα με τη νομολογία, η προϋπόθεση του ανεπιφύλακτου χαρακτήρα στις διατάξεις των διεθνών συμφωνιών πληρούται όταν αυτές εγκαθιδρύουν σαφή και συγκεκριμένη υποχρέωση η οποία δεν χρήζει θέσπισης

⁵⁶⁷Βλ. υπόθεση C-262/96, *Sema Sürül και Bundesanstalt für Arbeit*, απόφαση της 4ης Μαΐου 1999 (ECLI:EU:C:1999:228), σκέψη 60, σύμφωνα με την οποία: «κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, διάταξη περιεχόμενη σε συμφωνία συναφθείσα από την Κοινότητα με τρίτες χώρες πρέπει να θεωρείται ότι εφαρμόζεται απευθείας όταν, ενόψει του γράμματός της, του αντικειμένου και της φύσεως της συμφωνίας, συνεπάγεται σαφή και συγκεκριμένη υποχρέωση που δεν εξαρτάται, ως προς την εφαρμογή ή τα αποτελέσματά της, από τη θέσπιση οποιασδήποτε μεταγενέστερης πράξης (βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 30ής Σεπτεμβρίου 1987, 12/86, *Demirel*, Συλλογή 1987, σ. 3719, σκέψη 14· της 31ης Ιανουαρίου 1991, C-18/90, *Kziber*, Συλλογή 1991, σ. I-199, σκέψη 15, και της 16ης Ιουνίου 1998, C-162/96, *Racke*, Συλλογή 1998, σ. I-3655, σκέψη 31). Με την απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 1990, C-192/89, *Svinisce* (Συλλογή 1990, σ. I-3461, σκέψεις 14 και 15), το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι οι ίδιες προϋποθέσεις ισχύουν και όταν πρόκειται να προσδιοριστεί αν οι διατάξεις μιας αποφάσεως του Συμβουλίου Συνδέσεως ΕΟΚ-Τουρκίας μπορούν να έχουν άμεσο αποτέλεσμα».

⁵⁶⁸Βλ. υπόθεση C-162/00, *Land Nordrhein-Westfalen και Beata Pokrzepowicz-Meyer*, απόφαση της 29ης Ιανουαρίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:57), σκέψη 18 και 19· υπόθεση C-344/04, *International Air Transport Association και European Low Fares Airline Association κατά Department for Transport*, απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2006 (ECLI:EU:C:2006:10), σκέψη 39.

οποιασδήποτε μεταγενέστερης πράξης για την εφαρμογή της ή για την επέλευση των εννόμων αποτελεσμάτων της⁵⁶⁹.

3. Συμπεράσματα – κριτική – προτάσεις

Είναι εύκολα διαγνώσιμο ότι η νομολογία κάθε άλλο παρά συνοχή παρουσιάζει σε σχέση με την ιεράρχηση των κριτηρίων νομιμότητας του ενωσιακού δικαίου υπό το πρίσμα των διεθνών συμφωνιών που δεσμεύουν την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αντίθετα, εμφανίζεται κατακερματισμένη. Πράγματι, σε τρεις διαφορετικές υποθέσεις, που όλες αφορούσαν αμιγώς ή εν μέρει περιβαλλοντικές συμφωνίες, το ευρωπαϊκό δικαστήριο κατέληξε σε τρεις διαφορετικές εκδοχές. Στην απόφαση *Intertanko* έδωσε σαφή προτεραιότητα στη φύση και την οικονομία των υπό κρίση διεθνών συμβάσεων και ειδικότερα στο αν οι διατάξεις τους προορίζονται να απονεύμουν δικαιώματα σε ιδιώτες, τα οποία οι τελευταίοι μπορούν να επικαλούνται ενώπιον των δικαστηρίων. Αντίθετα, και πάντως με αμφίβολη τεκμηρίωση, η απόφαση *Biotech* δεν εξάρτησε τον έλεγχο νομιμότητας από την απόδοση δικαιωμάτων σε ιδιώτες, ενώ τέλος σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης που αφορούσε στη γαλλική λίμνη *Berre*, η απόδοση αυτοτελών και αγώγιμων δικαιωμάτων στους ιδιώτες θεωρήθηκε ως σαφώς ήσσονος σημασίας σε σχέση με την προϋπόθεση του ανεπιφύλακτου χαρακτήρα των διατάξεων της διεθνούς σύμβασης που αφορούσε η υπόθεση.

Το σίγουρο είναι ότι η διαφορετικότητα του διεθνούς δικαίου σε σχέση με το ευρωπαϊκό (ενωσιακό) δίκαιο επιβάλλει ως ένα βαθμό τον έλεγχο της φύσης και της οικονομίας κάθε διεθνούς σύμβασης, δεδομένου μάλιστα ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση διαθέτουμε νομική προσωπικότητα, σαφή εξωστρεφή χαρακτήρα αλλά και ρητή αποστολή στις καταστατικές της Συνθήκες να συμβάλλει στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου, συμμετέχει σε έναν διαρκώς διευρυνόμενο κύκλο διεθνών συνθηκών που κυμαίνονται από διμερείς συμφωνίες (πχ σύνδεσης, εταιρικής σχέσης ή εμπορικής συνεργασίας) έως πολυμερείς συμβάσεις που υλοποιούν τις πολιτικές της και τους στόχους των Συνθηκών. Στον τομέα του περιβάλλοντος ειδικότερα, δεν πρέπει να

⁵⁶⁹ Βλ. και υπόθεση C-416/96, Nour Eddline El-Yassini και Secretary of State for the Home Department, απόφαση της 2ας Μαρτίου 1999 (ECLI:EU:C:1999:107), σκέψη 25· υπόθεση C-18/90, office national de l'emploi (Onem) και Bahia Kziber, απόφαση της 31ης Ιανουαρίου 1991 (ECLI:EU:C:1991:36), σκέψη 15. Σημειωτέον ότι και στις παραπάνω αποφάσεις, κατά την κρίση για το ανεπιφύλακτο των επίμαχων διατάξεων (κυρίως συμφωνιών σύνδεσης) γίνεται λόγος για απευθείας εφαρμογή τους και όχι για άμεσο αποτέλεσμα, επιβεβαιώνοντας ότι το σαφές και ανεπιφύλακτο έχει να κάνει περισσότερο με την ευθεία εφαρμογή των διατάξεων, ιδίως μάλιστα εφόσον οι συμφωνίες σύνδεσης κατά πάγια νομολογία έχουν από τη φύση τους άμεσο αποτέλεσμα.

παροράται ο χαρακτήρας πλείστων συμφωνιών ως μικτών συμφωνιών, στις οποίες συμμετέχει τόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση αυτοτελώς, όσο και τα κράτη – μέλη, σε εκδήλωση της μεταξύ τους συντρέχουσας αρμοδιότητας. Στην περίπτωση που η Ευρωπαϊκή Ένωση, ασκώντας την αρμοδιότητά της, νομοθετεί σε εκτέλεση των διεθνών υποχρεώσεων της, η ανάγκη συμβατότητας του παραγώγου δικαίου που προκύπτει, με τις διεθνείς συνθήκες, παρίσταται επιβεβλημένη, αφού παράλληλα τις ίδιες διεθνείς υποχρεώσεις υπέχουν και τα κράτη – μέλη τα οποία πλέον εμποδίζονται να τις ασκήσουν. Ως εκ τούτου, ο έλεγχος της νομιμότητας του ενωσιακού δικαίου, οφείλει να είναι πιο ευέλικτος και πιο ευρεία επιτρεπτός.

Είναι επίσης εύκολα διαγνώσιμο ότι ο έλεγχος της φύσης και της οικονομίας μιας διεθνούς συνθήκης, ουσιαστικά δηλαδή η *τελολογική ερμηνεία* της, είναι πιο δύσκολη υπόθεση από τον έλεγχο του σαφούς ή ανεπιφύλακτου χαρακτήρα των διατάξεών της, δηλαδή της *γραμματικής της ερμηνείας*. Ως εκ τούτου, ο πρώτος έλεγχος είναι και πιο επιρρεπής σε διαφορετικές ερμηνείες, οι οποίες μάλιστα μπορεί να είναι έκθετες και σε πολιτικές σκοπιμότητες⁵⁷⁰. Είναι προφανές ότι η τάση διαφύλαξης της αυτονομίας του ευρωπαϊκού δικαίου έναντι του διεθνούς είναι έντονη, ίσως και κυρίαρχη. Μια περαιτέρω όμως πολιτική επιλογή άρνησης, στις πλείστες των περιπτώσεων, του ελέγχου νομιμότητας του παραγώγου δικαίου επί τη βάση των διεθνών συμφωνιών, θα μπορούσε από τη μία -ενδεχομένως- να φανεί χρήσιμη σε ότι αφορά στη διαφύλαξη της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης, από την άλλη όμως σαφώς θα αντιτίθονταν στις επιταγές του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ και της μονιστικής αντίληψης που η εν λόγω ρύθμιση απηχεί⁵⁷¹.

Υπάρχουν φωνές, ακόμη και εντός της δικαστικής εξουσίας, που δηλώνουν ξεκάθαρα ότι η στενή εννοιολογική σύνδεση του ελέγχου της φύσης και της οικονομίας των συμβάσεων με την απόδοση δικαιωμάτων σε ιδιώτες, οδηγεί αναπόφευκτα στον αποκλεισμό της πλειοψηφίας των διεθνών συνθηκών ως κριτηρίου

⁵⁷⁰ Πρβλ. Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα J.F. Jacobs της 14^{ης} Ιουνίου 2001, στην υπόθεση *Biotech* (ECLI:EU:C:2001:329), σκέψη 147, σύμφωνα με την οποία: «γενικότερα, θα μπορούσε να θεωρηθεί, ως πολιτική επιλογή, ότι είναι οπωσδήποτε ευκαίριο το Δικαστήριο να μπορεί να ελέγχει τη νομιμότητα των κοινοτικών νομοθετικών πράξεων σε σχέση με δεσμευτικές για την Κοινότητα διεθνείς Συνθήκες. Κανένα άλλο δικαστήριο δεν είναι σε θέση να ελέγχει τη νομιμότητα της κοινοτικής νομοθεσίας κατά συνέπεια, αν το παρόν Δικαστήριο αρνείται να επιληφθεί συναφώς ως αναρμόδιο, ενδέχεται τα κράτη μέλη να υπέχουν αλληλοσυγκρουόμενες υποχρεώσεις, χωρίς να διαθέτουν κανένα μέσο επίλυσής του προβλήματος».

⁵⁷¹ Πρβλ. και Pescatore P., *Drafting and analysing decisions on dispute settlement*, σε: Pescatore P., Davey W., Lowenfeld A. F., *Handbook of WTO/GATT Dispute Settlement*, Translations Publishers Inc., New York, 1997, σελ. 11, σύμφωνα με τον οποίο η εκ των υστέρων προσπάθεια αλλοίωσης των αποτελεσμάτων μιας πολυμερούς συνθήκης μέσω της θέσπισης διατάξεων εσωτερικού δικαίου είναι ασύμβατη με την διεθνώς κατοχυρωμένη αρχή της καλής πίστης.

νομιμότητας των πράξεων των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του παραγώγου δικαίου της, και καθιστά εν τέλει τη διάταξη του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ κενό γράμμα. Κάτι τέτοιο παρίσταται εν πολλοίς ως αυτονόητο και μόνο εκ του γεγονότος ότι το διεθνές δίκαιο, στην συντριπτική πλειοψηφία του, απευθύνεται σε κράτη (ή διεθνείς οργανισμούς) και μόνο κατ' εξαίρεση ή αντανακλαστικά ρυθμίζει τη νομική κατάσταση των ιδιωτών, σε αντίθεση με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης που εκ της φύσης του σκοπεύει να αποδώσει δικαιώματα και σε ιδιώτες. Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορά μεταξύ της νομολογίας που απορρέει από την απόφαση *Van Gend en Loos* και αφορά στο ενωσιακό δίκαιο, και της ως άνω νομολογίας που αφορά στις διεθνείς συμβάσεις. Μια τυπολατρική προσκόλληση συνεπώς στο στενό κριτήριο της απόδοσης ή μη δικαιωμάτων σε ιδιώτες αποτελεί τελικά ανασχετικό παράγοντα της σύμπλευσης του δικαίου της Ένωσης με τις διεθνείς της υποχρεώσεις. Σημειωτέον ότι άρνηση του ελέγχου νομιμότητας σημαίνει αφαίρεση της αρμοδιότητας του ευρωπαϊκού δικαστηρίου να κρίνει τόσο επί προδικαστικών παραπομπών ή προσφυγών μεταξύ ή κατά των κρατών – μελών, όσο και επί των αιτήσεων ακυρώσεως από τα κράτη ή τους προνομιούχους προσφεύγοντες του άρθρου 263 της ΣΛΕΕ.

Εν κατακλείδι, το να αποκλείεται εκ προοιμίου η δυνατότητα ελέγχου της νομιμότητας των νομοθετικών ή άλλων πράξεων των θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης επί τη βάση των διεθνών υποχρεώσεων της από τις συμφωνίες που συνάπτει, για το λόγο και μόνο ότι δεν απονέμονται δικαιώματα σε ιδιώτες, είναι μια αυστηρή προσέγγιση που δεν συνάδει με το γράμμα και το σκοπό των Συνθηκών⁵⁷². Η έρευνα της απόδοσης ή μη δικαιωμάτων σε ιδιώτες από διεθνείς

⁵⁷² Βλ. και Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Niilo Jaaskisen, της 8ης Μαΐου 2014, στις συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-401/12, C-402/12 και C-403/12, Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Vereniging Milieudefensie και Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht (ECLI:EU:C:2014:310), σκέψεις 70 έως 83 και κυρίως 73, 78 και 83, οι οποίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σύμφωνα με τις οποίες: «επιπλέον, με βάση την προεκτεθείσα νομολογία, η θεωρία του αμέσου αποτελέσματος δεν αποτελεί αρχή καθολική και υποχρεωτική στο πλαίσιο του ελέγχου των πράξεων των θεσμικών οργάνων της Ένωσης από τον δικαστή της Ένωσης [...] Προκειμένου να αποφευχθεί η δημιουργία ενός πεδίου εξαιρούμενου από κάθε δικαστικό έλεγχο, φρονώ ότι μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη ότι, στο πλαίσιο του ελέγχου συμβατότητας μιας πράξεως του δικαίου της Ένωσης προς το διεθνές δίκαιο, η έλλειψη αμέσου αποτελέσματος μιας διατάξεως, νοούμενης ως κανόνα με εξαντλητικό περιεχόμενο και ως πηγής δικαιωμάτων, δεν θα πρέπει να παρακωλίδει τον έλεγχο νομιμότητας καθόσον ο έλεγχος αυτός δεν προσκροδνει στα χαρακτηριστικά της συμβάσεως. Αντιθέτως, η διεθνούς δικαίου διάταξη που ενδέχεται να χρησιμεύσει ως κριτήριο αναφοράς ενόψει του ελέγχου νομιμότητας πρέπει απαραίτητως να περιλαμβάνει στοιχεία αρκούντως σαφή, κατανοητά και ακριβή. [...] Ειδικότερα, ορισμένοι συγγραφείς θεώρησαν ότι το ερώτημα εάν μια διεθνής συμφωνία απονέμει δικαιώματα στους ιδιώτες είναι αλιστελής ενόψει της εκτιμήσεως του κατά πόσον μια επίμαχη διάταξη συγκαταλέγεται μεταξύ των κανόνων αναφοράς του Δικαστηρίου προς τον σκοπό του ελέγχου της νομιμότητας των πράξεων του δικαίου της Ένωσης».

συμβάσεις, θα δέχονταν κανείς ότι είναι λυσιτελής και σκόπιμη στην περίπτωση του τρίτου εδαφίου του άρθρου 263 της ΣΛΕΕ και ειδικότερα όταν ιδιώτης, νομικό ή φυσικό πρόσωπο, ως προνομιούχος προσφεύγων επιθυμεί να προσβάλλει το κύρος πράξης του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης που τον αφορά, επί τη βάσει των διατάξεων συγκεκριμένης διεθνούς συμφωνίας που αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του ενωσιακού δικαίου⁵⁷³, ή έστω κατά περίπτωση στις προδικαστικές παραπομπές⁵⁷⁴. Σε κάθε άλλη περίπτωση, κατά την οποία αμφισβητείται η συμβατότητα πράξεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή ζητείται η ερμηνεία τους επί τη βάσει διεθνών συμφωνιών, διαμέσου προσφυγών ή αιτήσεων ακύρωσης των κρατών – μελών, η απόδοση δικαιωμάτων σε ιδιώτες είναι θέμα αλυσιτελές και δεν πρέπει να ανάγεται σε κριτήριο του ελέγχου νομιμότητας⁵⁷⁵. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο έλεγχος θα πρέπει να αφορά αποκλειστικά και μόνο στη συμβατότητα του ρυθμιστικού περιεχομένου των διατάξεων των διεθνών αυτών συμφωνιών με το αντίστοιχο περιεχόμενο των πράξεων του ενωσιακού δικαίου, η δε έρευνα της γενικότερης φύσης και της οικονομία τους είναι επιβεβλημένη, θα πρέπει όμως να διενεργείται σε αυτό το πλαίσιο και με αυτή τη λογική.

⁵⁷³ Πρβλ. υπόθεση C-280/93, Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 1994 (ECLI:EU:C:1994:367), σκέψη 109, σύμφωνα με την οποία: «οι ιδιαιτερότητες αυτές της Γενικής Συμφωνίας (Δασμών και Εμπορίου), τις οποίες επισήμανε το Δικαστήριο για να καταλήξει ότι ένας ιδιώτης υπήκοος κράτους μέλους της Κοινότητας δεν μπορεί να στηριχθεί επ' αυτών και να αμφισβητήσει τη νομιμότητα κοινοτικής πράξεως, δεν επιτρέπουν επίσης στο Δικαστήριο να λάβει υπόψη του τις διατάξεις της Γενικής Συμφωνίας προκειμένου να εκτιμήσει τη νομιμότητα ενός κανονισμού στο πλαίσιο προσφυγής που ασκήθηκε από κράτος μέλος δυνάμει του άρθρου 173, εδάφιο πρώτο, της Συνθήκης».

⁵⁷⁴ Πρβλ. Προτάσεις της Γενικής Εισαγγελέως Juliane Kokott, της 20^{ης} Νοεμβρίου 2007 (ECLI:EU:C:2007:689), σκέψη 66, σύμφωνα με την οποία: «το ερώτημα αν οι επίδικες διατάξεις εφαρμόζονται απευθείας και αν –ως εκ τούτου– δημιουργούν δικαιώματα υπέρ των ιδιωτών δεν είναι αποφασιστικής σημασίας για την απάντηση επί της αιτήσεως εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως. Κατ' αρχήν, ούτε οι νομικές βάσεις της Συνθήκης εφαρμόζονται απευθείας, υπό την έννοια ότι οι ιδιώτες θα μπορούσαν να συναγάγουν εξ αυτών δικαιώματα ή έννομες συνέπειες υπέρ των ιδίων. Εντούτοις, οι ιδιώτες δύνανται να αμφισβητήσουν τη νομιμότητα των διατάξεων του παράγωγου δικαίου αμφισβητώντας τη νομική βάση τους. Το ίδιο ισχύει εν προκειμένω: πρέπει να ελεγχθεί αν η Κοινότητα νομιμοποιείται, δυνάμει της Συμβάσεως για το δίκαιο της θάλασσας, να εκδώσει τις αμφισβητούμενες διατάξεις της οδηγίας 2005/35».

⁵⁷⁵ Πρβλ. και Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα C. Gulmann στην υπόθεση C-280/93, της 8^{ης} Ιουνίου 1994 (ECLI:EU:C:1994:235), σκέψη 137, σύμφωνα με την οποία: «είναι ενδεχόμενο να υπάρχει δυνατότητα επικλήσεως μιας συμφωνίας στο πλαίσιο προσφυγής που ασκείται κατά το άρθρο 173, ανεξάρτητα από το ότι η συμφωνία αυτή δεν έχει άμεσο αποτέλεσμα. Μπορεί να υπάρξει και περίπτωση κατά την οποία οι λόγοι για τους οποίους θεωρείται ότι η συμφωνία δεν έχει άμεσο αποτέλεσμα να είναι τέτοιας φύσεως ώστε συγχρόνως να συναγεται ότι η συμφωνία δεν συναποτελεί μέρος του ερείσματος βάσει του οποίου το Δικαστήριο ασκεί τον έλεγχο του νομιμότητας».

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ – ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑΣ

Α. Προλογικά – Οι μικτές συμφωνίες

ι. Έννοια

Ελάχιστες, αν όχι μηδενικές, είναι οι αναφορές των ιδρυτικών και των τροποποιητικών Συνθηκών στις μικτές συμφωνίες⁵⁷⁶. Αντίθετα, η σημασία τους είναι αναμφίβολα μεγάλη. Η σημασία αυτή προκύπτει από την διαρκώς αυξανόμενη εφαρμογή τους στην πράξη σε όλο και περισσότερες περιπτώσεις⁵⁷⁷, ιδίως δε στον τομέα των περιβαλλοντικών συμφωνιών, μετά και τη ρητή απόδοση νομικής προσωπικότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση που επέτρεψε σε αυτήν αφενός να είναι συμβαλλόμενο μέρος σε διεθνείς συμφωνίες και να αναλαμβάνει υποχρεώσεις *per se*, αφετέρου δε να διαδεχθεί την Ευρωπαϊκή Κοινότητα στις προηγούμενες συμφωνίες της.

Παρά την εν λόγω απουσία ειδικότερων διατάξεων στο πρωτογενές δίκαιο που θα επέτρεπε και τη συναγωγή κάποιου γενικότερου ορισμού, οι μικτές συμφωνίες ορίζονται κατά βάση από το ίδιο το γεγονός της σύμπραξης τόσο της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και των κρατών – μελών, όλων ή κάποιων από αυτά. Έτσι, μια διεθνής συμφωνία θεωρείται μικτή όταν τόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση, και πριν από αυτήν η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ως δικαιούχος της, όσο και όλα ή κάποια⁵⁷⁸ από τα κράτη – μέλη της είναι συμβαλλόμενα μέρη. Ο παραπάνω περιγραφικός ορισμός που ουσιαστικά αποδίδει την πρακτική των διεθνών συμφωνιών, συμπλέκεται αναγκαστικά

⁵⁷⁶ Αναφορές σε μικτές συμφωνίες των Κοινοτήτων με τα κράτη – μέλη βρίσκονται μόνο στο άρθρο 102 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας (ΕΥΡΑΤΟΜ), καθώς και στο άρθρο 133, παρ 6 της Συνθήκης όπως τροποποιήθηκε από τη Συνθήκη της Νίκαιας.

⁵⁷⁷ Βλ. και Macleod I., Hendry I., Hyett S., *The External Relations of the European Communities*, Clarendon Press, Oxford, 1996, σελ. 144.

⁵⁷⁸ Οι λεγόμενες “ατελείς” μικτές συμφωνίες, για τις οποίες θα πρέπει να γίνει αναλογικά δεκτό ότι τα κράτη – μέλη που δεν προσχωρούν δεν αναλαμβάνουν διεθνείς υποχρεώσεις στους τομείς που δεν μεταβιβάζονται σε ενωσιακό επίπεδο, ενώ αντίστοιχα στους τομείς που η αρμοδιότητα μεταβιβάζεται στην Ένωση υπέχουν ευθύνη από το ενωσιακό δίκαιο· βλ. και Heliskoski J., *Mixed Agreements as a Technique for Organizing the International Relations of the European Community and its Member States*, Kluwer Law International, The Hague 2001, σελ. 128· Granvik L., *Incomplete Mixed Environmental Agreements of the Community and the Principle of Bindingness*, σε: M. Koskenniemi (ed.), *International Law Aspects of the European Union*, Kluwer Law International, The Hague 1998· για την έννοια των διμερών και πολυμερών μικτών συμφωνιών βλ. και Kumin A., Bittner P., *Die gemischten Abkommen zwischen der Europäischen Union und ihren Mitgliedstaaten einerseits und dritten Völkerrechtssubjekten andererseits*, *Europarecht, Beiheft*, 2012, σελ. 75επ. και πρβλ. Maresceau M., *A Typology of Mixed Bilateral Agreements*, σε Hillion C., Koutrakos P. (eds), *Mixed Agreements Revisited: The EU and its Member States in the World*, Hart Publishing, Oxford 2010, σελ. 11επ.

και με την κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ της Ένωσης και των κρατών – μελών της⁵⁷⁹, κατά κανόνα περιλαμβάνοντας εννοιολογικά τις διεθνείς συμφωνίες στους τομείς των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων⁵⁸⁰. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί και η άποψη, η οποία ελέγχεται βέβαια για τη νομική της ακριβολογία, ότι στις μικτές συμφωνίες περιλαμβάνονται και οι διεθνείς εκείνες συμφωνίες που άπτονται θεμάτων που υπάγονται στις συντρέχουσες αρμοδιότητες της Ένωσης, αλλά υπογράφονται μόνο από τα κράτη – μέλη, καθότι για παράδειγμα δεν είναι ανοιχτές στην προσχώρηση διεθνών οργανισμών και συνεπώς της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Καταλαβαίνει κανείς ότι η προστασία του περιβάλλοντος, ως συντρέχουσα αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι ο κατεξοχήν τομέας όπου απαντάται η πρακτική των μικτών συμφωνιών με ιδιαίτερος αυξανόμενη σημασία λόγω και της συνεχώς αυξανόμενης διεθνούς πρωτοβουλίας στα περιβαλλοντικά ζητήματα αλλά και της ολοένα και μεγαλύτερης ευαισθητοποίησης της Ένωσης στον τομέα αυτόν σε θεσμικό και νομοθετικό επίπεδο.

ii. Αποτελέσματα

Αν ο ορισμός ή εν πάσει περιπτώσει η έννοια των μικτών συμφωνιών δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες, σίγουρα η περαιτέρω κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών – μελών και συνακόλουθα τα αποτελέσματα των συμφωνιών αυτών στο ενωσιακό δίκαιο είναι θέμα σίγουρα δυσχερέστερο⁵⁸¹ και ως τέτοιο έχει απασχολήσει και τη νομολογία. Η Συνθήκη της Λισαβόνας έχει κατανειμίει τις αρμοδιότητες σε κατηγορίες, ενώ σε σχέση με την εξωτερική αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει περαιτέρω ενσωματώσει στις διατάξεις της⁵⁸² το δόγμα της παραλληλότητας και τη θεωρία των συνεπαγόμενων εξουσιών που είχε προγενέστερα επαρκώς αναπτυχθεί στη νομολογία⁵⁸³ προς όφελος μιας συνεκτικής δράσης της Ένωσης σε εσωτερικό και εξωτερικό επίπεδο. Ίσως, με βάση το δόγμα της παραλληλότητας και τις αντίστοιχες διατάξεις της Συνθήκης, να είναι πιο δόκιμο να θεωρήσουμε ως μικτές συμφωνίες τις συμφωνίες εκείνες οι οποίες

⁵⁷⁹ Βλ. Rosas A., *The European Union and Mixed Agreements*, σε: Dashwood A. and Hillion C. (eds), *The General Law of EC External Relations*, Sweet & Maxwell, London 2000, σελ. 203–204.

⁵⁸⁰ Βλ. McGoldrick D., *International Relations Law of the European Union*, Longman, London 1997, σελ. 78, 79.

⁵⁸¹ Πρβλ. και Rosas A., *Mixed Union-Mixed Agreements* in M. Koskenniemi ό.π., σελ. 125.

⁵⁸² Βλ. άρθρα 216, παρ. 1 και 3, παρ. 1 ΣΛΕΕ, ό.π., Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Τέταρτο, Τμήμα Δεύτερο και Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο Πρώτο.

⁵⁸³ Βλ. υπόθεση C-22/70, (*AETR/ERTA*), απόφαση της 31^{ης} Μαρτίου 1971 (ECLI:EU:1971:32), σκέψη 22.

συνάπτονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη – μέλη σε τομείς συντρεχουσών αρμοδιοτήτων που ακόμη δεν έχουν κατανεμηθεί⁵⁸⁴, αλλιώς αν η Ένωση έχει επαρκώς ασκήσει τις αρμοδιότητές της αυτομάτως αποκτά και αποκλειστική εξωτερική αρμοδιότητα σύναψης διεθνών συμφωνιών, ή αλλιώς η σύναψή τους από κοινού με τα κράτη – μέλη αποτελεί φαινόμενη μόνο περίπτωση μικτών συμφωνιών⁵⁸⁵.

Αντιστρόφως, η άσκηση ή μη των αρμοδιοτήτων εκ μέρους της Ένωσης είναι θέμα ενωσιακού δικαίου⁵⁸⁶, υπό την έννοια ότι η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε διεθνείς συμφωνίες, ακόμη και από κοινού με τα κράτη – μέλη πληροί την βασική προϋπόθεση της προς τα έξω δέσμευσής της από τις διατάξεις των συμφωνιών αυτών. Αν περαιτέρω οι συμφωνίες αυτές μπορούν να αποτελέσουν και τη βάση για τον έλεγχο της νομιμότητας του ενωσιακού δικαίου θεμελιώνοντας ταυτόχρονα και την αρμοδιότητα του ευρωπαϊκού δικαστηρίου, εξαρτάται από την εσωτερική κατανομή των αρμοδιοτήτων.

Ήδη από νωρίς και παρά τη σιωπή του πρωτογενούς δικαίου, οι μικτές συμφωνίες ήταν γνωστές ως πρακτική, το δε ευρωπαϊκό δικαστήριο υπήγαγε αυτές στο ίδιο νομικό καθεστώς με τις αμιγώς από την Κοινότητα συναπτόμενες συμφωνίες, θεωρώντας και αυτές ως αναπόσπαστο τμήμα του κοινοτικού δικαίου. Σε σύμπνοια και με τις προαναφερθείσες αποφάσεις *Heageman*⁵⁸⁷ και *Kupferberg*⁵⁸⁸, η απόφαση

⁵⁸⁴ Βλ. C-431/05, *Merck Genéricos - Produtos Farmacêuticos Ld^a κατά Merck & Co. Inc. και Merck Sharp & Dohme Ld^a*, απόφαση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2007, (ECLI:EU:C:2007:496), σκέψη 32, σύμφωνα με την οποία: «η Συμφωνία ΠΟΕ συνήφθη από την Κοινότητα και από όλα τα κράτη μέλη της δυνάμει συντρεχουσας αρμοδιότητας και, όπως επισήμανε το Δικαστήριο με τη σκέψη 24 της προπαρατεθείσας απόφασης *Hermès*, χωρίς να έχουν κατανεμηθεί μεταξύ Κοινότητας και κρατών μελών οι έναντι των άλλων συμβαλλομένων μερών υποχρεώσεις τους» και C-53/96, *Hermès International κατά FHT Marketing Choice BV.*, απόφαση της 16^{ης} Ιουνίου 1998, (ECLI:EU:C:1998:292), σκέψη 24 ως παραπέμπει και αμέσως προηγούμενη απόφαση.

⁵⁸⁵ Βλ. Koutrakos P., *EU International Relations Law*, Hart Publishing, Oxford 2006, σελ. 152· βλ και Rosas A., *The European Union and Mixed Agreements*, ό.π., σελ. 205 με εκεί παραπομπές.

⁵⁸⁶ Βλ. C-459/03, *Επιτροπή κατά Ιρλανδίας*, απόφαση της 30^{ης} Μαΐου 2006, (ECLI:EU:C:2006:345), σκέψεις 94-96, σύμφωνα με τις οποίες: «όπως προκύπτει από τα ανωτέρω, η ύπαρξη της εξωτερικής αρμοδιότητας της Κοινότητας στον τομέα της προστασίας του θαλάσσιου περιβάλλοντος δεν εξαρτάται, καταρχήν, από την έκδοση πράξεων του παράγωγου δικαίου που καλύπτουν τον οικείο τομέα και θα μπορούσαν να θιγούν σε περίπτωση συμμετοχής των κρατών μελών στη διαδικασία σύναψης της επίμαχης συμφωνίας, κατά την έννοια της αρχής που καθιέρωσε το Δικαστήριο με τη σκέψη 17 της προπαρατεθείσας απόφασης *AETR*. Η Κοινότητα έχει την ευχέρεια να συνάπτει συμφωνίες στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος, έστω και αν τα ειδικά ζητήματα που διέπουν οι συμφωνίες αυτές δεν αποτελούν ακόμη ή αποτελούν όλως μερικόως αντικείμενο κοινοτικής κανονιστικής ρυθμίσεως μη δυνάμενης να θιγεί εξ αυτού (βλ., υπό την έννοια αυτή, προπαρατεθείσα γνωμοδότηση 2/00, σκέψεις 44 έως 47, και απόφαση της 7ης Οκτωβρίου 2004, C-239/03, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, Σύλλογή 2004, σ. I-9325, σκέψη 30). Υπό τις περιστάσεις αυτές, επιβάλλεται να εξεταστεί αν και σε ποιο βαθμό η Κοινότητα, καθιστάμενη συμβαλλόμενο μέρος της ΣΔΘ, επέλεξε να ασκήσει την εξωτερική αρμοδιότητά της στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος».

⁵⁸⁷ Ο.π. C-181/73, σκέψεις 4-5.

⁵⁸⁸ Ο.π. C-104/81, σκέψη 14.

Demirel έκανε ρητά λόγο για μικτές συμφωνίες, απαντώντας μάλιστα και απορρίπτοντας αιτιάσεις για την έλλειψη αρμοδιότητας του δικαστηρίου ως προς την ερμηνεία των διατάξεών του⁵⁸⁹. Η σταθερή αναφορά μάλιστα της νομολογίας σε αποφάσεις οι οποίες αφορούσαν απλώς συμφωνίες ελεύθερου εμπορίου μεταξύ της Κοινότητας και τρίτων κρατών και δεν ήταν ή δεν είχαν λόγο να είναι μικτές συμφωνίες, όπως η απόφαση *Kupferberg*, προκειμένου να επεκταθεί και στις μικτές συμφωνίες η ίδια νομική ισχύς ως αναπόσπαστου τμήματος της ενωσιακής έννομης τάξης δείχνει την έμφαση του δικαστηρίου στην υποχρέωση των κρατών – μελών να σέβονται τις διεθνείς συμφωνίες της Ένωσης⁵⁹⁰. Βέβαια, η θεμελίωση της αρμοδιότητας του δικαστηρίου ερείδονταν σε όλες αυτές τις αποφάσεις στον κοινοτικό χαρακτήρα των επίδικων διατάξεων⁵⁹¹ καθώς επίσης και στο κοινοτικό συμφέρον για την ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων των διεθνών συμβάσεων. Η νομολογία έκτοτε δεν παρέκκλινε⁵⁹², αντίθετα εξελίχθηκε αντιμετωπίζοντας τις μικτές συμφωνίες ολοένα και περισσότερο ως ενιαίο σύνολο που ως τέτοιο εντάσσεται στην ενωσιακή έννομη τάξη. Τα αποτελέσματα όμως των επιμέρους διατάξεων των συμφωνιών αυτών στο ενωσιακό δίκαιο ποικίλουν ανάλογα και με την κατανομή των εσωτερικών αρμοδιοτήτων, θέμα στο οποίο η νομολογία δεν εμφανίζει την αντίστοιχη συνοχή.

Η τάση της νομολογίας είναι να αναγνωρίζει καταρχάς ως νομική βάση ελέγχου του ενωσιακού δικαίου εκείνες τις διατάξεις των μικτών συμφωνιών που

⁵⁸⁹ Βλ. C-12/86, *Meryem Demirel κατά Δήμου Schwäbisch Gmünd*, απόφαση της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1987, (ECLI:EU:C:1987:400), σκέψη 8, σύμφωνα με την οποία: «η κυβέρνηση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου θεωρούν πάντως ότι, όταν πρόκειται για μικτές συμφωνίες, όπως η υπό κρίση συμφωνία και το πρωτόκολλο, η αρμοδιότητα ερμηνείας του Δικαστηρίου δεν αφορά τις διατάξεις με τις οποίες τα κράτη μέλη ανέλαβαν δεσμεύσεις έναντι της Τουρκίας στο πλαίσιο των ιδίων τους αρμοδιοτήτων, όπως συμβαίνει με τις διατάξεις σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων».

⁵⁹⁰ Βλ. *Rosas A., Mixed Union-Mixed Agreements in M. Koskeniemi* ό.π., σελ. 140, 141.

⁵⁹¹ Βλ. *Demirel* ό.α.π., σκέψη 9, σύμφωνα με την οποία: «πράγματι, όταν πρόκειται για συμφωνία συνδέσεως που δημιουργεί ιδιαίτερους και προνομιακούς δεσμούς με τρίτο κράτος που, τουλάχιστον εν μέρει, μετέχει του κοινοτικού συστήματος, το άρθρο 238 παρέχει κατ' ανάγκη στην Κοινότητα αρμοδιότητα να διασφαλίζει την τήρηση των δεσμεύσεων έναντι τρίτων κρατών σε όλους τους τομείς που καλύπτονται από τη Συνθήκη. Από το γεγονός ότι η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων αποτελεί, δυνάμει του άρθρου 48 και επόμενα της Συνθήκης ΕΟΚ, έναν από τους τομείς που καλύπτονται από τη Συνθήκη, συνάγεται ότι οι δεσμεύσεις που έχουν αναληφθεί σ' αυτό τον τομέα εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της Κοινότητας βάσει του άρθρου 238. Επομένως, δεν τίθεται το ζήτημα αν το Δικαστήριο έχει αρμοδιότητα να ερμηνεύει διατάξεις μικτής συμφωνίας που περιέχει δέσμευση την οποία μόνο τα κράτη μέλη μπορούν να αναλάβουν στο πλαίσιο των ιδίων τους αρμοδιοτήτων».

⁵⁹² Βλ. C-344/04, *International Air Transport Association, European Low Fares Airline Association κατά Department for Transport*, απόφαση της 10^{ης} Ιανουαρίου 2006, (ECLI:EU:C:2006:10), σκέψη 36 με εκεί περαιτέρω παρατιθέμενη νομολογία· και C-311/04, *Algemene Scheeps Agentuur Dordrecht BV, κατά Inspecteur der Belastingdienst – Douanedistrict Rotterdam*, απόφαση της 12^{ης} Ιανουαρίου 2006, (ECLI:EU:C:2006:23), σκέψη 25.

εντάσσονται σε τομείς που η Ευρωπαϊκή Ένωση επιλέγει να ασκήσει τις αρμοδιότητές της⁵⁹³. Το θέμα βέβαια αν οι διατάξεις των διεθνών αυτών συμφωνιών έχουν περαιτέρω και άμεσο αποτέλεσμα, ώστε ο έλεγχος της νομιμότητας να περάσει στην ουσία, είναι διαφορετικό και εξαρτάται από τις αντίστοιχες προϋποθέσεις που έχουν τεθεί από τη νομολογία. Αντίθετα, όταν πρόκειται για τομέα στον οποίο η αρμοδιότητα έχει παραμείνει στα κράτη – μέλη, τότε εναπόκειται σε αυτά να αναγνωρίσουν αν οι αντίστοιχες διατάξεις των μικτών συμφωνιών παράγουν άμεσο αποτέλεσμα και ως εκ τούτου επιτρέπουν την επίκλησή τους ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, καθότι το ενωσιακό δίκαιο ούτε υπαγορεύει ούτε απαγορεύει τις έννομες τάξεις των κρατών – μελών να αναγνωρίζουν υπέρ των ιδιωτών δικαιώματα ερειδόμενα ευθέως σε διεθνείς κανόνες ή αντίστοιχα στα εθνικά δικαστήρια να επιβάλλουν την εφαρμογή τους⁵⁹⁴.

Η καινοτομία της πρόσφατης νομολογίας έγκειται πάντως στο γεγονός ότι αναγνωρίζει την αρμοδιότητα του δικαστηρίου να ερμηνεύσει τις μικτές συμφωνίες προς το σκοπό της εξακρίβωσης του βαθμού στον οποίο έχει ασκηθεί μια αρμοδιότητα σε ενωσιακό επίπεδο⁵⁹⁵, διακρίνοντας έτσι μεταξύ μιας *αρμοδιότητας ερμηνείας*, η οποία συντρέχει σε κάθε περίπτωση, ακόμη δηλαδή και όταν η Ένωση δεν έχει ασκήσει τις αρμοδιότητές της, και μιας *αρμοδιότητας εφαρμογής* των διατάξεων των μικτών συμφωνιών που συντρέχει όταν υφίσταται και η αντίστοιχη αρμοδιότητα σε ενωσιακό επίπεδο. Η αρμοδιότητα μάλιστα της ερμηνείας των μικτών συμφωνιών θεμελιώνεται στο αντίστοιχο ενωσιακό συμφέρον, ήτοι να δοθεί απάντηση επί της κατανομής των αρμοδιοτήτων σε ενωσιακό επίπεδο από το καθ' ύλη αρμόδιο δικαιοδοτικό όργανο⁵⁹⁶.

⁵⁹³ Βλ. C-300/98, Parfums Christian Dior SA κατά TUK Consultancy BV και Assco Gerüste GmbH και Rob van Dijk κατά Wilhelm Layher GmbH & Co. KG και Layher BV, απόφαση της 14^{ης} Δεκεμβρίου 2000, (ECLI:EU:C:2000:688), σκέψεις 47.

⁵⁹⁴ Βλ. Dior ό.π., σκέψεις 48.

⁵⁹⁵ Βλ. Dior ό.π., σκέψεις 32επ. (33, 35).

⁵⁹⁶ Βλ. Merck ό.π., σκέψεις 36-38, σύμφωνα με τις οποίες: «η απάντηση στο ερώτημα [...] απαιτεί την εξέταση του ζητήματος της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ της Κοινότητας και των κρατών μελών της. Το τελευταίο αυτό ερώτημα απαιτεί ενιαία απάντηση σε κοινοτικό επίπεδο την οποία μόνον το Δικαστήριο είναι σε θέση να δώσει. Ως εκ τούτου, υφίσταται βέβαιο κοινοτικό συμφέρον να θεωρηθεί ότι το Δικαστήριο είναι αρμόδιο να ερμηνεύσει το άρθρο 33 της ΣΔΠΠΕ προκειμένου να προσδιορίσει, όπως το καλεί να πράξει εν προκειμένω το αιτούν δικαστήριο, αν η αναγνώριση στην ως άνω διάταξη άμεσου αποτελέσματος προσκρούει στο κοινοτικό δίκαιο» και Hermès ό.π., σκέψη 32.

iii. Τα κριτήρια ελέγχου της κατανομής των αρμοδιοτήτων

Πότε έχει ασκηθεί η αρμοδιότητα εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε συγκεκριμένο τομέα με αποτέλεσμα να έχει μετατραπεί σε αποκλειστική, είναι θέμα *ad hoc* κρινόμενο. Σημειωτέον ότι μια διεθνής σύμβαση μπορεί να περιέχει πολλές διατάξεις υπαγόμενες σε διαφορετικούς τομείς, επί των οποίων κάποιοι υπάγονται στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Ένωσης και κάποιοι άλλοι στις συντρέχουσες αρμοδιότητες. Αλλά, ακόμη και αν το ρυθμιστικό περιεχόμενο μια διεθνούς σύμβασης εξαντλείται σε έναν και μόνο τομέα, ήτοι για παράδειγμα στον τομέα του περιβάλλοντος ο οποίος γενικά υπάγεται στις συντρέχουσες αρμοδιότητες, δεν αποκλείεται για κάποιες ρυθμίσεις που αποτελούν τμήμα μόνο της διεθνούς σύμβασης η αρμοδιότητα να έχει μεταφερθεί σε ενωσιακό επίπεδο, ενώ για τις υπόλοιπες ρυθμίσεις οι αρμοδιότητες να παραμένουν αρμόδια τα κράτη – μέλη.

Η κρίση είναι κατ' ανάγκην *ad hoc*, τα κριτήρια όμως με τα οποία το ΔΕΕ κρίνει κάθε φορά το παραπάνω ζήτημα δεν φαίνεται να είναι αποκρυσταλλωμένα. Η κρίση του δικαστηρίου επαφίεται σίγουρα στην ύπαρξη ή μη επαρκούς εσωτερικής (ενωσιακής) νομοθεσίας που αφορά στο εκάστοτε συγκεκριμένο ζήτημα για το οποίο ανακύπτει θέμα κατανομής αρμοδιοτήτων. Έτσι, ενδεικτική είναι δήλωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας περί κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ αυτής και των κρατών – μελών στον τομέα της θαλάσσιας ρύπανσης κατά την υπογραφή της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας (Σύμβαση του Montego Bay), δήλωση η οποία αποτελεί ερευνητέα παράμετρο και στην υπόθεση του εργοστασίου *MOX*⁵⁹⁷, και σύμφωνα με την οποία οι εν λόγω αρμοδιότητες παραμένουν στα κράτη – μέλη όταν δεν υφίστανται κανόνες σε κοινοτικό επίπεδο ή όταν υφίστανται μεν κοινοτικοί κανόνες, οι οποίοι όμως αποτελούν απλώς κανόνες *de minimis*⁵⁹⁸.

Για την εύρεση πάντως του βαθμού κατανομής των αρμοδιοτήτων, η νομολογία δεν εμφανίζεται αρραγής και κυμαίνεται άλλοτε μεταξύ του *εύρους* και άλλοτε μεταξύ της *σημασίας* της υπάρχουσας ενωσιακής νομοθεσίας, άλλοτε δε

⁵⁹⁷ Ο.π., C-459/03 (*Επιτροπή κατά Ιρλανδίας*). Σε ότι αφορά στην ορθότητα της απόφασης του εργοστασίου *MOX* πρβ. και Cremona M., *Defending the Community Interest: The Duties of Cooperation and Compliance*, σε: Cremona M., Be Witte Br. (eds.), *EU Foreign Relations Law: Constitutional Fundamentals*, Hart Publishing, Oxford 2008, σε. 150-151.

⁵⁹⁸ Βλ. σκέψεις 104επ. που αναφέρονται στη δήλωση της Κοινότητας για την κατανομή των αρμοδιοτήτων και η οποία (δήλωση) τελεί υπό την επιφύλαξη της Κοινότητας να ενεργεί πάρα ταύτα στον εν λόγω τομέα ασκώντας τελικά την αρμοδιότητά της. Βλ. και Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Poiares Maduro στην ίδια υπόθεση της 18^{ης} Ιανουαρίου 2006 (ECLI:EU:C:2006:42), σκέψεις 35, 36.

συγκεράζοντας τα δύο αυτά στοιχεία. Έτσι, στην υπόθεση που είδαμε παραπάνω και αφορούσε στη λίμνη *Berre*, η οποία ως λίμνη αλμυρού νερού απειλούνταν από τις εκχύσεις σε αυτήν γλυκού νερού και ιλύος, το δικαστήριο έκρινε ότι η Ένωση είχε αποκτήσει αποκλειστική αρμοδιότητα στα ζητήματα που καλύπτονταν από τις αντίστοιχες διατάξεις της Σύμβασης και του Πρωτοκόλλου (των Αθηνών) για την προστασία της Μεσογείου Θαλάσσης⁵⁹⁹, διότι το αντικείμενο αυτό, ήτοι η προστασία του περιβάλλοντος και ειδικότερα των υδάτων, καλύπτονταν ευρέως από την κοινοτική νομοθεσία παρότι δεν υπήρχαν ειδικές διατάξεις που απαγόρευαν την έκχυση ιλύος και γλυκού νερού⁶⁰⁰. Στην ίδια συλλογιστική εντάσσεται και η Γνωμοδότηση του δικαστηρίου που αφορά στην υπογραφή εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης για την βιοασφάλεια⁶⁰¹ και την κατανομή των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων⁶⁰². Η Γνωμοδότηση καταλήγει ότι η Κοινότητα και τα κράτη – μέλη είχαν συντρέχουσα αρμοδιότητα στη σύναψη του Πρωτοκόλλου, συνάγοντας το συμπέρασμα αυτό από το γεγονός ότι η υφιστάμενη κοινοτική νομοθεσία κατά το χρόνο υπογραφής του Πρωτοκόλλου κάλυπτε μόνο εν μέρει τον αντίστοιχο τομέα⁶⁰³. Αντίθετα, στην υπόθεση *Merck* το δικαστήριο θεώρησε ότι οι αρμοδιότητες στον τομέα των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας δεν είχαν μεταβιβαστεί στην Ένωση, διότι οι υφιστάμενες ρυθμίσεις της ενωσιακής νομοθεσίας κατά το χρόνο της δικανικής κρίσης ήταν ελάχιστα σημαντικές ώστε να θεωρείται ότι οι αρμοδιότητες ασκούνται σε ενωσιακό επίπεδο⁶⁰⁴.

⁵⁹⁹ Βλ. άρθρα 4, παράγραφος 1, και 8 της Σύμβασης και άρθρο 6, παράγραφοι 1 και 3 του Πρωτοκόλλου των Αθηνών περί της προστασίας της Μεσογείου από τη ρύπανση από χερσαίες πηγές.

⁶⁰⁰ Βλ. υπόθεση C-239/03, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, κατά Γαλλικής Δημοκρατίας, απόφαση της 7^{ης} Οκτωβρίου 2004 (ECLI:EU:C:2004:598), σκέψεις 27-31.

⁶⁰¹ Το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης για την "πρόληψη των προερχόμενων από τη βιοτεχνολογία κινδύνων" στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τη βιολογική ποικιλομορφία, στο οποίο κατέληξαν οι διαπραγματεύσεις της Συνδιάσκεψης των Μερών της Σύμβασης στις 29 Ιανουαρίου 2000 στο Μόντρεαλ του Καναδά, και το οποίο τέθηκε προς υπογραφή στο Ναϊρόμπι της Κένυας στις 15 Μαΐου 2000 και υπεγράφη από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τα κράτη - μέλη της στις 24 Μαΐου 2000.

⁶⁰² Βλ. Γνωμοδότηση 2/00 της 6^{ης} Δεκεμβρίου 2001 (ECLI:EU:C:2001:664).

⁶⁰³ *Ibid.*, σκέψη 46.

⁶⁰⁴ Βλ. *Merck* ό.π., σκέψεις 46-48.

B. Διεθνείς συμβάσεις και ευρωπαϊκή νομοθεσία

1. Κλιματική αλλαγή

A. Διεθνείς συμβάσεις

Η κλιματική αλλαγή που καταγεγραμμένα συντελείται με ταχείς ρυθμούς τις τελευταίες δεκαετίες από τη δραστηριότητα του ανθρώπου, ιδίως δε από τη χρήση ορυκτών καυσίμων και την έκλυση στην ατμόσφαιρα ανθρωπογενών αερίων που συμβάλλουν στην αύξηση της θερμοκρασίας της γης, αποτελεί σίγουρα την κορωνίδα των περιβαλλοντικών προκλήσεων σε διεθνές επίπεδο⁶⁰⁵. Είναι θέμα που αφορά την ολότητα, τα δε αποτελέσματά του αφορούν πλέον ήδη τις παρούσες γενιές και όχι αφηρημένα το μέλλον. Αξίζει επιγραμματικά να σημειωθεί ως αποτέλεσμα της κλιματικής αλλαγής η αύξηση των ακραίων καιρικών φαινομένων, καθώς και η επαπειλούμενη πλέον εξαφάνιση περιοχών του πλανήτη ή και ολόκληρων κρατών από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Από την άλλη, ακριβώς επειδή αποτελεί ένα παγκόσμιο πρόβλημα που μπορεί να λυθεί μόνο σε διεθνές επίπεδο, έχει κινητοποιήσει τη διεθνή κοινότητα σε βαθμό ανάλογο ίσως, αν επιτρέπεται η σύγκριση, με τη διεθνή κινητικότητα που οφείλονταν στους παγκόσμιους πολέμους. Ανεξαρτήτως συνεπώς από τα κατ' ουσία αποτελέσματα της διεθνούς προσπάθειας σε ότι αφορά στο περιβαλλοντικό ζήτημα καθεαυτό, η συμμετοχή της συντριπτικής πλειοψηφίας των κρατών στις διεθνείς πρωτοβουλίες και συνακόλουθα η συμβολή του ζητήματος στην ίδια την εξέλιξη του διεθνούς δικαίου υπήρξε σημαντική και συνεχίζεται μετεξελισσόμενη.

i. Η Σύμβαση Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή (UNFCCC)

Η πρωτοβουλία για την ανάληψη διεθνούς δράσης στο πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής ανήκει στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών που έχει και τη μεγαλύτερη διακρατική εμβέλεια και συνεπώς κύρος. Η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή που υπεγράφη το 1992 και στην οποία συμμετέχει σχεδόν το σύνολο της διεθνούς κοινότητας⁶⁰⁶, είναι το αποτέλεσμα της παγκόσμιας Συνδιάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον που έλαβε χώρα στο Ρίο ντε Τζανέιρο από τις 3 έως τις 14 Ιουνίου 1992, σε κλίμα διεθνούς ευφορίας και

⁶⁰⁵ Βλ. και Taylor P., *An Ecological Approach to International Law, Responding to Challenges of Climate Change*, Routledge, London/New York 1998, σελ. 10επ.

⁶⁰⁶ Η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή τέθηκε σε ισχύ την 21^η Μαρτίου 1994 μετά τη δήλωση συμμετοχής σε αυτήν 165 κρατών. Σήμερα έχουν προσχωρήσει συνολικά 195 χώρες, η συντριπτική δηλαδή πλειοψηφία της διεθνούς κοινότητας.

αισιοδοξίας που εμφορείτο και από τις γενικότερες διεθνείς εξελίξεις και ανακατατάξεις της εποχής. Η κλιματική αλλαγή ήταν η μια από τις μεγάλες θεματικές με τις οποίες ασχολήθηκε η Συνδιάσκεψη, μεταξύ των οποίων και η προστασία της βιοποικιλότητας, η πρόληψη της ερημοποίησης αλλά η προστασία και της στιβάδας του όζοντος⁶⁰⁷. Ομολογουμένως από τις παραπάνω θεματικές και με βάση τα αποτελέσματα των διεθνών δεσμεύσεων που αναλήφθηκαν αντίστοιχα, όπως στη συνέχεια υλοποιήθηκαν κατά την πάροδο των ετών, η κλιματική αλλαγή είναι ο λιγότερο επιτυχημένος τομέας που χωλαίνει μέχρι και σήμερα περισσότερο από τους λοιπούς, και που έδωσε όμως για το λόγο αυτό έναυσμα για για το λόγο αυτό την ανάληψη νέων δράσεων που συμφωνήθηκαν στο Παρίσι το 2015.

Η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή έθεσε ως γενικό στόχο τη σταθεροποίηση των συγκεντρώσεων των αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα σε τέτοια επίπεδα που δεν προκαλούν επικίνδυνες επιπτώσεις στο κλίμα⁶⁰⁸, και ως επιμέρους στόχους τη συνεργασία και την ενημέρωση μεταξύ των κρατών⁶⁰⁹, χωρίς να αναλαμβάνονται περαιτέρω ειδικότερες και συγκεκριμένες δεσμεύσεις ποσοστιαίας μείωσης των επιβλαβών ανθρωπογενών αερίων. Παρά συνεπώς την ευρεία συμμετοχή κρατών και παρά το γεγονός ότι η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή συνιστά κατά βάση δεσμευτική διεθνή συμφωνία υπό την έννοια ότι υπάγεται στη σφαίρα του *hard law*, αποτέλεσε κατά γενική ομολογία *empty shell* που έχρηζε εξειδίκευσης και συμπλήρωσης για να αποκτήσει υπόσταση και πρακτική σημασία. Η ιδιαίτερη σημασία της έγκειται περισσότερο αφενός στη μαζικότητα της διεθνούς συμμετοχής και στην εδραίωση της διεθνούς συνειδητοποίησης ότι η περιβαλλοντική προστασία αποκτά χαρακτήρα επιτακτικής ανάγκης, και αφετέρου στην υιοθέτηση βασικών αρχών για το μέλλον με προεξάρχουσα την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης⁶¹⁰. Περαιτέρω, κατέστη σαφές ότι η επιστημονική αβεβαιότητα που κατεξοχήν ενυπάρχει στον τομέα της κλιματικής αλλαγής ως πολυπαραγοντικού προβλήματος δεν πρέπει να αποτελεί τροχοπέδη για τη λήψη μέτρων υπό τη βασική αρχή της προφύλαξης⁶¹¹. Και τέλος, με την Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή υιοθετήθηκε η αρχή της

⁶⁰⁷ Οι Συμβάσεις για την προστασία του όζοντος δεν αποτελούν κατ' ακριβολογία "Συμβάσεις του Ρίο", προηγούνται μάλιστα της Συνδιάσκεψης του Ρίο, όμως η προστασία του όζοντος περιλαμβάνεται ως θεματική της Agenda 21 και περιβαλλοντική προτεραιότητα.

⁶⁰⁸ Βλ. άρθρο 2 UNFCCC.

⁶⁰⁹ Βλ. άρθρο 4 UNFCCC.

⁶¹⁰ Βλ. άρθρο 3.4 και 3.5 UNFCCC.

⁶¹¹ Βλ. άρθρο 3.3 UNFCCC.

κοινής αλλά διαφοροποιημένης ευθύνης⁶¹², η οποία αποτελεί και τη βάση της κοινής αποδοχής των ευθυνών και συνακόλουθα των ευρέων συναινέσεων μεταξύ των κρατών. Ως εκ τούτου, η Σύμβαση αναγνώρισε διαφορετικές ομάδες κρατών οι οποίες θα αναλάμβαναν διαφοροποιημένες σε περιεχόμενο ή βαρύτητα υποχρεώσεις, δημιουργώντας έτσι ένα σύστημα τριών ουσιαστικά ταχυτήτων, διακρίνοντας τις ομάδες των κρατών στις βιομηχανικές χώρες⁶¹³, στις χώρες υπό οικονομική μετάβαση⁶¹⁴ και τέλος στις αναπτυσσόμενες χώρες⁶¹⁵.

ii. Το Πρωτόκολλο του Κιότο (1997) και η Τροποποίηση της Ντόχα (2012)

Η πρώτη συμφωνία που έθεσε συγκεκριμένους στόχους μείωσης των επιβλαβών ανθρωπογενών αερίων, αλλά μόνο για τις ανεπτυγμένες χώρες, είναι το ιδιαιτέρως αναγνωρίσιμο και γνωστό Πρωτόκολλο του Κιότο. Υπεγράφη στην ομώνυμη πόλη της Ιαπωνίας το 1997 μετά τη Συνδιάσκεψη των Μερών, την οποία ίδρυσε ως όργανό της η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή και η οποία έλαβε χώρα στο Βερολίνο το 1995. Το Πρωτόκολλο του Κιότο έθεσε ως βασικό στόχο τη μείωση έξι βασικών ανθρωπογενών αερίων, κατά ποσοστό 5% με έτος αναφοράς τις εκπομπές του 1990, για το χρονικό διάστημα από το 2008 έως το 2012 και έως τότε την επίτευξη προόδου στον τομέα με την παράλληλη υποχρέωση της ανά πάσα στιγμή προσκόμισης σχετικών αποδείξεων. Το Πρωτόκολλο του Κιότο λειτούργησε επί τη βάση της αρχής των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών και έθεσε στόχους μείωσης των αερίων ξεχωριστούς για κάθε συμβαλλόμενο κράτος ανάλογα με το βαθμό και τις ανάγκες ανάπτυξης καθενός. Για την επίτευξη των τιθέμενων στόχων, το Πρωτόκολλο του Κιότο πρότεινε μια σειρά εθνικών πολιτικών μείωσης των εκπομπών, όπως η προώθηση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, καθώς και διακρατικών συνεργειών, όπως η ανταλλαγή πληροφοριών και τεχνογνωσίας. Επίσης, το Πρωτόκολλο του Κιότο προέβλεπε τρεις ειδικότερους καινοτόμους σε σύλληψη μηχανισμούς διακρατικών συνεργασιών, με σκοπό τη μείωση των εκπομπών ρύπων σε συνδυασμό με την καθαρή οικονομική ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων ιδίως χωρών.

⁶¹² Βλ. άρθρο 3.1 και 3.2 UNFCCC.

⁶¹³ Πρόκειται για τις βιομηχανικές χώρες του ΟΟΣΑ που ανέλαβαν όλες τις υποχρεώσεις του άρθρου 4 της UNFCCC και ιδίως τη χρηματοδότηση των μέτρων και τη μεταφορά τεχνολογίας προς τις αναπτυσσόμενες χώρες.

⁶¹⁴ Εννοούνται οι χώρες που βρίσκονταν σε μετάβαση στην οικονομία της αγοράς, δηλαδή οι χώρες του υπό κατάρρευση ανατολικού μπλοκ, οι οποίες ανέλαβαν μόνο τις υποχρεώσεις του άρθρου 4.1 και 4.2 της UNFCCC χωρίς υποχρεώσεις χρηματοδότησης των αναπτυσσόμενων χωρών.

⁶¹⁵ Ανέλαβαν μόνο τις βασικές υποχρεώσεις του άρθρου 4.1 της UNFCCC.

Ειδικότερα, οι μηχανισμοί αυτοί περιλαμβάνουν την *εμπορία εκπομπών (emission trading)*⁶¹⁶, με την οποία ουσιαστικά θεσμοθετείται η εμπορευσιμότητα των μονάδων εκπομπών ρύπων και δίνεται η δυνατότητα στα κράτη να πωλούν και να αγοράζουν δικαιώματα ρύπων ανάλογα με το απόθεμα που διαθέτουν, ήτοι να αγοράζουν μονάδες ρύπων όταν έχουν υπερβεί τα όρια εκπομπών τους και αντίστοιχα να πωλούν τις μονάδες ρύπων που δεν έχουν χρησιμοποιήσει από τα επιτρεπόμενα όρια εκπομπών τους· τον *μηχανισμό καθαρής ανάπτυξης (clean development mechanism)*⁶¹⁷, σύμφωνα με τον οποίο οι ανεπτυγμένες χώρες πιστώνονται τις μειώσεις εκπομπών των αναπτυσσόμενων χωρών, στις οποίες συνεισφέρουν χρηματοδοτώντας έργα υποδομών που αφορούν στο περιβάλλον, όπως είναι για παράδειγμα οι ανανεώσιμες ή άλλες πηγές καθαρής ενέργειας ή διαχείρισης απορριμμάτων· και τέλος, τον μηχανισμό της *από κοινού εφαρμογής (joint implementation)*⁶¹⁸, σύμφωνα με τον οποίο οι ανεπτυγμένες χώρες πιστώνονται τις μειώσεις εκπομπών των χωρών που βρίσκονται σε οικονομία μετάβασης (των τότε πρώην ανατολικών χωρών), για τα έργα που πραγματοποιούν σε αυτές και έχουν ως συνέπεια τη μείωση των εκπομπών.

Προϋπόθεση για να τεθεί σε ισχύ το Πρωτόκολλο του Κιότο ήταν η επικύρωσή του από 55 χώρες οι οποίες έπρεπε παράλληλα να αντιπροσωπεύουν το 55% των συνολικών εκπομπών αερίων με έτος αναφοράς και πάλι το 1990. Η αποχώρηση των Ηνωμένων Πολιτειών, μείζονος ρυπαντή κατά ποσοστό που άγγιζε το 25% παγκοσμίως, κατέστησε το στόχο αυτό ως προς το σκέλος της εκπομπής αερίων ιδιαίτερα δυσχερή, εν τέλει όμως η προσχώρηση της Ρωσίας έκανε δυνατή την θέση σε ισχύ του Πρωτοκόλλου στις 16 Φεβρουαρίου του 2005.

Τέλος, η Τροποποίηση της Ντόχα στο Πρωτόκολλο του Κιότο, η οποία εγκρίθηκε από τη Συνδιάσκεψη των Μερών της Σύμβασης Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή στη Ντόχα του Κατάρ στις 8 Δεκεμβρίου 2012⁶¹⁹, αφορά στη δεύτερη περίοδο δεσμεύσεων βάσει του πρωτοκόλλου του Κιότο για τα έτη από το 2013 έως και 2020, και τροποποιεί τόσο το γενικό στόχο μείωσης των αερίων του θερμοκηπίου αυξάνοντάς τον σε ποσοστό 18% σε σχέση με τις εκπομπές του 1990, όσο και τις επιμέρους υποχρεώσεις των κρατών, ενώ προσέθεσε ένα επιπλέον ανθρωπογενές αέριο

⁶¹⁶ Βλ. άρθρο 17 του Πρωτοκόλλου του Κιότο.

⁶¹⁷ Βλ. άρθρο 12 του Πρωτοκόλλου του Κιότο.

⁶¹⁸ Βλ. άρθρο 6 του Πρωτοκόλλου του Κιότο.

⁶¹⁹ Βλ. απόφαση 1/CMP.8, που εγκρίθηκε από τη διάσκεψη των συμβαλλομένων μερών, η οποία επέχει θέση συνόδου των μερών στο Πρωτόκολλο του Κιότο, FCCC/KP/CMP/2012/13/Add.1.

στον σχετικό πίνακα των υπό μείωση αερίων του θερμοκηπίου. Η Τροποποίηση της Ντόχα θα τεθεί σε ισχύ όταν την επικυρώσουν τα τρία τέταρτα των συμβαλλομένων στο Πρωτόκολλο του Κιότο κρατών, δηλαδή 144 κράτη εκ συνόλου 192⁶²⁰.

Σημειωτέον ότι με βάση τη σχετική δυνατότητα που παρέχεται από το Πρωτόκολλο του Κιότο, η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη – μέλη της επέλεξαν την από κοινού τήρηση των δεσμεύσεών τους⁶²¹ κατά την επικύρωση του Πρωτοκόλλου⁶²². Την ίδια πρόθεση δήλωσαν και κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για την Τροποποίηση της Ντόχα. Έτσι η Ευρωπαϊκή Ένωση από κοινού με τα κράτη – μέλη της δεσμεύθηκαν στη μείωση των αερίων του θερμοκηπίου κατά την πρώτη περίοδο δεσμεύσεων σε ποσοστό συνολικά 8% και κατά τη δεύτερη περίοδο σε ποσοστό 20% με έτος αναφοράς το 1990. Πρακτικά, η από κοινού τήρηση των υποχρεώσεων σημαίνει ότι αν η κοινή δέσμευση επιτευχθεί, τότε θεωρείται ότι κάθε μέρος που συμφώνησε και συμμετέχει στην από κοινού δέσμευση έχει πετύχει τους στόχους του. Αντίθετα αν η κοινή δέσμευση αποτύχει, κάθε μέρος ευθύνεται για το επίπεδο εκπομπών του που καθορίζεται στη συμφωνία της κοινής τήρησης των δεσμεύσεων. Το σημαντικό είναι ότι σε ότι αφορά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η κοινή δέσμευση συνεπάγεται για τα κράτη – μέλη της όχι μόνο υποχρεώσεις απορρέουσες από τη διεθνή συμφωνία, κυρίως στην περίπτωση που δεν επιτευχθεί ο κοινός στόχος, αλλά και ενδοευρωπαϊκές υποχρεώσεις από το ενωσιακό δίκαιο και συνακόλουθα το αυστηρότερο σύστημα ελέγχου που εγκαθιδρύει η Ευρωπαϊκή Ένωση προς τήρησή του. Άλλωστε, ακόμη και αν δεν δίνονταν η δυνατότητα από το ίδιο το Πρωτόκολλο του Κιότο για την από κοινού τήρηση των υποχρεώσεων μεταξύ των συμβαλλομένων κρατών, η προσχώρηση της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθεαυτής θα σήμαινε κατ' ανάγκη και τη νομοθέτηση ενωσιακού δικαίου, αφού η κλιματική αλλαγή παρότι εντασσόμενη σε τομέα συντρεχουσών αρμοδιοτήτων μπορεί να επιτευχθεί καλύτερα σε ενωσιακό επίπεδο σύμφωνα και με την αρχή της επικουρικότητας. Στην περίπτωση όμως αυτή, το ενωσιακό δίκαιο θα ήταν περισσότερο προσανατολισμένο στα επίπεδα των επιμέρους δεσμεύσεων των κρατών – μελών.

⁶²⁰ Σύμφωνα με την τελευταία αναφορά του ΟΗΕ (Ιούλιος 2016), τα κράτη που έχουν ήδη επικυρώσει την Τροποποίηση της Ντόχα ανέρχονται σε 66.

⁶²¹ Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο του Κιότο, τα μέρη μιας συμφωνίας για την από κοινού τήρηση των δεσμεύσεων πρέπει να καθορίζουν τα αντίστοιχα επίπεδα των δικαιωμάτων εκπομπών για το καθένα από αυτά και να τα γνωστοποιούν τη στιγμή της κατάθεσης των εγγράφων αποδοχής τους.

⁶²² Βλ. Απόφαση 2002/358/ΕΚ του Συμβουλίου, της 25ης Απριλίου 2002, για την έγκριση, εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, του Πρωτοκόλλου του Κιότο στη Σύμβαση Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για τις κλιματικές μεταβολές και την από κοινού τήρηση των σχετικών δεσμεύσεων, ΕΕ L 130, 15.5.2002, σελ. 1.

iii. Η Συμφωνία των Παρισίων (2015)

Η 21^η σύνοδος της Συνδιάσκεψης των Μερών της Σύμβασης Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή, που έλαβε χώρα στο Παρίσι από τις 30 Νοεμβρίου έως τις 11 Δεκεμβρίου 2015, κατέληξε σε νέα συμφωνία στις 12 Δεκεμβρίου 2015. Η συμφωνία θα παραμείνει ανοιχτή προς υπογραφή για διάστημα ενός έτους από τις 22 Απριλίου 2016 και θα τεθεί σε εφαρμογή κατά τους ορισμούς της, όταν επικυρωθεί από 55 κράτη τα οποία αντιπροσωπεύουν το 55% της παγκόσμιας εκπομπής ρύπων, ενημερωμένης πλέον με τα σημερινά δεδομένα.

Στη Συμφωνία των Παρισίων δόθηκε εμφατικά πανηγυρικός τόνος, καθώς και η μάλλον εσκεμμένη αίσθηση ότι πρόκειται για μια εντελώς νέα διεθνή συμφωνία στον τομέα της κλιματικής αλλαγής, αποκομμένη από το παρελθόν, προκειμένου η κοινή γνώμη να αποσυνδέσει αυτήν από την αποτυχία ανάσχεσης της κλιματικής αλλαγής και των επιπτώσεων της, ουσιαστικά δηλαδή από την αποτυχία των διεθνών προσπαθειών τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια. Παρόλα αυτά όμως, η συμφωνία αυτή υπεγράφη στο πλαίσιο της UNFCCC από τη Συνδιάσκεψη των Μερών της (COP21)⁶²³ και κατ' ακριβολογία δεν αποτελεί τίποτα άλλο παρά ένα νέο Πρωτόκολλο στη Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή. Το περιεχόμενό της όμως είναι ιδιαίτερα καινοτόμο και αποτυπώνει όλη την ωριμότητα της διεθνούς κοινότητας που πηγάζει από την αποτυχία των προγενέστερων προσπαθειών, καθώς και τη συνειδητοποίηση ότι η κλιματική αλλαγή αποτελεί πρόβλημα διεθνούς και αλληλοεξαρτώμενης διακρατικά εμβέλειας που χρήζει συνολικής προσπάθειας προκειμένου να πετύχει η αντιμετώπισή του. Επειδή συνεπώς κάθε απώλεια κράτους είναι υπολογίσιμη, η προηγούμενη δε εμπειρία δείχνει τη δυσαρέσκεια των κρατών που ανέλαβαν μονομερώς υποχρεώσεις, έγινε κατανοητό ότι κάθε κράτος οφείλει μεν να συνεισφέρει, στο μέτρο όμως των δυνατοτήτων του. Περαιτέρω, χρειάζονται νέοι, ευέλικτοι μηχανισμοί εφαρμογής των συμφωνιών και συμμόρφωσης των κρατών με τις αναλαμβανόμενες διεθνώς υποχρεώσεις τους.

Η Συμφωνία των Παρισίων εξαγγέλλει ως μακροπρόθεσμο στόχο την προσπάθεια να συγκρατηθεί η αύξηση της θερμοκρασίας κάτω από το όριο των 2°C σε σχέση με την προβιομηχανική εποχή, καθώς και τις περαιτέρω προσπάθειες να μειωθεί

⁶²³ Βλ. απόφαση 1/CP.21, *Adoption of the Paris Agreement*, FCCC/CP/2015/10/Add.1.

στον 1,5°C⁶²⁴. Δεν θέτει συγκεκριμένες υποχρεώσεις για τα κράτη. Αντίθετα, ενθαρρύνει τα κράτη να φτάσουν το συντομότερο δυνατόν στο ανώτατο επίπεδο εκπομπής αερίων και στη συνέχεια να προχωρήσουν σε δραστικές και ραγδαίες μειώσεις εκπομπών⁶²⁵, αναγνωρίζοντας ότι για τα αναπτυσσόμενα κράτη ο χρόνος έναρξης των μειώσεων θα καθυστερήσει περισσότερο. Στη βάση της κοινής αλλά διαφοροποιημένης ευθύνης⁶²⁶, προβλέπεται ότι τα ίδια τα κράτη, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητές τους⁶²⁷, θα ορίσουν τους στόχους τους σε σχέση με τις μειώσεις των εκπομπών τους, από τους οποίους θα προκύψουν και οι επιμέρους εθνικές τους υποχρεώσεις, υποχρεούμενα να τηρήσουν τις υποχρεώσεις αυτές⁶²⁸. Έτσι, η συμφωνία καθίσταται δεσμευτική για όλα τα κράτη, τίθενται δηλαδή υποχρεώσεις μείωσης εκπομπών τόσο για τα ανεπτυγμένα όσο και για τα αναπτυσσόμενα κράτη, ανάλογα όμως με τις ιδιαιτερότητες, τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και τις ανάγκες ανάπτυξης του καθενός. Οι τιθέμενες από τα κράτη υποχρεώσεις θα καταγράφονται και θα συγκρίνονται στον θεσμοθετούμενο απολογισμό (*global stocktake*)⁶²⁹, ο οποίος θα λάβει χώρα για πρώτη φορά το 2023 και στη συνέχεια ανά πενταετία⁶³⁰, ώστε να ελέγχεται περιοδικά η επίτευξη του στόχου συγκράτησης της θερμοκρασίας με βάση τις κάθε φορά αναληφθείσες υποχρεώσεις από τα συμβαλλόμενα κράτη και εν τέλει η αποτελεσματικότητα της συμφωνίας⁶³¹. Σε ότι αφορά στους μηχανισμούς εφαρμογής της συμφωνίας και συμμόρφωσης των κρατών, θεσμοθετείται ειδική επιτροπή, αποτελούμενη από ειδήμονες και επιφορτισμένη με ετήσιους ελέγχους, η οποία δεν διαθέτει ποινικό χαρακτήρα αλλά έχει ρόλο βοηθητικό προς τα κράτη προκειμένου να πετύχουν τους στόχους τους, ενώ επιπλέον λειτουργεί επί τη βάση της διαφάνειας⁶³². Πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η διαφάνεια δεν είναι από τις πλέον διαδεδομένες αρχές στο διεθνές δίκαιο, αφού κατά βάση οι διαπραγματεύσεις διεξάγονται συνήθως κεκλεισμένων των θυρών και με βάση τις αρχές της διπλωματίας που προστατεύουν τα εθνικά συμφέροντα. Η πρόβλεψη της Συμφωνίας των Παρισίων για επιτροπή συμμόρφωσης που λειτουργεί επί τη βάση των αρχών της διαφάνειας,

⁶²⁴ Βλ. άρθρο 2 της Συμφωνίας των Παρισίων, η οποία εξαγγέλλει τον παραπάνω στόχο στο πλαίσιο της αειφόρου ανάπτυξης και της προσπάθειας εξάλειψης της φτώχειας, ήτοι υπό τα δεδομένα και τις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης.

⁶²⁵ Βλ. άρθρο 4.1.

⁶²⁶ Βλ. άρθρα 4.3.

⁶²⁷ Πρβλ. άρθρο 4.6.

⁶²⁸ Βλ. άρθρο 4.2.

⁶²⁹ Βλ. άρθρο 14.1.

⁶³⁰ Βλ. άρθρο 14.2.

⁶³¹ Βλ. άρθρο 14.3.

⁶³² Βλ. άρθρο 15.

όπως επίσης και οι προβλεπόμενες στη συμφωνία επιμέρους υποχρεώσεις των κρατών να κοινοποιούν όλες τις απαραίτητες πληροφορίες που σχετίζονται με τις αναληφθείσες υποχρεώσεις τους, δηλαδή τα εθνικά τους σχέδια καθώς και τα αποτελέσματα της εφαρμογής των σχεδίων αυτών στην πράξη, είναι μια ιδιαίτερα καινοτόμος πρόβλεψη. Τέλος, και πάλι υπό την αρχή της διαφάνειας, διατηρούνται οι υποχρεώσεις των ανεπτυγμένων κρατών για την παροχή οικονομικής βοήθειας και τη μεταφορά τεχνολογίας στα αναπτυσσόμενα ή λιγότερο ανεπτυγμένα κράτη⁶³³.

Εν κατακλείδι, καθίσταται σαφές ότι η Συμφωνία των Παρισίων, ανεξαρτήτως των επί της ουσίας αποτελεσμάτων που ενδέχεται να έχει στο φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής, σίγουρα δημιουργεί αισιοδοξία ως προς το μέλλον του διεθνούς δικαίου καταρχάς, διότι σε αυτήν αποτυπώνεται με βεβαιότητα η κατανόηση από τη διεθνή κοινότητα των παθογενειών που υπήρξαν στο παρελθόν, καθώς και η προσπάθεια αλλαγής νοοτροπίας προς εξάλειψή τους. Έτσι, σε όλο το κείμενο της συμφωνίας είναι εμφανής η συνειδητοποίηση του συμφέροντος κινητοποίησης όσο το δυνατόν περισσότερων δυνάμεων, ώστε να αποφευχθεί η αδράνεια κρατών, ιδίως μάλιστα όταν συγκαταλέγονται στους μεγάλους ρυπαντές, όπως συνέβη κατά το παρελθόν με τις Ηνωμένες Πολιτείες και το Πρωτόκολλο του Κιότο. Νέοι μηχανισμοί συμμόρφωσης που δεν ποινικοποιούν την παραβατική συμπεριφορά των κρατών και κυρίως δεν αποβάλλουν τα κράτη από τις διεθνείς πρωτοβουλίες, αλλά αντίθετα υποβοηθούν την εκπλήρωση των υποχρεώσεων σε περιπτώσεις υστέρησης, βασισμένοι σε καθεστώς κοινής εμπιστοσύνης και αλληλοβοήθειας οδηγούν στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Υπό την ίδια συλλογιστική, οι εξατομικευμένες υποχρεώσεις των κρατών που αναλαμβάνονται από τα ίδια, σε καθεστώς διαφάνειας, ανάλογα με τις δυνατότητες ή τις ανάγκες τους⁶³⁴, και ελέγχονται κατά την εκτέλεσή τους από ανεξάρτητες και επιστημονικά άρτιες αρχές ή όργανα, εξασφαλίζουν ευρεία συναίνεση. Προφανής είναι επίσης στο κείμενο της συμφωνίας, η επικαιροποίηση των αναγκών με βάση τα σημερινά δεδομένα, κάτι που είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την επίτευξη των στόχων. Είναι προφανές ότι χώρες που κατατάσσονταν στις αναπτυσσόμενες με βάση τα δεδομένα της δεκαετίας του 1990, όπως για παράδειγμα η

⁶³³ Βλ. αναλυτικότερα άρθρα 9, 10 και 11.

⁶³⁴ Στο κείμενο της συμφωνίας οι όροι "μείωση" και "προσαρμογή" ("mitigation" και "adaptation") εναλλάσσονται (βλ. άρθρα 4, και ιδίως 6 και 7), εννοώντας ότι ανάλογα με τις επιπτώσεις τις κλιματικής αλλαγής που κυμαίνονται σε βαρύτητα από κράτος σε κράτος, κάποια κράτη υφίστανται ήδη τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής σε ενεστάτα χρόνο και σε βαθμό επιτακτικής ανάγκης, ήτοι βρίσκονται ήδη σε στάδιο πέραν της πρόληψης και χρήζουν επιτακτικώς μέτρα προσαρμογής στις νέες συνθήκες.

Κίνα, αποτελούν σήμερα μείζονες ρυπαντές που οφείλουν να συνεισφέρουν στην μείωση των αερίων που προκαλούν με βάση τα σημερινά δεδομένα.

Τελικά η Συμφωνία των Παρισίων δείχνει ότι ο μακροπρόθεσμος στόχος μπορεί ενδεχομένως να εξυπηρετηθεί αποτελεσματικότερα όταν τίθενται σταδιακά ηπιότερες υποχρεώσεις διαδικαστικού χαρακτήρα, στην υλοποίηση των οποίων τα κράτη αλληλοβοηθούνται, παρά όταν τίθεται μια βασική αλλά ανελαστική υποχρέωση που δεν μπορεί να υλοποιηθεί ακόμη και όταν η παράβασή της ποινικοποιείται αυστηρά. Υπό αυτή την έννοια η Συμφωνία των Παρισίων αποτελεί σημαντικό σταθμό και μεγάλο βήμα προς μια ουσιαστική αντιμετώπιση του ιδιάζοντος προβλήματος της κλιματικής αλλαγής, αλλά και τον πρόδρομο νέας νοοτροπίας διεθνών συμφωνιών και σε άλλους τομείς.

B. Ευρωπαϊκή ενσωμάτωση

i. Νομοθεσία

Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ο πιο ένθερμος υποστηρικτής των διεθνών πρωτοβουλιών για την πρόληψη και καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής⁶³⁵, η οποία εντάσσεται βέβαια στο πλαίσιο του γενικότερου ενδιαφέροντός της για το περιβάλλον, υλοποιώντας έτσι και την αντίστοιχη πολιτική της. Συμμετέχει συνειδητά σε όλες τις διεθνείς προσπάθειες, με τη μορφή και τα νομικά μέσα που διαθέτει σε κάθε στάδιο εξέλιξής της, ενώ κατά κανόνα θέτει περισσότερο φιλόδοξους στόχους μείωσης των επιβλαβών αερίων από αυτούς που ορίζουν οι διεθνείς συμβάσεις, όπως συνέβη για παράδειγμα τόσο με το Πρωτόκολλο του Κιότο όσο και με την Τροποποίηση της Ντόχα.

Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις διεθνείς συμβάσεις συνεπάγεται ασφαλώς και την παραγωγή ενωσιακού δικαίου. Παρότι οι διεθνείς συμφωνίες στα περιβαλλοντικά θέματα αποτελούν κατά κανόνα μικτές συμφωνίες και υπογράφονται παράλληλα και από τα κράτη – μέλη, το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής μπορεί εξ ορισμού να αντιμετωπισθεί αποτελεσματικότερα σε ενωσιακό επίπεδο, όπερ σύμφωνα και με την αρχή της επικουρικότητας σημαίνει την ανάληψη δράσης εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την άσκηση των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων. Το συναρπαστικό με την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ότι και η ίδια αποτελεί μια διεθνή έννομη τάξη, η οποία μάλιστα, παρότι περιφερειακού (ευρωπαϊκού) χαρακτήρα, έχει

⁶³⁵ Βλ. και Κατσιμπάρδης Κ., Το διεθνές καθεστώς για την προστασία της ατμόσφαιρας: η περίπτωση του θερμοκηπίου, εκδ. Αντ. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2007, σελ. 439.

διανύσει μια αξιοπρόσεκτη πορεία ολοκλήρωσης, συλλογικά και θεματικά, που την καθιστά ωριμότερη και πληρέστερη διεθνή τάξη. Ως εκ τούτου, πολλές φορές καθίσταται δυσδιάκριτο αν η ίδια είναι πρόδρομος ή απλά ακόλουθος των διεθνών εξελίξεων. Έτσι, αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη κατά το έτος 1993, και μόλις ένα έτος από τη Συνδιάσκεψη του Ρίο όταν η διεθνής κοινότητα προσπαθούσε ακόμη να βρει το βηματισμό της στο πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, χωρίς να έχουν τεθεί ακόμη ουσιαστικές δεσμεύσεις μεταξύ των κρατών, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα είχε ήδη θεσπίσει μηχανισμό παρακολούθησης των ανθρωπογενών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα και άλλων αερίων που συμβάλλουν στο φαινόμενο του θερμοκηπίου⁶³⁶, χωρίς αυτό να αποτελεί κατ' ακριβολογία την υλοποίηση διεθνούς δέσμευσής της⁶³⁷, αντίθετα δε υλοποίηση της δικής της πολιτικής όπως αυτή ήδη τότε προέκυπτε από το άρθρο 130Π της ΣΕΟΚ⁶³⁸. Τα αυτό γίνεται διαχρονικά. Πολύ πριν την πρόσφατη Συμφωνία των Παρισίων η Ευρωπαϊκή Ένωση, θέτοντας τους στόχους της για τη δεύτερη περίοδο δεσμεύσεων έως το 2020, είχε ρητά δηλώσει ότι η επίτευξη του βασικού στόχου της Σύμβασης Πλαίσιο μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν η αύξηση της θερμοκρασίας συγκρατηθεί στους 2°C σε σχέση με την προβιομηχανική εποχή⁶³⁹, ενώ είχε περαιτέρω

⁶³⁶ Βλ. Απόφαση 93/389/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 24ης Ιουνίου 1993, για ένα μηχανισμό παρακολούθησης των εκπομπών CO₂ και άλλων αερίων που συμβάλλουν στο φαινόμενο του θερμοκηπίου μέσα στην Κοινότητα, ΕΕ L 167, 9.7.1993, σελ. 31–33.

⁶³⁷ Βλ. το σκεπτικό της Απόφασης 93/389/ΕΟΚ, σύμφωνα με το οποίο: «[...] ότι όλα τα κράτη μέλη και η Κοινότητα έχουν υπογράψει τη σύμβαση-πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για τις κλιματικές μεταβολές, η οποία, όταν επικυρωθεί, θα υποχρεώνει τις αναπτυσσόμενες χώρες και τα άλλα μέρη που απαριθμούνται στο παράρτημα Ι της σύμβασης να λάβουν μέτρα περιορισμού των προερχομένων από ανθρώπινες δραστηριότητες εκπομπών CO₂ και άλλων αερίων που συμβάλλουν στο φαινόμενο του θερμοκηπίου και που δεν υπάρχουν στις διατάξεις του Πρωτοκόλλου του Μόντρεαλ, με στόχο να επαναφέρουν, ξεχωριστά ή ως σύνολο, στα επίπεδα του 1990 τις ανθρωπογενείς αυτές εκπομπές μέχρι το τέλος της τρέχουσας δεκαετίας- ότι, με την προοπτική αυτή, είναι επιθυμητό να εξασφαλιστεί η συμβατότητα με το μηχανισμό παρακολούθησης που θα καθοριστεί δυνάμει της σύμβασης- ότι αυτό είναι ιδιαίτερος σημαντικό όσον αφορά τις μεθοδολογίες για τη σύνταξη απογραφών και τις υποχρεώσεις κατάρτισης εκθέσεων- ότι, κατά την υπογραφή της σύμβασης, η Κοινότητα και τα κράτη μέλη της επαναδιακήρυξαν το στόχο της σταθεροποίησης των εκπομπών CO₂ μέχρι το 2000, στα επίπεδα του 1990 στο σύνολο της Κοινότητας, όπως αναφέρεται στα συμπεράσματα του Συμβουλίου της 29ης Οκτωβρίου 1990, της 13ης Δεκεμβρίου 1991 της 5ης Μαΐου 1992 και της 26ης Μαΐου 1992».

⁶³⁸ Βλ. το σκεπτικό της Απόφασης 93/389/ΕΟΚ, σύμφωνα με το οποίο: «Έχοντας υπόψη: τη συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και ιδίως το άρθρο 130P, την πρόταση της Επιτροπής [...] Εκτιμώντας ότι: η Επιτροπή υπογράμμισε στα πλαίσια μιας κοινοτικής στρατηγικής για τον περιορισμό των εκπομπών CO₂ και τη βελτίωση της ενεργειακής αποτελεσματικότητας, την ανάγκη να δημιουργηθεί ένας μηχανισμός παρακολούθησης και αξιολόγησης».

⁶³⁹ Βλ. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14^{ης} Φεβρουαρίου 2007 για την κλιματική μεταβολή (ΕΕ C287Ε, 29.11.2007, σελ. 344) και Απόφαση 406/2009/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2009, περί των προσπαθειών των κρατών μελών να μειώσουν τις οικείες εκπομπές αερίων θερμοκηπίου, ώστε να τηρηθούν οι δεσμεύσεις της Κοινότητας για μείωση των εκπομπών αυτών μέχρι το 2020 (ΕΕ L 140 της 5.6. 2009, σελ. 136-148) η οποία αναφέρει στις σκέψεις (1) και (2): «απώτερος σκοπός της σύμβασης-πλαισίου των Ηνωμένων Εθνών για τις κλιματικές μεταβολές (UNFCCC), που εγκρίθηκε εξ' ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με την απόφαση 94/69/ΕΚ του Συμβουλίου, είναι η σταθεροποίηση των συγκεντρώσεων των αερίων

καταλήξει και στην ανάγκη συνέχισης μείωσης των εκπομπών και μετά το 2020 και έως το 2050 και μάλιστα δραστικά σε μεγάλο βαθμό⁶⁴⁰. Η Ευρωπαϊκή Ένωση πρωτοστατεί μάλιστα στην επιβολή της εφαρμογής των υποχρεώσεων μείωσης των αερίων του θερμοκηπίου διατομεακά, κατά το δυνατόν σε όλες τις κατηγορίες ανθρώπινων δραστηριοτήτων⁶⁴¹, όπως είναι και οι αεροπορικές μεταφορές⁶⁴² ή η διεθνής ναυτιλία, και θέτει στόχους να επεκταθεί η ρυθμιστική ενέργεια των συμφωνιών για την κλιματική αλλαγή και σε τομείς που δεν υπάρχουν αντίστοιχες

θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα σε επίπεδα τα οποία αποτρέπουν την επικίνδυνη ανθρωπογενή παρεμβολή στο κλιματικό σύστημα. Κατά τη γνώμη της Κοινότητας, όπως εκφράστηκε πιο πρόσφατα, ιδίως από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Μαρτίου 2007, για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, η συνολική ετήσια μέση αύξηση της θερμοκρασίας στην επιφάνεια του πλανήτη δεν θα πρέπει να υπερβεί τους 2 °C σε σύγκριση με τα προ της βιομηχανικής εποχής επίπεδα».

⁶⁴⁰ Ibid., σκέψη (2): *«οι εκπομπές αερίων θερμοκηπίου στην Κοινότητα που καλύπτονται από την παρούσα απόφαση θα πρέπει να συνεχίσουν να μειώνονται και πέραν του 2020 ως τμήμα των προσπαθειών της Κοινότητας να συμβάλει στην επίτευξη αυτού του παγκόσμιου στόχου μείωσης των εκπομπών. Οι ανεπτυγμένες χώρες, περιλαμβανομένων των κρατών μελών της ΕΕ, θα πρέπει να συνεχίσουν να πρωτοστατούν, δεσμευόμενες να μειώσουν συλλογικά έως το 2020 τις οικείες εκπομπές αερίων θερμοκηπίου κατά 30% εν συγκρίσει προς το 1990. Δεσμεύονται να το πράξουν επίσης με σκοπό να μειώσουν συλλογικά έως το 2050 τις εκπομπές τους κατά 60 έως 80% σε σχέση με το 1990».*

⁶⁴¹ Πρβλ. Κανονισμός 443/2009/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2009, σχετικά με τα πρότυπα επιδόσεων για τις εκπομπές από τα καινούργια επιβατικά αυτοκίνητα, στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης προσέγγισης της Κοινότητας για τη μείωση των εκπομπών CO₂ από ελαφρά οχήματα (ΕΕ L 140 της 5.6.2009, σελ. 1). Οδηγία 2009/28/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2009, σχετικά με την προώθηση της χρήσης ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές και την τροποποίηση και τη συνακόλουθη κατάργηση των οδηγιών 2001/77/ΕΚ και 2003/30/ΕΚ (ΕΕ L 140 της 5.6.2009, σελ. 16). Οδηγία 2009/29/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2009, για τροποποίηση της οδηγίας 2003/87/ΕΚ με στόχο τη βελτίωση και την επέκταση του συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου της Κοινότητας (ΕΕ L 140 της 5.6.2009, σελ. 63). Οδηγία 2009/30/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2009, με την οποία τροποποιείται η οδηγία 98/70/ΕΚ όσον αφορά τις προδιαγραφές για τη βενζίνη, το ντίζελ και το πετρέλαιο εσωτερικής καύσης και την καθιέρωση μηχανισμού για την παρακολούθηση και τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, τροποποιείται η οδηγία 1999/32/ΕΚ του Συμβουλίου όσον αφορά την προδιαγραφή των καυσίμων που χρησιμοποιούνται στα πλοία εσωτερικής ναυσιπλοΐας και καταργείται η οδηγία 93/12/ΕΟΚ (ΕΕ L 140 της 5.6.2009, σελ. 88). Οδηγία 2009/31/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2009, σχετικά με την αποθήκευση διοξειδίου του άνθρακα σε γεωλογικούς σχηματισμούς και για την τροποποίηση της οδηγίας 85/337/ΕΟΚ του Συμβουλίου, των οδηγιών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2000/60/ΕΚ, 2001/80/ΕΚ, 2004/35/ΕΚ, 2006/12/ΕΚ και 2008/1/ΕΚ, και του κανονισμού 1013/2006/ΕΚ (ΕΕ L 140 της 5.6.2009, σελ. 114). Απόφαση 406/2009/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2009, περί των προσπαθειών των κρατών μελών να μειώσουν τις οικείες εκπομπές αερίων θερμοκηπίου, ώστε να τηρηθούν οι δεσμεύσεις της Κοινότητας για μείωση των εκπομπών αυτών μέχρι το 2020 (ΕΕ L 140 της 5.6.2009, σ. 136).

⁶⁴² Βλ. Οδηγία 2008/101/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Νοεμβρίου 2008 για την τροποποίηση της οδηγίας 2003/87/ΕΚ ώστε να ενταχθούν οι αεροπορικές δραστηριότητες στο σύστημα εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου εντός της Κοινότητας (ΕΕ L 8, 13.1.2009, σελ. 3–21), και ιδίως σκέψεις 17 και 19, σύμφωνα με τις οποίες: *«οι αεροπορικές μεταφορές έχουν επίπτωση στην αλλαγή του κλίματος μέσω της έκλυσης διοξειδίου του άνθρακα, οξειδίων του αζώτου, υδρατμών και σωματιδίων θεικών ενόσω και αιθάλης [...] η Κοινότητα και τα κράτη μέλη της θα πρέπει να εξακολουθήσουν να επιδιώκουν συμφωνία για παγκόσμια μέτρα μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου από τις αεροπορικές μεταφορές. Το κοινοτικό σύστημα μπορεί να λειτουργήσει ως υπόδειγμα για την παγκόσμια χρησιμοποίηση του συστήματος εμπορίας εκπομπών. Η Κοινότητα και τα κράτη μέλη της θα πρέπει να συνεχίσουν να είναι σε επαφή με τρίτες χώρες κατά τη διάρκεια της εφαρμογής της παρούσας οδηγίας και να ενθαρρύνουν τις τρίτες χώρες να λάβουν ανάλογα μέτρα».*

ειδικότερες διεθνείς συμφωνίες ή αντίστοιχες ρυθμίσεις από τους αρμόδιους ειδικότερα διεθνείς οργανισμούς⁶⁴³.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει νομοθετήσει πλείστες φορές, κυρίως στον τομέα της εμπορίας εκπομπών⁶⁴⁴, καθώς και της λειτουργίας του αντίστοιχου συστήματος στους κόλπους της (EU-ETS, *Emission Trade System of the European Union*), το οποίο αποτελεί πρότυπο διεθνώς, είχε δε ήδη θεσμοθετηθεί πριν τεθεί σε ισχύ το Πρωτόκολλο του Κιότο⁶⁴⁵ και τροποποιήθηκε έκτοτε πολλαπλώς σε ευθυγράμμιση με τις εκάστοτε αναλαμβανόμενες διεθνείς δεσμεύσεις της Ένωσης. Υπάρχει συνεπώς ένα ευρύ φάσμα νομοθεσίας σε ενωσιακό επίπεδο, το οποίο ρυθμίζει αφενός την από κοινού τήρηση των δεσμεύσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών – μελών της με τη θεσμοθέτηση μηχανισμού παρακολούθησης των εκπομπών αερίων⁶⁴⁶, και αφετέρου τη διαχείριση των εκπομπών ρύπων με τη δημιουργία μονάδων εκπομπών, καθώς και τα πρότυπα λογιστικής καταγραφής των μονάδων με τη δημιουργία μητρών⁶⁴⁷.

⁶⁴³ Ό.π. (406/2009/EK), σκέψη (2): «στη μείωση αυτή θα πρέπει να συμβάλουν όλοι οι τομείς της οικονομίας, περιλαμβανομένων της διεθνούς ναυτιλίας και αεροπορίας. Η αεροπορία συμβάλλει στις εν λόγω μειώσεις έχοντας συμπεριληφθεί στο κοινοτικό σύστημα εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου («κοινοτικό σύστημα»). Εάν έως τις 31 Δεκεμβρίου 2011 δεν εγκριθεί από τα κράτη μέλη διεθνής συμφωνία η οποία, στους στόχους μειώσεων που θα ορίζει, θα περιλαμβάνει τις εκπομπές της διεθνούς ναυτιλίας, μέσω του Διεθνούς Ναυτιλιακού Οργανισμού (IMO), ή δεν εγκριθεί μια τέτοια συμφωνία μέσω της UNFCCC από την Κοινότητα, η Επιτροπή θα πρέπει να διατυπώσει πρόταση να περιληφθούν οι εκπομπές της διεθνούς ναυτιλίας στη δέσμευση για μείωση των εκπομπών που αναλαμβάνει η Κοινότητα, με στόχο να τεθεί σε ισχύ η προτεινόμενη πράξη έως το 2013. Η πρόταση αυτή θα πρέπει να ελαχιστοποιεί τυχόν αρνητικό αντίκτυπο επί της ανταγωνιστικότητας της Κοινότητας λαμβάνοντας υπόψη τα δυνάμει οφέλη για το περιβάλλον».

⁶⁴⁴ Βλ. Κατσιμπάρδης, ό.π., σελ. 447-448.

⁶⁴⁵ Βλ. Οδηγία 2003/87/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Οκτωβρίου 2003, σχετικά με τη θέσπιση συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου εντός της Κοινότητας και την τροποποίηση της οδηγίας 96/61/EK (EE L 275 της 25.10.2003, σελ. 32).

⁶⁴⁶ Βλ. Κανονισμός 525/2013/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 21ης Μαΐου 2013, σχετικά με μηχανισμό παρακολούθησης και υποβολής εκθέσεων σχετικά με τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου και άλλων πληροφοριών σε εθνικό και ενωσιακό επίπεδο που αφορούν την αλλαγή του κλίματος και την κατάργηση της απόφασης αριθ. 280/2004/EK (EE L 165 της 18.6.2013, σελ. 13). Απόφαση 406/2009/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2009, περί των προσπαθειών των κρατών μελών να μειώσουν τις οικείες εκπομπές αερίων θερμοκηπίου, ώστε να τηρηθούν οι δεσμεύσεις της Κοινότητας για μείωση των εκπομπών αυτών μέχρι το 2020, (EE L 140 της 5.6.2009, σελ. 136). Πρβλ. και Απόφαση 280/2004/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Φεβρουαρίου 2004, για μηχανισμό παρακολούθησης των εκπομπών αερίων που συμβάλλουν στο φαινόμενο του θερμοκηπίου στην Κοινότητα και εφαρμογής του πρωτοκόλλου του Κιότο (EE L 49, 19.2.2004, σελ. 1).

⁶⁴⁷ Βλ. Κανονισμός 2216/2004/EK της Επιτροπής, της 21ης Δεκεμβρίου 2004, σχετικά με τυποποιημένο και ασφαλές σύστημα μητρώων δυνάμει της οδηγίας 2003/87/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και της απόφασης 280/2004/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (EE L 386 της 29.12.2004, σελ. 1). Κανονισμός 920/2010/ΕΕ της Επιτροπής, της 7ης Οκτωβρίου 2010, σχετικά με τυποποιημένο και ασφαλές σύστημα μητρώων δυνάμει της οδηγίας 2003/87/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και της απόφασης 280/2004/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (EE L 270 της 14.10.2010, σελ. 1). Κανονισμός 389/2013/ΕΕ της Επιτροπής, της 2ας Μαΐου 2013, για τη σύσταση ενωσιακού μητρώου δυνάμει της οδηγίας 2003/87/EK

Συμπεραίνει συνεπώς κανείς, από τη λίστα της συνεχούς και πολυεπίπεδης νομοθεσίας σε ενωσιακό επίπεδο, το επιτυχές *τρίπτυχο* αφενός της προσήλωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις διεθνείς δεσμεύσεις της, αφετέρου της ιδιαίτερης ικανότητάς της για την παραγωγή αποτελεσματικού συστήματος εφαρμογής των δεσμεύσεων αυτών σε ενωσιακό επίπεδο, αλλά και εν τέλει την αυτονομίη⁶⁴⁸ της ως δικαιοπαραγωγικού παράγοντα με τη δημιουργία ευρωπαϊκού συστήματος υπό τις διακριτές δικαιοτικές αρχές του ευρωπαϊκού δικαίου και τις εξατομικευμένες σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης δικαιοπολιτικές φιλοδοξίες, όπως αυτές προκύπτουν από την πολιτική μιας ξεχωριστής έννομης τάξης στον τομέα του περιβάλλοντος. Αυτή η τελευταία συνιστώσα βέβαια ενδέχεται να δημιουργεί και θέματα συμβατότητας του ενωσιακού δικαίου σε σχέσεις με τις διεθνείς συμβάσεις.

i. Νομολογία

Τη συμβατότητα αυτή, μεταξύ των διεθνών κανόνων και του ενωσιακού δικαίου, και ειδικότερα μεταξύ των ορισμών του Πρωτοκόλλου του Κιότο και των αντίστοιχων διατάξεων της Οδηγίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την οποία εντάχθηκαν οι αεροπορικές μεταφορές στο σύστημα εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής των αερίων του θερμοκηπίου⁶⁴⁹, κλήθηκε να κρίνει το ευρωπαϊκό δικαστήριο στην υπόθεση *ATAA (Air Transport Association of America)*⁶⁵⁰. Η εν λόγω απόφαση, πέραν του σκέλους της ειδικότερης συμβατότητας μεταξύ του Πρωτοκόλλου του Κιότο και της αντίστοιχης ευρωπαϊκής νομοθεσίας, παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον για την ιεράρχηση και συμβατότητα μεταξύ των διεθνών και ευρωπαϊκών κανόνων δικαίου.

του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και των αποφάσεων 280/2004/ΕΚ και 406/2009/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και για την κατάργηση των κανονισμών (ΕΕ) 920/2010 και 1193/2011 της Επιτροπής (ΕΕ L 122 της 3.5.2013, σελ. 1).

⁶⁴⁸ Βλ. 7^ο Πρόγραμμα Δράσης για το Περιβάλλον που ήδη θεσπίστηκε για τα χρόνια έως το 2020 και θέτει φιλόδοξους μακροπρόθεσμους στόχους με ορίζοντα το 2050 και επιγράφεται «ενημερία εντός των ορίων του πλανήτη μας», Απόφαση 1386/2013/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 20ής Νοεμβρίου 2013, σχετικά με γενικό ενωσιακό πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον έως το 2020, ΕΕ L 354, 28.12.2013, σελ. 171–200. Σύμφωνα με τη σκέψη (8): «είναι απαραίτητο να καθοριστούν ενωσιακοί στόχοι προτεραιότητας για το 2020, με βάση ένα σαφές μακροπρόθεσμο όραμα για το 2050. Αυτό θα δημιουργήσει επίσης ένα σταθερό περιβάλλον για αειφόρες επενδύσεις και αειφόρο ανάπτυξη. Το 7ο ΠΔΠ θα πρέπει να στηριχθεί στις πρωτοβουλίες πολιτικής στο πλαίσιο της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η δέσμη μέτρων της Ένωσης για το κλίμα και την ενέργεια, η ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με χάρτη πορείας για τη μετάβαση σε μια οικονομία χαμηλών επιπέδων ανθρακούχων εκπομπών το 2050, η στρατηγική της ΕΕ για τη βιοποικιλότητα με ορίζοντα το 2020, ο χάρτης πορείας για μια αποδοτική, από πλευράς πόρων, Ευρώπη, η εμβληματική πρωτοβουλία «Ένωση καινοτομίας» και η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την αειφόρο ανάπτυξη».

⁶⁴⁹ Ο.π. (υποσ. 632) Οδηγία 2008/101/ΕΚ (ΕΕ L 8, 13.1.2009, σελ. 3–21).

⁶⁵⁰ Βλ. υπόθεση C-366/10, *Air Transport Association of America κλπ κατά Secretary of State for Energy and Climate Change*, απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2011 (ECLI:EU:C:2011:864).

Ενώπιον του ευρωπαϊκού δικαστηρίου ασκήθηκε προσφυγή από έναν οργανισμό μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, ήτοι την ένωση επιχειρήσεων που ασκούν στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής υπηρεσίες αεροπορικών μεταφορών (*Air Transport Association of America*) με αίτημα την ακύρωση των μέτρων μεταφοράς της Οδηγίας 2008/101 στο Ηνωμένο Βασίλειο, τα οποία ενέπιπταν στην αρμοδιότητα του βρετανικού Υπουργείου για την Ενέργεια και την Κλιματική Αλλαγή (*Secretary of State for Energy and Climate Change*), με τον ισχυρισμό ότι η ως άνω οδηγία είναι παράνομη από απόψεως διεθνούς εθιμικού αλλά και συμβατικού δικαίου, μεταξύ αυτών και ως αντικείμενη στις διατάξεις του Πρωτοκόλλου του Κιότο.

Ειδικότερα, στην κρίση του δικαστηρίου τέθηκε το ερώτημα αν μπορεί να γίνει καταρχάς επίκληση των διατάξεων του Πρωτοκόλλου του Κιότο ως νομικής βάσης για την ακύρωση πράξεων του ενωσιακού δικαίου και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, αν η επέκταση του συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων ρύπων στις αεροπορικές μεταφορές αντιτίθεται στο άρθρο 2, παρ. 2 του Πρωτοκόλλου του Κιότο, το οποίο σε ότι αφορά στα καύσιμα που χρησιμοποιούνται για τις διεθνείς εναέριες (αλλά και θαλάσσιες) μεταφορές εξαιρεί από το ρυθμιστικό του πεδίο τις εκπομπές των αερίων εκείνων που ελέγχονται από το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ⁶⁵¹, ενώ για τις λοιπές επιβάλλει στα συμβαλλόμενα μέρη να επιδιώκουν τον περιορισμό ή τη μείωσή τους μέσω του Διεθνή Οργανισμού Πολιτικής Αεροπορίας (ΔΟΠΑ)⁶⁵² που συστήθηκε από τη Σύμβαση του Σικάγο⁶⁵³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Σύμβασης του Σικάγο, στην οποία συμβαλλόμενα μέρη είναι τα κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά όχι η ίδια. Ως εκ τούτου, σε ότι έχει να κάνει με τη Σύμβαση του Σικάγο, το δικαστήριο δεν θεώρησε αυτήν δεσμευτική για την Ευρωπαϊκή Ένωση *per se*, καθότι

⁶⁵¹ Βλ. Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ της 16ης Σεπτεμβρίου 1987 για τις ουσίες που καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος, που εγκρίθηκε με την απόφαση 88/540/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 14ης Οκτωβρίου 1988 (ΕΕ L 297, σελ. 8), όπως τροποποιήθηκε στις 29 Ιουνίου 1990 και στις 25 Νοεμβρίου 1992, τροποποιήσεις που εγκρίθηκαν ομοίως από την Κοινότητα με τις αποφάσεις 91/690/ΕΟΚ και 94/68/ΕΚ του Συμβουλίου, της 12ης Δεκεμβρίου 1991 (ΕΕ L 377, σελ. 28) και της 2ας Δεκεμβρίου 1993 (ΕΕ 1994, L 33, σελ. 1) αντίστοιχα. Αποτελεί Πρωτόκολλο στη Σύμβαση της Βιέννης της 22ας Μαρτίου 1985 για την προστασία της στιβάδας του όζοντος, στην οποία όπως και στο Πρωτόκολλο η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη – μέλη είναι συμβαλλόμενα μέρη.

⁶⁵² Πρβλ. Ψήφισμα του 2007 (A36-22) της 36ης Συνέλευσης του ΔΟΠΑ, με το οποίο καλούνται τα συμβαλλόμενα μέρη να μην εφαρμόσουν σύστημα εμπορίας εκπομπών στους φορείς αεροπορικών μεταφορών άλλων συμβαλλομένων μερών εκτός αν υπάρχουν αμοιβαίες συμφωνίες μεταξύ των κρατών αυτών.

⁶⁵³ Η σύμβαση του Σικάγο της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1944 για τη διεθνή πολιτική αεροπορία, με την οποία ιδρύθηκε ο Διεθνής Οργανισμός Πολιτικής Αεροπορίας (ΔΟΠΑ), ο οποίος σύμφωνα με το άρθρο 44 της Σύμβασης έχει ως αντικείμενο να αναπτύξει τις αρχές και τεχνικές της διεθνούς αεροναυτιλίας καθώς και να προωθήσει τη δημιουργία και να τονώσει την ανάπτυξη των διεθνών αεροπορικών μεταφορών.

δεν διέκρινε ούτε ότι η Ένωση ανέλαβε κατ' αποκλειστικότητα όλες τις αρμοδιότητες των κρατών – μελών στους οικείους τομείς ώστε να θεωρηθεί ότι έχει υποκαταστήσει αυτά, ούτε έκρινε ότι συνάγεται τέτοια δέσμευση από τις πράξεις του ενωσιακού δικαίου που σκοπούν στην ενσωμάτωση στο δίκαιο της Ένωσης ορισμένων διατάξεων της διεθνούς συμφωνίας⁶⁵⁴.

Το ΔΕΕ, αφού επιβεβαίωσε την πάγια διαχρονικά νομολογία του ότι οι διεθνείς συμβάσεις που υπογράφονται και εγκρίνονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελούν από τη θέση τους σε ισχύ αναπόσπαστο μέρος της έννομης τάξης της⁶⁵⁵, κατέληξε τελικά στο συμπέρασμα ότι οι διατάξεις γενικώς του Πρωτοκόλλου του Κιότο, ειδικότερα δε το επικαλούμενο από την προσφεύγουσα άρθρο 2, παρ. 2 αυτού, δεν δύνανται να αποτελέσουν αντικείμενο επίκλησης προκειμένου να κριθεί το κύρος πράξης του ενωσιακού δικαίου, εν προκειμένω της προσβαλλόμενης οδηγίας⁶⁵⁶. Για να στηρίξει την άποψή του, το δικαστήριο επισημαίνει ότι τα συμβαλλόμενα στο Πρωτόκολλο μέρη ανέλαβαν μεν υποχρεώσεις μείωσης των εκπομπών των αερίων των θερμοκηπίου και μάλιστα σε συγκεκριμένα ποσοστά, αφετέρου όμως καταλείπεται σε αυτά η διακριτική ευχέρεια να επιλέξουν τον τρόπο και τον ρυθμό επίτευξης των συγκεκριμένων υποχρεώσεων. Προς επίρρωση, σημειώνεται επίσης ότι τα κράτη που διέρχονταν οικονομία μετάβασης είχαν μεγαλύτερα περιθώρια ευελιξίας ως προς την υλοποίηση των δεσμεύσεών τους, ενώ περαιτέρω δόθηκε και η δυνατότητα της επιλογής από κοινού υλοποίησης των δεσμεύσεων, δυνατότητα της οποίας κατεξοχήν χρήση έκανε η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη – μέλη της. Τέλος, οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες αντιμετώπισης των περιπτώσεων μη συμμόρφωσης των συμβαλλομένων κρατών προς τις υποχρεώσεις τους αποφασίζονται και εγκρίνονται από την Συνδιάσκεψη των Μερών. Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, το δικαστήριο έκρινε ότι οι διατάξεις του Πρωτοκόλλου του Κιότο δεν είναι αρκούντως σαφείς και απαλλαγμένες αιρέσεων ώστε αποτελέσουν τη βάση ελέγχου νομιμότητας του ενωσιακού δικαίου, ουσιαστικά δηλαδή να παράγουν άμεσο αποτέλεσμα. Το ίδιο έκρινε και σε ότι αφορά ειδικότερα στη διάταξη του άρθρου 2, παρ. 2, για την οποία

⁶⁵⁴ Βλ. (ΑΤΑΑ) σκέψεις 57-72.

⁶⁵⁵ Η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή εγκρίθηκε από την κοινότητα με την Απόφαση 94/69/ΕΚ του Συμβουλίου, της 15ης Δεκεμβρίου 1993 (ΕΕ 1994, L 33, σελ. 11), και το πρωτόκολλο του Κιότο με την απόφαση 2002/358/ΕΚ, του Συμβουλίου της 25ης Απριλίου 2002, για την έγκριση, εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, του Πρωτοκόλλου του Κιότο στη σύμβαση-πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για τις κλιματικές μεταβολές και την από κοινού τήρηση των σχετικών δεσμεύσεων (ΕΕ L 130, σελ. 1).

⁶⁵⁶ Βλ. (ΑΤΑΑ) σκέψεις 73-78.

ρητώς απέκλεισε τη δυνατότητα των ιδιωτών να την επικαλεσθούν ενώπιον των δικαστηρίων και μόνο από το γεγονός ότι ο προβλεπόμενος από αυτήν περιορισμός ή μείωση των εκπομπών ορισμένων αερίων οφείλει να επιδιώκεται από τα συμβαλλόμενα μέρη μέσω των διαδικασιών και των οργάνων του ΔΟΠΑ.

2. Βιοποικιλότητα

A. Διεθνή κείμενα

i. Γενικά

Περιβαλλοντικές διατάξεις, ειδικότερα δε ρυθμίσεις που αφορούν στην προστασία των οικοσυστημάτων και τη διατήρηση της βιοποικιλότητας, ανευρίσκονται σε πολλά και διάφορα διεθνή κείμενα, τα οποία διαφέρουν από πλευράς εμβέλειας ή περιεχομένου. Έτσι, τέτοιες διατάξεις υπάρχουν σε διεθνείς συμβάσεις που μπορεί να μην είναι αμιγώς ή κατά βάση περιβαλλοντικές, σε διεθνείς συμβάσεις περιφερειακού χαρακτήρα ή ακόμη και σε συμβάσεις που αφορούν μεν ειδικότερα τη βιοποικιλότητα, έχουν όμως εντελώς εξειδικευμένο αντικείμενο, περιορίζονται δηλαδή στην προστασία συγκεκριμένων ειδών χλωρίδας ή πανίδας. Μεταξύ αυτών των διατάξεων, θα μπορούσε για παράδειγμα να ξεχωρίσει κανείς τις προβλέψεις της Διεθνούς Σύμβασης για το Δίκαιο της Θάλασσας (*UNCLOS*)⁶⁵⁷, που αποτελεί διεθνή συμφωνία με ιδιαίτερη εμβέλεια και ακτινοβολία και συνιστά τη βάση για τη ρύθμιση του δικαίου της θάλασσας παγκοσμίως. Η *UNCLOS* περιλαμβάνει διατάξεις για την προστασία των θαλάσσιων πόρων⁶⁵⁸, μιας και είναι γνωστό ότι το 90% των αποθεμάτων αλιείας που αποτελούν αντικείμενο διεθνούς εμπορίου βρίσκονται εντός των αποκλειστικών οικονομικών ζωνών των κρατών. Για την εφαρμογή των διατάξεων αυτών της *UNCLOS*, έχει μάλιστα συναφθεί ειδική συμφωνία στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών, η Συμφωνία για τα Αποθέματα Ιχθύων, που τέθηκε σε ισχύ την 11.12.2001, και η οποία επιβάλλει την προστασία της βιοποικιλότητας στο θαλάσσιο περιβάλλον επί τη βάση της αρχής της προφύλαξης⁶⁵⁹. Περαιτέρω, διατάξεις ειδικού χαρακτήρα μπορεί να βρει κανείς σε ποικίλες συμβάσεις, όπως είναι η *Διεθνής*

⁶⁵⁷ Βλ. *United Nations Convention on the Law of the Sea*, υπεγράφη στο Montego Bay της Τζαμάικα στις 10 Δεκεμβρίου 1982, τέθηκε σε ισχύ την 16^η Νοεμβρίου 1994, και στην οποία έχουν προσχωρήσει 166 κράτη.

⁶⁵⁸ Βλ. άρθρο 61 *UNCLOS*: αναλυτικά Dupuy, P.-M., Vinuales J.E., *International Environmental Law*, Oxford University Press, Oxford 2015, σελ. 163επ.

⁶⁵⁹ Βλ. σχετικά Morr S., *The Precautionary Principle in the Law of the Sea*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague 2003, σελ. 136επ.· Μπάλια Γ., *Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές, κοινοτικό και συγκριτικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 248επ.

Σύμβαση για τη Ρύθμιση της Φαλαινοθηρίας⁶⁶⁰, ή σε διεθνείς οργανισμούς όπως είναι η Οργάνωση Αλιείας Βορειοδυτικού Ατλαντικού (NAFO)⁶⁶¹. Στην τελευταία μάλιστα έχει προσχωρήσει και η Ευρωπαϊκή Ένωση⁶⁶², προκειμένου να προσαρμόσει τις εμπορικές αλιευτικές της δραστηριότητες στις περιοχές που ρυθμίζει η Σύμβαση NAFO⁶⁶³, αποδεικνύοντας έτσι και το γενικότερο οικολογικό της ενδιαφέρον. Ομοίως, η Σύμβαση της Βόννης⁶⁶⁴ έχει ως ειδικότερο αντικείμενο τη διατήρηση των αποδημητικών ειδών της άγριας χλωρίδας, όπως επίσης και η Σύμβαση Ραμσάρ⁶⁶⁵ που στοχεύει στον καθορισμό και την προστασία υγροβιοτόπων διεθνούς σημασίας. Τέλος, σύμβαση περιφερειακού χαρακτήρα είναι η Σύμβαση της Βέρνης του 1979 για τη Διατήρηση της Άγριας Ζωής και του Φυσικού Περιβάλλοντος της Ευρώπης⁶⁶⁶, που υπεγράφη στα πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης και αποσκοπεί στη διατήρηση της άγριας χλωρίδας και πανίδας και των φυσικών οικοτόπων στο ευρωπαϊκό περιβάλλον.

ii. Η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία (CBD) και τα Πρωτόκολλα της Καρθαγένης και της Ναγκόγια

Η δεύτερη μεγάλη θεματική της Συνδιάσκεψης του Ρίο ήταν η προστασία της βιοποικιλότητας. Από τις 5 Ιουνίου 1992 και για τη διάρκεια ενός έτους παρέμεινε ανοιχτή προς υπογραφή η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία (*Convention on Biological Diversity – CBD*), η οποία σήμερα έχει υπογραφεί και επικυρωθεί από την συντριπτική πλειοψηφία της διεθνούς κοινότητας, ήτοι 196 χώρες, μεταξύ των οποίων

⁶⁶⁰ Βλ. *International Convention for the Regulation of Whaling*, υπεγράφη στην Ουάσινγκτον στις 2 Δεκεμβρίου 1946 και τέθηκε σε ισχύ την 10^η Νοεμβρίου 1948.

⁶⁶¹ Η Σύμβαση περί της μελλοντικής πολυμερούς συνεργασίας στον τομέα της αλιείας του βορειοδυτικού Ατλαντικού (Σύμβαση NAFO) με την οποία ιδρύθηκε η διεθνής Οργάνωση Αλιείας Βορειοδυτικού Ατλαντικού (*Northwest Atlantic Fisheries Organization – NAFO*), υπεγράφη στις 24 Οκτωβρίου 1978.

⁶⁶² Βλ. Κανονισμός 3179/78/ΕΟΚ όσον αφορά την σύναψη από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα της σύμβασης για την μελλοντική πολυμερή συνεργασία στα αλιευτικά πεδία του βορειοδυτικού Ατλαντικού (EE L 378/1, 30.12.1978, σελ. 122–136), όπως τροποποιήθηκε από τον Κανονισμό 653/80/ΕΟΚ.

⁶⁶³ Βλ. Κανονισμός 1386/2007/ΕΚ του Συμβουλίου, της 22ας Οκτωβρίου 2007, για τον καθορισμό των μέτρων διατήρησης και επιβολής της εφαρμογής που ισχύουν στη ζώνη διακανονισμού της Οργάνωσης Αλιείας Βορειοδυτικού Ατλαντικού (NAFO) (EE L 318, 5.12.2007, σελ. 1–58).

⁶⁶⁴ Υπεγράφη στη Βόννη στις 23 Ιουνίου 1979 και τέθηκε σε ισχύ στις 16 Απριλίου 1997, και διαθέτει Παραρτήματα με αποδημητικά είδη που τελούν υπό κίνδυνο και αποδημητικά είδη υπό δυσμενή κατάσταση διατήρησης που χρήζουν διεθνούς συνεργασίας.

⁶⁶⁵ Υπεγράφη στο Ραμσάρ του Ιράν στις 2 Φεβρουαρίου 1971 και τέθηκε σε ισχύ στις 21 Δεκεμβρίου 1975.

⁶⁶⁶ Βλ. σχετικά Vinuales J.E. (ed.), *The Rio Declaration on Environment and Development*, Oxford University Press, Oxford 2015, σελ. 109.

η Ευρωπαϊκή Ένωση, ως διάδοχος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας⁶⁶⁷, και τα κράτη – μέλη της.

Βασική επιδίωξη της Σύμβασης είναι η προστασία της βιοποικιλότητας αλλά και η αειφόρος χρήση της. Η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία επιβεβαιώνει και θέτει ως βάση των ρυθμίσεών της τις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου⁶⁶⁸, οι οποίες ήταν ήδη εδραιωμένες κατά την υπογραφή της Σύμβασης από το διεθνές εθιμικό δίκαιο και επιβεβαιωμένες από τη διεθνή νομολογία στις υποθέσεις που ήδη αναφερθήκαμε. Έτσι, η Σύμβαση ερείδεται από τη μία στο δικαίωμα των κυρίαρχων κρατών για την αυτοδιάθεση και εκμετάλλευση των φυσικών τους πόρων, ενώ από την άλλη στη θεμελιώδη αρχή της μη πρόκλησης βλάβης στις περιοχές των άλλων κρατών. Η Σύμβαση στηρίζεται σε τρεις πυλώνες, ήτοι αφενός στην προστασία της βιολογικής ποικιλότητας, αφετέρου στην αειφορική χρήση των συστατικών της, και τέλος στον δίκαιο και ισότιμο καταμερισμό των πλεονεκτημάτων της χρήσης γενετικών πόρων⁶⁶⁹. Για τους σκοπούς αυτούς προβλέπει αφενός την υιοθέτηση εθνικών στρατηγικών και προγραμμάτων τόσο για την *in-situ* όσο και για την *ex-situ* διατήρηση και αειφορική χρήση της βιοποικιλότητας⁶⁷⁰, ενώ αφετέρου ενθαρρύνει τη διεθνή χρηματοδότηση⁶⁷¹ και προωθεί τη συνεργασία μεταξύ των κρατών για την πρόσβαση στην πληροφορία και τη μεταφορά της τεχνολογίας⁶⁷², συμπεριλαμβανομένης και της βιοτεχνολογίας⁶⁷³.

Στις 29 Φεβρουαρίου 2000 συνήφθη, στο πλαίσιο της Σύμβασης για τη Βιολογική Ποικιλομορφία, το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης για τη Βιοασφάλεια, το οποίο άρχισε να ισχύει στις 11 Σεπτεμβρίου 2003 και έχει ως αποστολή να προάγει την ασφαλή χρήση και μεταφορά των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών που ενδέχεται να επιφέρουν παρενέργειες στη διατήρηση της βιοποικιλότητας. Το Πρωτόκολλο διακρίνει μεταξύ των περιπτώσεων της δημιουργίας και απελευθέρωσης στο περιβάλλον γενετικά τροποποιημένων οργανισμών και της αποκλειστικής χρήσης τους σε τρόφιμα. Ο στόχος είναι να διασφαλιστεί η ασφαλής διακίνηση και μεταφορά

⁶⁶⁷ Βλ. Απόφαση 93/626/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 25ης Οκτωβρίου 1993, σχετικά με τη σύναψη της Σύμβασης για τη βιολογική ποικιλομορφία (ΕΕ 1993, L 309, σελ. 1).

⁶⁶⁸ Βλ. άρθρο 3 CBD, σύμφωνα με το οποίο: «τα κράτη διαθέτουν, σε συμφωνία με τον χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και τις αρχές του διεθνούς δικαίου, το κυρίαρχο δικαίωμα της εκμεταλλεύσεως των ιδίων πόρων τους ανάλογα με τις περιβαλλοντικές πολιτικές τους και την ευθύνη της αποφυγής καταστροφών στο περιβάλλον άλλων κρατών ή περιοχών, πέρα από τα όρια της εθνικής δικαιοδοσίας τους, από διάφορες δραστηριότητες που εμπíπτουν στη δικαιοδοσία τους ή στον έλεγχό τους».

⁶⁶⁹ Βλ. άρθρο 1 CBD.

⁶⁷⁰ Βλ. άρθρα, 6, 8, 9 και 10 CBD.

⁶⁷¹ Βλ. άρθρο 20 CBD.

⁶⁷² Βλ. άρθρα 16-18 CBD.

⁶⁷³ Βλ. άρθρο 19 CBD.

των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών μέσω ενός συστήματος πλήρους και εμπειριστατωμένης πληροφόρησης ιδίως των χωρών προορισμού, ώστε αυτές να μπορούν να λάβουν τεκμηριωμένη απόφαση για την εισαγωγή τους ή μη. Το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης αποτελεί κατεξοχήν περίπτωση εφαρμογής της *αρχής της προφύλαξης*, ιδίως σε έναν χώρο όπου η επιστημονική κοινότητα δεν έχει ακόμη καταλήξει για τις ακριβείς επιπτώσεις των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών στην ανθρώπινη υγεία. Έτσι, το Πρωτόκολλο υλοποιώντας την αρχή αφήνει στις αρμόδιες υπηρεσίες κάθε συμβαλλόμενου κράτους να μην επιτρέψουν την εισαγωγή γενετικά τροποποιημένων οργανισμών βασιζόμενες στην εθνική πολιτική εκτίμησης των κινδύνων (*risk assessment*) που μπορεί να λάβει υπόψη της και παραμέτρους κοινωνικοοικονομικές, όπως για παράδειγμα τη διατήρηση παραδοσιακών καλλιεργειών και επαγγελμάτων. Τέλος, προς το σκοπό της βιοασφάλειας προωθείται και η ενεργός συμμετοχή κοινωνικών αλλά και επιστημονικών φορέων κυρίως στον τομέα της βιοτεχνολογίας. Το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης έχει υπογραφεί και κυρωθεί τόσο από της Ευρωπαϊκή Ένωση⁶⁷⁴ όσο και από τα κράτη – μέλη της.

Στη Ναγκόγια της Ιαπωνίας υπεγράφη στις 29 Οκτωβρίου του 2010 το ομώνυμο Πρωτόκολλο, το οποίο κατά τους ορισμούς του τέθηκε σε ισχύ στις 12 Οκτωβρίου 2014. Το Πρωτόκολλο της Ναγκόγια για την *πρόσβαση στους γενετικούς πόρους*⁶⁷⁵ και τη *δίκαιη και ισότιμη κατανομή των πλεονεκτημάτων από τη χρήση τους*, θέτει το νομικό πλαίσιο για την υλοποίηση του τρίτου στόχου της Σύμβασης για τη Βιοποικιλότητα και στοχεύει στην καταπολέμηση της βιοπειρατείας, την πρόσβαση στους γενετικούς πόρους και το διαμοιρασμό των ωφελειών από τη χρήση τους, ωφέλειες που μπορεί να έχουν είτε χρηματικό είτε γενικότερο χαρακτήρα, όπως η μεταφορά τεχνογνωσίας και η πρόσβαση στην επιστημονική γνώση, ενώ στην προσβάσιμη πληροφορία περιλαμβάνει και την παραδοσιακή γνώση αυτοχθόνων και τοπικών κοινοτήτων που σχετίζεται με τους γενετικούς πόρους. Το Πρωτόκολλο προβλέπει μηχανισμούς υλοποίησης των στόχων και διευκόλυνσης της εφαρμογής τους μέσω συστημάτων διαφάνειας και διάχυσης της πληροφορίας, αλλά και

⁶⁷⁴ Βλ. Απόφαση 2002/628/EK του Συμβουλίου, της 25ης Ιουνίου 2002, σχετικά με τη σύναψη, εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, του πρωτοκόλλου της Καρταχένα για τη βιοασφάλεια (EE L 201 της 31.7.2002, σελ. 48-49).

⁶⁷⁵ Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο στην έννοια των γενετικών πόρων δεν περιλαμβάνονται οι ανθρώπινοι γενετικοί πόροι. Αντίθετα, περιλαμβάνεται οποιοδήποτε υλικό βιολογικής προέλευσης, από φυτά, ζώα ή και μικρόβια, που διαθέτει λειτουργικές μονάδες κληρονομικότητας και έχει ή μπορεί να αποκτήσει αξία, καθώς επίσης και οι βιοχημικές ουσίες που συνδέονται με αυτό. Αντίστοιχα, χρήση των γενετικών πόρων είναι η έρευνα και η ανάπτυξη που στηρίζονται στη γενετική και βιοχημική σύσταση τους, και η παραγωγή και περαιτέρω εκμετάλλευση προϊόντων που παράγονται με βιοτεχνολογικό τρόπο.

συναίνεσης και διακρατικής συνεργασίας. Το Πρωτόκολλο της Ναγκόγια έχει υπογραφεί και εγκριθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση⁶⁷⁶, όχι όμως και όλα τα κράτη – μέλη της⁶⁷⁷ και ως εκ τούτου αποτελεί, προς το παρόν τουλάχιστον, ατελή μικτή συμφωνία⁶⁷⁸.

iii. Η Σύμβαση CITES

Το διεθνές εμπόριο των απειλούμενων με εξαφάνιση ειδών της άγριας πανίδας και χλωρίδας ρυθμίζει η Σύμβαση CITES (*Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora*), η οποία υπεγράφη στην Ουάσιγκτον στις 3 Μαρτίου 1973, τέθηκε σε ισχύ την 1^η Ιουλίου 1975⁶⁷⁹. Είναι ιδιαίτερα σημαντική διεθνής σύμβαση, τόσο εκ του περιεχομένου της όσο και λόγω της εμβέλειάς της, αφού πλέον τα κράτη που την έχουν επικυρώσει αριθμούνται σε 182, μεταξύ των οποίων και η Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά και πριν από αυτήν όλα τα κράτη – μέλη της. Η Σύμβαση CITES θέτει αρχές και κανόνες σχετικούς με τη διακίνηση και την εμπορία των ειδών χλωρίδας και πανίδας, ώστε να εξασφαλιστεί η προστασία και η βιωσιμότητά τους. Τα απειλούμενα είδη καταγράφονται και κατατάσσονται σε δυο παραρτήματα της Σύμβασης, ανάλογα με το βαθμό και την επικινδυνότητα της επαπειλούμενης εξαφάνισής τους. Η Σύμβαση CITES λειτουργεί επί τη βάση της θεσμοθέτησης αρμόδιων διαχειριστικών αρχών, οι οποίες διαχειρίζονται και λειτουργούν διασυνδεδεμένα συστήματα αδειοδότησης και έκδοσης αντίστοιχων πιστοποιητικών για τη διακίνηση ή την κατοχή των ειδών που περιλαμβάνονται στη Σύμβαση, συμπεριλαμβανομένων των υβριδίων τους, μερών τους ή προϊόντων μερών και παραγώγων τους, καθώς και ζωντανών ή νεκρών δειγμάτων.

⁶⁷⁶ Βλ. Απόφαση 2013/86/ΕΕ του Συμβουλίου, της 12ης Φεβρουαρίου 2013, για την εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης σύναψη του συμπληρωματικού πρωτοκόλλου της Ναγκόγια - Κουάλα Λουμπούρ σχετικά με την ευθύνη και την αποζημίωση στο πρωτόκολλο της Καρθαγένης για τη βιοασφάλεια (ΕΕ L 46 της 19.02.2013, σελ. 1-3).

⁶⁷⁷ Το Πρωτόκολλο της Ναγκόγια δεν έχει κυρωθεί από την Αυστρία, τη Γαλλία, την Ελλάδα, την Εσθονία, την Ιρλανδία, την Ιταλία, την Κύπρο, τη Λεττονία, τη Λιθουανία, το Λουξεμβούργο, την Πολωνία, τη Σλοβενία και τη Ρουμανία.

⁶⁷⁸ Σημειωτέον ότι η Εσθονία και η Λεττονία δεν έχουν καν προσχωρήσει (υπογράψει) το Πρωτόκολλο της Ναγκόγια.

⁶⁷⁹ Τροποποιήθηκε στη Βόννη στις 22 Ιουνίου 1979 και στη Γκαμπορόνε της Μποτσουάνα στις 30 Απριλίου 1983, ενώ από τις 24 Σεπτεμβρίου έως τις 5 Οκτωβρίου 2016 αναμένεται η 17^η Συνδιάσκεψη των Μερών (COP17) στο Γιοχάνεσμπουργκ.

B. Ζητήματα ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης και εφαρμογής

ι. Ενωσιακό δίκαιο

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει νομοθετήσει σημαντικά τόσο στον τομέα της προστασίας της βιοποικιλότητας⁶⁸⁰, όσο και ειδικότερα στον τομέα της βιοασφάλειας σε σχέση με τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς⁶⁸¹. Έχει μάλιστα δημιουργήσει στους κόλπους της ένα πρωτοποριακό οικολογικό δίκτυο προστατευόμενων φυσικών οικοτόπων και ζωνών ειδικής προστασίας ειδών πανίδας, το γνωστό δίκτυο *Natura 2000*. Επίσης σε πρακτικό επίπεδο, διαθέτει σημαντικά κονδύλια μέσω προγραμμάτων χρηματοδότησης της προστασίας του περιβάλλοντος, συμπεριλαμβανομένης και της βιοποικιλότητας, όπως το πρόγραμμα *LIFE*. Σημαντική νομοθεσία παράγει επίσης και στον ειδικότερο τομέα της εμπορίας και διακίνησης των επαπειλούμενων ειδών χλωρίδας και πανίδας⁶⁸².

Από πλευράς ενσωμάτωσης των διεθνών συμφωνιών στους παραπάνω τομείς, ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της σύμβασης CITES, η οποία μέχρι την τροποποίησή της στην Γκαμπορόνε της Μποτσουάνα δεν ήταν ανοιχτή σε περιφερειακές οργανώσεις οικονομικής ολοκλήρωσης και συνακόλουθα στην Ευρωπαϊκή Ένωση *per se*, παρά μόνο στα κράτη – μέλη της. Έτσι, η Ευρωπαϊκή Ένωση προσχώρησε στην σύμβαση CITES μόλις το 2015⁶⁸³, αφότου δηλαδή τέθηκε σε ισχύ η τροποποίηση της Γκαμπορόνε στις 29 Νοεμβρίου 2013. Πάρα ταύτα, καθ' όλη τη διάρκεια ισχύος της CITES, η Ευρωπαϊκή Ένωση είχε εκδώσει σε ενωσιακό

⁶⁸⁰ Βλ. Οδηγία 92/43/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 21ης Μαΐου 1992 για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας (ΕΕ L 206 της 22.7.1992, σελ. 7).

⁶⁸¹ Βλ. Οδηγία 2001/18/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 12ης Μαρτίου 2001, για τη σκόπιμη ελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον και την κατάργηση της οδηγίας 90/220/ΕΟΚ του Συμβουλίου, (ΕΕ L 106, 17.04.2001, σελ. 1)· Κανονισμός 1946/2003/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 15ης Ιουλίου 2003, για τις διασυνοριακές διακινήσεις γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών (ΕΕ L 287, 5.11.2003, σελ. 1)· Κανονισμός 258/1997/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Ιανουαρίου 1997 σχετικά με τα νέα τρόφιμα και τα νέα συστατικά τροφίμων (ΕΕ L 43, 14.02.1997, σελ. 1)· Οδηγία 1998/81/ΕΚ του Συμβουλίου, της 26ης Οκτωβρίου 1998, για την τροποποίηση της οδηγίας 90/219/ΕΟΚ για την περιορισμένη χρήση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών (ΕΕ L 330, 5.12.1998, σελ. 13)· και Οδηγία 1990/219 του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 1990, για την περιορισμένη χρήση γενετικώς τροποποιημένων μικροοργανισμών (ΕΕ L 117, 8.5.1990, σελ. 1).

⁶⁸² Βλ. (ενδ.) Κανονισμός 338/97/ΕΚ του Συμβουλίου, της 9ης Δεκεμβρίου 1996, για την προστασία των ειδών άγριας πανίδας και χλωρίδας με τον έλεγχο του εμπορίου τους (ΕΕ L 61 της 3.3.1997, σελ. 1), όπως έχει σταδιακά τροποποιηθεί με τους Κανονισμούς 2307/97/ΕΚ, 1332/2005/ΕΚ, 100/2008/ΕΚ, 318/2009/ΕΚ, 398/2009/ΕΚ, 407/2009/ΕΚ, 709/2010/ΕΕ, 101/2012/ΕΕ, 1158/2012/ΕΕ, 750/2013/ΕΕ, και 1320/2014/ΕΕ· και Κανονισμός 865/2006/ΕΚ της Επιτροπής, της 4ης Μαΐου 2006, για τη θέσπιση λεπτομερών κανόνων εφαρμογής του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 338/97 του Συμβουλίου για την προστασία των ειδών άγριας πανίδας και χλωρίδας με τον έλεγχο του εμπορίου τους (ΕΕ L 166 της 19.6.2006, σελ. 1), όπως τροποποιήθηκε διαδοχικά από τους Κανονισμούς 791/2012/ΕΕ και 792/2012/ΕΕ.

⁶⁸³ Βλ. Απόφαση 2015/451/ΕΕ του Συμβουλίου της 6ης Μαρτίου 2015 σχετικά με την προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη σύμβαση για το διεθνές εμπόριο των ειδών άγριας χλωρίδας και πανίδας που απειλούνται με εξαφάνιση (CITES) (ΕΕ L 75 της 19.3.2015, σελ. 1-3).

επίπεδο νομοθεσία εναρμόνισης με τις διατάξεις της⁶⁸⁴, χωρίς βέβαια η νομοθεσία αυτή να μπορεί, έως του σημείου της προσχώρησης, να κριθεί σε ενωσιακό επίπεδο για τη συμβατότητά της με τις διατάξεις της CITES. Παρόλα αυτά όμως, η Ευρωπαϊκή Ένωση εξασφάλισε έως ένα βαθμό την ομοιόμορφη εφαρμογή των διατάξεων της CITES σε ενωσιακό επίπεδο⁶⁸⁵, αναλαμβάνοντας με τον τρόπο αυτό και τις αντίστοιχες αρμοδιότητες και προφυλάσσοντας έτσι από αποκλίσεις εντός των νομικών συστημάτων των κρατών – μελών.

ii. Νομολογιακές θεωρήσεις

α. Σύμφωνη ερμηνεία

Η μη προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε διεθνή συμφωνία έχει ως αποτέλεσμα να μην προσδίδεται στην τελευταία υπερνομοθετική ισχύ σε ενωσιακό επίπεδο. Τουτέστιν, η διεθνής αυτή συμφωνία δεν καθίσταται αναπόσπαστο τμήμα του ενωσιακού δικαίου, υπερνομοθετικής μάλιστα ισχύος, και ως εκ τούτου δεν δύναται να χρησιμεύσει περαιτέρω και ως κριτήριο νομιμότητας του παράγωγου δικαίου της Ένωσης. Τέτοια περίπτωση απετέλεσε και η σύμβαση CITES, πριν την κατά τα παραπάνω προσχώρηση σε αυτήν της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο ευρωπαϊκό δικαστήριο πάντως, το οποίο κλήθηκε να ερμηνεύσει τις διατάξεις του ενωσιακού δικαίου που όχι μόνο είχαν το ίδιο ρυθμιστικό αντικείμενο με τις διατάξεις της CITES, αλλά σκόπευαν ρητά να ενσωματώσουν αυτές στο ενωσιακό δίκαιο παρά την αδυναμία προσχώρησης της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διεθνή αυτή σύμβαση, δεν απέμενε άλλη εναλλακτική παρά η οδός της σύμφωνης ερμηνείας των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου με αυτές της διεθνούς συμφωνίας. Έτσι, χρησιμοποιώντας ως εργαλείο τη σύμβαση CITES, το δικαστήριο ερμήνευσε το ενωσιακό δίκαιο υπό το πρίσμα των σκοπών και των αρχών της, βασιζοντας το σκεπτικό του άλλοτε στο ότι το ίδιο το ενωσιακό δίκαιο, ρητά αναφέρει ότι οι διατάξεις του οφείλουν να ερμηνεύονται τοιουτοτρόπως⁶⁸⁶, δηλαδή υπό το πρίσμα της CITES⁶⁸⁷, και άλλοτε στο ότι οι

⁶⁸⁴ Ο.π. (υποσ. 671).

⁶⁸⁵ Βλ. και Κανονισμός 3626/82/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1982, για την εφαρμογή στην Κοινότητα της σύμβασης για το διεθνές εμπόριο των ειδών άγριας πανίδας και χλωρίδας που απειλούνται με εξαφάνιση (EE L 384, 31.12.1982, σελ. 1–61).

⁶⁸⁶ Βλ. υπόθεση C-154/02, *Hässleholms tingsrätt* κατά *Jan Nilsson*, απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 2003 (ECLI:EU:C:2003:590), σκέψεις 9, 12, 39–45.

⁶⁸⁷ Βλ. άρθρο 1 και άρθρο 2β του Κανονισμού 338/97ΕΚ: «ο παρών κανονισμός εφαρμόζεται τηρουμένων των στόχων και των αρχών και των διατάξεων της σύμβασης που αναφέρεται στο άρθρο 2 [...] «σύμβαση»: η σύμβαση για το διεθνές εμπόριο των ειδών άγριας χλωρίδας και πανίδας που απειλούνται με εξαφάνιση (CITES)».

διατάξεις αυτές παραπέμπουν ρητά στις διατάξεις της CITES⁶⁸⁸, αντιστοιχώντας για παράδειγμα τα παραρτήματα των προστατευόμενων από το ενωσιακό δίκαιο ειδών, με τα αντίστοιχα παραρτήματα της διεθνούς συμφωνίας⁶⁸⁹. Το αν περαιτέρω οι διατάξεις της CITES παράγουν και άμεσο αποτέλεσμα, πράγμα πολύ πιθανό με τον τρόπο που είναι διατυπωμένες, τώρα που η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι και τυπικά συμβαλλόμενο μέρος στη σύμβαση, μένει να αποδειχθεί κατά βάση από τη νομολογία.

β. Οι αρχές του διεθνούς (εθιμικού) δικαίου

Η απόφαση *Biotech*⁶⁹⁰, η οποία απετέλεσε αντικείμενο εκτενέστερης ανάλυσης παραπάνω στο πλαίσιο εξέτασης των κριτηρίων του αμέσου αποτελέσματος των διατάξεων διεθνών συμφωνιών⁶⁹¹, παρότι δεν αποφαίνεται ρητά και ξεκάθαρα, τάσσεται εμμέσως υπέρ της άποψης ότι οι διατάξεις της Σύμβασης για τη Βιολογική Ποικιλομορφία δεν παράγουν άμεσο αποτέλεσμα. Πράγματι, το δικαστήριο φαίνεται να συμπεραίνει εξ αντιδιαστολής, ότι η έλλειψη αμέσου αποτελέσματος στις διατάξεις της Σύμβασης για τη Βιολογική Ποικιλομορφία, υποτιθέμενη ως δεδομένη, δεν θα πρέπει να κωλύει τον έλεγχο της νομιμότητας του παραγωγού δικαίου της Ένωσης με βάση τη Σύμβαση αυτή⁶⁹². Θα πρέπει πάντως να ομολογηθεί ότι οι διατάξεις της εν λόγω Σύμβασης πολύ δύσκολα θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στις διατάξεις που παράγουν άμεσο αποτέλεσμα, όχι τόσο διότι, όπως αναφέρει παρεμπιπτόντως το δικαστήριο, δεν γεννούν δικαιώματα υπέρ των ιδιωτών λόγω της φύσης και της οικονομίας της Σύμβασης, αλλά διότι στο σύνολό τους αποτελούν κατά βάση κατευθυντήριες γραμμές προς τα συμβαλλόμενα κράτη προκειμένου αυτά να αναπτύξουν πολιτικές και δράσεις προς το σκοπό της Σύμβασης, και ως εκ τούτου δεν παρίστανται απαλλαγμένες αιρέσεων ή ασαφειών. Το ενδιαφέρον της απόφασης *Biotech* έγκειται περισσότερο στο ότι αυτή ουσιαστικά παραπέμπει στις γενικές αρχές

⁶⁸⁸ Βλ. υπόθεση C-510/99, Xavier Tridon και Fédération Rhône-Alpes de protection de la nature (Frarna), section Isère, απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 2001 (ECLI:EU:C:2001:559), σκέψεις 25 και 29-41.

⁶⁸⁹ Βλ. άρθρο 3, παρ. 1 του Κανονισμού 338/97ΕΚ: «στο παράρτημα Α περιλαμβάνονται: τα είδη του παραρτήματος I της σύμβασης (CITES) για τα οποία δεν έχουν διατυπώσει επιφύλαξη τα κράτη μέλη [...]».

⁶⁹⁰ Βλ. υπόθεση C-377/98, ό.π.

⁶⁹¹ Ό.π. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο Δεύτερο, υπό 2ΑΙβii.

⁶⁹² Βλ. (*Biotech*) σκέψεις 53, 54.

του εθιμικού δικαίου, ως βάσης για τον έλεγχο της νομιμότητας του δευτερογενούς δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁶⁹³, με τις οποίες το τελευταίο οφείλει να συνάδει.

Ήδη έχουν σκιαγραφηθεί μερικές από τις βασικές αρχές του εθιμικού δικαίου που η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλότητα ενσωματώνει, όπως είναι τα κυριαρχικά δικαιώματα των κρατών σε ότι αφορά στη χρήση και εκμετάλλευση των ιδίων πόρων τους, επί τη βάσει όμως της αρχής της αειφορίας, καθώς επίσης και η θεμελιώδης αρχή της μη πρόκλησης βλάβης σε τρίτα κράτη από τις εν γένει δραστηριότητές των κρατών. Οι αρχές αυτές, όπως και όσες άλλες κωδικοποιούμενες ανευρίσκονται στη Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλότητα, υπερισχύουν κατά το σκεπτικό της απόφασης έναντι του παραγώγου δικαίου της Ένωσης, το οποίο οφείλει να εναρμονίζεται με αυτές. Έτσι, η Σύμβαση παρίσταται ως το όχημα ενσωμάτωσης των αρχών αυτών, οι οποίες παράλληλα αποτελούν και διατάξεις της ίδιας της Σύμβασης, στο ενωσιακό δίκαιο.

γ. Ο καθορισμός κοινής θέσης των κρατών – μελών στο πλαίσιο διεθνών συμβάσεων

Η Σύμβαση CITES είναι, όπως ειπώθηκε, το χαρακτηριστικό παράδειγμα διεθνούς συμφωνίας που ενέπιπτε στις αρμοδιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης χωρίς αυτή να (μπορεί να) είναι συμβαλλόμενο μέρος, τουλάχιστον έως πρότινος. Η από νωρίς ανάληψη νομοθετικής δράσης εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης στους καλυπτόμενους από τη Σύμβαση CITES τομείς, αφενός υποδείκνυε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της επί των θεμάτων αυτών, δεδομένης και της συγκριτικά υποδειγματικής ολοκλήρωσής της ως διεθνούς οργανισμού⁶⁹⁴, αφετέρου δε σηματοδοτούσε την άσκηση των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων σε ενωσιακό επίπεδο. Έτσι, καθ' όλη τη διάρκεια που η Ευρωπαϊκή Ένωση εμποδίζονταν να προσχωρήσει στη Σύμβαση CITES, παρίστατο αντίστοιχα η ανάγκη να μη θιγεί το ενωσιακό κεκτημένο και συνακόλουθα η ίδια να εμφανίζεται αρραγής και συμπαγής ως ένωση κρατών. Πρακτικά δηλαδή, παρίστατο η ανάγκη να καθορίζεται, με απόφαση του αρμοδίου οργάνου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η κοινή θέση των κρατών – μελών στα διεθνή όργανα και fora. Κάτι τέτοιο συνέβη, μεταξύ άλλων, και με αφορμή τη δέκατη τέταρτη Συνδιάσκεψη των Μερών της CITES, στην οποία ασφαλώς κατά το χρόνο διεξαγωγής

⁶⁹³ Βλ. (*Biotech*) σκέψη 54 με περαιτέρω παραπομπή στην απόφαση Racke (C-166/96), σκέψεις 45, 47, 51.

⁶⁹⁴ Βλ. και Hoffmeister F., *Recent Developments under International and European Law on the Status of the European Union in International Organizations and Treaty Bodies*, *Common Market Law Review* 44 (2007), Kluwer Law Online, σελ. 41επ.

της δεν μπορούσε να συμμετάσχει η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση παρά μόνο τα κράτη – μέλη της. Ως εκ τούτου, ελήφθη σε ενωσιακό επίπεδο απόφαση του Συμβουλίου για τον καθορισμό της κοινής θέσης των κρατών – μελών επί των θεμάτων της Συνδιάσκεψης των Μερών. Παρότι το ευρωπαϊκό δικαστήριο ακύρωσε τη σχετική απόφαση του Συμβουλίου για λόγους έλλειψης αιτιολογίας σε ότι αφορά στη νομική βάση επί της οποίας ελήφθη η απόφασή του⁶⁹⁵, κατεγράφη σίγουρα η ανάγκη του καθορισμού κοινής θέσης των κρατών – μελών, που όμως αμφισβητήθηκε αν ερείδεται στο άρθρο 218, παρ. 9 ή στο άρθρο 192 της ΣΛΕΕ, μιας και δεν πρόκειται κατ’ ακριβολογία για διεθνή σύμβαση στην οποία συμμετείχε τότε η Ευρωπαϊκή Ένωση *per se*.

Εμφαίνεται συνεπώς, από όλες τις παραπάνω χαρακτηριστικές περιπτώσεις που αντιμετώπισε η νομολογία, ο *ad hoc* τρόπος με τον οποίο κάθε φορά, ανάλογα και με τις εκάστοτε ιδιαίτερες συνθήκες κάθε περίπτωσης, ενσωματώνονται κατά το μάλλον ή το ήττον οι διεθνείς συμβάσεις στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁶⁹⁶. Ο τρόπος αυτός μπορεί να κυμαίνεται από την αυστηρή κατάφαση αμέσου αποτελέσματος στις διατάξεις τους, η οποία μπορεί να συνεπάγεται και την *ακύρωση του παραγώγου δικαίου* που αντιβαίνει σε αυτές, έως την χαλαρότερη διασύνδεση μεταξύ των διεθνών συμβάσεων και του ενωσιακού δικαίου μέσω της *σύμφωνης ερμηνείας* του τελευταίου ή την πρακτικότερη λύση του *συντονισμού της κοινής δράσης* των κρατών – μελών. Το σίγουρο είναι ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρά τις κατά καιρούς διακυμάνσεις της που αναπόφευκτα συμπλέκονται και με πολιτικές επιλογές, αναγνωρίζει στο διεθνές δίκαιο περίοπτη θέση και πρωτοστατεί στη διαμόρφωσή του.

⁶⁹⁵ Βλ. υπόθεση C-370/07, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απόφαση της 1ης Οκτωβρίου 2009 (ECLI:EU:C:2009:590).

⁶⁹⁶ Παρόμοια υπόθεση αντιμετώπισε το δικαστήριο και στην περίπτωση του Διεθνούς Οργανισμού Αμπέλου και Οίνου (ΔΟΑΟ), του διεθνούς οργανισμού με αρμοδιότητες στους τομείς της αμπέλου και του οίνου, μέλη του οποίου ήταν κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά όχι η ίδια η Ένωση. Το Συμβούλιο, βασιζόμενο στο άρθρο 218, παράγραφος 9, ΣΛΕΕ, ενέκρινε απόφαση για τον καθορισμό της θέσεως που θα πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ένωσης όσον αφορά ορισμένα ψηφίσματα του ΔΟΑΟ. Βλ. Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Pedro Cruz Villalon της 29^{ης} Απριλίου 2014 στην υπόθεση C-399/12, Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ECLI:EU:C:2014:289), όπου αναφέρεται και παραπέμπει ειδικά στην περίπτωση της CITES.

3. Διασυννοριακή Ρύπανση

I. Ατμοσφαιρική ρύπανση και στιβάδα του όζοντος

A. Διεθνείς συμβάσεις

i. Η Σύμβαση της Γενεύης

Το πρώτο νομικά δεσμευτικό διεθνές κείμενο που αφορά στην ατμοσφαιρική ρύπανση είναι η Σύμβαση της Γενεύης για τη διαμεθοριακή ρύπανση της ατμόσφαιρας σε μεγάλη απόσταση, η οποία υπεγράφη το 1979, τέθηκε σε ισχύ το 1983 και συμπληρώθηκε με τα Πρωτόκολλα της Γενεύης⁶⁹⁷, του Ελσίνκι⁶⁹⁸, της Σόφιας⁶⁹⁹ και του Όσλο⁷⁰⁰. Η Σύμβαση της Γενεύης αποτελεί μια περιφερειακή πλην ευρεία διεθνή σύμβαση, καθώς υπεγράφη στο πλαίσιο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών υπό την αιγίδα όμως της UNECE, και προωθεί τη διακυβερνητική συνεργασία για την ανάπτυξη πολιτικών διαχείρισης της ποιότητας του αέρα, καθώς και την καθιέρωση συστημάτων ανταλλαγής πληροφοριών, μηχανισμών επιτήρησης και καταγραφής επιστημονικών δεδομένων αλλά και ανάπτυξης της έρευνας στον εν λόγω τομέα.

Τα κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι συμβαλλόμενα μέρη, όπως και η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς η σύμβαση της Γενεύης εγκρίθηκε εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας⁷⁰¹. Το τελευταίο μάλιστα Πρωτόκολλο στη Σύμβαση της Γενεύης, το Πρωτόκολλο του Γκόθενμπεργκ⁷⁰², αφορά εν μέρει και στην προστασία της στιβάδας του όζοντος, αντικείμενα που εκ των πραγμάτων αναγκαστικά συμπλέκονται και αλληλοεπηρεάζονται.

ii. Η Σύμβαση της Βιέννης και το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ

Ήδη από νωρίς, πριν ακόμη και από τη Συνδιάσκεψη του Ρίο, είχε καταστεί στη διεθνή κοινότητα απολύτως κατανοητός ο επείγον χαρακτήρας του προβλήματος της αποδόμησης της στιβάδας του όζοντος. Ίσως η στενή και βραχυπρόθεσμα ορατή

⁶⁹⁷ Βλ. Πρωτόκολλο του 1984 για τη Μακροπρόθεσμη Χρηματοδότηση του Προγράμματος Συνεργασίας για τη Συνεχή Παρακολούθηση και Αξιολόγηση της Μεταφοράς σε Μεγάλη Απόσταση των Ατμοσφαιρικών Ρύπων στην Ευρώπη (EMEP) και Πρωτόκολλο του 1991 για τον Έλεγχο των Εκπομπών Πτητικών Οργανικών Ενώσεων ή των Διασυννοριακών Ροών τους.

⁶⁹⁸ Βλ. Πρωτόκολλο του 1985 για τη Μείωση των Εκπομπών του Θείου ή των Διασυννοριακών Ροών τους κατά τουλάχιστον 30%.

⁶⁹⁹ Βλ. Πρωτόκολλο του 1988 για τον Έλεγχο των Οξειδίων του Αζώτου ή των Διασυννοριακών Ροών τους.

⁷⁰⁰ Βλ. Πρωτόκολλο του 1994 σχετικά με την περαιτέρω μείωση των εκπομπών θείου.

⁷⁰¹ Βλ. Απόφαση 81/462/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 11ης Ιουνίου 1981 για τη σύναψη της σύμβασης για τη διαμεθοριακή ρύπανση της ατμόσφαιρας σε μεγάλη απόσταση (EE L 171, της 27.06.1981, σελ. 11)· επίσης Αποφάσεις του Συμβουλίου με αριθμούς 86/277/ΕΟΚ, 93/361/ΕΟΚ, 98/686/ΕΚ, 2001/379/ΕΚ, 2003/507/ΕΚ και 2004/259/ΕΚ για τις εγκρίσεις αντίστοιχα των Πρωτοκόλλων.

⁷⁰² Βλ. Πρωτόκολλο του 1999 για την Καταπολέμηση του Οξυνοσμού, του Ευτροφισμού και του Τροποσφαιρικού Όζοντος.

σχέση των συνεπειών της καταστροφής του όζοντος με την ανθρώπινη υγεία, αλλά και το εν πολλοίς επιστημονικά αποδείξιμο των συνεπειών αυτών, να είναι τα στοιχεία εκείνα που αποτέλεσαν και την αιτία της αφύπνισης μίας κοινωνίας όπου το περιβαλλοντικό αγαθό θεωρούνταν τότε περισσότερο από ποτέ ανθρωποκεντρικό. Έτσι, σε διεθνές επίπεδο την προστασία της στιβάδας του όζοντος έχει ως αντικείμενο η Σύμβαση της Βιέννης, η οποία χαίρει καθολικής αποδοχής, υπεγράφη στις 22 Μαρτίου 1985 και τέθηκε σε ισχύ στις 22 Σεπτεμβρίου 1988. Αποτελεί την πρώτη στην ιστορία Σύμβαση – Πλαίσιο και συνεπώς τον πρωτοπόρο της σχετικής πρακτικής που ακολουθήθηκε εν συνεχεία στο Ρίο και αποτελεί πλέον τον συνήθη τρόπο σύναψης διεθνών συμφωνιών και συμπλήρωσής τους στη συνέχεια από Πρωτόκολλα. Αποτελεί επίσης παράδειγμα επιτυχούς διεθνούς συμφωνίας σε επίπεδο πρακτικών αποτελεσμάτων, καθότι η εφαρμογή της και κυρίως η εφαρμογή του Πρωτοκόλλου της, είχαν ως συνέπεια την μείωση των ουσιών που καταστρέφουν της στιβάδα του όζοντος και την ανάσχεση της αποδόμησής της, χωρίς βέβαια αυτό να αποκλείει την αντικατάσταση των ουσιών αυτών με άλλες εξίσου βλαβερές, γεγονός που καθιστά τη διαρκή επαγρύπνηση της διεθνούς κοινότητας επιβεβλημένη.

Η Σύμβαση της Βιέννης δεν επέβαλε υποχρεώσεις λήψης συγκεκριμένων μέτρων, παρά αποσκοπούσε περισσότερο στη δέσμευση των κρατών για την προώθηση της διεθνούς συνεργασίας και την ανταλλαγή πληροφοριών, προκειμένου καταρχάς να καταγραφούν οι επιπτώσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας στο όζον και εν συνεχεία να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα. Η συγκεκριμενοποίηση των μέτρων πραγματοποιήθηκε λίγα χρόνια αργότερα με το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ για τις ουσίες που καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος, το οποίο υπεγράφη στις 16 Σεπτεμβρίου 1987 και τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 1989. Το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ, μαζί με τις διαδοχικές τροποποιήσεις του, οι οποίες στοχεύουν είτε στην αυστηροποίηση των χρονοδιαγραμμάτων μείωσης των επιβλαβών ουσιών είτε στην προσθήκη νέων⁷⁰³, επέβαλε, επί τη βάση της αρχής των κοινών αλλά

⁷⁰³ Βλ. Τροποποίηση του Λονδίνου του 1990, με την οποία συμφωνήθηκε η πλήρης κατάργηση των CFCs, των halons και του τετραχλωράνθρακα μέχρι το 2000 στις ανεπτυγμένες χώρες και μέχρι το 2010 στις αναπτυσσόμενες χώρες, και προσέθεσε στις ουσίες που καταστρέφουν το όζον το μεθυλοχλωροφόρμιο· Τροποποίηση της Κοπεγχάγης του 1992, με την οποία επιταχύνθηκε για τις ανεπτυγμένες χώρες η σταδιακή κατάργηση των CFCs, των halons, του τετραχλωράνθρακα και του μεθυλοχλωροφόρμιο μέχρι το 1996 και συμφωνήθηκε η έναρξη της σταδιακής κατάργησης των HCFCs από το 2004 επίσης για τις ανεπτυγμένες χώρες· Τροποποίηση του Μόντρεαλ του 1997, με την οποία αποφασίσθηκε η πλήρης κατάργηση των HCFCs για τις αναπτυσσόμενες χώρες, καθώς και η σταδιακή κατάργηση του βρωμιούχου μεθυλίου τόσο στις ανεπτυγμένες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες το 2005 και το 2015 αντίστοιχα· και Τροποποίηση του Πεκίνου του 1999, με την οποία

διαφοροποιημένων ευθυνών, την υποχρέωση σταδιακής μείωσης και τελικά κατάργησης συγκεκριμένων ουσιών που αποδεδειγμένα καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος, των λεγόμενων ODSs (*Ozone Depleting Substances*), εντός συγκεκριμένων χρονοδιαγραμμάτων, διαφοροποιημένων μεταξύ των αναπτυσσόμενων και ανεπτυγμένων χωρών. Παράλληλα, θεσμοθέτησε διαδικασίες ελέγχου και συμμόρφωσης των συμβαλλομένων μερών με τις υποχρεώσεις τους, σύστημα χρηματοδότησης των αναπτυσσόμενων χωρών, καθώς τη σύσταση επιστημονικής επιτροπής επικαιροποίησης των γνώσεων και καταγραφής των εξελίξεων επί του ζητήματος.

B. Η μείζων προστασία του ενωσιακού δικαίου

Τόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και τα κράτη – μέλη είναι συμβαλλόμενα μέρη στη Σύμβαση της Βιέννης και στο Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ⁷⁰⁴. Η Ευρωπαϊκή Ένωση μάλιστα, επέλεξε συνειδητά την οδό της μείζονος προστασίας σε σχέση με τις προβλέψεις του Πρωτοκόλλου του Μόντρεαλ, σύμφωνα και με τη σχετική διάταξη της Σύμβασης της Βιέννης η οποία επιτρέπει ρητά στα συμβαλλόμενα μέρη να θεσπίζουν αυστηρότερα μέτρα⁷⁰⁵. Ως εκ τούτου, το ενωσιακό δίκαιο, το οποίο αποσκοπεί αφενός στη εφαρμογή των διεθνών υποχρεώσεων της Ένωσης και αφετέρου στην υλοποίηση της δικής της πολιτικής στον τομέα, παρέχει μείζονα προστασία σε σχέση με το διεθνές δίκαιο, με την πρόβλεψη αυστηρότερων χρονοδιαγραμμάτων και μέτρων⁷⁰⁶.

θεσμοθετήθηκαν συστήματα αυστηρών ελέγχων στην παραγωγή και το εμπόριο των HCFCs και προστέθηκε το βρωμοχλωρομεθάνιο στον κατάλογο των υπό κατάργηση ουσιών.

⁷⁰⁴ Βλ. Απόφαση 88/540/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 14ης Οκτωβρίου 1988 για τη σύναψη της σύμβασης της Βιέννης για την προστασία της στιβάδας του όζοντος και του πρωτοκόλλου του Μόντρεαλ για τις ουσίες που καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος (ΕΕ L 297, σελ. 8).

⁷⁰⁵ Βλ. άρθρο 2, παρ. 3 της Σύμβασης, σύμφωνα με το οποίο: «τα συμβαλλόμενα μέρη μπορούν να θεσπίζουν αυστηρότερα εσωτερικά μέτρα εφόσον αυτά αποβλέπουν, λαμβάνοντας υπόψη τις επιστημονικές εκτιμήσεις, στην προώθηση της χρήσεως υποκατάστατων των οποίων τα αποτελέσματα είναι λιγότερο βλαπτικά για τη στιβάδα του όζοντος».

⁷⁰⁶ Βλ. Κανονισμός 3093/94/ΕΚ του Συμβουλίου, της 21^{ης} Δεκεμβρίου 1994, σχετικά με τις ουσίες που καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος (ΕΕ L 333, 22.12.1994, σελ. 1–20), όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό 1005/2009/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 16ης Σεπτεμβρίου 2009, για τις ουσίες που καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος (ΕΕ L 286 της 31.10.2009, σελ. 1) και συμπληρώθηκε με τον Κανονισμό 2037/2000/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τις ουσίες που καταστρέφουν την στιβάδα του όζοντος (ΕΕ L 244, 29.9.2000, σελ. 1), τον Κανονισμό 744/2010/ΕΕ της Επιτροπής, της 18ης Αυγούστου 2010, για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1005/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τις ουσίες που καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος, όσον αφορά τις κρίσιμες χρήσεις των halons (ΕΕ L 218, της 19.8.2010, σελ. 2), τον Κανονισμό 291/2011/ΕΕ της Επιτροπής, της 24ης Μαρτίου 2011, σχετικά με τις βασικές χρήσεις ελεγχόμενων ουσιών πλην των υδροχλωροφθορανθράκων για εργαστηριακές και αναλυτικές χρήσεις στην Ένωση βάσει του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1005/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τις ουσίες που καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος (ΕΕ L 79, 25.3.2011, σελ. 4–6), τον Κανονισμό (ΕΕ) αριθ. 537/2011 της Επιτροπής, της 1ης Ιουνίου 2011, σχετικά

Η θέσπιση ενωσιακού δικαίου, που δηλοί και την άσκηση των σχετικών αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατέστησε παράλληλα αρμόδιο και το ευρωπαϊκό δικαστήριο να κρίνει και τη νομιμότητά του, ιδίως σε σχέση με το πρωτογενές δίκαιο, αλλά παρεμπιπτόντως και σε σχέση με τις παραπάνω διεθνείς συμβάσεις, στην υπόθεση *Hi-Tech*⁷⁰⁷. Η σχετική δικανική κρίση ακολούθησε προδικαστικό ερώτημα συμβατότητας του ενωσιακού δικαίου με τις διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, τονίζοντας παράλληλα ότι η επίδικη νομοθεσία παρήχθη προς συμμόρφωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τις διεθνείς υποχρεώσεις της που αποτελούν και αναπόσπαστο τμήμα του ενωσιακού δικαίου⁷⁰⁸. Η ουσία της υπόθεσης αφορούσε στην άρνηση καταβολής του τιμήματος της πώλησης, από τον αγοραστή στην πωλήτρια εταιρία, ενός προϊόντος πυρόσβεσης που περιείχε υδροχλωροφθοράνθρακες, η εμπορία των οποίων είχε ήδη απαγορευθεί εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τον επίδικο Κανονισμό⁷⁰⁹. Κατά βάση το δικαστήριο ασχολήθηκε με το κατά πόσο η πλήρης απαγόρευση των υδροχλωροφθορανθράκων στην πυρόσβεση αντιτίθονταν στις διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου περί περιβαλλοντικής πολιτικής της Ένωσης, και ειδικότερα εάν η Ευρωπαϊκή Ένωση επιτρέποντας άλλες ουσίες, το ίδιο ή και περισσότερο ενδεχομένως επιβλαβείς, παρέβη την υποχρέωση εξασφάλισης υψηλού επιπέδου προστασίας, περαιτέρω δε και με το ζήτημα αν τηρήθηκε η αρχή της αναλογικότητας δεδομένης της δυνατότητας εξίσου αποτελεσματικής προστασίας του περιβάλλοντος με ηπιότερα μέσα από αυτό της πλήρους κατάργησης των υδροχλωροφθορανθράκων. Στο πλαίσιο αυτό έγινε μνεία και του διεθνούς συμβατικού δικαίου. Το δικαστήριο, αφού επανέλαβε την υποχρέωση της σύμφωνης ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου με τις διεθνείς συμβάσεις από τις οποίες δεσμεύεται η Ένωση, ιδίως όταν το ενωσιακό δίκαιο σκοπεύει να θέσει σε εφαρμογή τις απορρέουσες από τις συμβάσεις αυτές υποχρεώσεις της⁷¹⁰, επιβεβαίωσε στη συνέχεια και τη μείζονα προστασία που παρέχει η Ευρωπαϊκή Ένωση στο ρυθμιστικό

με τον μηχανισμό κατανομής ποσοτήτων ελεγχόμενων ουσιών που επιτρέπονται για εργαστηριακές και αναλυτικές χρήσεις στην Ένωση, βάσει του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1005/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τις ουσίες που καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος (ΕΕ L 147 της 2.6.2011, σελ. 4)· βλ. και Απόφαση 2010/372 της Επιτροπής, της 18ης Ιουνίου 2010, σχετικά με τη χρήση ελεγχόμενων ουσιών ως μέσων επεξεργασίας, σύμφωνα με το άρθρο 8 παράγραφος 4 του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1005/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΕΕ L 169, 3.7.2010, σελ. 17-18).

⁷⁰⁷ Βλ. υπόθεση C-341/95, Gianni Bettati κατά Safety Hi-Tech Srl, απόφαση της 14ης Ιουλίου 1998 (ECLI:EU:C:1998:353).

⁷⁰⁸ Βλ. σκέψη 19.

⁷⁰⁹ Ο.α.π. (υποσ. 701), Κανονισμός 3093/94/ΕΚ.

⁷¹⁰ Βλ. (*Hi-Tech*) σκέψη 20.

πεδίο της Σύμβασης της Βιέννης και του Πρωτοκόλλου του Μόντρεαλ και ειδικότερα στο θέμα των υδροχλωροφθορανθράκων (HCFCs)⁷¹¹, βασιζόμενη στα επιστημονικά δεδομένα.

II. Έμμονοι Οργανικοί Ρύποι – Χημικά προϊόντα και φυτοφάρμακα

A. Διεθνείς συμβάσεις

i. Η Σύμβαση της Στοκχόλμης και το Πρωτόκολλο του Ωρχους

Ως έμμονοι οργανικοί ρύποι χαρακτηρίζονται οι χημικές ουσίες, οι οποίες είναι ιδιαίτερα τοξικές και επικίνδυνες για το περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία, και οι οποίες σωρεύουν τρία στοιχεία δομικά της έννοιάς τους, ήτοι τα στοιχεία της *εμμοχής*, της *μεταφοράς* και της *βιοσυσσώρευσης*. Ειδικότερα, είναι ιδιαίτερα επίμονες στο περιβάλλον και δύσκολα αποδομήσιμες, συσσωρεύονται στους οργανισμούς και επομένως στην τροφική αλυσίδα, και μεταφέρονται μέσω των οργανισμών αυτών ή μέσω του αέρα και των υδάτων σε μεγάλες αποστάσεις λόγω και της εμμοχής τους. Τα στοιχεία αυτά, και ιδίως η δυνατότητα διασυννοριακής μεταφοράς των έμμονων οργανικών ρύπων, ακόμη και σε περιοχές όπου μπορεί ποτέ να μην έχουν παραχθεί ή χρησιμοποιηθεί, σε συνδυασμό με τις δυσμενέστερες επιπτώσεις τους στην ανθρώπινη υγεία, είναι η αιτία της διεθνούς κινητοποίησης. Έτσι, στο πλαίσιο του προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον υπεγράφη στις 22 Μαΐου 2001 η Σύμβαση της Στοκχόλμης για τους έμμοτους οργανικούς ρύπους, η οποία τέθηκε σε ισχύ στις 17 Μαΐου 2004. Σκοπός της είναι η εξάλειψη ή η μείωση των εκπομπών συγκεκριμένων ουσιών, οι οποίες κατατάσσονται σε κατηγορίες και περιλαμβάνονται στα αντίστοιχα παραρτήματα της Σύμβασης, τα οποία αφορούν αφενός στις υπό πλήρη απαγόρευση ουσίες, αφετέρου στις υπό περιορισμό της παραγωγής και χρήσης τους ουσίες, και τέλος στις ουσίες που παράγονται ακούσια από ανθρωπογενείς πηγές και υπόκεινται επίσης σε απαγόρευση ή περιορισμό αντίστοιχα⁷¹². Οι ουσίες αυτές είναι κυρίως εντομοκτόνα, διοξίνες, καθώς η ιδιαίτερα τοξική χλωριούχος ένωση DDT (διχλωροδιφαινυλοτριχλωροαιθάνιο). Η υλοποίηση των στόχων της Σύμβασης της Στοκχόλμης επιτυγχάνεται με την κατάρτιση και υποβολή προς τη Συνδιάσκεψη των Μερών εθνικών προγραμμάτων υλοποίησης (*National Implementation Plan – NIP*) που υποβάλλονται καταρχάς εντός δυο ετών από την έναρξη ισχύος της Σύμβασης και

⁷¹¹ Πρβλ. (*Hi-Tech*) σκέψεις 22, 23.

⁷¹² Βλ. άρθρα 1 και 3 της Σύμβασης της Στοκχόλμης, σε συνδυασμό με τα Παραρτήματα Α, Β και Γ.

εν συνεχεία επικαιροποιούνται τακτικά⁷¹³. Η πρόβλεψη αυτή, σε συνδυασμό με τη γενική διάταξη του άρθρου 3 της Σύμβασης σύμφωνα με την οποία τα συμβαλλόμενα μέρη οφείλουν να λαμβάνουν τα *αναγκαία νομικά και διοικητικά μέτρα* σε σχέση με τις χημικές ουσίες που έχουν περιληφθεί στα παραρτήματα της Σύμβασης, προκειμένου να εκλείψει ή να περιοριστεί αντίστοιχα η παραγωγή, η χρήση, η εισαγωγή και εξαγωγή των εν λόγω ουσιών, είναι ενδεικτική για τη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το άμεσο αποτέλεσμα των διατάξεων αυτών στην ενωσιακή έννομη τάξη και τα εθνικά συστήματα των συμβαλλομένων μερών, και προδικάζει ασφαλώς τη σχετική (αρνητική) δικανική κρίση, αφού οι διατάξεις αυτές χρήζουν περαιτέρω εθνικών μέτρων για την εφαρμογή τους στην πράξη. Η Σύμβαση της Στοκχόλμης ερείδεται τέλος στην *αρχή της προφύλαξης*, θεωρώντας αφενός ότι η επιστημονική αβεβαιότητα δεν μπορεί να αποτελέσει τροχοπέδη για την ανάληψη συνεχούς δράσης, αφετέρου δε προβλέποντας διαδικασία εγγραφής νέων χημικών ουσιών στα παραρτήματά της σε υλοποίηση της αρχής αυτής⁷¹⁴. Η διαδικασία αυτή ουσιαστικά περιλαμβάνει πρόταση εκ μέρους κάθε ενδιαφερόμενου συμβαλλόμενου μέρους προς τη Γραμματεία της Σύμβασης. Εν συνεχεία, η πρόταση προωθείται, διαδοχικά και εφόσον πληρούνται συγκεκριμένα κριτήρια, από τη Γραμματεία στην Επιτροπή Εξέτασης Έμμονων Οργανικών Ρύπων και τέλος στη Συνδιάσκεψη των Μερών προς υιοθέτηση και θέση σε ισχύ τροποποιήσεων στα παραρτήματα της Σύμβασης, και αφού πρώτα έχουν ενημερωθεί όλα τα συμβαλλόμενα μέρη και έχουν υποβάλει τις παρατηρήσεις τους επί τη βάση πρότασης της Επιτροπής με αξιολόγηση διαχείρισης κινδύνου. Τέλος, η προσθήκη νέων έμμονων οργανικών ρύπων που έχει ακολουθήσει την παραπάνω διαδικασία, δεν ισχύει για τα συμβαλλόμενα μέρη που έχουν δηλώσει επιφύλαξη κατά την πράξη επικύρωσης της σχετικής τροποποίησης των παραρτημάτων της Σύμβασης εντός των προβλεπόμενων χρονοδιαγραμμάτων (*opting out*)⁷¹⁵.

Στην ίδια θεματική κινείται και το Πρωτόκολλο στη Σύμβαση της Γενεύης του 1979⁷¹⁶, το οποίο υπεγράφη στο Ώρχους στις 24 Ιουνίου 1998, τέθηκε σε ισχύ στις 23 Οκτωβρίου 2003, τροποποιήθηκε δε στις 18 Δεκεμβρίου 2009, και αφορά επίσης στους δύσκολα αποδομούμενους (έμμοτους) οργανικούς ρύπους. Το Πρωτόκολλο του

⁷¹³ Βλ. άρθρο 7, παρ 1 της Σύμβασης της Στοκχόλμης.

⁷¹⁴ Βλ. άρθρο 8 της Σύμβασης της Στοκχόλμης.

⁷¹⁵ Βλ. άρθρο 25, παρ. 4 της Σύμβασης της Στοκχόλμης.

⁷¹⁶ Πρωτόκολλο στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τη διασυννοριακή ατμοσφαιρική ρύπανση σε μεγάλη απόσταση, η οποία υπογράφηκε στη Γενεύη στις 13 Νοεμβρίου 1979.

Ωρχους έχει ως στόχο, την εξάλειψη, τη μείωση ή τον έλεγχο των εκπομπών ή διαρροών έμμονων οργανικών ρύπων και ταξινομεί αυτούς, κατά παρόμοιο τρόπο με τη Σύμβαση της Στοκχόλμης, σε τρία παραρτήματα, τα οποία περιλαμβάνουν ουσίες για τις οποίες αντίστοιχα καθορίζονται υποχρεώσεις πλήρους παύσης της παραγωγής και της χρήσης τους (Παράρτημα I), χρήσεις τους μόνο για συγκεκριμένους σκοπούς (Παράρτημα II), ή τέλος μείωση των εκπομπών τους σε συγκεκριμένα επίπεδα σε σχέση με το καθοριζόμενο ως έτος αναφοράς (Παράρτημα III). Το Πρωτόκολλο του Ωρχους προβλέπει επίσης διαδικασίες τροποποίησης των Παραρτημάτων του με σκοπό την προσθήκη σε αυτά και νέων επικίνδυνων ουσιών⁷¹⁷. Για την υιοθέτηση αποφάσεων τροποποίησης των παραρτημάτων επιβάλλεται ομοφωνία των παρισταμένων μερών στη σύνοδο του Εκτελεστικού Οργάνου του Πρωτοκόλλου, ενώ για τη θέση τους σε ισχύ απαιτείται η κατάθεση πράξεων αποδοχής από τα δυο τρίτα όλων των συμβαλλομένων μερών, τα δε συμβαλλόμενα μέρη που δεν συμφωνούν δεν δεσμεύονται παρά μόνο αν καταθέσουν πράξη αποδοχής και παρέλθει προθεσμία ενενήντα ημερών από αυτήν.

ii. Η Σύμβαση του Ρότερνταμ

Συναφές αντικείμενο με τους έμμοτους οργανικούς ρύπους έχει και η Σύμβαση που καθιερώνει τη λεγόμενη Διαδικασία Συναίνεσης μετά από Ενημέρωση (*Prior Information Consent – Σύμβαση PIC*) σε σχέση με τη διακίνηση επικίνδυνων χημικών προϊόντων και φυτοφαρμάκων, η οποία συνήφθη στο Ρότερνταμ της Ολλανδίας στις 10 Σεπτεμβρίου 1998. Στο πεδίο εφαρμογής της εν λόγω Σύμβασης εντάσσεται το εμπόριο χημικών προϊόντων, καθώς και των ιδιαιτέρως επικίνδυνων σκευασμάτων φυτοπροστασίας, τα οποία αποτελούν ειδικότερη περίπτωση χημικών προϊόντων που χρησιμοποιούνται ως φυτοφάρμακα. Επί τη βάση της κοινής ευθύνης των κρατών και της αναγκαιότητας συλλογικής προσπάθειας μεταξύ τους, η Σύμβαση προωθεί τη διεθνή συνεργασία. Η διεθνής αυτή συνεργασία επιτυγχάνεται με τη θεσμοθέτηση ενός μηχανισμού ανταλλαγής πληροφοριών μέσω του αρμοδίου διεθνούς οργάνου, δηλαδή της Γραμματείας της Σύμβασης, που εξασφαλίζει την αλληλοενημέρωση μεταξύ των κρατών σχετικά με τα χημικά προϊόντα που τελούν υπό απαγόρευση ή υπό αυστηρούς περιορισμούς χρήσης με βάση τις επιμέρους εθνικές κανονιστικές ρυθμίσεις. Περαιτέρω, και μετά την ως άνω διασφάλιση της επαρκούς ενημέρωσης, καθιερώνεται

⁷¹⁷ Βλ. άρθρο 14, παρ. 1 έως 3 του Πρωτοκόλλου του Ωρχους.

ως προαπαιτούμενο η λήψη συγκατάθεσης εκ μέρους των συμβαλλομένων κρατών στις περιπτώσεις εισαγωγών και εξαγωγών των καλυπτόμενων από τη Σύμβαση χημικών προϊόντων. Τέλος, προβλέπεται και η διαδικασία προσθήκης νέων επικίνδυνων χημικών προϊόντων στα Παραρτήματα της Σύμβασης.

B. Διαστάσεις ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης

ι. Το καθήκον συνεργασίας μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών – μελών

Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι συμβαλλόμενο μέρος τόσο στη Σύμβαση της Στοκχόλμης⁷¹⁸ και στο Πρωτόκολλο του Ωρχους⁷¹⁹, όσο και στη Σύμβαση του Ρότερνταμ⁷²⁰. Σε αντίθεση όμως με τη Σύμβαση της Στοκχόλμης και του Ρότερνταμ⁷²¹, στο Πρωτόκολλο του Ωρχους δεν έχουν προσχωρήσει όλα τα κράτη – μέλη. Συνακόλουθα, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει εκδώσει και πληθώρα νομοθετικών πράξεων που καλύπτουν τα υπαγόμενα στις παραπάνω διεθνείς συμβάσεις θέματα, και αφορούν αντίστοιχα στην εξάλειψη ή τη μείωση της παραγωγής και χρήσης έμμονων οργανικών ρύπων ή χημικών προϊόντων⁷²², στις πράξεις δε αυτές συγκαταλέγεται και ο λεγόμενος Κανονισμός Έμμονων Οργανικών Ρύπων (Κανονισμός ΕΟΡ)⁷²³. Έχει μάλιστα συσταθεί και καθ' ύλη αρμόδιος οργανισμός, ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Χημικών Προϊόντων⁷²⁴.

⁷¹⁸ Βλ. Απόφαση 2006/507/ΕΚ του Συμβουλίου, της 14ης Οκτωβρίου 2004, σχετικά με τη σύναψη, εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, της Σύμβασης της Στοκχόλμης για τους έμμοτους οργανικούς ρύπους (ΕΕ 2006, L 209, της 31.07.2006, σελ. 1).

⁷¹⁹ Βλ. Απόφαση 2004/259/ΕΚ του Συμβουλίου, της 19ης Φεβρουαρίου 2004, σχετικά με τη σύναψη, εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, του Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση του 1979 για τη διασυνωριακή ατμοσφαιρική ρύπανση μεγάλης απόστασης που οφείλεται στους έμμοτους οργανικούς ρύπους (ΕΕ L 81, της 19.03.2004, σελ. 35).

⁷²⁰ Βλ. Απόφαση 2006/730/ΕΚ του Συμβουλίου, της 25ης Σεπτεμβρίου 2006, για τη σύναψη εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας της σύμβασης του Ρότερνταμ σχετικά με τη διαδικασία συναίνεσης μετά από ενημέρωση όσον αφορά ορισμένα επικίνδυνα χημικά προϊόντα και φυτοφάρμακα στο διεθνές εμπόριο (ΕΕ L 299, της 28.10.2006, σελ. 23–25).

⁷²¹ Στη Σύμβαση του Ρότερνταμ δεν έχει προσχωρήσει η Μάλτα.

⁷²² Βλ. Κανονισμός 649/2012/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Ιουλίου 2012, σχετικά με τις εξαγωγές και εισαγωγές επικίνδυνων χημικών προϊόντων (ΕΕ L 201, της 27.7.2012, σελ. 60–106, που τροποποίησε τον Κανονισμό 689/2008/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 17ης Ιουνίου 2008, σχετικά με τις εξαγωγές και εισαγωγές επικίνδυνων χημικών προϊόντων (ΕΕ L 204 της 31.7.2008, σελ. 1)· βλ. και Οδηγία 96/59/ΕΚ του Συμβουλίου, της 16ης Σεπτεμβρίου 1996, για τη διάθεση των πολυχλωροδιφαινυλίων και των πολυχλωροτριφαινυλίων (PCB και PCT) (ΕΕ L 243, σελ. 31).

⁷²³ Βλ. Κανονισμός 850/2004/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 29ης Απριλίου 2004, για τους έμμοτους οργανικούς ρύπους και την τροποποίηση της οδηγίας 79/117/ΕΟΚ (ΕΕ L 158, σελ. 7, και διορθωτικό ΕΕ 2004, L 229, σελ. 5)· τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό 757/2010/ΕΕ της Επιτροπής, της 4ης Αυγούστου 2010, για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 850/2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τους έμμοτους οργανικούς ρύπους όσον αφορά τα παραρτήματα I και III (ΕΕ L 223 της 25.8.2010, σελ. 29).

⁷²⁴ Βλ. Κανονισμός 1907/2006/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 18ης Δεκεμβρίου 2006, για την καταχώριση, την αξιολόγηση, την αδειοδότηση και τους περιορισμούς των

Το κανονιστικό περιεχόμενο των ως άνω διεθνών συμβάσεων για τους έμμορους οργανικούς ρύπους απασχόλησε και ευρωπαϊκό δικαστήριο, στην υπόθεση των *σουλφονικών υπερφθοροοκτανίων* (εν συντομία SPFO)⁷²⁵, η οποία παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον σε σχέση με τη συντονισμένη διεθνή δράση της Ένωσης και των κρατών – μελών της. Άπτεται πολυδιάστατων ζητημάτων που έχουν να κάνουν με τις μικτές συμφωνίες, τις συντρέχουσες αρμοδιότητες αλλά και την υποχρέωση αρραγούς διεθνούς εκπροσώπησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις διεθνείς διαπραγματεύσεις, η οποία, στην περίπτωση που διαταράσσεται, αντανακλά μοιραία με τη σειρά της και στο ενωσιακό δίκαιο.

Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον ιστορικό της υπόθεσης συνοψίζεται στη δηλωμένη πρόθεση της Σουηδίας να συμπεριληφθούν και τα SPFO στον κατάλογο των νέων χημικών ουσιών, τις οποίες το Συμβούλιο, μετά από σχετική πρόταση της Επιτροπής, θα εισηγούνταν, εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης *per se*, στα αρμόδια όργανα των διεθνών συμβάσεων να συμπεριληφθούν στα παραρτήματά τους με παράλληλη τροποποίηση αυτών. Η ομάδα “διεθνές περιβάλλον” του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμφώνησε αρχικά για την πρόταση πέντε νέων χημικών ουσιών στα όργανα του Πρωτοκόλλου του Ώρχους, εξουσιοδοτώντας περαιτέρω την Επιτροπή να προτείνει προς το Συμβούλιο και τα SPFO, όπερ και εγένετο, ενώ εν συνεχεία ακολουθήθηκε η διαδικασία τροποποίησης των παραρτημάτων του Πρωτοκόλλου⁷²⁶. Αντίθετα, το Συμβούλιο δεν συμφώνησε να συμπεριληφθούν οι εν λόγω ουσίες και στην αντίστοιχη πρόταση προς τα όργανα της Σύμβασης της Στοκχόλμης, επηρεαζόμενη και από το γεγονός ότι η συμπερίληψή τους και εν συνεχεία η ανάληψη δράσεων διεθνώς σχετικά με αυτές, θα είχε ενδεχομένως επιπτώσεις οικονομικού

χημικών προϊόντων (REACH) και για την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Χημικών Προϊόντων, καθώς και για την τροποποίηση της οδηγίας 1999/45/EK και για την κατάργηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 793/93 του Συμβουλίου και του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1488/94 της Επιτροπής, καθώς και της οδηγίας 76/769/ΕΟΚ του Συμβουλίου και των οδηγιών της Επιτροπής 91/155/ΕΟΚ, 93/67/ΕΟΚ, 93/105/ΕΚ και 2000/21/ΕΚ ΕΕ L 396 της 30.12.2006, σελ. 1· τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό 207/2011/ΕΕ της Επιτροπής, της 2ας Μαρτίου 2011, για την τροποποίηση του κανονισμού 1907/2006/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την καταχώριση, την αξιολόγηση, την αδειοδότηση και τους περιορισμούς των χημικών προϊόντων (REACH) όσον αφορά το παράρτημα XVII (πενταβρωμιούχο παράγωγο του διφαινυλαιθέρα και PFOS) (ΕΕ L 58, 3.3.2011, σελ. 27–28)· και Κανονισμό 552/2009/ΕΚ της Επιτροπής, της 22ας Ιουνίου 2009, για την τροποποίηση του παραρτήματος XVII του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1907/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την καταχώριση, την αξιολόγηση, την αδειοδότηση και τους περιορισμούς των χημικών προϊόντων (REACH) (ΕΕ L 164, της 26.6.2009, σελ. 7–31).

⁷²⁵ Βλ. υπόθεση C-246/07, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Βασιλείου της Σουηδίας, απόφασης της 20ής Απριλίου 2010 (ECLI:EU:C:2010:203).

⁷²⁶ Πρβλ. και Οδηγία 2006/122/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 12ης Δεκεμβρίου 2006, για την τριακοστή τροποποίηση της οδηγίας 76/769 [σουλφονικά υπερφθοροοκτανία SPFO] (ΕΕ L 372, της 27.12.2006, σελ. 32).

χαρακτήρα που θα οφείλονταν στην υποχρέωση περαιτέρω χρηματοδότησης των αναπτυσσόμενων χωρών, κάτι που αποτελεί και μέρος των διεθνών υποχρεώσεων των αναπτυγμένων χωρών. Μια πρώτη δηλαδή παρατήρηση είναι ότι στην εν λόγω απόφαση που αφορούσε αμιγώς στην περιβαλλοντική πολιτική της Ένωσης, αλλά και σε διεθνείς συμβάσεις με αποκλειστικά περιβαλλοντικό χαρακτήρα, παρεισέφρησαν και οικονομικά κριτήρια. Εντωμεταξύ, η Σουηδία υπέβαλε στη Γραμματεία της Σύμβασης της Στοκχόλμης μονομερή πρόταση στο όνομά της για την εγγραφή των SPFO στο παράρτημα Α της Σύμβασης.

Η Επιτροπή άσκησε προσφυγή κατά της Σουηδίας με νομική βάση την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών – μελών, όπως περιλαμβάνεται ήδη στο άρθ. 4, παρ. 3 (τελευταίο εδάφιο) της ΣΕΕ, και πριν από αυτό στο άρθρο της 10 της ΣΕΚ, ειδικότερη έκφραση του οποίου είναι και το καθήκον ειλικρινούς συνεργασίας καθώς και η υποχρέωση των κρατών – μελών να διευκολύνουν την εκπλήρωση της αποστολής της Ένωσης και να απέχουν από κάθε μέτρο που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την επίτευξη των σκοπών της Συνθήκης.

Η μονομερής υποβολή πρότασης εκ μέρους της Σουηδίας διέσπασε, κατά τη γνώμη της Επιτροπής⁷²⁷, την διεθνή εκπροσώπηση της Ένωσης, η οποία οφείλει να είναι ενιαία και να εδράζεται σε κοινές θέσεις, διαφορετικά μπορεί να επηρεαστεί το ενωσιακό δίκαιο και να υπάρξουν επιπτώσεις στην εν γένει ασφάλεια δικαίου. Εν προκειμένω, η υποβολή πρότασης από τη Σουηδία μονομερώς θα μπορούσε να σηματοδοτήσει τη διάσταση μεταξύ του ενωσιακού και του εθνικών δικαίων στην περίπτωση που η Ευρωπαϊκή Ένωση επέλεγε να κάνει χρήση του μηχανισμού *opting out* και δεν αποδέχονταν τελικά την τροποποίηση των παραρτημάτων της Σύμβασης της Στοκχόλμης, την οποία η Σουηδία έθεσε σε κίνηση με την μονομερή πρότασή της⁷²⁸. Αντίστοιχα, η κατάθεση πράξης αποδοχής της τροποποίησης των παραρτημάτων της Σύμβασης εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα είχε ως αναπόφευκτη συνέπεια και την τροποποίηση του Κανονισμού EOP, δηλαδή του ενωσιακού δικαίου, που όμως θα βρίσκονταν σε διάσταση με την προηγηθείσα συζήτηση και λήψη απόφασης στο πλαίσιο του Συμβουλίου. Αλλά και κατά τη διαδικασία ενώπιον του αρμοδίου οργάνου της Σύμβασης της Στοκχόλμης για τη λήψη απόφασης επί της τροποποίησης των παραρτημάτων θα δημιουργούνταν συμμετοχικό και διαδικαστικό θέμα, αφού σύμφωνα με τις διατάξεις της Σύμβασης η άσκηση της

⁷²⁷ Βλ. (C-246/07) σκέψεις 50-59.

⁷²⁸ Βλ. (C-246/07) σκέψεις 96-101.

ψήφου από κράτος – μέλος περιφερειακού οργανισμού οικονομικής ολοκλήρωσης εμποδίζει την παράλληλη άσκηση ψήφου από τον ίδιο τον οργανισμό και αντίστροφα. Ως εκ τούτου, είτε η Σουηδία θα εμποδιζόνταν να ασκήσει το δικαίωμα ψήφου στη δική της πρόταση είτε η Ευρωπαϊκή Ένωση⁷²⁹, με αμφισβητούμενες περαιτέρω επιπτώσεις και στο μηχανισμό *opting out*, αφού υπήρξε διχογνωμία και σε σχέση με το κατά πόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση θα διατηρούσε πλέον το δικαίωμα μη αποδοχής ενός παραρτήματος που προτάθηκε και ψηφίστηκε από ένα ή πλείονα κράτη – μέλη της. Η Σουηδία αντίθετα υποστήριξε ότι στο θέμα των SPFO η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είχε ασκήσει τις αρμοδιότητές της που παράμεναν συντρέχουσες, και ως εκ τούτου τα κράτη – μέλη διατηρούσαν την ευχέρειά τους να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες⁷³⁰.

Το ευρωπαϊκό δικαστήριο, αφού τόνισε ότι το καθήκον της ειλικρινούς συνεργασίας είναι γενικής εφαρμογής και δεν εξαρτάται από τον αποκλειστικό ή συντρέχοντα χαρακτήρα της οικείας αρμοδιότητας⁷³¹, και πάντως χωρίς να αμφισβητήσει τους ισχυρισμούς της Σουηδίας ότι ειδικά σε ότι αφορά στα SPFO δεν υπήρχε προηγούμενη ρύθμιση σε ενωσιακό επίπεδο⁷³², δεν συντάχθηκε με τις αιτιάσεις της ότι από αυτό και μόνο συνάγεται πως το καθήκον ειλικρινούς συνεργασίας έχει περιορισμένη έκταση λόγω κατανομής αρμοδιοτήτων⁷³³. Αντίθετα, κατά την κρίση του δικαστηρίου, ειδικά όταν ο τομέας που διέπεται από μια διεθνή συμφωνία εμπίπτει εν μέρει στην αρμοδιότητα της Ένωσης και εν μέρει στην αρμοδιότητα των κρατών – μελών, πρέπει κατά μείζονα λόγο να διασφαλίζεται η στενή συνεργασία τόσο κατά τις διαπραγματεύσεις και τη σύναψη της συμφωνίας, όσο και κατά την εκτέλεση των υποχρεώσεων που αναλαμβάνονται, για χάρη της ενιαίας διεθνούς εκπροσώπησης.

Εν τέλει και σε κάθε περίπτωση, το δικαστήριο έκρινε ότι κατά το χρόνο που η Σουηδία υπέβαλε τη μονομερή πρότασή της, η όλη προηγηθείσα διαδικασία στο Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε σχέση τόσο με τις ουσίες που θα προτεινόταν

⁷²⁹ Βλ. (C-246/07) σκέψεις 92-94.

⁷³⁰ Βλ. (C-246/07) σκέψεις 61επ.

⁷³¹ Βλ. (C-246/07) σκέψη 71, η οποία παραπέμπει περαιτέρω και στις αποφάσεις επί των υποθέσεων C-266/03 (Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου, απόφαση της 2ας Ιουνίου 2005 (ECLI:EU:C:2005:341), σκέψη 58), και C-433/03 (Επιτροπή κατά Γερμανίας, απόφαση της 14ης Ιουλίου 2005 (ECLI:EU:C:2005:462), σκέψη 64).

⁷³² Βλ. (C-246/07) σκέψη 72.

⁷³³ Η Σουηδία μάλιστα συνεπικουρούμενη και από άλλα κράτη – μέλη υποστήριξε ότι η απεριόριστη και αδιαφοροποίητη εφαρμογή της αρχής της καλόπιστης συνεργασίας σε κάθε τομέα δραστηριότητας, ανεξαρτήτως αποκλειστικής ή συντρέχουσας, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια *de facto* απονομή αποκλειστικής αρμοδιότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση σε όλες τις περιπτώσεις, βλ. (C-246/07) σκέψη 65.

στο Πρωτόκολλο του Όρχους, όσο και εκείνες της Σύμβασης της Στοκχόλμης, δήλωνε τη σαφή στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης να μην προταθεί εκείνη τη δεδομένη χρονική στιγμή η εγγραφή του SPFO στο παράρτημα Α της Σύμβασης της Στοκχόλμης, όπερ αποτελούσε και το προπαρασκευαστικό στάδιο για την ανάληψη διεθνούς δράσης της Ένωσης σε ενωσιακό επίπεδο⁷³⁴, το οποίο τελικά εμπόδιζε τη Σουηδία από μονομερείς ενέργειες. Ως εκ τούτου κρίθηκε ότι η Σουηδία είχε παραβεί τις απορρέουσες υποχρεώσεις της από την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας.

ii. Η κατάλληλη νομική βάση των πράξεων του ενωσιακού δικαίου

Η απόφαση του Συμβουλίου με την οποία εγκρίθηκε αρχικά η Σύμβαση του Ρότερνταμ εκ μέρους (τότε) της Ευρωπαϊκής Κοινότητας⁷³⁵, καθώς επίσης και ο αρχικός Κανονισμός που εκδόθηκε για την εφαρμογή των διατάξεων της ίδιας Σύμβασης⁷³⁶, προσβλήθηκαν από την Επιτροπή ενώπιον του δικαστηρίου ως ερειδόμενοι επί εσφαλμένης νομικής βάσης⁷³⁷. Ειδικότερα, η Επιτροπή προέβαλε ως ισχυρισμό ότι παραβιάστηκαν οι διατάξεις της τότε ΣυνθΕΚ, διότι οι ως άνω πράξεις ερείδονταν επί του άλλοτε άρθρου 175 της ΣυνθΕΚ, και νυν άρθρου 192 της ΣΛΕΕ, ενώ η ορθή νομική βάση θα όφειλε να ήταν το άρθρο 133 της ΣυνθΕΚ, και ήδη άρθρο 207 της ΣΛΕΕ. Ήτοι, η Επιτροπή προέβαλε ως επιχείρημα ότι η έγκριση της Σύμβασης του Ρότερνταμ και η συνακόλουθη εφαρμογή της εντός της ευρωπαϊκής έννομης τάξης, όφειλαν, λαμβανομένης υπόψη και της ειδικότερης αποστολής και του χαρακτήρα της εν λόγω Σύμβασης, να ερείδονται επί των διατάξεων της κοινής εμπορικής πολιτικής και όχι της πολιτικής περιβάλλοντος, καθότι η Σύμβαση του Ρότερνταμ αποσκοπεί κατά βάση στη ρύθμιση του διεθνούς εμπορίου χημικών προϊόντων, ειδικότερα δε στη θεσμοθέτηση συστήματος ανταλλαγής πληροφοριών και λήψης συναινέσεων κατά τις εξαγωγές και εισαγωγές τους. Ως εκ τούτου, η μεν έγκριση της Σύμβασης έπρεπε να ενταχθεί στο πλαίσιο των διατάξεων περί κοινής

⁷³⁴ Βλ. (C-246/07) σκέψεις 78επ. (89).

⁷³⁵ Βλ. Απόφαση 2003/106/ΕΚ του Συμβουλίου, της 19ης Δεκεμβρίου 2002, για την έγκριση, εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, της σύμβασης του Ρότερνταμ σχετικά με τη διαδικασία συνάντησης μετά από ενημέρωση όσον αφορά ορισμένα επικίνδυνα χημικά προϊόντα και τα φυτοφάρμακα (ΕΕ L 63, της 06.03.2003, σελ. 27–28).

⁷³⁶ Βλ. Κανονισμός 304/2003/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 28ης Ιανουαρίου 2003, για τις εισαγωγές και εξαγωγές επικίνδυνων χημικών προϊόντων ΕΕ L 63 της 6.3.2003, σελ. 27.

⁷³⁷ Βλ. και Δρόσος Γ., Νομολογία Δικαστηρίου Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2007, σελ. 994-997.

εμπορικής πολιτικής⁷³⁸, ο δε εφαρμοστικός Κανονισμός όφειλε επίσης να έχει εκδοθεί υπό τη μορφή κανονισμού του Συμβουλίου με βάση το τότε άρθρο 133 ΣυνθΕΚ και όχι υπό τη μορφή κανονισμού του Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου με βάση το άρθρο 175, παρ. 1, ΣυνθΕΚ⁷³⁹. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις το δικαστήριο ακύρωσε μεν τις παραπάνω νομοθετικές πράξεις, έταμε όμως την υπόθεση επιβάλλοντας την εκ νέου σύνασή τους επί διττής νομικής βάσης, ήτοι τόσο επί των διατάξεων της κοινής εμπορικής πολιτικής όσο και αυτών της πολιτικής για το περιβάλλον.

Το ευρωπαϊκό δικαστήριο ανέπτυξε το συλλογισμό του ξεκινώντας από την παραδοχή ότι σε κάθε περίπτωση που με το ενωσιακό δίκαιο επιδιώκεται διπλός στόχος, χωρίς να προκύπτει υπερέχων χαρακτήρας σε κάποιον από τους δυο αυτούς στόχους και υπό την προϋπόθεση ότι αυτοί δεν αντιφάσκουν μεταξύ τους⁷⁴⁰, η αντίστοιχη πράξη του ενωσιακού δικαίου, η οποία ως εκ τούτου έχει δυο συνιστώσες, πρέπει να ερείδεται και επί διττής νομικής βάσης⁷⁴¹. Εν προκειμένω, οι δυο συνιστώσες των επίδικων πράξεων του ενωσιακού δικαίου ήταν η εμπορική και η περιβαλλοντική πολιτική. Το δικαστήριο έκλινε σαφώς υπέρ του περιβαλλοντικού χαρακτήρα των διατάξεων της Σύμβασης του Ρότερνταμ, τόσο από την άποψη του περιεχομένου τους όσο και από πλευράς των διεθνών οργάνων υπό την αιγίδα των οποίων συνήφθη (*UNEP* και *FAO*). Αντιπαρέβαλε μάλιστα της Σύμβαση του Ρότερνταμ με παρόμοιες περιπτώσεις σαφούς περιβαλλοντικής κατεύθυνσης, όπως το πρωτόκολλο της Καρθαγένης, ενώ τόνισε ότι η εν λόγω Σύμβαση συζητήθηκε και στο πλαίσιο Διεθνών Συνδιασκέψεων για το Περιβάλλον, όπως αυτή του Γιοχάνεσμπουργκ το 2002⁷⁴². Δεν κατέληξε όμως ότι η εμπορική διάσταση είχε δευτερεύοντα χαρακτήρα σε σχέση με την περιβαλλοντική συνιστώσα. Τελικά εξίσωσε την περιβαλλοντική πολιτική ως ισότιμη με την εμπορική και κατέληξε ότι οι δυο αυτές συνιστώσες αλληλοεπηρεάζονται και οφείλουν να διαπλέκονται αρμονικά για την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης⁷⁴³, προφανώς ως έννοιας που εμπεριέχει αμφότερες ισότητες.

⁷³⁸ Βλ. υπόθεση C-94/03, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2006 (ECLI:EU:C:2006:2).

⁷³⁹ Βλ. υπόθεση C-178/03, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2006 (ECLI:EU:C:2006:4).

⁷⁴⁰ Βλ. υπόθεση C-94/03 (ό.π.), σκέψη 52 και υπόθεση C-178/03 (ό.π.), σκέψη 57, με εκεί περαιτέρω παρατιθέμενη νομολογία.

⁷⁴¹ Βλ. υπόθεση C-94/03 (ό.π.), σκέψη 35 και υπόθεση C-178/03 (ό.π.), σκέψεις 42 και 43, με εκεί περαιτέρω παρατιθέμενη νομολογία.

⁷⁴² Βλ. υπόθεση C-94/03 (ό.π.), σκέψεις 41 και 45.

⁷⁴³ Βλ. υπόθεση C-94/03 (ό.π.), σκέψη 51 και υπόθεση C-178/03 (ό.π.), σκέψη 56.

III. Μεταφορά αποβλήτων

A. Η Συνθήκη της Βασιλείας

Η διασυνοριακή μεταφορά των αποβλήτων, μεταξύ των οποίων σημειτέον ότι περιλαμβάνονται και οι έμμονοι οργανικοί ρύποι⁷⁴⁴, αποτελεί το αντικείμενο της Συνθήκης της Βασιλείας⁷⁴⁵. Η Συνθήκη της Βασιλείας κινείται σε τρεις βασικούς άξονες. Καταρχάς στοχεύει στην κατά το δυνατόν ελάσσονα παραγωγή αποβλήτων, κατά δεύτερον στην προσπάθεια αποδόμησης τους στους τόπους παραγωγής τους προκειμένου να περιοριστεί η ρύπανση σε τοπικό επίπεδο, και τέλος στον περιορισμό των αρνητικών συνεπειών από τις διεθνείς διαμετακομίσεις των αποβλήτων, μέσω της κατηγοριοποίησης αυτών ανάλογα με την επικινδυνότητά τους και συνακόλουθα της αντίστοιχης διαβάθμισης στην αυστηρότητα της διακίνησης εκάστου είδους αποβλήτων. Η επίτευξη των στόχων της Συνθήκης επιδιώκεται μέσω της καθιέρωσης του γνωστού συστήματος συνεργασίας μεταξύ των κρατών⁷⁴⁶, το οποίο προϋποθέτει την γνωστοποίηση εκ μέρους των κρατών εξαγωγής των αποβλήτων και τη λήψη της συγκατάθεσης εκ μέρους των κρατών εισαγωγής ή διαμετακόμισης.

Μιας και η Συνθήκη της Βασιλείας δεν απαγόρευε αρχικά την εξαγωγή των αποβλήτων, τουλάχιστον όχι σε κάθε τοποθεσία (π.χ. προβλέπονταν απαγόρευση εξαγωγής προς την Ανταρκτική), στις 22 Σεπτεμβρίου 1995 υπεγράφη στη Γενεύη της Ελβετίας τροποποίηση της Συνθήκης, η γνωστή ως Απαγόρευση της Βασιλείας, με την οποία θεσπίστηκε άμεση απαγόρευση της εξαγωγής επικίνδυνων αποβλήτων με σκοπό τη διάθεσή τους, από τις χώρες του ΟΟΣΑ προς τις χώρες που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα VII όπως αυτό τροποποιήθηκε (κατά βάση χώρες εκτός του ΟΟΣΑ), και από 01.01.1998 απαγόρευση της εξαγωγής τους με σκοπό την αξιοποίηση από τις ως άνω χώρες εισαγωγής. Η Απαγόρευση της Βασιλείας δεν έχει ακόμη τεθεί σε ισχύ καθώς χρειάζεται να επικυρωθεί από τα τρία τέταρτα των κρατών που την έχουν αποδεχθεί, το οποίο και δεν έχει συμβεί. Ο κύριος λόγος είναι τα οικονομικά οφέλη των αναπτυσσόμενων κυρίως χωρών από την εισαγωγή αποβλήτων, εις βάρος ασφαλώς του περιβάλλοντος,.

⁷⁴⁴ Η Συνθήκη της Βασιλείας για τον έλεγχο των διασυνοριακών κινήσεων των επικίνδυνων αποβλήτων και της επεξεργασίας τους, υπογράφηκε στη Βασιλεία της Ελβετίας στις 22 Μαρτίου 1989 και τέθηκε σε ισχύ στις 5 Μαΐου του 1992, σήμερα δε έχει επικυρωθεί από 184 κράτη, γεγονός που την καθιστά διεθνή συνθήκη με ιδιαίτερη εμβέλεια.

⁷⁴⁵ Εκτός των έμμονων οργανικών ρύπων στο ρυθμιστικό πεδίο της Συνθήκης περιλαμβάνονται επίσης υγειονομικά και βιοϊατρικά απόβλητα, ορυκτέλαια και όξινες μπαταρίες μολύβδου που έχουν χρησιμοποιηθεί.

⁷⁴⁶ Ήτοι της Διαδικασίας Συναίνεσης μετά από Ενημέρωση – PIC (Prior Information Consent).

Τέλος, στις 10 Δεκεμβρίου 1999 υπεγράφη το Πρωτόκολλο στη Συνθήκη της Βασιλείας, για την ευθύνη και την αποζημίωση για ζημιές που απορρέουν από διασυνοριακές κινήσεις επικίνδυνων αποβλήτων, το οποίο επίσης μέχρι και σήμερα δεν έχει τεθεί σε ισχύ. Το Πρωτόκολλο έχει ιδιαίζουσα αξία, διότι κατανέμει και αποδίδει ευθύνες σε όσους παραβαίνουν τους κανόνες της Σύμβασης της Βασιλείας προβλέποντας περαιτέρω και δικαίωμα αποζημίωσης στους ζημιωθέντες, καθιερώνοντας δε σύστημα αντικειμενικής και απεριόριστης ευθύνης για τη ζημία που προκαλείται από τη διασυνοριακή μεταφορά των αποβλήτων. Η ευθύνη καταλογίζεται ανάλογα με τη διαδρομή που διανύουν τα απόβλητα και τους συμμετέχοντες σε αυτήν, κατανέμεται δε στους παραγωγούς, τους διακινητές ή όσους επεξεργάζονται τα απόβλητα, σύμφωνα με τη συμβολή καθενός εξ αυτών στην παραγόμενη ζημία.

B. Η ευρωπαϊκή ενσωμάτωση ως μέσο (περιφερειακής) εφαρμογής

Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι συμβαλλόμενο μέρος και έχει εγκρίνει τη Συνθήκη της Βασιλείας⁷⁴⁷, όπως επίσης και όλα τα κράτη – μέλη της που την έχουν ήδη επικυρώσει. Έχει εγκρίνει ομοίως και την Απαγόρευση της Βασιλείας⁷⁴⁸, την οποία έχουν αποδεχθεί επίσης όλα τα κράτη – μέλη, εκτός της Κροατίας. Συνακόλουθα, έχει μεταφέρει στο εσωτερικό της δίκαιο τις διατάξεις της Συνθήκης της Βασιλείας, καθώς και τις γενόμενες τροποποιήσεις με την Απαγόρευση της Βασιλείας⁷⁴⁹, και μάλιστα, όπου χρειάστηκε, το υφιστάμενο ευρωπαϊκό δίκαιο τροποποιήθηκε προκειμένου να συνάδει προς αυτές⁷⁵⁰. Στο βασικό νομοθέτημα που ρυθμίζει τις μεταφορές των αποβλήτων⁷⁵¹, αφού γίνεται μνεία της Συνθήκης της Βασιλείας, της έγκρισής της εκ

⁷⁴⁷ Βλ. Απόφαση 93/98/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 1ης Φεβρουαρίου 1993, για την έγκριση εξ ονόματος της Κοινότητας της σύμβασης για τον έλεγχο της διασυνοριακής διακίνησης επικίνδυνων αποβλήτων και της διάθεσής τους (σύμβαση της Βασιλείας), (ΕΕ L 39, της 16.02.1993, σελ. 1).

⁷⁴⁸ Βλ. Απόφαση 97/640/ΕΚ του Συμβουλίου, της 22ας Σεπτεμβρίου 1997, για την εξ ονόματος της Κοινότητας έγκριση μιας τροποποίησης της σύμβασης για τον έλεγχο της διασυνοριακής διακίνησης επικίνδυνων αποβλήτων και της διάθεσής τους (σύμβαση της Βασιλείας), όπως καθορίστηκε στην απόφαση III/1 της συνδιάσκεψης των συμβαλλομένων μερών (ΕΕ L 272, της 04.10.1997, σελ. 45–46).

⁷⁴⁹ Έχει ενσωματώσει επίσης την απόφαση του ΟΟΣΑ όπως αναθεωρήθηκε το 2011, η οποία αφορά στον έλεγχο των διασυνοριακών μεταφορών αποβλήτων που προορίζονται για εργασίες αξιοποίησης, ήτοι τις περιπτώσεις μεταφοράς και επεξεργασίας των αποβλήτων για την μετατροπή τους σε προϊόντα ή καύσιμα.

⁷⁵⁰ Βλ. Κανονισμός 259/93/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 1ης Φεβρουαρίου 1993, σχετικά με την παρακολούθηση και τον έλεγχο των μεταφορών αποβλήτων στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, καθώς και κατά την είσοδο και έξοδο τους (ΕΕ L 30 της 6.2.1993, σελ. 1), ο οποίος τροποποιήθηκε διαδοχικά.

⁷⁵¹ Βλ. Κανονισμός 1013/2006/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 14ης Ιουνίου 2006, για τις μεταφορές αποβλήτων (ΕΕ L 190, της 12.07.2006, σελ. 1–98). Τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό 660/2014/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου,

μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ανάγκης ενσωμάτωσης των διατάξεών της⁷⁵², περιλαμβάνονται μακροσκελείς και αναλυτικές ρυθμίσεις των διαφόρων περιπτώσεων διασυνοριακής μεταφοράς αποβλήτων. Ειδικότερα, περιλαμβάνονται ρυθμίσεις που αφορούν στις περιπτώσεις της μεταφοράς αποβλήτων μεταξύ των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης εντός της επικράτειάς της ή μέσω τρίτων χωρών⁷⁵³, των εξαγωγών αποβλήτων από τα κράτη – μέλη⁷⁵⁴, ή των εισαγωγών τους σε αυτά από τρίτες χώρες⁷⁵⁵, και τέλος τις περιπτώσεις διαμετακόμισης αποβλήτων μεταξύ τρίτων χωρών μέσω όμως της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁷⁵⁶. Η εν λόγω νομοθεσία περιλαμβάνει τέλος καταλόγους αποβλήτων ανάλογα με την επικινδυνότητά τους (οι οποίοι είναι κατά βάση ο πράσινος⁷⁵⁷ και ο πορτοκαλί⁷⁵⁸ κατάλογος για τα ακίνδυνα και τα επικίνδυνα απόβλητα αντίστοιχα), καθώς και διαδικασίες ενημέρωσης, γραπτής κοινοποίησης και λήψης συγκατάθεσης από τα κράτη προορισμού ή διαμετακόμισης, όπως επίσης και διατάξεις που προβλέπουν απαγορεύσεις εισαγωγών ή εξαγωγών για διάθεση ή αξιοποίηση αποβλήτων ανάλογα και με την ως άνω επικινδυνότητά τους⁷⁵⁹.

Η ιδιαίτερη αξία της ενσωμάτωσης των παραπάνω διεθνών κανόνων στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι σε συγκεκριμένα ρυθμιστικά πεδία στα οποία ακόμα η διεθνής σύμβαση δεν έχει τεθεί σε ισχύ, όπως είναι για παράδειγμα οι ρυθμίσεις της Απαγόρευσης της Βασιλείας, στο ενωσιακό δίκαιο υφίστανται ήδη νομοθετήματα που ενσωματώνουν τις διεθνείς αυτές επιταγές, έχουν δε άμεση εφαρμογή και παράγουν δεσμευτικότητα για τα κράτη – μέλη σε επίπεδο Κανονισμών. Από τη συγκριτική αυτή επισκόπηση μεταξύ διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου προκύπτει τόσο η προσήλωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην εφαρμογή των διεθνών συμβάσεων όσο και η αποτελεσματικότητά της ως προς το χρόνο και τον τρόπο εφαρμογής τους σε σχέση και με τα λοιπά συμμετέχοντα (τρίτα) κράτη. Πράγματι, η Ευρωπαϊκή Ένωση όχι μόνο έχει εγκρίνει την Απαγόρευση της Βασιλείας⁷⁶⁰, αλλά έχει περαιτέρω τροποποιήσει το δίκαιό της⁷⁶¹, προκειμένου αυτό

της 15ης Μαΐου 2014, σχετικά με την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1013/2006 για τις μεταφορές αποβλήτων (ΕΕ L 189, 27.6.2014, σελ. 135–142).

⁷⁵² Βλ. αιτιολογικές σκέψεις 3 έως 5 και 8, 9.

⁷⁵³ Βλ. άρθρο 1, παρ. 2, περ. α' και άρθρα 3-33 του Κανονισμού 1013/2006/ΕΚ.

⁷⁵⁴ Βλ. άρθρο 1, παρ. 2, περ. γ' και άρθρα 34-40 του Κανονισμού 1013/2006/ΕΚ.

⁷⁵⁵ Βλ. άρθρο 1, παρ. 2, περ. β' και άρθρα 41-46 του Κανονισμού 1013/2006/ΕΚ.

⁷⁵⁶ Βλ. άρθρο 1, παρ. 2, περ. δ' και άρθρα 47 και 48 του Κανονισμού 1013/2006/ΕΚ.

⁷⁵⁷ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ του Κανονισμού 1013/2006/ΕΚ, σελ. 81, 82.

⁷⁵⁸ Βλ. Παράρτημα ΙV του Κανονισμού 1013/2006/ΕΚ, σελ. 85-87.

⁷⁵⁹ Βλ. Παράρτημα V του Κανονισμού 1013/2006/ΕΚ, σελ. 88-124.

⁷⁶⁰ Ο.π. (υποσημ. 43), ΕΕ L 272, της 04.10.1997, σελ. 45–46.

να συνάδει με τις τροποποιήσεις που εισήχθησαν με αυτήν⁷⁶². Με τον τρόπο όμως αυτό, οι διατάξεις της Απαγόρευσης της Βασιλείας τίθενται σε εφαρμογή, και μάλιστα όχι μόνο εντός των ορίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών – μελών της, αλλά εμμέσως και σε σχέση και με τρίτα κράτη έναντι των οποίων η Ένωση εφαρμόζει τις διατάξεις περί απαγόρευσης εισαγωγών και εξαγωγών. Συνυπολογιζομένου μάλιστα του γεγονότος ότι τα από τα 34 κράτη του ΟΟΣΑ τα 27 είναι και κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθίσταται σαφές ότι οι εν λόγω διατάξεις της Απαγόρευσης της Βασιλείας αποκτούν περαιτέρω χαρακτήρα και διαστάσεις ευρείας εφαρμογής. Οι ρυθμίσεις δε αυτές του ενωσιακού δικαίου που ενσωματώνουν τις διεθνείς ρυθμίσεις, εξοπλίζονται με τη δεσμευτικότητα που παράγει η ευρωπαϊκή έννομη τάξη και υπάγονται στην επίβλεψη του ευρωπαϊκού δικαστηρίου για την τήρησή τους. Το ΔΕΕ έχει πρόσφατα κρίνει⁷⁶³ για παράδειγμα, ότι η εξαγωγή από την Ευρωπαϊκή Ένωση προς το Λίβανο αναλωμένων καταλυτών αυτοκινήτων απαγορεύεται, καθότι οι εν λόγω καταλύτες υπάγονται στην κατηγορία αποβλήτων, των οποίων η εξαγωγή απαγορεύεται με βάση τη Σύμβαση της Βασιλείας και το σχετικό προς αυτήν

⁷⁶¹ Κανονισμός 120/97/ΕΚ του Συμβουλίου της 20ής Ιανουαρίου 1997 για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 259/93 σχετικά με την παρακολούθηση και τον έλεγχο των μεταφορών αποβλήτων στο εσωτερικό της Κοινότητας καθώς και κατά την είσοδο και έξοδο τους (ΕΕ L 022, της 24.01.1997, σελ. 14 -15).

⁷⁶² Βλ. προοίμιο Κανονισμού 120/97/ΕΚ, σύμφωνα με το οποίο: «[...]εκτιμώντας: ότι, από τις 7 Φεβρουαρίου 1994, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα είναι συμβαλλόμενο μέρος της σύμβασης της Βασιλείας σχετικά με τον έλεγχο των διασυνοριακών μεταφορών επικίνδυνων αποβλήτων και τη διάθεσή τους,

ότι, κατά τη δεύτερη συνδιάσκεψη των συμβαλλομένων μερών της σύμβασης της Βασιλείας, εγκρίθηκε με συναίνεση απόφαση («απόφαση II/12») για την άμεση απαγόρευση όλων των εξαγωγών, από κράτη μέλη του ΟΟΣΑ προς κράτη μη μέλη του ΟΟΣΑ, επικίνδυνων αποβλήτων προς τελική διάθεση, καθώς και για την απαγόρευση, από την 1η Ιανουαρίου 1998, όλων των εξαγωγών, από κράτη μέλη του ΟΟΣΑ προς κράτη μη μέλη του ΟΟΣΑ, επικίνδυνων αποβλήτων που προορίζονται για ανακύκλωση ή αξιοποίηση

ότι, κατά την τρίτη συνδιάσκεψη των συμβαλλομένων μερών στη σύμβαση της Βασιλείας, εγκρίθηκε με συναίνεση η απόφαση («απόφαση III/1») για τροποποίηση της σύμβασης για την απαγόρευση όλων των εξαγωγών, από χώρες που απαριθμούνται στο παράρτημα VII της σύμβασης, προς χώρες που δεν απαριθμούνται σ' αυτό, επικίνδυνων αποβλήτων που προορίζονται για διάθεση, καθώς και για την απαγόρευση, από την 1η Ιανουαρίου 1998, όλων των εξαγωγών, από χώρες που απαριθμούνται στο παράρτημα VII της σύμβασης προς χώρες που δεν απαριθμούνται σ' αυτό, επικίνδυνων αποβλήτων που αναφέρονται στο άρθρο 1 παράγραφος 1 στοιχείο α) της σύμβασης και που προορίζονται για αξιοποίηση 7 ότι οι ορισμοί της Κοινότητας για τα επικίνδυνα απόβλητα δεν συμπίπτουν απολύτως επί του παρόντος με τους ορισμούς που χρησιμοποιούνται στη σύμβαση της Βασιλείας, οπότε υπάρχει το ενδεχόμενο απόβλητα που καλύπτονται από απαγόρευση εξαγωγής με βάση τη σύμβαση της Βασιλείας να εξακολουθούν να εξάγονται από την Κοινότητα, και οι κοινοτικοί ορισμοί και κατάλογοι πρέπει να προσαρμοστούν καταλλήλως,

ότι είναι απαραίτητο να καταρτισθεί παράρτημα V του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 259/93, το οποίο θα περιλαμβάνει τα επικίνδυνα απόβλητα στα οποία εφαρμόζεται η απαγόρευση εξαγωγής της σύμβασης της Βασιλείας[...]».

⁷⁶³ Βλ. υπόθεση C-405/10, Özlem Garenfeld, απόφαση της 10ης Νοεμβρίου 2011 (ECLI:EU:C:2011:722).

ενωσιακό δίκαιο⁷⁶⁴. Από την απαγόρευση μάλιστα αυτή του ενωσιακού δικαίου, και συνακόλουθα τη σχετική κρίση του ΔΕΕ μετά από προδικαστική παραπομπή, εξαρτήθηκε και ο ποινικός χαρακτήρας της πράξης εξαγωγής των συγκεκριμένων αποβλήτων, στην οποία προέβη η διαχειρίστρια γερμανικής εταιρίας, με βάση το εθνικό δίκαιο της Γερμανίας, το οποίο παραπέμπει στις σχετικές απαγορεύσεις του ευρωπαϊκού δικαίου.

Ομοίως, σε ότι αφορά ειδικότερα στα πλοία που καθίστανται απόβλητα μετά τον κύκλο ζωής τους, έχει πρόσφατα υπογραφεί σε διεθνές επίπεδο η Σύμβαση του Χονγκ Κονγκ για την ασφαλή και περιβαλλοντικά κατάλληλη ανακύκλωση των πλοίων, και μάλιστα μετά από διεθνείς διαπραγματεύσεις υπό την αιγίδα του Διεθνούς Οργανισμού Ναυτιλίας, στις οποίες συμμετείχαν εκτός των εκπροσώπων των κρατών και διεθνείς οργανισμοί, συμπεριλαμβανομένης και της Γραμματείας της Σύμβασης της Βασιλείας. Επί του ρυθμιστικού αντικειμένου της Σύμβασης του Χονγκ Κόνγκ έχει ήδη νομοθετήσει η Ευρωπαϊκή Ένωση, με ρητή μάλιστα αναφορά στις αιτιολογικές σκέψεις του σχετικού κανονισμού ότι σκοπεύει μεταξύ άλλων να επισπεύσει την εφαρμογή της Σύμβασης διεθνώς. Η Σύμβαση του Χονγκ Κονγκ εγκρίθηκε στο πλαίσιο του ΔΝΟ στις 15 Μαΐου 2009, όμως σύμφωνα με τους ορισμούς της θα τεθεί σε ισχύ είκοσι τέσσερις μήνες μετά την επικύρωσής της από τουλάχιστον 15 κράτη, των οποίων ο συνολικός εμπορικός στόλος αντιπροσωπεύει τουλάχιστον το 40% τοις εκατό της ολικής χωρητικότητας της παγκόσμιας εμπορικής ναυτιλίας και ο συνολικός μέγιστος ετήσιος όγκος ανακύκλωσης πλοίων κατά την προηγούμενη δεκαετία αντιστοιχεί τουλάχιστον στο 3% της ολικής χωρητικότητας του συνόλου της εμπορικής ναυτιλίας των ίδιων κρατών. Έως τότε, δεδομένου ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ήδη εκδόσει αντίστοιχη νομοθετική πράξη στο ρυθμιστικό πεδίο της Σύμβασης του Χονγκ Κόνγκ⁷⁶⁵ και μάλιστα με ρητή στόχευση την προώθηση της εφαρμογής της Σύμβασης διεθνώς⁷⁶⁶, το κανονιστικό αντικείμενο της διεθνούς σύμβασης βρίσκει εφαρμογή ενδοευρωπαϊκά.

⁷⁶⁴ Κρίθηκε ότι οι αναλωμένοι καταλύτες αυτοκινήτων υπάγονται στην κατηγορία αποβλήτων B1120 του παραρτήματος ΙΧ της Σύμβασης της Βασιλείας και συνεπεία της κατατάξεως αυτής, η μεταφορά τους προς τον Λίβανο απαγορευόταν, σύμφωνα με το άρθρο 37, παρ. 2 του Κανονισμού 1013/2006, σε συνδυασμό με τον Κανονισμό 1418/2007.

⁷⁶⁵ Βλ. Κανονισμός 1257/2013/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 20ής Νοεμβρίου 2013, για την ανακύκλωση πλοίων και την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1013/2006 και της οδηγίας 2009/16/ΕΚ (ΕΕ L 330, της 10.12.2013, σελ. 1 έως 20).

⁷⁶⁶ Βλ. αιτιολογική σκέψη (5) του Κανονισμού 1257/2013/ΕΕ, σύμφωνα με την οποία: «ο παρών κανονισμός επιδιώκει να διευκολύνει την έγκαιρη επικύρωση της σύμβασης του Χονγκ Κονγκ τόσο εντός

IV. Θαλάσσια ρύπανση

A. Οι διεθνείς συμβάσεις

Διατάξεις για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος βρίσκονται σε διάφορα διεθνή κείμενα, άλλα αμιγώς περιβαλλοντικού και άλλα μικτού χαρακτήρα⁷⁶⁷. Τέτοιες διατάξεις δεν θα μπορούσαν καταρχάς να παραλείπονται από τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το δίκαιο της θάλασσας, που υπογράφηκε στο Montego Bay της Τζαμάικα στις 10 Δεκεμβρίου 1982 και τέθηκε σε ισχύ στις 16 Νοεμβρίου 1994. Η Σύμβαση του MONTEGO BAY είναι μια καθολική σύμβαση και αποτελεί σημείο αναφοράς για το δίκαιο της θάλασσας διεθνώς, όπως δε παρατίθεται αναλυτικότερα και παραπάνω, έχει εγκριθεί από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα⁷⁶⁸ και δεσμεύει την Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς και όλα τα κράτη – μέλη της, τα οποία την έχουν συλλήβδην επικυρώσει. Η Σύμβαση για το δίκαιο της θάλασσας εμπεριέχει ειδικό κεφάλαιο που αφορά στην προστασία και τη διατήρηση του θαλάσσιου περιβάλλοντος⁷⁶⁹, το οποίο περιλαμβάνει διάφορες ειδικότερες περιπτώσεις θαλάσσιας ρύπανσης συμπεριλαμβανομένης και της ρύπανσης που προέρχεται από χερσαίες πηγές ή από πλοία⁷⁷⁰. Με τις διατάξεις αυτές γίνεται σημαντική απόπειρα να εξισορροπηθεί η ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος με τα κυριαρχικά δικαιώματα των κρατών για την εκμετάλλευση των ιδίων πόρων τους, και προβλέπονται μέτρα ελέγχου και πρόληψης αλλά και περιορισμού της θαλάσσιας ρύπανσης. Προβλέπεται επίσης σύστημα παρακολούθησης των περιβαλλοντικών κινδύνων και εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων⁷⁷¹, κάτι που είναι ιδιαίτερα σημαντικό ως υλοποίηση και των αρχών της πρόληψης και προφύλαξης.

Περαιτέρω, την ειδικότερη περίπτωση της θαλάσσιας ρύπανσης που προέρχεται από πλοία ρυθμίζει η Σύμβαση MARPOL (73/78)⁷⁷². Υπεγράφη στο Λονδίνο στις 2 Νοεμβρίου 1973, στο πλαίσιο της Διεθνούς Συνδιάσκεψης για τη

της Ένωσης όσο και σε τρίτες χώρες, με την εφαρμογή αναλογικών ελέγχων σε πλοία και μονάδες ανακύκλωσης πλοίων βάσει της εν λόγω σύμβασης».

⁷⁶⁷ Αναλυτικότερα βλ. Περράκης Στ. – Γρηγορίου Π., Περιβάλλον και Διεθνές Συμβατικό Δίκαιο, Κεφάλαιο I, Υδάτινο Περιβάλλον, σελ. 27-478.

⁷⁶⁸ Βλ. Απόφαση 98/392/ΕΚ του Συμβουλίου (ΕΕ L 179, της 23.6.1998, σελ. 1).

⁷⁶⁹ Βλ. μέρος XII της Σύμβασης, επιγραφόμενο αντίστοιχα «προστασία και διατήρηση του θαλάσσιου περιβάλλοντος», τμήμα 1^ο, «γενικές διατάξεις», άρθρα 192 έως 194.

⁷⁷⁰ Βλ. άρθρα 207 και 211 αντίστοιχα.

⁷⁷¹ Βλ. τμήμα 4^ο του μέρους XII, επιγραφόμενο «παρακολούθηση και περιβαλλοντική εκτίμηση», άρθρα 204 έως 206.

⁷⁷² Πρβλ. για θέματα που εμπίπτουν στο ρυθμιστικό πεδίο περισσότερων συμβάσεων, όπως για παράδειγμα οι ειδικά προστατευόμενες περιοχές κατά την UNCLOS και την MARPOL και Gavouneli M., Functional jurisdiction in the law of the sea, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2008, σελ. 72.

θαλάσσια ρύπανση υπό την αιγίδα του Διεθνούς Οργανισμού Ναυτιλίας (*IMO*), και συμπληρώθηκε με το Πρωτόκολλο της 17^{ης} Φεβρουαρίου 1978, τέθηκε δε τελικά σε ισχύ, σε συνδυασμό με το Πρωτόκολλο, στις 2 Οκτωβρίου 1983. Στοχεύει κατά βάση στην πρόληψη αλλά και τον περιορισμό της ρύπανσης της θάλασσας και υιοθετήθηκε σε αντικατάσταση της Σύμβασης του 1954 για την πρόληψη της θαλάσσιας ρύπανσης από πετρέλαιο (*OILPOL*). Σε αντίθεση με την *OILPOL*, καλύπτει όλες τις μορφές ρύπανσης της θάλασσας από πλοία χωρίς να περιορίζεται μόνο στο πετρέλαιο⁷⁷³, ενώ εγκαθιδρύει ειδικές περιοχές, όπως είναι η Μεσόγειος, που αποτελεί σχεδόν αποκλειστικά ενδοευρωπαϊκή υπόθεση, αλλά και η Βαλτική, η Μαύρη και η Ερυθρά Θάλασσα και ο Περσικός Κόλπος, περιοχές στις οποίες απαγορεύεται πλήρως και άνευ εξαιρέσεων η απόρριψη πετρελαίου. Τέλος προβλέπει μέτρα για την πρόληψη ή τον περιορισμό της ρύπανσης σε περιπτώσεις ατυχημάτων πλοίων.

Σημειωτέον τέλος, ότι το διεθνές καθεστώς σε σχέση με την προστασία ειδικότερα της Μεσογείου Θάλασσας από τη ρύπανση, διέπεται από τη Σύμβαση της Βαρκελώνης. Η Σύμβαση υπεγράφη στη Βαρκελώνη στις 16 Φεβρουαρίου 1976, τροποποιήθηκε στις 10 Ιουνίου 1995 και τέθηκε σε ισχύ στις 9 Ιουλίου 2004. Παρότι περιφερειακού χαρακτήρα, υπό την αιγίδα πάντως του UNEP, είναι ιδιαίτερα σημαντική για το περιβάλλον, ενώ συμπληρώνεται ήδη από επτά Πρωτόκολλα, τα οποία καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα εφαρμογής του ρυθμιστικού της πεδίου τόσο από πλευράς πηγών ρύπανσης, προερχόμενες από την ξηρά ή τη θάλασσα (πλοία ή ακόμη και αεροσκάφη), όσο και από πλευράς προστατευόμενων περιοχών, εκτείνοντας την προστασία από τις παράκτιες και τις αποκλειστικές οικονομικές ζώνες των παραμεσόγειων κρατών έως και την ανοιχτή θάλασσα. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, μαζί με τα παραμεσόγεια κράτη – μέλη της αλλά και τα λοιπά παραμεσόγεια κράτη, είκοσι δυο στο σύνολο, είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Βαρκελώνης⁷⁷⁴.

⁷⁷³ Βλ. Παράρτημα I για την ρύπανση από πετρέλαιο που τέθηκε σε ισχύ το 1983, Παράρτημα II για την ρύπανση από επιβλαβείς υγρές ουσίες, που τέθηκε σε ισχύ το 1987, Παράρτημα III για τη ρύπανση από επιβλαβείς ουσίες που μεταφέρονται δια θαλάσσης σε συσκευασίες, εμπορευματοκιβώτια, φορητές δεξαμενές ή βυτιοφόρα οχήματα, που τέθηκε σε ισχύ από το 1992, Παράρτημα IV για τη ρύπανση από λύματα, που τέθηκε σε ισχύ το 2003, Παράρτημα V για ρύπανση από απορρίμματα, που τέθηκε σε ισχύ το 1988) και Παράρτημα VI που αφορά στην ατμοσφαιρική ρύπανση, το οποίο τέθηκε σε ισχύ το 2005.

⁷⁷⁴ Υπογράφηκε από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και εγκρίθηκε με την απόφαση 77/585/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 25ης Ιουλίου 1977 (ΕΕ L 240, 19.09.1977, σελ. 1-34).

B. Ζητήματα ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης – Σύγκρουση δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων

Όπως είδαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο, οι παραπάνω διεθνείς συμβάσεις για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και από πλευράς ενσωμάτωσής τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Έτσι, στην απόφαση *Intertanko*⁷⁷⁵ κρίθηκε το ζήτημα του αμέσου αποτελέσματος των διατάξεων της Σύμβασης MONTEGO BAY, οι οποίες θεωρήθηκαν ότι δεν παράγουν τέτοιο αποτέλεσμα, σε αντίθεση με τις διατάξεις δυο Πρωτοκόλλων της Σύμβασης της Βαρκελώνης, στις οποίες το ευρωπαϊκό δικαστήριο απέδωσε άμεσο αποτέλεσμα στην απόφαση των *αλιέων της λίμνης Berre*⁷⁷⁶. Στον αντίποδα των παραπάνω διεθνών συμβάσεων, τις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει εγκρίνει ως συμβαλλόμενο μέρος, καθιστώντας έτσι αυτές και νομιμοποιητική βάση για τον έλεγχο της νομιμότητας του παραγωγού δικαίου της, βρίσκεται η Σύμβαση MARPOL. Η MARPOL παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον από πλευράς ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης, διότι η Ευρωπαϊκή Ένωση παρότι δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος έχει νομοθετήσει στο ρυθμιστικό της πεδίο, εκδίδοντας παράγωγο δίκαιο που ρητά παραπέμπει στις προδιαγραφές της Σύμβασης, αναλαμβάνοντας σε ενωσιακό επίπεδο και τη σχετική αρμοδιότητα⁷⁷⁷. Με τον τρόπο αυτό επιβάλλει τις επιταγές της MARPOL στα κράτη – μέλη της, καθιστώντας αυτές παράλληλα επιταγές του ενωσιακού δικαίου πέραν των διεθνών υποχρεώσεων που υπέχουν τα κράτη – μέλη από τη διεθνή σύμβαση καθεαυτή. Και μάλιστα έχει κριθεί ότι η τυχόν ασητηρότερη διατύπωση του ενωσιακού δικαίου, παρότι σκοπεύει να υλοποιήσει τις επιταγές της MARPOL, δεν μπορεί να κριθεί με βάση τη σύμβαση αυτή. Η ίδια η MARPOL δεν αποτελεί τυπικά μέρος του ενωσιακού δικαίου, ούτε οι παραπομπές του παραγωγού δικαίου της Ένωσης σε αυτήν μπορούν να αντιστοιχιστούν με τις περιπτώσεις *Fediol* ή *Nakajima*, διότι δεν τίθεται θέμα υποκατάστασης της Ένωσης όταν δεν έχει μεσολαβήσει πλήρης μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων από τα κράτη – μέλη, όπως έκρινε το δικαστήριο.

Μια άλλη παράμετρος με την οποία ασχολήθηκε το ευρωπαϊκό δικαστήριο, είναι η νομιμότητα της παράκαμψης της αρμοδιότητάς του δια της υπαγωγής

⁷⁷⁵ Ο.π. C-308/06 (ECLI:EU:C:2008:312).

⁷⁷⁶ Ο.π. C-213/03 (ECLI:EU:C:2004:464).

⁷⁷⁷ Βλ. Οδηγία 2005/35/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 7ης Σεπτεμβρίου 2005, σχετικά με τη ρύπανση από τα πλοία και τη θέσπιση κυρώσεων για παραβάσεις (EE L 255, της 30.9.2005, σελ. 11–21), ιδίως αιτιολογικές σκέψεις 2, 3 και 15· και Οδηγία 2009/123/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 21ης Οκτωβρίου 2009, για τροποποίηση της οδηγίας 2005/35/EK σχετικά με τη ρύπανση από τα πλοία και τη θέσπιση κυρώσεων για παραβάσεις (EE L 280, της 27.10.2009, σελ. 52–55), ιδίως αιτιολογική σκέψη 14.

υποθέσεων σε διεθνές δικαιοδοτικό όργανο για θέματα που εμπίπτουν στο ενωσιακό δίκαιο, σχετικά με διαφορές μεταξύ κρατών – μελών που παράλληλα είναι και συμβαλλόμενα μέρη σε διεθνείς συμβάσεις, όπως για παράδειγμα η Σύμβαση για το δίκαιο της θάλασσας. Έτσι, στο ιστορικό της υπόθεσης *MOX Plant*⁷⁷⁸, καταγράφεται η πρωτοβουλία εκ μέρους της Ιρλανδίας κίνησης της διαδικασίας σύστασης διαιτητικού δικαστηρίου με βάση το άρθρο 287 της Σύμβασης MONTEGO BAY. Η Ιρλανδία προσήψε στο Ηνωμένο Βασίλειο ότι παρέβη τις υποχρεώσεις που υπείχε από τη Σύμβαση για το δίκαιο της θάλασσας, και ειδικότερα της υποχρέωσης της εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων στην Ιρλανδική Θάλασσα από τις πυρηνικού χαρακτήρα δραστηριότητες του εργοστασίου MOX (*Mixed Oxide Fuel*), της υποχρέωσης συνεργασίας με την Ιρλανδία για την προστασία του περιβάλλοντος, καθώς και της υποχρέωσης λήψης των αναγκαίων μέτρων για την πρόληψη, τον περιορισμό και τον έλεγχο της ρύπανσης του περιβάλλοντος. Τελικά, το ευρωπαϊκό δικαστήριο μετά από προσφυγή της Επιτροπής κατά της Ιρλανδίας, αφού κατέληξε ότι οι διατάξεις της εν λόγω διεθνούς σύμβασης, παρότι μικτής φύσης, ενέπιπταν στο ενωσιακό δίκαιο λόγω ανάληψης των σχετικών αρμοδιοτήτων εκ μέρους της Ένωσης, έκρινε ότι η Ιρλανδία προσέβαλε την αποκλειστική δικαιοδοσία του και παρέβη την υποχρέωση της καλόπιστης συνεργασίας μεταξύ των κρατών – μελών επιδιώκοντας να θέσει εκποδών το ευρωπαϊκό διακστήριο και να υποβάλει την υπόθεση ενώπιον του διαιτητικού διαστήριου.

4. Διεθνής περιβαλλοντική ευθύνη

Ζήτημα ρευστό σε διεθνές επίπεδο, τόσο από πλευράς του εννοιολογικού και ρυθμιστικού περιεχομένου του όσο και από την άποψη της καθολικότητας της ισχύος του επί των επιμέρους τομέων της περιβαλλοντικής προστασίας, είναι το καθεστώς της περιβαλλοντικής ευθύνης. Μάλλον αμφισβητούμενο είναι το θέμα αν έχει πλήρως καθιερωθεί η αντικειμενική ευθύνη στα περιβαλλοντικά θέματα, και πολύ περισσότερο αν αυτή αποτελεί γενική αρχή του διεθνούς (εθιμικού) δικαίου ή αν στοιχειοθετείται μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που ορίζουν οι διεθνείς συμβάσεις, οι οποίες ως εκ τούτου δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι κωδικοποιούν γενικότερο διεθνές έθιμο. Η βασική αρχή του διεθνούς δικαίου περί της υποχρέωσης μη πρόκλησης (περιβαλλοντικής) βλάβης στο έδαφος τρίτων χωρών, όπως επιβεβαιώθηκε και από τη

⁷⁷⁸ Υπόθεση C-459/03, απόφαση της 30^{ης} Μαΐου 2006 (ECLI:EU:C:2006:345).

διεθνή νομολογία, ως εκδήλωση της *due diligence*⁷⁷⁹, δεν μπορεί να συμπεριλάβει ικανοποιητικά και τις περιπτώσεις αποκατάστασης της ζημίας, είτε υπό την έννοια της κλασσικής κατά τα εθνικά δίκαια υποκειμενικής ευθύνης, η οποία προϋποθέτει υπαιτιότητα και αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ της ζημίας και της πράξης, είτε της διεθνούς περιβαλλοντικής ευθύνης που αρχίζει να εμφανίζεται ολοένα και περισσότερο αντικειμενική. Από την άλλη, σε διεθνές επίπεδο η αρχή *“ο ρυπαίνων πληρώνει”* απομακρύνεται μεν σε κάποιες περιπτώσεις από το κλασσικό πρότυπο της υποκειμενικής ευθύνης, όταν για παράδειγμα επιβάλλονται περιβαλλοντικού χαρακτήρα φόροι στις δραστηριότητες που επιβαρύνουν το περιβάλλον ανεξαρτήτως της εν τοις πράγμασι προκαλούμενης περιβαλλοντικής βλάβης⁷⁸⁰, ομοίως όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνει πλήρως και όλες τις περιπτώσεις αποκατάστασης της ζημίας. Έτσι, το προωθούμενο διεθνώς σύστημα αντικειμενικής ευθύνης είναι μάλλον ζήτημα του διεθνούς συμβατικού δικαίου παρά του διεθνούς εθίμου ή των γενικών αρχών του δικαίου⁷⁸¹ και εναπόκειται στην ρύθμισή του από τις εκάστοτε διεθνείς συμβάσεις. Προς το παρόν όμως δεν φαίνεται να ισχύει μια καθολικής αποδοχής διεθνής σύμβαση που να καλύπτει με πληρότητα την περιβαλλοντική ευθύνη σε όλους τους τομείς της περιβαλλοντικής προστασίας. Μια άλλη παράμετρος που οδηγεί στον φειδωλό χαρακτήρα των διεθνών πρωτοβουλιών σε σχέση με τη ρύθμιση της περιβαλλοντικής ευθύνης και στην κατά περίπτωση μόνο συνομολόγησή της, είναι και η απροθυμία των κρατών να αναλάβουν συλλήβδην την διεθνή ευθύνη για τις οικονομικές δραστηριότητες τους⁷⁸².

⁷⁷⁹ Πρβλ. και Soljan L., *The general obligation to prevent transboundary harm and its relation to four key environmental principles*, *Austrian Law Review of International Law*, 1998, σελ. 219.

⁷⁸⁰ Βλ. αναλυτικά Γκίτσαρη – Ξανθοπούλου Ά., *Οι νέοι μηχανισμοί περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, ιδίως Κεφάλαιο 3^ο, *Τα οικονομικά εργαλεία περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Σάκκουλας, Αθήνα Θεσσαλονίκη, 2003.

⁷⁸¹ Βλ. Σύμβαση του Παρισιού του 1960 *για την αστική ευθύνη στον τομέα της πυρηνικής ενέργειας*, όπως τροποποιήθηκε από τα Πρωτόκολλα του 1964 και 1982· Σύμβαση της Βιέννης του 1963 *σχετικά με την αστική ευθύνη για τις πυρηνικές ζημιές* και Σύμβαση της Βιέννης του 1997 *σχετικά με τις συμπληρωματικές αποζημιώσεις για πυρηνικές καταστροφές*· Διεθνής Σύμβαση του 1969 *περί αστικής ευθύνης για τη ρύπανση από το πετρέλαιο* (CLC), όπως τροποποιήθηκε από τα Πρωτόκολλα του 1976 1984 και 1992, και Διεθνής Σύμβαση του 1971 *για την ίδρυση ταμείου αποζημίωσης για τη ρύπανση από πετρέλαιο*· Διεθνής Σύμβαση του 1996 *για την ευθύνη και αποζημίωση για βλάβη σε σχέση με τη μεταφορά δια θαλάσσης επικίνδυνων και επιβλαβών ουσιών*· Διεθνής Σύμβαση του 2001 *για την αστική ευθύνη για ζημία ρύπανσης από πετρέλαιο κίνησης*· Πρωτόκολλο της Βασιλείας του 1999 *για την ευθύνη και αποζημίωση για ζημιές που προέρχονται από τη διασυνοριακή μεταφορά επιβλαβών αποβλήτων και την απόρριψή τους*· και περιφερειακού χαρακτήρα είναι η Σύμβαση του 1989 *περί αστικής ευθύνης για ζημία προκλήθισα κατά τη μεταφορά επικίνδυνων αγαθών οδικώς σιδηροδρομικώς και με ακτοπλοϊκώς*· Βλ. σχετικά και Hankin X., *Transboundary Damage in International Law*, Cambridge University Press, 2003.

⁷⁸² Βλ. τη Σύμβαση του Λουγκάνο του 1993 *περί αστικής ευθύνης για ζημία από επικίνδυνες δραστηριότητες για το περιβάλλον* η οποία αφορούσε κάθε τύπο περιβαλλοντικής ζημιάς και έτυχε

Έτσι, διατάξεις καθιέρωσης συστήματος αντικειμενικής ευθύνης στην περιβαλλοντική ζημία ανευρίσκονται για παράδειγμα στη *Σύμβαση των Παρισίων του 1960 περί αστικής ευθύνης στον τομέα της πυρηνικής ενέργειας*, στη *Σύμβαση των Βρυξελλών του 1969 για την αστική ευθύνη συνεπεία ζημιών εκ ρύπανσεως υπό πετρελαίου* ή στη *Σύμβαση του Λουγκάνο του 1993 περί αστικής ευθύνης για ζημία από επικίνδυνες δραστηριότητες για το περιβάλλον*. Αντίθετα, υποκειμενική ευθύνη καθιερώνεται στη *Σύμβαση της Βαρκελώνης για την προστασία της Μεσογείου Θάλασσας* ή στη *Σύμβαση του 1972 περί πρόληψης της ρύπανσης της θάλασσας εξαιτίας απορρίψεων καταλοίπων και άλλων υλών*.

Πρόσφατο διεθνές κείμενο στον τομέα της περιβαλλοντικής ευθύνης, αποτελεί το Πρωτόκολλο του Κιέβου για την αστική ευθύνη και αποζημίωση της ζημίας που προκαλείται από τα αποτελέσματα βιομηχανικών ατυχημάτων σε διασυνοριακά ύδατα. Το Πρωτόκολλο υπεγράφη την 21^η Μαΐου 2003 στο πλαίσιο της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Ευρώπη (UNECE) από είκοσι τέσσερα κράτη, το οποίο σημαίνει ότι ούτε όλα τα κράτη – μέλη, αλλά ούτε και η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι συμβαλλόμενα μέρη, αποτελεί δε ούτως ή άλλως περιφερειακή διεθνή σύμβαση. Το Πρωτόκολλο ρυθμίζει τη διεθνή αστική ευθύνη σε συγκεκριμένο τομέα, και προβλέπει τη διασφάλιση ανάλογης και κατάλληλης αποζημίωσης στις περιπτώσεις ρύπανσης των διασυνοριακών υδάτων που οφείλονται σε βιομηχανικά ατυχήματα, καθιερώνει δε σύστημα αντικειμενικής ευθύνης που απεξαρτάται καταρχάς από την υπαιτιότητα και ισχύει ακόμη και αν ο φορέας της ευθύνης έχει επιδείξει την απαιτούμενη επιμέλεια.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης⁷⁸³, η σχετική νομοθεσία, παρότι δεν είναι εξαντλητική⁷⁸⁴, καλύπτει ένα σαφώς ευρύτερο φάσμα δραστηριοτήτων, περιλαμβάνοντας κάθε οικονομική δραστηριότητα, κερδοσκοπικού ή μη χαρακτήρα, η οποία ασκείται τόσο από φυσικά, όσο και από νομικά πρόσωπα είτε του ιδιωτικού είτε του δημόσιου τομέα. Για τις περιβαλλοντικές ζημίες που προκαλούνται από την άσκηση των δραστηριοτήτων αυτών, εγκαθιδρύεται πρωτίστως ένα καθεστώς

διατύπωσης ισχυρών επιφυλάξεων εκ μέρους των κρατών· βλ. και Γκιζάρη – Ξανθοπούλου Ά., Οι νέοι μηχανισμοί περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2003.

⁷⁸³ Βλ. Οδηγία 2004/35/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 21ης Απριλίου 2004, σχετικά με την περιβαλλοντική ευθύνη όσον αφορά την πρόληψη και την αποκατάσταση περιβαλλοντικής ζημίας (ΕΕ L 143, της 30.4.2004, σελ. 56 έως 75).

⁷⁸⁴ Βλ. σχετικά Κρεμλής Γ., Η Οδηγία 2004/35/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με την περιβαλλοντική ευθύνη όσον αφορά την πρόληψη και την αποκατάσταση περιβαλλοντικής ζημίας, Περιβάλλον και Δίκαιο, 9ος τόμος, 2005, σελ. 384-388.

αντικειμενικής ευθύνης, πλην των περιπτώσεων πρόκλησης ζημίας ειδικότερα στη βιοποικιλότητα και από δραστηριότητες που εξ ορισμού δεν θεωρούνται επιζήμιες, όπου για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης απαιτείται δόλος ή αμέλεια⁷⁸⁵. Η αντικειμενική αυτή ευθύνη είναι βέβαια ιδιόμορφη, καθώς έχει περισσότερο την έννοια της πρωτογενούς αποκατάστασης και επαναφοράς παρά της κύρωσης και αποζημίωσης. Η νομοθεσία καλύπτει αυστηρά την περιβαλλοντική ζημία, ήτοι τη ζημία που προκαλείται στα προστατευόμενα είδη, στους φυσικούς οικοτόπους, στα ύδατα, στο έδαφος και στους φυσικούς πόρους, προβλέποντας καταρχάς την υποχρέωση πρόληψής της και σε κάθε περίπτωση την αποκατάστασή της, ενώ εξαιρεί κάθε περίπτωση προσωπικής βλάβης ή περιουσιακής ζημίας. Τελικά, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν χάνει την ευκαιρία να αποδείξει τη συγκριτικά υπερβατική αρτιότητα του δικαιοδοτικού της συστήματος, το οποίο καταφέρνει να αφουγκράζεται τις διεθνείς εξελίξεις χωρίς όμως να παραμένει ουραγός αυτών, αντίθετα χαράσσει το δικό του δρόμο όπου επιβάλλεται ή δεν γίνεται αλλιώς, όπως για παράδειγμα σε διεθνείς συμβάσεις που δεν καταφέρνουν να αποκτήσουν καθολική αποδοχή, προχωρώντας ένα βήμα περαιτέρω πάντα όμως υπό τη συνεκτίμηση των διεθνών προκλήσεων.

5. Διαδικαστικά δικαιώματα

A. Η Σύμβαση του Ωρχους

Ίσως η πιο σημαντική διεθνής σύμβαση στο τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος είναι η *Σύμβαση για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα*⁷⁸⁶, η οποία υπογράφηκε στο Ωρχους της Δανίας στις 25 Ιουνίου 1998 και τέθηκε σε ισχύ την 30^η Οκτωβρίου 2001, έχει δε ήδη επικυρωθεί από σαράντα επτά κράτη. Υπεγράφη στο πλαίσιο της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Ευρώπη (UNECE), γεγονός όμως που δεν αφαιρεί από την εμβέλειά της και δεν την καθιστά διεθνή συμφωνία περιφερειακού χαρακτήρα, διότι είναι ανοιχτή και σε άλλες χώρες.

⁷⁸⁵ Βλ. άρθρο 3, παρ. 1, περ. β' της Οδηγίας 2004/35/ΕΚ.

⁷⁸⁶ Σύμφωνα με τα πιο επίσημα χείλη, αυτά του πρώην Γενικού Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών *Kofi Annan*, η Σύμβαση του Ωρχους αποτελεί «το πιο φιλόδοξο εγχείρημα για την περιβαλλοντική δημοκρατία υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών, και ένα εξαιρετικό βήμα μπροστά για την ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου σχετικά με τη συμμετοχική δημοκρατία και τα περιβαλλοντικά δικαιώματα των πολιτών», Stec S. – Casey - Lefkowitz S., *The Aarhus Convention: An Implementation Guide*, United Nations/Economic Commission for Europe, New York and Geneva, 2000, σελ. v.

Όπως θα αναπτυχθεί αναλυτικότερα και στο τελευταίο μέρος της παρούσης, η Σύμβαση του Όρχους συνήφθη για να διασφαλίσει διαδικαστικά δικαιώματα στα περιβαλλοντικά θέματα, έχει όμως υπέρτερη σημασία και γενικότερη συμβολή στην ουσιαστική προστασία του περιβάλλοντος, πέραν και πάνω από το επίπεδο των διακηρύξεων ή των γενικών αρχών. Αποτελεί ουσιαστικά ένα νέο πρωτοπόρο είδος περιβαλλοντικής συμφωνίας που διαπλέκει τα διαδικαστικά με τα ουσιαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα, των τελευταίων εν πολλοίς ως πτυχή και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δημιουργώντας όμως έτσι μια νέα πτυχή δικαιωμάτων που ουσιαστικά αποτελούν *αυθύπαρκα* περιβαλλοντικά δικαιώματα και συγκροτώντας τελικά και μια κατηγορία *αυτοτελών δικαιωμάτων* στο περιβάλλον⁷⁸⁷. Η περαιτέρω καινοτομία της Σύμβασης του Όρχους είναι ότι δεν απευθύνεται μόνο στα συμβαλλόμενα κράτη κατά την κλασική αντίληψη του διεθνούς (συμβατικού) δικαίου, αλλά και στους πολίτες τους, δίνοντας για πρώτη φορά στα περιβαλλοντικά δικαιώματα και αποχρώσεις ατομικών δικαιωμάτων. Η Σύμβαση του Όρχους προωθεί τελικά τις αρχές της περιβαλλοντικής δημοκρατίας μέσω ενός συστήματος λειτουργικής περιβαλλοντικής διακυβέρνησης, και διαρθρώνεται σε τρεις βασικούς πυλώνες.

Ο πρώτος πυλώνας⁷⁸⁸ αφορά στην πρόσβαση του κοινού σε πληροφορίες σχετικά με τα περιβαλλοντικά θέματα, τόσο με τη στατική έννοια, ήτοι την καθεαυτή πρόσβαση στις πληροφορίες, όσο και με την ενεργητική και συμμετοχική έννοια, δηλαδή την περαιτέρω διάδοση και διασπορά της πληροφορίας. Θεσπίζεται η υποχρέωση των δημόσιων αρχών να παρέχουν κάθε πληροφορία που αφορά σε περιβαλλοντικά ζητήματα και ζητείται από τους πολίτες, χωρίς να χρειάζεται η απόδειξη εννόμου συμφέροντος εκ μέρους των τελευταίων, όπως επίσης η υποχρέωση δημιουργίας ευέλικτων μηχανισμών τήρησης και διάδοσης των πληροφοριών αυτών καθώς και εξάλειψης της γραφειοκρατίας που θα είχε ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση ή την οικονομική επιβάρυνση στην παροχή της πληροφόρησης. Τίθεται δε ανώτατο όριο δύο μηνών από την υποβολή κάθε αίτησης για την ουσιαστική διεκπεραίωσή της, με υποχρέωση εντωμεταξύ της διοίκησης να παραπέμπει χωρίς καθυστέρηση στους αρμόδιους φορείς για κάθε πληροφορία που ζητείται. Τέλος, τίθενται εξαιρέσεις παροχής των αιτούμενων πληροφοριών σε περιπτώσεις που αφορούν κατά βάση στο δημόσιο συμφέρον, και ειδικότερα στις περιπτώσεις εκείνες

⁷⁸⁷ Αντιπρβ. Macrory R. – Turner S. Cross-Border Environmental Governance and EC Law σε: Anderson J., O' Dowd L., Wilson T. M., New Borders for a Changing Europe: Cross-border Cooperation and Governance, Frank Cass, London, 2003, σελ. 61.

⁷⁸⁸ Βλ. άρθρα 4 και 5 της Σύμβασης Όρχους.

που αφορούν στις διεθνείς σχέσεις των κρατών, την εθνική άμυνα, τη δημόσια ασφάλεια, στο εμπορικό ή βιομηχανικό απόρρητο ή το απόρρητο των δικαιωμάτων προσωπικού χαρακτήρα. Όμως, οι εξαιρέσεις αυτές οφείλουν, κατά τη ρητή πρόβλεψη της Σύμβασης, να ερμηνεύονται συσταλτικά.

Ο δεύτερος πυλώνας⁷⁸⁹ αφορά στη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και διαπλέκεται τόσο με τον πρώτο όσο και τον τρίτο πυλώνα, καθότι η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων προϋποθέτει αλλά και εξασφαλίζει τη διάδοση της πληροφορίας, ενώ είναι περαιτέρω και απαραίτητη για την υλοποίηση στην πράξη της πρόσβασης στη δικαιοσύνη και τελικά για την απονομή αυτής. Η συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων είχε χαρακτηριστεί, ήδη κατά τη Συνδιάσκεψη του Ρίου του 1992, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης, ενώ έχει συμπεριληφθεί και στη Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή⁷⁹⁰. Σύμφωνα με τη Σύμβαση του Ώρχους, η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων προϋποθέτει την από κοινού δράση και τη συνεργασία μεταξύ των πολιτών και των δημόσιων αρχών, και περιλαμβάνει τρεις ειδικότερες κατηγορίες συμμετοχής. Περιλαμβάνει, κατά πρώτο λόγο, τη συμμετοχή του κοινού στα έργα και τις δραστηριότητες του παραρτήματος I της Σύμβασης⁷⁹¹, συμπεριλαμβανομένης και της συμμετοχής στις αποφάσεις που αφορούν στη σκόπιμη απελευθέρωση στο περιβάλλον και τη διάθεση στην αγορά γενετικά τροποποιημένων οργανισμών (άρθρα 6 και 6bis αντίστοιχα), μετά και την σχετική τροποποίηση της Σύμβασης του Ώρχους που έλαβε χώρα στις 27 Μαΐου 2005 στο Αλμάτι του Καζακστάν⁷⁹². Περιλαμβάνει, περαιτέρω, τη συμμετοχή του κοινού στην ανάπτυξη σχεδίων, προγραμμάτων και πολιτικών που έχουν να κάνουν με το περιβάλλον (άρθρο 7), και τέλος, περιλαμβάνει τη συμμετοχή στην νομοπαρασκευαστική διαδικασία (άρθρο 8). Η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων είναι διαδραστικό δικαίωμα και τα αποτελέσματα του λειτουργούν αμφίδρομα τόσο για τη διοίκηση, η οποία αφουγκράζεται την κοινωνία και ενημερώνεται από επιστημονικούς

⁷⁸⁹ Βλ. άρθρα 8 έως 8 της Σύμβασης Ώρχους.

⁷⁹⁰ Βλ. άρθρο 6, παρ. 1, εδ. 3 της UNFCCC.

⁷⁹¹ Μεταξύ άλλων πετρελαϊκές εγκαταστάσεις, σταθμοί παραγωγής ενέργειας, μεταλλεία και χημικές βιομηχανίες, εγκαταστάσεις διαχείρισης αποβλήτων, έργα υποδομής, όπως οδικά και σιδηροδρομικά δίκτυα, λιμάνια και αεροδρόμια, δίκτυα μεταφοράς ύδατος και ενέργειας, και βιομηχανίες τροφίμων.

⁷⁹² Η Πρώτη Σύνοδος των Μερών της Σύμβασης, που πραγματοποιήθηκε στη Lucca της Ιταλίας από τις 21 έως τις 23 Οκτωβρίου 2002, συγκρότησε ομάδα εργασίας με αντικείμενο τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς, τα πορίσματα της οποίας εξετάστηκαν κατά τη Δεύτερη Σύνοδο των Μερών στο Αλμάτι του Καζακστάν, η οποία τελικά κατέληξε από τις 25 έως τις 27 Μαΐου 2005 σε τροποποίηση της Σύμβασης με στόχο να εξειδικευθούν οι υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν τα μέρη σε ότι αφορά και στη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων σχετικά με τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς. Η τροποποίηση δεν έχει τεθεί ακόμη τεθεί σε ισχύ και πρέπει να επικυρωθεί από τα τρία τέταρτα των μερών.

φορείς, όσο και για τους πολίτες οι απολαύουν καλύτερης ποιότητας αποφάσεων στα περιβαλλοντικά θέματα και εν τέλει καλύτερη ποιότητα περιβάλλοντος. Η αποτελεσματική εφαρμογή και λειτουργία του δικαιώματος συμμετοχής προϋποθέτει την εξασφάλιση της πρότερης, πλήρους και έγκαιρης, ενημέρωσης του ενδιαφερόμενου κοινού, την παροχή σε αυτό επαρκούς και εύλογου χρόνου για την άσκηση του δικαιώματος συμμετοχής του, τη δέσμευση της διοίκησης από τα αποτελέσματα της συμμετοχικής διαδικασίας και τέλος την διαφάνεια στις λαμβανόμενες αποφάσεις.

Ο τρίτος πυλώνας⁷⁹³ έχει ως αντικείμενο την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τα περιβαλλοντικά ζητήματα. Το περιεχόμενο του αντίστοιχου δικαιώματος είναι ευρύ και περιλαμβάνει την υποχρέωση των συμβαλλομένων μερών να εξασφαλίζουν αποτελεσματικά αφενός το δικαίωμα επανεξέτασης από δικαστικές ή άλλες ανεξάρτητες αρχές των αιτήσεων πρόσβασης στις πληροφορίες που οι ενδιαφερόμενοι θεωρούν ότι δεν ικανοποιήθηκαν ή ότι ικανοποιήθηκαν πλημμελώς ή ανεπαρκώς, και αφετέρου το απρόσκοπτο δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστικές ή διοικητικές διαδικασίες για την προσβολή κάθε πράξης, που προέρχεται είτε από ιδιώτη είτε από δημόσια αρχή και που αποτελεί παράβαση του περιβαλλοντικού δικαίου. Οι διαδικασίες αυτές οφείλουν να είναι αμερόληπτες, να μην είναι χρονοβόρες και τόσο δαπανηρές ώστε ουσιαστικά να καθίστανται απροσπέλαστες, οι δε αποφάσεις των δικαιοδοτικών οργάνων οφείλουν να είναι διαφανείς, έγγραφες και αιτιολογημένες.

B. Ενσωμάτωση στην Ευρωπαϊκή Ένωση

i. Ενωσιακό δίκαιο

Η περίπτωση της Σύμβασης του Όρχους παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον και από την άποψη του τρόπου και του βαθμού ενσωμάτωσής της στο ενωσιακό δίκαιο, καθότι το κανονιστικό της πεδίο εντάσσεται σε έναν τομέα όπου και πριν από τη σύναψή της και την προσχώρηση σε αυτήν της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υπήρχαν ποικίλες ρυθμίσεις σε ενωσιακό επίπεδο. Μάλιστα, σε κάποιες ρυθμίσεις της, η Σύμβαση του Όρχους είχε ως πρότυπο τις αντίστοιχες ρυθμίσεις του ενωσιακού δικαίου⁷⁹⁴, γεγονός που δηλοί την πρωτοποριακή δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και

⁷⁹³ Βλ. άρθρο 9 της Σύμβασης Όρχους.

⁷⁹⁴ Βλ. Rodenhoff V., The Aarhus Convention and its Implications for the 'Institutions' of the European Community, Review of European Comparative and International Environmental Law, 11(3), 2002, σελ. 347. Το άρθρο 4 της Σύμβασης του Όρχους έχει ως πρότυπο τις ρυθμίσεις της οδηγίας 90/313/ΕΟΚ του Συμβουλίου, ενώ ως πρότυπο του άρθρου 6 χρησίμευσαν οι οδηγίες 85/337/ΕΟΚ και 96/61/ΕΟΚ του

τον καινοτόμο χαρακτήρα του δικαίου της. Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁷⁹⁵ στη Σύμβαση του Ωρχους, μαζί με όλα, ανεξαιρέτως, τα κράτη – μέλη της, συνεπάγονταν αφενός την οριοθέτηση της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ τους, οριοθέτηση που συναρτώνταν εν μέρει και με την ήδη υπάρχουσα ευρωπαϊκή νομοθεσία η οποία σήμαινε και την άσκηση εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων της στον εν λόγω τομέα, και αφετέρου την ανάληψη περαιτέρω νομοθετικής δράσης από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η περαιτέρω αυτή νομοθετική δράση αποσκοπούσε στην εναρμόνιση, από τη μία, της υπάρχουσας νομοθεσίας με τις διατάξεις της Σύμβασης του Ωρχους, αλλά και στην παραγωγή, από την άλλη, νέου δικαίου στους τομείς που δεν καλύπτονταν νομοθετικά από το ήδη υπάρχον δίκαιο και κρίνονταν ως κατάλληλοι για ρύθμιση σε ενωσιακό επίπεδο, με βάση και τις καινοτόμες επιταγές της Σύμβασης του Ωρχους.

Έτσι, σε ότι αφορά στα θεσμικά όργανα και τους οργανισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως αποδέκτες των υποχρεώσεων που πηγάζουν από τη Σύμβαση του Ωρχους, υπήρχαν και πριν τη Σύμβαση του Ωρχους ρυθμίσεις ή κατευθυντήριες γραμμές και στους τρεις ρυθμιστικούς πυλώνες της, ήτοι τόσο στην πρόσβαση στις πληροφορίες⁷⁹⁶ και τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων⁷⁹⁷, όσο και στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Κατ' ακριβολογία, το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη θα μπορούσε κανείς να το υπάγει στο πρωτογενές δίκαιο, και ειδικότερα στην προβλεπόμενη από το τότε άρθρο 230 της ΣΕΚ (και ήδη 263 της ΣΛΕΕ) προσφυγή ακύρωσης, η οποία όμως είχε ως όριο και πρόσκομμα την εννοιολογική υπαγωγή των πολιτών της Ένωσης, φυσικών ή νομικών προσώπων, στους μη προνομιούχους προσφεύγοντες που έχριζαν απόδειξης ειδικού εννόμου συμφέροντος για τη νομιμοποίησή τους⁷⁹⁸. Αντίστοιχα, και στους

Συμβουλίου. Πρβλ. επίσης ότι στο πρώτο παράρτημα της Σύμβασης του Ωρχους παρατίθεται ο κατάλογος δραστηριοτήτων που αναφέρονται στο άρθρο 6, παρ. 1, στοιχείο α' της Σύμβασης, ο οποίος αποτελεί σε μεγάλο βαθμό επανάληψη αντίστοιχων καταλόγων των οδηγιών 85/337/ΕΟΚ και 96/61/ΕΟΚ.

⁷⁹⁵ Η Σύμβαση του Ωρχους εγκρίθηκε εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με την Απόφαση 2005/370/ΕΚ του Συμβουλίου, της 17ης Φεβρουαρίου 2005, για τη σύναψη εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας της Σύμβασης για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα (ΕΕ L 124, της 17.05.2005, σελ. 1).

⁷⁹⁶ Βλ. Κανονισμός 1049/2001/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 30ής Μαΐου 2001, για την πρόσβαση του κοινού στα έγγραφα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής, ΕΕ L 145, της 31.5.2001, σελ. 43–48.

⁷⁹⁷ Βλ. Λευκή Βίβλο της Επιτροπής για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση της 25.07.2001, COM(2001)428· και Ανακοίνωση της Επιτροπής, της 11.12.2002, προς ενίσχυση της διαβούλευσης και του διαλόγου – γενικές αρχές και ελάχιστες προδιαγραφές για τη διαβούλευση των ενδιαφερομένων μερών από την Επιτροπή, COM(2002)704.

⁷⁹⁸ Βλ. και Μπαξεβάνης Χ., Το Δικαίωμα Πρόσβασης των Φυσικών και Νομικών Προσώπων στον Κοινοτικό Δικαστή (άρθρο 230, εδ. δ' ΣΕΚ). Η Νομική Προβληματική και οι Ερμηνευτικές

άλλους δυο πυλώνες, οι διατάξεις της Σύμβασης του Ωρχους είναι άλλοτε πιο εξειδικευμένες θεματικά, δηλαδή εντοπισμένες στα περιβαλλοντικά θέματα, και άλλοτε ευρύτερες καθ' υποκείμενα ή κατ' αντικείμενο και περιπτώσιολογία από το ως άνω προγενέστερο ενωσιακό δίκαιο, γεγονός που σήμανε και την ανάγκη εναρμόνισης. Για παράδειγμα, η προγενέστερη νομοθεσία του ενωσιακού δικαίου σε σχέση με την πρόσβαση στις πληροφορίες, αφενός είχε γενικότερο χαρακτήρα και ρύθμιζε την πρόσβαση σε κάθε πληροφορία ή έγγραφο που είχε να κάνει με την άσκηση κάθε πολιτικής εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανεξαιρέτως, χωρίς συνεπώς να είναι εξειδικευμένη στην πολιτική του περιβάλλοντος, αφετέρου δε ως υποχρέωση αφορούσε μόνο τα τρία βασικά όργανα, ήτοι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Επιτροπή και το Συμβούλιο⁷⁹⁹. Ως εκ τούτου, με βάση τη Σύμβαση του Ωρχους, το ενωσιακό δίκαιο αφενός έρχοιζε εξειδίκευσης στα περιβαλλοντικά θέματα, αφετέρου έπρεπε να διευρυνθεί σε ότι αφορά στους αποδέκτες της υποχρέωσης παροχής πληροφοριών. Παρομοίως, σε ότι αφορά στη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, το αντίστοιχο δικαίωμα ρυθμιζόνταν ουσιαστικά σε επίπεδο κατευθυντήριων γραμμών και οδηγιών δράσης, από τη Λευκή Βίβλο και τα Προγράμματα Δράσης για το Περιβάλλον, και ως εκ τούτου καθίστατο προφανής η ανάγκη εξειδίκευσης και θωράκισής τους με την παραγωγή δεσμευτικότερου δικαίου.

Σε ότι αφορά περαιτέρω στα κράτη – μέλη και τις αντίστοιχες υποχρεώσεις αυτών στους ρυθμιστικούς πυλώνες της Σύμβασης του Ωρχους, χαρακτηριστική είναι η προηγούμενη απουσία ρυθμίσεων σε ενωσιακό επίπεδο σε ότι αφορά στο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, το οποίο αφέθηκε στα δικονομικά συστήματα των κρατών – μελών. Αντίθετα, στους άλλους δυο πυλώνες, υπήρχαν μεν ρυθμίσεις με περιεχόμενο την πρόσβαση στην πληροφορία⁸⁰⁰ ή τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων⁸⁰¹, οι

Προσεγγίσεις του ΔΕΚ, Αρμ, 3, 2006, σελ. 518, με περαιτέρω παραπομπές και υπόθεση C-321/95P Greenpeace κ.ά. κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, απόφαση της 2ας Απριλίου 1998 (ECLI:EU:C:1998:153). Βλ. και Torrens L.D., *Locus Standi for Environmental Associations under EC Law- Greenpeace- A Missed Opportunity for the ECJ*, *Review of European Comparative and International Environmental Law* 8 (3), 2002, 1999, σελ. 336-346· Kiss A. – Shelton D., *Manual of European Environmental Law*, Grotius Publications – Cambridge University Press, 1997, σελ. 82-83.

⁷⁹⁹ Πρβλ. και άρθρο 2, παρ. 1 του Κανονισμού 1049/2001/ΕΚ σε αντιδιαστολή με το άρθρο 2, παρ. 4 της Σύμβασης του Ωρχους, από τα οποία προκύπτει ως ειδοποιός διαφορά ότι ο Κανονισμός παρέχει δικαίωμα πρόσβασης σε πληροφορίες μόνο στους πολίτες των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, καθώς και στα φυσικά ή νομικά πρόσωπα που κατοικούν ή έχουν την έδρα τους σε ένα κράτος – μέλος, ενώ η σύμβαση Ωρχους έχει ευρύτερη διατύπωση και παρέχει δικαίωμα πρόσβασης σε πληροφορίες σε πρόσωπα, φυσικά ή νομικά, ασχέτως της ιθαγένειάς τους, του τόπου της κατοικίας ή της έδρας τους.

⁸⁰⁰ Βλ. Οδηγία 90/313/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 7ης Ιουνίου 1990, σχετικά με την ελεύθερη πληροφόρηση για θέματα περιβάλλοντος, ΕΕ L 158, της 23.6.1990, σελ. 56-58.

ρυθμίσεις όμως αυτές είτε δεν ήταν γενικής εφαρμογής και περιλαμβάνονταν σε διάσπαρτα νομοθετήματα που αφορούσαν ειδικότερες κατηγορίες ή αντικείμενα περιβαλλοντικής προστασίας⁸⁰², είτε έχρηζαν ευθυγράμμισης με τις διατάξεις της Σύμβασης του Ωρχους για να περιλάβουν ευρύτερους ορισμούς ή νέα επιστημονικά δεδομένα⁸⁰³, όπως για παράδειγμα τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς.

Ως εκ τούτου, σε ότι αφορά στα θεσμικά όργανα και τους οργανισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μετά και την προσχώρησή της στη Σύμβαση του Ωρχους, εξεδόθη ο λεγόμενος Κανονισμός Ωρχους⁸⁰⁴, ο οποίος ενσωματώνει τις διατάξεις της Σύμβασης στο ενωσιακό δίκαιο και στους τρεις κανονιστικούς πυλώνες της, δηλαδή τόσο στην πρόσβαση στις πληροφορίες⁸⁰⁵, όσο και στη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων⁸⁰⁶ και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη⁸⁰⁷. Αντίθετα, σε ότι αφορά στα κράτη – μέλη, η ενσωμάτωση των διατάξεων της Σύμβασης του Ωρχους στο ενωσιακό δίκαιο αφορά στους δυο από τους τρεις πυλώνες αφήνοντας εκτός το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Οι νέες ρυθμίσεις του ενωσιακού δικαίου που αφορούν στους δυο πυλώνες, επήλθαν με την έκδοση δυο νέων Οδηγιών επί του κανονιστικού

⁸⁰¹ Βλ. Οδηγία 85/337/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 27ης Ιουνίου 1985, για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον, ΕΕ L 175, της 05.07.1985, σελ. 40–48· Οδηγία 96/61/ΕΚ του Συμβουλίου, της 24ης Σεπτεμβρίου 1996, σχετικά με την ολοκληρωμένη πρόληψη και έλεγχο της ρύπανσης, ΕΕ L 257, της 10.10.1996, σελ. 26–40· Οδηγία 2000/60/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Οκτωβρίου 2000, για τη θέσπιση πλαισίου κοινοτικής δράσης στον τομέα της πολιτικής των υδάτων, ΕΕ L 327, της 22.12.2000, σελ. 1–73· Οδηγία 2001/42/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27ης Ιουνίου 2001, σχετικά με την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων, ΕΕ L 197, της 21.07.2001, σελ. 30–37.

⁸⁰² Ibid. Οδηγίες 85/337/ΕΟΚ, 96/61/ΕΚ, 2000/60/ΕΚ 2001/42/ΕΚ.

⁸⁰³ Αντιπρβ. για παράδειγμα τα άρθρα 2, παρ. 3 της Σύμβασης του Ωρχους και 2, περ. α' της Οδηγίας 90/313/ΕΟΚ. Ως «περιβαλλοντική πληροφορία» στην Οδηγία 90/313/ΕΟΚ δεν περιλαμβάνονται οι πληροφορίες για τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς ως συνιστώσα της βιοποικιλότητας κ.ά. Επίσης, ως «περιβαλλοντική πληροφορία» ορίζεται στην Οδηγία καθετί που επηρεάζει δυσμενώς το περιβάλλον σε αντίθεση με τη Σύμβαση του Ωρχους που περιλαμβάνει ευρύτερα καθετί που επηρεάζει με οποιονδήποτε τρόπο (και εξ αντιδιαστολής όχι μόνο δυσμενώς) το περιβάλλον. Αντίστοιχα, η Σύμβαση του Ωρχους στον όρο «δημόσια αρχή» εκτός από το στενό δημόσιο τομέα (δημόσια διοικητική υπηρεσία), περιλαμβάνει επίσης όλα τα φυσικά ή νομικά πρόσωπα τα οποία έχουν επιφορτισθεί με δημόσιες αρμοδιότητες ή ασκούν δημόσιο λειτουργήμα ή παρέχουν δημόσιες υπηρεσίες, σε σχέση με το περιβάλλον, καθώς και τα θεσμικά όργανα περιφερειακών οργανισμών οικονομικής ολοκλήρωσης που είναι μέρος της σύμβασης (άρθρο 2, παρ. 2).

⁸⁰⁴ Βλ. Κανονισμός 1367/2006/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 6ης Σεπτεμβρίου 2006 για την εφαρμογή στα όργανα και τους οργανισμούς της Κοινότητας των διατάξεων της σύμβασης του Århus σχετικά με την πρόσβαση στις πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα (ΕΕ L 264, της 25.09.2006, σελ. 13).

⁸⁰⁵ Βλ. άρθρα 3 έως 8 του Κανονισμού Ωρχους.

⁸⁰⁶ Βλ. άρθρο 9 του Κανονισμού Ωρχους.

⁸⁰⁷ Βλ. άρθρα 10 έως 12 του Κανονισμού Ωρχους.

περιεχομένου των πυλώνων αυτών, δηλαδή στα θέματα της πληροφόρησης⁸⁰⁸ και της συμμετοχής του κοινού⁸⁰⁹ για τα οποία είχαν και προηγουμένως θεσπιστεί κανόνες σε ενωσιακό επίπεδο με τις ως άνω προγενέστερες Οδηγίες. Οι νέες Οδηγίες καταργούν τις διατάξεις των προηγούμενων Οδηγιών ή τις τροποποιούν και τις ευθυγραμμίζουν με τις επιταγές της Σύμβασης του Ωρχους.

ii. Νομολογία

α. Ο έλεγχος νομιμότητας των διατάξεων του Κανονισμού Ωρχους

Τη νομιμότητα των διατάξεων του Κανονισμού Ωρχους, ήτοι του νομοθετήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης που θεσπίστηκε ειδικά για την ενσωμάτωση της ομώνυμης διεθνούς σύμβασης στο ενωσιακό δίκαιο, έκρινε σε πολύ πρόσφατη απόφασή του το ΔΕΕ⁸¹⁰. Αποτελεί απόφαση της νομολογίας με αυξημένο ενδιαφέρον, καθότι άπτεται της συμβατότητας του διεθνούς δικαίου όχι με προϋφιστάμενο ή συναφές ενωσιακό δίκαιο, αλλά με το καθεαυτό ενωσιακό δίκαιο που θεσπίζεται αποκλειστικά για την υλοποίηση των συγκεκριμένων διεθνών υποχρεώσεων που έχει αναλάβει σχετικώς η Ευρωπαϊκή Ένωση. Το δικαιοδοτικό ιστορικό έχει επίσης ιδιαίτερη σημασία, διότι υπήρξε διαφορετική δικαιοδοτική κρίση στους δυο βαθμούς δικαιοδοσίας μετά και την άσκηση αναίρεσης κατά της απόφασης του Γενικού Δικαστηρίου.

Συγκεκριμένα, στο ιστορικό της απόφασης καταγράφεται απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με την οποία χορηγήθηκε στην Ολλανδία (Κάτω Χώρες) προσωρινή άδεια παρέκκλισης από τις υποχρεώσεις που προβλέπονται στο ενωσιακό δίκαιο για την ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα και ειδικότερα στην Οδηγία 2008/50/ΕΚ. Στην εν λόγω απόφαση της Επιτροπής εναντιώθηκαν δυο περιβαλλοντικές οργανώσεις από το Άμστερνταμ και την Ουτρέχτη (*Vereniging Milieudefensie* και *Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht* αντίστοιχα), υποβάλλοντας αίτημα εσωτερικής επανεξέτασης της χορήγησης της άδειας

⁸⁰⁸ Βλ. Οδηγία 2003/4/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 28ης Ιανουαρίου 2003, για την πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες και την κατάργηση της οδηγίας 90/313/ΕΟΚ (ΕΕ L 041, της 14.02.2003, σελ 26-32).

⁸⁰⁹ Βλ. Οδηγία 2003/35/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Μαΐου 2003, σχετικά με τη συμμετοχή του κοινού στην κατάρτιση ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων που αφορούν το περιβάλλον και με την τροποποίηση όσον αφορά τη συμμετοχή του κοινού και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, των οδηγιών 85/337/ΕΟΚ και 96/61/ΕΚ του Συμβουλίου (ΕΕ L 156, της 25.06.2003, σελ. 17-25).

⁸¹⁰ Βλ. συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-401/12 P έως C-403/12 P, Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά *Vereniging Milieudefensie* και *Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht*, απόφαση της 13ης Ιανουαρίου 2015 (ECLI:EU:C:2015:4).

παρέκκλισης σύμφωνα με το άρθρο 10, παρ. 1 του Κανονισμού Ωρχους, το οποίο προβλέπει τη δυνατότητα επανεξέτασης των διοικητικών πράξεων των οργάνων ή των οργανισμών της Ένωσης⁸¹¹. Σημειωτέον περαιτέρω, ότι σύμφωνα με το άρθρο 2, παρ. 1, στ. ζ' του Κανονισμού Ωρχους, ως διοικητική πράξη ορίζεται *οιοδήποτε μέτρο με ατομικό περιεχόμενο*, το οποίο λαμβάνεται, δυνάμει του δικαίου του περιβάλλοντος, από όργανο ή οργανισμό της Κοινότητας, και έχει νομικά δεσμευτική και εξωτερική ισχύ. Η Επιτροπή ακολούθως, απέρριψε την αίτηση ως απαράδεκτη με την αιτιολογία ότι η άδεια παρέκκλισης δεν συνιστούσε μέτρο ατομικού περιεχομένου και δεν μπορούσε συνεπώς να αποτελέσει αντικείμενο της διαδικασίας εσωτερικής επανεξέτασης που προβλέπεται από τον Κανονισμό Ωρχους. Οι δυο οργανώσεις άσκησαν εν τέλει προσφυγή στο Γενικό Δικαστήριο κατά της ως άνω απορριπτικής απόφασης της Επιτροπής⁸¹².

Ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου, και αφού το τελευταίο επιβεβαίωσε ότι η άδεια παρέκκλισης όντως δεν συνιστούσε ατομικό μέτρο αλλά γενικής ισχύος μέτρο⁸¹³, τέθηκε ακολούθως το ζήτημα της συμβατότητας του άρθρου 10, παρ. 1 του Κανονισμού Ωρχους, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, παρ. 1, στ. ζ' του ίδιου Κανονισμού, με το αντίστοιχο άρθρο 9, παρ. 3 της Σύμβασης του Ωρχους. Συγκεκριμένα, το προαναφερθέν άρθρο της Σύμβασης του Ωρχους προβλέπει ότι *«[...] κάθε μέρος εξασφαλίζει ότι, σε περίπτωση που πληροί τα τυχόν κριτήρια που καθορίζονται στο εθνικό του δίκαιο, το κοινό διαθέτει πρόσβαση σε διοικητικές ή δικαστικές διαδικασίες, προκειμένου να προσβάλει πράξεις και παραλείψεις από ιδιώτες και δημόσιες αρχές, οι οποίες συνιστούν παραβίαση διατάξεων του εθνικού του δικαίου σχετικά με το περιβάλλον»*, περιλαμβάνοντας έτσι στις εν δυνάμει προσβαλλόμενες πράξεις τόσο τις ατομικού όσο και τις γενικού περιεχομένου πράξεις των ιδιωτών ή των δημοσίων αρχών. Αντίθετα, ο Κανονισμός Ωρχους στα προαναφερθέντα άρθρα του προβλέπει τη διαδικασία εσωτερικής επανεξέτασης των διοικητικών πράξεων των οργάνων ή των οργανισμών της Ένωσης, ορίζοντας αυτές ως μέτρα που έχουν ατομικό μόνο περιεχόμενο. Ως εκ τούτου, καθίσταται σαφές ότι από το ρυθμιστικό πεδίο του

⁸¹¹ Το άρθρο 10 του Κανονισμού Ωρχους, που επιγράφεται *«Αίτηση εσωτερικής επανεξέτασης διοικητικών πράξεων»*, προβλέπει στην παράγραφο 1 ότι: *«οιαδήποτε μη κυβερνητική οργάνωση η οποία πληροί τα κριτήρια του άρθρου 11 δικαιούται να ζητήσει εσωτερική επανεξέταση από το όργανο ή τον οργανισμό της Κοινότητας που εξέδωσε διοικητική πράξη δυνάμει του δικαίου του περιβάλλοντος ή, σε περίπτωση προβαλλόμενης διοικητικής παράλειψης, θα έπρεπε να είχε εκδώσει την πράξη αυτή»*.

⁸¹² Βλ. υπόθεση T-396/09, Vereniging Milieudefensie, και Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής απόφαση της 14ης Ιουνίου 2012(ECLI:EU:T:2012:301).

⁸¹³ Βλ. αναλυτικότερα (T-396/09) σκέψεις 26 έως 34.

ενωσιακού δικαίου, και συνεπώς από το πεδίο ελέγχου της νομιμότητάς τους κατά το ευρωπαϊκό δίκαιο, αποκλείονται οι πράξεις γενικού κανονιστικού περιεχομένου, οι οποίες όμως επιτρέπονται σύμφωνα με τη διεθνή σύμβαση που δεν κάνει τέτοια διάκριση. Το Γενικό Δικαστήριο έκρινε τελικά υπέρ της αναντιστοιχίας των σχετικών διατάξεων του Κανονισμού Ώρχους σε σχέση με τις αντίστοιχες διατάξεις της Σύμβασης Ώρχους⁸¹⁴.

Κατά της ως άνω απόφασης του Γενικού Δικαστηρίου ασκήθηκε από τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναίρεση ενώπιον του ΔΕΕ, η οποία οδήγησε σε αντίθετη δικαιοδοτική κρίση. Κατ' ακριβολογία, η αναιρετική απόφαση αρνήθηκε τη δυνατότητα ελέγχου νομιμότητας των υπό κρίση διατάξεων του Κανονισμού Ώρχους υπό το πρίσμα των αντίστοιχων διατάξεων της Σύμβασης Ώρχους. Το ΔΕΕ καταλόγισε στην απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου πλάνη περί το δίκαιο⁸¹⁵. Συγκεκριμένα, το Γενικό Δικαστήριο είχε θεμελιώσει τη δικαιοδοτική του κρίση στη νομολογία που απορρέει από τις αποφάσεις *Fediol* και *Nakajima*⁸¹⁶. Θεώρησε δηλαδή ότι οι επίμαχες διατάξεις της Σύμβασης Ώρχους, καίτοι δεν παρήγαγαν αφ' εαυτών άμεσο αποτέλεσμα ώστε να αποτελέσουν τη βάση του ελέγχου νομιμότητας των διατάξεων του Κανονισμού Ώρχους, παρόλα αυτά οι τελευταίες παρέπεμπαν σε κάθε περίπτωση στη Σύμβαση Ώρχους, αφού σε όλο το προσίμιο του Κανονισμού Ώρχους είναι διάχυτη η παραπομπή στη διεθνή Σύμβαση, ειδικότερα δε η αιτιολογική σκέψη 18 του Κανονισμού ρητώς αναφέρεται στο άρθρο 9, παρ. 3 της Σύμβασης Ώρχους⁸¹⁷. Άλλως και σε κάθε περίπτωση, οι διατάξεις του Κανονισμού Ώρχους σκοπεύουν να εκπληρώσουν τις ειδικές υποχρεώσεις που έχουν αναληφθεί στο πλαίσιο της Σύμβασης του Ώρχους.

Το ΔΕΕ όμως θεώρησε ότι οι υποθέσεις *Fediol* και *Nakajima*, οι οποίες σε κάθε περίπτωση αποτελούν εξαιρετικές περιπτώσεις και ως τέτοιες οφείλουν να ερμηνεύονται⁸¹⁸, δεν βρίσκουν εφαρμογή στη συγκεκριμένη περίπτωση. Αφενός, η απόφαση *Fediol* δεν μπορούσε, κατά την κρίση του δικαστηρίου, να τύχει εφαρμογής,

⁸¹⁴ Βλ. (T-396/09) σκέψεις 42-77(69).

⁸¹⁵ Βλ. (C-401/12 P κλπ) σκέψη 61.

⁸¹⁶ Βλ. (C-401/12 P κλπ) σκέψεις 54 έως 59.

⁸¹⁷ Το λεκτικό της αιτιολογικής σκέψη 18 του Κανονισμού Ώρχους έχει ως ακολούθως: «το άρθρο 9 παράγραφος 3 της σύμβασης του Århus προβλέπει την πρόσβαση σε διαδικασίες δικαστικής ή άλλης επανεξέτασης για την αμφισβήτηση της εγκυρότητας πράξεων ή παραλείψεων ιδιωτών ή δημόσιων αρχών που αντιτίθενται προς τις διατάξεις του περιβαλλοντικού δικαίου. Οι διατάξεις για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη θα πρέπει να συνάδουν προς τη συνθήκη. Στο πλαίσιο αυτό, είναι σκόπιμο ο παρών κανονισμός να αφορά μόνο πράξεις και παραλείψεις των δημόσιων αρχών».

⁸¹⁸ Βλ. (C-401/12 P κλπ) σκέψη 57.

διότι το άρθρο 10, παρ. 1 του Κανονισμού Ωρχους δεν παραπέμπει ευθέως σε συγκεκριμένες διατάξεις της Σύμβασης του Ωρχους αλλά απλώς σκοπεύει να ενσωματώσει τις διατάξεις αυτές στο ενωσιακό δίκαιο, και ως εκ τούτου ελλείπει ρητής παραπομπής σε διατάξεις διεθνούς συμφωνίας η προμνησθείσα απόφαση δεν ασκούσε επιρροή εν προκειμένω⁸¹⁹. Αφετέρου δε, ανεφάρμοστη κρίθηκε και η υπόθεση *Nakajima*, διότι από το άρθρο 10, παρ. 1 του Κανονισμού Ωρχους δεν συνάγεται πρόθεση εκπλήρωσης ειδικών υποχρεώσεων που απορρέουν από τη διεθνή σύμβαση, καθότι από το άρθρο 9, παρ. 3 της Σύμβασης του Ωρχους καταλείπεται στα συμβαλλόμενα μέρη ευρύ περιθώριο εκτίμησης για τον καθορισμό των "διοικητικών ή δικαστικών διαδικασιών"⁸²⁰.

Τέλος, η κατ' αναίρεση απόφαση επιβεβαίωσε ότι οι επίμαχες διατάξεις της Σύμβασης του Ωρχους για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, σε κάθε περίπτωση δεν παράγουν άμεσο αποτέλεσμα⁸²¹, διότι το δικαίωμα της πρόσβαση στις διοικητικές ή δικαστικές διαδικασίες παρέχεται κατά τη ρητή έκφραση του άρθρ. 9, παρ. 3 της Σύμβασης του Ωρχους "στα μέλη του κοινού τα οποία πληρούν τα τυχόν προβλεπόμενα από το εθνικό δίκαιο κριτήρια". Ως εκ τούτου, η διάταξη αυτή εξαρτάται, ως προς την εκτέλεση ή τα αποτελέσματά της, από τη θέσπιση μεταγενέστερης πράξεως των επιμέρους εθνικών δικαίων και συνεπώς δεν παρίσταται ως αρκούντως σαφής και απαλλαγμένη αιρέσεων, ούτε συνεπάγεται την άμεση ρύθμιση της νομικής κατάστασης των ιδιωτών, ώστε να αποτελέσει τη βάση του ελέγχου νομιμότητας του εσωτερικού δικαίου.

β. Η φαιά άρκτος της Σλοβακίας

Η ίδια δικανική συλλογιστική περί του άμεσου αποτελέσματος της διάταξης του άρθρου 9, παρ. 3 της Σύμβασης του Ωρχους είχε προηγηθεί και στην υπόθεση *Slovak Bear*⁸²², η οποία αφορούσε στη νομιμότητα του παραγώγου δικαίου που θεσπίστηκε για την εφαρμογή των διατάξεων της Σύμβασης τους Ωρχους στα κράτη – μέλη. Το ιστορικό είναι παρόμοιο και αφορά σε αίτηση εκ μέρους σλοβάκινης περιβαλλοντικής οργάνωσης (της *Lesoochranárske zoskupenie VLK*) να συμμετάσχει στη διοικητική διαδικασία ενώπιον του αρμόδιου υπουργείου της Σλοβακίας όπου θα

⁸¹⁹ Βλ. (C-401/12 P κλπ) σκέψη 58.

⁸²⁰ Βλ. (C-401/12 P κλπ) σκέψη 59.

⁸²¹ Βλ. (C-401/12 P κλπ) σκέψη 55.

⁸²² Βλ. υπόθεση C-240/09, *Lesoochranárske zoskupenie VLK κατά Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*, απόφαση της 8ης Μαρτίου 2011 (ECLI:EU:C:2011:125).

λαμβάνονταν απόφαση χορήγησης σε ενώσεις κυνηγών άδειας παρέκκλισης από το καθεστώς προστασίας ειδών πανίδας, όπως της φαιάς άρκτου, καθώς και πρόσβασης σε προστατευόμενους φυσικούς χώρους και χρησιμοποίησης χημικών προϊόντων στους χώρους αυτούς. Το υπουργείο απέρριψε την αίτηση, όπως επίσης και τη διοικητική προσφυγή που άσκησε επί της απόρριψης αυτής η οργάνωση, και τελικά η υπόθεση ήχθη ενώπιον του ευρωπαϊκού δικαστηρίου μετά από προδικαστική παραπομπή από το σλοβακικό δικαστήριο που δίκασε την ένδικη προσφυγή. Το άρθρο 9 της Σύμβασης του Ώρχους αποτέλεσε τη νομική βάση των αιτημάτων της περιβαλλοντικής οργάνωσης.

Το σημαντικό της απόφασης είναι ότι το ευρωπαϊκό δικαστήριο κράτησε και δίκασε την υπόθεση στην ουσία της, κρίνοντας εαυτό αρμόδιο, παρότι ο τρίτος πυλώνας της Σύμβασης του Ώρχους είναι ο μόνος τομέας στον οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει νομοθετήσει πλήρως σε επίπεδο κρατών – μελών, και ως εκ τούτου θα μπορούσε να κριθεί ως μη υπαγόμενος στο ενωσιακό δίκαιο, συνεπώς και στην αρμοδιότητα του δικαστηρίου. Από την νομοθέτηση δε στον συγκεκριμένο τομέα σε ότι αφορά στα θεσμικά όργανα και τους οργανισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Κανονισμός Ώρχους) δεν μπορεί να συναχθεί άσκηση αρμοδιοτήτων και σε ότι αφορά στη νομοθεσία για τα κράτη – μέλη. Παρόλα αυτά, το δικαστήριο αντλώντας επιχειρήματα και από την προηγούμενη νομολογία της λίμνης *Berre*, έκρινε ότι η υπόθεση υπάγεται σε τομέα που ρυθμίζεται ευρέως από το ενωσιακό δίκαιο, ακόμη και δεν υπάρχει ειδική νομοθετική ρύθμιση για το συγκεκριμένο ζήτημα, και ως εκ τούτου η διαφορά της δίκης ενέπιπτε στο δίκαιο της Ένωσης⁸²³. Τελικά το δικαστήριο έκρινε περί της έλλειψης άμεσου αποτελέσματος στις διατάξεις της Σύμβασης του Ώρχους για το ίδιο λόγο, ήτοι ότι αυτές δεν περιέχουν σαφείς και συγκεκριμένες υποχρεώσεις προς άμεση ρύθμιση της νομικής κατάστασης ιδιωτών⁸²⁴. Σε κάθε περίπτωση όμως, η Σύμβαση του Ώρχους οφείλει, κατά το σκεπτικό του δικαστηρίου⁸²⁵, να λαμβάνεται υπόψη στην (σύμφωνη) ερμηνεία του εφαρμοζόμενου δικονομικού δικαίου των κρατών – μελών, με σκοπό την αποτελεσματικότερη προστασία του περιβάλλοντος σε τομείς που ρυθμίζονται και από το ενωσιακό δίκαιο,

⁸²³ Βλ. (C-401/12 P κλπ) σκέψεις 39-41 σε συνδυασμό με σκέψη 36.

⁸²⁴ Βλ. (C-401/12 P κλπ) σκέψεις 44 και 45.

⁸²⁵ Βλ. (C-401/12 P κλπ) σκέψεις 50-52.

μεταξύ των οποίων και η φαιά άρκτος, η οποία προστατεύεται ρητά από την οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την προστασία των οικοτόπων⁸²⁶.

iii. Συνολική εκτίμηση

Δεν αμφισβητείται εύκολα ότι ο εννοιολογικός περιορισμός, κατά το ενωσιακό δίκαιο, των προσβαλλόμενων διοικητικών πράξεων που αντιβαίνουν στην περιβαλλοντική νομοθεσία στις πράξεις μόνο ατομικού περιεχομένου, οδηγεί κατ' αποτέλεσμα στην ήσσονα προστασία του περιβάλλοντος. Δεν αμφισβητείται επίσης ότι αυτή η διάταξη του ενωσιακού δικαίου παρουσιάζει προφανή αναντιστοιχία με την αντίστοιχη διάταξη του διεθνούς κανόνα που απορρέει από τη Σύμβαση του Ωρχους. Από την άλλη, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει την ορθότητα της απόφασης του αναιρετικού δικαστηρίου, να μην υπάγει την υπόθεση της νομιμότητας του Κανονισμού Ωρχους στις υποθέσεις *Fediol* και *Nakajima*, αν και θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η εν λόγω κρίση είναι πέραν του δέοντος τυπολατρικά προσηλωμένη. Το βέβαιο όμως είναι ότι η παραπάνω κρίση του δικαστηρίου σε συνδυασμό με την επίσης, αν όχι πλήρως ορθή τουλάχιστον απόλυτα τεκμηριωμένη, κρίση περί της έλλειψης αμέσου αποτελέσματος στις διατάξεις της διεθνούς σύμβασης, οδηγεί σε μια απογοητευτική εικόνα για την κατ' ουσία αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος. Πράγματι, το αποτέλεσμα και στις δυο υποθέσεις είναι ότι οι περιβαλλοντικές οργανώσεις δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την επιδιωκόμενη παρέκκλιση από τις προστατευτικές διατάξεις του ενωσιακού δικαίου για την ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα στην μια περίπτωση, και της άγριας πανίδας (φαιάς άρκτου) στην άλλη, αφήνοντας ουσιαστικά γράμμα κενό τις προβλέψεις της Σύμβασης του Ωρχους και κυρίως τον καινοτόμο σκοπό της που συνίσταται στην παροχή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, και στις περιβαλλοντικές οργανώσεις.

Για την αντιμετώπιση των παραπάνω παθογενειών, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αντιπρόταση του Γενικού Εισαγγελέα στις Προτάσεις επί της υπόθεσης που αφορούσε

⁸²⁶ Βλ. άρθρο 12 της Οδηγίας 43/21/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 21ης Μαΐου 1992, για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας (ΕΕ L 206, της σελ. 7), σύμφωνα με την οποία: «τα κράτη μέλη λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα ώστε να θεσπισθεί ένα καθεστώς αυστηρής προστασίας των ζωικών ειδών που αναφέρονται στο σημείο α' του παραρτήματος IV, στην περιοχή φυσικής κατανομής τους [...]» Το παράρτημα IV της Οδηγίας αναφέρει, μεταξύ άλλων, ως προστατευόμενο είδος την *Ursus arctos*.

στον Κανονισμό Ωρχους⁸²⁷. Ο Γενικός Εισαγγελέας προβαίνει κατ' αρχάς σε μια βασική εννοιολογική διάκριση, από τη μία μεταξύ της δυνατότητας επίκλησης των πράξεων του διεθνούς δικαίου απευθείας από τους ιδιώτες, και από την άλλη του ελέγχου της διακριτικής ευχέρειας των θεσμικών οργάνων της Ένωσης κατά τη διαδικασία ευθυγράμμισης του ενωσιακού με το διεθνές δίκαιο. Καταλήγει τελικά στην άποψη ότι ο διαχωρισμός των δυο αυτών στοιχείων μπορεί να οδηγήσει στην απάλειψη του προσκόμματος του αμέσου αποτελέσματος, ήτοι στην αποδέσμευση του ελέγχου νομιμότητας του ενωσιακού δικαίου από την προϋπόθεση της ύπαρξης ενός διεθνούς κανόνα ως πηγής εξαντλητικών δικαιωμάτων⁸²⁸. Στη συνέχεια, δεχόμενος κατ' αρχάς ως αναμφισβήτητο το γεγονός ότι μια διάταξη διεθνούς δικαίου οφείλει να είναι αρκούντως σαφής και κατανοητή ώστε να αποτελέσει κριτήριο αναφοράς ενόψει του ελέγχου νομιμότητας, κάνει λόγο για μικτής φύσεως διατάξεις⁸²⁹, στις οποίες είναι δυνατόν να απομονωθούν τμήματα του περιεχομένου τους που παρίστανται αρκούντως σαφή σε σχέση με άλλα τμήματά της. Συνεπώς, διατάξεις του διεθνούς δικαίου που παραχωρούν σημαντικό περιθώριο διακριτικής ευχέρειας στα συμβαλλόμενα μέρη μπορούν παράλληλα να περιέχουν και κανόνες σαφείς, ακριβείς και απαλλαγμένους αιρέσεων. Σε ότι έχει να κάνει δε με την επίμαχη διάταξη του άρθρου 9, παρ. 3 της Σύμβασης του Ωρχους, κατατάσσει αυτήν στις μικτές διατάξεις, διότι καθιερώνει μια *σαφώς προσδιορίσιμη υποχρέωση αποτελέσματος για τα συμβαλλόμενα μέρη*⁸³⁰, αποσκοπεί δηλαδή με σαφήνεια στη διασφάλιση της πλήρους πρόσβασης στη δικαιοσύνη προς το σκοπό της αποτελεσματικής προστασίας του περιβάλλοντος. Καταλήγει τέλος, ότι παρά τη διακριτική ευχέρεια που καταλείπεται στα συμβαλλόμενα μέρη σε σχέση τον καθορισμό των κριτηρίων τα οποία πρέπει να πληροί ένας οργανισμός προκειμένου να μπορεί να καταγγείλει την παραβίαση του δικαίου του περιβάλλοντος, θεωρεί αδιαμφισβήτητο ότι *η υποχρέωση εγγύησης της πρόσβασης στη δικαιοσύνη είναι αρκούντως σαφής, ώστε να απαγορεύει κανόνα ο οποίος θα είχε ως αντικείμενο ή ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό ορισμένων κατηγοριών*

⁸²⁷ Βλ. Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα NIILLO JÄÄSKINEN της 8ης Μαΐου 2014 (ECLI:EU:C:2014:310).

⁸²⁸ Βλ. Προτάσεις, ό.π. (ECLI:EU:C:2014:310), σκέψεις 77 και 78, ιδίως 78, σύμφωνα με την οποία: *«προκειμένου να υποστηριχθεί η άποψη ότι, στο πλαίσιο του ελέγχου συμβατότητας μιας πράξεως του δικαίου της Ένωσης προς το διεθνές δίκαιο, η έλλειψη αμέσου αποτελέσματος μιας διατάξεως, νοούμενης ως κανόνα με εξαντλητικό περιεχόμενο και ως πηγής δικαιωμάτων, δεν θα πρέπει να παρακαλώ τον έλεγχο νομιμότητας καθόσον ο έλεγχος αυτός δεν προσκρούει στα χαρακτηριστικά της σύμβασης».*

⁸²⁹ Βλ. Προτάσεις, ό.π. (ECLI:EU:C:2014:310), σκέψη 79.

⁸³⁰ Βλ. Προτάσεις, ό.π. (ECLI:EU:C:2014:310), σκέψη 92.

μη νομοθετικών πράξεων των δημοσίων αρχών από το πεδίο του ελέγχου τον οποίο οφείλουν να ασκούν τα εθνικά δικαστήρια⁸³¹.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ

Κεφάλαιο Πρώτο

Η επικλησιμότητα της διεθνούς έννομης τάξης

1. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ι. ΕΣΔΑ και περιβάλλον

Η ειδοποιός διαφορά της ΕΣΔΑ σε σχέση με την πλειονότητα των διεθνών συμβάσεων έγκειται κατά βάση σε δυο χαρακτηριστικά της στοιχεία. Ήτοι, αφενός ότι εγκαθιδρύει δικό της δικαιοδοτικό μηχανισμό με τη θεσμοθέτηση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που έχει νομολογήσει σημαντικά, και αφετέρου ότι επιτρέπει όχι μόνο τις διακρατικές αλλά και τις ατομικές προσφυγές στο ΕΔΔΑ κατά των συμβαλλομένων κρατών που παραβαίνουν τις διατάξεις της ΕΣΔΑ και των επικυρωμένων Πρωτοκόλλων της⁸³². Τα συμβαλλόμενα κράτη υποχρεώνονται μέσω των καταδικαστικών αποφάσεων του ΕΔΔΑ να προβούν σε παύση της παραβίασης αλλά και να αποκαταστήσουν τη γενόμενη ζημία στους παθόντες⁸³³. Έτσι, η ΕΣΔΑ πέραν από την κατοχύρωση ουσιαστικών δικαιωμάτων στον ιδιαίτερα ευαίσθητο τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εγγυάται και το δικαίωμα της προσφυγής στη δικαιοσύνη μέσω του δικού της δικαιοδοτικού μηχανισμού⁸³⁴. Υποστηρίζεται μάλιστα από τη θεωρία και η άποψη της *τριτενέργειας* των διατάξεων της ΕΣΔΑ, δηλαδή της εφαρμογής των διατάξεων αυτών και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, στο βαθμό που οι προσβολές που προέρχονται από ιδιώτες έναντι άλλων ιδιωτών μπορούν να θεωρηθούν παράλληλα και κρατικές προσβολές θεμελιούμενες

⁸³¹ Βλ. Προτάσεις, ό.π. (ECLI:EU:C:2014:310), σκέψη 94.

⁸³² Βλ. άρθρα 33 και 34 της ΕΣΔΑ, όπως ισχύουν μετά την τροποποίησή τους με το 11^ο Πρόσθετο Πρωτόκολλο από 01.01.1998.

⁸³³ Βλ. Σισιλιάνος Λ.-Α., Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, σελ. 597επ.

⁸³⁴ Βλ. υπόθεση Ιρλανδίας κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 18.01.1978, σύμφωνα με την οποία η ΕΣΔΑ κατοχυρώνει «πέρα από ένα δίκτυο αμοιβαίων διμερών δεσμεύσεων, αντικειμενικές υποχρεώσεις που ωφελούνται από μία συλλογική εγγύηση μέσω του δικαιοδοτικού της μηχανισμού», σελ. 90.

στην κρατική παράλειψη αποφυγής τους⁸³⁵. Σε διεθνές πάντως επίπεδο το ζήτημα αυτό της τριτενέργειας δεν φαίνεται να έχει απασχολήσει το ΕΔΔΑ, το οποίο έχει περιοριστεί στον έλεγχο των υποχρεώσεων των συμβαλλομένων κρατών και αντίστοιχα στη δικαιοδοτική κρίση επί των ατομικών προσφυγών κατά κρατών. Ως εκ τούτου δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια καθολικά αποδεκτή και θεμελιωμένη στη νομολογία του ΕΣΔΑ θεωρία της τριτενέργειας.

Σε ότι αφορά ειδικότερα στο περιβάλλον, η ΕΣΔΑ δεν προβλέπει καταρχάς αντίστοιχο προστατευόμενο δικαίωμα, τουλάχιστον όχι αυτοτελές. Το ΕΔΔΑ έχει εντούτοις κρίνει σε μια σειρά σημαντικών αποφάσεών του, ότι οι προσβολές του περιβάλλοντος ενδέχεται να αποτελούν ταυτόχρονα και παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ειδικότερα, η νομολογία του ΕΔΔΑ έχει συνδέσει την προστασία του περιβάλλοντος με το σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του ατόμου, όπως θεμελιώνεται στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, και ως εκ τούτου θεωρεί την περιβαλλοντική υποβάθμιση ως προσβολή του αντίστοιχου δικαιώματος. Σε άλλες αποφάσεις του, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι οι προσβολές του περιβάλλοντος παραβιάζουν το δικαίωμα στη ζωή ή το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, όπως αυτά αντίστοιχα κατοχυρώνονται στο άρθρο 2 της ΕΣΔΑ και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, ή ακόμα και το δικαίωμα της ελευθερίας στην έκφραση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Συνεπώς, η ΕΣΔΑ δεν αναγνωρίζει αυτοτελές δικαίωμα στο περιβάλλον, μέσω όμως του δικαιοδοτικού της μηχανισμού διαστέλλει ερμηνευτικά την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προκειμένου να περιλάβει έτσι και περιπτώσεις περιβαλλοντικής προστασίας.

ii. Νομολογιακές θεωρήσεις

α. Η υπόθεση *López Ostra*

Το ιστορικό της υπόθεσης *López Ostra vs. Spain*⁸³⁶ συνοψίζεται στην περιβαλλοντική υποβάθμιση από βιομηχανίες επεξεργασίας δέρματος, της συνοικίας της πόλης Lorca στην Ισπανία, της οποίας κάτοικος μαζί με την οικογένεια της ήταν και η ισπανίδα υπήκοος López Ostra. Ειδικότερα, τα εγκατεστημένα στην περιοχή βυρσοδεψία έθεσαν σε λειτουργία σταθμό επεξεργασίας λυμάτων που παρήγε δύσσοσμα και επιβλαβή αέρια λόγω κακής λειτουργίας, προκαλώντας προβλήματα υγείας στους κατοίκους της περιοχής μεταξύ των οποίων και στην προσφεύγουσα. Η

⁸³⁵ Βλ. και Χρυσόγονος Κ., Η Ενσωμάτωση της ΕΣΔΑ στην εθνική έννομη τάξη, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001, σελ. 221-222.

⁸³⁶ Βλ. υπόθεση López Ostra vs. Spain, app. 16798/90, απόφαση της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1994.

προσφεύγουσα, αφού εξήντησε όλα τα εθνικά ένδικα βοηθήματα κατά της απόφασης των δημοτικών αρχών να παύσουν τη λειτουργία μέρους των επιβλαβών δραστηριοτήτων, απευθύνθηκε και στο ΕΔΔΑ.

Το ΕΔΔΑ κατέληξε σε παράβαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ⁸³⁷ και απεφάνθη ότι κάθε σοβαρή υποβάθμιση του περιβάλλοντος που έχει επιπτώσεις στην κατάσταση της υγείας του ατόμου, ακόμη και αν δεν θέτει σε κίνδυνο τη ζωή του, συνεπάγεται και τη διατάραξη της ιδιωτικής και οικογενειακής του ζωής και ως εκ τούτου το κράτος οφείλει να το προστατεύει από τέτοιες επεμβάσεις.

β. Η υπόθεση *Guerra vs. Italy*

Στην υπόθεση *Anna Maria Guerra and others vs. Italy*⁸³⁸, παρότι τέθηκε και το ζήτημα της παραβίασης του δικαιώματος στη ζωή κατ' άρθρο 2 της ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ δεν το εξέτασε κατ' ουσία⁸³⁹, διότι προέκρινε την παραβίαση του άρθρου 8, επιβεβαιώνοντας έτσι και την προηγούμενη νομολογία του όπως αυτή απορρέει από την υπόθεση *López Ostra*. Η αιτία του προβλήματος στην παρούσα υπόθεση ήταν ένα εργοστάσιο υψηλού περιβαλλοντικού κινδύνου που παρήγαγε λιπάσματα και λοιπά χημικά και το οποίο ήταν εγκατεστημένο κοντά στις κατοικίες των προσφευγόντων. Οι προσφεύγοντες απευθύνθηκαν χωρίς αποτέλεσμα στις αρμόδιες τοπικές αρχές για την παροχή σε αυτούς πληροφοριών σε σχέση τόσο με την επικινδυνότητα των εκπομπών από τη λειτουργία του εργοστασίου όσο και με τα μέτρα ασφαλείας που είχαν ληφθεί για την προστασία τους. Το ΕΔΔΑ κατέληξε σε παραβίαση του δικαιώματος της ιδιωτικής και της οικογενειακής ζωής τους, ορμώμενο αφενός από τις ίδιες τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της λειτουργίας του εργοστασίου οι οποίες τους εμπόδιζαν στην απόλαυση της κατοικίας τους, και αφετέρου από την άρνηση των αρμοδίων αρχών να παράσχουν τις αιτηθείσες πληροφορίες που θα τους επέτρεπαν να εκτιμήσουν τους κινδύνους που συνεπαγόταν η κατοίκηση της συγκεκριμένης περιοχής⁸⁴⁰.

⁸³⁷ Βλ. Μαγγανάς Α., Χρυσανθάκης Χ., Βανδώρος Δ., Καρατζά Λ., Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και Ερμηνευτικά Σχόλια, Νομική Βιβλιοθήκη, 3^η έκδοση, 2011, σελ. 225-228.

⁸³⁸ Βλ. *Anna Maria Guerra and others vs. Italy*, app. No. 14967/1998, απόφαση της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1998.

⁸³⁹ Ο.α.π. (*Guerra vs. Italy*), παρ. 61, 62.

⁸⁴⁰ Ο.α.π. (*Guerra vs. Italy*), παρ. 60.

γ. Η υπόθεση *Steel and Morris vs. United Kingdom*

Στην εν λόγω υπόθεση⁸⁴¹ αντιπαρατέθηκαν ουσιαστικά η περιβαλλοντική οργάνωση *Greenpeace* και η εταιρία *Mc Donald's*, γεγονός που από μόνο του παρουσιάζει ενδιαφέρον. Οι προσφεύγοντες, οι οποίοι ανήκαν στο παράρτημα της *Greenpeace* Ηνωμένου Βασιλείου, καταδικάστηκαν σε καταβολή αποζημίωσης στην *Mc Donald's* λόγω προκληθείσης δυσφήμισης στην τελευταία από φυλλάδια που μοίραζαν με αιτιάσεις που αφορούσαν στις περιβαλλοντικές πρακτικές της εταιρίας. Οι προσφεύγοντες, πέραν των αιτιάσεών τους για παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη κατά το άρθρο 6, παρ. 1 της ΕΣΔΑ, ισχυρίστηκαν επίσης ότι η επιδίκαση της χρηματικής αποζημίωσης σε βάρος τους συνιστούσε παράλληλα και παραβίαση του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ συντάχθηκε με την άποψη αυτή και κατέληξε στην παραβίαση του σχετικού δικαιώματος που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ, δίνοντας μάλιστα ιδιαίτερη έμφαση στην περιβαλλοντική προστασία, τονίζοντας δηλαδή ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση η ελευθερία της έκφρασης συναρτώνταν και με δημοσίου χαρακτήρα συμφέροντα όπως είναι η προστασία του περιβάλλοντος, και ειδικότερα με θέματα αποψίλωσης δασών, πώλησης ανθυγιεινών τροφίμων και ανήθικων πρακτικών καλλιέργειας⁸⁴².

δ. Η υπόθεση *Κυρτάτου κατά Ελλάδος*

Η εν λόγω υπόθεση⁸⁴³ αποτελεί την πανηγυρική επιβεβαίωση της έλλειψης ενός *per se* δικαιώματος στο περιβάλλον μεταξύ των προστατευόμενων από τη ΕΣΔΑ δικαιωμάτων. Αυτό προκύπτει καταρχάς από το ίδιο το κείμενο της απόφασης, στο οποίο με πανηγυρικό τρόπο εξαγγέλλεται ότι "ούτε το άρθρο 8, ούτε κανένα άλλο άρθρο της Σύμβασης έχει σχεδιαστεί να παράσχει γενικά προστασία του περιβάλλοντος ως τέτοιον"⁸⁴⁴. Το χειρότερο όμως δεν είναι ότι η απόφαση αυτή επιβεβαιώνει απλώς την απουσία ενός αυτοτελούς δικαιώματος στο περιβάλλον υπό το δικαιοϊκό σύστημα της ΕΣΔΑ, αλλά κυρίως ότι φαίνεται να υπαναχωρεί από τη διασταλτική ερμηνεία των υφισταμένων δικαιωμάτων προς όφελος του περιβάλλοντος, όπως η ερμηνεία αυτή είχε ξεδιπλωθεί στην προγενέστερη νομολογία.

Επί του ιστορικού της υπόθεσης καταγράφεται ότι οι προσφεύγοντες, μητέρα και υιός Κυρτάτου, μόνιμοι κάτοικοι Μονάχου Γερμανίας, ήταν ιδιοκτήτες τμήματος

⁸⁴¹ Βλ. *Steel and Morris vs. United Kingdom*, app No. 68416/01, απόφαση της 15^{ης} Φεβρουαρίου 2005.

⁸⁴² Ο.α.π. (*Steel and Morris*), παρ. 88.

⁸⁴³ Βλ. *Kyrtatos vs. Greece*, app No. 41666/98, απόφαση της 22^{ας} Αυγούστου 2003.

⁸⁴⁴ Ο.α.π. (*Κυρτάτος*), παρ. 52.

γης στη Σύρο, το οποίο γειτνιάζε με οικολογικά ευαίσθητο έλος. Πάρα ταύτα, το ελληνικό κράτος χαρακτήρισε την εν λόγω περιοχή οικοδομήσιμη, εκδίδοντας περαιτέρω άδειες ανοικοδόμησης, με αποτέλεσμα την συνεπακόλουθη διατάραξη της φυσικής ισορροπίας του βιοτόπου. Μετά την εξάντληση όλων των εσωτερικών ενδίκων βοηθημάτων, και χωρίς ασφαλώς επιτυχία, οι προσφεύγοντες απευθύνθηκαν και στο ΕΔΔΑ με νομική βάση αφενός την παραβίαση του δικαιώματος τους σε δίκαιη δίκη κατά το άρθρο 6, παρ. 1 της ΕΣΔΑ, και κυρίως του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ κατέφασκε την παραβίαση του άρθρου 6, παρ. 1 της ΕΣΔΑ λόγω παραβίασης εκ μέρους του ελληνικού κράτους του ευλόγου χρόνου εκδίκασης ης υπόθεσης, σε σχέση όμως με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ δεν βρήκε οιαδήποτε παραβίαση, διότι κατά το σκεπτικό της απόφασης η περιβαλλοντική υποβάθμιση, ακόμη και αν θεωρηθεί υπαρκτή και σοβαρή, δεν αποδείχθηκε κατά ποιόν τρόπο θα μπορούσε να επηρεάσει την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των προσφευγόντων. Ειδικότερα κατά την κρίση του δικαστηρίου, η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή τους δεν θα μπορούσε να επηρεαστεί από τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις που οι προσφεύγοντες επικαλούνταν στα είδη πανίδας της επίμαχης οικολογικής περιοχής, ενώ αντίθετα θα ήταν διαφορετικό το ζήτημα αν για παράδειγμα υπήρχε καταστροφή δάσους που γειτνιάζε με την οικία τους⁸⁴⁵. Με το σκεπτικό όμως αυτό, η απόφαση δείχνει να μένει προσηλωμένη σε μια αυστηρή και στενή ερμηνεία της έννοιας του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή. Μια τέτοια ερμηνεία ενώ δεν πάσχει τυπικά, δείχνει να απομακρύνεται από τη διασταλτική ερμηνεία και τη διάθεση μέσω αυτής να περιληφθεί και η περιβαλλοντική συνιστώσα στα προστατευόμενα δικαιώματα.

ε. Η υπόθεση *Budayeva vs. Russia*

Οι περιβαλλοντικές καταστροφές και η σύνδεσή τους με το θεμελιώδες δικαίωμα στη ζωή του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ ήταν το αντικείμενο της υπόθεσης⁸⁴⁶, που εισήχθη ενώπιον του ΕΔΔΑ από Ρώσους υπηκόους, κατοίκους της περιοχής του Καυκάσου, οι οποίοι είχαν υποστεί τις οικολογικές καταστροφές που προκάλεσαν οι μαζικές κατολισθήσεις λάσπης τον Ιούλιο του 2000. Μεταξύ των επιπτώσεων από τις κατολισθήσεις ήταν τόσο ζημίες στην περιουσία τους όσο και απώλεια συγγενικών

⁸⁴⁵ Ο.α.π. (*Κυρτάτος*), παρ. 53

⁸⁴⁶ Βλ. *Budayeva and others vs. Russia*, apps No. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 και 15343/02, απόφαση της 20^{ης} Μαρτίου 2008.

προσώπων. Η παραβίαση του δικαιώματος στη ζωή, όπως και των υπολοίπων προστατευτέων δικαιωμάτων που επικαλέστηκαν οι προσφεύγοντες, ήτοι το κατ' άρθρο 8 της ΕΣΔΑ δικαίωμα στην προσωπική και οικογενειακή ζωή, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, καθώς και το δικαίωμα στη δυνατότητα πραγματικής προσφυγής ενώπιον των εθνικών αρχών του άρθρου 13 της ΕΣΔΑ, στοιχειοθετήθηκαν ενώπιον του Δικαστηρίου από την ολιγοριθμία των αρμοδίων αρχών να προστατεύσουν τα δικαιώματα αυτά⁸⁴⁷. Ειδικότερα, ενώ οι κατολισθήσεις στη συγκεκριμένη περιοχή ήταν συχνό φαινόμενο επί σειρά πολλών ετών, και ενώ υπήρχε προειδοποίηση για τις συγκεκριμένες κατολισθήσεις ως επικείμενες, οι αρμόδιες αρχές παρέλειψαν να δημιουργήσουν έναν μηχανισμό αποτελεσματικής αναχαίτισής τους, ο οποίος θα περιελάμβανε αφενός τη συντήρηση και επισκευή των υποδομών συγκράτησης της λάσπης που είχαν υποστεί ζημιές και από προηγούμενες κατολισθήσεις, και αφετέρου ένα σύστημα έγκαιρης προειδοποίησης των κατοίκων που κινδύνευαν. Το ΕΔΔΑ κατέληξε σε παραβίαση του δικαιώματος στη ζωή σύμφωνα με το άρθρο 2 της ΕΣΔΑ, τόσο υπό το ουσιαστικό του περιεχόμενο, δηλαδή την παράλειψη εκ μέρους των αρμοδίων αρχών για τη δημιουργία ενός μηχανισμού προειδοποίησης και άμυνας⁸⁴⁸, όσο και υπό το διαδικαστικό του περιεχόμενο, δηλαδή την παράλειψη διεξαγωγής της απαιτούμενης δικαστικής έρευνας σε σχέση με την ευθύνη των αρχών για την παραβίαση του δικαιώματος στη ζωή⁸⁴⁹. Σε ότι αφορά στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία το ΕΔΔΑ δεν δέχθηκε την παραβίασή του, επισημαίνοντας ότι, παρότι δεν αμφισβητείται η βαρεία αμέλεια του κράτους στην συγκεκριμένη περίπτωση, σε ότι έχει να κάνει με τα δικαιώματα που δεν είναι απόλυτα, όπως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας σε αντιδιαστολή με το δικαίωμα στη ζωή, πρέπει να συνυπολογίζονται όλες οι συνθήκες της εκάστοτε περίπτωσης, ενώ σε κάθε περίπτωση πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ των φυσικών καταστροφών και των καταστροφών που οφείλονται αποκλειστικά στην ανθρώπινη δράση. Μάλιστα, δεν ήταν δυνατόν να στοιχειοθετηθεί πλήρως ο αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της βαρείας αμέλειας του κράτους και των επελθουσών καταστροφών, διότι λόγω της σφοδρότητας των κατολισθήσεων δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί εντελώς η επέλευση καταστροφών, ακόμη και αν το κράτος είχε ανταποκριθεί έγκαιρα⁸⁵⁰.

⁸⁴⁷ Βλ. και Anton D., Shelton D., *Environmental Protection and Human Rights*, Cambridge University Press, 2011, σελ. 748επ. .

⁸⁴⁸ Ο.α.π. (*Budayeva*), παρ. 147-160.

⁸⁴⁹ Ο.α.π. (*Budayeva*), παρ. 161-165.

⁸⁵⁰ Ο.α.π. (*Budayeva*), παρ. 173, 177.

Αφετέρου, η κινητοποίηση του κράτους μετά την καταστροφή για την αποκατάσταση των ζημιών δεν κρίθηκε δυσανάλογη προς τις ζημιές αυτές⁸⁵¹. Παρότι δηλαδή δεν αποκαταστάθηκε ενδεχομένως η πλήρης εμπορική αξία της πληγείσας ιδιοκτησίας, η άμεση παροχή εναλλακτικής κατοικίας καθώς και ικανοποιητικού επιδόματος στους πληγέντες δεν μπορούσε να θεωρηθεί ότι παραβαίνει δυσανάλογα το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Τέλος, τα δικαιώματα των άρθρων 8 και 13 της ΕΣΔΑ δεν κρίθηκαν αυτοτελώς, καθότι θεωρήθηκε ότι καλύπτονταν αντίστοιχα από την ως άνω δικανική κρίση περί της παραβίασης του δικαιώματος στη ζωή υπό την ουσιαστική και διαδικαστική του όψη⁸⁵². Πάντως, έχει ιδιαίτερη σημασία ότι το ΕΔΔΑ στο σκεπτικό της απόφασής του αυτής, διατύπωσε πανηγυρικά ότι όλες οι προηγούμενες νομολογιακές του θεωρήσεις για την εφαρμογή του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ σε περιβαλλοντικά ζητήματα τα οποία επηρεάζουν την προσωπική και οικογενειακή ζωή του ατόμου, εφαρμόζονται αναλογικά και σε ότι έχει να κάνει με το δικαίωμα στη ζωή του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ, όταν αυτό προσβάλλεται στις περιπτώσεις που επίσης σχετίζονται με περιβαλλοντικά προβλήματα ή καταστροφές⁸⁵³.

στ. Η υπόθεση *Giacomelli vs. Italy*

Στην εν λόγω υπόθεση⁸⁵⁴, το ΕΔΔΑ έκρινε επί τη βάσει προσφυγής κατοίκου της επαρχίας της Μπρέσια στην Ιταλία, που στρέφονταν κατά της αδειοδότησης από την περιφέρεια της Λομβαρδίας της λειτουργίας εργοστασίου επεξεργασίας λυμάτων, το οποίο βρίσκονταν σε ακτίνα τριάντα μέτρων από την κατοικία της προσφεύγουσας και το οποίο είχε μεταξύ άλλων ως αντικείμενο εργασιών και την αποδόμηση τοξικών λυμάτων με τη χρήση χημικών. Παρότι, κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του εργοστασίου το ιταλικό κράτος επέβαλε την εκπόνηση μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων και την συνακόλουθη λειτουργία του εργοστασίου επί τη βάσει των πραδιαγραφών αυτής, το ΕΔΔΑ έκρινε τελικά ότι από τη συνολική λειτουργία του εργοστασίου από την έναρξη της αδειοδότησής του παραβιάσθηκε το δικαίωμα του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, λόγω της ηχορρύπανσης αλλά και των εκπομπών αερίων, ενώ επιδίκασε και αποζημίωση στην προσφεύγουσα για την ηθική βλάβη της και τα έξοδά της, αν και κατά πολύ μειωμένη σε σχέση με την αιτούμενη από την ίδια.

⁸⁵¹ Ο.α.π. (*Budayeva*), παρ. 184.

⁸⁵² Ο.α.π. (*Budayeva*), παρ. 195, 201.

⁸⁵³ Ο.α.π. (*Budayeva*), παρ. 133.

⁸⁵⁴ Βλ. *Giacomelli vs. Italy*, apps No.59909/00, απόφαση της 2^{ης} Νοεμβρίου 2006.

iii. Ενδιάμεσο συμπέρασμα

Καθίσταται σαφές ότι η βασική προβληματική της ΕΣΔΑ σε σχέση με την προστασία του περιβάλλοντος, έγκειται στο ότι δεν διασφαλίζεται ένα αυτοτελές δικαίωμα στο περιβάλλον, παρότι εν πολλοίς κάτι τέτοιο έχει πλέον καταστεί αίτημα των καιρών. Παρόλα αυτά, το ΕΔΔΑ προσδίδει σαφή περιβαλλοντική διάσταση στα ήδη υφιστάμενα δικαιώματα, στις περιπτώσεις εκείνες που η οποιαδήποτε περιβαλλοντική υποβάθμιση ή καταστροφή έχει επιπτώσεις και στα ανθρώπινα δικαιώματα που κατοχυρώνονται από την ΕΣΔΑ. Έτσι, η προστασία του περιβάλλοντος αποκτά καθαρά ανθρωποκεντρικό περιεχόμενο υπό το δικαϊκό και δικαιοδοτικό σύστημα της ΕΣΔΑ και του ΕΔΔΑ αντίστοιχα.

Η απουσία ενός δικαιώματος στο περιβάλλον *per se*, παρότι συνιστά επί της ουσίας ελάττωμα, θα μπορούσε ενδεχομένως να μην αποτελεί πρόσκομμα σε μια ικανοποιητική περιβαλλοντική προστασία, μέσω πάντα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αν δεν ελλόχευε ο κίνδυνος της νομολογιακής αστάθειας. Είναι προφανές ότι αν δεν υφίσταται δικαίωμα ρητώς κατοχυρωμένο στο νόμο, η προστασία του εξαρτάται όχι από την εφαρμογή του νόμου αλλά από την διασταλτική ή άλλη ερμηνεία της παρακείμενης νομοθεσίας. Η ερμηνεία όμως αυτή είναι έργο της νομολογίας, η οποία όσο πάγια και θετικά διακείμενη και αν είναι, μπορεί ανά πάσα στιγμή να μεταλαχθεί προς το μείζον ή το έλασσον ή ακόμη και να ανακρούσει πρύμνα. Κάτι τέτοιο, σε μεγάλο βαθμό παρατηρήθηκε και στην ως άνω υπόθεση *Κυρτάτου*.

Κατά τα λοιπά, το ΕΔΔΑ δείχνει να είναι γενικώς γενναιόδωρο σε σχέση με την επέκταση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και σε περιβαλλοντικού χαρακτήρα προσβολές τους. Πέραν της παραπάνω παρατιθέμενης χαρακτηριστικής νομολογίας, υπήρξαν και άλλες συναφείς αποφάσεις⁸⁵⁵ και είναι σίγουρο ότι θα υπάρξουν και στο μέλλον. Από την άλλη δε, το ιδιαίτερα σημαντικό της προπαρατεθείσας νομολογίας του ΕΔΔΑ είναι ότι με τη δικαιοδοτική του κρίση παγιώνει στη διεθνή συνείδηση τη σημασία του περιβάλλοντος, καταρχάς για την ανθρώπινη ζωή, αλλά και για τις λοιπές βασικές ανθρώπινες ανάγκες, όπως είναι η οικογένεια, η ιδιοκτησία ή η ελευθερία έκφρασης, ενώ περαιτέρω δίνει στην

⁸⁵⁵ Βλ. χαρακτηριστικά υποθέσεις *Hatton and Others vs. the United Kingdom*, appl. No 36022/97, απόφαση της 8^{ης} Ιουλίου 2003 και *Powell and Rayner vs. the United Kingdom*, appl. No 9310/81, απόφαση της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1990, οι οποίες είχαν αμφότερες να κάνουν με τον θόρυβο που προέρχονταν από το αεροδρόμιο Χίθρου του Λονδίνου και τις ενδεχόμενες επιπτώσεις του στην ιδιωτική και κυρίως οικογενειακή ζωή των γύρω κατοίκων, όπως αυτή προστατεύεται από το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ.

περιβαλλοντική προστασία, έστω και έμμεσα, τα αποτελέσματα ενός αγώγιμου δικαιώματος.

iv. Η θέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ

Μέχρι τη Συνθήκη της Λισαβόνας, η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ προσέκρουσε κατά βάση στην απουσία της κατάλληλης νομικής βάσης στις καταστατικές Συνθήκες. Σύμφωνα και με τη Γνωμοδότηση του ΔΕΚ⁸⁵⁶, που προηγήθηκε της Συνθήκης της Λισαβόνας, η προσχώρηση στην ΕΣΔΑ ουσιαστικά εξαρτήθηκε από την τροποποίηση των Συνθηκών⁸⁵⁷. Γενομένης της τροποποίησης αυτής με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, όχι μόνο πλέον υπάρχει η κατάλληλη νομική βάση, αφού σύμφωνα με το άρθρο 6, παρ. 2 της ΣΕΕ *“η Ευρωπαϊκή Ένωση προσχωρεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών”*, αλλά η ίδια η ως άνω εκφορά της εν λόγω διάταξης δηλοί όχι απλά μια δυνατότητα αλλά μια σαφή δέσμευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παρόλα αυτά, η διαδικασία της προσχώρησης επιβάλλει την ομόφωνη απόφαση των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και την επικύρωσή της από αυτά σύμφωνα με τους συνταγματικούς τους κανόνες⁸⁵⁸, ενώ η απόφαση αυτή χρήζει περαιτέρω επικύρωσης και από τα υπόλοιπα συμβαλλόμενα μέρη της ΕΣΔΑ, είναι δηλαδή μια διαδικασία καταρχάς περίπλοκη και χρονοβόρα.

Το βασικό βέβαια πρόσκομμα είναι πλέον άλλο, ότι δηλαδή μετά από σχετική αίτηση της Επιτροπής κατ’ άρθρο 218, παρ. 11 της ΣΛΕΕ, επακολούθησε νέα Γνωμοδότηση του ΔΕΕ⁸⁵⁹, η οποία εξεδόθη το 2014 και υπήρξε αρνητική. Η διαδικασία της Γνωμοδότησης που ενεργοποιήθηκε από την Επιτροπή για λόγους ασφάλειας δικαίου, εξετάζει το συμβατό της προσχώρησης στην ΕΣΔΑ με το πρωτογενές δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι μακροσκελής και αναλυτική, συνοψίζοντας δε, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι οι επιφυλάξεις του ΔΕΕ

⁸⁵⁶ Βλ. Γνωμοδότηση 2/94 του Δικαστηρίου της 28ης Μαρτίου 1996 για την Προσχώρηση της Κοινότητας στη Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (ECLI:EU:C:1996:140).

⁸⁵⁷ Πιο συγκεκριμένα κρίθηκε ότι λόγω έλλειψης ρητής αρμοδιότητας της Κοινότητας να νομοθετεί στον τομέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν αρκούσε ως νομική βάση της προσχώρησης η ρήτρα ευελιξίας του άρθρου 235 της ΣυνθΕΚ.

⁸⁵⁸ Άρθρο 218, παρ. 8 της ΣΛΕΕ.

⁸⁵⁹ Βλ. Γνωμοδότηση 2/13 του Δικαστηρίου (ολομέλεια) της 18ης Δεκεμβρίου 2014, δυνάμει του άρθρου 218, παράγραφος 11 ΣΛΕΕ - Σχέδιο διεθνούς συμφωνίας - Προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών – Συμβατό του εν λόγω σχεδίου με τις Συνθήκες ΕΕ και ΛΕΕ (ECLI:EU:C:2014:2454).

επικεντρώνονται στις επιπτώσεις που θα έχει η προσχώρηση αυτή στην ερμηνευτική αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης⁸⁶⁰. Ειδικότερα, το ΔΕΕ καταλήγει στην ασυμβατότητα της προσχώρησης με το Πρωτόκολλο 8 που συμπληρώνει το άρθρο 6, παρ. 2 της ΣΕΕ⁸⁶¹ και επιτάσσει την ανάγκη διαφύλαξης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του δικαίου της Ένωσης⁸⁶².

Συγκεκριμένα, το ΔΕΕ εντοπίζει στη Γνωμοδότησή του διάφορες εστίες ασυμβατότητας. Καταρχάς θεωρεί ότι υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, ενώ η ΕΣΔΑ με το άρθρο 53 επιτρέπει στα συμβαλλόμενα μέρη της να εισάγουν αυστηρότερα μέτρα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ο Χάρτης στο αντίστοιχο άρθρο 53, όπως αυτό έχει ερμηνευθεί από το ΔΕΕ⁸⁶³, επιβάλλει την υπεροχή των διατάξεών του έναντι των εθνικών δικαίων προς το σκοπό της ενότητας του ενωσιακού δικαίου. Έπειτα, ο μηχανισμός που εγκαθιδρύεται από την ΕΣΔΑ μεταξύ των συμβαλλομένων μερών της για τον έλεγχο της τήρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενδέχεται στις σχέσεις μεταξύ των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης να σημαίνει την παραβίαση της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης⁸⁶⁴, σύμφωνα με την οποία κάθε κράτος – μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης οφείλει να εκλαμβάνει ως δεδομένο τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τα λοιπά κράτη – μέλη στο επίπεδο που τα εγγυάται το ενωσιακό δίκαιο. Περαιτέρω, η προσχώρηση στην ΕΣΔΑ που θα έχει ως αποτέλεσμα να καταστεί αυτή ενωσιακό δίκαιο, ενδέχεται, σύμφωνα πάντα με το ΔΕΕ, να παρακάμψει τον θεσμό της προδικαστικής παραπομπής κατ' άρθρο 267 της ΣΛΕΕ, αφού το Πρωτόκολλο 16 της ΕΣΔΑ παρέχει το δικαίωμα στα ανώτατα δικαστήρια των συμβαλλομένων κρατών να προσφύγουν στο ΕΔΔΑ για την ερμηνεία των προστατευόμενων από αυτήν δικαιωμάτων. Συγκρουσιακή όμως σχέση βρίσκει το ΔΕΕ και μεταξύ των άρθρων 33 της ΕΣΔΑ και 344 της ΣΛΕΕ, καθότι η ρητή πρόβλεψη του πρωτογενούς δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης ότι κάθε διαφορά

⁸⁶⁰ Πρβλ. και Περάκη Ε., Η Προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ μετά την Συνθήκη της Λισαβόνας – Μια προσέγγιση υπό το πρίσμα της αυτονομίας της ενωσιακής τάξης, ΕΕΕυρΔ 1/2010, σελ. 13επ.

⁸⁶¹ Πρωτόκολλο σχετικά με το άρθρο 6, παρ. 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση για την προσχώρηση της Ένωσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (ΕΕ C 306, της 17.12.2007, σελ. 155, 156).

⁸⁶² Ο.α.π. (Πρωτόκολλο 8), άρθρο 1.

⁸⁶³ Βλ. υπόθεση C-399/11 Stefano Melloni κατά Ministerio Fiscal, απόφαση της 26ης Φεβρουαρίου 2013, (ΕΥ:C:2013:107), σκέψη 60.

⁸⁶⁴ Βλ. συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-411/10, N. S. κατά Secretary of State for the Home Department και C-493/10, M. E. κλπ κατά Refugee Applications Commissioner και Minister for Justice, Equality and Law Reform, απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2011 (ΕΥ:C:2011:865), σκέψεις 78 έως 80· και Melloni (ό.π. C-399/11), σκέψεις 37 και 63.

μεταξύ των κρατών – μελών που αφορά στην ερμηνεία και εφαρμογή των Συνθηκών οφείλει να επιλύεται όπως ορίζουν οι ίδιες οι Συνθήκες, ήτοι με την προβλεπόμενη από αυτές διαδικασία και ενώπιον του ΔΕΕ, μπορεί να θιγεί από τη δυνατότητα που παρέχει η ΕΣΔΑ στα συμβαλλόμενα μέρη της για την προσφυγή στο ΕΔΔΑ προς επίλυση των διαφορών που ανακύπτουν, στο βαθμό που θέματα σχετιζόμενα με το δίκαιο της Ένωσης θα υπάγονται πλέον και στην αρμοδιότητα του ΕΔΔΑ. Το ΔΕΕ διατυπώνει ανησυχίες και σε σχέση με τους μηχανισμούς παθητικής ομοδικίας και προηγούμενου ελέγχου. Ο πρώτος μηχανισμός έχει να κάνει με την παθητική νομιμοποίηση μεταξύ των κρατών – μελών και/ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις προσφυγές από τρίτα κράτη ή στις ατομικές προσφυγές με βάση την ΕΣΔΑ. Ο μηχανισμός αυτός, με τον τρόπο που προβλέπεται από το άρθρο 3, παρ. 5 του σχεδίου της συμφωνίας προσχώρησης, ενδέχεται κατά το ΔΕΕ να διαταράξει τον καταμερισμό αρμοδιοτήτων μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών – μελών της⁸⁶⁵. Ο δεύτερος μηχανισμός έχει να κάνει με την αποτελεσματική διασφάλιση του προηγούμενου ελέγχου εκ μέρους του ΔΕΕ κάθε υπόθεσης που εισάγεται ενώπιον του ΕΔΔΑ, προκειμένου να μην αποτελέσει η νομολογία του ΔΕΕ αντικείμενο ερμηνείας από το ΕΔΔΑ⁸⁶⁶. Τέλος, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι η προσχώρηση στην ΕΣΔΑ μπορεί να σημάνει και τον εκ μέρους του ΕΔΔΑ δικαστικό έλεγχο των πράξεων που εκδίδονται στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ, η νομιμότητα των οποίων εκφεύγει του δικαστικού ελέγχου και του ΔΕΕ ακόμα.

v. Τελικό συμπέρασμα

Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ θα καταστήσει αυτήν αναπόσπαστο τμήμα του ενωσιακού δικαίου με χαρακτήρα υπερνομοθετικής ισχύος, και συνακόλουθα γνώμονα της νομιμότητας του παραγώγου δικαίου καθώς και των πράξεων των θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μεταξύ των οποίων και των αποφάσεων του ΔΕΕ, με βάση το άρθρο 216, παρ. 2 της ΣΛΕΕ. Υπό την έννοια αυτή, πράγματι διακυβεύεται η ερμηνευτική αυτονομία του ενωσιακού δικαίου, επιχείρημα όμως που αποτελεί τελικά ψευτοδίλημμα επί της ουσίας, διότι η ενωσιακή έννομη τάξη στηρίζεται στις ίδιες δικαιοϊκές αρχές με αυτές της ΕΣΔΑ, παραπέμπει δε σε αυτές στο πρωτογενές της δίκαιο, ενώ περαιτέρω για την εναρμόνισή της με αυτές έχει πλέον καταστεί πρωτογενές δίκαιο και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής

⁸⁶⁵ Βλ. αναλυτικότερα σκέψεις 215 έως 235 Γνωμοδότησης 2/13.

⁸⁶⁶ Βλ. αναλυτικότερα σκέψεις 236 έως 248 Γνωμοδότησης 2/13.

Ένωσης. Ουσιαστικά δε, δεν έχει παρατηρηθεί απόκλιση, αλλά μάλλον σύγκλιση, αλληλοδιείσδυση και αλληλοσυμπλήρωση μεταξύ των δικαιοδοτικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ΕΣΔΑ, δηλαδή του ΕΔΔΑ και του ΔΕΕ, σε ότι αφορά ειδικότερα στην ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι όλα τα κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελούν συμβαλλόμενα μέρη στην ΕΣΔΑ και συνεπώς και υποκείμενα του ΕΔΔΑ. Το ΕΔΔΑ δε, παρότι γενικώς υπήρξε διακριτικό απέναντι στο ενωσιακό δίκαιο, έχει στο ιστορικό του απόφαση που αφορά σε παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από κράτος – μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε σχέση με το ενωσιακό δίκαιο. Πράγματι, στην υπόθεση *Matthews*⁸⁶⁷, μετά από αίτηση βρετανής υπηκόου και κατοίκου Γιβραλτάρ, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι το Ηνωμένο Βασίλειο, μη διεξάγοντας εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο Γιβραλτάρ, παρέβη το άρθρο 3 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, το οποίο επιβάλλει τη διεξαγωγή ελεύθερων, μυστικών εκλογών, σε εύλογα χρονικά διαστήματα και σε συνθήκες που επιτρέπουν την ελεύθερη έκφραση της βούλησης.

Σημειώτέον ότι η Πράξη του 1976 περί της εκλογής των αντιπροσώπων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με άμεση και καθολική ψηφοφορία, παρέπεμπε στο εθνικό δίκαιο του Ηνωμένου Βασιλείου σε σχέση με τις εκλογές στο Γιβραλτάρ. Σύμφωνα δε με το δίκαιο του Ηνωμένου Βασιλείου δεν τηρούνταν στο Γιβραλτάρ εκλογικοί κατάλογοι για τις εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου λόγω της ιστορικής και νομικής ιδιαιτερότητας του Γιβραλτάρ, παρότι είχε κριθεί ότι αποτελεί ευρωπαϊκό έδαφος κατά το ενωσιακό δίκαιο και ως εκ τούτου εφαρμόζονται σε αυτό οι διατάξεις των Συνθηκών, πλην κάποιων εξαιρέσεων. Μετά δε την ως άνω απόφαση του ΕΔΔΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο συνετάχθη και προέβη στις αναγκαίες τροποποιήσεις προκειμένου να επιτραπεί στους εκλογείς του Γιβραλτάρ το εκλογικό δικαίωμα των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, τροποποιήθηκε δε και η ίδια η Πράξη του 1976⁸⁶⁸. Παρότι συνεπώς η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει ακόμη προσχωρήσει

⁸⁶⁷ Βλ. υπόθεση *Denise Matthews vs the United Kingdom*, app No 24833/94, απόφαση της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1995.

⁸⁶⁸ Πρβλ. δήλωση του Ηνωμένου Βασιλείου κατά την τροποποίηση της Πράξης του 1976: «*υπενθυμίζοντας το άρθρο 6, παράγραφος 2, της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ενώσεως το οποίο προβλέπει ότι “Η Ένωση σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, που υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950, και όπως προκύπτουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, ως γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου”*, το Ηνωμένο Βασίλειο θα φροντίσει ώστε να επέλθουν οι αναγκαίες τροποποιήσεις προκειμένου να επιτραπεί στους εκλογείς του Γιβραλτάρ η συμμετοχή στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο πλαίσιο

στην ΕΣΔΑ, οι συνέπειες και κυρίως η δυναμική που αναπτύσσει η συμμετοχή σε αυτήν όλων των κρατών – μελών της σε συνδυασμό με την αναγνώριση των αρχών που πρεσβεύει το δικαιοσύνη σύστημα της ΕΣΔΑ σε επίπεδο πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, καταδεικνύει τη διείσδυσή της στο ευρωπαϊκό σύστημα.

Σε ότι έχει να κάνει ειδικότερα με τον τομέα του περιβάλλοντος, η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ θα αναβαθμίσει ποιοτικά και την περιβαλλοντική προστασία, αφενός ανάγοντας αυτήν σε συνιστώσα των θεμελιωδών δικαιωμάτων και αφετέρου εξοπλίζοντας την με τον χαρακτήρα των αγωγίμων δικαιωμάτων στις περιπτώσεις που διασυνδέεται με τα θεμελιώδη δικαιώματα, δεδομένου και του γεγονότος ότι εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και σε συνταγματικό επίπεδο, ήτοι σε επίπεδο πρωτογενούς δικαίου, είτε στις καταστατικές Συνθήκες είτε στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων⁸⁶⁹, η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί αντικείμενο γενικών αρχών και διακηρύξεων. Η ΕΣΔΑ με τον εκπεφρασμένο προσανατολισμό της και σε ατομικές προσφυγές, δηλοί τη σαφή νομοθετική βούληση δημιουργίας αγωγίμων δικαιωμάτων υπέρ των πολιτών. Έτσι, καθιστάμενη ενωσιακό δίκαιο, μπορεί περαιτέρω να αποτελέσει μια συμπληρωματική ή παραπληρωματική νομική βάση για τον έλεγχο της νομιμότητας του παραγώγου δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στις περιπτώσεις εκείνες που ο έλεγχος αυτός με βάση άλλες διεθνείς συμβάσεις προσκρούει στην έλλειψη αμέσου αποτελέσματος αυτών με την έννοια της επικλησιμότητάς τους από ιδιώτες. Εξάλλου, το ΔΕΕ έχει επικαλεστεί την ΕΣΔΑ στο κείμενο πολλών αποφάσεών του⁸⁷⁰, όχι βέβαια ακόμη ως νομική βάση του ενωσιακού

υφιστάμενης εκλογικής περιφέρειας του Ηνωμένου Βασιλείου και υπό τις ίδιες συνθήκες με τους λοιπούς εκλογείς της περιφέρειας αυτής, ώστε να εκπληρώσει την υποχρέωσή του να συμμορφωθεί με την απόφαση που εξέδωσε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση Matthews κατά Ηνωμένου Βασιλείου, σύμφωνα με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ενώσεως».

⁸⁶⁹ Αντιπρβλ. και Σκουρή Β., Η Μεταρρύθμιση των Ευρωπαϊκών Συνθηκών και οι επιδράσεις της στην κοινοτική δικαιοσύνη, ΕΕΕυρΔ 1/2010, σελ. 1επ.(11), σύμφωνα με την άποψη του οποίου η δεσμευτικότητα του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας δεν συνεπάγεται αυτομάτως και αλλαγή του τρόπου λειτουργίας του ΔΕΕ και κυρίως την μετατροπή του σε Δικαστήριο Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το πρότυπο του ΕΔΔΑ.

⁸⁷⁰ Βλ. μεταξύ άλλων υπόθεση C-305/05, *Ordre des barreaux francophones et germanophone κλπ κατά Conseil des ministres*, απόφαση του Δικαστηρίου της 26ης Ιουνίου 2007 (ECLI:EU:C:2007:383), σκέψη 29 με εκεί περαιτέρω παρατιθέμενη νομολογία: υπόθεση C-145/04, *Βασίλειο της Ισπανίας κατά Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας*, απόφαση της 12ης Σεπτεμβρίου 2006 (ECLI:EU:C:2006:543), ιδίως σκέψεις 64, 90, 95, η οποία περιέχει και μια χροιά άτυπης ενδοευρωπαϊκής δεσμευτικότητας της σχετικής απόφασης του ΕΔΔΑ που αναφέρεται στο σκεπτικό, καθότι κρίθηκε ότι το Ηνωμένο Βασίλειο ενεργούσε (νόμιμα) σε συμμόρφωσή του προς την απόφαση του ΕΔΔΑ.

δικαίου αλλά προκειμένου να αποσαφηνίσει τις γενικές αρχές του δικαίου και να ερμηνεύσει υπό το πρίσμα αυτών και την ευρωπαϊκή νομοθεσία.

2. Διεθνής έννομη τάξη και ενωσιακό κεκτημένο

A. Η επικλησιμότητα του διεθνούς δικαίου εντός της ενωσιακής έννομης τάξης

i. Η απόφαση *Kadi* και *Al Barakaat*

Ίσως η σημαντικότερη μέχρι τώρα απόφαση του ΔΕΕ στην οποία τονίζεται ο εξέχων και εν πολλοίς *ius cogens* χαρακτήρας της ΕΣΔΑ στον τομέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς επίσης και η περίοπτη θέση που κατέχει στην ιεράρχηση των διεθνών κανόνων, είναι η απόφαση επί των συνεκδικασθεισών υποθέσεων *Kadi* και *Al Barakaat*⁸⁷¹. Πέραν όμως της ΕΣΔΑ, η εν λόγω απόφαση καταγίνεται με γενικότερα δομικής σημασίας θέματα, που έχουν να κάνουν με την επικλησιμότητα και την αξιοποίηση των γενικών αρχών και των κανόνων του διεθνούς δικαίου εντός της ενωσιακής έννομης τάξης. Αφορμή υπήρξε η έκδοση σχετικής πράξης του ενωσιακού δικαίου, και συγκεκριμένα ενός Κανονισμού του Συμβουλίου, σε συμμόρφωση εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς αντίστοιχο ψήφισμα του ΟΗΕ. Το ψήφισμα επέβαλλε τη δέσμευση των κεφαλαίων και των λοιπών οικονομικών πόρων των συνδεόμενων με τους Ταλιμπάν και την Αλ Κάιντα προσώπων, αποσκοπώντας εν τέλει στην καταστολή της διεθνούς τρομοκρατίας ως εκδήλωση της βασικής αποστολής του ΟΗΕ για τη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας. Η ως άνω δέσμευση των περιουσιακών στοιχείων συγκεκριμένων προσώπων, κατέληξε εντός της ενωσιακής έννομης τάξης στη συγκρουσιακή διαλεκτική μεταξύ της εξασφάλισης των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αφενός, και της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας αφετέρου, την οποία κατοχυρώνει πρωτίστως ο ΟΗΕ με τα εχέγγυα της κατά το μέγιστο δυνατό καθολικής αποδοχής του εκ μέρους της διεθνούς κοινότητας.

Στη διαλεκτική αυτή, το δικαστήριο φαίνεται καταρχάς να λαμβάνει θέση υπέρ των θεμελιωδών δικαιωμάτων τα οποία θεωρεί υπέρτερα των διεθνών συμφωνιών και τα οποία ανάγει εν τέλει σε έκφραση των συνταγματικών εγγυήσεων που απορρέουν από τις καταστατικές Συνθήκες⁸⁷². Ως εκ τούτου, τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται διεθνώς, δύνανται να αποτελέσουν και τη βάση ελέγχου του κύρους των πράξεων του παραγώγου δικαίου. Από την άλλη πάντως, το δικαστήριο ανήγαγε

⁸⁷¹ Βλ. συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-402/05 P και C-415/05 P Yassin Abdullah Kadi και Al Barakaat International Foundation, απόφαση της 3ης Σεπτεμβρίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:461).

⁸⁷² Βλ. (*Kadi*) σκέψεις 283-285 και 304, 307, 308.

και την αντιμετώπιση της διεθνούς τρομοκρατίας, και μάλιστα στο πλαίσιο του ΟΗΕ, σε θεμελιώδη για τη διεθνή κοινότητα σκοπό γενικού συμφέροντος⁸⁷³, ο οποίος δύναται να επιφέρει κυρώσεις με την προϋπόθεση ότι αυτές δεν είναι ούτε απρόσφορες ούτε δυσανάλογες του επιδιωκόμενου σκοπού⁸⁷⁴. Επί τη βάσει αυτών των θεωρήσεων, το δικαστήριο έκρινε καταρχάς ότι ο επίδικος Κανονισμός πληρούσε την προϋπόθεση αυτή, δεδομένου αφενός ότι δεν εφαρμόζονταν επί κεφαλαίων που κρίνονται απολύτως απαραίτητα για τις βασικές βιοτικές ανάγκες των προσώπων που αφορούσε, αφετέρου δε ότι τα ίδια τα ψηφίσματα του ΟΗΕ παρέχουν σε κάθε περίπτωση στους ενδιαφερόμενους τη δυνατότητα επανεξέτασης των επιβαλλόμενων κυρώσεων και συνεπώς την εν δυνάμει άρση τους. Ως εκ τούτου, ο επιβληθείς με τον εν λόγω Κανονισμό περιορισμός στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας ήταν καταρχάς δικαιολογημένος. Εν τέλει όμως, επειδή εκδόθηκε χωρίς να παραχθεί στον ενδιαφερόμενο (τον *Yassin Abdullah Kadi*) η δυνατότητα προηγούμενης ακρόασής του, η οποία αποτελεί βασική επιταγή απορρέουσα από το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, ακυρώθηκε ως προσβάλλον υπέρμετρα το δικαίωμα στην ιδιοκτησία δεδομένων και των σοβαρών κυρώσεων γενικής ισχύος και διάρκειας που εισήγαγε⁸⁷⁵.

Πρέπει να τονισθεί ότι οι παραπάνω επισημάνσεις περιέχονται στην αναιρετική απόφαση του διακστηρίου. Αντίθετα, σε επίπεδο Πρωτοδικείου⁸⁷⁶, το δικαστήριο ιεραρχώντας τους κανόνες της διεθνούς έννομης τάξης είχε κρίνει ότι τα κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως μέλη παράλληλα του ΟΗΕ, υποχρεούνται να τηρούν τις αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας, σύμφωνα και με την αρχή της υπεροχής των υποχρεώσεών τους που απορρέουν από τον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών ως εκφράζοντα επιτακτικό εθνικό δίκαιο, οι οποίες μάλιστα υπερισχύουν οποιασδήποτε άλλης συμβατικής υποχρέωσης που έχουν αναλάβει. Η εν λόγω δε υποχρέωση των κρατών – μελών για την εφαρμογή των αποφάσεων του Συμβουλίου Ασφαλείας όχι μόνο δεν θίγεται από τις ευρωπαϊκές Συνθήκες, αλλά βασίζεται σε υποχρεώσεις απορρέουσες από προηγούμενες των Συνθηκών συμφωνίες. Προχωρώντας μάλιστα ένα βήμα περαιτέρω, το Πρωτοδικείο έκρινε ότι τα κράτη – μέλη οφείλουν να μην

⁸⁷³ Βλ. (*Kadi*) σκέψεις 296.

⁸⁷⁴ Βλ. (*Kadi*) σκέψεις 363-365.

⁸⁷⁵ Βλ. (*Kadi*) σκέψεις 368, 369.

⁸⁷⁶ Βλ. υπόθεση T-315/01, *Yassin Abdullah Kadi κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενότητας και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, απόφαση του Πρωτοδικείου της 21ης Σεπτεμβρίου 2005 (ECLI:EU:T:2005:332).

εφαρμόζουν οποιονδήποτε κανόνα του ενωσιακού δικαίου, ακόμη και αν πρόκειται για διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου ή για τις γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου, αν αυτός παρακωλύει την ορθή εκτέλεση των υποχρεώσεων που υπέχουν από τον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών⁸⁷⁷. Τέλος, έκρινε ότι παρότι η (τότε) Ευρωπαϊκή Κοινότητα δεν ήταν ούτε μέλος του ΟΗΕ ούτε αποδέκτης των ψηφισμάτων του Συμβουλίου Ασφαλείας, παρόλα αυτά στο βαθμό που ανέλαβε αρμοδιότητες που προηγουμένως ασκούσαν τα κράτη – μέλη στον τομέα της εφαρμογής του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, οι διατάξεις του εν λόγω Χάρτη δεσμεύουν πλέον και την ίδια την Κοινότητα, κατ' αναλογία των αποφάσεων περί GATT και υποκατάστασης σε αυτήν της Κοινότητας⁸⁷⁸.

ii. Η απόφαση *Racke*

Στην υπόθεση *Racke*⁸⁷⁹, τέθηκε το δομικής σημασίας ζήτημα του κύρους μιας πράξης του τότε κοινοτικού δικαίου, ήτοι ενός κοινοτικού Κανονισμού, υπό το πρίσμα διεθνούς σύμβασης που δεν δέσμευε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα αλλά ούτε όλα τα κράτη – μέλη της, έχει όμως διεθνές κύρος και εμβέλεια ως κωδικοποιούσα εθιμικό δίκαιο. Συγκεκριμένα, η υπόθεση αφορούσε στην νομιμότητα του κοινοτικού Κανονισμού με τον οποίο αναστέλλονταν η συμφωνία εμπορικής συνεργασίας μεταξύ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και της άλλοτε Ομοσπονδιακής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας, συμφωνία που στην ουσία της προέβλεπε τη σταδιακή μείωση των δασμών επί σειράς προϊόντων. Η αναστολή της συνεργασίας οφείλονταν στις εχθροπραξίες στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Ειδικότερα, τέθηκε το ζήτημα εφαρμογής της ρήτρας (*rebus sic standibus*) του άρθρου 62 της Σύμβασης της Βιέννης για το δίκαιο των συνθηκών, λόγω μεταβολής των περιστάσεων που επέβαλαν οι εχθροπραξίες στην πρώην Γιουγκοσλαβία, και του κατά πόσο οι εχθροπραξίες αυτές πληρούσαν τις προϋποθέσεις της θεμελιώδους, ριζικής και απρόβλεπτης μεταβολής που επιβάλλει το εν λόγω άρθρο ως εξαιρετική περίπτωση της βασικής αρχής *pacta sunt servanda*. Τέθηκε εν τέλει το ζήτημα της συμβατότητας του κοινοτικού Κανονισμού με μια διεθνή σύμβαση, στην οποία συμβαλλόμενο μέρος δεν

⁸⁷⁷ Βλ. (*Kadi*, T-315/01), σκέψη 181.

⁸⁷⁸ Βλ. (*Kadi*, T-315/01), σκέψη 203· και υπόθεση T-306/01, Ahmed Ali Yusuf και Al Barakaat International Foundation κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, απόφαση του Πρωτοδικείου της 21^{ης} Σεπτεμβρίου 2005 (ECLI:EU:T:2005:331), σκέψη 253.

⁸⁷⁹ Βλ. υπόθεση C-162/96, A. Racke GmbH & Co. και Hauptzollamt Mainz, απόφαση της 16ης Ιουνίου 1998 (ECLI:EU:C:1998:293).

ήταν ούτε η Κοινότητα αλλά ούτε και όλα τα κράτη – μέλη της, ως γνωστόν όμως αποτελεί σημείο αναφοράς για το διεθνές δίκαιο των συνθηκών και κωδικοποιεί γενικό (εθιμικό) δίκαιο. Δεδομένου ότι η υπόθεση ήχθη ενώπιον του ευρωπαϊκού δικαστηρίου μετά από προδικαστική παραπομπή σε ανοιγείσα διαφορά μεταξύ της εταιρίας *Racke GmbH* που επικαλούνταν τη συμφωνία των δασμολογικών ελαφρύνσεων και του γερμανικού τελωνείου, το δικαστήριο έκρινε προκαταρκτικά επί του αμέσου αποτελέσματος των διατάξεων της συμφωνίας εμπορικής συνεργασίας ως αναπόσπαστου τμήματος του κοινοτικού δικαίου, καταφάσκοντας το άμεσο αυτό αποτέλεσμα και θεωρώντας ότι η συμφωνία αυτή επηράζει ευθέως τη θέση των ιδιωτών.

Στη συνέχεια, το σκεπτικό της απόφασης προχώρησε στην διερεύνηση της δυνατότητας ελέγχου του κοινοτικού δικαίου με βάση το διεθνές εθιμικό δίκαιο. Το ουσιωδέστερο σημείο της απόφασης είναι η απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα αν μπορεί ιδιώτης να προσβάλλει το κύρος πράξης του κοινοτικού (και κατ' επέκταση πλέον και του ενωσιακού) δικαίου επικαλούμενος ευθέως τους κανόνες του διεθνούς εθιμικού δικαίου. Η απόφαση αξιοποιώντας και προηγούμενη νομολογία⁸⁸⁰, επαναλαμβάνει καταρχάς την υποχρέωση τήρησης των κανόνων του διεθνούς δικαίου κατά την άσκηση των κοινοτικών αρμοδιοτήτων. Εν συνεχεία, τονίζει ότι οι κανόνες του εθιμικού διεθνούς δικαίου, και εν προκειμένω οι διατάξεις της Σύμβασης της Βιέννης που κωδικοποιούν διεθνές έθιμο και αφορούν στη λήξη ή την αναστολή των συμβατικών σχέσεων λόγω θεμελιώδους μεταβολής των περιστάσεων, δεσμεύουν και τα όργανα της Κοινότητας και αποτελούν μέρος της κοινοτικής έννομης τάξης⁸⁸¹. Και καταλήγει ότι υπό τις συνθήκες αυτές, οι ιδιώτες μπορούν να επικαλεστούν τους κανόνες που απορρέουν από το διεθνές έθιμο προκειμένου να θέσουν ζήτημα κύρους των πράξεων του κοινοτικού δικαίου που θεσπίστηκαν με βάση τους κανόνες αυτούς⁸⁸². Ειδικότερα, στην προκείμενη περίπτωση οι ιδιώτες μπορούν να επικαλεστούν τους κανόνες που διέπουν τη λήξη ή την αναστολή των διεθνών συμβάσεων, δεδομένου ότι έχουν ήδη θεμελιώσει και αντλούν δικαιώματα από

⁸⁸⁰ Βλ. υπόθεση C-286/90, *Anklagemyndigheden κατά Peter Michael Poulsen και Dina Navigation Corp.*, απόφαση του Δικαστηρίου της 24ης Νοεμβρίου 1992 (ECLI:EU:C:1992:453), ιδίως σκέψη 9, σύμφωνα με την οποία: «καταρχάς, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι αρμοδιότητες της Κοινότητας επιβάλλεται να ασκούνται στα πλαίσια τηρήσεως του διεθνούς δικαίου και ότι, συνακόλουθα, το προαναφερθέν άρθρο 6 πρέπει να ερμηνευθεί και το πεδίο εφαρμογής του να οριστεί υπό το φως των συναφών κανόνων του διεθνούς δικαίου της θάλασσας».

⁸⁸¹ Βλ. (*Racke*), σκέψη 46.

⁸⁸² Βλ. (*Racke*), σκέψη 51.

διεθνείς συμφωνίες της Κοινότητας με τρίτα κράτη που έχουν συναφθεί με βάση το διεθνές δίκαιο των συμβάσεων και διέπονται από αυτό, όπως είναι και η συμφωνία εμπορικής συνεργασίας της τότε Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας με την άλλοτε Γιουγκοσλαβία.

B. Το ενωσιακό περιβαλλοντικό *acquie*

Την ίδια προσήλωση στο διεθνές δίκαιο επέδειξε το ΔΕΕ και στην υπόθεση *Air Transport Association of America (ATTA)*⁸⁸³, με την οποία κρίθηκε, μεταξύ άλλων, και η συμβατότητα ευρωπαϊκής Οδηγίας με τις αρχές του διεθνούς εθιμικού δικαίου. Ειδικότερα, οι αρχές του διεθνούς δικαίου οι οποίες έγιναν αντικείμενο επίκλησης από τους προσφεύγοντες, χωρίς η διεθνής ισχύς τους να αμφισβητηθεί από τα λοιπά διάδικα μέρη, ήταν η αρχή της πλήρους και αποκλειστικής κυριαρχίας κάθε κράτους επί του εναέριου χώρου του, η αρχή της έλλειψης κυριαρχικών δικαιωμάτων από οποιοδήποτε κράτος στην ανοικτή θάλασσα, καθώς επίσης και η αρχή περί ελευθερίας των πτήσεων πάνω από την ανοικτή θάλασσα. Οι προσφεύγοντες, οι οποίοι συνιστούσαν ένωση επιχειρήσεων με προέλευση από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και με αντικείμενο τις αεροπορικές μεταφορές, διατείνονταν ότι οι αρχές αυτές προσβάλλονταν από την επίδικη Οδηγία του ευρωπαϊκού δικαίου. Ο λόγος ήταν ότι με την επίδικη Οδηγία επεκτάθηκε το σύστημα της εμπορίας εκπομπών αερίων και σε αεροπορικές εταιρείες τρίτων κρατών, και μάλιστα επί του συνόλου των εκπομπών των πτήσεών τους, όταν τα αεροσκάφη τους πραγματοποιούσαν μεν πτήσεις προς ή από τα αεροδρόμια των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τμήμα όμως των πτήσεων τους διενεργούνταν πάνω από την ανοικτή θάλασσα ή και πάνω από το έδαφος τρίτων κρατών.

Το δικαστήριο καταρχάς επιβεβαίωσε εμπειριστατωμένα την ισχύ των παραπάνω αρχών του διεθνούς εθιμικού δικαίου, παραπέμποντας μάλιστα τόσο σε διεθνείς συνθήκες οι οποίες κωδικοποιούν τις αρχές αυτές όσο και σε σχετική διεθνή νομολογία⁸⁸⁴. Επιβεβαίωσε επίσης ότι ως άνω αρχές του διεθνούς δικαίου δεσμεύουν

⁸⁸³ Βλ. υπόθεση C-366/10, *Air Transport Association of America* κλπ κατά *Secretary of State for Energy and Climate Change*, απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2011 (ECLI:EU:C:2011:864).

⁸⁸⁴ Βλ. σκέψη 104, η οποία προς τεκμηρίωση της ισχύος διεθνώς των αρχών αυτών παραπέμπει στο άρθρο 1 της Συμβάσεως του Σικάγου, στην απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της 27ης Ιουνίου 1986 (Νικαράγουα κατά Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής), στο άρθρο 89 της Σύμβασης της Γενεύης της 29ης Απριλίου 1958 για την ανοικτή θάλασσα, στην απόφαση του Διαρκούς Διεθνούς Δικαστηρίου της 7ης Σεπτεμβρίου 1927, υπόθεση *Lotus*, καθώς και στο άρθρο 87, παρ. 1, της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για το δίκαιο της θάλασσας, (Montego Bay, 10 Δεκεμβρίου 1982).

και την Ευρωπαϊκή Ένωση, απολαμβάνουν δε επικλησιμότητας εντός του δικαιοῦ της συστήματος. Ειδικότερα η απόφαση επεσήμανε, ότι τις αποδεδειγμένα ισχύουσες αρχές του διεθνούς εθιμικού δικαίου μπορούν να τις επικαλεστούν και οι ιδιώτες με σκοπό να πλήξουν το κύρος πράξης της Ένωσης που αντιτίθεται σε αυτές. Ως προϋπόθεση για την επίκληση αυτή έθεσε δυο συνιστώσες, δηλαδή είτε να τίθεται υπό αμφισβήτηση η αρμοδιότητα της Ένωσης να εκδώσει την οικεία πράξη του ενωσιακού δικαίου, είτε η πράξη αυτή να θίγει δικαιώματα τα οποία αντλούν οι ιδιώτες από το δίκαιο της Ένωσης ή να συνεπάγεται για αυτούς υποχρεώσεις από πλευράς δικαίου της Ένωσης⁸⁸⁵. Η επικλησιμότητα δηλαδή των αρχών του διεθνούς δικαίου συνδέθηκε έμμεσα με το άμεσο αποτέλεσμα των πράξεων του ενωσιακού δικαίου, υπό την έννοια ότι οι αρχές αυτές του διεθνούς εθιμικού δικαίου, παρότι καταρχάς εφαρμόζονται οριζόντια στις σχέσεις μεταξύ κρατών, μπορούν να γίνουν αντικείμενο επίκλησης και από ιδιώτες όταν αντιπαρατίθενται με πράξεις του ενωσιακού δικαίου που δημιουργούν δικαιώματα και υποχρεώσεις στους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης από πλευράς του δικαίου της.

Μετά την παραπάνω κρίση επί του παραδεκτού της επίκλησης των αρχών του διεθνούς εθιμικού δικαίου, το σκεπτικό της απόφασης προχώρησε στην ουσία της υπόθεσης, δηλαδή στην επικαλούμενη προσβολή των αρχών αυτών από την επίδικη ευρωπαϊκή νομοθεσία⁸⁸⁶. Επί της ουσίας της υπόθεσης, το ΔΕΕ επικαλέστηκε την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του περιβάλλοντος, όπως αυτή προκύπτει από τις Συνθήκες και ιδίως από το άρθρο 191, παρ. 2 της ΣΛΕΕ. Ειδικότερα τόνισε ότι η ενωσιακή περιβαλλοντική πολιτική αποβλέπει στη διασφάλιση ενός υψηλότερου επιπέδου προστασίας, γεγονός το οποίο επιτρέπει στον νομοθέτη της Ένωσης να εξαρτά την άσκηση εμπορικής δραστηριότητας εντός της ευρωπαϊκής επικράτειας από την προϋπόθεση της τήρησης εκ μέρους των αντίστοιχων επιχειρήσεων όλων των κριτηρίων που θέτει το ενωσιακό δίκαιο στον τομέα του περιβάλλοντος⁸⁸⁷. Αυτό συνεπάγεται περαιτέρω, ότι δεν μπορεί να εξαιρεθεί από το πεδίο της (πλήρους) εφαρμογής του ευρωπαϊκού δικαίου οποιαδήποτε ρύπανση του αέρα, της θάλασσας ή του εδάφους των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης,

⁸⁸⁵ Βλ. (ΑΤΑΑ) σκέψη 107.

⁸⁸⁶ Ουσιαστικά δηλαδή αν τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδίδοντας τη σχετική πράξη, υπέπεσαν σε πρόδηλη πλάνη εκτίμησης των προϋποθέσεων εφαρμογής των αρχών αυτών, δεδομένου, όπως αναφέρει το σκεπτικό της απόφασης, ότι οι αρχές του εθιμικού διεθνούς δικαίου δεν χαρακτηρίζονται από τον ίδιο βαθμό σαφήνειας με τις διατάξεις διεθνούς συμφωνίας, βλ. σκέψη 110 με παραπομπή κα στην προαναφερθείσα απόφαση *Racke* (σκέψη 52).

⁸⁸⁷ Βλ. (ΑΤΑΑ) σκέψη 128.

από το γεγονός και μόνο ότι ανάγεται σε συμβάν που εν μέρει έχει λάβει χώρα εκτός της επικράτειάς της⁸⁸⁸.

Τελικό συμπέρασμα

Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί ενεργό κύτταρο της διεθνούς έννομης τάξης και πυλώνα του διεθνούς δικαίου. Η τήρηση εξάλλου του διεθνούς δικαίου αλλά και η συμβολή στην εξέλιξή του αποτελεί ρητή δέσμευσή της στις καταστατικές της Συνθήκες, σε επίπεδο δηλαδή πρωτογενούς δικαίου. Άλλωστε, και η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση παράγει ιδιότυπο διεθνές δίκαιο σε περιφερειακό επίπεδο, το οποίο έχει απολύτως δεσμευτικό χαρακτήρα, και του οποίου η εφαρμογή διασφαλίζεται από τα θεσμικά δικαιοδοτικά της όργανα, με αυστηρές διαδικασίες και εκτελέσιμες πλέον αποφάσεις⁸⁸⁹. Αν μη τι άλλο, οι δικαιοδοτικοί αυτοί μηχανισμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και η δεσμευτικότητα της νομοθεσίας της, δηλώνουν αναμφίβολα και μια -κατά το διεθνές δίκαιο- *opinio juris* των συμμετεχόντων κρατών – μελών της.

Η αλληλοεπίδραση μεταξύ διεθνούς και ενωσιακού δικαίου είναι εμφανής, περισσότερο από αλλού, στη νομολογία του δικαιοδοτικού οργάνου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ήτοι του ΔΕΕ και των προκατόχων του. Η δέσμευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το διεθνές δίκαιο πηγάζει από τους δυο βασικούς πυλώνες του, δηλαδή αφενός από τις διεθνείς συμβάσεις και αφετέρου από το διεθνές έθιμο. Παράλληλα όμως, η ίδια η Ένωση συμβάλλει σε αμφοτέρες τις δυο αυτές συνιστώσες. Από την μία, συμπράττει με την υπόλοιπη διεθνή κοινότητα στη συνδιαμόρφωση διεθνών συμβατικών κειμένων στους τομείς που διαθέτει και τη σχετική εξωτερική αρμοδιότητα, γεγονός που συνεπάγεται περαιτέρω τη δέσμευση των θεσμικών οργάνων της αλλά και τον συνακόλουθο παραλληλισμό του παράγωγου ενωσιακού

⁸⁸⁸ Βλ. (ΑΤΑΑ) σκέψη 129· Βλ. και υπόθεση C-188/07, Commune de Mesquer κατά Total France SA, Total International Ltd, απόφαση της 24ης Ιουνίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:359), η οποία αφορά σε υδρογονάνθρακες που απορρίφθηκαν πέραν της αιγιαλίτιδας ζώνης κράτους μέλους, σκέψεις 60 έως 62, σύμφωνα με τις οποίες: «εξάλλου, το γεγονός ότι η τυχαία απόρριψη υδρογονανθράκων έλαβε χώρα όχι στο έδαφος κράτους μέλους αλλ' εντός της αποκλειστικής οικονομικής ζώνης του δεν θέτει υπό αμφισβήτηση τη δυνατότητα εφαρμογής της οδηγίας. Πράγματι, ενώ παρέλκει η απόφαση ως προς τη δυνατότητα εφαρμογής της οδηγίας στον τόπο του ναυαγίου, αρκεί να τονιστεί ότι οι ούτως απορριφθέντες τυχαίως υδρογονάνθρακες παρασύρθηκαν κατά μήκος των ακτών στις οποίες και κατέληξαν, οπότε κατέστησαν υπό την έννοια αυτή απορριφθέντες στο έδαφος του εν λόγω κράτους μέλους. Εξ αυτού προκύπτει ότι, υπό τις περιστάσεις του ναυαγίου του δεξαμενοπλοίου όπως οι συγκεκριμένες της κύριας δίκης, η οδηγία 75/442 έχει εφαρμογή *ratione loci*».

⁸⁸⁹ Βλ. για παράδειγμα την καταδίκη της Ελλάδος και σε χρηματική ποινή στην χαρακτηριστική περίπτωση της χωματερής του Κουρουπιητού, υπόθεση C-387/97, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ελληνικής Δημοκρατίας, απόφαση του Δικαστηρίου της 4ης Ιουλίου 2000 (ECLI:EU:C:2000:356).

δικαίου σε συμφωνία με τους ορισμούς των συμφωνιών αυτών. Από την άλλη, ως υποκείμενο δικαίου υπάγεται στη δεσμευτικότητα του διεθνούς εθίμου και όλων των αρχών και κανόνων που απορρέουν από αυτό για το σύνολο της διεθνούς κοινότητας, διακηρύσσει δε πανυγηρικά στα καταστατικά της κείμενα την τήρηση και το σεβασμό των αρχών αυτών.

Τα περιβαλλοντικά θέματα ειδικότερα, απασχολούν περισσότερο από ποτέ την επικαιρότητα και ως εκ τούτου εντάσσονται σε ένα τομέα, τόσο διεθνούς όσο και ευρωπαϊκής δράσης, συνεχώς διευρυνόμενο και εξελισσόμενο. Στον τομέα αυτό, λόγω αφενός των ευρύτερων συναινέσεων που απαιτούνται, και αφετέρου των συνεχών εξελίξεων που προσπερνούν την σχετικά χρονοβόρα διαδικασία της διαπίστωσης του εθίμου, έχουν σαφώς επικρατήσει οι διεθνείς συμβάσεις ως ενδεδειγμένη μέθοδος αντιμετώπισης των προβλήματων. Σε διεθνές επίπεδο, η υλοποίηση των διεθνών συμβάσεων ακολουθεί το διεθνές δίκαιο, κατά βάση δηλαδή τους κανόνες του σχετικού εθιμικού δικαίου αλλά και των διεθνών συνθηκών που κωδικοποιούν αυτό (Συνθήκες της Βιέννης), καθώς επίσης και τους ορισμούς των εκάστοτε συναπτόμενων διεθνών συμβάσεων επί των επιμέρους θεματικών τομέων. Ουσιαστικά, τα αποτελέσματα των διεθνών συμβάσεων στην πράξη επαφίενται στην δομικής για το διεθνές δίκαιο σημασίας, υπεροχή της κρατικής κυριαρχίας. Ως εκ τούτου, οι διεθνείς συμβάσεις παρά τις συναινέσεις και τις θετικά διακείμενες προθέσεις των συμμετεχόντων κρατών κατά τη διαδικασία συνομολόγησής τους, εμφανίζουν εν συνεχεία τα γνωστά προβλήματα σε ότι αφορά στη διατύπωση των ορισμών τους και κυρίως στη δεσμευτικότητα αλλά και στην εφαρμοστικότητα των διατάξεών τους, στοιχεία που επαφίενται εν πολλοίς στην καλή πίστη και βούληση των κρατών⁸⁹⁰. Η αποτελεσματικότητα δε των διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων που έχουν συσταθεί για την επίλυση των διαφορών και την εφαρμογή του δικαίου αποδεικνύεται συχνά περιορισμένη ή ελλιπή.

Αντίθετα, η ενωσιακή έννομη τάξη εμφανίζει ποιοτικά ανώτερα χαρακτηριστικά, που απορρέουν κυρίως από τη βούληση των κρατών – μελών να παραχωρήσουν αρμοδιότητες στην ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση, την οποία έχουν περαιτέρω καταστήσει υποκείμενο δικαίου με διεθνή νομική προσωπικότητα. Ήτοι, η ενωσιακή έννομη τάξη υπερέχει ποιοτικά λόγω της βούλησης των κρατών – μελών να

⁸⁹⁰ Πρβλ. για παράδειγμα την στάση των ΗΠΑ σε σχέση με το Πρωτόκολλο του Κιότο, Brune J., The US and international environmental law: living with an elephant, *European Journal of International Law*, 2004, σελ. 617επ.

παραχωρήσουν ουσιαστικά μέρος της κρατικής τους κυριαρχίας επί συγκεκριμένων τομέων αρμοδιότητας, συντρεχόντως δε και στον τομέα του περιβάλλοντος. Το σημαντικότερο γνώρισμα είναι ότι, επειδή δημιουργούνται υποχρεώσεις για τους πολίτες της Ένωσης, λόγω της παραχώρησης αρμοδιοτήτων εκ μέρους των κρατών και συνακόλουθα του δικαίου άμεσης ισχύος που παράγεται εντός της ενωσιακής έννομης τάξης, οι ιδιώτες αποκτούν αντίστοιχα -υπό προϋποθέσεις- και επικλήσιμα δικαιώματα ενώπιον των εθνικών ή του ευρωπαϊκού δικαστηρίου⁸⁹¹. *Αυτό ακριβώς αποτελεί και την πεμπουσία της αποτελεσματικής περιβαλλοντικής προστασίας διεθνώς, ήτοι να αποκτούν περιβαλλοντικά δικαιώματα οι ιδιώτες που θα μπορούν να επικαλούνται έναντι της κρατικής ή διακρατικής εξουσίας, ώστε να ελέγχουν και την ορθή άσκησή της. Και σε αυτό ακριβώς μπορεί να συμβάλλει η διύλιση του διεθνούς δικαίου υπό το πρίσμα της ενωσιακής έννομης τάξης.*

Οι διεθνείς συμβάσεις τις οποίες υπογράφει και επικυρώνει η Ευρωπαϊκή Ένωση στον τομέα του περιβάλλοντος, κατά κανόνα δε από κοινού με τα κράτη – μέλη της, καθίστανται ενωσιακό δίκαιο. Η δυνατότητα της επίκλησης των διατάξεών τους από τους ιδιώτες εξαρτάται, σύμφωνα με τη σχετική νομολογία, από τη φύση, το σκοπό και την οικονομία τους, στοιχεία *ad hoc* κρινόμενα, καθώς και από το χαρακτήρα αυτών ως σαφών και ανεπιφύλακτων. Με τις προϋποθέσεις αυτές που θέτει η νομολογία, παρότι σχετικά φειδωλή διότι εν μέρει θέλει να διαφυλάξει και την αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης, οι διατάξεις των διεθνών συμβάσεων μπορούν να αποτελέσουν και το γνώμονα της νομιμότητας του παράγωγου ενωσιακού δικαίου.

Αντίστοιχα, όπως φαίνεται και από τις παραπάνω κρίσεις της νομολογίας, τον ίδιο ρόλο μπορούν να παίζουν και οι γενικές αρχές του διεθνούς (εθιμικού) δικαίου, δύνανται δηλαδή να αποτελέσουν το κριτήριο της νομιμότητας των πράξεων του ενωσιακού δικαίου και να γίνουν αντικείμενο επίκλησης και από τους ιδιώτες, όταν θίγονται κεκτημένα δικαιώματα με βάση το δίκαιο της Ένωσης. Τέτοια δικαιώματα πηγάζουν και από το περιβαλλοντικό κεκτημένο, το οποίο εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιτάσσει το υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος. Παρουσιάζεται όμως, σύμφωνα με τη νομολογία, και μια ποιοτική διαφοροποίηση σε ότι έχει να κάνει με τις αρχές του διεθνούς δικαίου σε σύγκριση με τις διεθνείς συμβάσεις. Οι αρχές

⁸⁹¹ Σε αυτό συνεπικουρούν και οι ίδιοι οι δικαιοδοτικοί μηχανισμοί της ενωσιακής έννομης τάξης μέσω των θεσμών της προδικαστικής παραπομπής ή των ατομικών προσφυγών από προνομιούχους προσφεύγοντες κατ' άρθρα 267 και 263 της ΣΛΕΕ αντίστοιχα.

αυτές, όταν είναι θεμελιώδεις για τη διεθνή τάξη, όπως είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα⁸⁹² ή οι αρχές τις διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας, αποκτούν συνταγματική ισχύ και μπορούν να αντιπαρατεθούν όχι μόνο με το παράγωγο δίκαιο αλλά και με το υπερνομοθετικής ισχύος ενωσιακό δίκαιο, ήτοι και με τις ίδιες τις διεθνείς συμβάσεις που συνάπτει η Ένωση, κατ' ακριβολογία δηλαδή με τις πράξεις με τις οποίες τίθενται σε εφαρμογή οι διεθνείς συμφωνίες εντός της Ένωσης⁸⁹³. Είδαμε ήδη ότι τα περιβαλλοντικά δικαιώματα έχουν αρχίσει να γίνονται αποδεκτά ως συνιστώσα σχετικών ή και απολύτων ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Εν κατακλείδι, μέσω της ενωσιακής έννομης τάξης η οποία δημιουργεί ένα πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων για τους ευρωπαίους πολίτες, το διεθνές δίκαιο αναγόμενο σε βασική καταστατική αποστολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθίσταται γνώμονας νομιμότητας, ενώ υπό προϋποθέσεις *τριτενεργεί* και αποκτά στοιχεία επικλησιμότητας και από τους ιδιώτες. Στον έλεγχο της νομιμότητας υπάγονται βάσει αυτού τόσο το παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και οι πράξεις του ενωσιακού δικαίου με τις οποίες ενσωματώνονται σε αυτό οι διεθνείς συνθήκες, δηλαδή κατ' ουσία στον έλεγχο νομιμότητας υπάγονται και οι διεθνείς συνθήκες⁸⁹⁴. Σε συνδυασμό έτσι και με το περιβαλλοντικό ενωσιακό κεκτημένο που επιβάλλει υψηλό επίπεδο προστασίας δημιουργείται μια φιλόδοξη και πολλά υποσχόμενη περιβαλλοντική τάξη πραγμάτων με κύριο χαρακτηριστικό την επικλησιμότητα του περιβαλλοντικού δικαίου ως κριτηρίου νομιμότητας.

⁸⁹² Βλ. και υπόθεση Schmidberger (ό.π., C-112/00), σκέψη 73 με εκεί περαιτέρω παρατιθέμενη νομολογία.

⁸⁹³ Πρβλ. και (Καδί) σκέψεις 286-288, σύμφωνα με τις οποίες: «[...] ο έλεγχος νομιμότητας που οφείλει να ασκήσει ο κοινοτικός δικαστής αφορά την κοινοτική πράξη με την οποία τίθεται σε εφαρμογή η διεθνής συμφωνία και όχι τη συμφωνία αυτή καθαυτήν. Όσον αφορά, ειδικότερα, κοινοτική πράξη η οποία, όπως ο προσβαλλόμενος κανονισμός, αποσκοπεί στην εφαρμογή ψηφίσματος του Συμβουλίου Ασφαλείας το οποίο εκδόθηκε δυνάμει του κεφαλαίου VII του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, δεν εναπόκειται στον κοινοτικό δικαστή, στο πλαίσιο της αποκλειστικής αρμοδιότητας που προβλέπει το άρθρο 220 ΕΚ, να ελέγξει τη νομιμότητα ενός τέτοιου ψηφίσματος εκδοθέντος από το εν λόγω διεθνές όργανο, έστω και αν ο έλεγχος αυτός περιορίζεται στην εξέταση της συμφωνίας του ψηφίσματος αυτού με το *jus cogens*. Εξάλλου, ενδεχόμενη απόφαση κοινοτικού δικαιοδοτικού οργάνου κρίνουσα ότι κοινοτική πράξη εκδοθείσα προς εφαρμογήν ενός τέτοιου ψηφίσματος αντιβαίνει προς υπέρτερο κανόνα της κοινοτικής εννόμου τάξεως δεν θα συνεπαγόταν αμφισβήτηση της υπεροχής του ψηφίσματος αυτού σε επίπεδο διεθνούς δικαίου».

⁸⁹⁴ Πρβλ. και (Καδί) σκέψη 285, σύμφωνα με την οποία: «εξ όλων των ανωτέρω στοιχείων προκύπτει ότι οι υποχρεώσεις που επιβάλλει μια διεθνής συμφωνία δεν μπορούν να έχουν ως αποτέλεσμα την προσβολή των συνταγματικών αρχών της Συνθήκης ΕΚ, μεταξύ των οποίων η αρχή ότι όλες οι κοινοτικές πράξεις πρέπει να σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα, δεδομένου ότι ο σεβασμός αυτός αποτελεί προϋπόθεση της νομιμότητάς τους την οποία το Δικαστήριο ελέγχει στο πλαίσιο του πλήρους συστήματος μέσων παροχής ενδίκου προστασίας που καθιερώνει η Συνθήκη αυτή».

Κεφάλαιο Δεύτερο

Διεθνείς συμβάσεις και ενωσιακό δίκαιο – Οι πυλώνες δημιουργίας ενός δικαιώματος στο περιβάλλον

1. Η κατάτμηση του περιβαλλοντικού στόχου σε διαδικαστικές υποχρεώσεις και η στροφή στο *due diligence*

Είναι προφανές ότι σε διεθνές επίπεδο υπάρχει δυστοκία στην αναγνώριση ενός δικαιώματος σε καθαρό και υγιές περιβάλλον⁸⁹⁵, τουλάχιστον σαφώς καθορισμένο ως προς το περιεχόμενό του και αυθύπαρκτο ως προς την προστασία του. Χαρακτηριστικές είναι νομολογιακές προσεγγίσεις εκ μέρους του ΕΔΔΑ, το οποίο αναγνωρίζει τη σημασία του περιβάλλοντος αλλά συνδέει αναγκαστικά αυτό με τα λοιπά ανθρώπινα δικαιώματα, λόγω και της άρνησης της ΕΣΔΑ να αναγνωρίσει ένα αυτοτελές δικαίωμα στο περιβάλλον στα Πρωτόκολλα της⁸⁹⁶. Προκύπτει όμως και από το σύνολο του έως πρότινος διεθνούς δικαίου, καθότι ούτε από το εθιμικό αλλά ούτε και από το συμβατικό διεθνές δίκαιο μπορούσε με σαφήνεια να συναχθεί η ύπαρξη ή ο ορισμός ενός αποκρυσταλλωμένου δικαιώματος στο περιβάλλον. Σε διεθνές επίπεδο υφίστανται κατά κανόνα γενικές αρχές, όπως η μη πρόκληση (περιβαλλοντικής) βλάβης ή η διεθνής ευθύνη εξ αυτής, καθώς και διεθνείς υποχρεώσεις αναληφθείσες μέσω των διεθνών συμβάσεων για την αντιμετώπιση των επιμέρους περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Ήδη από νωρίς αμφισβητήθηκε, αν οι αρχές του διεθνούς δικαίου, και ειδικότερα η αρχή της μη πρόκλησης διασυνοριακής βλάβης στο περιβάλλον, επιβάλλουν την υποχρέωση επίτευξης συγκεκριμένου αποτελέσματος ή της επίδειξης μιας διεθνώς επιμελούς συμπεριφοράς. Το ερώτημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, ακόμη και αν αυτό δεν φαίνεται με την πρώτη ματιά. Διότι ανάλογα με την επιλογή του ειδικότερου εννοιολογικού περιεχομένου των διεθνών υποχρεώσεων, συναρτάται και το *χρονικό σημείο της παράβασής τους* και συνακόλουθα και το περιεχόμενο των συνεπειών της παράβασης αυτής⁸⁹⁷. Έτσι, στην πρώτη περίπτωση που η υποχρέωση

⁸⁹⁵ Πρβλ. Loucaides L., *Environmental Protection through the Jurisprudence of European Convention of Human Rights*, *British Yearbook of International Law*, 75(2004), σελ. 259.

⁸⁹⁶ Πρβλ. και Σισιλιάνο Λ.-Α., *Η προστασία του περιβάλλοντος και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νόμος και Φύση* 1996, σελ. 33επ.

⁸⁹⁷ Πρβλ. και *Report of the International Law Commission on the work of its fifty-third session, Chapter III, Art. 14 και 15*, σελ. 59-63, *Yearbook of the International Law Commission* 2001, A/CN.4/SER.A/2001/Add.1(Part2).

περιλαμβάνει την μη πρόκληση ζημίας σε κάθε περίπτωση, το χρονικό σημείο της παράβασης είναι η ίδια η πρόκληση της ζημίας και έκτοτε το μόνο που απομένει είναι ή η αποζημίωση ή η προσπάθεια ελάττωσης των συνεπειών της παράβασης, ήτοι η αποκατάσταση. Αντίθετα, αν η υποχρέωση είναι η επίδειξη επιμελούς περιβαλλοντικής συμπεριφοράς, τότε η παράβαση της υποχρέωσης αυτής δεν σημαίνει απαραίτητα ότι έχει επέλθει και η περιβαλλοντική ζημία. *Ως εκ τούτου, ακόμη και αν κάποιο κράτος έχει παραβεί την υποχρέωση επιμελούς περιβαλλοντικής συμπεριφοράς, οι διεθνείς υποχρεώσεις του ενδέχεται, παρά την παράβασή τους, να παραμένουν ακόμη στο στάδιο της πρόληψης και η συμμόρφωση με αυτές μπορεί εν τέλει να αποτρέψει και την τελική ζημία.*

Σύμφωνα και με την εμπνευσμένη νομική σκέψη του *Robert Quentin - Quentin Baxter*, η θεώρηση της περιβαλλοντικής υποχρέωσης ως υποχρέωσης επίτευξης ενός και μόνο συγκεκριμένου αποτελέσματος, είναι ανελαστική. Ο ίδιος τονίζει ότι το σκεπτικό της απόφασης *Trail Smelter*, προκειμένου να καταλήξει στον χαρακτηρισμό της διασυννοριακής βλάβης ως σημαντικής από άποψης συνεπειών για το περιβάλλον, αλλά και προκειμένου η προκληθείσα ζημία και συνακόλουθα η διεθνής ευθύνη για αυτήν να είναι σαφείς και τεκμηριωμένες, συνεκτίμησε αναγκαστικά, και μάλιστα με επιστημονικά κριτήρια, αν η πρόκληση της βλάβης θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί με τη λήψη μέτρων εντός των δυνατοτήτων της канаδικής βιομηχανίας⁸⁹⁸. Ως εκ τούτου, η πρόκληση βλάβης, και μάλιστα από δραστηριότητα που δεν είναι παράνομη ως τέτοια, συνδέεται αναγκαστικά και αιτιωδώς με την προηγούμενη συμπεριφορά.

Ομοίως, η αρχή 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης, σύμφωνα με την οποία *“τα κράτη έχουν το κυριαρχικό δικαίωμα να εκμεταλλεύονται τις φυσικές πηγές τους σύμφωνα με τις περιβαλλοντικές πολιτικές τους, αλλά παράλληλα και την υποχρέωση να διασφαλίζουν ότι οι δραστηριότητες εντός της δικαιοδοσίας ή υπό των έλεγχό τους δεν προκαλούν περιβαλλοντική ζημία σε άλλα κράτη ή περιοχές εκτός της δικαιοδοσίας τους”*, θεωρήθηκε με βάση το ίδιο το λεκτικό της, και ιδίως από την εκφορά της σχετικής υποχρέωσης των κρατών ως *υποχρέωσης διασφάλισης της μη πρόκλησης βλάβης*, ότι εκφράζει περισσότερο μια υποχρέωση επίδειξης συγκεκριμένης, επιμελούς συμπεριφοράς εκ μέρους των κρατών και όχι την υποχρέωση αποτελέσματος.

⁸⁹⁸ Βλ. *Quentin - Quentin Baxter R., Fourth Report on International Liability for injurious Consequences arising out of Acts not Prohibited by International Law, UNDoc A/CN.4/373 (1983), παρ. 30.*

Έτσι, υπ' αυτήν τη συλλογιστική και σε συνδυασμό με τις αρχές της πρόληψης και προφύλαξης που αποτελούν πλέον βασικές αρχές του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, φαίνεται να ωριμάζει στη συνείδηση της διεθνούς κοινότητας η ανάγκη της κατά περιεχόμενο *μετάλλαξης* των αναλαμβανόμενων από τα κράτη δεσμεύσεων. Συγκεκριμένα, οι αναλαμβανόμενες εκ μέρους των κρατών δεσμεύσεις εξαρτούν ολοένα και περισσότερο την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων από την προηγούμενη υπολοίηση επιμέρους διαδικαστικών υποχρεώσεων, καθώς και από την σταδιακή αναθεώρηση ή επιβεβαίωση των στόχων με βάση τα πορίσματα από την υλοποίηση των διαδικαστικών αυτών υποχρεώσεων, προς επίτευξη καλύτερων αποτελεσμάτων. Έτσι, οι διεθνείς υποχρεώσεις μεταλλάσσονται και μετατοπίζονται από την επίτευξη του τελικού στόχου στην υλοποίηση των επιμέρους διαδικαστικών δικλείδων.

Ήτοι, φαίνεται να ωριμάζει πλέον η *due diligence* έννοια των περιβαλλοντικών υποχρεώσεων όπως από νωρίς εκφράστηκε⁸⁹⁹, και να βρίσκει πρόσφορο έδαφος η κατάτμηση της βασικής υποχρέωσης για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος σε επιμέρους, σταδιακές διαδικαστικές υποχρεώσεις. Οι υποχρεώσεις αυτές μπορεί να αφορούν σε ένα ευρύτατο φάσμα δραστηριοτήτων, ήτοι σε καταγραφή εθνικών δεδομένων, διακρατική αλληλοενημέρωση με βάση το καθήκον αληθείας, παροχή τεχνογνωσίας ή οικονομικών πόρων, καθώς και επίτευξη επιμέρους διαφοροποιημένων στόχων ανάλογα με τη δυναμική των κρατών. Η μέθοδος αυτή έχει και το επιπλέον πλεονέκτημα ότι δεν προσκρούει στις αντιδράσεις των κρατών, αλλά αντίθετα έλκει περισσότερες συναινέσεις, καθότι είναι αυτονόητο ότι η επιβολή ενός αυστηρού και ανελαστικού στόχου γίνεται πολύ πιο δύσκολα αποδεκτή από τη διεθνή κοινότητα σε σύγκριση με τη σταδιακή επιβολή ηπιότερων, διαδικαστικού χαρακτήρα μέτρων.

Η επιλογή της απόφασης *Trail Smelter* δεν είναι τυχαία. Είναι άκρως χαρακτηριστική και ενδεικτική, διότι τα πλεονεκτήματα μιας τέτοιας μεθόδου είναι εμφανή στην ατμοσφαιρική ρύπανση και την συνεπαγόμενη αυτής κλιματική αλλαγή, περισσότερο από κάθε άλλο τομέα περιβαλλοντικής προστασίας. Στον τομέα αυτό και ιδίως στην κλιματική αλλαγή, παρατηρείται και η μεγαλύτερη ίσως αποτυχία της διεθνούς προσπάθειας έως σήμερα, αλλά και η πιο θεαματική μεταστροφή μεταξύ των παλαιών μεθόδων και της νέας απόπειρας. Είναι προφανές ότι το Πρωτόκολλο του Κιότο, παρότι φιλόδοξη και δυναμική συμφωνία, απέτυχε τόσο στον τομέα των

⁸⁹⁹ Βλ. Soljan L., ό.π. (*Austrian Law Review of International Law*, 1998), σελ. 219.

διακρατικών συναινέσεων, όσο και στην επίτευξη των τιθέμενων στόχων ποσοστιαίας μείωσης των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου⁹⁰⁰. Εν πολλοίς, το Πρωτόκολλο του Κιότο αντανάκλα την ανελαστικότητα που χαρακτηρίζει την επιβολή επίτευξης ενός συγκεκριμένου αποτελέσματος σε έναν τομέα πολυπαραγοντικό⁹⁰¹. Η συμφωνία για την κλιματική αλλαγή που υπογράφηκε στο Παρίσι το 2015 συνιστά ουσιαστικά ένα ακόμη Πρωτόκολλο στη Σύμβαση Πλαίσιο του 1992, παρότι ο ΟΗΕ και τα συμμετέχοντα κράτη προσπαθούν να την εμφανίσουν ως μια νέα συμφωνία. Ως Πρωτόκολλο, αποτελεί συνέχεια των προηγούμενων συμφωνιών, κατά περιεχόμενο όμως αποτελεί πράγματι μια νέα και κυρίως μια καινοτόμα συμφωνία, η οποία αλλάζει πλήρως τα δεδομένα και μεταβάλλει άρδην τον τρόπο σκέψης και αντίδρασης στο πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, μπορεί δε να αποτελέσει πρότυπο και για τους λοιπούς τομείς της περιβαλλοντικής δράσης.

Παρά τις απαισιόδοξες φωνές, οι οποίες ψέγουν τη Συμφωνία των Παρισίων με κύριο επιχειρήμα ότι δεν επιβάλλει στα κράτη συγκεκριμένες δεσμεύσεις, η συμφωνία αυτή αποτυπώνει την ωριμότητα της διεθνούς κοινότητας και την αλλαγή στον τρόπο σκέψης και δράσης. Η Συμφωνία των Παρισίων, έχοντας ως βασικό γνώμονα την συγκράτηση της ανόδου της παγκόσμιας θερμοκρασίας, αντί για μία ανελαστική υποχρέωση θέτει ουσιαστικά τόσες υποχρεώσεις όσα και τα συμμετέχοντα σε αυτήν κράτη. Πράγματι, τα κράτη ενθαρρύνονται να θέσουν -τα ίδια- τους εξατομικευμένους στόχους τους, με βάση τις δυνατότητές τους, παράλληλα όμως να κοινοποιήσουν τους στόχους αυτούς στη διεθνή κοινότητα. Έτσι, η υποχρέωση που επί της ουσίας επιβάλλεται είναι διαδικαστικού χαρακτήρα και αφορά στην κοινοποίηση των στόχων του κάθε κράτους. Περαιτέρω, θεσμοθετείται ένα σύστημα καθολικού απολογισμού (*global stocktake*) που αποτελεί και το μέτρο της προόδου. Ο απολογισμός αυτός συντάσσεται με βάση τα επιμέρους δεδομένα που αποστέλλονται εκ μέρους των κρατών σε σχέση με τη συνεισφορά τους, και ανανεώνεται κάθε πενταετία. Καθίσταται συνεπώς σαφές ότι ο πρωταρχικός και κύριος στόχος της συγκράτησης της ανόδου της θερμοκρασίας, διασπάται σε επιμέρους υποχρεώσεις διαδικαστικού χαρακτήρα.

⁹⁰⁰ Βλ. Sands Ph., *Lawless World: Making and Breaking Global Rules*, Penguin, London, Revised ed., 2006, σελ. 321επ.

⁹⁰¹ Βλ. και Dovers S, *Environment and Sustainability Policy: Creation, Implementation, Evaluation*, The Federation Press, Sydney, 2005, σελ. 106-107 και 124-125.

Τέτοια στοιχεία ανευρίσκονται και σε άλλες διεθνείς συμβάσεις, οι οποίες μάλιστα είναι αρκετά προγενέστερες της Συμφωνίας των Παρισίων. Για παράδειγμα, αξιοσημείωτες είναι οι προβλέψεις της Τροποποίησης του Λονδίνου στο Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ για τις ουσίες που αποδομούν τη στιβάδα του όζοντος, και ειδικότερα οι διατάξεις που αφορούν στους μηχανισμούς συμμόρφωσης των κρατών με τις αναλαμβανόμενες υποχρεώσεις τους. Σημειωτέον ότι η Τροποποίηση του Λονδίνου συνιστά επίσης διεθνή συμφωνία εντασσόμενη ευρύτερα στον τομέα της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, και κυρίως ότι η διεθνής προσπάθεια στον τομέα της προστασίας του όζοντος στέφθηκε τελικά με επιτυχία σε αντίθεση με το Πρωτόκολλο του Κιότο.

Σύμφωνα λοιπόν με τους ορισμούς της⁹⁰², αν κάποιο συμβαλλόμενο μέρος δεν μπορεί να εκπληρώσει τις συμβατικές του υποχρεώσεις που αφορούν στην κατάργηση των ουσιών οι οποίες συμφωνήθηκαν ότι αποδομούν τη στιβάδα του όζοντος, αναλαμβάνει την υποχρέωση να το κοινοποιήσει στα υπόλοιπα κράτη, μέσω της Γραμματείας της Σύμβασης, και εν συνεχεία είτε να ζητήσει την τεχνική αρωγή για την επίτευξη του στόχου⁹⁰³ ή να μεταθέσει το χρονικό σημείο της συμμόρφωσής του⁹⁰⁴. Έτσι, η βασική υποχρέωση επίτευξης του στόχου, ήτοι της κατάργησης της επιβλαβούς ουσίας, αντικαθίσταται εν μέρει από τη διαδικαστική υποχρέωση της κοινοποίησης της αδυναμίας επίτευξής του, ενώ περαιτέρω η τελική επέλευση της παράβασης της βασικής υποχρέωσης ισοδυναμεί ουσιαστικά με την αθέτηση διπλής υποχρέωσης, δηλαδή με την αδυναμία επίτευξης του στόχου τόσο κατά την αρχική όσο και κατά την μετατεθείσα προθεσμία.

2. Η ουσιαστική διάσταση των διαδικαστικών δικαιωμάτων

A. Ο ρόλος των διεθνών συμβάσεων

i. Η νέα γενιά διαδικαστικών δικαιωμάτων

Για τα διαδικαστικά δικαιώματα που κατοχυρώνει η Σύμβαση του Ώρχους έγινε ήδη διεξοδικά λόγος στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Η σημασία της Σύμβασης του Ώρχους δεν έγκειται απλώς στο ότι προσδίδει δικαιώματα στους πολίτες ή τις περιβαλλοντικές οργανώσεις πέραν των υποχρεώσεων που επιβάλλει στα κράτη, αλλά και στον ιδιαίτερο χαρακτήρα των δικαιωμάτων αυτών. Αποτελούν διαδικαστικά μεν

⁹⁰² Βλ. Τροποποίηση του Λονδίνου στο Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ του 1990, άρθρο 5.

⁹⁰³ Ο.π. (Τροποποίηση του Λονδίνου), άρθρο 10, παρ. 1.

⁹⁰⁴ Ο.π. (Τροποποίηση του Λονδίνου), άρθρο 5, παρ. 6 και 7.

δικαιώματα και ως τέτοια διαρθρώνονται και αφορούν σε τρεις βασικούς πυλώνες, οι πυλώνες όμως αυτοί *τριπτενεργούν* σε όλους τους τομείς της περιβαλλοντικής προστασίας⁹⁰⁵. Έτσι, με τη Σύμβαση του Ώρχους συνιστώνται συμμετοχικά δικαιώματα και δικαιώματα πρόσβασης στην πληροφορία και προσφυγής στη δικαιοσύνη *για το σύνολο των περιβαλλοντικών θεμάτων*. Περαιτέρω δε, το πιο σημαντικό ίσως στοιχείο τους είναι ότι διαθέτουν και ιδιότητες ατομικών δικαιωμάτων, με χαρακτήρα μάλιστα *status negativus*, γεγονός που αποτελεί πρωτοπορία στον τομέα των περιβαλλοντικών δικαιωμάτων.

Κατά κανόνα, στις εθνικές νομοθεσίες τα περιβαλλοντικά δικαιώματα κατατάσσονται στα κοινωνικά δικαιώματα, υπό την έννοια ότι συνήθως δεν προσπορίζουν στους πολίτες αγωγήμες αξιώσεις έναντι του κράτους με αίτημα να απέχει αυτό από την προσβολή τους, αλλά διαθέτουν κατά περίπτωση *status activus* ή *status positivus*⁹⁰⁶, συνιστώντας κυρίως συμμετοχικά δικαιώματα των πολιτών ή υποχρεώσεις του κράτους για θεσμικές παρεμβάσεις. Αυτή είναι ουσιαστικά και η ειδοποιός διαφορά της ΕΣΔΑ σε σχέση με τις υπόλοιπες διεθνείς συμβάσεις, αλλά και η προσφορά που θα είχε εν τέλει σε διεθνές επίπεδο η ρητή κατοχύρωση σε αυτήν ενός δικαιώματος στο περιβάλλον, το οποίο διαμέσου της ΕΣΔΑ θα αποκτούσε και αγωγήμο χαρακτήρα. Εν μέρει πάντως το ΕΔΔΑ, με τη διασταλτική ερμηνεία του στις υποθέσεις που αναλύθηκαν παραπάνω, έχει προσδώσει χαρακτήρα αγωγήμο στα διασυνδεόμενα με περιβαλλοντικά θέματα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η Σύμβαση του Ώρχους αξιοποιεί τη συμβολή του ΕΔΔΑ στα περιβαλλοντικής φύσης ζητήματα⁹⁰⁷, από την άλλη όμως δείχνει να απομακρύνεται από την πλήρη εννοιολογική ταύτιση ενός δικαιώματος στο περιβάλλον με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πράγματι, στο προοίμιο της Σύμβασης γίνεται καταρχάς ρητή αναφορά της στενής

⁹⁰⁵ Σύμφωνα και με το Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών Ban Ki-Moon, «η κατά τη Σύμβαση του Ώρχους *διπλή προστασία των περιβαλλοντικών και των ανθρώπινων δικαιωμάτων και η επιμονή στην συμμετοχή του κοινού, δημιουργούν έναν μηχανισμό ελέγχου των κυβερνήσεων στις προσπάθειες αντιμετώπισης των πολυδιάστατων σημερινών παγκόσμιων προκλήσεων, συμπεριλαμβανομένων της κλιματικής αλλαγής, της απώλειας της βιοποικιλότητας, της μείωσης της φτώχειας, της ενεργειακής ενδυνάμωσης, της ταχείας αστικοποίησης, καθώς και της μόλυνσης του αέρα και των υδάτων*», πρόλογος στον Οδηγό Εφαρμογής της Σύμβασης του Ώρχους.

⁹⁰⁶ Για τις τρεις βασικές λειτουργίες των δικαιωμάτων βλ. Pauly W., Georg Jellinek's "System der subjektiven öffentlichen Rechte", σε: Paulson S.L./Schulte M. (Hrsg.), Georg Jellinek - Beiträge zu Leben und Werk, J.C.B. Mohr, Tübingen 2000, σελ. 227επ.

⁹⁰⁷ Πρβλ. και Οδηγό Εφαρμογής της Σύμβασης Ώρχους των Ηνωμένων Εθνών, όπου γίνεται ρητή αναφορά στην ΕΣΔΑ και κυρίως σε όλες τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ που αφορούσαν στις παραβιάσεις ατομικών δικαιωμάτων διασυνδεόμενων με περιβαλλοντικές προσβολές, The Aarhus Convention, An Implementation Guide, United Nations Economic Commission for Europe, second ed., 2014, σελ. 29επ., http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/Publications/Aarhus_Implementation_Guide_interactive_eng.pdf.

σύνδεσης που υπάρχει μεταξύ της προστασίας του περιβάλλοντος και των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁹⁰⁸, ιδίως δε του δικαιώματος στη ζωή, εν συνεχεία όμως αναγνωρίζεται το δικαίωμα του ατόμου να ζει σε περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία του⁹⁰⁹, υποδηλώνοντας με τον τρόπο αυτό και μια *αυτονόμηση* του σχετικού δικαιώματος ως ενός αυθύπαρκτου δικαιώματος σε υγιές και καθαρό περιβάλλον.

Περαιτέρω, τα δικαιώματα που κατοχυρώνει η Σύμβαση του Ωρχους παραλληλίζονται και με αντίστοιχες υποχρεώσεις των κρατών. Μεταξύ των υποχρεώσεων αυτών, εκτός από τις υποχρεώσεις κρατικής παρέμβασης για τη δημιουργία των κατάλληλων θεσμών και υποδομών, περιλαμβάνεται ρητά και η υποχρέωση αποχής των κρατών από την με οποιονδήποτε τρόπο παρεμπόδιση της άσκησης των δικαιωμάτων των πολιτών⁹¹⁰. Έτσι τα δικαιώματα αυτά, παρέχοντας στους δικαιούχους τους την αξίωση έναντι του κράτους να απέχει από την προσβολή τους, αποκτούν χαρακτήρα ατομικών δικαιωμάτων και καθίστανται αγωγήσιμα. Για παράδειγμα, η ενεργητική διάσταση του δικαιώματος στην πληροφόρηση που αποτελεί καινοτομία στη Σύμβαση του Ωρχους, επιτάσσει τα κράτη να καθιερώσουν υποχρεωτικά συστήματα ροής πληροφοριών προς τις δημόσιες αρχές⁹¹¹ με σκοπό τη διασπορά και μετάδοση τους, κάτι που συνεπάγεται όχι μόνο την υποχρέωση των κρατών για τη δημιουργία των συστημάτων αυτών αλλά και τα αντίστοιχα ατομικά δικαιώματα των πολιτών έναντι των κρατών να μην εμποδίζουν με οποιονδήποτε τρόπο τη λειτουργία τους. Αντίστοιχα, το διαδικαστικό δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη αποτελεί κατεξοχήν δικαίωμα διττής φύσης, το οποίο αφενός δημιουργεί υποχρέωση του κράτους για τη δημιουργία κατάλληλων θεσμών και υποδομών η οποία έχει κοινωνικό και μη αγωγήσιμο χαρακτήρα, από την άλλη όμως συνεπάγεται και

⁹⁰⁸ Βλ. Προοίμιο, σκέψη 6, σύμφωνα με την οποία: «αναγνωρίζοντας ότι η κατάλληλη προστασία του περιβάλλοντος είναι ουσιώδης για την ανθρώπινη ευημερία και την απόλαυση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος στην ίδια τη ζωή».

⁹⁰⁹ Βλ. Προοίμιο, σκέψη 7, σύμφωνα με την οποία: «αναγνωρίζοντας επίσης ότι κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να ζει σε περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία του, καθώς και το καθήκον, τόσο μεμονωμένα, όσο και σε συνεργασία με άλλους, να προστατεύει και να βελτιώνει το περιβάλλον για να ωφελούνται οι παρούσες και μέλλουσες γενεές» πρβλ. και Απόφαση 19/4 της Επιτροπής για τα Ανθρώπινα δικαιώματα της Γενικής Γραμματείας του ΟΗΕ, A/HRC/19/L.8/Rev.1, που εξουσιοδοτεί για περαιτέρω διεθνή συνεργασία για την έρευνα όλων των υποχρεώσεων που προκύπτουν από τα ανθρώπινα δικαιώματα σε σχέση με την κατοχύρωση ενός δικαιώματος στην απόλαυση ασφαλούς, καθαρού, υγιούς και βιώσιμου περιβάλλοντος.

⁹¹⁰ Βλ. άρθρο 3, Γενικές Διατάξεις, παρ. 8, η οποία ορίζει ρητά ότι: «κάθε μέρος εξασφαλίζει ότι τα άτομα που ασκούν τα δικαιώματά τους σύμφωνα με τις διατάξεις της παρούσας σύμβασης δεν υφίστανται κυρώσεις, ούτε διώκονται, ούτε παρενοχλούνται κατά οποιονδήποτε τρόπο για την ανάμιξή τους».

⁹¹¹ Βλ. άρθρο 5, παρ. 1(β) της Σύμβασης Ωρχους.

το αντίστοιχο ατομικό δικαίωμα των πολιτών από το οποίο πηγάζει η αγωγή αξίωση έναντι του κράτους να μην κωλύει την πρόσβαση και την απονομή της δικαιοσύνης.

ii. Η έννοια των περιβαλλοντικών θεμάτων στα διαδικαστικά δικαιώματα

α. Η περιβαλλοντική πληροφορία

Η σύλληψη της έννοιας της περιβαλλοντικής πληροφορίας είναι ιδιαίτερα εύστοχη, διότι έχει τη δυναμική να μεταστρέψει τη διεθνή πρακτική από τις αποσπασματικές ρυθμίσεις επί των επιμέρους τομέων περιβαλλοντικής προστασίας που χρήζουν διαφάνειας, σε μια ολιστική θεώρηση και εφαρμογή του δικαιώματος πληροφόρησης στα περιβαλλοντικά θέματα. Πράγματι, η πληροφόρηση κατέχει ιδιαίτερη θέση σε μια σειρά σημαντικών διεθνών συμβάσεων και έχει εξέχουσα σημασία για την αποτελεσματική ρύθμιση των θεμάτων επί των οποίων οι συμβάσεις αυτές άπτονται⁹¹². Τέτοιες συμβάσεις, όπως είδαμε, είναι για παράδειγμα η Σύμβαση της Στοκχόλμης για τους έμμορους οργανικούς ρύπους ή η Σύμβαση του Ρότερνταμ για τα επικίνδυνα χημικά προϊόντα και φυτοφάρμακα. Οι συγκεκριμένες διεθνείς συμβάσεις στηρίζουν ουσιαστικά τη λειτουργία και αποτελεσματικότητά τους σε συστήματα διασφάλισης της διαφάνειας και μηχανισμούς διακρατικής ανταλλαγής πληροφοριών προκειμένου να ρυθμιστεί η διακίνηση των επιβλαβών ουσιών. Δεν παύει όμως η εξασφάλιση της πληροφόρησης διεθνώς να είναι αφενός αποσπασματική, αφού εφαρμόζεται επί των ρυθμιζέων θεμάτων εκάστης των παραπάνω διεθνούς σύμβασης, αφετέρου δε απευθύνεται κατά κανόνα στα κράτη και όχι στους πολίτες.

Αντίθετα, η καθιέρωση μιας γενικής υποχρέωσης παροχής πληροφοριών επί όλων των περιβαλλοντικών θεμάτων, η οποία μάλιστα εισάγεται με μια διεθνή σύμβαση είναι σαφώς πιο αποτελεσματική. Η έννοια της περιβαλλοντικής πληροφορίας κατά τη Σύμβαση του Όρχους περιλαμβάνει δυο συνιστώσες, αφενός δηλαδή την έννοια της πληροφορίας⁹¹³ και αφετέρου την έννοια των περιβαλλοντικών θεμάτων στα οποία αφορά η πληροφορία. Η έννοια των περιβαλλοντικών θεμάτων συμπυκνώνεται σε τρεις ειδικότερες κατηγορίες, οι οποίες αφορούν αντίστοιχα στα

⁹¹² Βλ. και άρθρο 9, παρ. 1 της Διεθνούς Σύμβασης για τις Διασυνοριακές Επιπτώσεις των Βιομηχανικών Ατυχημάτων, που υπεγράφη στο Ελσίνκι το 1992 στο πλαίσιο του ΟΗΕ· άρθρο 9 του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης για τη Βιοασφάλεια· άρθρο 16 της Σύμβασης UNECE για τις Διασυνοριακές Πηγές Υδάτων και τις Διεθνείς Λίμνες και άρθρο 10, παρ. 2 του Πρωτοκόλλου για το Νερό και την Υγεία.

⁹¹³ Βλ. άρθρο 2, παρ. 3: «*περιβαλλοντικές πληροφορίες*», κάθε πληροφορία υπό γραπτή, παραστατική, προφορική, ηλεκτρονική ή οποιαδήποτε άλλη υλική μορφή σχετικά με: [...]».

στοιχεία του περιβάλλοντος⁹¹⁴, στους παράγοντες που επηρεάζουν τα στοιχεία αυτά⁹¹⁵ και τέλος στην ανθρώπινη υγεία και ασφάλεια καθώς και στο ανθρωπογενές περιβάλλον⁹¹⁶. Οι πρώτες δυο κατηγορίες είναι αρκετά περιεκτικές και περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα περιβαλλοντικής προστασίας κατ' αντικείμενο και καθ' υποκείμενα. Η τρίτη κατηγορία διασυνδέεται με τις προηγούμενες και αφορά ουσιαστικά κάθε περίπτωση από αυτές που θα μπορούσε να έχει περαιτέρω επιπτώσεις και στην ανθρώπινη υγεία και ασφάλεια ή τις συνθήκες της ανθρώπινης ζωής.

Μπορεί να κανείς να καταλήξει σε δυο βασικά συμπεράσματα από τον ορισμό και το περιεχόμενο της περιβαλλοντικής πληροφορίας. Το πρώτο είναι ότι σε επίπεδο εννόμων αγαθών, η Σύμβαση του Όρχους φαίνεται να αποσυνδέει την περιβαλλοντική προστασία από την ανθρώπινη υγεία. Η υποχρέωση δηλαδή της περιβαλλοντικής πληροφόρησης αφορά καταρχάς σε ότι έχει να κάνει με το ίδιο το περιβάλλον και τις συνιστώσες του καθώς και τους παράγοντες που το επηρεάζουν, και εν συνεχεία βέβαια και με την ανθρώπινη υπόσταση στην περίπτωση που αυτή επηρεάζεται, σε κάθε περίπτωση όμως δευτερογενώς μέσω των παραπάνω στοιχείων ή παραγόντων⁹¹⁷. Βέβαια, όπως είδαμε, η Σύμβαση του Όρχους κάθε άλλο παρά αποποιείται την ανθρωποκεντρική διάσταση των περιβαλλοντικών προβλημάτων⁹¹⁸, και διαπλέκει τα ανθρώπινα δικαιώματα με την προστασία του περιβάλλοντος, με έναν τρόπο όμως σαφώς αλληλεξάρτησης και όχι ταυτολογίας. Σημειωτέον παρεμπιπτόντως ότι και το

⁹¹⁴ Βλ. άρθρο 2, παρ. 3(α): «[...] σχετικά με: την κατάσταση στοιχείων του περιβάλλοντος, όπως είναι ο αέρας και η ατμόσφαιρα, τα ύδατα, το έδαφος, η γη, το τοπίο και οι φυσικές τοποθεσίες, η βιοποικιλότητα και οι συνιστώσες της, συμπεριλαμβανομένων των γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών, καθώς και την αλληλοδιάδραση μεταξύ των στοιχείων αυτών».

⁹¹⁵ Βλ. άρθρο 2, παρ. 3(β): «[...] σχετικά με: παράγοντες, όπως ουσίες, ενέργεια, θόρυβος και ακτινοβολίες, και δραστηριότητες ή μέτρα, συμπεριλαμβανομένων των διοικητικών μέτρων, περιβαλλοντικών συμφωνιών, πολιτικών, νομοθεσίας, σχεδίων και προγραμμάτων, που επηρεάζουν ή ενδέχεται να επηρεάσουν τα στοιχεία του περιβάλλοντος που υπάγονται στο πεδίο εφαρμογής του ανωτέρω στοιχείου (α), καθώς και αναλύσεις κόστους-ωφελείας και άλλες οικονομικές αναλύσεις και υποθέσεις που χρησιμοποιούνται στη λήψη αποφάσεων για το περιβάλλον».

⁹¹⁶ Βλ. άρθρο 2, παρ. 3(γ): «[...] σχετικά με: την κατάσταση της ανθρώπινης υγείας και ασφάλειας, των συνθηκών της ανθρώπινης ζωής, των πολιτιστικών χώρων και των κτιριακών κατασκευών, στον βαθμό που επηρεάζονται ή μπορεί να επηρεασθούν από την κατάσταση των στοιχείων του περιβάλλοντος ή, μέσω των στοιχείων αυτών, από τους παράγοντες, δραστηριότητες ή μέτρα που αναφέρονται στο ανωτέρω στοιχείο (β)».

⁹¹⁷ Βλ. και Aarhus Implementation Guide (ό.π.), σελ. 54 και 55, όπου ρητά αναφέρεται ότι απαιτείται διασύνδεση μεταξύ της τρίτης κατηγορίας και των δυο πρώτων, ώστε να αποφευχθεί η υπαγωγή στην τρίτη κατηγορία ενός ευρέος φάσματος περιπτώσεων ανθρώπινης υγείας που δεν σχετίζονται με το περιβάλλον. Η ανθρώπινη υγεία και ασφάλεια δεν αποτελούν ταυτολογία με την περιβαλλοντική υγεία και ως εκ τούτου στην τρίτη κατηγορία θα μπορούσαν να παραδειγμα να υπαχθούν περιπτώσεις ασθενειών που αποδίδονται ή επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα από την κατάσταση του περιβάλλοντος.

⁹¹⁸ Βλ. και δήλωση της Ύπατης Αρμοστή του ΟΗΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα της 30.10.2001 που χαιρετίζει τη σύνδεση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την περιβαλλοντική προστασία, <http://www.unece.org/env/pp/in.force.html#/>

ΕΔΔΑ έχει κρίνει το δικαίωμα της πληροφόρησης ως έκφανση της ελευθερίας της έκφρασης και ως εκ τούτου υπαγόμενο στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ⁹¹⁹.

Δεύτερον, ότι η περιβαλλοντική πληροφορία εκτείνεται από τη μια σε όλους τους βασικούς τομείς της περιβαλλοντικής προστασίας, ήτοι στον αέρα, στην ατμόσφαιρα, στο έδαφος, στα ύδατα, στη βιοποικιλότητα και τις συνιστώσες της, ακόμη και στους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς, και αφετέρου σε όλους τους παράγοντες και τις δραστηριότητες που επηρεάζουν το περιβάλλον, μεταξύ των οποίων κάθε είδους νομοθετικά ή διοικητικά μέτρα ακόμα και στις διεθνείς συμβάσεις. Με τον τρόπο όμως αυτό το διαδικαστικό δικαίωμα αποκτά και *ουσιαστική διάσταση* διότι υπεισέρχεται και στην ουσία. Συμπεραίνει δηλαδή κανείς ότι δεν πρόκειται απλώς για ένα διαδικαστικό δικαίωμα αλλά για ένα δικαίωμα πρόσβασης σε κάθε ουσιαστική πληροφορία που αφορά στην κατάσταση του περιβάλλοντος εν γένει, από όπου και αν αυτή προέρχεται.

Έτσι, το διαδικαστικής φύσης δικαίωμα στην πληροφόρηση, το οποίο μάλιστα διαθέτει διπλή όψη, ήτοι την παθητική διάσταση της υποχρέωσης παροχής της αιτούμενης πληροφορίας⁹²⁰ αλλά και την ενεργητική διάσταση της διασποράς και της μετάδοσής της⁹²¹, *τριτενεργεί* και συμβάλλει στην ουσιαστική προστασία του περιβάλλοντος. Και αυτό, διότι η πρόσβαση του κοινού στην περιβαλλοντική πληροφορία δημιουργεί όχι μόνο διαδικαστικές υποχρεώσεις εκ μέρους των κρατών, αλλά διασφαλίζει εμμέσως και την συμμόρφωση των κρατών προς τις ουσιαστικές περιβαλλοντικές υποχρεώσεις τους μέσω του ελέγχου που ασκείται και της υποχρέωσης λογοδοσίας, κυρίως δε μέσω των μηχανισμών συμμόρφωσης των κρατών που, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ενεργοποιούνται πλέον και από το κοινό⁹²². Ακόμη και οι ίδιες οι περιβαλλοντικές συμφωνίες συγκαταλέγονται, σύμφωνα με τους παραπάνω ορισμούς της Σύμβασης του Ωρχους, στους παράγοντες εκείνους που επηρεάζουν την κατάσταση του περιβάλλοντος και ως εκ τούτου αποτελούν αντικείμενο της πληροφόρησης. Το κοινό ζητώντας πληροφορίες για κάθε

⁹¹⁹ Βλ. υπόθεση *Társaság a Szabadságjogokért v. Hungary*, app. No 37374/05, απόφαση της 14ης Απριλίου 2009· και υπόθεση *Kenedi v. Hungary*, app. No 31475/05, απόφαση της 26^{ης} Μαΐου 2009.

⁹²⁰ Βλ. άρθρο 4 της Σύμβασης Ωρχους.

⁹²¹ Βλ. άρθρο 5 της Σύμβασης Ωρχους.

⁹²² Σύμφωνα με το σχετικό ορισμό στο άρθρο 2, παρ. 4 και 5 της Σύμβασης Ωρχους, ως "κοινό" ορίζεται *ένα ή περισσότερα φυσικά ή νομικά πρόσωπα και, σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία ή πρακτική, οι ενώσεις, οργανισμοί ή ομάδες τους και ως "ενδιαφερόμενο κοινό" το κοινό που επηρεάζεται ή ενδέχεται να επηρεασθεί από τη λήψη αποφάσεων για το περιβάλλον, ή έχει συμφέρον από αυτές· για τους σκοπούς του παρόντος ορισμού, οι μη κυβερνητικοί οργανισμοί που προωθούν την περιβαλλοντική προστασία και πληρούν οποιεσδήποτε προϋποθέσεις κατά το εθνικό δίκαιο θεωρείται ότι έχουν συμφέρον.*

περιβαλλοντικό ζήτημα που αποτελεί αντικείμενο διεθνούς συμβατικής υποχρέωσης του κράτους, ελέγχει αυτό σε ότι έχει να κάνει με την εκπλήρωση των κατ' ουσίαν υποχρεώσεών του. Ως εκ τούτου, η Σύμβαση του Ωρχους διαθέτει τη δυναμική να διεισδύει σε περιβαλλοντικές συμφωνίες και να προσδώσει στους ιδιώτες δικαιώματα ελέγχου της προόδου επί των συμβάσεων αυτών.

β. Η συμμετοχική περιβαλλοντική δημοκρατία

Η πρόσβαση στην πληροφορία και η μετάδοσή της, αποτελεί το πρώτο στάδιο και την απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική λειτουργία της συμμετοχικής δημοκρατίας. Εξασφαλίζοντας συνεπώς ικανοποιητικά την περιβαλλοντική πληροφορία, την πληροφόρηση δηλαδή επί των περιβαλλοντικών θεμάτων με την παθητική και την ενεργητική της όψη, μπορεί να γίνει περαιτέρω λόγος και για συμμετοχική περιβαλλοντική δημοκρατία, όπως αυτή ειδικότερα ορίζεται στο δεύτερο πυλώνα της Σύμβασης του Ωρχους. Ο δεύτερος αυτός πυλώνας διαδικαστικών δικαιωμάτων περιλαμβάνει, όπως είδαμε, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων για συγκεκριμένες δραστηριότητες (που αναφέρονται περιοριστικά στο Παράρτημα I της Σύμβασης), τη συμμετοχή του στην ανάπτυξη σχεδίων, προγραμμάτων και πολιτικών που έχουν να κάνουν με το περιβάλλον, και τέλος, τη συμμετοχή του στην προπαρασκευή εκτελεστικών κανονισμών ή κανονιστικών πράξεων γενικής εφαρμογής με δεσμευτικό χαρακτήρα.

Σε ότι αφορά στο πρώτο επίπεδο συμμετοχής κατ' άρθρο 6 της Σύμβασης του Ωρχους, δηλαδή στο δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, αυτό περιορίζεται στις συγκεκριμένες δραστηριότητες περιβαλλοντικού χαρακτήρα οι οποίες απαριθμούνται στο Παράρτημα της Σύμβασης, ενώ για τις υπόλοιπες δραστηριότητες που δεν απαριθμούνται εκεί, η Σύμβαση παραπέμπει στα εθνικά δίκαια με την προϋπόθεση ότι έχουν σημαντική επίπτωση στο περιβάλλον⁹²³.

Οι άλλες δυο περιπτώσεις συμμετοχής κατ' άρθρα 7 και 8 της Σύμβασης δεν περιορίζονται κατά περιεχόμενο και εκτείνονται καταρχάς σε όλα τα περιβαλλοντικά θέματα, τα οποία οριοθετούνται κατ' αντιστοιχία όσων ισχύουν σε σχέση με το

⁹²³ Για την έννοια της σημαντικής επίπτωσης μιας δραστηριότητας στο περιβάλλον ο Οδηγός Εφαρμογής της Σύμβασης του Ωρχους παραπέμπει στη Σύμβαση Espoo και ειδικότερα στο άρθρο 6, παρ. 1 του Παραρτήματος III αυτής που συναρτά τη σημασία της επίπτωσης από κριτήρια όπως το μέγεθος της δραστηριότητας, η τοποθεσία της (πχ. κοντά σε εθνικά πάρκα) και οι συνέπειες της στον άνθρωπο, στα είδη και τους οργανισμούς, βλ. Aarhus Implementation Guide (ό.π.), σελ. 133επ.

περιεχόμενο και την έννοια της περιβαλλοντικής πληροφορίας⁹²⁴. Συνεπώς, και στις περιπτώσεις αυτές η συμμετοχή του κοινού εκτείνεται σε όλα τα θέματα που έχουν να κάνουν με τα συστατικά στοιχεία του περιβάλλοντος, με τους παράγοντες που τα επηρεάζουν, καθώς και με την ανθρώπινη υγεία και ασφάλεια εφόσον αλληλεπιδρά με το περιβάλλον.

Προς επίρρωση των αποτελεσμάτων της εφαρμογής ενός διαδικαστικού δικαιώματος επί θεμάτων ουσιαστικού χαρακτήρα, και μάλιστα καθολικής εφαρμογής επί των όλων των περιβαλλοντικών θεμάτων, παρίσταται η περίπτωση των γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών. Στο Αλμάτι του Καζακστάν, η Σύνοδος των Μερών της Σύμβασης του Ωρχους κατέληξε το 2005 σε τροποποίηση που αφορά τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς, προκειμένου να εξειδικευθούν οι υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν τα μέρη σε ότι αφορά στη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων σχετικά με αυτούς, τροποποίηση που δεν έχει ακόμη βέβαια τεθεί σε ισχύ. Έως τότε ισχύει η αρχική ρύθμιση που παραπέμπει στα εθνικά δίκαια⁹²⁵ για την αντίστοιχη ρύθμιση και παράλληλα διατηρεί πολλές επιφυλάξεις⁹²⁶. Σε κάθε περίπτωση όμως, σε συνδυασμό και με την έννοια της περιβαλλοντικής πληροφορίας που περιλαμβάνει ρητά στις συνιστώσες του περιβάλλοντος και τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς⁹²⁷, η Σύμβαση του Ωρχους διεισδύει, μέσω των διαδικαστικών δικαιωμάτων που εγγυάται, σε θέματα ουσιαστικού περιβαλλοντικού δικαίου τα οποία μάλιστα αποτελούν αντικείμενο και άλλων διεθνών συμβάσεων, όπως είναι για παράδειγμα το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης. Το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης αποτέλεσε συμβιβασμό της διεθνούς κοινότητας στο θέμα των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών και ανέθεσε στις αρμόδιες υπηρεσίες των συμβαλλομένων κρατών την πολιτική εκτίμησης των κινδύνων (*risk assessment*) προκειμένου να αποφασίζουν την εισαγωγή τους ή όχι. Η Τροποποίηση του Αλμάτι είναι σαφώς αυστηρότερη, διότι καθιστά υποχρεωτική για τα κράτη την πληροφόρηση και τη συμμετοχή του κοινού επί του θέματος και ανάγει σε διεθνές επίπεδο τη σχετική ρύθμιση. Με τον τρόπο αυτό οι εθνικές πολιτικές εκτίμησης των κινδύνων *διεθνοποιούνται* με τη συμμετοχή αφενός του κοινού που καθίσταται υποχρεωτική,

⁹²⁴Βλ. και Aarhus Implementation Guide (ό.π.), σελ. 176.

⁹²⁵Βλ. άρθρο 6, παρ. 11 της Σύμβασης Ωρχους: «κάθε μέρος, στο πλαίσιο του εθνικού του δικαίου, εφαρμόζει, στον βαθμό που είναι εφικτό και ενδεδειγμένο, τις διατάξεις του παρόντος άρθρου για αποφάσεις σχετικά με το κατά πόσον θα επιτρέψει τη σκόπιμη ελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον».

⁹²⁶Ο.α.π. «[...] στον βαθμό που είναι εφικτό και ενδεδειγμένο [...]».

⁹²⁷Ο.π. άρθρο 2, παρ. 3(α) της Σύμβασης του Ωρχους.

κυρίως όμως μέσω των μηχανισμών συμμόρφωσης της Σύμβασης του Ώρχους προς τις διατάξεις της, μεταξύ αυτών και του άρθρου 6bis όταν αυτό τεθεί σε ισχύ. Αλλά και πριν την θέση του σε ισχύ, με την γενικότερη εγγύηση της συμμετοχής του κοινού στη λήψη αποφάσεων η Σύμβαση του Ώρχους επηρεάζει έμμεσα πλην νομοτελειακά τις εθνικές νομοθεσίες απελευθέρωσης γενετικά τροποποιημένων οργανισμών.

γ. Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τα περιβαλλοντικά θέματα

Το άρθρο 9 της Σύμβασης του Ώρχους κατοχυρώνει τα διαδικαστικά δικαιώματα των προηγούμενων άρθρων στις περιπτώσεις προσβολής τους με το δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη, εννοούμενης και ως διαδικασίας επανεξέτασης ενώπιον διοικητικών διαδικασιών. Δυο είναι τα μεγάλα ελαττώματα που προκαλούν απογοήτευση. Καταρχάς, η εξάρτηση της ενεργοποίησης του σχετικού δικαιώματος από τα εθνικά δίκαια στις περιπτώσεις των άρθρων 7 και 8 της Σύμβασης⁹²⁸, και δεύτερον, και κυριώτερον, η εξάρτηση και πάλι από τα εθνικά δίκαια της ύπαρξης του εννόμου συμφέροντος των μη κυβερνητικών οργανώσεων⁹²⁹, παρά την καταρχάς, αλλά τελικά κατ' επίφαση, θεώρηση όλων των μη κυβερνητικών οργανώσεων που επιδιώκουν περιβαλλοντικούς σκοπούς ως εχόντων έννομο συμφέρον.

Η αξία όμως της παρ. 3 του άρθρου 9 της Σύμβασης είναι αδιαμφισβήτη⁹³⁰. Η εν λόγω διάταξη παρέχει σε φυσικά και νομικά πρόσωπα, αλλά και σε ενώσεις, οργανισμούς ή ομάδες⁹³¹ το δικαίωμα να προσβάλλουν πράξεις ή παραλείψεις που προέρχονται από ιδιώτες ή δημόσιες αρχές και αποτελούν παράβαση των εθνικών περιβαλλοντικών κανόνων. Είναι ένα σαφές ιδιωτικό δικαίωμα που ενεργεί στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών ή ιδιωτών και κράτους και αποτελεί τη νομική βάση επί της οποίας οι πολίτες ή οι μη κυβερνητικοί οργανισμοί μπορούν να προσφεύγουν στα εθνικά ή υπερεθνικά δικαστήρια. Βέβαια, το δικαίωμα αυτό εξαρτάται και πάλι από τα

⁹²⁸ Βλ. άρθρο 9, παρ. 2(β) της Σύμβασης του Ώρχους: «κάθε μέρος, στο πλαίσιο της εθνικής του νομοθεσίας, εξασφαλίζει ότι το ενδιαφερόμενο κοινό [...] διαθέτει πρόσβαση σε διαδικασία επανεξέτασης ενώπιον δικαστηρίου ή/και άλλου ανεξάρτητου και αμερόληπτου φορέα που καθορίζεται δια νόμου, προκειμένου να προσβάλει την ουσιαστική και τοπική νομιμότητα οποιασδήποτε απόφασης, πράξης ή παράλειψης που υπόκειται στις διατάξεις του άρθρου 6 και, σε περίπτωση που προβλέπεται από το εθνικό δίκαιο και υπό την επιφύλαξη της κατωτέρω παραγράφου 3, άλλων σχετικών διατάξεων της παρούσας σύμβασης».

⁹²⁹ Ο.π. άρθρο 2, παρ. 5 της Σύμβασης του Ώρχους «[...] για τους σκοπούς του παρόντος ορισμού, οι μη κυβερνητικοί οργανισμοί που προωθούν την περιβαλλοντική προστασία και πληρούν οποιοσδήποτε προϋποθέσεις κατά το εθνικό δίκαιο θεωρείται ότι έχουν συμφέρον».

⁹³⁰ Πρβλ. και Rodenhoff V., The Aarhus Convention and its implications for the institutions of the European Community, Review of European Comparative and International Environmental Law 11(2002), σελ. 343-357(349) για την άποψη ότι το άρθρο 9, παρ. 3 της Σύμβασης Ώρχους αποτελεί περίπτωση soft law διάταξης σε κανονιστικό κείμενο.

⁹³¹ Η έννοια του "κοινού" κατ' άρθρο 2, παρ. 4 της Σύμβασης του Ώρχους.

κριτήρια που θέτουν τα εθνικά δίκαια, διατύπωση επί τη οποίας ερείδεται και όλη η νομολογία του ΔΕΕ που συναντήσαμε σχετικά με το άμεσο αποτέλεσμα της εν λόγω διάταξης στο ενωσιακό δίκαιο. Δεν παύει όμως σε κάθε περίπτωση να αποτελεί καινοτομία του διεθνούς δικαίου.

iii. Ο ρόλος των μηχανισμών συμμόρφωσης

Η Σύμβαση του Όρχους, ως διεθνής σύμβαση δεύτερης γενιάς, διαθέτει μηχανισμούς ελέγχου και συμμόρφωσης με τις διατάξεις της. Η καινοτομία της όμως έγκειται περαιτέρω, καθώς και άλλες διεθνείς συμβάσεις που συγκαταλέγονται επίσης στις συμβάσεις δεύτερης γενιάς διαθέτουν πλέον διατάξεις επίλυσης των διαφορών. Ο μηχανισμός συμμόρφωσης της Σύμβασης του Όρχους όμως, σε αντίθεση με τις κλασικές μεθόδους επίλυσης διαφορών των λοιπών διεθνών συμβάσεων, είναι ανοιχτός στο ευρύ κοινό, σε συμφωνία και ακολουθία της γενικότερης συλλογιστικής που διευρύνει τη Σύμβαση για τη συμμετοχή του κοινού στην περιβαλλοντική δημοκρατία. Η καινοτομία όμως δεν εξαντλείται σε αυτό μόνο, αλλά συνίσταται περαιτέρω ότι και στην ίδια την Επιτροπή Συμμόρφωσης που ιδρύεται δυνάμει της Σύμβασης⁹³² (*Compliance Committee*) συμμετέχουν μέλη, τα οποία εκλέγονται επί τη βάση των προσωπικών τους ιδιοτήτων και όχι ως εκπρόσωποι των κρατών, και κυρίως μέλη που προτείνονται όχι μόνο από τα κράτη αλλά και από μη κυβερνητικούς οργανισμούς⁹³³.

Ο μηχανισμός συμμόρφωσης περιλαμβάνει τέσσερις περιπτώσεις ελέγχου⁹³⁴. Οι τρεις πρώτες είναι περισσότερο παραδοσιακές και ενεργοποιούνται μέσω διακρατικών προσφυγών, με παραπομπή από τη Γραμματεία της Σύμβασης, ή και από τα ίδια τα συμβαλλόμενα μέρη όταν συνομολογούν την αδυναμία επίτευξης των στόχων παρά τις προσπάθειες που καταβάλλουν. Η τέταρτη όμως περίπτωση ελέγχου είναι το απαύγασμα της πρωτοπορίας της Σύμβασης του Όρχους. Είναι η δυνατότητα του κοινού να απευθύνει στην Επιτροπή αναφορές σχετικά με την παραβίαση των διατάξεων της Σύμβασης. Παρότι, οι αποφάσεις της Επιτροπής είναι κατά κανόνα συστατικής, και όχι δικαιοδοτικής φύσης⁹³⁵ με την έννοια της δεσμευτικότητας που

⁹³² Κατ' ακριβολογία με απόφαση της Συνόδου των Μερών κατόπιν εξουσιοδότησης της Σύμβασης, βλ. Απόφαση I/7, Review of Compliance, Doc. ECE/MP.PP./2/Add.8/02.04.2004.

⁹³³ Βλ. Απόφαση I/7, παρ. 1 και 4.

⁹³⁴ Βλ. Απόφαση I/7, παρ. 15 έως 18.

⁹³⁵ Βλ. Απόφαση I/7, παρ. 14· και Kravchenko V., *The Aarhus Convention and innovations in compliance with multilateral environmental agreements*, Colorado Journal of International Environmental Law and Policy, 18(2007), σελ. 1-50(43-45).

συνεπάγεται η απόφαση ενός δικαιοδοτικού οργάνου, το έργο της είναι πραγματικά σημαντικό, επιβάλλει δε την υποχρέωση στα κράτη που δέχονται τις αναφορές να υποβάλλουν εκθέσεις ανταπόκρισης στις συστάσεις της⁹³⁶. Η Επιτροπή δε, έχει δεχθεί αρκετές αναφορές που δεν αφορούν μόνο σε κράτη που υπολείπονται σε υποδομές αλλά και κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁹³⁷, καθώς και της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁹³⁸ καθεαυτής, αναφορές οι οποίες μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις οδήγησαν σε συστάσεις της Επιτροπής Συμμόρφωσης και συνακόλουθη συμμόρφωση των κρατών⁹³⁹. Κατά τη διαδικασία συμμόρφωσης τέλος, η Επιτροπή επιτελεί και έναν πλέον ουσιώδη ρόλο, αυτόν της ερμηνείας των διατάξεων της Σύμβασης του Όρχους.

B. Η συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης

i. Η πρόσβαση των ιδιωτών στο ΔΕΕ και η άμβλυνση της προϋπόθεσης του άμεσου και ατομικού εννόμου συμφέροντος.

Η Συνθήκη της Λισαβόνας τροποποίησε την προϊσχύσασα ρύθμιση της ΣυνθΕΚ⁹⁴⁰, εισάγοντας τη νέα διάταξη του άρθρου 263, παρ. 4 της ΣΛΕΕ, και διευρύνοντας έτσι τη δυνατότητα πρόσβασης των ιδιωτών, ήτοι των φυσικών ή νομικών προσώπων, στο ευρωπαϊκό δικαστήριο. Δυνάμει της τροποποιημένης ρύθμισης, η δυνατότητα αυτή παρέχεται πλέον στα φυσικά ή νομικά πρόσωπα με την άσκηση προσφυγής (ουσιαστικά αίτησης ακύρωσης) κατά των πράξεων των οποίων είναι αποδέκτες ή τα αφορούν άμεσα και ατομικά, καθώς και *κατά των κανονιστικών πράξεων που τα αφορούν ατομικά χωρίς να περιλαμβάνουν εκτελεστικά μέτρα*. Σε αντιδιαστολή δηλαδή με την προγενέστερη, αυστηρότερη μορφή της ρύθμισης, η οποία λειτούργησε σχεδόν απαγορευτικά κατ' αποτέλεσμα⁹⁴¹, αντικείμενο πλέον των

⁹³⁶ Ibid., σελ. 44.

⁹³⁷ Βλ. και Marshall F., Two years in the life: The pioneering Aarhus Compliance Committee 2004-2006, *International Community Law Review* 8(2006), σελ. 123-154.

⁹³⁸ Από τις 142 υποθέσεις που μέχρι σήμερα έχουν αχθεί ενώπιον της Επιτροπής Συμμόρφωσης της Σύμβασης του Όρχους μέσω της διαδικασίας αναφορών από πολίτες ή οργανώσεις, οι ένδεκα στρέφονται κατά της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή της προκατόχου της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, βλ. και <http://www.unece.org/env/pp/pubcom>

⁹³⁹ Βλ. και Koester V., *The Compliance Committee of the Aarhus Convention*, *Environmental Policy and Law*, 37/2-3(2007), σελ. 83-96(92), δημοσιευμένο και ηλεκτρονικά στη διεύθυνση: http://cmsdata.iucn.org/downloads/cel110_koester.pdf

⁹⁴⁰ Άρθρο 230, παρ. 4, ΣυνθΕΚ, το οποίο όριζε ότι τα φυσικά ή νομικά πρόσωπα μπορούσαν να ασκούν προσφυγές μόνο "κατά αποφάσεων, που αν και εκδίδονται ως κανονισμοί ή αποφάσεις που απευθύνονται σε άλλο πρόσωπο, το αφορούν άμεσα και ατομικά".

⁹⁴¹ Πρβλ. υπόθεση C-25/62, *Plaumann & Co.* κατά Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, απόφαση της 15.07.1963 (ECLI:EU:C:1963:17)· αντιπρβλ. και τις φιλελεύθερες προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα στην υπόθεση C-50/00, *Unión de Pequeños Agricultores* κατά Συμβουλίου της

προσφυγών που ακούονται από ιδιώτες καθίστανται, υπό προϋποθέσεις, και οι κανονιστικές πράξεις γενικής ισχύος της Ένωσης, εφόσον δεν χρειάζονται εκτελεστικά μέτρα⁹⁴². Έτσι, πέραν της σημαντικότητας προσφοράς των προδικαστικών παραπομπών, οι ιδιώτες αποκτούν και τη δυνατότητα άμεσης προσφυγής στο ευρωπαϊκό δικαστήριο για την προστασία των δικαιωμάτων τους που πηγάζουν από το ενωσιακό δίκαιο, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα δικαιώματα που εγκαθιδρύονται από διεθνείς συμβάσεις και μεταφέρονται στο ενωσιακό δίκαιο.

Η Σύμβαση του Ωρχους δεν αποτελεί μόνο την πηγή τέτοιων δικαιωμάτων, τα οποία η Ευρωπαϊκή Ένωση ως συμβαλλόμενο μέρος είναι υποχρεωμένη να διασφαλίσει με την έκδοση παραγώγου δικαίου ή την κατάλληλη τροποποίηση του ήδη υφιστάμενου δικαίου της, έτσι ώστε αυτά να αποτελέσουν στη συνέχεια και τη νομική βάση των προσφυγών, αλλά επιτελεί και έναν πολύ σημαντικότερο ρόλο. Επιβάλλει την αποδοχή της ύπαρξης και λειτουργίας των μη κυβερνητικών οργανισμών, αφήνοντας βέβαια τις λεπτομέρειες λειτουργίας τους στα συμβαλλόμενα μέρη, ορίζοντας δε περαιτέρω ότι κάθε μη κυβερνητικός οργανισμός που προωθεί την περιβαλλοντική προστασία θεωρείται ότι έχει έννομο συμφέρον, *αμβλύνει* τις αυστηρές εννοιολογικές συνιστώσες του άμεσου και ιδίως ατομικού εννόμου συμφέροντος που το ευρωπαϊκό δικαστήριο απαιτούσε ως προϋπόθεση του παραδεκτού των προσφυγών από ιδιώτες⁹⁴³.

ii. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η Συνθήκη της Λισαβόνας προχώρησε και σε άλλες θεσμικές μεταρρυθμίσεις συνταγματικής φύσης. Αναβάθμισε τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε επίπεδο καταστατικών Συνθηκών⁹⁴⁴, αποδίδοντας σε αυτόν

Ευρωπαϊκής Ένωσης (ECLI:EU:C:2002:197), οι οποίες όμως δεν έγιναν δεκτές από την απόφαση της 25^{ης} Ιουλίου 2002 (ECLI:EU:C:2002:462). Σύμφωνα με την προηγούμενη νομολογία, προκειμένου να θεμελιωθεί το άμεσο και ατομικό έννομο συμφέρον του προσφεύγοντα, η προβαλλόμενη απόφαση έπρεπε να εξατομικεύει τον προσφεύγοντα με τον ίδιο τρόπο όπως τον αποδέκτη της εξαιτίας συγκεκριμένων προσωπικών ιδιοτήτων του και ειδικών συνθηκών που τον ξεχωρίζουν από κάθε άλλον.

⁹⁴² Στην περίπτωση δηλαδή των Οδηγιών οι ιδιώτες θα πρέπει κατά κανόνα να προσβάλλουν τα εφαρμοστικά τους μέτρα και όχι την ίδια της Οδηγία καθεαυτή.

⁹⁴³ Βλ. χαρακτηριστικά υπόθεση C-321/95P, Stichting Greenpeace Council (Greenpeace International κλπ.) κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, απόφαση της 2ας Απριλίου 1998 (ECLI:EU:C:1998:153).

⁹⁴⁴ Πάντως και πριν την αναβάθμισή του σε θεσμικό επίπεδο, ο Χάρτης αντιμετωπιζόταν ως πράξη πλήρους κανονιστικής ισχύος και κείμενο "συνταγματικού χαρακτήρα" για την Ένωση. Επίσης, αναγνωρίζοντας ως γνώμονας ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου υπέρ της προστασίας των πολιτών, βλ. Παπαδημητρίου Γ., Δεσμευτική ισχύς του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ΕΕΕυρΔ 2002, σελ. 213· Στάγκος Π., Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη – Η σχέση της με τη συνταγματική εξέλιξη της ΕΕ, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 536·

ρητά το ίδιο νομικό κύρος με αυτές⁹⁴⁵. Έτσι, ο Χάρτης έχει πλέον αυξημένη, υπερνομοθετική τυπική ισχύ, παρότι δεν περιελήφθη τελικά στο ίδιο το κείμενο των Συνθηκών, κάτι που θα συνέβαινε αν είχε επιτύχει η Συνταγματική Συνθήκη. Στον Χάρτη περιλαμβάνεται διάταξη και για το περιβάλλον, γεγονός που έχει ιδιαίτερη καταρχάς αξία σε θεσμικό επίπεδο, διότι πέραν των αποτελεσμάτων στην πράξη το περιβάλλον ανάγεται σε επίπεδο προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων. Παρόλα αυτά, ο Χάρτης δεν περιλαμβάνει ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον. Αντίθετα, ακολουθώντας τη διάκριση μεταξύ δικαιωμάτων και αρχών, περιορίζεται στην βασική εξαγγελία, σύμφωνα με την οποία *το υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος και η βελτίωση της ποιότητάς του πρέπει να ενσωματώνονται στις πολιτικές της Ένωσης και να διασφαλίζονται σύμφωνα με την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης*⁹⁴⁶.

Ωστόσο, τρεις είναι οι βασικές επισημάνσεις που καθιστούν την προαναφερθείσα ρύθμιση του Χάρτη σε σχέση με το περιβάλλον σημαντική. Πρώτον, ότι ο Χάρτης αντιστοιχίζεται στο ίδιο το κείμενό του με την ΕΣΔΑ, θεωρώντας αυτήν ως βάση και γνώμονα για την εμβέλεια αλλά και για την έννοια και την ερμηνεία των αντίστοιχων θεμελιωδών δικαιωμάτων που ανευρίσκονται και στα δυο κείμενα⁹⁴⁷. Αυτό σημαίνει ότι όλες οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις του ΕΔΔΑ σε σχέση με την περιβαλλοντική διάσταση συγκεκριμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων, θα επεκταθούν αναπόφευκτα και στην ενωσιακή έννομη τάξη αλλά και στη νομολογία του ΔΕΕ, εφόσον τα αντίστοιχα δικαιώματα της ΕΣΔΑ περιλαμβάνονται παράλληλα και στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Έτσι, τα άρθρα 2 και 7 του Χάρτη για παράδειγμα, τα οποία κατοχυρώνουν το δικαίωμα στη ζωή αλλά και το σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής αντίστοιχα, αντιστοιχούν στα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ τα οποία έχουν εφαρμοστεί, όπως είδαμε, και σε περιπτώσεις περιβαλλοντικών προσβολών. Αντίστοιχα, το άρθρο 11 του Χάρτη που κατοχυρώνει την ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης, και το οποίο αντιστοιχεί στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ που

Τσάτσος Δ., Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Για μια ένωση λαών με ευρωπαϊκές πατρίδες, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2001, σελ. 89· Φραγκάκης Ν., Ανθρώπινα Δικαιώματα και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, ΝοΒ 2002, σελ. 1423.

⁹⁴⁵ Πρβλ. σχετικά de Búrca G., Aschenbrenner J. B., The Development of European Constitutionalism and the Role of the EU Charter of Fundamental Rights, Columbia Journal of Environmental Law 2002-3, σελ. 355επ.

⁹⁴⁶ Βλ. άρθρο 37 του Χάρτη.

⁹⁴⁷ Βλ. άρθρο 52, παρ. 3 του Χάρτη, σύμφωνα με το οποίο: «στο βαθμό που ο παρόν Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία».

έχει επίσης κριθεί εφαρμοστέο επί περιβαλλοντικών προσβολών, παρέχει έρεισμα προστασίας της διαδικαστικής όψης του δικαιώματος στο περιβάλλον.

Δεύτερον, ο Χάρτης κατοχυρώνει δικαιώματα τα οποία αντιστοιχούν και στα διαδικαστικά δικαιώματα της Σύμβασης του Ωρχους. Αυτό στην πράξη σημαίνει ότι η οποιαδήποτε αναντιστοιχία ή ασυμβατότητα του παραγωγού δικαίου της Ένωσης ή των πράξεων των οργάνων της με τα διαδικαστικά αυτά δικαιώματα, ακόμη και αν δεν μπορεί να απαλειφθεί με βάση τη Σύμβαση του Ωρχους λόγω της έλλειψης κατά τη νομολογία αμέσου αποτελέσματος στις διατάξεις της, μπορεί σίγουρα να κριθεί αντίθετη στο ενωσιακό *aquis* που πηγάζει από τις σχετικές διατάξεις του Χάρτη. Οι διατάξεις αυτές που κατοχυρώνουν τα διαδικαστικά δικαιώματα είναι το προαναφερθέν άρθρο 11 περί ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης που αντιστοιχεί στον πρώτο πυλώνα της Σύμβασης του Ωρχους. Επίσης το άρθρο 42⁹⁴⁸, το οποίο ρυθμίζει το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα, καθώς και το άρθρο 41 που αφορά στο δικαίωμα χρηστής διοίκησης και προβλέπει, μεταξύ άλλων, την πρόσβαση στο διοικητικό φάκελο⁹⁴⁹, το δικαίωμα ακρόασης του ενδιαφερόμενου, καθώς και την υποχρέωση της διοίκησης να αιτιολογεί τις αποφάσεις της. Οι εν λόγω ρυθμίσεις συνθέτουν το δικαίωμα πρόσβασης σε πληροφορίες, αλλά και της συμμετοχής του κοινού στη λήψη αποφάσεων⁹⁵⁰ αναφορικά και με ζητήματα περιβαλλοντικού χαρακτήρα. Τέλος, η τρίτη πτυχή των διαδικαστικών δικαιωμάτων, ήτοι η πρόσβαση στη δικαιοσύνη, ανευρίσκεται στο άρθρο 47 του Χάρτη που κατοχυρώνει το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής και αμερόληπτου δικαστηρίου και το οποίο παρέχει ευρύτερη προστασία και από την ίδια την ΕΣΔΑ, σε εφαρμογή και της σχετικής πρόβλεψης του άρθρου 52, παρ. 3 του Χάρτη καθώς επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής σε κάθε δικαίωμα που απονέμαται από το σύνολο του ενωσιακού δικαίου και όχι μόνο στα δικαιώματα του Χάρτη⁹⁵¹.

⁹⁴⁸ Πρβλ. και άρθρο 15 ΣΛΕΕ, σύμφωνα με το οποίο: «κάθε πολίτης της Ένωσης και κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο το οποίο κατοικεί ή έχει την καταστατική έδρα του σε ένα κράτος μέλος έχει δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα των θεσμικών και λοιπών οργάνων και οργανισμών της Ένωσης, ανεξαρτήτως υποθέματος, με την επιφύλαξη των αρχών και των προϋποθέσεων που θα καθορισθούν σύμφωνα με την παρούσα παράγραφο».

⁹⁴⁹ Βλ. και Craig P., σε: Peers S., Hervey T., Kenner J., Ward A., *The EU Charter of Fundamental Rights, A Commentary*, Hart Publishing, Oxford, 2014, σελ. 1069επ.

⁹⁵⁰ Βλ. Jarass H., *Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, Verlag C.H. Bech, 3. Auflage, München, 2016, σελ. 357επ.

⁹⁵¹ Βλ. και Shelton D., ό.π. σε: *The EU Charter of Fundamental Rights, A Commentary*, σελ. 1211.

Τρίτον, η διάταξη του άρθρου 37 του Χάρτη, παρότι ενσωματώνει γενική αρχή και όχι υποκειμενικό δικαίωμα⁹⁵², αποτελεί δηλαδή έναν αντικειμενικό κανόνα δικαίου από τον οποίο ελλείπει η αγωγιμότητα⁹⁵³, παρόλα αυτά σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 52, παρ. 5 του Χάρτη διαθέτει *επικλησιμότητα* τόσο για την ερμηνεία όσο και για τον έλεγχο νομιμότητας των νομοθετικών ή εκτελεστικών πράξεων των θεσμικών ή άλλων οργάνων και οργανισμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι ιδιώτες δηλαδή μπορούν να επικαλεσθούν τη σχετική διάταξη εναντίον κάθε νομοθετικής παρέμβασης ή πράξης που θα ελάττωνε το επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος, και ως εκ τούτου η διάταξη αυτή, ακόμη και αν δεν δημιουργεί υποκειμενικά δικαιώματα υπέρ ιδιωτών, αποτελεί τη βάση υποκειμενικών προνομίων. Η διάταξη μάλιστα αυτή, του άρθρου 52, παρ. 5 του Χάρτη έχει δώσει έναυσμα να γίνεται λόγος μεταξύ των θεωρητικών για μια νέα θεωρία αμέσου αποτελέσματος⁹⁵⁴ που αμβλύνει την αυστηρή προϋπόθεση της απονομής δικαιωμάτων υπέρ ιδιωτών ή τουλάχιστον για νέα μορφή διεύρυνσής του⁹⁵⁵.

⁹⁵² Κάθε συγκεκριμένη ρύθμιση του Χάρτη αξιολογείται ως δικαίωμα ή αρχή, βλ. αναλυτικά Kingreen T., σε: Calliess C., Ruffert M., EUV/AEUV Das Verfassungsrecht der Europäischen Union mit Europäischer Grundrechtecharta, Kommentar, Verlag C.H. Bech, 5. Auflage, München, 2016, σελ. 2966επ.· Sagmeister H.M., Die Grundsatznormen in der Europäischen Grundrechtecharta, Duncker und Humblod, Berlin, 2010, σελ. 157επ.

⁹⁵³ Βλ. Τζέμος Β. σε: Τζέμος Β. (επιμ.), Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, κατ' άρθρο ερμηνεία, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2015, Εισαγωγή-Προίμιο και άρθρο 52, σελ. 9-10 και 627.

⁹⁵⁴ Βλ. Kramer L., EU Casebook on Environmental Law, Hart Publishing, Oxford, 2002, σελ. 68· Jans J., The European Convention and the Future of European Environmental Law, Europa Law Publishing, 2003, σελ. 36.

⁹⁵⁵ Βλ. Hedemann-Robinson M., Enforcement of European Union Environmental Law, Routledge-Cavendish, London-NY, 2007, σελ. 241.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Είναι προφανές, τουλάχιστον για τον γράφοντα, ότι η Σύμβαση του Ωρχους κατοχυρώνει ένα δικαίωμα σε υγιές και καθαρό περιβάλλον και τρία διαδικαστικά δικαιώματα προς υποστήριξή του. Μπορεί να μην γίνεται ευθεία και ρητή αναφορά σε αυτοτελές δικαίωμα στο περιβάλλον, αυτό όμως προκύπτει εμμέσως πλήν σαφώς από το κείμενο της Σύμβασης, το οποίο αντιμετωπίζει τις δυο βασικές παθογένειες που έχει η καθίδρυση ενός τέτοιου δικαιώματος. Πρώτον είναι η απεξάρτηση, έστω και σχετική, από τον άνθρωπο ως μη μόνης συνιστώσας του περιβάλλοντος ή του εννόμου συμφέροντος προστασίας του. Και δεύτερον, είναι ο ορισμός του περιβάλλοντος.

Η Σύμβαση του Ωρχους ξεπερνά σε μεγάλο βαθμό και τα δυο αυτά προσκόμματα. Έτσι, στο προοίμιό της αναγνωρίζει αφενός ότι *κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να ζει σε περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία του* και αφετέρου ότι *η κατάλληλη προστασία του περιβάλλοντος είναι ουσιώδης (και) για την ανθρώπινη ευημερία και την απόλαυση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, ανάγοντας ουσιαστικά την προστασία του περιβάλλοντος σε ατομικό δικαίωμα, την ανθρώπινη ευημερία σε συνιστώσα του και την απόλαυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων στις συνέπειες μιας αποτελεσματικής περιβαλλοντικής προστασίας. Στη συνέχεια, ιδρύει βασικά διαδικαστικά δικαιώματα τα οποία είναι όλα εκφάνσεις μιας περιβαλλοντικής δημοκρατίας που συνεισφέρει στη ολοκληρωμένη προστασία του περιβάλλοντος και διεισδύει σε όλα σχεδόν τα περιβαλλοντικά θέματα και κατ' επέκταση και στις επιμέρους διεθνείς συμβάσεις που τα ρυθμίζουν.

Αν ήθελε λοιπόν κάποιος, ερειδόμενος στη Σύμβαση του Ωρχους⁹⁵⁶, να δώσει έναν ορισμό του δικαιώματος στο περιβάλλον, αυτός θα ήταν το δικαίωμα του ανθρώπου να ζει σε περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία του. Ειδικότερα, *το δικαίωμα να ζει σε περιβάλλον όπου τα στοιχεία του, ήτοι (ενδεικτικά) ο αέρας, η ατμόσφαιρα, τα ύδατα, το έδαφος, η γη, το τοπίο, οι φυσικές τοποθεσίες, η βιοποικιλότητα, ακόμη και οι γενετικώς τροποποιημένοι οργανισμοί, όπως τα στοιχεία αυτά αλληλεπιδρούν, είναι απαλλαγμένα από παράγοντες που τα επηρεάζουν ή ενδέχεται να τα επηρεάσουν αρνητικά, όπως (ενδεικτικά) ουσίες, ενέργεια, θόρυβος και ακτινοβολίες, δραστηριότητες ή μέτρα, συμπεριλαμβανομένων των διοικητικών μέτρων, περιβαλλοντικών συμφωνιών, πολιτικών, νομοθεσίας, σχεδίων και προγραμμάτων, συμπληρωματικά δε και το δικαίωμα της ανθρώπινης υγείας και ασφάλειας, και οι*

⁹⁵⁶ Προοίμιο, σκέψεις 6 και 7 και άρθρο 2, παρ. 3, εδ. α', β' και γ'.

κατάλληλες συνθήκες της ανθρώπινης ζωής, των πολιτιστικών χώρων και των κτιριακών κατασκευών, στον βαθμό που επηρεάζονται ή μπορεί να επηρεασθούν από την κατάσταση των στοιχείων του περιβάλλοντος ή τους παράγοντες που τα επηρεάζουν.

Ο παραπάνω ορισμός προκύπτει συνδυαστικά από τα σχετικά χωρία του προοιμίου τη Σύμβασης του Όρχους⁹⁵⁷, καθώς και από τους ορισμούς των διαδικαστικών δικαιωμάτων που διεισδύουν και σε θέματα ουσιαστικής προστασίας του περιβάλλοντος⁹⁵⁸. Τα διαδικαστικά δε αυτά δικαιώματα αποκτούν χαρακτήρα υποκειμενικών δικαιωμάτων και εξοπλίζονται με αγωγιμότητα. Η καθίδρυση ενός δικαιώματος στο περιβάλλον υποστηρίζεται και από μερίδα της θεωρίας⁹⁵⁹, είναι όμως προφανής (εξ αντιδιαστολής) και από την επιφύλαξη που διατύπωσε σε σχέση με τη Σύμβαση του Όρχους η ανέκαθεν μείζων αντιδραστική δύναμη, η Μεγάλη Βρετανία⁹⁶⁰, αναφέροντας ότι αναγνωρίζει ως δικαιώματα μόνο τα διαδικαστικά δικαιώματα, καθώς και ότι οι αναφορές στο προοίμιο της Σύμβασης για το δικαίωμα κάθε ατόμου να ζει σε περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία του αποτελούν μόνο δικαίωμα προσδοκίας, το οποίο παρόλα αυτά συμμερίζεται.

Το διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο, από τη γέννηση του στη Στοκχόλμη έως και σήμερα, έχει διανύσει μεγάλη απόσταση και η διεθνής κοινότητα δείχνει ολοένα και πιο ώριμη να αντιμετωπίσει τις περιβαλλοντικές προκλήσεις. Το περιβάλλον είναι ένας θεματικός τομέας όπου λόγω των συναίνεσεων που απαιτούνται προκειμένου να είναι αποτελεσματικός έχει συμβάλει τα μέγιστα και στην εξέλιξη του διεθνούς συμβατικού δικαίου. Έτσι, οι διεθνείς συμβάσεις έχουν μετεξελιχθεί από κείμενα με εξαγγελίες σε σύνθετα δεσμευτικά κείμενα, τα οποία περιέχουν πλέον διατάξεις για την επίλυση των διαφορών αλλά και μηχανισμούς και επιτροπές συμμόρφωσης με τα συμφωνηθέντα. Κυρίως όμως, τείνει να αλλάξει η νοοτροπία αντιμετώπισης των δυσχερειών που ανακύπτουν κατά την εφαρμογή των διεθνών υποχρεώσεων των κρατών και η μεταστροφή της διεθνούς κοινότητας από την ποινικοποίηση των παραβάσεων στην

⁹⁵⁷ Ibid.

⁹⁵⁸ Ibid.

⁹⁵⁹ Βλ. Crossen T., Niessen V., NGO standing in the European Court of Justice – Does the Aarhus Regulation open the door?, *Review of European Comparative and International Environmental Law* 16(2007), σελ. 333.

⁹⁶⁰ Βλ. www.unece.org/env/pp/ctreaty_files/ctreaty_2007_03_27, «The United Kingdom understands the references in article 1 and the seventh preambular paragraph of this Convention to the 'right' of every person 'to live in an environment adequate to his or her health and well-being' to express an aspiration which motivated the negotiation of this Convention and which is shared fully by the United Kingdom. The legal rights which each Party undertakes to guarantee under article 1 are limited to the rights of access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters in accordance with the provisions of this Convention».

υποβοήθηση της νομιμότητας, που πηγάζει από τη συνειδητότητα ότι η αποβολή κρατών από τη διεθνή προσπάθεια μόνο αρνητικές επιπτώσεις μπορεί να έχει.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Πρωτόκολλο του Κιότο σε αντιπαράθεση με την πρόσφατη Συμφωνία που επετεύχθη στο Παρίσι, διεθνείς συμβάσεις που εντάσσονται αμφότερες στη Σύμβαση – Πλάισιο των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή. Το Πρωτόκολλο του Κιότο διαθέτει επίσης σημαντικούς μηχανισμούς συμμόρφωσης, δεν αμφισβητείται όμως ότι απέτυχε στην επίτευξη των στόχων του εν πολλοίς και λόγω του τρόπου αντιμετώπισης της παραβατικότητας. Η παραβίαση, για παράδειγμα, εκ μέρους της Ελλάδος των υποχρεώσεων της από το Πρωτόκολλο του Κιότο την έφερε αντιμέτωπη με την Επιτροπή Συμμόρφωσης του Πρωτοκόλλου, η οποία αποφάσισε την μη εκλεξιμότητά της στους μηχανισμούς καθαρής ανάπτυξης και εμπορίας ρύπων⁹⁶¹. Η μη εκλεξιμότητα όμως στον μηχανισμό καθαρής ανάπτυξης σημαίνει ουσιαστικά ότι η Ελλάδα αποβάλλεται από τη συνεισφορά της στην αειφόρο ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων χωρών⁹⁶², κάτι που επιφέρει πρωτίστως και κατά βάση δυσμενείς συνέπειες για την ίδια τη διεθνή κοινότητα και όχι για το παραβαίνον κράτος, και εν τέλει προσκόμματα στην επίτευξη του τελικού στόχου του Πρωτοκόλλου.

Αντίθετα, η Σύμβαση των Παρισίων, όπως είδαμε, αντιμετωπίζει με πολύ διαφορετικό πνεύμα τις δυσχέρειες επίτευξης των στόχων, δίνοντας καταρχάς τη δυνατότητα στα συμβαλλόμενα κράτη να καθορίσουν τα ίδια τους εξατομικευμένους στόχους τους με βάση τις δυνατότητές τους, εν συνεχεία δε δημιουργώντας ένα σύστημα υποβοήθησής τους στην επίτευξη των στόχων αυτών.

Από την άλλη και η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία εν τέλει αποτελεί ιδιότυπη διεθνή κοινότητα περιφερειακού χαρακτήρα, έχει να επιδείξει αξιοσημείωτο έργο στον τομέα του περιβάλλοντος. Διαθέτει πλέον σαφή περιβαλλοντική πολιτική και έχει εγκαθιδρύσει ένα ενωσιακό περιβαλλοντικό *aquite* που επιβάλλει υψηλό επίπεδο στην προστασία του περιβάλλοντος. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα το δικαιοπαραγωγικό της σύστημα είναι πρωτοπόρο και αποτελεί πρότυπο για τις διεθνείς πρωτοβουλίες. Εντελώς ακροθιγώς, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει ως παράδειγμα την ενωσιακή

⁹⁶¹ Βλ. Enforcement Branch of the Compliance Committee, CC-2007-1-8/Greece/EB, 17.04.2008, Final Decision.

⁹⁶² Βλ. Μπρεδήμας Α., Το Πρωτόκολλο του Κιότο και η «εμπορία ρύπων»: Η ελληνική και η κοινοτική διάσταση, σε: Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α., Μπρεδήμας Α., Σισιλιάνος Λ.Α., Η προστασία του περιβάλλοντος στο δίκαιο και στην πράξη, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σελ. 103-124(123).

νομοθεσία για τη Στρατηγική Μελέτη Επιπτώσεων⁹⁶³, οι διατάξεις της οποίας ανευρίσκονται και στο σχετικό Πρωτόκολλο της Σύμβασης Espoo⁹⁶⁴. Η επίσης, τη νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ένα ιδιαίτερα εξειδικευμένο θέμα, όπως είναι ο υδράργυρος⁹⁶⁵, οι οποίες προϋπήρχαν της πρόσφατης διεθνούς πρωτοβουλίας⁹⁶⁶ και οι οποίες μάλιστα σε μεγάλο βαθμό συμπίπτουν με τις διεθνείς διατάξεις.

Με γνώμονα το έργο αυτό, και με εκπεφρασμένο ρητά στις καταστατικές της Συνθήκες τον σκοπό της τήρησης του διεθνούς δικαίου και της συμβολής στην εξέλιξή του, θα ανέμενε πάντως κανείς από την Ευρωπαϊκή Ένωση μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα στις διεθνείς αλλαγές. Είδαμε ότι στον τομέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων γίνεται όλο και περισσότερος λόγος από το ΕΔΔΑ για την περιβαλλοντική διάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αντίθετα, η Ευρωπαϊκή Ένωση αρνείται ακόμη να προσχωρήσει στην ΕΣΔΑ παρότι έχει δεσμευτεί για αυτό καταστατικά, ενώ και στο αντίστοιχο κείμενό της που είναι ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων προστατεύει το περιβάλλον σε επίπεδο αρχών και όχι υποκειμενικών δικαιωμάτων.

Πάσχει όμως και στην ενσωμάτωση των διεθνών συνθηκών, που με βάση τις καταστατικές της Συνθήκες αποτελούν πηγή δικαίου της Ένωσης με υπερνομοθετική ισχύ. Είδαμε για παράδειγμα, ότι η ενσωμάτωση των διατάξεων της Σύμβασης του Ώρχους σε επίπεδο θεσμικών οργάνων της Ένωσης με την έκδοση του Κανονισμού Ώρχους παρουσίασε αναντιστοιχίες και ασυμβατότητες με το υπό ενσωμάτωση διεθνές κείμενο. Και μάλιστα, οι ασυμβατότητες αυτές κρίθηκαν ως μη υπαγόμενες στη διακιοδοσία του ευρωπαϊκού δικαστηρίου με νομικό έρεισμα την πάγια και αυστηρή νομολογία περί αμέσου αποτελέσματος. Έτσι όμως η Ευρωπαϊκή Ένωση εμμένει προσκολλημένη στην πάσει θυσία διατήρηση της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης και αφήνει πολλές φορές γράμμα κενό την επί της ουσίας εφαρμογή των διεθνών συμβάσεων.

⁹⁶³ Βλ. Οδηγία 2001/42/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27ης Ιουνίου 2001, σχετικά με την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων, ΕΕ L 197, 21.07.2001, σελ. 30–37.

⁹⁶⁴ Πρωτόκολλο του Κιέβου στη Σύμβαση Espoo, της 21^{ης} Μαΐου 2003, για τη Στρατηγική Μελέτη Επιπτώσεων, το οποίο τέθηκε σε ισχύ στις 11 Ιουλίου 2010.

⁹⁶⁵ Βλ. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1102/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 22ας Οκτωβρίου 2008, για την απαγόρευση των εξαγωγών μεταλλικού υδραργύρου και ορισμένων ενώσεων και μειγμάτων υδραργύρου και για την ασφαλή αποθήκευση του μεταλλικού υδραργύρου, ΕΕ L 304, 14.11.2008, σελ. 75–79.

⁹⁶⁶ Η Σύμβαση της Μινιμάτα για τον υδράργυρο που υπεγράφη στην Ιαπωνία στις 10.10.2013.

Η προσκόλληση στην αυστηρή θεώρηση των κριτηρίων του αμέσου αποτελέσματος σε ότι έχει να κάνει με τις διεθνείς συμφωνίες εμφανίζεται υπερβολική, ιδίως όταν αντίστοιχα σε σχέση με τις πράξεις του ενωσιακού δικαίου το ευρωπαϊκό δικαστήριο έχει αρχίσει να αμβλύνει σταδιακά τις αυστηρές προϋποθέσεις του αμέσου αποτελέσματος των περιβαλλοντικών οδηγιών, ακόμη και όταν με αυτές παρέχεται ευρεία διακριτική ευχέρεια στις εθνικές αρχές (π.χ. οδηγίες-πλαίσιο). Έτσι, το ευρωπαϊκό δικαστήριο άλλοτε αναγνωρίζει την ευθεία δυνατότητα των πολιτών να επικαλεσθούν τις περιβαλλοντικές οδηγίες για την προστασία τους από αυθαίρετες επεμβάσεις στο περιβάλλον, όταν για παράδειγμα συντρέχει παρέμβαση στο περιβάλλον χωρίς προηγούμενη εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων⁹⁶⁷. Και άλλοτε αναγνωρίζει έμμεσο αποτέλεσμα στις οδηγίες αυτές⁹⁶⁸, στις περιπτώσεις για παράδειγμα εκείνες όπου η μη τήρηση των μέτρων σχετικά με την ποιότητα του αέρα ή του ποσίου ύδατος δύνανται να θέσουν σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία, με συνεκτίμηση και της άμεσης επίπτωσης των περιβαλλοντικών κινδύνων στην ανθρώπινη υγεία.

Με τον τρόπο αυτό, τουλάχιστον στον τομέα του περιβάλλοντος, η Ευρωπαϊκή Ένωση κινδυνεύει να απομονωθεί από τις διεθνείς εξελίξεις. Ήδη η Σύμβαση του Ωρχους εξοπλίζει με ιδιωτικά δικαιώματα τους πολίτες, τα οποία η ευρωπαϊκή νομοθεσία εμφανίζει διστακτικότητα να αποδώσει στην πληρότητά τους στους ευρωπαίους πολίτες, τουλάχιστον στο βαθμό που παρατηρείται ασυμβατότητα του παραγωγού δικαίου της με τη διεθνή σύμβαση, ενώ και το ευρωπαϊκό δικαστήριο αρνείται να τα δεχθεί με βάση τη διεθνή σύμβαση κρίνοντας αυτήν ως μη παράγουσα άμεσο αποτέλεσμα. Αυτό αντιφάσκει καταρχάς με την συγκριτική πληρότητα του δικαιοπαραγωγικού και δικαιοδοτικού συστήματος της ενωσιακής έννομης τάξης σε σχέση με τη διεθνή έννομη τάξη. Η Ευρωπαϊκή Ένωση όμως δεν αποτελεί μόνο παράγοντα του διεθνούς δικαίου αλλά και υποκείμενο αυτού ως έχουσα διεθνή νομική προσωπικότητα. Υπέχει έτσι και διεθνή ευθύνη με βάση το διεθνές δίκαιο, συμβατικό (Συνθήκες της Βιέννης) ή εθιμικό (*pacta sunt servanda*).

Είναι εντυπωσιακό ότι από τις τέσσερις περιπτώσεις ενεργοποίησης του μηχανισμού εφαρμογής της Σύμβασης του Ωρχους, η πλέον διαδεδομένη στην πράξη

⁹⁶⁷ Βλ. υπόθεση C-201/02, *The Queen*, κατόπιν αιτήσεως της Delena Wells κατά Secretary of State for Transport, Local Government and the Regions απόφαση της 7ης Ιανουαρίου 2004 (ECLI:EU:C:2004:12).

⁹⁶⁸ Βλ. υπόθεση C-237/07, *Dieter Janecek* κατά *Freistaat Bayern*, απόφαση της 25ης Ιουλίου 2008 (ECLI:EU:C:2008:447).

είναι οι αναφορές του κοινού, γεγονός που δείχνει και την απήχηση αλλά και τη σημασία της Σύμβασης στην πράξη. Έως σήμερα, ενώπιον της Επιτροπής Συμμόρφωσης έχουν αχθεί μέσω αναφορών ιδιωτών, συμπεριλαμβανομένων των μη κυβερνητικών οργανώσεων, συνολικά εκατόν σαράντα δυο υποθέσεις⁹⁶⁹, από τις οποίες οι ένδεκα αφορούν σε παραβάσεις της Σύμβασης εκ μέρους της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁹⁷⁰. Υπάρχουν δε αντίστοιχες αποφάσεις της Επιτροπής Συμμόρφωσης που καταφάσκουν και καταλογίζουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση παραβάσεις των υποχρεώσεων της που απορρέουν από τη Σύμβαση του Ωρχους.

Είναι επίσης εντυπωσιακό ότι, παρότι η Επιτροπή Συμμόρφωσης δεν διαθέτει εκτελεστικό χαρακτήρα, υπεισέρχεται παρόλα αυτά ευθέως στη νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και στη νομολογία του ΔΕΕ. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της υπόθεσης επί της οποίας η Επιτροπή Συμμόρφωσης έκρινε τη συμβατότητα του Κανονισμού Ωρχους με τη Σύμβαση του Ωρχους, καθώς και τη σχετική νομολογία του ΔΕΕ επί της αντίστοιχης υπόθεσης ενώπιόν του (υπόθεση *Vereniging Milieudefensie και Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht*)⁹⁷¹. Η υπόθεση έφτασε στην Επιτροπή Συμμόρφωσης από αναφορά της μη κυβερνητικής οργάνωσης *ClientEarth*, υποστηριζόμενης και από ιδιώτες. Η Επιτροπή κατέληξε ότι υπάρχει ασυμβατότητα του Κανονισμού Ωρχους με τις διατάξεις της Σύμβασης του Ωρχους, και ειδικότερα με τη διάταξη του άρθρου 9, παρ. 3 της Σύμβασης, καθότι το ρυθμιστικό αντικείμενο του Κανονισμού είναι στενότερο από τις αντίστοιχες διατάξεις της διεθνούς Σύμβασης, τόσο σε ότι αφορά στα πρόσωπα στα οποία παρέχεται πρόσβαση στη δικαιοσύνη, όσο και στις εν δυνάμει προσβαλλόμενες πράξεις που αποτελούν το αντικείμενο της προσφυγής στις διοικητικές ή δικαστικές διαδικασίες. Και το πιο ενδιαφέρον είναι το διατακτικό της απόφασης, το οποίο απευθύνεται σε όλα τα αρμόδια θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συνιστά στην Ευρωπαϊκή Ένωση είτε να τροποποιήσει τον Κανονισμό Ωρχους, στο βαθμό που αυτός κρίνεται ασύμβατος και αναντίστοιχος με τη Σύμβαση του Ωρχους, είτε να μεταλλάξει τη νομολογία του ΔΕΕ ώστε αυτή να συνάδει με το πραγματικό νόημα της τελευταίας⁹⁷².

⁹⁶⁹ Πρβλ. <http://www.unece.org/env/pp/pubcom>.

⁹⁷⁰ Βλ. υποθέσεις κατά της Ευρωπαϊκής Ένωσης ACCC/C/2008/32· ACCC/C/2010/54· ACCC/C/2012/68· ACCC/C/2012/72 (μη παραδεκτή)· ACCC/C/2013/96· ACCC/C/2014/101· ACCC/C/2014/121· ACCC/C/2014/123· ACCC/C/2015/128· και κατά της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ACCC/C/2006/17 και ACCC/C/2007/21.

⁹⁷¹ Υπόθεση ACCC/C/2008/32.

⁹⁷² Βλ. <http://www.unece.org/env/pp/compliance/Compliancecommittee/32TableEC.html>, Draft Findings and Recommendations, ACCC/2008/32.

Η απόφαση αυτή αποτελεί κόλαφο. Και ερωτάται κανείς, πώς είναι δυνατόν να μη συμμορφωθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση όταν στο πρωτογενές δίκαιό της πανηγυρικά περιλαμβάνει ως αποστολή της την τήρηση του διεθνούς δικαίου. Το διατακτικό της απόφασης παρεμβαίνει ευθέως στις εξουσίες και τις αρμοδιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έχει δυο σκέλη και απευθύνεται τόσο στην νομοπαρασκευαστική όσο και στη δικαιοδοτική εξουσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης συστήνοντας είτε την αλλαγή της νομοθεσίας είτε τη μεταστροφή της νομολογίας αντίστοιχα. Η σχετική όμως νομολογία του ΔΕΕ, η οποία εξετάστηκε και από την Επιτροπή Συμμόρφωσης, ουσιαστικά ερείδεται στην έλλειψη αμέσου αποτελέσματος των διατάξεων της Σύμβασης του Ωρχους που εμποδίζει περαιτέρω την επί της ουσίας εξέταση του ζητήματος. Ως εκ τούτου, η συμμόρφωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι μάλλον μονόδρομος προς την τροποποίηση της νομοθεσίας παρά της νομολογίας, εκτός και αν η τελευταία είναι διατεθειμένη να ανακρούσει πρύμνα και να μεταβάλει τη θεωρία του αμέσου αποτελέσματος προς όφελος της ουσιαστικής απονομής δικαιοσύνης επί τη βάση των διεθνών συμβάσεων.

Σε άλλη υπόθεση⁹⁷³, η Επιτροπή Συμμόρφωσης καταλόγισε στην Ευρωπαϊκή Ένωση παράβαση των άρθρων 7 και 9 της Σύμβασης του Ωρχους μετά από αναφορά ιδιώτη, διότι η Ένωση χρηματοδότησε και ενέκρινε κρατική βοήθεια σε πρόγραμμα της Ιρλανδίας στον τομέα της ενέργειας, χωρίς η τελευταία να έχει συμμορφωθεί με την ενωσιακή νομοθεσία και κυρίως με την απαίτηση μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων, απέτυχε δε να παράσχει και τη σχετική πληροφόρηση στο κοινό. Η Ευρωπαϊκή Ένωση καταθέτοντας τις απόψεις της ενώπιον της Επιτροπής Συμμόρφωσης εξέθεσε τις προσπάθειες της για την εκ μέρους της ενημέρωση όλων των κρατών- μελών της περί της υποχρέωσης τήρησης των διατάξεων της Σύμβασης του Ωρχους. Η Επιτροπή Συμμόρφωσης διατύπωσε τις αμφιβολίες της ως προς την αποτελεσματικότητα των ενεργειών αυτών και κάλεσε την Ευρωπαϊκή Ένωση να υποβάλλει περιοδικές αναφορές κατ' έτος (τον Ιούλιο του 2014, του 2015 και του 2016) ώστε να κριθεί η πρόοδος που έχει επιτευχθεί⁹⁷⁴. Γίνεται συνεπώς απολύτως αντιληπτή η αποτελεσματικότητα στην πράξη της Σύμβασης του Ωρχους μέσω των μηχανισμών συμμόρφωσης, καθώς και η νομοτελειακά αναπόφευκτη ευθυγράμμιση

⁹⁷³ Βλ. υπόθεση ACCC/C/2010/54.

⁹⁷⁴ Βλ. <http://www.unece.org/env/pp/compliance/Compliancecommittee/54TableEU.html>, Draft Findings and Draft Report, ACCC/2010/54.

της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τις διατάξεις της Σύμβασης όσο και αν προσπαθεί να διαφυλάξει την αυτονομία της.

Διαφαίνεται συνεπώς πώς το διεθνές δίκαιο, όπως έχει εξελιχθεί μέσω των διεθνών συμβάσεων της τελευταίας γενιάς, μπορεί να παράγει επί της ουσίας αποτελέσματα και μάλιστα να υπεισέλθει σε συμπαγείς έννομες τάξεις, όπως αυτή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ότι δεν επιτεύχθη με βάση το ενωσιακό δίκαιο δυνάμει του άρθρου 216, παρ. 2 της ΣΛΛΕ, επιτυγχάνεται εν πολλοίς με τους μηχανισμούς συμμόρφωσης της διεθνούς σύμβασης.

Τα δικαιώματα που παρήγε η Σύμβαση του Ωρχους αποδεικνύονται ένα ισχυρό εργαλείο στα χέρια ιδιωτών και περιβαλλοντικών οργανώσεων που αποκτούν τη δυναμική να ελέγξουν τις νομοθεσίες αλλά και τη δικαιοδοτική κρίση των εθνικών ή διεθνών δικαστηρίων. Η Ευρωπαϊκή Ένωση διαθέτει ικανή περιβαλλοντική πολιτική και ισχυρή περιβαλλοντική νομοθεσία, συμμετέχει δε στις πλείστες διεθνείς πρωτοβουλίες και προσυπογράφει τις διεθνείς συμβάσεις. Η ενσωμάτωσή τους στην ενωσιακή έννομη τάξη διασφαλίζεται με τη θεσμική τους θωράκιση ως πηγών του ενωσιακού δικαίου που δεσμεύουν τα κράτη – μέλη και τα θεσμικά όργανα μεταξύ των οποίων και το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η επί της ουσίας όμως ενσωμάτωσή τους και η εξασφάλιση της πλήρους συμβατότητάς τους, κατά το γράμμα και το πνεύμα τους, με το ενωσιακό δίκαιο, ένα θέμα στο οποίο πρωτοστατεί το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι διαφορετικό ζήτημα και αντιπαλεύεται την ανάγκη διαφύλαξης της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης, τελικά όμως όπως σταδιακά διαφαίνεται είναι μονόδρομος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αθανασοπούλου Χ., *Βιώσιμη Οικονομική Ανάπτυξη και προστασία του περιβάλλοντος: Σύγχρονες τάσεις της θεωρίας και της νομολογίας στην ελληνική και ευρωπαϊκή έννομη τάξη*, Νόμος και Φύση 2008, δημοσιευμένο σε: <http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=3327&lang=1&catpid=1>.

Αναγνωστοπούλου Δ., *Η Ευρωπαϊκή Ένωση*, εις τόμον Κ. Μαγκλιβέρας (επιμ.), *Οι διεθνείς Οργανισμοί του Ευρύτερου Ευρωπαϊκού Χώρου, Κείμενα Παιδείας*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2005.

Αναγνωστοπούλου Δ., *Οι επιτακτικές ανάγκες ως επιφύλαξη δημοσίου συμφέροντος στην ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (Διδακτορική διατριβή) 1993, ανανεωμένη έκδοση 2003.

Αναγνωστοπούλου – Γιαννάκου, σε Σκουρή, *Ερμηνεία των Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2003.

Αντωνόπουλος Κ., *Η επίλυση των διαφορών από το Διεθνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών, Νομολογία και πρακτική*, β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2007.

Αντωνόπουλος Α., Βελετσάνου Ε., Γεωργιάδη Α., Κευγά Ε., Τσούρδη Ε., *Το δικαίωμα στο περιβάλλον – Ουσιαστικές και διαδικαστικές όψεις*, *Greeklaws Law Journal* 2008, σελ. 83-141.

Βαλατσός, Αθ., *Η αειφόρος ανάπτυξη σήμερα. Έννοια, νομικό πλαίσιο και προκλήσεις – ζητήματα που ανακλύπτουν*, *Περιβάλλον και Δίκαιο* 2001, σελ. 216-220.

Βενιζέλος Ε., *Οι επιπτώσεις του όχι: Από τη συζήτηση για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα στη συζήτηση για τις ευρωπαϊκές πολιτικές*», Εισήγηση στο Γ' Διεθνές Συμπόσιο του Πανεπιστημίου Πειραιώς σε συνεργασία με το Ελεγκτικό Συνέδριο, αφιερωμένο στη μνήμη του Δ. Ευρυγένη με θέμα «Η Συνταγματική Συνθήκη – Ένα Σύνταγμα για την Ευρώπη», που πραγματοποιήθηκε στις 10–11.11.2005, περιοδικό ΕΝΩΠΙΟΝ τεύχος 31, 2006.

Βηλαράς Μ., *Συνταγματικές πτυχές του ευρωπαϊκού δικαίου προστασίας του περιβάλλοντος*, Νόμος και Φύση 2004.

Γαβουνέλη Μ., *Functional jurisdiction in the law of the sea*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2008.

Γεωργόπουλος Θ., *Παρατηρήσεις στην απόφαση του Δεκ της 15.11.2005, C-320/03, Επιτροπή/Αυστρία*, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου 1/2006, σελ. 74-77.

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α., Μπρεδήμας Α., Σισυλιάνος Λ.Α., *Η προστασία του περιβάλλοντος στο δίκαιο και στην πράξη*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2008.

Γκιζάρη - Ξανθοπούλου Α., *Οι νέοι μηχανισμοί περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2003.

Γρηγορίου Π., *Η προστασία του περιβάλλοντος και η Συνθήκη της Λισαβόνας*, Ευρωπαϊών Πολιτεία 3/2008, σελ. 601επ.

Γρηγορίου, Π., Σαμιώτης, Γ., Τσάλτας, Γ., *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών (Rio De Janeiro) για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη*, εκδ. Παπαζήση 1993.

Δαγτόγλου Πρ., *Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο II*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998.

Δεκλερής Μ., *Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος. Αρχές της Βιωσίμου Αναπτύξεως*, Νόμος και Φύση 1995, τόμος 2, εκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995.

Δελλής Γ., *Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1998.

Δελλής Γ., *Κοινοτικό Δίκαιο περιβάλλοντος. Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1998.

Δελλής, Γ., *Το περιβάλλον ως στοιχείο της κοινοτικής έννομης τάξης και η συνθήκη του Άμστερνταμ. Περιβάλλον και Δίκαιο*, Τόμος 1^{ος}, 1997, σελ. 295-312.

Δίπλα Χ. – Δούση Ε., *Το Διεθνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών*, τ. Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2001.

Δίπλα Χ., *Το Διεθνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών*, τ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003.

Δούση Εμμ., *Το έννομο συμφέρον στη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1998.

Δούση Εμμ., *ΟΗΕ, Διεθνής Ευθύνη και Ειρηνευτικές Επιχειρήσεις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2008.

Δρόσος Γ., *Νομολογία Δικαστηρίου Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2007.

Ζαΐκος Ν., *Η Σύμβαση για το Δίκαιο των Συνθηκών μεταξύ κρατών και Διεθνών Οργανισμών*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1998.

Ζιάμος Γ., Παναγιωτόπουλος Π., Ρουμελιώτου Β., *Περιβαλλοντική πληροφόρηση και συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων*, Νόμος και Φύση Βιβλιοθήκη Περιβαλλοντικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004 10, 2003.

Ιωακειμίδης Π., *Η Συνθήκη του Άμστερνταμ, Νέο πρότυπο ολοκλήρωσης ή σύμπτωμα από-ολοκλήρωσης;* Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

Ιωακειμίδης Π., *Η Συνθήκη της Νίκαιας και το μέλλον της Ευρώπης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

Ιωακειμίδης Π., *Η Συνθήκη της Λισσαβόνας, Παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση*, εκδ. Θεμέλιο, 2008.

Ιωάννου Κ., *Προβλήματα εκ της εκτελέσεως των αποφάσεων του Διεθνούς Δικαστηρίου του ΟΗΕ*, Θεσσαλονίκη 1971.

Καζάκος Π., *Αναθεώρηση του Συντάγματος και Οικονομία, Δοκίμιο Οικονομικής Ανάλυσης των Συνταγματικών Θεσμών*, εκδ. Παπαζήση, Κέντρο Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων 2007.

Καϊδατζή Α., παρατηρήσεις σε (Ολ)ΣτΕ 1991/2005 και ΔΕΚ 21.04.2005/C-140/03, Το Σύνταγμα 1/2006.

Κανελλόπουλος Π., *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Η Συνθήκη της Λισσαβόνας*, 5^η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2010.

Κανελλόπουλος Π. (επιμ.), *Οι Συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισσαβόνας*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2008.

Καραγεώργου, Β., *Η αειφόρος ανάπτυξη ως βάση της σύγχρονης περιβαλλοντικής πολιτικής βασικοί άξονες και εργαλεία με βάση τα νέα δεδομένα*, Περιβάλλον και Δίκαιο 3/2004, σελ. 324-333.

Καράκωστας, Ι., *Περιβάλλον και Δίκαιο, Δίκαιο Διαχείρισης και Προστασίας των Περιβαλλοντικών Αγαθών*, Νομική Βιβλιοθήκη 2011.

Καράκωστας, Ι., *Ιδιωτικό δίκαιο προστασίας περιβάλλοντος*, Περιβάλλον και Δίκαιο, τ. 13/2009, σελ. 439-445.

Καράκωστας, Ι., *Περιβάλλον και Δίκαιο, Δίκαιο Διαχείρισης και Προστασίας των Περιβαλλοντικών Αγαθών*, β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2006.

Καράκωστας, Ι., *Απειλούμενη συνταγματική παραβίαση του περιβαλλοντικού κεκτημένου - Το άρθρο 24 του Συντάγματος, μη αναθεωρητέα διάταξη*, *Περιβάλλον και Δίκαιο*, Τεύχος 4/2000, σελ. 464-466.

Καράκωστας, Ι., *Αδικοπρακτική ευθύνη για περιβαλλοντική ζημία*, *Περιβάλλον και Δίκαιο*, τ. 2/2000, σελ. 162-172.

Καράκωστας, Ι., *Η συναλλακτική υποχρέωση προστασίας της ζωής, υγεία και σωματική ακεραιότητα ως συναλλακτική υποχρέωση προληπτικής προστασίας του περιβάλλοντος*, *Περιβάλλον και Δίκαιο*, τ. 3/1999, σελ. 346-350.

Καράκωστας, Ι., Καλαβρός, Α., *Η κοινοτική αρχή «Ο ρυπαίνων πληρώνει» (άρθρο 174 Συνθ. ΕΚ) στο πλαίσιο της αστικής ευθύνης*, *Περιβάλλον και Δίκαιο*, τ. 1/2002, σελ. 29-44.

Καράκωστας, Ι., Καλαβρός, Α., *Η Λευκή Βίβλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για την ευθύνη λόγω ζημιών από τη ρύπανση του περιβάλλοντος*. *Περιβάλλον και Δίκαιο* τ. 4/2000, σελ. 531-544.

Καράκωστας, Ι., Καραμπατζός, Α., *Ο ρυπαίνων πληρώνει: μια σημαντική προσπάθεια ενίσχυσης της νομικής προστασίας του περιβάλλοντος*. *Περιβάλλον και Δίκαιο* τ. 12/2008, σελ.370-373.

Καραμανώφ, Μ., *Η νομική μεθοδολογία της βιωσιμότητας, τόμος τιμητικός του ΣτΕ - 75 χρόνια*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2004.

Κατσιμπάρδης Κ., *Το διεθνές καθεστώς για την προστασία της ατμόσφαιρας: η περίπτωση του θερμοκηπίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2007.

Κοντόγιωργα – Θεοχαροπούλου, Δ., Κουτούπα – Ρεγκάκου, Ε., *Εμβάθυνση Δημοσίου Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2005.

Κοντόγιωργα – Θεοχαροπούλου Δ., *Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1989.

Κουγέα Β., *Η υποχρέωση ενημέρωσης για τις παρατυπίες και η ανάκτηση των αχρεωστήτως καταβληθέντων κοινοτικών πόρων. Το κοινοτικό νομοθετικό πλαίσιο, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου 1/2009.*

Κουτούπα – Ρεγκάκου, Ευ., *Το δίκαιο του περιβάλλοντος*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2009.

Κουτούπα – Ρεγκάκου Ευ., *Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα 1997.

Κουτούπα – Ρεγκάκου, Ευ., *Η διοικητική διαδικασία εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων*, εκδ. Σάκκουλα 1995.

Κουτούπα – Ρεγκάκου, Ευ., *Ο ρόλος των αόριστων εννοιών στο σύγχρονο κράτος δικαίου*, σε Κ. Σταμάτη (επιμ.): *Όψεις του κράτους δικαίου, Ιστορικές αναδρομές στην ελληνική θεωρία και σύγχρονες αναζητήσεις*, εκδ. Σάκκουλα, 1990.

Κρεμλής, Γ., *Η Ευρωπαϊκή Πολιτική και το Δίκαιο του Περιβάλλοντος – Το Κοινοτικό Κεκτημένο, Νόμος και Φύση – Βιβλιοθήκη Περιβαλλοντικού Δικαίου*, 3/1998, σελ. 553επ.

Μαγγανάς Α., Χρυσανθάκης Χ., Βανδώρος Δ., Καρατζά Λ., *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και Ερμηνευτικά Σχόλια*, Νομική Βιβλιοθήκη, 3^η έκδοση, 2011.

Μάνεσης Α., Μανιτάκης Α., Παπαδημητρίου Γ., *Η «Υπόθεση Ανδρεάδη» και το οικονομικό σύνταγμα, Τετράδια Συνταγματικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991.

Μανιτάκης Α., *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία*, εκδ. Παπαζήση 2004.

Μανιτάκης Α., Σχόλιο υπό τη μελέτη του Β. Ρώτη, *Ο εύλογος χρόνος στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, σε: Β. Ρώτη, *Νομικά κείμενα, Δικαιοσύνη και Σύνταγμα*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1989.

Μάνου Δ., *Η περιβαλλοντική παράμετρος στη διεθνή χρηματοδότηση της ανάπτυξης*, εκδ. Σάκκουλα 2009.

Μπάλιας, Γ., *Η Αρχή της Προφύλαξης στο Διεθνές, Κοινοτικό και Συγκριτικό Δίκαιο, Νόμος & Φύση - Βιβλιοθήκη Περιβαλλοντικού Δικαίου (15)2005*, σελ 560επ.

Μπάλιας Γ., *Η αρχή της προφύλαξης – Μία νέα σχέση μεταξύ δικαίου και επιστήμης και η επίδρασή της στον έλεγχο νομιμότητας*, *Περιβάλλον και Δίκαιο* 1/2004, σελ. 37-45.

Μπαξεβάνης Χ., *Το Δικαίωμα Πρόσβασης των Φυσικών και Νομικών Προσώπων στον Κοινοτικό Δικαστή (άρθρο 230, εδ. δ' ΣΕΚ). Η Νομική Προβληματική και οι Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις του ΔΕΚ*, *Αρμενόπουλος* (3)2006, σελ. 518επ..

Μυλωνόπουλος Χ., *Έκθεση Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής*, ΠοινΔ 2004.

Νάσκου - Περράκη Π., *Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών, Η θεσμική διάσταση*, 5^η έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2011.

Νάσκου - Περράκη Π., *Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας Ευξείνου Πόντου, Θεσμικές διαστάσεις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000.

Νάσκου – Περράκη Π. / Γιαννόπουλος Π., *Προσωρινά μέτρα στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, Βιβλιοθήκη Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου 14*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000.

Παναγόπουλος Π., *Δίκαιο Περιβάλλοντος*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2004.

Παναγόπουλος Π., *Η προστασία του περιβάλλοντος και το Σχέδιο Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης*, Νόμος και Φύση 2004.

Πάντζαλη Στ. σε: Σκουρής Β., *Ερμηνεία των Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2003.

Παπαγιάννης Δ., *Ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων – Το κοινοτικό κεκτημένο και οι νεώτερες εξελίξεις*, ΝοΒ 47/1999.

Παπαδημητρίου Γ. (Εισαγωγή - Επιμέλεια), *Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα*, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 2005.

Παπαδημητρίου Γ., *Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Παπαζήση 2002.

Παπαδημητρίου Γ., *Περιβαλλοντικό Σύνταγμα. Θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία*, Νόμος και Φύση 1994, σελ. 375-397.

Παπαδημητρίου, Γ., *Οι μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων κατά την οδηγία 85/337/ΕΟΚ, ένα παράδειγμα στρεβλής προσαρμογής του ελληνικού προς το κοινοτικό δίκαιο*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου 1992, σελ. 243επ.

Παπαδημητρίου Γ., *Η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος: Ορισμένες νέες πτυχές*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Χρονικά, Αθήνα 1991.

Παπαδημητρίου Γ., *Δεσμεντική ισχύς του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου 2002, σελ. 213επ.

Παπαλάμπρου Απ., *Αι αόριστοι έννοιαι και ο έλεγχος της νομιμότητας*, Επιθεώρησις Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου 1966, σελ 341επ.

Πατρώνος, Π., *Η μετάβαση στην αειφόρο ανάπτυξη. Ο ρόλος του ΟΟΣΑ*, Νόμος και Φύση 1998, σελ. 583-596.

Περάκης Ε., *Η Προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ μετά την Συνθήκη της Λισαβόνας – Μια προσέγγιση υπό το πρίσμα της αυτονομίας της ενωσιακής τάξης*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου 1/2010, σελ. 13επ

Περράκης Στ., *Το Διεθνές Δικαστήριο των ΗΕ*, σε Ιωάννου Κ. – Περράκης Στ., *Εισαγωγή στη Διεθνή Δικαιοσύνη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1984.

Περράκης Στ., *Το Διεθνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών*, Εκδ. Σάκκουλα 2001.

Περράκης Στ./Γρηγορίου Π., *Περιβάλλον και διεθνές συμβατικό δίκαιο*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1997.

Πλιάκος Αστ., *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2012.

Πλιάκος Αστ., *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην εφαρμογή του, τόμοι 1 και 2*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2009.

Πρεβεδούρου Ε., *Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας στη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, ΔτΑΤεΣΠ/2005, σελ. 167επ.

Πρεβεδούρου Ε., *Η αρχή της αναλογικότητας στη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου 1997, σελ. 1επ. και 247επ.

Ράντου Αθ., *Η έννοια της αρχής της επικουρικότητας κατά τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου 1/1999, σελ. 25επ.

Ρούκουνας Εμμ., *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο*, Νομική Βιβλιοθήκη 2011.

Ρούκουνας Εμμ., *Διεθνές Δίκαιο III*, εκδ. Σάκκουλα 1983.

Σισιλιάνος Λ.-Α., *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013.

Σισιλιάνος Λ.-Α., *Η προστασία του περιβάλλοντος και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Νόμος και Φύση 1996, σελ. 33επ.

Σιούτη Γλ., *Εγχειρίδιο δικαίου του περιβάλλοντος. Δημόσιο δίκαιο και περιβάλλον*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003.

Σιούτη Γλ., *Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ή της αειφορίας σε: Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του*, Πρακτικά ημερίδας, Νόμος και Φύση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2002.

Σιούτη Γλ., *Δίκαιο Περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1993.

Σκανδάμης Ν., *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003.

Σκανδάμης Ν., *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Θεσμοί και Έννομες Τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 3^η έκδ. αναθεωρημένη, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997.

Σκορδάς Αχ., *Η Καθοδηγητική Λειτουργία του Διεθνούς Δικαστηρίου Δικαιοσύνης και η Μετέωρη Κανονιστικότητα του Διεθνούς Δικαίου - Οι γνωμοδοτήσεις της 8.7.1996 ως προς την νομιμότητα της απειλής ή χρήσης πυρηνικών όπλων*, τ. 6, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2000.

Σκουρής Β., Τάχος Α., *Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος*, 6^η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2006.

Σκουρής Β., *Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003.

Σκουρής Β., *Η Μεταρρύθμιση των Ευρωπαϊκών Συνθηκών και οι επιδράσεις της στην κοινοτική δικαιοσύνη*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου 1/2010.

Σκούρτος Μ.Σ., Σουφούλης Κ.Μ., *Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1995.

Σπηλιόπουλος Οδ., *Το Πλαίσιο Άσκησης της Εξωτερικής Εμπορικής Πολιτικής της ΕΚ υπό το φώς της κοινοτικής νομολογίας*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου 23(2003), τ. 1.

Στάγκος Π., *Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη – Η σχέση της με τη συνταγματική εξέλιξη της ΕΕ*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004.

Σταθόπουλος Μ., *Μελέτες Ι, Γενική Θεωρία του Δικαίου, Ανθρώπινα Δικαιώματα, Δικαστική Εξουσία και Σύνταγμα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007.

Σταθόπουλος Μ., *Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα*, ΤοΣ 1981, σελ. 517επ.

Στεφάνου Κ., *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Γενικά και θεσμικά χαρακτηριστικά μετά τη Νίκαια*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. στ' 2002.

Συμεωνίδου – Καστανίδου Ελ., *Ο νόμος για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας – Βασικά χαρακτηριστικά και πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση*, Ποινική Δικαιοσύνη 2004, σελ. 773επ.

Τάχος Α.Ι., *Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος*, Σκουρής Β. – Τάχος Αν. (επιμ.), Ειδικό Διοικητικό Δίκαιο τ. 5, εκδ. Σάκκουλα 1998.

Τζέμος Β. σε: Τζέμος Β. (επιμ.), *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, κατ' άρθρο ερμηνεία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2015.

Τροβά Ε., *Ο δικαστικός έλεγχος της αμοιβαιότητας της εφαρμογής των γενικώς παραδεγεμένων κανόνων του διεθνούς δικαίου και των διεθνών συμβάσεων κατά το άρθρο 28.1 και 3 του Συντάγματος 1975*, Επιθεώρηση Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου 1991, σελ. 348-364.

Τσάτσος Δ., *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Για μια ένωση λαών με ευρωπαϊκές πατρίδες*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2001.

Τσιλιώτη Χ., *Υποχρέωση προστασίας της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων από τα κράτη μέλη με θετική ενέργεια. Προς μια νέα ερμηνεία της νομικής φύσης των θεμελιωδών ελευθεριών της ΣυνθΕΚ*; σε: Προβλήματα ερμηνείας στη μνήμη Κωνσταντίνου Ν. Κακούρη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Bruylant, Αθήνα-Κομοτηνή-Βρυξέλλες 2004.

Τσοτσάνη Μ., *Ερμηνεία της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994.

Φραγκάκης Ν., *Ανθρώπινα Δικαιώματα και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, Από την ΕΣΔΑ στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ*, ΝοΒ 2002, σελ. 1413-1425.

Χαϊνταρλής Μ., *Αειφορία, αειφόρος ανάπτυξη και Δίκαιο*, Περιβάλλον και Δίκαιο 4/2001, σελ. 520-527.

Χιώλος Κ., *Η θεμελιώδης αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης*, Επιστημονική Επετηρίδα Αρμ 2002, σελ. 87επ.

Χριστιανός Β. – Περάκης Μ., *Νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010.

Χριστιανός Β., *Η δυναμική των σχέσεων δικαστή και νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα Κομοτηνή 2005.

Χριστοδουλίδης Θ., *Δομή και Λειτουργία των Διεθνών Οργανισμών*, τ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1985.

Χριστοδουλίδης Θ., *Η δικαιοδοσία του Διεθνούς Δικαστηρίου προς λήψη προσωρινών μέτρων*, Επιστημονική Επετηρίδα Σχολής ΝΟΕ, τ. Β', Αφιέρωμα εις Χρ. Φραγκίστα, τεύχος Στ', σελ. 79-124.

Χρυσανθάκης Χ., *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2007.

Χρυσόγονος Κ., *Η Ενσωμάτωση της ΕΣΔΑ στην εθνική έννομη τάξη*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001.

Χρυσομάλλης Μ., *Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στοιχεία Συνθήκης της Λισαβόνας*, εκδ. Βας. Ν. Κατσαρού, Αθήνα 2010.

Χρυσομάλλης Μ., *Η Συνθήκη της Λισαβόνας και η βελτίωση της δημοκρατίας και της αποτελεσματικότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Κατσαρός, Αθήνα 2010.

Χρυσομάλλης Μ. (επιμ.), *Η Συνθήκη της Λισαβόνας – Θεματικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κατσαρός, Αθήνα 2009.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

A-Khavari A., Rothwell D.R., *The ICJ and the Danube Dam Case: A Missed Opportunity for International Environmental Law*, Environmental Law Symposium, Melbourne University Law Review, (22) 1998, σελ 507-536.

Alfandari E., *Le droit economique en France, Melanges en l' honneur de Luis Dubois*, Dalloz, Paris, 2002.

Alland D., *Jurisprudence en matière de droit international public*, Revue Generale de Droit International Public 1998, σελ. 203επ.

Altenstetter C., *European food safety policies: between a single market and a political crisis*, σε: Steffen M. (ed.), *Health governance in Europe: issues, challenges, and theories*, Routledge, London, 2005.

Alvarez-Jimenez A., *Inter-state Environmental Disputes, Provisional Measures and the International Court of Justice's Order in the Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay*, Temple Journal of Science, Technology and Environmental Law, 25(2006), σελ. 161-172.

Amerasinghe C.F., *Principles of the Institutional Law of International Organizations*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Amerasinghe C.F., *Liability to Third Parties of Member States of International Organizations: Practice, Principle and Juridical Precedent*, International and Comparative Law Quarterly, 40(1991), σελ. 259επ.

Anton D., Shelton D., *Environmental Protection and Human Rights*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

Anghie A., *The Heart of my Home: Colonialism, Environmental Damage and the Nauru Case*, Harvard International Law Journal, 34(1993) σελ. 445επ.

Annacker C., *Part Two of the International Law Commission's Draft Articles on State Responsibility*, German Yearbook of International Law, 37(1994), σελ. 206-253.

Bekker P.H.F., *Request for an examination of the situation in accordance with Paragraph 63 of the Court's Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case: 1995 ICJ rep. 288: International Court of Justice, September 22, 1995*, American Journal of International Law (90)1996, σελ. 280-286.

Belorgey J. M., Gervasoni S., Lambert Gh., *Le droit matériel. Natura 2000: Difficultés françaises et jurisprudence récente, L'actualité juridique, Droit administratif 2005* σελ. 309-313.

Benyon Fr., *Direct Investment, National Champions and EU Treaty Freedoms, From Maastricht to Lisbon*, Hart Publishing, Oxford 2010.

Birnie P., Boyle A., *International Law and Environment*, 2nd edition, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Birnie P., Boyle A., Redgwell C., *International Law and the Environment*, 3rd Edition, Oxford University Press, Oxford 2009.

Boehmer-Christiansen S., *The Precautionary Principle in Germany - Enabling Government*, σε: O' Riordan T. – Cameron J., *Interpreting the Precautionary Principle*, Earthscan Publications, London 1994.

Boisson de Chazournes L., Sands Ph., *International Law, The International Court of Justice and Nuclear Weapons*, Cambridge University Press, Cambridge 1998.

Boisson de Chazournes L., Charrier B., Curtin F., *National Sovereignty and International Watercourses*, green Cross International/ World Water Vision, Geneva, 2000.

Boisson de Chazournes L., *Les cours d' eaux internationaux: elements d' un regime juridique*, σε: *Protection for the environment for the new Millennium*, Thesaurus Acroasium, Vol XXXI, Institute of International Public Law and International Relations of Thessaloniki, Sakkoulas Publ., 2002.

Bradley C., *Intent, Presumptions and Non Self-executing Treaties*, American Journal of International Law (120)2008, σελ. 540επ.

Brierly J., *The Law of Nations*, 6th ed., Oxford, 1963.

Broussy E., Donnat F., Lambert Ch., *Chronique de jurisprudence communautaire. Principe d'égalité et expérimentation législative*, L'actualité juridique, Droit Administratif, 2009, σελ. 1535-1546.

Brown Weiss E., *Opening the Door to the Environment and to Future Generations*, σε: Boisson de Chazournes L., Sands Ph., *International Law, The International Court of Justice and Nuclear Weapons*, Cambridge University Press, Cambridge 1998.

Brunnee J., *Transboundary Harm in International Law: Lessons from the Trail Smelter Arbitration*, American Journal of International Law, (102)2008, σελ. 395επ.

Brunnee J., *The US and international environmental law: living with an elephant*, European Journal of International Law, 2004, σελ. 617επ.

Buescher I., *La Constitution économique de l' Union Européenne et l' environnement*, σε: *La Constitution économique de l' Union Européenne*, 2e Rencontres du GIEPI, 12 et 13 mai 2006, Bruylant, 2008.

Burgogne – Larsen L., Levade A., Picod E., *Traité établissant une Constitution pour Europe, Commentaire article par article*, Bruylant, Bruxelles, 2007.

Cahalan S., *NIMBY: Not in Mexico's Back Yard? A Case for Recognition of a Human Right to Healthy Environment in the American States*, Georgia Journal of International and Comparative Law 1993, σελ. 409-433.

Calliess C., Ruffert M., *EUV/AEUV Das Verfassungsrecht der Europäischen Union mit Europäischer Grundrechtecharta, Kommentar*, Verlag C.H. Bech, 5. Auflage, München, 2016.

Cassese A., *International Law*, Oxford University Press 2001.

Charest St., *Bayesian Approaches to the Precautionary Principle*, Duke Environmental Law & Policy Forum (12)2002, σελ. 265-292.

Charpentier J., *Engagements Unilatéraux et Engagements Conventionnels*, σε: *Theory of International Law at the Threshold of the 21st Century*, Brill Academic Publishers, The Netherlands, 1996.

Chinkin C., *Third Parties in International Law*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1993.

Chiti, E., *Existe-t-il un modèle d'Agence de l'Union européenne*, σε: Molinier J. (ed.), *Les agences de l' Union européenne*, Bruylant, Brussels, 2011.

Christensen, T., Lægreid, P. (eds.), *Autonomy and Regulation: Coping with agencies in the modern state*, Edward Elgar Publishing, 2006.

Cini M., *The European Commission: An Unelected Legislator?*, The Journal of Legislative Studies, 2002, σελ. 14-26.

Condorelli L., *Le statute des forces de l' ONU et le droit international humanitaire*, Rivista di Diritto Internazionale, vol. 78(1995), σελ. 881επ.

Couzinet, F., *La prise en compte de l' existence des «Agences» par les récents traités*, σε: *Les agences de l' Union européenne*, Bruylant, Brussels 2011.

Crawford J., *Brownlie's Principles of Public International Law*, 6th ed., Oxford University Press, Oxford 2003.

Cremona M., Be Witte Br. (eds.), *EU Foreign Relations Law: Constitutional Fundamentals*, Hart Publishing, Oxford 2008.

Cross F., *Paradoxical Perils of the Precautionary Principle*, Washington & Lee Law Review (53)1996, σελ. 851-927.

Crossen T., Niessen V., *NGO standing in the European Court of Justice – Does the Aarhus Regulation open the door?*, Review of European Comparative and International Environmental Law 16(2007), σελ. 332-340.

D' Auria M., *Il principio di uguaglianza e il mercato comunitario delle emissioni inquinanti*, Giornale di Diritto Amministrativo 2009, σελ. 955επ.

Dana D., *A Behavioural Economic Defense of the Precautionary Principle*, Northwestern University Law Review (97)2003, σελ. 1315-1347.

Dannenbaum T., *Translating the Standard of Effective Control into a System of Effective Accountability: How Liability should be Apportioned for Violations of Human Rights by Member State Troops Contingents as United Nations Peacekeepers*, Harvard International Law Review, 51(2010), σελ. 114-192.

Dashwood A., Hillion C. (eds), *The General Law of EC External Relations*, Sweet & Maxwell, London 2000.

Dawidowicz M., *Public Law Enforcement without Public Law Safeguards; An Analysis of State Practice on Third-Party Countermeasures and Their Relationship to the UN Security Council*, British Yearbook of International Law, (77)2006, σελ 333-418.

De Burga G., *ECJ and the International Legal Order: A Re-Evaluation in: The Worlds of European Constitutionalism* (Weiler J.H.H., ed.), Cambridge University Press 2012.

De Búrca G., Aschenbrenner J. B., *The Development of European Constitutionalism and the Role of the EU Charter of Fundamental Rights*, Columbia Journal of Environmental Law 2002-3, σελ. 355επ.

Dehousse R., *Misfits: EU law and the transformation of European governance*, Jean Monnet Working Paper, 2/2002.

Dellis G., *Articles 94-97, Commentaire article par article des Traités UE et CE*, Sous la direction Ph. Leger, Helbing et Lichtenhahn Bale, Geneve, München – Daloz, Paris – Bruylant, Bruxelles, 2000.

Desmoulin D., *Des aides financiers de la Communauté européenne en matière de protection de l'environnement: un exemple de subsidiarité budgétaire et financière*, Revue Française de Finances Publiques (90)2005, σελ. 81-97.

De Witte Br, *Direct Effect, Primacy and the Nature of the Legal Order*, in Craig P., de Búrca G. (eds), *The Evolution of EU Law*, 2nd ed., Oxford University Press, Oxford 2011.

Doherty M., *The Status of the Principles of EC Environmental Law*, Journal of Environmental Law 1999, σελ. 354-386.

Donnat F., *Principe d'égalité et mise en oeuvre expérimentale d' un système d' échanges de quotas d'émission de gaz à effet de serre: quel degré de contrôle pour la Cour de justice?*, Revue Juridique de l' Economie Publique 2009, σελ. 22επ.

Dovers S, *Environment and Sustainability Policy: Creation, Implementation, Evaluation*, The Federation Press, Sydney 2005.

Dupuy, P.-M., Viñuales J.E., *International Environmental Law*, Oxford University Press, Oxford 2015.

Economides C., *La clause de déconnexion en faveur du droit communautaire, une pratique critiquable*, Revue générale de droit international public, 2006, σελ. 273-302.

Eeckhout P., *Case C-308/06, The Queen on the application of Intertanko and Others v Secretary of State for Transport, judgment of the Court of Justice (Grand Chamber) of 3 June 2008*, Common Market Law Review (49), Kluwer Law International, 2009, σελ. 2041-2057.

Eeckhout P., *EU External Relations Law*, Oxford European Union Law Library, Oxford University Press, 2004.

Eeckhout P., *The domestic legal status of the WTO Agreement: interconnecting legal systems*, Common Market Law Review, 1997, σελ. 11-58.

Elagab O.Y., *The Legality of Non-Forcible Counter-Measures in International Law*, Clarendon Press, Oxford, 1988.

Faure M. – Skogh G., *The Economic Analysis of Environmental Policy and Law*, Edward Elgar Publishing, 2003.

Fiedler W., *Unilateral Acts in International Law*, *Encyclopedia of Public International Law* (ed. R. Bernhardt), Amsterdam, vol. IV 2000.

Fitzmaurice M., *Environmental Protection and the International Court of Justice*, in *Fifty Years of the International Court of Justice-Essays in honour of Sir Robert Jennings*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

Fitzmaurice M., *International Protection of the Environment*, *Recueil de Cours de l'Academie de Droit de la Haye*, 2002.

Fitzmaurice M., *The Identification and Character of Treaties and Treaty Obligations between States in International Law*, *British Yearbook of International Law*, (73)2002, σελ. 103- 141.

Fitzmaurice M., *Actors and Factors in the Evolution of Treaty Norms (An Empirical Study)*, 4th *Austrian Review of International and European Law*, 1999, σελ. 1-85.

Franck T. M., *Word Made Law: The Decision of the ICJ in the Nuclear Tests Cases*, *American Journal of International Law* (69)1975, σελ 612-620.

Frimpong Oppong R., *Trade and human rights: a perspective for agents of trade policy using a rights-based approach to development*, *African Human Rights Law Journal* 2006, σελ. 123-145.

Garner J., *The International Binding Force of Unilateral Oral Declarations*, *American Journal of International Law*, (27)1933, σελ. 493επ.

Gehring M., *The precautionary principle in recent WTO practice*, σε: *Protection for the environment for the new Millennium, Thesaurus Acroasium, Vol XXXI*, Institute of International Public Law and International Relations of Thessaloniki, Sakkoulas Publ., 2002.

Georgopoulos Th., *Sur le concept de «Constitution économique de l' Union européenne»* σε: *La Constitution économique de l' Union européenne*, 2e Rencontres du GIEPI, 12 et 13 Mai 2006, Bruylant, 2008.

Guillermo Sandoval Coustasse J., Sweeney-Samuelson E., *Adjudicating Conflicts Over Resources: The ICJ's Treatment of Technical Evidence in the Pulp Mills Case*, *Goettingen Journal of International Law* 3(2011), σελ. 447-471.

Gittleman R., *The African Charter on Human and Peoples Rights: A Legal Analysis*, *Virginia Journal of International Law* 1982, σελ. 667-714.

Golchehreh L.R., *Argentina v. Uruguay : How Domestic Political Interests Foster Frivolous International Lawsuits and shape State Behaviour*, *Southwestern Journal of Law and Trade in the Americas*, (14)2008, σελ. 383επ.

Gollier Ch., Jullien Br., Treich N., *Scientific Progress and Irreversibility: An Economic Interpretation of the 'Precautionary Principle*, *Journal of Public Economics* (75)2000, σελ. 229-253.

Gollier Ch., Treich N., *Decision-Making Under Scientific Uncertainty: The Economics of the Precautionary Principle*, *Journal of Risk & Uncertainty* (27)2003, σελ. 77-103.

Gomaa M.M., *Suspension or Termination of Treaties on Grounds of Breach*, The Hague, 1996.

Griller S., Orator A., *Empowering European Agencies – Or how to tame the Sorcerer's Apprentice*, European University Institute, New Modes of Governance Brief, 2008.

Griller, S., Orator, A., *Everything under control? The "way forward" for European agencies in the footsteps of the Meroni doctrine*, *European Law Review*, (1)2010, σελ. 3-36.

Guillamone G., *De l' execution des decisions de la Cour Internationale de Justice*, Schweizerische Zeitschrift für internationales und europäisches Recht (7)1997, σελ. 431επ.

Hamer J., *Das Schutzregime natürlicher Lebensräume und wildlebender Tiere und Pflanzen (Natura 2000 Netzwerk) vor der Aufnahme in die Liste von gemeinschaftlicher Bedeutung*, European Law Reporter 2006, σελ. 493-500.

Hamer J., *Judgement of the ECJ 14 September 2006, Case C-244/05, Bund Naturschutz Bayern E.V.*, Review of European Community and International Environmental Law 2007, σελ. 104επ.

Handl G., *Human Rights and Protection of the Environment*, σε: *Economic, social and cultural rights*, Eide A., Crause C., Rosas A. (ed.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 2001.

Handl G., *Balancing of interests and international liability for the pollution of international watercourses: customary principles of law revisited*, Canadian Yearbook of International Law, vol. XIII, 1975, σελ. 156-194.

Hankin X., *Transboundary Damage in International Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

Harrison J., *Human rights and world trade agreements: using general exception clauses to protect human rights*. United Nations, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), 2005.

Hedemann-Robinson M., *Enforcement of European Union Environmental Law*, Routledge-Cavendish, London/New York, 2007.

Heliskoski J., *Mixed Agreements as a Technique for Organizing the International Relations of the European Community and its Member States*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague 2001.

Hill B. E., Wolfson S., Targ N., *Human Rights and the Environment: A Synopsis and Some Predictions*, Georgetown International Environmental Law Review 2003-2004, σελ. 359επ.

Hillion Chr., Koutrakos P., *Mixed Agreements Revisited: The EU and its Member States in the World*, Bloomsbury Publishing, 2010.

Hirsch M., *The Responsibility of International Organizations towards Third Parties*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/London 1995.

Hodkova I., *Is There a Right to a Healthy Environment in the International Legal Order; Cross-National Environmental Injustice and Human Rights Issues: A Review of Evidence*, Connecticut Journal of International Law 1991-1992.

Hoekman B, Michalopoulos C., Winters L.A., *More Favourable and Differential Treatment of Developing Countries: Towards a New Approach in the World Trade Organization*, World Bank Policy Research Working Paper No. 3107, 2003, σελ: <http://documents.worldbank.org/curated/en/717011468739788729/pdf/multi0page.pdf>

Hoffmeister F., *Recent Developments under International and European Law on the Status of the European Union in International Organizations and Treaty Bodies*, Common Market Law Review 44 (2007), σελ. 41επ.

Hornig Ch., *The Human Rights Clause in the European Union's External Trade and Development Agreements*, European Law Journal 2003, σελ. 677-698.

Hutchinson D.N., *Solidarity and Breaches of Multilateral Treaties*, British Yearbook of International Law, (59)1988, σελ. 151-215.

Jackson J.H., *Reflections on the possible research agenda for exploring the relationship between human rights norms and international trade rules*, σελ: Abbott

F.M, Breining-Kaufmann C., Cotter T. (eds.), *International trade and human rights: foundations and conceptual issues*, University of Michigan Press, Ann Arbor MI 2006.

Jackson J.H., *Trade and human rights: a relationship to discover*, Journal of International Economic Law 2002, σελ. 111-132.

Jans J., *The European Convention and the Future of European Environmental Law*, Europa Law Publishing, 2003.

Jarass H., *Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, Verlag C.H. Bech, 3. Auflage, München, 2016.

Kiss A., Shelton D., *Manual of European Environmental Law*, Grotius Publications-Cambridge University Press, Cambridge 1997.

Kiss A., The International Court of Justice and the Protection of the Environment, Hague Yearbook of International Law, 1998, σελ. 1-13.

Klabbers J., *Treaty Conflict and the European Union*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

Klabbers, J., *International Law in Community Law, The Law and Politics of Direct Effect*, Yearbook of European Law, 2001, σελ. 263-298.

Klein P., *La responsabilité des organisations internationales dans les ordres juridiques internes et en droit des gens*, Bruylant/Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles 1998.

Koe A., *Damming the Danube: The International Court of Justice and the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary v Slovakia)*, Sydney Law Review, 20(1998), σελ. <http://www.austlii.edu.au/au/journals/SydLawRw/1998/27.html>

Koester V., *The Compliance Committee of the Aarhus Convention*, Environmental Policy and Law, 37/2-3(2007), σελ. 83-96.

Kokott, J., *International law — a neglected “integral” part*, σε: De Rome à Lisbonne: les juridictions de l’ Union européenne à la croisée des chemins, Mélanges en l’ honneur de Paolo Mengozzi, ed. Bruylant, Bruxelles 2013.

Kornicker Uhlmann E. M., *State Community Interests, Jus Cogens and Protection of the Global Environment: Developing Criteria for Peremptory Norms*, Georgetown International Environmental Law Review, (11)1998.

Koskenniemi M. (ed.), *International Law Aspects of the European Union*, Kluwer Law International, The Hague 1998.

Kramer L., *EU Casebook on Environmental Law*, Hart Publishing, Oxford, 2002.

Kravchenko V., *The Aarhus Convention and innovations in compliance with multilateral environmental agreements*, Colorado Journal of International Environmental Law and Policy, 18(2007), σελ. 1-50.

Kumin A., Bittner P., *Die “gemischten” Abkommen zwischen der Europäischen Union und ihren Mitgliedstaaten einerseits und dritten Völkerrechtssubjekten andererseits*, Europarecht, Beiheft 2012, σελ. 75–91.

Koutrakos P., *EU International Relations Law, Modern Studies in European Law*, Hart Publishing, Oxford 2006.

Kwiatkowska B., *New Zealand v. France Nuclear Tests: The Dismissed Case of Lasting Significance*, Virginia Journal of International Law, 1996, σελ. 107-190.

Kwiatkowska B., *The contribution of the International Court of Justice to the Development of the Law of the Sea and Environmental Law*, Review of European Community International Environmental Law, (8)1999, σελ. 10-15.

Lamy P., *Stepping Stones or Stumbling Blocks? The EU’s Approach Towards the Problem of Multilateralism vs Regionalism in Trade Policy*, The World Economy 2002, σελ. 1399-1413.

Le Barbier-Le Bris M., *Chronique de jurisprudence communautaire (année 2002)*, Revue de Droit Rural 2004.

Le Barbier-Le Bris M., *Chronique de jurisprudence communautaire (année 2003)*, Revue de Droit Rural 2005.

Leck C., *International Responsibility in United Nations Peacekeeping Operations: Command and Control Arrangements and the Attribution of Conduct*, Melbourne Journal of International Law, 10(2009), σελ. 346-365.

Lee J., *The Underlying Legal Theory to Support a Well-Defined Human Right to a Healthy Environment as a Principle of Customary International Law*, Columbia Journal of International Law 2000, σελ. 283επ.

Lee M., *The Uruguay Paper Pulp Mill Dispute: Highlighting the Growing Importance of NGOs and Public Protest in the Enforcement of International Environmental Law*, Sustainable Development Law & Policy, (7)2006.

Lee M., *The Environmental Implications of the Lisbon Treaty*, Environmental Law Review 2008, σελ. 131επ..

Lee V., *Enforcing the Equator Principles: an NGO's Principled Effort to Stop the Financing of a Paper Pulp Mill in Uruguay*, Northwestern University Journal of International Human Rights 6(2008), σελ. 354-373.

Le Garrec M. Y., *La procédure de désignation des zones spéciales de conservation dans le cadre de la mise en œuvre du réseau «Natura 2000» (A propos d'une question préjudicielle posée à la C.J.C.E. et concernant le port de Bristol sur l'estuaire de la Severn)*, Le Droit Maritime Français 2001.

Lenaerts K., Nuffel P., *La Constitution pour l' Europe et l' Union comme entité politique et ordre juridique*, Cahiers de Droit Européen (13)2005, σελ. 13-126.

Leslie M.W., *International Fiduciary Duty: Australia's Trusteeship over Nauru*, Boston University International Law Journal, (8)1990.

Levi-Faur D., *Regulatory networks and regulatory agencification: towards a Single European Regulatory Space*, Journal of European Public Policy, 2011, σελ. 810-829.

Llamzon A. P., *Jurisdiction and Compliance in Recent Decisions of the International Court of Justice*, European Journal of International Law, (18)2007, σελ. 815-852

London C., *Droit communautaire de l'environnement*, Revue trimestrielle de droit européen (2)1994, σελ. 291-325.

Loucaides L., *Environmental Protection through the Jurisprudence of European Convention of Human Rights*, British Yearbook of International Law (75)2004, σελ. 249-267.

Low V., Fitzmaurice M. (eds), *Fifty years of International Court of Justice*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

Luff D., *An Overview of International Law of sustainable development*, Revue Belge de Droit International (1)1996, σελ. 90-144.

Macrory R. – Turner S., *Cross-Border Environmental Governance and EC Law*, σε: Anderson J., O' Dowd L., Wilson T. M., *New Borders for a Changing Europe: Cross-border Cooperation and Governance*, Frank Cass, London, 2003.

Margaris N., *Water Conflicts and Diplomacy*, σε: *Protection for the environment for the new Millennium, Thesaurus Acroasium, Vol XXXI*, Institute of International Public Law and International Relations of Thessaloniki, Sakkoulas Publ., 2002.

Marsden S., *Invoking direct application and effect of international treaties by the European Court of Justice, Implications for International Environmental Law in the European Union*, International and Comparative Law Quarterly, Cambridge University Press, Cambridge Journals, 2011, σελ. 737-757.

Marshall F., *Two years in the life: The pioneering Aarhus Compliance Committee 2004-2006*, *International Community Law Review* 8(2006), σελ. 123-154.

Martines Fr., *Direct Effect of International Agreements of the European Union*, *European Journal of International Law* Vol. 25 no. 1 (2014), σελ. 129-147.

Martin-Bidou P., *Le Principe de Precaution en droit international de l' environnement*, *Revue General de Droit International Public*, 1999, σελ. 631-666.

Macleod I., Hendry I., Hyett S., *The External Relations of the European Communities*, Claredon Press, Oxford 1996.

McGoldrick D., *International Relations Law of the European Union*, Longman, London 1997.

McIntyre O., *The Role of Customary Rules and Principles of International Environmental Law in the Protection of Shared International Freshwater Resources*, *Natural Resources Journal* (46)2006, σελ. 157-210.

Merkouris P., *Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay): of Environmental Impact Assessments and "Phantom Experts*, The Hague Justice Portal, http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=11878#_edn10.

Moellers C., *The three Branches: A Comparative Model of Separation of Powers*, Oxford University Press, Oxford 2013.

Morr S., *The Precautionary Principle in the Law of the Sea*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague 2003.

Murphy S., *Does the World Need a New International Environmental Court?*, *George Washington Journal of International Law and Economics*, 32(2000), σελ. 333-349.

Nakamichi M., *The International Court of Justice Decision regarding the Gabčíkovo-Nagymaros Project*, *Fordham Environmental Law Journal*, (9)1998, σελ. 337επ.

Naskou – Perraki P., *Black Sea Economic Cooperation, Basic Texts*, Centre of International and European Economic Law, Working Papers 1, Ant. N. Sakkoulas, Athens – Komotini 2001.

Nguyen Quoc Dinh, Daillier P., Forteau M., Pellet A., *Droit International Public*, 7th edn, LGDJ, Paris 2002.

Nickel J.W. L., *Human Right to a Safe Environment: Philosophical Perspectives on Its Scope and Justification*, Yale Journal of International Law 1993, σελ. 281επ.

Noiville Ch., *Principe de precaution et Organisation mondiale du commerce – Le cas du commerce alimentaire*, Journal du Droit International 2000, σελ. 263-267.

Noralee G., *Right to a Clean Environment*, Saskatchewan Law Review (5)1990.

Norr K.W., *Economic Constitution: On the Roots of a Legal Concept*, Journal of Law and Religion, 1994-1995.

Ospina E. V., *The Use of Chambers of the International Court of Justice*, σε: *Fifty Years of the International Court of Justice-Essays in honour of Sir Robert Jennings*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

Paulson C., *Compliance with Final Judgments of the International Court of Justice*, American Journal of International Law, (98)2004, σελ. 434επ.

Pauly W., *Georg Jellinek System der subjektiven öffentlichen Rechte*, σε: Paulson S.L./Schulte M. (Hrsg.), *Georg Jellinek - Beiträge zu Leben und Werk*, J.C.B. Mohr, Tübingen 2000.

Peers S., Hervey T., Kenner J., Ward A., *The EU Charter of Fundamental Rights, A Commentary*, Hart Publishing, Oxford, 2014.

Pescatore P., Davey W., Lowenfeld A. F., *Handbook of WTO/GATT Dispute Settlement*, Translations Publishers Inc., New York, 1997.

Pescatore P., «*L' application judiciaire des traités internationaux dans la Communauté européenne et dans ses États membres*», σε: *Études de droit des Communautés européennes, Mélanges Teitgen*, 1984.

Petersmann E.U., *Human rights and international economic law in the 21st century: the need to clarify their interrelationships*, *Journal of International Economic Law* 2001, σελ. 3-39.

Piris J.C., *The Lisbon Treaty: A legal and political analysis*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Pitschas C., *Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit der europäischen Gemeinschaften und ihrer Mitgliedstaaten*, Duncker & Humblot, Berlin 2001.

Pliakos A., *La nature juridique de l' Union européenne*, *Revue Trimestrielle de Droit Europeen*, 1993, σελ. 187-224.

Pliakos A., *National Parliaments and the European Union: Necessity of Assigning a Supranational Role*, *European Review of Public Law*, vol. 19 – No 3, 2007, σελ. 757-785.

Pollit C., Bathgate K., Caulfield J., Smullen A., Talbot C., *Agency fever? Analysis of an international policy fashion*, *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, (3)2001, σελ. 271-290.

Pollitt, C., Talbot, C. (Eds.), *Unbundled government: a critical analysis of the global trend to agencies, quangos and contractualisation*, Routledge, London/New York 2004.

Popovic N.A.F., *Pursuing Environmental Justice with International Human Rights and State Constitutions*; *Stanford Environmental Law Journal* 1996, σελ. 338επ..

Preiss E. L., *The International Obligation to conduct an Environmental Impact Assessment: The ICJ Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project*, New York University Environmental Law Journal (7)1999, σελ. 307-351.

Rabault H., *La Constitution économique de la France*, Revue Française de Droit Constitutionnel 2000, σελ. 707επ.

Ragazzi M., *The concept of International Obligations Erga Omnes*, Oxford University Press, Oxford 2002.

Ranjeva R., *L' Environnement, La Cour Internationale De Justice et sa Chambre Spéciale pour les Questions d' Environnement*, Annuaire Français De Droit International XL, 1994, σελ. 433-441.

Reh C., *The Lisbon Treaty: de-constitutionalizing the European Union*, Journal of Common Market Studies 2009, σελ. 625-650.

Rengeling H.W., *Bedeutung und Anwendbarkeit des Vorsorgeprinzips im europäischen Umweltrecht*, Deutsches Verwaltungsblatt 2000, σελ. 1473-1483.

Reyes R. E., *Nauru v. Australia: The International Fiduciary Duty and the Settlement of Nauru's Claims for Rehabilitation of its Phosphate Lands*, New York Law School Journal of International and Comparative Law, (16)1996, σελ. 1-54.

Rinceanu J., *Enforcement Mechanisms in International Environmental Law: Quo Vadunt? Homo Sanus In Natura Sana*, Journal of Environmental Law and Litigation, (15)2000.

Ringbom H., *Publication on Ocean Development, The EU Maritime Safety Policy and International Law*, Brill/Nijhoff, 2008.

Rivero F., *French Nuclear Tests in the Pacific--New Zealand's Request For "An Examination of tthe Situation"- A Retreat into Formalism by the International Court Of Justice*, Georgetown International Environmental Law Review, (9)2006.

Rodenhoff V., *The Aarhus Convention and its implications for the institutions of the European Community*, *Review of European Comparative and International Environmental Law* 11(2002), σελ. 343-357.

Rodriguez-Rivera L., *Is the Human Right to the Environment Recognized Under International Law? It depends on the Source*, *Colorado Journal of International Law and Policy* (1)2001, σελ. 1-19.

Roger J., *The precautionary principle as a provisional instrument in environmental policy: The Montreal Protocol case study*, *Environmental Science and Policy* 2014, σελ. 161-171.

Rosas A., Armati L., *EU Constitutional Law: An Introduction*, Hart Publishing, Oxford 2010.

Rosenne S., *Breach of Treaty*, Cambridge, Grotius Publications 1985.

Rubin A.P., *The International Legal Effects of Unilateral Declarations*, *American Journal of International Law* (71)1977, σελ. 1-30.

Sagmeister H.M., *Die Grundsatznormen in der Europäischen Grundrechtecharta*, Duncker und Humboldt, Berlin, 2010.

Sakon A., Du Marais B., *Chroniques. Secteur public, Concurrences*, *Revue de Droit de la Concurrence* (4)2008, σελ. 154επ..

Sands Ph., *The greening of International Law: Emerging Principles and Rules*, *Indiana Journal of Global Legal Studies* 1994, σελ. 293-323.

Sands Ph., *International Environmental Litigation and its Future*, *University of Richmond Law Review*, (32)1999, σελ. 1619επ.

Sands Ph., *Lawless World: Making and Breaking Global Rules*, Penguin, London, Revised ed., 2006.

Sands Ph., *The precautionary Principle, coping with risk*, Indiana Journal of International Law 2000.

Sands Ph., *Principles of International Environmental Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

Schütze R., *European Constitutional Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Schütze R., *EC Law and International Agreements of the Member States-An Ambivalent Relationship?* Cambridge Yearbook of European Legal Studies 2006, σελ. 387επ.

Scobbie I., *International Organizations and International Relations*, σε: Dupuy R.J. (ed.), *A Handbook of International Organizations*, 2nd ed., Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London 1998.

Shaw M., *International Law*, Cambridge University Press, 6th edition, Cambridge 2008.

Shelton D., *Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment*; Stanford Journal of International Law 1991-1992, σελ. 103-138.

Simon D., *Contenu du principe d'égalité*, Europe 2009.

Sir Jennings R., *Need for Environmental Court?*, Journal of Environmental Policy and Law, (22)1992, σελ. 312επ.

Sir Jennings R., *The Role of the International Court of Justice in the Development of International Environmental Law*, Review of European Community International Environmental Law, 1992, sel. 240επ.

Sohn L., *The Stockholm Declaration on the Human Environment*, Harvard International Law Journal (14)1973, σελ 432-515.

Sohnle J., *Irruption du droit de l' environnement dans la jurisprudence de la C.I.J.: l' affaire Gabcikovo-Nagymaros*, in *Revue Générale de Droit International Public*, vol. 102/1, 1998, σελ. 85-119.

Soljan L., *The general obligation to prevent transboundary harm and its relation to four key environmental principles*, *Austrian Law Review of International Law*, 1998, σελ. 209-232.

Sorel J.-M., *La responsabilité des Nations Unies dans les opérations de maintien de la paix*, *International Law Forum*, (3)2001, σελ. 127επ.

Stec S. – Casey - Lefkowitz S., *The Aarhus Convention: An Implementation Guide*, United Nations /Economic Commission for Europe, New York and Geneva, 2000.

Stefanini E., *Esigenze prioritarie di tutela della biodiversità nel procedimento di designazione dei Siti di importanza comunitaria*, *Diritto Pubblico Comparato ed Europeo* 2005, σελ. 936επ.

Stetter S., *Maastricht, Amsterdam and Nice: The environmental lobby and Greening the Treaties*, *European Environmental Law Review* 2001, σελ. 150-159.

Strauss P.L., *The Place of Agencies in Government: Separation of powers and the fourth branch*, *Columbia Law Review* 1984, σελ. 573-669.

Suy E., *Les actes juridiques unilatéraux en droit international public*, Paris Librairie générale de *droit et de jurisprudence*, Paris, 1962.

Symonides J., *Human Right to a Clean, Balanced and Protected Environment*, *International Journal of Legal Information* (24)1992, σελ. 24επ.

Taylor P., *An Ecological Approach to International Law, Responding to Challenges of Climate Change*, Routledge, London/New York 1998.

Taylor P., *Testing Times for the World Court: Judicial Process and the 1995 French Nuclear Tests Case*, Colorado Journal of International Environmental Law and Policy, (8)1997, σελ. 199-240.

Thirlway H., *The Law and Procedure of the International Court of Justice 1960–1989: Supplement, 2006, Part Three*, British Yearbook of International Law (77)2006, σελ. 1-82.

Thorne M., *Establishing Environment as a Human Right*, Denver Journal of International Law and Policy 1990-1991, σελ. 301-342.

Timmermans C., The EU and Public International Law, European Foreign Affairs Review, 1999, σελ. 181–194.

Tokarz S. M., *A Golden Opportunity Dismissed: The New Zealand v. France Nuclear Tests Case*, Denver Journal of International Law and Policy (26)1997, σελ. 745-758.

Torrens L.D., *Locus Standi for Environmental Associations under EC Law-Greenpeace- A Missed Opportunity for the ECJ*, Review of European Comparative and International Environmental Law 8 (3), 2002, 1999, σελ. 336-346.

Tromans S., *Challenging Enterprise; The Designation of European Habitats Sites and National Dilemmas*, Environmental Law Review 2001.

Udombana N., *Between Promise and Performance: Revisiting States, Obligations Under the Africans Human Rights Charter*, Stanford Journal of International Law 2004, σελ. 105-143.

Valencia-Ospina E., *The Use of Chambers of the International Court of Justice*, in Fifty Years of the International Court of Justice-Essays in honour of Sir Robert Jennings, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

Van Calster G., Scott J., *ECJ 7 November 2000, Case C-371/98, The Queen v. Secretary of State for the environment, transport and the regions, ex parte first corporate shipping Ltd.*, *Review of European Community and International Environmental Law* (10)2001, σελ. 238-239.

Vandenberghe W., *Preserving Biodiversity in Europe: An Infringement-Led Approach*, *Review of European Community and International Environmental Law* 2008, σελ. 243-246.

Van Raepenbusch S., *Η θεσμική μεταρρύθμιση της Συνθήκης της Λισαβόνας: Η νομική ανάδυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, *ΕΕΕυρΔ* 2008, σελ. 459-488.

Van Rossem W.J., *Interaction between EU Law and International Law in the Light of Intertanko and Kadi: The Dilemma of Norms Binding the Member States but Not the Community*, *Netherlands Yearbook of International Law* (2009) σελ. 183-227.

Vedder H., *The Treaty of Lisbon and European Environmental Policy*, <http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/LAW246/VEdderLisb.pdf>

Venturini G., *La Portee et les Effets Juridiques des Attitudes et des Actes Unilateraux des Etats*, *Recueil des cours de l'Académie de droit international de La Haye*, 1964, σελ. 363επ.

Vincenzo P., *Il regime di protezione di un habitat e le misure di tutela da adottare ai "pre SIC"*, *Diritto pubblico comparato ed europeo* 2007, σελ. 455-462.

Viñuales J.E. (ed.), *The Rio Declaration on Environment and Development*, Oxford University Press, Oxford 2015.

Viñuales J.E., *The Contribution of the International Court of Justice to the Development of International Environmental Law: A Contemporary Assessment*, *Fordham International Law Journal* (32)2008, σελ. 232-258.

Viñuales J.E., *Legal Techniques for Dealing with Scientific Uncertainty in Environmental Law*, Vanderbilt Journal of Transnational Law 43(2010), σελ. 437-503.

von Bogdandy A., Bast J. (eds.), *Principles of European Constitutional Law*, Hart publishing, 2nd ed., Oxford 2009.

von Bogdandy A., *Legal Equality, Legal Certainty, and Subsidiarity in Transnational Economic Law, Decentralized application of Art. 81.3 EC and WTO law: why and why not*, σε: von Bogdandy A., Mavroides P.C., Mény Y. (eds.), *European Integration and International Co-ordination, Studies in Transnational Economic Law in Honour of Claus-Dieter Ehlermann*, Kluwer Law International, The Hague-London-New York, 2003.

Winkler D., *About the protection of potential FFH areas according to ECJ, case C-117/03 and case C-244/05*, Journal for European Environmental and Planning Law 2007, σελ. 314-317.

Wirth D., *The Rio Declaration on Environment and Development: Two Steps Forward and one back, or Vice Versa?*, Georgia Law Review 1994-1995, σελ. 599επ.

Yataganas X. A., *Delegation of regulatory authority in the European Union: The relevance of the American model of independent agencies*, Jean Monnet Working Paper, New York: New York University School of Law (3)2001, σε: <https://infoeuropa.euocid.pt/files/database/000036001-000037000/000036463.pdf>.

Zemanek K., *Unilateral Legal Acts Revisited*, σε: Wellens (eds.), *International Law, Theory and Practice*, Kluwer Law International, The Netherlands 1998.

Zoller E., *Peacetime Unilateral Remedies: An Analysis of Countermeasures*, Transnational Publishers Inc., New York, 1984.